

LV. kötet

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ZSIRAI MIKLÓS

(1953)

BUDAPEST, 1954

TARTALOMJEGYZÉK

FOKOS DÁVID: Jövevénytípusok 3	3
HAJDÚ PÉTER: A másodlagos szókezdő nazálisok a szamojédban 60	60
ANDRÁSSY KÖVESI MAGDA: A komi -l képző 98	98
VÉRTES EDIT: Adalékok a magyar nyelvhangtaniszerkezetéhez (Második közlemény) 138	138
CS. FALUDI ÁGOTA: Obi-ugor nyílnevek 181	181
CS. FALUDI ÁGOTA: Néhány chanti absztraktumképzőről 210	210
KOROMPAY BERTALAN: Jankó János, a finnugor néprajzi kutatások úttörője 228	228
FOKOS DÁVID: A chanti „ <i>sokor</i> -hal“ 247	247
FOKOS DÁVID: A komi népnév etimológiájához 249	249
BEKE ÖDÖN: A finnugor összehasonlító mondatlanhoz 252	252
KÁLMÁN BÉLA: A szókezdő mássalhangzótorlódás feloldása a manysiban 262	262
MOLNÁR ERIK: A magyar nép őstörténete. Ism. Kálmán Béla 266	266
V. I. LITKIN: Drevnyepermszkij jazyk. Ism. Fokos Dávid 270	270
B. O. DOLGIH: Proiszhoszenyije nganaszanov. Ism. Hajdú Péter 285	285
Nykysuomen Sanakirja I.—II. Ism. Sz. Kispál Magdolna 294	294
SAARESTE, ANDRUS: Les formules de salutation en estonien. Ism. Lavotha Ödön 301	301
Újabb magyar verstanulmányok (HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers, Ua. Rend- szeres magyar verstan; VARGYAS LAJOS: A magyar vers ritmusa, LÁSZLÓ ZSIGMOND: Magyar vers, ritmus, dallam) Ism. Elekfi László 306	306

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
ZSIRAI MIKLÓS

ÖTVENÖTÖDIK KÖTET
(1953)

BUDAPEST
1954

Jövevényszó kutatások

I.

Néhány szó a jövevényszó kutatásról és módszeréről

Az újabbkori nyelvtudomány méltán szentel nagy figyelmet a jövevényszó kutatásnak. Ismeretes, hogy valamely nyelv jövevényszavai milyen nagy jelentőségűek az illető nyelvet beszélő nép történetének, fejlődése vizsgálatának szempontjából. De éppolyan becses, sőt sokszor semmi mással nem pótolható útmutatással és tanulsággal szolgálnak a nyelvtudománynak is, elsősorban hangtani téren, és az ebben a vonatkozásban nyert eredmények alapján etimológiai vizsgálódásokban, helynévkutatásban is. Különösen gyakori — hogy csak egy ilyen kiemelkedő jelentőségű tanulságra mutassunk rá — a jövevényszavak perdöntő fontosságú tanuvallomásának értékesítése egyes nyelvi jelenségek kormeghatározásával kapcsolatban.

A finnugor nyelvtudományban is nagy és eredményes munka folyt a jövevényszavak feltárásának terén. Vonatkozik ez elsősorban a magyar, a finn és részben a lapp nyelvre, azonban a többi finnugor nyelv köréből is, amelyeknek hangtörténete kevésbé megmunkált terület, iparkodtak a jövevényszavakat, vagy legalább ezeknek egyes csoportjait összeállítani.

Ezeknek a kutatásoknak még ott is, ahol szerzőik nem értékesítették eredményeiket sem történeti-művelődéstörténeti, sem pedig hangtörténeti téren, egyik céljuk az volt, hogy az idegen elemek feltárásával, kiemelésével hozzájáruljanak az illető nyelv ősi szókészletének, eredeti elemeinek a tisztázásához, közelebbről annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy a kérdéses szó lehet-e az illető nyelvnek ősi, eredeti eleme. Ezeknek a nyomozásoknak köszönhető, hogy nagy mértékben csökkent a régebbi finnugor etimológiáknak az a leggyakoribb hibája, hogy ősi egyezéseknek tüntettek fel nyilvánvalóan idegen eredetű elemeket is.

Jól tudjuk: az egyes nyelvek régi jövevényszavainak a felismerése sokszor nem könnyű feladat, és az ilyen irányú vizsgálódás alapos tudományos felkészültség és módszeres eljárás nélkül legfeljebb a felületen mozgó, véletlen eredményeket tud felmutatni, de különösen nehéz egy szó jövevényszármazását megállapítani azoknál a kölcsönszavaknál, amelyeket valamelyik nyelv a közös nyelvcsaládból való kiválása után, de mégis régi időkben fennállott érintkezés folyamán egy ugyanazon nyelvcsaládhoz tartozó, tehát vele rokon nyelvtől vett át (vagyis amelyeket pl. egyik finnugor nyelv az ősi fgr. nyelv-közösség felbomlása után, de mégsem egészen új időben egy másik fgr. nyelvből vett át). Ez a probléma vetődhetik fel pl. az obi-ugor nyelvek esetében, ahol a két obi-ugor nyelv számos szót vett át egymástól és sok szót a komi nyelvből. Ha azután ilyenkor nincsenek biztos hangtani kritériumok, vagy pedig más mozzanatok (pl. művelődéstörténeti körülmények) nem teszik

kétségtelenné a szó eredetét, megeshetik, hogy talán egyáltalán nem sikerül eldöntenünk, hogy az illető nyelvnek egy ősi, eredeti szavával van-e dolgunk, vagyis olyan elemmel, amely az ősi rokonság alapján egyezik egy vele azonos (vagy hozzá hasonló) hangalakú szóval (tehát pl. egy chanti szó egy manysi vagy komi szóval), vagy az egyik nyelvben jövevényszóval állunk-e szemben (pl. a vizsgált manysi szó chanti vagy komi eredetű), vagy esetleg a két obi-ugor nyelv külön-külön vette át a kérdéses komi szót, vagy talán nem közös harmadik vagy negyedik forrásra visszamenő alak jelentkezik-e két vagy mindhárom nyelvben.

A nem tudományos módszerrel dolgozó kutatások természetesen ritkán tudnak a fenti kérdésekre kielégítő választ adni, ha ugyan egyáltalán fölvetik ezt a kérdést. Azonban a szigorúan tudományos módszerrel operáló jövevényszó-vizsgálódásoknak is van egy olyan hibájuk, amely károsan érezteti hatását a nyomonzásnak ezen a területén. Ezt a hiányt persze érzik nyelvészeink, és ámbár tisztában vannak vele, hogy ezt a hibát ki kellene küszöbölni, mégis a gyakorlatban ritkán kerülik el ezt a hibát. Valahogyan itt is áll a régi mondás: *Video meliora proboque, deteriora sequor*.

Az ugyan kétségtelen, hogy a hangtani kutatásokban, az egyes finnugor nyelvek hangtörténetét, vagy ennek egy-egy részét tárgyaló munkákban nyelvészeink nem mulasztják el a jövevényszókból levonható tanulságoknak az értékesítését. Tudjuk, hogy mennyire igaz BÁRCZI GÉZA megállapítása: „a magyar magánhangzók története főképpen a jövevényszavak nyújtotta tanulságokra épül”.¹ De a jövevényszavaknak ez a tárgyalása általában mégis e g y o l d a l ú. Az obi-ugor nyelvek magánhangzóirol vagy a permi nyelvek konzonantizmusáról szóló munkában helyet kap az ezekbe a nyelvekbe átkerült jövevényszavaknak a tárgyalása, de nem igen kap helyet ennek a kérdésnek másik, éppenséggel nem jelentőségnélküli oldala: az illető nyelvből (tehát a mi esetünkben a manysiból vagy a chantiból vagy a komiból vagy az udmurtból) más nyelvekbe átjutott elemeknek a tárgyalása; világosabban szólva: pl. a manysi hangtörténet kutatója nem terjeszti ki vizsgálatait arra a kérdésre, hogy milyen tanulságokkal szolgál a manysi hangtörténet szempontjából a chantiba átjutott manysi elemeknek a chantiban jelentkező hangalakja. Pedig köztudomású, hogy milyen becses tanulságokkal járt pl. nemcsak a finn nyelvtörténetnek, hanem a germán nyelvészetnek a szempontjából is a finn nyelv régi germán jövevényszavainak a vizsgálata.

Jellemző, hogy ilyen kutatásokra, jövevényszótanulmányok eredményeinek, tanulságainak m i n d k é t irányú értékesítésére inkább finnugor-indoeurópai viszonylatból tudunk példát idézni. Így a komi nyelv orosz jövevényszavainak a vizsgálata nemcsak a komi, hanem az orosz hangtörténet szempontjából is fontos megállapításokra vezetett. Ezek közül nevezetes az, amire V. LYTKIN mutatott rá a JSFOu. XLII. kötetében megjelent „Zur Datierung der syrjänisch-russischen Lehnbeziehungen“ c. tanulmányában. Itt LYTKIN az északi nagy-orosz ú. n. *tat* > *tet* hangváltozással kapcsolatban (palatális v. palatalizált hangok közti *a*-ból *e* lesz) megállapítja, hogy a komi nyelv orosz jövevényszavai közt a *tet*-típusú alakok² mellett nem kicsiny a *tat*-típusú jövevényszavak száma (pl. komi *pamet* 'Gedächtnis' < or. память (nyelvj. *pa-met*), de komi *pjat* '5' < or. пять), amiből arra kell következtetni, hogy a komi nyelv

¹ A magyar szókincs eredete. 25. l.

² Ezekről l. még KALIMA: Die russischen Lehnwörter im Syrjänischen 12. l.

orosz jövevényszavainak korai rétegében az átvétel idején még megvolt az *a* ebben a hangtani helyzetben. Minthogy mármost egyfelől a komi – orosz érintkezések a XI. században kezdődtek ugyan, sűrűbbé csak a XIV. század végétől kezdve váltak, de valóban bensővé csak jóval későbbben lettek (vö. KALIMA: Die russ. Lehnwörter im Syrjänischen 182; LYTĲIN V. szerint azonban már a XVIII. század előtt is „meglehetősen intenzívek“ voltak ezek a kapcsolatok, l. i. m. 7. l.),³ másfelől az említett típushoz tartozó (tehát *tat*-típusú) átvételek figyelemreméltó száma csak bensőbb érintkezéssel magyarázható, valószínűnek kell tartanunk, hogy a zürjénséggel határos északi nagy-orosz dialektusokban a *tat* > *tet* változás csak a XIV. sz. után ment végbe. Ez a megállapítás egyezik az orosz hangtörténetnek azzal a megállapításával, hogy az orosz nyelvmélekekben csak a XVI. századtól kezdve mutathatók ki ennek a hangváltozásnak biztos példái erről a területről. A két eredmény tehát kiegészíti és igazolja egymást.

Ugyancsak fontos az orosz nyelvtörténet szempontjából a komi nyelv orosz jövevényszavainak egy másik tanulsága.

Az orosz *ш, ж* tudvalevőleg eredetileg palatális hang volt (*š, ž*), és csak a XIV. sz. elején lett belőlük „kemény“ hang (l. pl. KARL H. MEYER: Historische Grammatik der russischen Sprache I, 43. l.), a komi nyelv szempontjából tekintetbe jövé északi nagyorosz nyelvjárásokban pedig ez a depalatalizálódás bebizonyíthatóan még későbbben, csak a XV. sz.-ban következett be (l. LYTĲIN: JSFOu. XLII/4, 21–22, Материалы и исследования по русской диалектологии II, 139.). Mármost a komi nyelv néhány (kevés) régi orosz jövevényszavában orosz *ш* helyén *š*, orosz *ж* helyén *ž*, tehát palatalizált hang jelentkezik (pl. komi *šar* 'golyó' < or. шап; komi *tšas* 'csésze', a régi nyelvmélekekben *tšas* < orosz чаша; l. LYTĲIN: JSFOu. XLII/4, 14, Доклады АН. Наук СССР 1928, 300. l., Древнепермский язык 146. stb.; vö. még KALIMA: RLS.⁴ 19, FUF. XVIII, 34, 55, de l. WICHM.-UOT.). Ez tehát annyit jelent, hogy ez a régi vékony jövevényszóréteg a komiban még abból a korból való, amikor az *ш, ж* palatalizáltan hangzott, viszont a sűrűbb orosz-komi érintkezések idején, a XIV. század végétől kezdve, helyesebben a XIV. sz. után, ez a két hang valóban már „kemény“ lehetett ezen a vidéken. Tehát ebben az esetben is az orosz hangtörténet hasznára fordíthatta a komiba átkerült orosz elemek hangtani tanulságait.⁵

De hasznát veheti az ilyen természetű megállapításoknak egy harmadik nyelv területén folytatott szókutatás is: a most megállapított hangtani jelenségre a hatósugara túlterjedhet az orosz és a komi nyelven. Könnyen elképzelhető, hogy pl. komi közvetítéssel átkerült a chantiba egy ilyen régi *š, ž* jelleget mutató orosz eredetű jövevényszó, és ha utóbb ez a szó a komiban elavult, sőt régi forrásokban sem került feljegyzésre, ma érthetetlennek

³ L. még alább a II. fejezetben.

⁴ RLS. = Die russischen Lehnwörter im Syrjänischen (MSFOu. XXIX).

⁵ Az itt szóba került kérdést összefoglalóan tárgyalja KALIMA „Über die Bedeutung der finnisch-ugrischen Sprachforschung für die russische Dialektologie“ c. dolgozatában (MSFOu. LXVII, 148 skk.); l. még KALIMA: MSFOu. LII, 93; RAVILA: Annales Acad. Scient. Fenn. B. XXVII, 252 skk.; SELIŠEV: Zum Studium der finnisch-ugrisch-russischen Beziehungen (MSFOu. LXVII, 369 skk.). Több, ebbe a körbe vágó fontos hangtani jelenséget tárgyalt és tisztáz V. I. LYTĲIN a Материалы и исследования по русской диалектологии II. kötetében megjelent szép tanulmányában: Фонетика северновеликорусских говоров и заимствования из русского языка в коми́йский. (Ezt a következőkben Phonet. rövidítéssel idézzük.)

tarthatnók, hogy miért tükröződik egy orosz eredetűnek látszó chanti szóban az orosz *š* a rendestől eltérő módon (pl. az északi-chanti Kaz. nyelvjárásban *š* helyett *ś* alakban), mikor pedig az az orosz szó nem lehet oly régi jövevényszó a chantiban. És hogy ilyen, vagy ehhez hasonló eset csakugyan előadódhatik, arra vonatkozólag I. az alább 70. sz. a. tárgyalta chanti *šor*^{5a} szót.

Persze indoeurópai vonalon könnyebb volt a jövevényszavak tanulságainak hangtörténeti gyümölcsöztetése, mert fel lehetett használni az indogermanisztika kész eredményeit, míg egyelőre meglehetősen csekély anyag állna rendelkezésére pl. a komi hangtörténet azon kutatójának, aki a komi hangtörténet szempontjából vizsgálná az obi-ugor nyelvekbe átkerült komi szavak hangtörténeti tanulságait.

Azonban tévedés lenne azt hinni, hogy a jövevényszó kutatásnak itt említett iránya teljesen hiányzik irodalmunkból. Szűkebb határok közt, egyes szófejtések keretében, számos esetben láthattunk erre az eljárásra is példákat, ahogyan csak nemrég is szép példáit mutatta be PAIS DEZSŐ annak, hogy „más nyelvnek átadott magyar szó is nyújthat magyar hangtörténeti tanulságot” (I. MNy. XLVI, 98—101). Csakhogy általában a fgr. hangtörténeti munkák munkatervében nem szerepel az ezirányú kutatás. Pedig hogy mennyire kívánatos lenne, hogy az itt jelzett szempont minden nagyobb hangtörténeti munkában megfelelő módon érvényesüljön, azt a fenti példák is igazolták.

De lássunk talán egy fgr. példát! Próbáljunk egy komi nyelvi hangtani jelenséget ezzel az eljárással, más nyelvekbe átkerült szavainak tükröződésében is megfigyelni és tisztázni.^{5a}

II.

A komi *l* > *v* hangváltozás

A komiban tudvalevőleg az egyes nyelvjárásoknak legjellemzőbb megkülönböztetője a nem-szótagkezdő⁶ *l* viselkedése.

^{5a} Jelen dolgozatomat 1950. december hó 27-én olvastam fel a M. Nyelvtudományi Társaságban. Dolgozatomat most kibővítettem. Ebben a kiegészítésben nagy hasznát vettem V. I. LYTKIN most megjelent jeles összefoglaló könyvének (Древнепермский язык. Чтение текстов, грамматика, словарь. Акад. Наук СССР. Москва, 1952.). Legújabbban ugyancsak V. I. LYTKIN szívésségéből megkaptam e komi tudósnak »К вопросу о вокализме пермских языков« c. értekezését (Труды Инст. Языкознания АН. СССР 1952. I, 58—106). Itt örömmel láttam, hogy LYTKIN egyfelől szintén rámutat az itt említett módszernek a fontosságára, másfelől mindjárt fel is használja a chanti nyelvbe átkerült komi szavak egyes hangtani tanulságait permi hangtörténeti problémák (nevezetesen a komi zárt és nyílt *o* és más kérdések) tisztázásánál (I. a 74. és a 103. lapon. — A komi zárt *o*-ról I. még FOKOS: NYR. LXVI, 42 és UOTILA: JSFOu. LII/5, 7). Idézzük LYTKIN elvi megállapítását: »...необходимо детально изучить диалекты этих языков [t. i. az egyes fgr. nyelvekét], заимствования из соседних языков и, наоборот, слова, перешедшие в соседние языки« (i. m. 72. l.).

⁶ Ezt a meghatározást használok, mert ez egyfelől pontosabb, mint az UOTILÁÉ („szótagzáró“, „am Silbenschluss“), amely nem illik az olyan esetekre, mint pl. *velt* ~ *vevt* ~ *vejt* 'Deckel', másfelől rövidebb, mint WICHMANN-nak szintén pontos meghatározása: „vor Konsonanten und im Wortauslaut“ (JSFOu. XXI/3, 21, FUF. II, 179). BUBRICH is teljesen kielégítő meghatározást ad, hogy t. i. a komi *l* > *v* hangváltozás akkor ment végbe, ha az *l* után nem következett közvetlenül magánhangzó (Историческая фонетика удмуртского языка. 1948. 103. l.). Persze valamennyi meghatározást ki kell egészíteni azzal a megjegyzéssel, hogy ez a hangváltozás a mondatfonetikai hely-

Pl. az udmurt *lul* 'lélek' szónak megfelelő komi szó alakja a sziszolai, pecsorai és luzai nyelvjárásban *lol*, a vicsegdai és udorai nyelvjárásban *lov* (elat. *lolış*), a felsővicsegdaiban, vimiben és az izsmaiban *lō* (elat. *lolış*) (a permi alakokról l. a 8. sz. jegyzetet). A vicsegdaiban és az udoraiiban tehát az említett hangtani helyzetben $l > v$ hangváltozást, a három izsmái jellegű nyelvjárásban (I, Vm, FV) pedig $l > \emptyset$ változást látunk (még pedig ebben az esetben nyílt szótagban a megelőző magánhangzó megnyúlásával, vagyis pl. elat. *lol-ış*, de abl.: *lōlış* ($< lō + lış \sim V lovliš$); *sūta* 'megállok' ($\sim V suvta$), de *sutni* 'megállni' ($\sim V suvtni$); l. még UOTILA: Kons. 333–6, 256, 376).⁷

LYTKIN (Drevn. 95–7) ennek a hangváltozásnak az alapján így csoportosítja a komi nyelvjárásokat: 1. *l*-es, 2. *v*-*l*-es, 3. *nulla*-*l*-es és 4. *l*-nélküli nyelvjárások (эловые диалекты: сысольский тип; вз-эловые диал.: вычегодский тип; нуль-эловые диалекты: ижемский тип; без-эловые диалекты: иньвенский тип).⁸

Ha mármost ennek a hangváltozásnak a korát akarnók legalább megközelítőleg megállapítani, a következő, eddig ismeretes adatokból kell kiindulnunk:

1. Az $l > v$ hangváltozás következtében keletkezett *v*-s alakok ma meglehetősen nagy területen találhatók: nyugaton a Vicsegda középső és alsó folyása mentén, északnyugaton az Udora vidékén, végül délkeleten a permjáki nyelvjárás-terület egy részében.

2. A XIV. századig visszamenő legrégibb (és az ezeken alapuló későbbi) nyelvemlékek⁹ *l*-es jellegét mutatnak. Régebben éppen a legrégibb emlékekben

zettől független, vagyis független attól, hogy az *l*-el végződő szót közvetlenül követő szó esetleg magánhangzón kezdődik. E hangváltozás szempontjából tehát a szó önálló, zárt egységet alkot.

Érdekes, hogy ugyanez a szókép egységének, állandóságának megőrzésére irányuló törekvés jelentkezik egyes nyelvjárásokban (Le, Pr, FV), a *-tš*- és *-ttš*-, ill. a *-d*, *dž*- és *-ddž*- megkülönböztetésében; pl. Le *sot*- 'éget': *sot, tšis* ($< sot + š + is$) 'elégett', de *sotš* 'nőtestvér': *sotšas* ($< sotš + jas$) 'nőtestvérek'. (L. NyK. XLV, 402, Volksdichtung der Komi 10, 74, 327.) Ezzel szemben viszont a legtöbb nyelvjárásban általános a szóvégi zöngés, ill. zöngétlen mássalhangzóak a hasonulása a közvetlenül utána következő szó kezdő zöngétlen, ill. zöngés mássalhangzójához, és különösen feltűnő az olyan felsővicsegdai és vimi (de a letkaiban is jelentkező) hangtani sajátosság, mint pl. FV *kutas šuni* $< kutas šuni$ 'kezd mondani', Vm *is tšüz* $< iz tšüz$ 'nem született', Le *mēdiš šuni* $< mēdiš šuni$ 'kezdte mondani' (l. Volksdichtung der Komi 328, 351–2, 10).

⁷ -al-ból azonban az izsmái-jellegű nyelvjárásokban *-ō*- lesz (pl. S L *pirakni* 'hingehehen' \sim I *pirōni*), -el-ből pedig az izsmaiban és a vimiben *-ē*-, ill. zárt szótagban *-ej*- lesz (pl. S Peč *zel* \sim I *zē* 'nagyon'); a felsővicsegdaira vonatkozólag (pl. *zē* 'nagyon') l. Volksdichtung der Komi (Syrjänen) 327. l.

Egyes kivételek: a nominatívusi (alapalaki) I *nž* 'leány' alak általánosítása magánhangzón kezdődő rag előtt is (l. CASTRÉN: Elementa gramm. Syrjaenae 28. l.); S L *maltni* \sim I *mažtoni* 'schmieren, beschmieren', S *malts* \sim I *mažts* 'Salbe' (vö. *mažteg* 'Seife'; l. WICHM.: FUF. XIV, 88; Uot.: Kons. 333, 335, 378; első szótagban *al* $> \emptyset$ változásra egyébként egyetlen ismert példa: I *pōjōni* '(im Winde) flattern', *pōjedni* 'flattern machen'; l. Uot. i. m. 335); S L *kelnini* \sim I *kēlmīni*, V *kemini*, *kevmīni*, V P *kepmīni* 'beten' (vö. ópermi nyelveml. *kelmamni* 'молимся', LYTK.: i. m. 132), ahol bizonyára csak újabb időben hatolt be az *ej*-es alak a V és P nyelvjárásba. L. még itt alább és Uot.: i. m. 193–4, 196–7.

⁸ A permi nyelvjárás-területen a jazvai nyelvj., melyet GENETZ tanulmányozott, *l*-es típusú, az inyvai nyelvj., melyet ROGOV és WICHMANN tanulmányozott, tiszta *v*-s típusú, vagy V. I. LYTKIN meghatározása szerint (l. fent) *l*-nélküli, amennyiben minden *l*-et *v*-vé változtat, tehát pl. a fent idézett *lol* szó alakja itt *vov* (a jazvaiban *lul*; l. GENETZ, és LYTKIN idézett értekezését, 76. l.).

⁹ Ezekre nézve l. WICHMANN JSFOu. XXI/3, 4–14 és V. I. LYTKIN idézett könyvét.

egy 'messzi' jelentésű komi *iv* (tehát *v-s* jellegű) szót (vö. V *ilg* 'messzire') vélték felismerni; így pl. G. Sz. ЛУТКИН: Зырянский край I, 28; V. I. ЛУТКИН: К истории коми письменности. Культура и письменность Востока. 1931. 180, 184. l. Most azonban — mindenestre a szövegbe jobban beleillő módon — ЛУТКИН ezt a szót *tu*-nak ('tot') olvassa; l. Drevneperm. 39, 47. l. (Már SZIDOROV is kétesnek mondotta az *iv* (*iv*) olvasatot: Советское финноугроведение I, 246 „A korai feudalizmus korszakának komi irodalmáról“ szóló tanulmányában.)

A nyelvemlékek *l*-es jellegének általánosan elfogadott nézet szerint nincs korhatározó értéke; eszerint ez az adat csupán azt jelenti, hogy Permi István hittérítő püspöknek régi usztjugi nyelvjárása *l*-es jellegű volt, de egyáltalán nem derül ki belőle az, hogy abban a korban volt-e már a komi nyelvterületen *v-s* típusú nyelvjárás is, ill. az, hogy a mai *v-s* típusú nyelvjárások akkor milyen jellegűek voltak. Olyan eset ez, mintha pl. abból, hogy a mai hivatalos és irodalmi komi nyelv *v-s* jellegű, azt a következtetést akarnók levonni, hogy ma az egész komi nyelvterület *v-s* jellegű. Ezért mondja UOTILA is (Kons. 194): „Auf Grund des *l* bei Steph. (öl o : *jel*; *kyl*-, *pil*- u. a.) können wir nur schliessen, dass *l* in der Mundart der Gegend von Ustjug (wo noch zur Zeit Stephans Syrjänen wohnten) bewahrt war“.

De már itt rá kell mutatnunk arra, hogy jelen dolgozatunk eredményének világánál új értelmet és jelentőséget kapnak a régi nyelvemlékek adatai is, amint erre dolgozatunk e fejezetének végén vissza kell térnünk. (L. a 22. pontot.)

A későbbi nyelvemlékek sem nyújtanak fogódzót e szóban forgó hangváltozás korának meghatározásában. Ezek t. i. — mindamellet, hogy éppen legterjedelmesebb részük (nevezetesen a LEPECHIN-féle, valamint a JEVGENIJ-féle szövegek) a XVII. századból származik, valamennyien István püspök fordítására mennek vissza és tkp. — miként V. I. ЛУТКИН (i. m. 52. skk.) kimutatja — legnagyobb részükben csupán változatlan, ill. meg nem értett és ezért nem egy helyen hibás betűszerinti cirill-betűs átírásai az eredeti fordításnak. Ez tehát azt jelenti, hogy az egyház egy esetleg már abban az időben *v-s* nyelvterületen is a hagyományos eredeti *l*-es szöveget használta. A szövegek egy része a XVII. század II. feléből származó változtatásokat, újításokat tartalmaz ugyan, de még ezek a legújabb részeket sem tudnak útbaigazítást adni az *l > v* hangváltozás tekintetében, mert egyfelől ezek is, melyeknek szerzői természetesen már értették a komi szöveget, csekély számukkal föltehetőleg a sokkal nagyobb terjedelmű, változatlanul hagyott részeknek, vagyis az alapszövegnek az *l*-es jellegéhez alkalmazkodtak, ehhez ragaszkodtak, mégha az új részek szerzője maga *v-s* nyelvjárást beszélt volna is, másfelől a LEPECHIN-féle szövegek egyébként is igazolhatóan *l*-es sziszolai nyelvterületről származnak. (A JEVGENIJ-féle szövegek származási helye még ismeretlen. JEVGENIJ metropolita feljegyzése szerint — l. ЛУТКИН i. m. 52. l. — ezek „из зырянской церкви“ 'egy komi templomból' valók.)

3. G. F. МÜLLER az 1740-es évek elején nagyobb számú komi és permi (permják) szót jegyzett fel.¹⁰ Szójegyzékében, melyet a „Sammlung russischer Geschichte“ 1758-ban megjelent III. kötetében („Vocabularium harmonicum“ c. a. a 382—409. lapon) közöl, egy csomó *l*-es jellegű szót találunk;

¹⁰ МÜLLER 1733. aug. 8-án indult el nagy útjára és 1743. február hó 15-én érkezett vissza Pétervárra. (L. i. m. III, 40, 142, 268). Komi adatait hazatérő útjában jegyezte fel (l. u. o. 338. l.).

pl. permi *Tyl*, *Töl*¹¹, komi *Töl*, *Tol* 'Wind'; permi *Kódschil*, komi *Kodschul* 'Stern'; permi *Nyl*, komi *Nyl*, *Nül* 'Tochter'; permi *Wüll*, komi *Wöl* 'Pferd'; permi és komi *Jöl* 'Milch', stb. Azonban ezek mellett már néhány *v-s* jellegű szó is jelentkezik: permi *Kyl*, komi *Küw* 'Zunge'; komi *Püvschem* 'Badstube'; permi *Njöl*, komi *Njow* 'Pfeil'. Nevezetes adat a komi *SSju*, *Schju* 'Eingeweide', amely — ha ugyan nem hibás közlés *šuv* helyett — talán nem az izsmai jellegű *šü* alakot tükrözi, hanem inkább permják alaknak vehető, ahol t. i. a szó alakja kivételesen *šu* (l. WICHM. — UOT.), a végső *u* olyan kiesésével, mit amilyen az udorai *ko* 'Eingeweidewurm' szóban is megfigyelhető (erről l. UOTILA : KONS. 197. (L. még UOT. : KONS. 252—3, 256, 333, 336, 376 ; WICHM. : FUF. XVI, 205.) Mindenképpen azonban a *v-s* alakok közé kell ezt az adatot is sorolnunk.

A *v-s* és *l-es* alakok váltakozása minden bizonnyal azt jelenti, hogy ezek más-más területről valók, de ezek az alakok kétségbevonhatatlanul mutatják, hogy már a XVIII. század első felében volt *v-s* jellegű komi nyelvjárás.

4. De ennél a most megállapított ténynél még többet igazol STRAHLENBERGnek egy fontos adata; ő a permjások („Permecki“) nyelvéből *l-es* alakok mellett (*kizillas* 'Stern', tkp. 'csillagok'; *kill* 'Zunge') egy *v-s* alakot is közöl: *wow* 'Pferd'. Minthogy STRAHLENBERG az 1730-ban megjelent munkájának adatait 1710 és 1722 között gyűjtötte, a *wow* adat alapján megállapítható, hogy a komi *l > v* hangváltozás már a XVIII. sz. első negyedéből mutatható ki.

5. LEPECHIN, aki 1771-ben járt a komik között, a Vicsegda (nevezetesen az Alsó-Vicsegda) vidékéről (l. LYTKIN : Drevneperm.¹² 148—9. l.) kivétel nélkül *v-s* alakokat jegyzett fel (pl. *lov* 'lélek', *kiv* 'nyelv', *pivšanin* 'a fürdőkamrában', *vevt* 'tető, fedél', *vuzavni* 'eladni', stb.), viszont a permi nyelvjárásból ő is, éppúgy, mint MÜLLER, *l-es* alakokat közöl (*vjl* 'ló', *njl* 'leány', *kjl* 'nyelv'). (L. V. I. LYTKIN : i. m. 149—160. l.)

6. P. S. PALLAS híres kétkötetes nagy szótára (Linguarum totius orbis vocabularia comparativa. 1787—9.) *l-es* permi alakok mellett *v-s* komi alakokat ismer: komi *kiv*, permi *kyl* 'язык'; komi *sov* (совь),^{12a} permi *sol* (соль) 'соль'; komi *uv*, permi *ul* 'чук'; komi *tuw*, permi *tul* 'твоздь'; komi *kiskavni*, permi *kiskalna* 'возить'; komi *šuvni*, permi *solni* 'петъ', stb. Több helyen a komiból *l-es* és *v-s* alakokat is idéz: komi *njl* 'дочь', *njl*, *niv* 'дева' (~ permi *njl*), komi Ювъ, Іэль 'молоко'; komi Коджювъ, Каджилъ 'звезда' [= WICHM. *kođzul*, *kođzil*, *kođžuv* stb.]; komi *tiv*, *tel* (Тывъ, Тэль, permi Тыль) 'ветер' stb.¹³

¹¹ A *tyl*-féle alakokhoz vö. GENETZ *tyl* és V. I. LYTKIN: К вопросу о вокализме пермских языков. 80 skk., Древнеперм. яз. 91—2. L. még itt az 5. pontban LEPECHIN adatait. L. még ERKKI ITKONEN: Vir. 1951, 446—8.

¹² Így rövidítjük idézeteinkben V. I. LYTKIN: „Древнепермский язык“ c. munkáját.

^{12a} PALLASnál a lágyítójel (b) sokszor hibásan van alkalmazva a *ъ* jel helyett.

¹³ A *njl* ~ *niv*-féle komi alakok természetesen más-más forrásból, más-más vidékről valók. Ezt igazolják PALLASnak saját szavai is, amelyekkel munkája előszavában eljárásáról beszámol. „Linguae Rossici Imperii — írja itt PALLAS — praesertim e copiosis vocabulariis manuscriptis desumptae sunt, quas Augustae [t. i. Katalin cárnőnek] iussu undique contulerunt qui Provincias cum Imperio tenent.“ A komi és a permi azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyeknek a szótárban közölt adatairól (ugyancsak az előszóban) így nyilatkozik „... ipse curavi et maximam partem e vocabulariis manuscriptis, plerumque pluribus pro singulis linguis collatis, compilavi et variantes addidi voces“. — L. még MARK : MSFOu. LII, 185.

7. KLAPROTH (Asia Polyglotta és Sprachatlas. 1823., 2. kiadás 1831) sajtóhibáival és tévedéseivel együtt veszi át PALLAS adatait. Pl. KLAPR. komi *чун, чунгүш*, permi *Pelu, чун* 'Finger': PALL. komi чунь, чуньяс, Р Пелу, чунь 'пальцы'; KLAPR. komi *Коджюв, кадэил*, Р *Tysel, kod* 'Stern': PALL. komi Коджювь, Каджилъ, Р Тызель, Кодъ 'звезда'; KLAPR. komi *Kussew, Р Ксысдол* 'Tal': PALL. komi Кузьзевъ, Р Ксыздоль 'долина', ahol persze долина = длина, és jelentése nem 'völgy', hanem 'hosszúság'.¹⁴ KLAPROTH tehát szintén ismer *l*-es és *v*-s alakokat, nyilván — éppúgy, mint PALLAS — más-más nyelvjárásból. Nézzük KLAPROTH adatait. Pl. az Asia Polyglottában (2. kiad. 200–201. l.) permi *jel* 'Milch', komi *tuw* 'Nagel, eiserner', permi *nyl* 'Tochter', permi *tel, tyl* 'Wind', permi *kyl* 'Zunge'. A Sprachatlasból idézzük a következőket: permi *Ol, iöl*, komi *Jow, iöl* 'Milch'; permi *Wyl, komi Wyw, wöl* 'Pferd'; permi és komi *Nyl* 'Tochter'; permi *Tul*, komi *Tuw* 'Nagel'; permi *Tyl*, komi *Töl, tyw* 'Wind'; permi *Kyl*, komi *Kyw* 'Zunge', stb. Сольвычегодск neve nála (Asia Polygl. 187) *Šoldor* vagy *Euwā-Šowdor*,¹⁵ „d. i. Rasenwasser-Stadt“ (*ežva* a Vicegda komi neve).

8. Fontos a mi szempontunkból FL'OROVNAK, 1813-ban megjelent Зырянская Грамматика-ja, mert az udorai nyelvjárást ismerteti meg velünk. FL'OROVNAK általában *v*-s alakokat találunk: *zev* (7, 34) 'nagyon', *vev* (11, 40) 'ló', *vegli* (20) 'voltam', *ig vev* (31) 'nem voltam' (de *ig vegle* (uo.) 'nem voltunk'), *gežližli* (22) 'irogattam', stb.; csupán egyetlen egy szó fordul elő nála *l*-es alakban is: *kyl* (1, 17, 38 stb.) 'szó, ige', de a szónak *kiv* alakját is ismeri (*kyl* és *kiv*, 5. l., 'ige').

9. Nem szaporítjuk idézeteinket, csak megemlítjük, hogy pl. WITSEN permi Miatyánkjának eltorzított szövege a mi szempontunkból nem jelentős, mert *l*-es jellegű permi nyelvjárásból való. (WITSEN „Nord en Oost Tartaryen...“ c. munkájának első kiadása 1672-ben jelent meg, a 2. kiadás 1705-ből, a 3. pedig 1785-ből való.) Nem tartalmaz új adatot JOHANN EBERHARD FISCHER rövid permi szójegyzéke (Sibirische Geschichte. I. kötet, 1768. 162, 164. l.) (l. még itt a 15. pont alatt), sem pedig az ezen alapuló SCHLÖZER-féle szójegyzék (Allgemeine Nordische Geschichte. 1771., 431. l.), minthogy itt is csak permi *l*-es alakokkal találkozunk (*kül* 'Zunge', *wöll* 'Pferd', *njol* 'Pfeil').¹⁶

*

¹⁴ Vö. MUNKÁCSI: Votják Nyelvtanulmányok, 64. l. — A komi szó talán a. m. *kužov* 'hosszú' (v. *kuž zev* 'hosszú, nagyon'?; a szórendhez l. FUF. XXX, 168), a permi szó talán *kužgol* u. a.; a képzőre vonatkozólag l. WIED.: SyrjGr. 23. és 30. §, WICHM.: JSFOu. XXX/6, 8, Uot.: Kons. 138. Ugyanezen a félreértésen alapszik az is, hogy ugyanitt a долина 'völgy' manysi megfelelőjéül *koša*, chanti megfelelőjéül pedig *çov* van feltüntetve, pedig ezek a szavak is azt jelentik, hogy 'hosszú'.

Hasonló félreértés PALLASNAK ez is: az 'alatt' jelentésű or. подъ címszó megfelelőjéül (a helyesen idézett komi *ulün* szó mellett) P *lok* szerepel, pedig ennek a jelentése 'gyere!'.

Itt a közlő talán пойдит értett под helyett; ugyanígy 'gyere!' és nem 'alatt' a jelentése az itt, a подъ címszó a. közölt chanti *juwa* szónak is.

Egyébként MÜLLERNÉL is akad ilyen félreértés. Szerinte az 'arany' neve a komiban *Póim* is (i. m. III, 387), pedig ez a. m. 'hamu', vagyis oroszul nem 'золото', hanem 'зола'.

¹⁵ MÜLLERNÉL (i. m. III, 339) *Soldor*.

¹⁶ Ezek az *l*-es jellegű permi adatok tehát nem az inyvai területről valók, vagyis nem arról az aránylag kicsiny vidékről származnak, ahol ma általában minden *l*-ből *v* lett. FISCHER adatai tehát semmiképpen nem értelmezhetők úgy, hogy az ő idejében azon a területen még nem ment végbe, ill. csak későbbben ment végbe az *l* > *v* hangváltozás, hiszen láttuk, hogy STRAHLENBERG már FISCHERNÉL jóval korábban *v*-s alakot jegyzett fel.

**A NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
LII. KÖTETÉNEK**

TARTALOMJEGYZÉKE

A Nyelvtudományi Közlemények LII. kötetének

TARTALOMJEGYZÉKE

BEKE ÖDÖN: A cseremisiz pénzszámításról	295
COLLINDER, BJÖRN: Az uráli fokváltakozás	15
GÁLDI LÁSZLÓ: Francia-orosz nyelvi kapcsolatok a XVIII. században	31
HARMATTA JÁNOS: A déloroszországi iráni törzsek nyelvének kérdéséhez	161
HERMAN JÓZSEF: Nyelvészet és valóság	83
SZ. KISPÁL MAGDOLNA: Világtájak nevei az ugor nyelvekben	50, 130, 185
LAKÓ GYÖRGY: Egy finnugor etimológiai szótár szükségességéről	262
PAIS DEZSŐ: Az <i>é</i> -t és <i>i</i> -t váltakoztató nyelvjárási hangalakok keletkezéséhez ...	282
N. SEBESTYÉN IRÉN: Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben 3, 247, 309	
ZSIRAI MIKLÓS: Az összehasonlító nyelvtudomány emlékünnepe	107
ZSIRAI MIKLÓS: Történelmi forduló a nyelvtudományban	275

Kisebb közlemények

BEKE ÖDÖN: Szómagyarázatok: m. <i>szín</i> , cser. <i>βāzāk</i> , cser. <i>βiyē</i> , cser. <i>βila</i> , cser. <i>βuistāk</i> , cser. <i>īa-ō-māz</i> , cser. <i>īayem</i> , csuvás <i>īaštaga</i> , cser. K. <i>īā-ōās</i> , cser. K. <i>īē-k-šuk</i> , cser. <i>īāyar</i> , cser. <i>īāpsā</i> , cser. <i>domāša</i> , cser. <i>kūrthōnō-lāš</i> , cser. <i>noł</i> , <i>nolo</i> , cser. <i>pūjan</i> , cser. <i>sasart</i> , cser. <i>sētāre-m</i> , cser. <i>tšayān</i> , cser. <i>tšara</i> , cser. K. <i>tšāšmak</i> , cser. <i>tšāβāzāk</i> , cser. K. <i>tšāžem</i> , cser. <i>tšō-kām</i> , cser. <i>tšōžya</i> , cser. <i>zamān</i> , zürjén és cser. állathívók és hajtók	40, 119
BEKE ÖDÖN: Igy, úgy, hogy	304
CS. FALUDI ÁGOTA: Az osztják nyelv történetéhez	208
CS. FALUDI ÁGOTA: Ikerszótanulmány	358
FOKOS DÁVID: Szómagyarázatok: vog. <i>pāspeŋ</i> , osztj. <i>p'iyār</i> , osztj. <i>pās</i> , <i>pāš</i> , osztj. <i>pörtun</i> , és <i>āspāi</i> , osztj. <i>šoldas</i> , osztj. <i>šestān</i> , zürj. <i>rem-peštan</i> , <i>rem-peštan</i> ...	345
HORVÁTH KÁROLY: Szófejtések (osztj. <i>k'ārvāšā</i> , m. <i>poszméh</i>)	361
KÁLMÁN BÉLA: Egy ugor-szamojéd szóösszefüggés	60
KÁLMÁN BÉLA: Néhány obi-ugor madárnév	146
LAKÓ GYÖRGY: Osztják <i>kōmōt</i> 'széles'	57
LAKÓ GYÖRGY: Permi szófejtések (zürj. <i>mikir</i> ~ votj. <i>mikirās</i> , zürj. <i>mīl</i> ~ votj. <i>mēl</i> , zürj. <i>mīlk</i>)	137
LAKÓ GYÖRGY: Az egyik cseremisiz többesszámképző	144

Ismertetések és bírálatok

A. N. BALANDIN: Jazyk manyszijszkaj szkaski. Ism. Cs. Faludi Ágota	268
DONNER, KAI: Kamassisches Wörterbuch. Ism. Hajdú Péter	63
Finnugor tanulmányok a Szovjetunióban. Ism. Zsirai Miklós	364
HAKULINEN, LAURI: Suomen kielen rakenne ja kehitys II. Ism. Zsirai Miklós ..	160
POSTI, LAURI: Grundzüge der livischen Lautgeschichte. Ism. Lakó György	68
A. SAUVAGEOT: Esquisse de la langue finnoise. Ism. Kálmán Béla	270
STEINITZ, WOLFGANG: Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Ism. Lakó György	148
Toivonen-emlékkönyv. Ism. Sz. Kispál Magdolna	366
Újabb mondattani kutatások a balti-finn nyelvek körében. Ism. Lakó György ...	74
Új mordvin szótárak. Ism. Lakó György	374
Új orosz-nyenyec szótárak. Ism. Hajdú Péter	265
Új votják-orosz szótár. Ism. Lakó György	65
WICHMANN—UOTILA: Syrjänisher Wortschatz. Ism. LAKÓ GYÖRGY	157

A régibb feljegyzések alapján tehát meg tudtuk állapítani, hogy a komi $l > v$ hangváltozás bizonyos nyelvjárásokban már a XVIII. sz. 20-as éveitől ment végbe; ez a hangváltozás azután 1730-tól kezdve irodalmi adatokban, feljegyzésekben rendszeresen, folytatólágosan kimutatható.

*

Nézzük most azokat az eredményeket, amelyekre a komi nyelv j ö v e - v é n y s z a v a i n a k a vizsgálata alapján jutottak, és próbáljuk ezeket is problémánk szempontjából értékesíteni.

10. A komi nyelv orosz jövevényszavaiban (az inyvai permi nyelvjárás kivételével, ahol az ezekben a jövevényszavakban is jelentkező v újabb fejlődés eredménye) az eredeti l megmarad; pl. I *il* 'iszap' < or. ил, V *telk* 'értelem' < or. толк. Ez tehát azt jelenti, hogy az orosz elemek már nem vettek részt az $l > v$ hangváltozásban, vagyis (tömegesebb) átvételük ideje az $l > v$ hangváltozás utáni korba esik.¹⁷

Van ugyan az orosz eredetű jövevényszavak közt bizonyos (csekélyebb) számú szó, mely — mint fent láttuk — igen régen jutott be a komiba, azonban egyelőre csupán annyit mondhatunk ezekről a jövevényszavakról, amivel KALIMA a komi nyelv orosz eredetű jövevényszavairól szóló munkájának fejtegetéseit lezárja, hogy t. i. a tények, az adatok azt mutatják, „dass die Beziehungen zwischen Syrjänen und Russen verhältnismässig jung sind. Vom 14. Jahrhundert an werden sie reger: die politische Abhängigkeit und das orthodoxe Christentum begünstigen das Eindringen russischer Lehnwörter im Syrjänischen“ (i. m. 182. l.).

Ebben az összefüggésben azonban még egy fontos körülményre kell rámutatnunk.

Már fent is utaltunk arra, hogy V. I. LYTĶIN felfogása szerint a komi nyelvbe behatolt orosz jövevényszavak tömegesebb átvételének a kora régibb időre teendő. Lytkin részletesebben a már említett „Фонетика северновеликорусских говоров и заимствования из русского языка в комийский“ c. tanulmányának első fejezetében „Из истории встреч комийцев с русскими“ c. a. foglalkozik ezzel a kérdéssel. Szerinte a délről észak felé húzódó komik már a XI. században találkoztak, ill. a XI. századtól kezdve többé-kevésbé állandóan érintkeztek oroszokkal [»Встречи комийцев с русскими с XI в. нужно считать уже более или менее постоянными« (i. m. 130. l.), »соприкосновения коми-зырян с русскими начались не позже XI в.« (uo. 132. l.)] A permjások azonban — miként ez abból a tényből folyik, hogy az ő nyelvükben nincsenek meg a komi-zürjén nyelvjárásokban jelentkező és a Vicsегда vidékén lefolyt érintkezések emlékét őrző karjalai-vepsze

¹⁷ L. pl. KALIMA: RLS. 23; UOTILA: Kons. 194.

Olyan kivételes esetekben, mint Ud *kepuv* 'Leisten (für Stiefel usw.)' < or. копыл (l. TOIVONEN: Vir. 1936, 227 és LYTĶIN: Phonet. 159), talán hamis analógiával van dolgunk (vö. Ud *ko džuv* ~ L Le *ko džil* 'Stern'; l. még FUF. XXX, 191–2, Uot.: Kons. 376). Hamis analógiával, vagy talán az orosz szó kiejtésével magyarázható az olyan eset, mint Ud *bevk* 'Verdeck auf dem Boot' < or. болк (l. KALIMA: i. m. 42, 23 és FUF. Anz. XXIII, 248–9). — Különösnek látszik, hogy az izsmaiban *kol-pih* mellett *kē-pih* 'Hauzahn, Raffzahn' alak is használatos (P *kov* 'Hauzahn des Schweines', *ko-pih* 'Hauzahn, Raffzahn'; < or. кол). Itt a chanti (КАРЯ.—ТОИВ. 398) DN *kə-lə* 'Hau-, Raffzahn (eines Tieres)' alapján arra is gondolhatunk, hogy az I *kē*- talán nem azonos az orosz-eredetű *kol*- szóval. (Vagy vö. talán I *kē* alakhoz egy feltételezhető Ud **keu* alakot?)

eredetű elemek — későbbben kerültek vándorútjukban (nyugat felől) mai hazájukba, de ők sem a XIII—XIV. századnál későbbben foglalták el mai lakóhelyeiket; azonban lehetséges, hogy vándorútjukban ők is már előbb, nyugatibb átmeneti tartózkodási helyükön (a vjatkai kormányzóság területén), tehát szintén még a XIII—XIV. sz. előtt találkoztak a novgorodiakkal.

Ami azonban az orosz jövevényszavak zömének, főtömegének (основная масса) a komi-zürjénbe való bejutása korát illeti, ez LYTKIN szerint is jóval későbbre, nevezetesen a Permi István utáni időkre (a XIV—XV. századtól kezdve) teendő, a komi-permjákban viszont ez a nagyarányú átvétel csak a XVI—XVII. sz.-tól kezdve történhetett meg (i. m. 131. l.). Egy másik helyen azonban (u. o. 194. l., a zárt *o*-val kapcsolatos fejtegetései nyomán) a XVII—XIX. századot jelöli meg mint azt a kort, amikor az orosz jövevényszavak nagy tömege hatolt be a komi-zürjénbe.¹⁸

Itt mármost a következőket kell megjegyeznünk. Ha figyelembe vesszük a fent említett — éppen LYTKIN által tisztázott — nyelvi jelenségeket, nevezetesen 1. hogy a tekintetbe jövő vidéken csak a XVI. századi orosz emlékekben kezd, már nemcsak gyér nyomokban, a *tet*-típus jelentkezni [„древнейшие указания на этот переход — написания *e* вместо *a* или *я* — находим мы в памятниках XVI в.“ (Дурново: История русского языка § 243)] idézi LYTKIN : Фонетика 156. l.], vagyis az a típus, mely a komi nyelv orosz jövevényszavaiban a sokkal ritkább *tat*-típussal szemben uralkodónak mondható (l. LYTKIN uo. 150—3, 156), 2. hogy a tekintetbe jövő északi-nagyorosz nyelvjárásokban csak a XV. sz.-ban lesz kemény hanggá az orosz ш, ж, viszont a komiba átkerült orosz jövevényszavakban általában már ez a kemény kiejtés tükröződik (l. uo. 135—6, 139, 140), akkor a benső komi-orosz érintkezéseknek, és így a tömegesebb orosz átvételeknek a korát a komiban és a permjákban egyaránt nem tehetjük a XVI., de talán még a XVII. sz.-nál sem korábbi időre. Ez a kormeghatározás tehát már lényeges közeledést jelent az általunk lent felvett, egyéb tényekből kikövetkeztetett kormeghatározásokhoz és egyezik is LYTKINnek fentebb idézett második megállapításával.

KALIMA (és LYTKIN) fenti megállapításai tehát abból a szempontból, hogy ezeknek a segítségével meg tudjuk határozni az erős orosz hatást megelőzőt komi *l* > *v* hangváltozás idejét, tkp. keveset mondanak.

De rendelkezésünkre állanak MÜLLER, LEPECHIN és PALLAS szójegyzékai; ezek a XVIII. századi szójegyzékek pedig nemcsak *v*-s jellegű komi szavakat, hanem egyúttal már számos orosz eredetű jövevényszót is tartalmaznak. Csak a „zürjénnek“ jelzett adatokat véve figyelembe (a permi nyelvjárásban még nagyobb mértékben nyilvánult meg az orosz hatás), MÜLLER pl. többek közt a következő adatokat említi: *Dienga* 'Geld', *Bátja* 'Vater', *Tschéljad*, *Tscheleg* 'Kind', *Bába* 'Magd', *Schapka* 'Mütze', *Gatsch* 'Beinkleider', *Stupni* 'Schuhe', *Lábitch* 'Bank', *Botschka* 'Fass', stb., LEPECHIN pedig többek közt a következő szavakat jegyezte fel: *sapog* 'csizma', *podošvajas* 'talpak', *šlapa* 'kalap', *pora* 'idő', *zverjas* 'állatok', *пищальень* 'puskával', *драницыась* 'zsindelyek', stb. PALLASnál van: *bat*, *bata* 'apa', *čelad* 'gyermek', *golos* 'hang', *šum* 'zaj', *svadba*, *brak* 'lakodalom', *luč* 'sugár', *bereg* 'part', *lubitni* 'szeretni', stb.

¹⁸ A zárt *o*-val átvett orosz eredetű jövevényszavak közül az „основная масса заимствований проникла в коми-зырянский язык, вероятно, в XVII—XIX вв.“ (LYTKIN : Phonet. 194. l.)

A XVIII. században tehát már kimutatható az az erős orosz hatás, amelynek következtében az orosz jövevényszavak tömege hatolt be a komiba. Minthogy azonban az $l > v$ hangváltozás — mint láttuk — megelőzte az orosz szavak tömegesebb átvételét, ez az $l > v$ hangváltozás, amely már szintén a XVIII. sz. első negyedéből mutatható ki, legkésőbbben a XVII. század végéig lefolytnak tekinthető, de hogy a XV. században ment-e végbe, vagy későbbben, arra vonatkozólag semmiféle útbaigazítást nem kaptunk.

Nézzük azonban még a más nyelvekből való jövevényszavaknak a tanuvallomását!

11. WICHMANN a komi nyelv *szamojéd* jövevényszavai közt tárgyalja az *l nélk* 'lábigra' szót (FUF. II, 179), amelynek szamojéd eredetijében szintén *l-* jelentkezik. Ezt a szót tehát szintén az $l > v$ hangváltozás lefolyása után vette át az izsmai zürjenség; az átvétel korára nincs közelebbi adatunk. WICHMANN is csupán annyit állapít meg, hogy a komi szó „meglehetősen fiatal átvétel”, minthogy az izsmai nyelvjárásban csakis újabb átvételekben (mint amilyen pl. *I val* 'Welle' < or. вал) marad meg az *l* „im Auslaut eines Wortes oder vor einem Konsonanten”.

12. A komi nyelv *csuvvas* eredetű jövevényszavai közt WICHMANN csupán egyetlen egy példát talált ilyen hangtani helyzetre (komi *ulmō* és *ulmōs* 'alma' < csuv. *ulma*). Ez az adat (függetlenül attól, hogy csupán WIEDEMANNBÓL ismeretes és más forrásból egyelőre nincs igazolva, ami azonban nem jelenti azt, hogy az adat hitelességét kétségbe vonhatnók) nem viszi előbbre kérdésünk megoldását, minthogy nyilvánvalóan *l*-es nyelvterületről származik.

Újabbban azonban még egy idevágó adat került elő, még pedig a legrégibb komi nyelvemlékekből. A kérdéses szót UOTILA (JSFOu. LII/5, 1) *šil*-nak, V. I. LYTGIN pedig *с'ыл*-nak, ill. *шыл*-nak olvassa¹⁹; a szó jelentése 'Sturm' (UOTILA), 'буря, бурный', (LYTKIN: Drevneperm. 42, 48). UOTILA rámutat arra is, hogy SCHRENK (1854) is ismeri ezt a szót az izsmai nyelvjárásból, még pedig *siy* 'Sturm' alakban; a szó SCHRENK írásmódja szerint *ši*-nak olvasandó.²⁰ LYTGIN most újabb adatot is közöl (i. h. 48, 144): *V jezis kiz šiv mune* 'народ в полном разгаре (бурно) идет'. Én a szót az udorai nyelvjárásból *šiv* alakban jegyeztem fel a következő szólásban: *šiv-nuēm jag* 'бурелом, лес сваленный ветром, буреи' („széltörés”, 'ledőlt fa; szél vagy vihar által kidöntött erdő'). (Ugyanígy mondja az udmurt is: *šil-nuām* 'széltől összehordott v. egymásra döntött galy- és fatorlaszok az erdőben'; I. MUNK. VotjSz.)

LYTKIN szerint azonban (i. h.) idetartozhatik a luzai *šila* 'колода (бурелом?)' is. Ezt a szót WICHMANN is ismeri; a Lökčim mellékéről közli ezt a szót: *šila* 'morscher Baum'. Ezt a következő adatokkal egészíthetjük ki: *Mez va-šila* 'дерево размытое водой (a víz által elsodort fa; fa, melyet a o lyó magával sodort és amely a vizen úszik)', *Le šila* 'валежник (Windbruch)'. z a szó a chantiba is átkerült: *Kaz šōla* 'Windbruch' (Karj.-Toiv. 924).

¹⁹ Régebben G. Sz. LYTGIN (Зырянский край I, 29) *ši*-nak ('шум'), V. I. LYTGIN pedig (К истории коми письменности 182—3) a felirat megelőző szavával együtt *nollomšis* (= *nollemšis*)-nak ('стал носиться') olvasta ezt a szót.

²⁰ Vö. SCHRENKNÉL *sy* 'Klafter' (olv. *šī*), *ny* 'Mädchen' (olv. *nī*), *kyy* 'Sprache, Zunge' (olv. *kī*), *sir* 'Harz' (olv. *šir*), *sin* 'Auge' (olv. *šin*), *nea* 'Pfeil' (olv. *hē*).

Ez a *šila* lehetne ugyan a **šil* 'szél' szó származéka²¹, de tisztázásra szorul az udm. *šilo* 'cserjés, bokros hely, kis erdő', *šilo-šurno* 'nagy és sűrű bozót', S *šilo-šurno* (MUNKÁCSI : MSFOu. 102. köt., 96, 581) 'Windbruch, vom Sturm samt den Wurzeln herausgerissener Baum', K *šilo* 'cserjés, bokros hely, kis erdő' szóhoz való viszonya.²² (WICHMANN sem vonja a permi nyelvek csuvas jövevénytáblájáról szóló munkájában az udm. *šil* 'szél' szóhoz a komi *šila*, udm. *šilo* szavakat.)

Azok a hangtani nehézségek, amelyek miatt UOTILA mégsem látja teljesen tisztázottnak²³ a komi *šil*, udm. *šil* csuvas eredetét, talán éppen az utóbb említett komi *šila*, udm. *šilo* hatásában, azaz a *šiv*, *šil* szavaknak a *šila*, *šilo* szavakkal való keveredésében leheltek magyarázatukat.

A komi *šil* tehát minden bizonnyal csuvas eredetű szó. Az ezekről a jövevénytáblákról szóló tanulmányában WICHMANN arra az eredményre jutott, hogy a csuvas eredetű szavak a VIII. sz. után, de legkésőbb a XI. században kerültek a komi nyelvbe. LAKÓ GYÖRGY ugyan későbbre teszi a komi-csuvas érintkezések végső határát („kb. a XIII. század közepére tenném azt a határt, ameddig a közvetlen zürjén-csuvas érintkezéseknek — legalább is nagyobb részben — le kellett játszódniuk“, írja LAKÓ „A permi nyelvek szóvégi magánhangzói“ c. értekezésének 63. lapján), és ez nem is mondana ellent itt nyerendő következtetésünknek, mégis megmaradhatunk óvatosságból a XI. századi határ mellett, minthogy itt közös permi átvételekről van szó.

Az $l > v$ hangváltozás tehát (a V *šiv*, Ud *šiv* tanúsága szerint) a csuvas hatás után, azaz a XI. (? XIII.) sz. után, de mindenképpen az orosz szavak tömegesebb átvétele előtt, vagyis legkésőbb a XVIII. sz. eleje előtt ment végbe.

Csakhogyan ez a megállapítás még mindig igen tág határokkal (a XII–XVII. századdal) operáló időmeghatározás! Eddig csak a *terminus ad quem*-et tudtuk megnyugtatóan tisztázni.

Próbáljuk tehát kutatásaink területét kibővíteni és vonjuk bele vizsgálódásunk körébe a komi eredetű szavaknak más nyelvekbe átkerült alakjait, ill. az ezekben a nyelvekben jelentkező alakjait.

Megkönnyíti munkánkat, hogy ebben az irányban is történtek már jelentős eredményeket felmutató kutatások.

13. Régóta ismeretes tény, hogy az eredeti *l*-hangok a déli-chantiban ma túlnyomó részben (a többi nyelvjárás *l*-hangjaival szemben) *t* alakban jelentkeznek. Pl. magy. *lélek* ~ manyisi *lil*, komi *lol*, *lov*, udm. *lul*: chanti DN *tü't*, — Trj *ai'ä*, O *li'l* 'lélekzet'; m. *nyil* ~ manyisi *näl*, komi *näl*, *nev*: chanti DN *no't*, — V *na'l*, O *na'l* (l. WICHM.: FUF. XV, 28, 35). Megállapítható továbbá az is, hogy a déli-chanti *t* (-*p*-) az eredeti fgr. (uráli) **l* hangnak a folytatása, ellenben az eredeti fgr. (uráli) **l*-nek a folytatása a chantiban csak *l*-hang (*l*, *t*, *l*,); pl. komi-udm. *gilid* 'schlupfrig, glatt' ~ chanti K *kölz*; m. *holló* ~ manyisi *kōlāχ*: chanti DN *χūtāχ* (l. TOIVONEN : FUF. XX, 54, 55, 71, 82, JSFOu. LII/6, 4).

²¹ Vö. udm. *tül* 'tűz': *tילו* 'agyagos földön növény erdő' ~ komi *tıla* 'Neubuch'.

²² Ehhez vö. N. SEBESTYÉN IRÉN: Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben. 51, 88. — A jelentésfejlődés érthető lenne; vö. manyisi *kaxšaχ* 'Windbruch'; лом 'török *kakšak* 'trockenes Holz' és 'dichter Wald' is (KANNISTÖ: TLW 103)..

²³ „nicht ganz klar“ (i. h. 3. l.).

14. Jövevényszavakban, nevezetesen komi, orosz, szamojéd, tatár jövevényszavakban az eredeti *l*-hangnak a déli-chantiban *t*-hang felel meg; pl. komi *murtal*- 'messen' > chanti DN *marpa't*-, Kr *mārtat*-, — Kaz *mōrtā'as*- stb. (KARJ.-TOIV. 542) 'messen'; komi *letštan* 'Schleifholz für Sensen' > manysi *lēstān* (KANN.: Vok. 47), chanti DN *te'štā'n*, Kr *te'štān* — V *li'stā'n*-, Kaz *le'stā'n*- stb. (KARJ.-TOIV. 1096) 'kleiner Schleifstein, kleiner Wetzstein'.

Csak az egészen újkeletű orosz jövevényszavakban találunk a chantiban mindenütt *l*-es megfelelést. Pl. orosz *жало* > chanti DN *ša'ta* (KARJ.—TOIV. 942) 'Stachel (der Schlange)'; orosz *тулуп* > chanti Ts *to'tup*, Ni *tūl'ap*-, Kaz *tūl'ap*- stb. (KARJ.—TOIV. 998) 'grosser Pelz' (I. WICHMANN: FUF. XV, 52—55).

15. Ebben a vonatkozásban igen fontos adatot tartalmaz JOHANN EBERHARD FISCHER szójegyzéke a XVIII. sz. közepéről. FISCHER feljegyzéseiből t. i. kiviláglik, hogy az *l*-ből fejlődött déli-chanti hang (mely ma *t*, *-p*-) abban az időben olyan *l*-féle hang (FISCHER jelölése szerint: *tl*, *thl*, ill. *dl*, *dhl*) volt, mint amilyent ma a keleti (és északi) nyelvjárásokban látunk. Ennek alapján PAASONEN a következőt állapítja meg: „Der Lautwandel *l*, *đ* [= *l*, *λ*] > *θ*, *δ* > *t*, *d*, welcher im Jahre 1845, als Castrén die Ostjaken besuchte, schon beendet war, hat also kaum ein Jahrhundert in Anspruch genommen“ (FUF. II, 101). De ha a XVIII. sz. közepe táján már *l*, *λ* hanggá vált az eredeti *l*, jogos az a következtetésünk vagy feltevésünk, hogy a chantiban a XVIII. sz. legelején, vagy talán a XVII. sz. legvégén még megvolt (az egész területen) az eredeti *l*-hang.

Az obi-ugorok általában csak *l*-es jellegű alakokat vettek át a komi nyelvből.²⁴ A chanti—komi, valamint a manysi—komi érintkezések korában tehát, ha azok a komi nyelvjárások, amelyekből a chanti, ill. a manysi nyelv komi jövevényszavai származnak, *v*-s jellegűek voltak, vagy köztük ilyen jellegű nyelvjárás is volt, a komi nyelvben még nem mehetett végbe az *l* > *v* hangváltozás.

Világos, hogy itt két kérdést kell mindenekelőtt tisztáznunk: a) Melyik, vagy legalább milyen jellegű komi nyelvterületről valók ezek a jövevényszavak, és b) mikor juthattak be a chantiba, ill. a manysiba?

16. Nézzük tehát az első kérdést. Ez a kérdés a mi szempontunkból tkp. így fogalmazható meg: Tudjuk-e igazolni azt, hogy az obi-ugor nyelvekben *v*-s jellegű komi nyelvterületről származó jövevényszavakkal is kell számolnunk?

Mit mutatnak hát ebből a szempontból a jövevényszavak?

Természetesen nem lehet itt célunk az obi-ugor nyelvek komi jövevényszavainak minél teljesebb összeállítása. (A chanti nyelv komi eredetű jövevényszavainak feldolgozását egyébként az erre leghivatottabb tudós, TOIVONEN professzor készíti elő.) A mi célunk szempontjából elegendő is, ha csak több jellemző példán keresztül keresünk feleletet első kérdésünkre.

A) Először a chanti nyelv komi jövevényszavait fogjuk szemügyre venni.

²⁴ L. az alább felsorolt példákat. — Az ilyen eredetű déli-chanti *t*-s alakok is tehát — még mindenképpen a XVIII. sz. előtt átvett — *l*-es alakoknak tekintendők.

1. Ni *ūjəm* 'Wald (mit hohen Bäumen am Flussufer)' (KT. 12; D, É)²⁵ < komi (SAHOV) FV Peč *ojim* 'место разлива (FV), оставшаяся стоячая вода после разлива рек (Peč)'; (WIED.) *ojim* 'dichtes Gebüsch auf Morästen'. (N. SEBESTYÉN I.: Fák és fás helyek nevei az uráli nyelvekben. 20. l.)
2. DN *acá'n* 'Puppe' (KT. 24; D, É) < komi V S P *akan* ua.; (GEN.) PO *ákan* ua. (AHLQV.; KARJ. 26.).
3. Fil *ánkəš* 'Erbse' (KT. 38; D, K, É) < komi V S L *an-kəš*, P *an-kəš* ua.; (GEN.) PO *ánkəš* 'gemeine Wicke'. (CASTR.; KARJ. 9.).
4. Ts *inār* 'Sattel' (KT. 53; D, K, É) < komi Le *enir*; (WIED.) L P *önyr*; (POPOV—LYTKIN 281) L *enir* ua. (PATK.; KARJ. 210.).
5. Ni *ártáttá* 'nachsinnen' (KT. 84; É) < komi S L *artalni*, V *artavni*, I *artōni* 'bedenken, überlegen'. (KARJ. 6.).
6. DN *i'stá* 'mahlen' (KT. 90; D, É) < komi V S Peč L P *izni*, VU *iz-*, I *izni*, Ud *izniš* ua. (KARJ. 209.).
7. Ni *istek* 'Schwefel' (KT. 90) < komi Peč *iz-teg*, I *izs-teg*, V S L *is-teg*, P *is-teg* 'Schwefel (Peč I P), Zündhölzchen (Peč V S L)'. (AHLQV.; WICHM.: FUF. I, 111; KARJ. 209; UOTILA: FUF. XXVI, 150; LYTKIN: Drevneperm. 95.).
8. K (PAAS.—DONN.) *ašən* 'Gabel des Zimmermanns, mit der ein gerader Strich auf den Balken gezeichnet wird' (l. KT. 99: Kr *ašən* 'Falz...') < komi V S L I Ud P *ežən*; (GEN.) PO *ažən* 'Meissel'.
9. Ts *išan* 'Fenster' (KT. 99; D, K, É) < komi V VU Peč *ešin*, V Ud *ešin*, I *ešin*, P *ešin*, S L Le *ešin* ua.; (GEN.) PO *jšən* ua. (AHLQV.; KARJ. 221.).
10. Kr *u't* 'Steuer, Abgabe' (KT. 100; D, K, É) < komi V S Ud P *vot*, I *vot* ua. (AHLQV.; KARJ. 138.).
11. Ni *ūtás* 'Bank' (KT. 121; É) < komi V S Ud *uļes*, VU *uļes* 'Stuhl (V Ud VU); Diele (S)'. (STEINITZ 165.).
12. Kaz *ižəər* 'mit niedrigen Kiefern bewachsene Moorsenkung zwischen festen Landstrecken' (KT 149) < komi V (Lököim) *jegir*, I *jegir* 'Sumpfwald, (VL auch: Sumpf)'. (KARJ. 158; N. SEBESTYÉN i. m. 67.).
13. DN *iərnä'k* 'Seide' (KT. 186; D, K, É) < komi P (WIED.) *jermög* ua. (AHLQV.; KARJ. 192.).
14. DN *iərnä's* 'Hemd' (KT. 187; D, K, É) < komi P *jerne's*, L Le *jerdes* 'Männerhemd (L Le), Hemd überhaupt (P)'; (GEN.) PO *jörnös* ua. (LYTK.: Vok. 81) PO *jörnös*, P *jörnös*, *jernös*, L *jördös* ua. (CASTR.; KARJ. 192.).
15. Kaz *ižəa* 'etwas, ein wenig' (KT. 193; É) < komi V S L Ud *e'tša* I *e'tša*, P *je'tša* '(Adv.) wenig'. (TOIVONEN: Affr. 57; UOT.: Kons. 76.).
16. DN *ie'tšəpá* 'gar, reif werden (Brot, Beeren), fertig werden...' (KT. 194; D, É) < komi V S L I *eštini*, Ud *eštiniš*, P *ještini* 'fertig werden, ...reif werden'. (UOT.: Kons. 76. Máskép ÁTMÁ: Astev. 127.).
17. Kaz *ue'ska't* 'ehrlich, aufrichtig' (KT. 257; É) < komi V VU S Peč L Ud *veškid*, I *veškid*, P *veškít*, 'gerade (V S L Ud I P), wahr, wahrhaftig (V S L I P)....'. (KARJ. 158.).

²⁵ Rövidítéseiteink: KT. = KARJALAINEN—TOIVONEN: Ostjakisches Wörterbuch. — A D, K, É jelzések a szó elterjedtségére utalnak, vagyis arra, hogy a szótár az idézett szóra déli (D), keleti (K), vagy északi (É) nyelvjárásokból közöl-e adatokat. — KARJ. = KARJALAINEN: Zur ostjakischen Lautgeschichte. — AHLQV. = AHLQVIST *chanti* vagy *manysi* szójegyzéke, vagy „Über die Kulturwörter der obisch-ugrischen Sprachen“ (JSFÖU. VIII, 1–22). — Az etimológiáknál csak egy-két bibliográfiai adatot közlünk.

18. Trj. *kǝmp'a'r*, *uǝǝ'ǝ' k̃*. 'Rumpf des Renntiers nach Wegnahme der Eingeweide, der Beine, des Kopfes u. des Felles' (KT. 306) = DN *ǝǝn*, Trj *kǝn* 'Bauch' + *p'a'r* < ?komi V VUS Peč Ud P *ber*, I *bēr* 'Hinter-'; (GEN.) PO *bör* 'Hinterteil, Hinterraum'; (saj. felj.) Ud Vm *ber* 'hátulsó rész AV *ber* 'hát' (l. pl. ZürjSzöv. 69). (A chanti szó jelentése tehát: 'has [és] hát'.

19. DN *kǝl* 'Teufel, böser Geist', Kaz *kǝ'ǝ'* '(Wald-, Wasser-) Unhold' (KT. 397; D, K, É) < komi V S I P *kul* 'Teufel (Schimpfwort) (V), böser Geist (Fluchwort) (I), Wassergeist (S P)'. (CASTR.; KARJ. 80.)

20. Trj *kǝn*, *p'ǝp'ǝ' k̃*. 'Haar des Bären' (KT. 407) < komi V S Peč L I Ud P *gen* 'Daune(n), Flaumfeder(n), Haar(e) am Körper (der Tiere od. des Menschen), (Peč) Federn'. (PÁPAI—MUNKÁCSI *kun* alatt.)

21. Ni *kēnās* 'Zuber, Bottich' (KT. 407; É), J (PAAS.—DONN.) *kǝnās* 'Zuber, Kufe' < komi L *kēnēs*, I *kēines*, P *kēng's* 'Kufe (L), Milchnapf, Milchbütte (I), Kufe (P)', *kēngsa-jev* Ud 'Sauermilch, dicke Milch'; (GEN.) PO *kōnis* 'Kufe'; (WIED.) *kōinas* 'Milchgefäss, Melkgefäss', P *kōnes*, *kōnes* 'Kufe'. (KARJ.: JSFOu. XXX/24, 21; TOIVONEN: FUF. XVIII, 177.)

22. DN *kǝ'nār* 'arm, elend' (KT. 413; D, K, É) < komi V S L Ud *koñer*, VU *koñer*, I *koñer* 'unbeholfen, armselig, arm (V S L), arm (VU Ud I)'. (CASTR.; KARJ. 71.)

23. Kaz *kǝr* 'Schwarzspecht' (KT. 416) < komi Peč P *kǝr* 'ein schwarzer Vogel mit hartem Schnabel, so gross wie die Dohle (nicht Specht, der Gewährsmann kennt nicht den Schwarzspecht (Peč), Specht (P)'; *šed-k.* V P 'Schwarzspecht'; Ud *kǝr-kǝ'ǝn* 'Schwarzspecht'; (WIED.) *kǝr* 'Schwarzspecht'.

24. DN *kār* Mörser (KT. 417; D, K, É) < komi V S Peč L Ud P *gǝr*, I *gǝr* ua. (CASTR.; TOIV.: MSFOu. LII, 313.)

25. DN *kǝrēk* 'eine graue Wildente, Spiessente' (KT. 423; D, É) < komi V S L Ud *kereg*, I *kereg* 'Tauchente (V), Spiessente (Ud I), eine Ente (S L)'. (PAAS.—DONNER; KARJ. 81; TOIV.: FUF. XXX, 348.)

26. Ni *kērān* 'Hohlbeil' (KT. 427; É) < komi L Ud *keran* 'schmale und konkave hackenartige Axt'. (KARJ. 156.)

27. Ni *kūrās* 'Bündel von Tabaksblättern, Blättertabaksquast' (KT. 430; É) < komi V Ud *koreš*, I *koreš*, P *koro's* 'Badequast, (V) Reiserbesen'; (GEN.) PO *kūrīs* 'Laubbesen'. (KARJ. 76; LYTK.: Vokal. 74.)

28. DN *kārās* 'hoch, hochgewachsen, lang' (KT. 430; D, É) < komi V S L I Ud *gǝrīs*, P *gǝrīs*, *gǝrīs*, *gǝrīs* 'gross, gross von Wuchs'. (FUCHS: FUF. XXX, 338.)

29. Kaz *kērg's* 'schmaler Landrücken; Anhöhe' (KT. 430) < komi V O S Peč L Le *kereš*, I *kereš*, P *kereš* 'Berg, Hügel, Anhöhe (S Le I P), Erd-rücken (S), Hochland (Peč) ...' (KARJ. 156; LYTK.: Drevneperm. 93.)

30. DN *kǝ'r mā'k* 'Pfeffer' (KT. 432; D, K, É) < komi V S *gormeg*, I *gormeg*, P *gormē'g* 'spanischer Pfeffer (V S), Pfeffer (I P)'. (AHLQV.; KARJ. 71.; WICHM.: FUF. Anz. IV, 15; LYTK.: Drevneperm. 93.)

31. Kaz *kǝ's* '(materielle, durch Wohlstand verliehene) Kraft, Macht, Wohlstand' (KT. 436) < komi V S Peč Le Ud P *gos* 'Fett, Talg (V S Peč Le P), Nutzen, Vorteil, Gewinn (Ud)'. (Vö. Ud *gostēm* mort 'nutzloser Mensch'. Vö. még MUNKÁCSI: MSFOu. CII, 600—601.)

32. V Vj *kǝškān* 'Laufangel' (KT. 437; K) < komi V S L *kǝsnan*, Ud *kǝsman* 'Zugangel, Schleppangel' (< **kǝskan*; l. még alább a IV. fejezetben.)

33. V *lnk̃* 'Abfälle, Kehricht' (KT. 472; K) < komi V P *lak* 'Schmutz'.

33a. Ni *lăks* 'eine Art Kampfball der Helden' (in Gesängen) (KT. 475); (PÁPAY) *lăki*, *lăk* 'labda' < komi P *lak* 'labda'. (UOTILA: FUF. XXIII, 99; I. még WICHM.: FUF. XV, 20 és Toiv.: FUF. XX, 75.)

34. DN *mojpe*'k 'Seife' (KT. 501; D, K); É (AHLQV.) *moitek* ua. < komi V Ud *maiteg*, S L *maideg*, I *maiteg*, P *mateg*; (GEN.) PO *mátig* ua. (AHLQV.; KARJ. 94.)

35. Ni *mul* 'Sache, Angelegenheit' (KT. 506; É) < komi V S L Ud P *mog*, I *mòg* 'Tat, Geschäft, Sache'; DT *ăt mō*'*kte*'k 'vergebens' (uo. és 111) < komi **mogteg* (caritivus). (KARJ. 75.)

36. DN *mārda*'s 'Mass' (KT. 542; D, K) < komi I *murtes*, Ud *murtes* ua. (KARJ. 50.)

37. DN *nui* 'Tuch' (KT. 562; D, K, É) < komi V VUS L I Ud P *noi* ua. (CASTR.; KARJ. 145.)

38. DN *nèbà*'k 'Papier...' (KT. 584; D, K, É) < komi Ud *nébeg* 'Stück Birkenrinde mit Eigentumszeichen', (WIED.) *nebög* 'Buch; Bogen Papier'. (CASTR.; WICHM.: FUF. I, 109; KARJ. 164.)

39. DN *hà*'h 'Brot' (KT. 623; D, K, É) < komi V VUS Peč L Le I Ud P *hah* 'Brot, Getreide'. (CASTR.; KARJ. 6.)

40. Kaz *hèrg*'f 'Drüse...' (KT. 633; D, É) < komi V S L P *hèred* Ud *nered* 'Drüse'; (GEN.) PO *néret* ua. (Vö. chanti *hârâg* stb. SETÄLÄ: Verw. 57; PAAS.: Beitr. 66; UOT.: Kons. 115.)

41. Trj *p'irâr*' 'Kamerad, Genosse' (KT. 671) < komi V *pi-ver*, Le FV *pi-ver* 'a férj fiútestvére, sógor'. (FOKOS: NyK. LII, 346.)

42. DN *pojpe*'k 'Rebhuhn' (KT. 660; D, K, É) < komi V S Peč *baideg*, I IM *baideg*, I Ud *baidik* 'Schneehuhn'; (GEN.) PO *báduk* 'Rebhuhn'. (PAAS.: Beitr. 46; UOT.: Kons. 378.)

42a. DN *pi'npà*'s 'Borg', *piñpàsà māvà* 'antaa lainaksi' (KT. 714; D); (PAAS.—DONN. 183) K *pñntàs* 'Darlehen' < komi *pñntason* 'заимообразно' ЛЫТКИН: К вопросу о вокализме пермск. яз. 93; -en az instrumentális ragja). (Vö. PAAS.—DONN. i. h.: udm. *punām* 'Anleihe'.)

43. Koš *pāh* 'Löffel' (KT. 716; D, K) < komi V S Peč L Le I Ud P *pañ* 'Löffel (V S Peč L Le P), Holzkelle... (I), Wetzstein (I),...'. (CASTR.)

44. DN *pūrāš* 'Schwein' (KT. 729; D, K, É) < komi V VUS Peč L Le I Ud P *porš* ua. (CASTR.; KARJ. 151; Toiv.: JSFOu. LVI/1, 18; máskép WICHM.: FUF. Anz. IV, 15–6.)

45. DN *pīrāš* 'alt, bejahrt' (KT. 729; D, K, É) < komi V VUS L I Ud *periš*, P *periš* ua. (CASTR.; KARJ. 219.)

46. DN *pe'rnā* 'Kreuz' (KT. 733; D, K, É) < komi V S L Ud P *perna*, I *perna* 'Halskreuz (V S L Ud P), Kreuz (I)'; (GEN.) PO *pérna* 'Kreuz'. (CASTR.; KARJ. 164.)

47. DN *pa*'s 'Flecken; Eigentumsmarke', Ni *pos* 'Zeichen' (KT. 738; D, K, É) < komi V S L I Ud 'Zeichen, Eigentumszeichen'; (GEN.) PO *pās* 'Ziel, Zeichen'. (CASTR.; WICHM.: FUF. Anz. IV, 15.)

48. DN *pus* 'aus runden Hölzern hergestellte untere Diele, worauf Erde geschaufelt wird, Balke der unteren Diele' (KT. 740; D) < komi V S Peč L Le Ud P *pos*, I *pōs* 'Brücke (V S L Le Ud P I), Diele (Ud P I; Ud: nicht im Zimmer, sondern z. B. in der Heuscheune, P: auf dem Heuboden)...'; (GEN.) PO *pus* 'Brücke'. (FOKOS: NyK. LII, 346.)

49. V *pās* 'o!, ach! („wenn es mich an irgendeiner Stelle brennt oder mir kalt wird“)' (KT. 741; K) < komi V S Peč L Le *peš* 'heiss'. (FOKOS: i. h. 347.)

50. DN *pəsà'n* 'Tisch' (KT. 742; D, K, É) < komi V VUS Peč LI Ud *pizan*, P *piza'n* ua. (CASTR.; KARJ. 180; LYTK.: Drevneperm. 92.)

51. Ni *pīžs* 'Querfessel, „Weidenstrang“ (an der Narte)' (KT. 748) < komi Ud *piš* 'Rutenband, das die Schlittenfesseln miteinander verbindet'; S L *dođ-piš* ua.

52. DN *py's* 'Sieb' (KT. 751; D) < komi V VUS L Ud P *pož*, I *pòž* ua. (CASTR.; KARJ. 126.)

53. DN *pe's*: *tutpe's* 'Kienspanhalter, Leuchter' (KT. 752; D, É) < komi Ud *peš* 'Kienspanhalter'; VI Ud P *bi-peš* ua. (*bi* 'Feuer', chanti *tut* ua.) (UOT.: Kons. 316.)

54. Kaz *pòžas* 'Einzäunung vor dem Wohnhaus zum Einfangen der Renntiere; Renntierzaun...' (KT. 758; É) < komi V S L *po'tšes*, Peč I *po'tšis* 'Zaun'. (TOIV.: Affr. 80.)

55. DN *pi't* 'satt' (KT. 762) < komi V S LI Ud P *pet* ua. (KARJ. 209.)

56. Likr *rās*: *rāssōž* 'Wanst des Renntiers (?)' (KT. 809) < komi *ruš*: V S L *ruš-ku* 'Magen (V S L), Bauch (V S), Darm-, Bauchfell (L)'. (Vö. udm. *džuš* 'állati gyomor, bendő'. — Az összetétel második tagja: komi *ku* 'Fell, Haut, Balg'; chanti *sōž* 'Fell, Tierhaut', olyan behelyettesítéssel, mint fent az 53. sz. szónál; l. még NyK. LII, 345–6.)

57. Kaz *rās*: *tōžā-rās* 'Federspule; altmodische Schreibfeder' (KT. 809; É) < komi (WIED.) Ud *rudž*: *tyv-rudž* 'Feder, Schwungfeder'; (POPOV — LYTKIN 181) *tīl-rudž* 'непо', *tīl-rudžes* (? o: *ru.džes*) 'перестый'.

58. Kam *reš* 'die lichtmaschige eine Schicht od. das Schutznetz des Netzes, Leine für die Netzfalle' (KT. 810) < komi S L *rež* 'weitmaschiges Flügelnetz (an beiden Seiten des Netzes)'; (WIED.) *rež* 'Schirmdach'. (Vö. orosz *режа* 'ritkaszemű háló'.)

59. Ni *rčš* 'spröde, zerbrechlich' (KT. 810; É) < komi I *riš* 'zerbrechlich, spröde, brüchig, locker'. (Vö. TOIV.: Affr. 86.)

60. O *siβ* 'Galle (des Fisches, des Wildes)' (KT. 864) < komi V S Peč LI Ud *sep* 'Galle'. (BUDENZ: MUSz. 791; KARJ. 210.)

61. Ni *sur* 'Würzmittel, Zukost (Zucker, Brot, Fisch usw. zum Tee)' (KT. 867; É) < komi I *sor* 'Mischung, Gemisch'. [Vö. Trj *sūr* *šōž* *sārē* 'lauter od. bloss Hechte (z. B. habe ich bekommen)' (KT. 879); É *sorli* *uoi* 'tisztá zsír' (PÁPAY: Nytan. 17) és komi S L Ud *sortem* 'ungemischt (S L), lauter, bloss (Ud)'. — V Ud *sora*, I *sora* 'gemischt, vermischt'; V S L P *va-sora* 'mit Wasser vermischt (V S: Milch)'.] (STEINITZ 157.)

62. DN *sīrēt* 'Schachtelhalm' (KT. 873; D, K, É) < komi V *zeridž* LI Ud *zeridž* ua. (KARJ. 217.)

63. DN *sər* 'Schaufel' (KT. 868; D, K, É) < komi V S Peč L Ud P *zīr*, I *zīr* 'Schaufel, Spaten'. (CASTR.; KARJ. 181.)

64. Kaz *sīstam* 'rein (Gefäß, Kleidungsstück...)' (KT. 882; É) < komi V Ud P *sestēm* 'rein, sauber, (V Ud auch:) reinlich, schön'. (HUNF. 106–7; KARJ. 210.)

65. Vj. *sōt* '(hypok.) Kot, Mist des Bären' (KT. 885). Vö. komi V S LI Ud P *sit* 'Kot, Dreck, Mist, Scheisse'; (WIED.) *šyt*, (Rog.) *šīt*, *sit*, (GEN.) *sit* 'Kot...' A chanti alak egy komi **sīt* alakra mehetne vissza; ilyen alakot valóban ismer LYTKIN: *sit*, *šīt* 'пoмeт, кaл'. — PAASONEN inkább ősi egyezésre gondol fgr. **s*- szókezdettel. Vö. PAAS.: *s*-Laute 129.

66. DN *sy't* 'Wetz-, Schleifstein' (KT. 885; D, K, É) < komi V S Peč L Ud P *zud*, I *zūd* ua. (PAAS.: *s*-Laute 82; KARJ. 126.)

67. Ni *šukər'* 'Wallach' (KT. 902) < komi V *šekir*, V Ud *šokir*, I *šokur* ua. (PAAS.: i. m. 101; KARJ. 143.)

68. O *šōgət* 'schwer, schwierig' (KT. 903) < komi V VUS Peč L Le I Ud *šekid*, P *šekit* ua. (PAAS.: i. m. 100.)

69. Kaz *šə'f* 'Huf (des Pferdes, des Renntieres, der Kuh, des Elentiers)' (KT. 907)? < komi *tšal*: S *tšal-poden kemašni*, L P *tšal-poden kemašni* 'Schuhwerk an die blossen Füße ziehen' = VU *tšai-poden vetlini* 'ohne Strümpfe in den Stiefeln gehen', Ud *tšai* 'Huf, Pferdehuf'; (WIED.) *tšal-pod* = *tšai-pod* 'Schuh auf blossen Fuss, Pantoffel'; (GEN.) PO *čál-puda, čál-puda* 'mit den Schuhen an die blossen Füße angezogen'. (Vö. WICHM.: FUF. XI, 255, 258; UOT.: Kons. 213—4, 422; KALIMA: FUF. XXII, Anz. 9.)

69a. Ts *tul* 'Knopf', Kr *tul* 'kupferner Knopf' (KT. 907; D; l. még PAAS.—DONNER 103) < komi P *džul* 'hölzerne Kugel zum Spielen; Knopf' stb.; (WIED.) *džul, džol* 'Blase, hölzerne Kugel zum Spielen', *kiz-d.* 'Knopf (zum Zunesteln)', (LYTKIN: i. értekezés 93) P *džyl* 'старинная медная пуговица'; (GEN.) PO *džyl* 'kugelförmiger, messingener Knopf'. (PAAS.: s-Laute 59; WICHM.: FUF. XV, 48.)

70. Ni *šor'* 'Kot (des Renn- oder Elentiers)'; Kaz *šə'r* 'apfelförmiger Kot, Mist (auch vom Menschen)', *uešə'r* (Ni *uespəš*) '„mammutin paska“, hiekkarannalla veden sorvaamat „kiviset“, savipallot' (KT. 916). Ezek a szavak eredeti komi *šar alakra vezethetők vissza; ez pedig vagy a magyar szar szónak²⁶ (a komiból már kiveszett) megfelelője, vagy pedig — tekintettel az „apfelförmig“ és „palló“ értelmezésre²⁷ — a komi V SP *šar* 'hölzerne Kugel' szó átvétele. Erről az utóbbi szóról l. fent 5.—6. l.

71. DN *tä'rəs* 'tausend' (KT. 918; D, K, É) < komi V Ud *šurs* ua. (PAAS.: FUF. VIII, 66; UOT.: Kons. 350; de l. Toiv.: MSFOu. LXVII, 383.)

72. DN *tärcän* 'eine Vorrichtung zum Fang von Eichhörnchen (Zobeln)' (KT. 919; D, É) < komi Peč *tšarkan* 'Hermelfalle'. (WICHM.: FUF. XVI, 208.)

73. V *türkül* 'ein kleiner, 3—4 Zoll langer Fisch, rund, ohne Schuppen mit spitzem Maul...' (KT. 920; K) < komi Ud *tšir* 'Nelma', V *tšir-tšeri*, L *tšir-tšerig*, I *tšir-tšeri* 'ein der Plötze ähnlicher Fisch (V L), eine Lachsart (I)'. [Vö. N. SEBESTYÉN I.: i. m. 13—15.)

74. Kaz *šəška'n* 'Kattun, Baumwolle (Kleid, Tuch)' (KT. 924; É) < komi Ud *tšiškan*: *ki-tš.* 'Handtuch', I *ki-tšiškan* ua., V *patš-tšiškan-lis* 'Ofenbesen'; vö. még *tšiškinj* és *tšišjan*. (KARJ. 204.)

75. Ni *šərit* 'Rute (der Birke, Weide, schlank)' (KT. 925; É), Kam *tšōit* 'Geld', Trj *tšərit* 'Rubel' (uo.) < komi V Peč I Ud *šait*, S Peč L Le P *šat* 'lange Rute, dünne Stange (S), lange Rute (Peč), Rute (L Le P), ... Rute, Stange (I Ud), Rubel (VI Ud SP)'. (AHLQV.; UOT.: Kons. 120; STEINITZ 158; l. még KALIMA: MSFOu. LII, 88; FÓKOS: Acta Linguistica Hung. I, 233.)

76. Ni *šəpäm* 'Zimmerung im Wald (zum Aufbewahren von Beeren od. Wildbret; Balkenzimmerung (über dem Grabe)' (KT. 955; É) < komi V SLIP *tšupni*, Ud *tšupnis* 'einen Einschnitt od. eine Kerbe machen, einkerben, (ein Zeichen) einhauen (V SLIP Ud), ..., ein Gebäude zimmern,

²⁶ Erről a szóról l. PAAS.: s-Laute 65; l. még RÄSÄNEN: TschLT. 213.

²⁷ Vö. még (PÁPAY) *uāžj-pailäl* 'sárdombjai' (mint medveműszó); (KT. 62) Ni *ānə pāj* 'Kothaufen vom Bären'; l. még MUNK.—KÁLM. 156.

bauen (L P) (< komi **tšupem*). (L. még MUNK. — KÁLMÁN 190. I. és itt 143. sz. Máskép, ősi egyezésnek magyarázva: TOIVONEN: FUF. XXVIII, 96.)

77. Ni *širám* ' (Brot)schnitte' (KT. 958) < komi V S L *šerem*, P *šerem* Brotschnitte, (geschnittenes) Stück Brot'.

78. Ni *tuiūt*: 'allgemeine Bezeichnung der Schlitten und Narten' (KT. 968; É) < komi V S Peč L Le P *dod*, I *dōd*, VU Ud *dojd* 'Schlitten, Fuhre, Fuder'; (GEN.) PO *dyd* 'Schlitten'. (AHLQV.; STEINITZ 163.)

79. Kaz *tōla'n* 'Pfote des Hasen, des Fuchses (worauf das Tier tritt); Fell von der Oberseite der Pfote' (KT. 998; É) < komi *talán*; vö. S *talalnī*, Ud *talavniš*, P *talavni*, I *talōnī* 'treten (mit den Füßen), stampfen': *talán*: P *po-tala'n* 'Tritt am Webstuhl'; (WIED.) *talán* 'Tritt, Fusstritt, ...' *kok-talan*, *pod-t.* 'Tritt, Fusstritt, Trittschemel (am Webstuhl)'. (*talán* tehát a. m. 'lépő', azaz 'amivel, amire lépnek').

80. Ts *tūlōš* 'Schilf (in Seen, hart)', Kaz *tōlas* 'eine Wasserpflanze (mit langem Stengel ...)' (KT. 998; D, É) < komi L *tolitš*, Ud *tolidž* 'eine Pflanze (L), eine ziemlich hohe Wasserpflanze ...'. (PATK.; KARJ. 144; WICHM. FUF. XV, 48.)

81. O *tun* 'Perle' (KT. 1004; É) < komi V VUS Peč L Le Ud P *don*, I *dōn* 'Preis, Wert (V VUS Peč L Le Ud I), ...', Perle (P)'.

82. DT *tu's* 'feuchte Stelle in einem kleinen Wald', Kaz *lo's* 'trockene Randpartie einer überschwemmten Uferwiese, worauf Gras wächst' (KT. 1093; D, É) < komi Ud *los* 'nasse Wiese, wo meistens Schilfgras wächst'. (Máskép TOIV.: Affr. 148.)

83. Ts *tōpže'k* 'Vielfrass' (KT. 1096; D, É) < komi L Le Ud *la.tšeg* ua. (ANDERSON: Wandl. 72—3; KARJ. 123.)

84. DN *teštā'n* 'kleiner Schleifstein ...' (KT. 1096; D, K, É) < komi (WIED.) *letštan* 'Schleifholz für Sensen'; (САHOV) *letštan* 'брусок'; (КОМИ-РУССКИЙ СЛОВАРЬ. 1948) *letštan* 'брусок (точильный)'; vö. VI *letštinī*, Ud *letštinīs* 'schärfen, anspitzen'. (KARJ. 166.)

*

B) Ha a chanti nyelv körében bőven válogathattunk a komi eredetű jövevényszavak között és a fenti felsorolásban számos jól ismert jövevényszót mellőzhettünk²⁸ (elsősorban olyanokat, amelyek nem igen szolgálhatnak felvilágosítással arra vonatkozólag, hogy melyik nyelvjárás lehet az átvétel közvetlen forrása), jóval kisebbnek látszik a manysiból kimutatható komi elemek száma. Ennek természetesen az a főoka, hogy egyelőre csak kisterjedelmű manysi szójegyzékek állnak rendelkezésünkre, így tkp. a manysi nyelv szókészletének csak csekély részét ismerjük.

Nézzük most a manysi nyelvnek komi eredetű jövevényszavait (itt is későbbre hagyva az igei jövevényszavakat).

85. LO *ōikā* 'Mann, Ehemann, Gatte, Greis' (KANN. 94, É)²⁹ (MUNK.) *ājkā* 'öreg' < komi V S L Ud *aika* 'Vater des Mannes, (Ud auch:)

²⁸ Néhány jövevényszót még a megfelelő manysi jövevényszó tárgyalásánál (és alább, a III. fejezetben) említünk meg; igei jövevényszót azonban fent éppen csak mutatóba vettünk fel kettőt, mert ezzel a csoporttal alább külön foglalkozunk.

²⁹ KANN. — KANNISTO: Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen. — MUNKÁCSI adatait a SZILASI-féle, továbbá a TRÓCSÁNYI-féle szójegyzékből, valamint a VognépkGy. II. kötetének végén levő jegyzékből idézzük.

Vater der Frau'; (WIED.) *aika* 'P: Mann, Ehemann Gatte, Ud: Schwiegervater (Vater des Mannes)'; PO (GEN.) *ájka* 'Ehemann'. (A szó, alkalmasint a manysiból, átment a chantiba is: Ni *ajká* 'Greis; Mann, Gatte'. KT. 13; É.) (KARJ.: FUF. XIII, 223; KANN. 94; MUNKÁCSI—KÁLMÁN 146.)

86. LO *ākāh* 'Puppe' (KANN. 13; K, É); I. KANN. 13 és fent 2. sz.

87. *ulās* 'szék, trón' (MUNK.); I. fent 11. sz.

88. *ūmis*, *ūmas* 'málna' (MUNK.) < komi VS Ud *emidž*, V *emidž*, L *emedž* ua. (TOIVONEN: Affr. 165.)

89. So *i'nār* 'Sattel' (KANN. 110); I. KANN. 110 és TLW. 232, továbbá fent 4. sz.

90. *aňkas* 'Erbsen' (AHLQV.); I. fent 3. sz.

91. *āres wūt* 'kvász' (MUNK.) < komi VS Peč *ireš*, I *ireš*, P *ireš*; (GEN.) PO *orés* 'Dünnbier, Kwas' (> chanti Vj *ōras* 'flüssiger Baumsaft (der Birke im Frühling)', Kaz *ā-rā-š* *iŋ-k* 'Kwass, Dünnbier', KT. 78; K, É; I. KARJ. 194.)

92. KU *ōrt* 'Schemen, Schattenseele des Menschen, zeigt sich als Vorzeichen des Todes' (KANN.; I. LIHMOLA: FUF. XXX, 275, K, É), K *ōrt* 'árnyék', É *urt* 'halottak szelleme' (MUNK.: VogNépkGy. II, 719, 754, IV, 409; K, Ny, É) < komi VS *ort* 'Geist eines Verstorbenen' (> chanti DN *u'rt* 'Schemen, Geist, Gespenst', KT. 83; D, K). (PAASONEN: JSFOu. XXVI/4, 18 skk.; LIHMOLA: i. h.)

93. LO *ūska* 'Ochs' (KANN. 67; K, Ny, É); (MUNK.: KSz. I, 127) É *ūska*, L *uška*, *vaška* ua. < komi P *eska* 'Stier, Ochs'; (GEN.) PO *oška* 'Ochs'. (KANN. 67; MUNK.: i. h.; TOIV.: MSFOu. LXVII, 380.)

94. LO *jemtān* 'Stahl' (KANN. 47; K, Ny, É); (MUNK.: KSz. I, 44) É *jemtān*, P *jemtān*, K *jemtān*, *jimtān*, AL *jemtāl* 'Stahl' < komi VI Ud *jemdon* 'Stahl'; (WIED.) Ud *jem-don* (*jen-don*); (POPOV—LYTK. 303) Ud *jemdon* ua. (MUNK.: KSz. I, 43—4; KANN. 47; UOT.: Kons. 364.)

95. LO *jäns* 'getrennt' (KANN. 13; É); (MUNK.) *janəs* ua. < komi P *jana's*, Ud *janas* 'getrennt, abgesondert', I *janasa* 'abgeteilt, abgesondert, getrennt' (> chanti Kaz *jäna's* 'fremd, nicht eigen', KT. 174). (KANN. 13; STEINITZ 141.)

96. LO *järmak*, So *järmag* 'Seide' (KANN. 133); (MUNK.) *jarmak*, *jarmək* 'selyem'; (AHLQV.) *jarmak* 'Seide'; I. fent 13. sz.

97. LM *jurt*, K *jort*, T *jort* 'társ' (MUNK.) < komi I P *jort* 'Kamerad (I), Gatte, Gattin, Ehemann, Ehefrau, jeder paarige Gegenstand (P)'; (WIED.) *jort* 'Kamerad, Freund, Gefährte'; (P) Gatte, Gattin, Ehemann, Ehefrau'; (GEN.) PO *jort* 'Kamerad, Gefährte'. (TOIVONEN: FUF. XXI, 119; UOTILA: Chrest. 87; LAVOTHA: NyK. LIII, 256 skk.)

98. É *vōras* 'állatokat vadászó szárnyas állat, fajd nagy ágú, ... egy ragadozó madár neve' (MUNK.: VogNGy. II, 495, 724) < komi VS L Le I Ud P *variš* 'Habicht, (I Ud auch:) Weih'. (A manysiból: chanti DN *uārās* 'eine Habichtsart', KT. 239, D, K, É.)

99. LO *βiš*, So *βi'ž* 'Fasten' (KANN. 52); (MUNK.: VogNGy. II, 0424) É *vis*, FL *pis*, K *pəs* 'böjt' < komi VS L Ud P *vidž*, I *vidž*; (GEN.) PO *vidž* ua. (> chanti Ni *uīš* 'Fasten', KT. 254, É). (AHLQV.; KANN. 52; SETÄLÄ: FUF. II, 228.)

100. LO *βěškāt* 'recht, richtig, ehrlich, zuverlässig' (Kann. 44; É); (MUNK.) É *věškāt*, *věškāt* 'becsületes' (I. még MUNK.—KÁLMÁN 316.) L. KANN. 44 és fent 17. sz.

101. So *kul* 'Teufel, böser Geist' (KANN. 63; K, É); (MUNK.) *kul* 'ördög'; I. KANN. 63 és fent 19. sz.

102. É *kaltəm*, KL *kältəm* 'lepény' (MUNK.: K Sz. XV, 347) < komi S *keldim*, V *kevdim*, *kevdam*, P *kevde'm* 'Gerstenkuchen (S), kleiner, runder Kuchen (V P)'. (MUNK. i. h.; Uot.: Kons. 335.)

103. FL *kūm*, É *kōm* 'rövid idő, pillanat' (MUNK.: VogNGy. II, 496, VNj. 21, stb.) < komi kom: Le *kom šetnĭ* 'Zeit lassen', SL *šet menim šin-komse* 'lass mir ein klein wenig Zeit, einen Augenblick Zeit!'; (WIED.) *kom* 'Augenblick; Zeit, Musse' (ЛЫТК.: К вопросу о вокализме пермских языков 79) P *komət* 'промежуток времени, во время чего-нибудь' (> *chanti Ni -kum*, Kaz *-kə'm ąntə'm* 'ich kann nicht, habe keine Zeit', KT. 402). (KARJ. 76.) (Vö. WICHM.: WotjChrest. 66; WICHM.—Uot. 118.)

104. É *kənäs*, *kənäs* 'kádacska', *vit-kənäs* 'vizi kád' MUNK.: VogNGy. I, 238, II, 656), *sāt kənäs pusä* 'hét üst bozasör' (uo. I, 98); I. MUNK.: i. h. II, 238 és fent 21. sz.

105. É *kuhər*, K *köhər* 'szegény' (MUNK.); (KANN. 63) KU *kühər-l* 'im Elend leben'; I. MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 447, KANN. 63 és fent 22. sz.

106. LO *kū'phĭt* 'leicht' (KANN. 129; É); (MUNK.) É *kūpnit* 'könnyű'; (AHLQV.) *kūpnit* ua. < komi V S L *kokhĭd*, V I *kokhĭd*, P *kokhĭt*; (GEN.) PO *kókhnit* ua. (KANN. 129.)

107. É *kārəs*: *tāulin Kārəs* 'szárnyas k. (griffmadár-féle)' (MUNK.) < komi *gĭrĭš* 'gross'; I. FUCHS: FUF. XXX, 336 és fent 28. sz. (A manysi szóra megy vissza a *chanti kārəs* KT 429; D, K, É); I. FUF. XXX, 337–8.

108. É *karəs* 'magas', K *kōrəs nāl* 'kimeredő orrú' (MUNK.); I. fent 28. sz.

109. LU *kōr* 'Ofen' (KANN: JSFOu. XXX/8, 26); É *kūr* 'kemence' (MUNK.); (AHLQV.) *kūör*, *kūr*, *kur* 'Ofen'; (CSERNYECOV) *kur* ua. < komi VI Ud P *gor* 'Badestubenofen (VI Ud), Ofen (P)'; (GEN.) PO *gor* 'Ofen' (> *chanti DN ko'r* 'Ofen', KT. 416, D, K, É). (CASTRÉN; KARJ. 71.)

110. É *kēräs* 'meredek hely' (MUNK.); I. FUCHS: FUF. XXX, 339 és fent 29. sz.

111. LU *ker nš* 'Tongefäss, Topf' (KANN. 39; K, Ny) < komi V S L I *gĭrñitš*, P *gĭrñitš* 'Topf'; PO (GEN.) *gørñic* ua. (KANN. 39.) (Orosz eredetű komi szó.)

112. So *kārdā* 'Hof' (KANN. 13; K, Ny, É) < komi V S Peč L Le Ud *karta*, P *karta* 'Pferde- u. Kuhstall im Erdgeschoss des Gebäudes (V), Viehstall (Peč), Kuhhof (Le), Viehstall, Viehhof (mit Dach u. Wänden) (Ud), Hof (P)'; (GEN.) *kertā* 'Hof'. (AHLQV.; KANN. 13.)

113. É *kuraš* 'беник' (CSERNYECOV); I. fent 27. sz.

114. É *kušnā* 'ajándék' (MUNK.); LO *kušnā* 'Gabe zur Bestechung' (KANN. É; I. WICHM.: FUF. XIV, 88, Toiv.: Affr. 143); < komi V VU S L I Ud P *kožin* 'Geschenke der Braut an die Verwandten des Bräutigams (Kleidungsstücke) (V S L Ud P), Hochzeitsgeschenk (I), Geschenk (Ud VU P)'; (GEN.) *kjžin* 'Geschenk' (> *chanti Ni kōšnā* 'Gabe, Geschenk zur Bestechung'; KT. 441; É). (KARJ. 81; Toiv. i. h.; LEHTISALO: MSFOu. LVIII, 130.)

115. K *lēmās* 'ronda', É *līmās-līmās* 'ringy-rongy' (MUNK.) < komi V L *lēmēs*, S *lēmješ* 'krätzig, grindig'. (WICHMANN: FUF. XVI, 197; RAVILA: Vir. 1931, 209.)

116. KO *lõäsx* 'Vielfrass' (KANN. 13); I. fent 83. sz.
117. LO *lus* 'eine Art Schulterüberwurf der Jäger' (KANN. 125; É) < komi V VOS L *laz*, Ud *loz* 'Kapuze od. Schulterüberwurf bes. der Jäger (V), Kapuze aus Zeug od. Leder (mit einer Tasche ...)' (Ud), ein Kleidungsstück der Jäger aus weissem Tuch (VO)'. (KANN. 125.)
118. É *mortas, märtas* 'vmihez mért, alkalmas': *elam-xálas ününkwa mortasj* 'ti jemtam' 'most lett alkalmassá, hogy az ember rajta lakjék' (MUNK.: VogNGy. I, 37; I. még uo. I, 200, II, 466 stb.); I. fent 36. sz.
119. LO *mis*, So *mi'z* 'Kuh' (KANN. 110); (MUNK.) É *mis* ua. < komi V S Peč L Le I Ud P *mes*, (GEN.) PO *mös, mösk* ua. (> chanti DN *mäs*, KT. 544; D, K, É). (CASTRÉN; KANN. 110; UOT.: Chrest.; STEINITZ: Ostj. Vok. 78.)
120. LO So *nui* 'Tuch' (KANN. 125); (MUNK.) É KL *nui* 'posztó'; I. fent 37. sz.
121. LO *nük* 'Schmant, Sahne' (Kann. 67; K, Ny, É) < komi V S Peč I Ud P *nek* 'Sahne'. (MUNK.: KSz. I, 128; KANN. 67.)
122. LO *nēpak* 'Papier, Schrift' (KANN. 44; K, Ny, É); (MUNK.) *nēpāk* 'papier' I. fent 38. sz.
123. LO *nāma't* 'aus Tuch genähte Socken' (KANN. 13); É *namet* 'kapcaharisnya, rövid szárú nemezkapca' (Munk.: ÁKE 482) < komi V S L Ud *named*, P *namet*; (GEN.) PO *namet* 'Fusslappen'. (KANN. 13; UOT.: Kons. 96.)
124. LO So *nān* 'Brot' (KANN. 12; K, Ny, É); É *nañ*, K *noañ*, KL *nāñ* (MUNK.); I. fent 39. sz.
125. KM *hō'z* 'Schlamm' (KANN. 125) < komi V *hūdž* ua.; (WIED.) P *hūdž* 'Schlamm, weicher Boden'; (РОПОВ—ЛЫТКИН 81) *hūdž* 'ил'; (РОГОВ) P *hūdž* 'тина, жижа, всякая слабая земля'. (KANN. 125.)
126. É *pālā* 'juh, bárány' (MUNK.) < komi V L I Ud P *bala* 'Schaf, (V I auch :) Lamm'. (MUNK.: VogNGy. I, 210.)
127. LO *pup*, KM KU *pōp*, KO *pūp* 'vihainen, страшной', (KU KM) 'Popanz', (KO) 'Bär' (KANN.: JSFOu. XXIII/6, 2, Vok. 64) < komi S L P *bēb* 'dumm, unsinnig, unbedachtsam (S L P), wild, kühn, verrückt (P) ...'; (GEN.) PO *bōb* 'wild, toll, dumm'. (MUNK.: VogNGy. II, 757.)
128. É *pupa* 'medve', (*pupakwā* 'bálványka, medve') (MUNK.) < komi S *bubu* 'Popanz (mit dem die Kinder geängstigt werden)'; (WIED.) *buba* 'Scheuche, Vogelscheuche, Schreckbild, Popanz', (saj. feljegyz.) V Pr FV *buba* 'Scheuche, Popanz, Schreckbild', Vim *pupa* 'ördög, erdei manó' (> chanti DN *pūvz* 'Bär', KT. 718; D, K, É). (MUNK.: VogNGy. I, 0225, II, 756.) (De I. KARJ.: 85; KANN.: JSFOu. XXIII/6, Vok. 64; MUNK.—KÁLMÁN 147, 239, 400.)
129. KU *pūrs* 'Schwein' (KANN.; I. LIIMOLA: FUF. XXX, 275; K, Ny, É); (MUNK.) É *porás, porš* ua. I. fent 44. sz.
130. So *pōrāš* 'Pferdemähne' (KANN. 190); (MUNK.) É *porás* 'sörény' < komi V S *buris*, L Ud P *burši* 'Mähne' (> chanti Kr *pā'rāš* 'Mähne des Pferdes', KT. 729; D, É). (KARJ. 50; UOT.: Kons. 2.)
131. LM *pārs* 'Brecheisen' (KANN. 39; D, K, Ny); (MUNK.) K *pārās* 'jégtörő vas' < komi V VU Peč *pīridž*, S Ud *pīridž* 'lange Brechstange, Eishaue', (GEN.) PO *peridž* 'Brecheisen'. (WICHMANN: TLP. 91; KANN. 39; TOIV.: FUF. XX, 75.)

132. LO So *pěrnä* 'Kreuz' (KANN. 44; D, K, Ny, É); (MUNK.) É *pěrnä* 'kereszt'; I. KANN. 44 és fent 46. sz.

133. TJ TČ *pās-*: *pāspəŋ* 'Vorbau vor dem Hause, mit Wänden und Dach, Treppe mit Wänden und Dach...' (KANN.: TLW. 155) < komi *pos* (I. fent 48. sz.): Peč, Pr (Volksd..d. Komi 103) *pos-pom* 'Vortreppe'. L. fent 48. sz.

134. T *pās* 'Zeichen'. (MUNK.: VogNyelvj. 265); É (CSERNY.) *pos* 'feltjel'; (AHLQV.) *pos* 'Zeichen, Merkmal, Ziel; Mass'; I. MUNK.—KÁLM. 279, 398 és fent 47. sz.

135. LO *pāsan* 'Tisch' (KANN. 39; K, Ny, É); (MUNK.) É *pāsan*, K KL *pāsan* 'asztal, lakoma'; I. fent 50. sz.

136. *pūsās* 'kerítés, rénkert' (MUNK.); I. fent 54. sz.

137. LO *poštan* 'retesz' (MUNK.) < komi I *voštan* 'Schlüssel' (chanti PÁPAY *poštan* a manysiból). (FUCHS: FUF. XXX, 321.)

138. LM *rāšx* 'Roggen' (KANN. 138; Ny); (MUNK.) AL *rāšəx* 'rozs'; (AHLQV.) *rāsex*, *rāsək* ua. < komi V S L Le Ud *ru.đzeg*, I *ru.đzeg*, P *ru.đzeg*, (GEN.) PO *ry.đžég* 'Roggen'. (AHLQV.: JSFOu. VIII, 10; KANN. 138.)

139. *sajt*, *sajt* 'Rubel' (MUNK.); (CSERNYECOV) É *sajt* 'Stange'; So *sajtəl* 'mit Ruten' (KANN.—LIIMOLA: MSFOu. CI, 65); I. fent 75. sz.

140. K *səāiIt*, P *səāiIt* 'Verstand' (KANN.—LIIM.: MSFOu. CI, 115, 154); TJ *seit* 'Verstand, Gedanke' (KANN. 21; D, K, Ny, É); (MUNK.) T *āš-sāiti* 'esze', P *sattal* 'esztelenül'; (AHLQV.) *sait* 'Verstand, Gemüt; Gedanke' < komi V S L P *sađ*, I Ud *sajd* 'nüchtern (nicht betrunken) (V S L P), wachsam (P); Besinnung (I), Verstand, Vernunft (Ud), Kraft, Vermögen, Wachsamkeit (P), Nüchternheit (P Ud)'; (>chanti HUNFALVY É *sajt* 'józan, éber, eszes'). (PAAS.: s-Laute 95; UOT.: Kons. 123.)

141. So *šūkər* 'Wallach' (KANN. 129); I. KANN. 129 és fent 67. sz.

142. LO *šōm* 'Kraft' (KANN. 94; É); (MUNK.) É *šām* 'Kraft', *šāmtal* 'erőtlen' (I. még MUNK.—KÁLM. 187) < komi V I Ud *šam* 'Verstehen, Fähigkeit (V Ud), Verstand, Vernunft (Ud), Geschicklichkeit, Gewandtheit (I), Charakter (Ud)'; (GEN.) PO *šam* 'Kraft, Stärke' (>chanti šo'm 'Kraft, Fähigkeit', KT. 942; D, K, É). (PAAS.: s-Laute 102; KARJ. 91; KANN. 94.)

143. (?) É *sāpām* 'dúcalkotmány a síron', KL *šapāməl* 'sírkerítéssel' (MUNK.), *u-šāpām* 'hústartó oszlopos dúc' (MUNK.—KÁLM. 190); (KANN.) LO *sōpam* 'kleiner Speicher auf dem Erdboden (im Herbst, zur Aufbewahrung des Elenfleisches); Bretterschlag, Zimmerwerk, worein man im Ural den Sarg legt', stb. (I. LIIMOLA: FUF. XXII, 174; K, Ny, É) (? a chanti-ból); I. fent 76. sz.; másképp LIIMOLA: i. h.; I. még LIIMOLA: FUF. XXVI, 206; de I. TOIVONEN FUF. XXVIII, 96: ősi egyezésnek magyarázva, ami meggyőzőnek látszik).

144. LO *sāpri* 'Heuschöber' (KANN. 13) < komi I Ud *sabri* ua.; (WIED.) Ud *sabri* 'kleiner Heuschöber'; (SZAVVAITOV) *sabri* 'взород'; LYTKIN, РОПОВ — LYTKIN, САНОВ udorai szónak jelzik szavunkat, a Коми-русский словарь szerint „nyelvjárási szó“. (I. még WICHM.—UOT. 227, 364.)

145. LO *sór* 'Bier' (KANN. 190; É); (MUNK.) É *sor* ua. < komi V VU S Peč L Le I Ud P *sur* 'Bier' (>chanti Ts *sār* 'selbstgebrautes Bier der Ostjaken', KT. 886; D, É). (AHLQV.: JSFOu. VIII, 11; MUNK.: VogNGy. I, 191, 222; KANN. 190, TLW. 175; UOT.: Chrest. 148.)

146. KM *sōrəm* 'Schnittchen' (KANN. 64; K, Ny, É); (MUNK.) *nañ-sirəm* 'kenyérselet'; I. WICHM.: FUF. Anz. XVI, 31 és fent 77. sz.

147. LO *šermat* 'Zaum' (KANN. 39; K, É); (MUNK.) É *šermät* 'gyeplő, kötőfék, kantárfék' < komi I *šermed*, Ud *šermed*, P *šermet* 'Zaum'; (GEN.) PO *šermot* 'Zaum, Halfter' (> chanti DN *še'rmä't* 'Zaumzeug (nicht Zügel)', KT. 959; D, K, É). (CASTR.; PAAS.: s-Laute 109; KARJ. 165; KANN. 39.)

148. So *šürtni* 'Rübe' (KANN. 67; K, Ny, É) < komi VU *sorkñi*, V Peč Le I *šortñi*, SLP *šortñi* ua.; (GEN.) PO *šortñi* ua. (> chanti Ni *šur'ñz* 'Rübe', KT. 920; É). (AHLQV.; PAAS.: s-Laute 110; KARJ. 144; KANN. 67.)

149. *šeskün*, *šäskən*, *šeskən* 'vászón, zsebkendő, kendő, hímzett zsebkendő' (MUNK.; l. még MUNK.—KÁLM. 325); l. fent 74. sz.

150. LO So *sistam* 'sauber; heiteres Wetter' (KANN. 110); *sistam* 'tisztasza (vallási szempontból)' (MUNK.; l. még MUNK.—KÁLM. 262); KANN. 110 és fent 64. sz.

151. KU *söt* 'Schleifstein' (KANN. 125; K); l. fent 66. sz.

152. So *sĩ'tām* 'einsam, heimlich, still' (KANN. 110; É) < komi (WIED.) *šytom* 'stimmlos, lautlos, dumpf'; (vö. I *šiteg* 'ganz lautlos, still', tkp. 'hang nélkül') (> chanti Ni *šĩ'tām* 'still, ohne Lärm, woraus keine Stimme zu hören ist (Haus)', KT. 964; É); (HUNF.) *šitaman* 'titkon', *šitak* 'békességes'; (AHLQV.) *šitak* 'still, stille, schweigend', *šitam* 'heimlich'. (KANN. 110.)

153. So *tuip* 'Schlitten' (KANN. 125); (MUNK.) É *tuji* 'úri szán'; l. KANN. 125 és fent 78. sz.

154. LO *tumän* 'Schloss' (KANN. 126); (MUNK.) É *tuman* 'lakat' < komi VSL Ud *toman*, I *toman* 'Schloss' (> chanti — részben manysi közvetítéssel — DN *tuman*: t. *uäx* 'Schlüssel', Kaz *tõma'p* 'Schloss'; KT. 1000 D, K, É). (CASTR.; KARJ. 117; KANN. 126; UOT.: Kons. 242.)

155. É *tus* 'szakáll' (MUNK.); (CSERNY.) *tus* 'Schnurrbart, Bart' < komi V S Peč L Le Ud P *toš*, I *toš* 'Bart' (> chanti DN *tu'š* 'Bart', KT. 1028; D, K, É). (CASTR.; PAAS.: s-Laute 98; KARJ. 126.)

156. É *tos* 'вязок, поперечина, вязок напты' (CSERNY.), É *tās* 'keresztfa' (MUNK.; l. még MUNK.—KÁLM. 210, 309, 414) < komi V S I Ud P *tas* 'Stock zum Verschliessen der Tür (von aussen) (V P); Leiste, Querholz (z. B. am Stuhl) (S P), Latten am Schlitten (I), Wehr im See (zwei Pfahlreihen mit Torf dazwischen, in der Öffnung eine Reuse) (Ud)'; (GEN.) PO *tas* 'Latte, Stange' (> chanti Ni *tos* 'Stange zum Aufhängen (in den Stuben)...', Kaz *to's* '„Weidenband“, Querholz (am Schlitten, an der Narte)...' KT. 1026; É).

157. LO *tās* 'fertig, bereit' (KANN.; l. LIIMOLA: FUF. XXX, 276; D, K, Ny, É); É *tās* ua. (MUNKÁCSI; l. még KSz. XIII, 221) < komi V S Peč L Le I Ud *daš* ua. (> chanti Ni *tāš* 'fertig, vorbereitet, gerüstet (für etw.)' KT. 1026; É). (MUNK.: KSz. i. h.)

158. So *lěstän* 'оцелка' (KANN. 47; K, Ny, É); l. KANN. 47 és fent 84. sz.

17. Ha mármost ezeknek az adatoknak az alapján képet akarnánk magunknak alkotni arról, hogy az obi-ugor nyelvek komi eredetű jövevény-szavai mely komi nyelvterületről származhatnak, óvatosságra intenek a következő körülmények:

a) A komi nyelvjárások — bár szókincsükben is észrevehető különbség van köztük — általában mégis kevésbé térnek el egymástól szókészlet tekintetében, és így a legtöbb esetben nehéz, vagy egyáltalán lehetetlen tisztán ezen az alapon egy-egy elem eredetének pontosabb meghatározása. Érezte ezt a nehézséget KALIMA is, amikor az oroszba átkerült komi elemek eredetét

kutatta, és ezért eleve lemondott arról, hogy arra a kérdésre is megfeleljen, hogy az egyes elemeknél melyik volt az átadó komi nyelvjárás. (L. FUF. XVIII, 56.) Még régebbi időkben még kisebb lehetett az eltérés az egyes komi nyelvjárások között. SZIDOROV is „A korai feudalizmus korszakának komi irodalma“ c., már említett értekezésében (Советское финноугроведение I.) a legrégibb komi emlékek nyelvéről csak azt állapítja meg, hogy ennek több közös vonása van a mai északi nyelvjárásokkal, — elsősorban az udorai dialektussal, de az izsmaival is —, azonban ezeken kívül a mai déli komi nyelvjárásokkal is sokban egyeznek. (L. Acta Linguistica Hung. II, 240.)

b) Nem áll rendelkezésünkre komi nyelvatlasz, és bár mostanában nagyarányú népnyelvi gyűjtés folyik, ennek eredményeit sem ismerjük még. Hátrányos a mi szempontunkból az is, hogy az ebben a kérdésben fontos szerepet játszó pecsori nyelvjárás a legkevésbé felkutatott dialektusok közé tartozik (vagy legalábbis ezek közé tartozott a legújabb időkig). Persze még kevésbé ismerhetjük az egyes szavaknak földrajzi elterjedtségét a régebbi korban. A földrajzi elterjedtségre, területi eloszlásra vonatkozó következtetéseinkben tehát óvatosan kell eljárunk.

Talán elég lesz, ha csak két-három példán mutatjuk be, hogy olyan szavak, amelyekről azt hittük, hogy csupán egy bizonyos területen élnek, újabban más nyelvjárások területéről is előkerültek. Így WICHMANN csak a luzai nyelvjárásból jegyezte fel a *rektini* 'im Trabe laufen, traben' szót, ROGOV, WIEDEMANN, GENETZ a permi nyelvjárásból ismerik a szót, most LYTKIN is megtalálta ezt a szót a permi nyelvjárásban; a permi nyelvek vokalizmusáról szóló, már többször idézett értekezése szerint (93. l.) P *rj'kti* 'exать рысью'. WICHM.-nál csak I Ud *lu* 'Speichel', (POPOV—LYTK. 287 szerint is *lua* 'слина, слюна' udorai szó), de LYTKIN (Vokal. 93): P *lj'va* 'слюна'. Ugyanígy: WICHM.—UOT. L *pirzedni*, Ud *pirzednjs* 'Schnee ... aufwehen (tr.)': de LYTK. (100, 101) a permiből ismeri. WICHM. csak az udorai és az alsóvicsegdai nyelvjárásban találta meg az addig fel nem jegyzett *-indzi* melléknévi kicsinyítőképzőt (l. JSFOu. XXI/3, 27), LYTKIN a permiből idézi a *šj' tša* 'редко': *šj' tši-ntšika* 'реденько' alakpárt (99. l.). Viszont LYTKIN (93.-l.) csak a permiből ismeri a *hij'rmi*- 'оскомины набить' szót, WICHMANN a S nyelvjárásból idézi a szó megfelelőjét: *hermijni* S P 'weich, spröde werden (Klinge) (S); stumpfe Zähne bekommen ... (P)', és sem WIEDEMANN, sem G. Sz. LYTKIN, sem az 1948. évi komi-orosz szótár nem jelzi ezt az igét permják elemnek. A 'ziemlich' jelentésű *doza* WIEDEMANN és WICHMANN szerint felsóvicsegdai és izsmai szó, én viszont ezt a szót az alsóvicsegdaiból és a prupi nyelvjárásból jegyeztem fel.

c) Számolnunk kell a szókincs egyes elemeinek elavulásával is. Ha pl. WIEDEMANN szótára nem közölné a 'kendő' jelentésű *okšyn*, *okšyn* szót a felsóvicsegdai nyelvjárásból, akkor ma talán nem tudnánk a *chanti okš' tša'm* 'Tuch' (KT. 31; D, É) szó eredetijére rámutatni (l. PAAS.—DONN. 158; STEINITZ 152). Hasonlót mondhatunk a 'selyem' jelentésű komi *jermög* szóval kapcsolatban is (l. fent 13. és 96. sz.).

d) Még azt a körülményt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy fenti összeállításunkban bizonyára néhány olyan szó is szerepel, amelyet az egyik obi-ugor nyelv nem közvetlenül a komiból, hanem a másik obi-ugor nyelv közvetítésével vett át, sőt számolni akarunk azzal a lehetőséggel is, hogy a fent felsoroltak közt egypár olyan szó is akad, amely nem jövevény-szónak, hanem ősi elemnek tekintendő.

De mindezek ellenére, az említett meggondolások alapján kikapcsolható vagy kikapcsolandó elemek mellett mégis tekintélyes számú átvétel marad fenn, amely — minden óvatosság mellett is — bizonyos következtetésekre jogosít fel. Nem lehet véletlen, hogy a szavaknak egész sora bizonyos komi nyelvjárásokra utal mint közvetlen forrásukra.

Számos fent tárgyalt komi szó úgyszólván az egész komi nyelvterületen használatos (így a 17, 20, 24, 39, 43, 44, 48, 50, 60, 63, 66, 68 ; 98, 99, 100, 106, 114, 119, 121, 124, 129, 135, 138, 145, 151, 155, 157 sz.), számottevő az elsősorban izsmai, permi és udorai területre utaló szó (8, 15, (18), 27, 35, 37, 46, 47, 52, 53, 55, 61, 76, 79 ; 113, 120, 126, 132, 134, (142), ? 143, 147 sz.), nem csekély az elsősorban izsmai és udorai területre, vagy főleg csak permi és udorai területre mutató szó (I és Ud : 22, 25, 28, 34, 36, 45, 62, 67, 73, 84 ; 94, 95, 105, 107, 108, 118, 140, 141, 144, 154, 158 sz. ; P és Ud : 10, 21, 64, 69 ; 104, 112, 123, 130, 150 sz.), és van néhány főleg permi és izsmai területről ismert szó (így : 19, 30 ; 97, 101 sz.). Egyes átvételeknél pecsorai, felsővicsegdai, vimi eredet is számításba jöhet (1, 6, 7, 9, 23, 29, 31, 41, 42, 54, 75 ; 91, 110, 117, 128, 131, 136, 139, 148 sz. és *okšyn* l. itt *c*) alatt), néhány szónál vicsegdai, sziszolai, luzai eredetre gondolhatunk (56, 58, 77 ; 92, 102, 103, 115, 146; ezek magyarázatát l. a 29. lapon). De — ami bennünket jelenleg leginkább érdekel — számos olyan szót találtunk, amely határozottan egy bizonyos komi nyelvjárásra mint a jövevényszó komi forrására utal. (Úgy gondoljuk, hogy mégsem tekinthető véletlennek, hogy ezek a szavak — és számuk mint mondtuk, nem csekély — ma csak egy bizonyos, meghatározható területen élnek.) Permjak eredetre mutat a 2, 3, 4, 13, 14, 16, 33, 33a, 40, 42a, 69a, 81 ; 85, 86, 89, 90, 93, 96, 125, 127, 142 sz.^{29a} Pecsorai eredetre utal a 49, 72, 133 sz. Izsmai eredet tételezhető fel a következőknél: 5, 12, 59 ; 111, 137, 152, 156 sz. Végül udorai eredetű lehet a 11, 26, 32, 38, 51, 57, 71, 74, 78, 80, 82, 83 ; 87, 88, 116, 122, 149, 153 sz. (L. még az I és Ud területről kimutatott szavakat.)

Az obi-ugor nyelvek komi jövevényszavai tehát igazolják azt, hogy mai nem *l*-es legelő komi nyelvjárásokból is számos szó került át az obi-ugor nyelvekbe : a felsővicsegdai és vimi elemeket nem is számítva, jelentős számú udorai és izsmai eredetre mutató szót találtunk az obi-ugor nyelvek komi jövevényszavai között.

Azt, hogy az izsmai, pecsorai és felsővicsegdai területek szerepelnek az átadó nyelvjárások közt, már a földrajzi elhelyezkedés is érthetővé teszi, bár persze nem a mai földrajzi elhelyezkedés a döntő.³⁰

Hogy a fent említett többi nyelvjárás is igen sok szót adott át az obi-ugor nyelveknek, azt megint az obi-ugor népeknek a története teszi érthetővé.

Az obi-ugor népek története — mint tudjuk — azt mutatja, hogy ez a két testvérnép régebben az Urálon innen élt nagy területen. És ámbár e népek zöme valószínűleg a XIII. és XIV. században költözött erről a területről

^{29a} Elgondolásunk és következtetésünk helyessége mellett szól a permjak eredetűnek felismert elemek nagy száma is. A történeti adatok főleg a permi kormányzóság területén történt tartós manysi-komi érintkezésekről tudnak, így a permjak eredetű jövevényszavak nagy száma egészen természetes. De ha itt helyesnek bizonyult a következtetésünk, ugyanolyan joggal szabad ugyanezzel az eljárással más nyelvjárás-területekkel kapcsolatban is következtetnünk.

³⁰ Az egyes komi nyelvjárások területére vonatkozólag I. V. I. ЛУТКИН térképeit а Материалы по коми грамматике 8. és Древнеperm. 96. lapján. (L. még Фокос : Ныр. LIX, 60.)

Szibériába (l. KAI DONNER: FUF. XVIII, 143), hiteles történeti adatok tanúsítják, hogy a Pecsora vidékén még a XV–XVI. században, sőt még később is laktak manysik (l. pl. KANNISTO: FUF. XVIII, 73; KAI DONNER: FUF. XVIII, 121; ilyen adatot l. MUNKÁCSMÁL is: VogNGy. II, 769–770), a permi kormányzóság területén is a XVI., de még a XVII. században is laktak manysik, és itt bő alkalom nyílt a nyugati területekről odaköltözött komikkal való benső érintkezésre. L. pl. KANNISTO: i. h. 72, 74 és — ТЕРЛОУНОВ alapján³¹ — u. o. Anz. 60, 61, 73, 77, 80; ZSIRAI: FgrRok. 156.) Elég, ha a fentiekén kívül még a következő megállapításokra hivatkozunk:

A. I. MURZINA К вопросу о социальном строе народов северо-западной Сибири в первой половине XIX в. c. tanulmányában (Советское финно-угроведение I., 288) hivatkozik Sz. V. ВАНРУСИН Остяцкие и вогульские княжества в XVI–XVII вв. (1935) c. munkájának egyik megállapítására: »Как позволяют судить исследования С. В. Бахрушина, манси в XVII в. занимали оба склона Среднего Урала, захватывая на западе верховья р. Печоры, Вишеры и притоки Ками — Косву, Чусовую и Иренью, а на востоке Тавду с Сосвою и Лозью, Туру с ее притоками и Конду«.

I. N. SZMIRNOV „Пермяки“ c. munkájában bizonyítja, hogy manysik a XV. sz. közepétől egészen a XVII. sz. végéig a Vicsегда, Pecsora, Kolva, Visera, Jaiva, Koszva és Csuszovája folyók mentén is laktak. (L. FUF. XVIII., Anz. 57.)

Igen fontos végül KANNISTO helynévi kutatásainak (Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung. FUF. XVIII, 57–89) az az eredménye, hogy az Udora vidékén is nagyobb számmal voltak manysi telepek.³²

Persze, mindezek az adatok, amelyek a XVI–XVII. sz.-ban nyugati, elsősorban a permi kormányzóság területén lakó obi-ugorokról szólnak, bár több adat „osztjakokat“ is emleget, valójában manysikra, nem pedig chantikra vonatkoznak (l. KANNISTO: MSFOu. LVIII, 429–435).^{32a} Így természetesen a manysi nyelv az, amelybe részben még a XVI–XVII. sz. folyamán nagyobb számmal juthattak át komi szavak, és így tkp. ezek adhatnak felvilágosítást a komi szavak akkori hangalkatáról. Az ezek nyújtotta tanulságok lehetővé teszik azt a megállapítást, hogy — bár nem *l*-es jellegű, tehát (mivel az izmai is tkp. *v*-s típusú nyelvjárás; l. alább) *v*-s jellegű komi nyelvjárásokból származó (még a XVI–XVII. sz.-ból való) elemeket is találunk a manysiban, mégsem tudunk egyetlen egy *v*-s jellegű komi jövevényszót sem a manysiból kimutatni.

De a manysi adatok mellett is el nem hanyagolhatóan fontos szerepük, jelentős bizonyító erejük van a chanti adatoknak, a chantiba átjutott komi eredetű jövevényszavaknak is. Tévedés lenne azt hinni, hogy — ha a komi-chanti benső érintkezések kora a chantiknak az Urál túlsó oldalára való költözésével, feltehetőleg tehát a XIII–XIV. században csakugyan véget

³¹ ТЕРЛОУНОВ tanulmányának címe: Следы бывшего пребывания угорского народа в смежных частях Пермской и Вятской губерний и последующая смена его пермским и русским народами. (Bulletin de la Société Ouralienne d'amis des sciences naturelles. XXXIX, 81–112. 1924.) L. még K. DONNER: FUF. XVIII, 122.

³² A kép teljessége kedvéért hadd említsük meg még azt az adatot, hogy a források arról is tudnak, hogy egyes komi csoportok az erőszakos hittérítés elől a XIV. sz. végén az Urálon túlra menekültek. (L. pl. ZSIRAI: FgrRok. 155. 1.) — L. még alább a 35. sz. jegyzetet.

^{32a} L. még pl. K. DONNER: FUF. XVIII, 124.

ért — a chanti adatok, és köztük az *l*-es adatok mind olyan régi elemek, melyek talán semmivel sem mondanának nekünk többet, mint a régi permi nyelvmemlékek. Korántsem így áll a dolog. Ha t. i. a régi nyelvmemlékekben olyan nyelvjárás tükröződött, amelynek területén ma nincs komi lakosság és így függőben kellett hagyni (de l. lejjebb), hogy a XIV. sz. után a *v*-s, vagy az *l*-es területhez tartozott-e, a chanti nyelvnek a komi-chanti régi érintkezések emlékeiül fennmaradt komi eredetű jövevényszavai meggyőzően igazolják, hogy a két népnek az udorai és az izsmai területen való, (a kölcsönvételek nagy számából következtetve,) hosszabb időre nyúló érintkezése, együtt-lakása idején még *l*-es volt ez a ma nem *l*-es jellegű két vidék. Eredményünk összhangban van azzal, amit a régi nyelvmemlékek, a fent tárgyalt csuvas jövevényszó és a manysi nyelv komi jövevényszavai vallottak. Egy újabb biztos fogódzót kaptunk problémánk megoldásához: a XIII—XIV. században nemcsak az usztjugi nyelvjárás, hanem az egész komi nyelvterület még *l*-es jellegű volt. (A chanti nyelv komi elemeivel kapcsolatban természetesen az a tény is fontos, hogy még a feltehetőleg későbbi korból származó, esetleg manysi közvetítéssel kapott elemekben sem jelentkezik sehol sem eredeti *l* helyén *v*, ami az előbbi közvetlen bizonyíték mellett nem jelentéktelen közvetett bizonyítékot is tud szolgáltatni.)

Ha tehát a chanti és a manysi adatok egybehangzóan azt igazolták, hogy az *l* > *v* hangváltozás a komi nyelvben még a XIII—XIV. században nem ment végbe, a manysi adatok ezen túlmenően azt is igazolták fontos terminus a quo-ként, hogy a szóbanforgó hangváltozás csak a XVI. század után mehetett végbe.

* * *

Fent az obi-ugor nyelvekben található komi elemek földrajzi elterjedése, valamint a manysi-komi érintkezések történeti ténye alapján igazoltuk, hogy az obi-ugor nyelvek csakugyan az udorai nyelvjárásból is gazdagodtak. De hogy következtetésünk valóban helytálló, azt több olyan szó is bizonyítja, amely viszont a chanti nyelvből került át a komiba. E jövevényszavak is *v*-s területtel való kapcsolat mellett bizonyítanak.

Az egyik szó a komi Ud *šemdžer* 'eine Tauchentenart...' ^{32a} amely a chanti DN *še'mšā'r* 'eine Entenart...' (KT. 949; D, É) átvétele (l. KARJ. 171; WICHM.: FUF. XIV, 100; ToIV.: Affr. 190; UOT.: Kons. 369; WICHM.—UOT. 244); egy másik szó a komi V *vojt*, Ud *uit* 'лыговое место, выгон'; Wiese, Weideplatz (V), ein Acker am Ufer des Flüßes Vaška (Ud), amelynek forrása a következő chanti szó: É (AHLQV.) *uit* 'Wiese', *uit-pälek* 'das linke niedrige Ufer des Ob'; (KARJ.) DN *uiŋet* 'baumlose, offene Stelle', Ni *uiŋt* 'linkes (niedrigliegendes) Ufer des Obs, Wiesenufer' (KT. 14; D, É) (l. KARJ. 153; UOTILA: Kons. 62). Egy harmadik szó a komi I Ud *kijn* 'Polarfuchs' szó, amely a chanti Ts *kān* 'Polar-, Steinfuchs' (KT. 413; D, K) szó átvétele (l. WICHM.: FUF. XIV, 192), (de itt persze azzal az eshetőséggel is kell számolnunk, hogy a chanti szó az izsmai útján jutott be az udorai nyelvjárásba, ami azonban szintén fontos a mi szempontunkból, hiszen az izsmai is tkp. *v*-s jellegű nyelv-

^{32a} WIEDEMANN a luzai nyelvjárásból, SAHOV az alsóvicsegekből (és egy közeli ebből meg nem jelölt nyelvjárásból, talán a vicsegekből?) ismeri a szót; l. még UOTILA: Kons. 369.

járásnak tekintendő (l. itt a 18. pontot). Más ilyen eredetű jövevényszavakról l. KALIMA : NŲT. LIX, 72 ; UOTILA : Kons. 355, Vir. 1934, 252, JSFOu. LII/5, 10.

De WICHMANN (FUF. XVI, 209) nyomán rá tudunk mutatni egy olyan komi szóra, amely a manysiból jutott át és amely ugyanúgy, mint a most említett *kñ* 'Polarfuchs' szó, ma csak az izsmai és az udorai nyelvjárásban (de SAHOV szerint az alsó-vicsegdaiban is) él : I *vijer* 'Auerhahn im ersten Jahre', Ud *vijer* 'junger Auerhahn (bis zum vierten Lebensjahre)' ; (WIED.) *vijör* 'zweijähriges Waldhuhn' ; én a prupi nyelvjárásban is megtaláltam a szót: ott *vijer* 'fajdkakas első évében' ; < manysi (AHLQV.) *vier*, *veära* 'jung', (HUNF.: NŲK. X, 316) *ver* 'ifjú', (MUNK.) *vēr*, *vēr* 'ifjú, fiatal', (MUNKÁCSI — HAZAY 24) É KL K *vēr*, P T *vēr* 'fiatal' (l. még MUNK. — KÁLM. 233). Persze figyelembe veendő, hogy a komi szó 'ifjú' jelentésben is ('fiatal, eleven, mozgékony', másfelől: 'fiatal, fejletlen') előfordul : (SAHOV) *vijer* 'молодой глухарь' ; AV юркий подвижной 'человек' ; (POPOV — LYTK. 317) *vijer* 'молодой глухарь' ; (Коми-русский слов.) *vijer* 'молодой глухарь ; неразвитый, недоразвитый, слабый, молодой, неокрепший', — és ez kétséssé teheti WICHMANN magyarázatát (amelyet a WICHM. — UOT.-féle szótár egyébként megismétel) ; az átvétel iránya lehetett komi → manysi is. — Manysi eredetűnek tartja WICHMANN (FUF. III, 106) WIEDEMANN Ud *uñe* 'Tante' szavát is ; a szót POPOV — LYTKIN (317) is ismeri : Ud *uñe* 'тетка, тетья'.

De ha az eddigi érvek tkp. csak a valószínűségét igazolták annak, hogy az obi-ugor nyelvek komi jövevényszavai között udorai eredetűek is vannak, most végül egy olyan momentumra akarunk rámutatni, amely ezt a valószínűséget bizonyossággá fokozza, mégpedig most már nemcsak a chantira vonatkozólag, mint az imént említett chanti eredetű komi nyelvi jövevényszavak, hanem — KANNISTO eredményeit igazolva — már a manysira vonatkozólag is.

Az egyes komi nyelvjárások t. i. nemcsak szókincsükben térnek el egymástól bizonyos mértékben, hanem néhány hangtani sajáttságban is, amelyek közül csak a legszembeeszkőbb a nem-szótagkezdő *l* viselkedése. Egy másik fontos hangtani sajáttság az, hogy magánhangzó utáni *d*, *t* bizonyos nyelvjárásokban epentézissel *id*, *it* alakban jelentkezik. Ez is régi hangváltozás, hiszen már a legrégebb nyelvemlékekben is *kojd* és *vojtir* alakokat találunk (vö. V S L P *kođ*, I V U Ud VO *kojd* 'ähnlich; so wie' ; P *otir*, *oter*, PO (GEN.) *jtir*, Ud *vojtir*, I V S *vojtir* 'Leute, Volk' ; l. UOT.: Kons. 59, 123 ; l. V. LYTKIN: Drevneperm. 127, 133), de már pl. az orosz eredetű *bat* 'apa' változatlan alakú valamennyi komi nyelvjárásban ; éppígy megtartja *t*-jét az 'ámbár, akár' jelentésű orosz *хоть* is: V S L Ud *ket*, P *kot*. Mármost a komi *dođ* 'Schlitten' (~ udm. *dōđ*) szó *d*-vel hangzik az izsmai, pecsoraí, vicsegdai, felsővicsegdai, sziszolai, letkai és permi nyelvjárásban, de *id*-vel az udorai és az alsóvicsegdai nyelvjárásban (l. fent 78. sz.). Ha most azt látjuk, hogy ez a szó mindkét obi-ugor nyelvben *id*-jellegű forrásra utaló alakban jelentkezik (l. fent 78 és 153, továbbá KT. 968, KANN.: Vok. 125), akkor kétségtelen, hogy ez a szó csakis az udorai (vagy egy udorai jellegű) nyelvjárásból származhatik. Viszont egyformán udorai és izsmai eredetű is lehet a manysi *sait* 'Verstand' szó (l. fent 140. sz.), (nem ilyen eredetű a manysi P *sattal* ; l. fent uo.), de már izsmai, pecsoraí vagy udorai területről való a manysi *sajt*, chanti *tšōijt* 'Rubel' szó (l. fent 75 és 139. sz. ; jelentés dolgában az izsmai és udorai szavakhoz áll közelebb), és egyformán lehet izsmai meg

pecsorai vagy udorai eredetű jövevényszó a chanti *pojðek* 'Rebhuhn' szó (l. fent 42. sz.). Izsmai eredetű lehet a manysi *mõjt* stb. 'rege', (KANN.: JSFOu. XXX/8, 30) LU *mojt* 'Märchen' szó is (vö. TOIVONEN: FUF. XVIII, 182; UOT.: Kons. 124, stb.), és izsmai vagy udorai a chanti *mojpe'k* 'Seife', manysi (AHLQV.) *muitek* ua. (l. fent 34. sz.; WICHM.: FUF. XIV, 90).

Egy harmadik jellemző hangtani sajáttság, hogy t. i. a permi nyelvjárásban meghatározott esetekben (eredetibb) szóvégi *-t* jelentkezik más nyelvjárások zöngés *-d*-jével szemben (l. pl. UOTILA: Kons. 92 skk.), nem lehet segítségünkre e kérdés tisztázásában, minthogy a chantiban szó végén egyébként is általában csak zöngétlen *t*-t találunk.³³

18. Végül még egy-két kiegészítő megjegyzést kívánunk tenni.

Nem tettünk különbséget azok közt a komi eredetű jövevényszavak közt, amelyek annak a régi érintkezésnek az emlékeit őrzik, amikor az obi-ugor népek a mainál jóval nyugatabbra fekvő területen, mai komi területen éltek, és azok közt a jövevényszavak közt, amelyeket az obi-ugorok későbbben, már mai lakóhelyeiken vettek át.³⁴ De a két rétegnek különválasztása egyfelől sok esetben igen nehéz feladat, másfelől ez a különválasztás a mi problémánk szempontjából nem is fontos, mert még az esetleg ebbe a második rétegbe tartozónak bizonyuló átvételek közt sincs tudomásunk szerint eredeti *l* helyén *v*-t mutató jövevényszó.

Már utaltunk rá, hogy végeredményben *v*-s jellegűnek mondható az izsmai nyelvjárás is; hiszen itt is az *-l*-ből nyilvánvalóan előbb *-v*, ill. *-β* lett. (A komi *v* általában nem tiszta dentilabiális hang, hanem közel áll a bilabiális *β*-hez, sőt magánhangzó után, mint pl. az *-avni* végű igéknel, ismételten tiszta bilabiális *β*-t figyelhettem meg; l. Nyr. LII, 53, továbbá LYTKIN: Drevneperm. 24. l., ahol azt az észrevételt is olvassuk, hogy az alsóinyvai nyelvjárásban bilabiális *v*-t, vagyis *β*-t ejtenek.)^{34a} A fejlődés menete: *al* > **āu* > **ou* > *ō*; *ol* > **ou* > *ō* és így tovább (l. UOT.: Kons. 193, 252). Az izsmai *el* > *ēi* még későbbi, mint az *l* > *v* változás. (L. uo.)

Feltűnhetik, hogy nem foglalkoztunk itt a *s z a m o j é d b a* átjutott komi eredetű jövevényszavakkal. Általában azonban kevés a nyenyecből és a szelkupból följegyzett jövevényszavak száma, aminek oka főleg az, hogy CASTRÉN általában, vagy elsősorban csak olyan szavakat vett fel *s z a m o j é d* szójegyzékeibe, amelyeket eredeti *s z a m.* szavaknak tartott (l. WICHM.: FUF. II, 182; K. DONNER: MSFOu. XLIX, 37–8), másfelől a szelkupban valóban csekély a jövevényszavak száma (l. K. DONNER i. m. 98). Komi eredetű jövevényszavak szempontjából bizonyosan csak az említett két *s z a m.* nyelv jön tekintetbe. (A szajáni-*s z a m.*-ban chanti eredetű jövevényszó is talán csupán egy-kettő van; l. JOKI: Die Lehnwörter des Sajansamojedischen 46 l.) A nyenyec és szelk.-*s z a m.* kevés jövevényszava közt természetesen igen kevés a komi eredetű szó, sőt ami komi eredetű jövevényszót eddig a *s z a m.*-ból kimutattak, az is nagyobbára chanti közvetítéssel került a *s z a m.*-ba (l. pl. LEHTISALO: Vok. 19–20, 25, 37, stb.; K. DONNER: i. m. 161,

³³ Máskép, de tévesen BEKE: I. Oszt. Közl. III, 84 és Acta Lingu. Hung. II, 345.

³⁴ Talán az újabb átvételek közé számíthatjuk általában azokat, amelyek a chanti nyelv keleti nyelvjárásaiba nem igen hatoltak be. (Vö. Toiv.: FUF. XXX, 357.)

^{34a} UOTILA is megjegyzi, hogy a permják *v*-s nyelvjárásban eredeti *ol* helyén nemcsak *ov*, hanem *ou* is jelentkezik (l. UOT.: Kons. 193.).

stb.), és ezek is az északi vagy a keleti chanti nyelvjárásokból származnak. E szavak közül egy sem jelentős a mi itteni problémánk szempontjából.³⁵

*

19. Annak a kérdésnek a tisztázása, hogy volt-e *v-s* típusú komi nyelvjárásból való átvétel az obi-ugor nyelvekben, csupán azt a célt szolgálta, hogy ezen az alapon meg tudjuk állapítani, vajjon ezen az úton adódhatik-e esetleg mód az $l > v$ hangváltozás korának a meghatározására. Most, hogy erre a kérdésre igenlő választ kaptunk, rátérhetünk a második kérdésre: Mely időből valók ezek az átvételek, amelyek között tehát komi *v-s* területről származók is vannak?

Erre a kérdésre is tkp. már az előbbieken is megkaptuk a választ. Az obiugor-komi érintkezések — ennek megvoltak a történeti és földrajzi feltételei — egyfelől régi korba nyúlnak vissza, másfelől hosszú ideig tartottak, főleg a komi-manyisi érintkezések évszázadokra terjedtek ki. Még a XVI., sőt részben a XVII. sz.-ban is sűrű volt az érintkezés és vegyülés lehetősége manysik és komik (mégpedig *l-es* és mai *v-s* területről való komik) közt, de még ebből a korból sem ismeretes egyetlen egy kétségtelen adat *v-s* alakban meghonosodott komi eredetű obi-ugor szóra.³⁶ Ezek szerint a komi $l > v$

³⁵ Befejezésül talán még csak egyet!

Felmerülhetne az a gondolat, hogy az obi-ugor *l-es* alakok úgy is magyarázhatók, hogy ezek azoknak a komiknak a nyelvéből valók, akik — mint fent (a 32. sz. jegyzetben) említettük — a XIV. században az erőszakos térítés elől az Urálon túlra menekültek; ezek csak *l-es* alakokat ismerhettek, tehát csak ilyen jellegű alakokat adhattak át, és így ezek nem bizonyíthatnák azt, hogy a XVI. sz. folyamán is *l-es* alakok jutottak volna különféle komi nyelvjárásokból a manysiba, vagy általában az obi-ugor nyelvekbe. Csakhogy ennek ellentmondanak először is a már említett történeti adatok, amelyek kétségtelenné teszik a komi-manyisi érintkezéseket a XV–XVII. században, másfelől az Urálon túlra költözött komi csoportok bizonyosan hamarosan beleolvadtak az obi-ugorságba és az ő nyelvük nem lehetett az egész obi-ugorságra akkora hatással, hogy ilyen jelentős számban vettek volna át tőlük szavakat az obi-ugor népek.

³⁶ Tudomásom szerint egyetlen kivétel lenne chanti *Kaz. tɔtɔu xǝjɔp* 'ein Watvogel' (KT. 282; Toiv.: Affr. 190) < komi *S U tɔvɪɪ*, *L tšovt's'a* 'ein Vogel mit langen Beinen u. langem Schnabel, wahrsch. Scolopax arquata (= fi. kuovi)'; (WIED.) *tolta*, *toŋta*, *P tšoltša*, *tšovtša* (jelentéséhez l. WICHM.: FUF. XIV, 114), *P (Rog.) tšovtša*, *tšoltša* (~ udm. *tšul' tšo* stb.; l. WICHM. i. h. és Toiv. Affr. 190, 167), ahol azonban már a luzai és sziszolai alakok is a várt *l* helyett *v-t* mutatnak. Ez utóbbi alakokat WICHMANN *v-s* nyelvjárásból való átvételeknek magyarázza. (L. még Uor.: Kons. 28, 337.) A chanti *u-s* alaknak vagy az a magyarázata, hogy már a komiban régen élt egymás mellett (? hangutánzó) *l-es* és *v-s* alak, vagy pedig a chantiban keletkezett az eredeti *l-es* alaknak (? hangutánzó) *v-s* változata. — Érdekes, hogy egy másik komi madárnév is szabálytalan *l ~ v* megfelelést mutat: *L tšalɣan* mellett van *S tavkan*, *Le tavgan* 'Dohle' (l. Uor. i. h.) és itt WICHMANN szerint is hangutánzásról lehet szó (l. WICHM.-Uor. 365. l.).

Figyelembe veendő még a következő körülmény. A komiban eredeti *v* helyébe is kerülhetett későbbben, hamis analógia alapján, *l*; pl. orosz *требора > komi Le treloga* 'nyugtalanság, zavar' (l. pl. Volksd. d. Komi 34. l.). (L. még pl. Uor.: Kons. 376.) De megtörtént ez a chantiban is. Az or. неговда (KARJ. megjegyzi: „die Russen sprechen aus неговда, *hè-kovl'a*“ KT. 605) a chantiban: DN *hè-kovl'a*, *hè-kovl'a* (u. o.); éppígy DN *šolp'a* 'immer' (KT. 854) < or. вѣрда. Inetimologikus *l* van pl. a manysi *T tšè-l'teki* 'doch' (MSFOu. CI, 129) szóban is < or. вѣ-таки.

Fent is említettünk egy-két idevágó, szabálytalannak látszó esetet orosz eredetű jövevényszavakban. Most még két másik, hamis analógián, ill. a *v-nek* említett kiejtésén alapuló adatot akarunk szóvá tenni: *V kedɔm* stb. ~ *Ud kedɔj* 'eine Art Kuchen, Gerstenbröthen' (l. fent 102. sz. és Uor.: Kons. 335–6), továbbá *Ud ku* 'Кула, Kula (Fluss)' (? ered. **ku-va*, vagy csak **ku-va?*) — Vö. még KANNISTO: FUF. Anz. XVIII, 77?). L. még az 53. sz. jegyzetet és fent a 3. pontot.

hangváltozás korát óvatos számítással legkorábban a XVII. századra tehetjük (ez természetesen nem jelentené azt, hogy ez a változás az egész *v*-s területen teljesen egyidejűleg ment volna végbe).

20. E megállapításunk helyessége mellett szól még egy, ugyancsak az obi-ugor nyelveknek jövevényszavaiból, nevezetesen az *igei jövevény*-szavakból levonható fontos tanulság.³⁷

A komi eredetű igék az obi-ugor nyelvekben — mint mindjárt látni fogjuk — meghonosodásukkor általában eredeti alakjukban, újabb „honosító” *chanti*, ill. manysi képző nélkül illeszkedtek bele az átvevő obi-ugor nyelv szókészletébe.

A) Nézzük itt először a *chanti* nyelvnek ezeket az elemeit, természetesen itt is csupán néhány jellemző példát vizsgálva.

a) Komi eredetű igei jövevényszavak:

159. komi *artalni* 'bedenken, überlegen...' > *chanti* Ni *ārtāiā* 'nachsinnen, überlegen', Kaz. *q'rtā āz:īī*, O *ārdā'ladā* 'prüfen' (KT. 84); (STEINITZ) Šerk. *artatā*-, *artat*-, *artatta*-, Sy *artalā*-, irodalmi *artat*-, *artatb*-'prüfen, versuchen'. L. fent 5. sz.

160. komi *artmini* 'entstehen, gedeihen...' > *chanti* DN *ārtmāpā* 'wachsen, Ähren ansetzen (Getreide)', DT *ārtmāpā* 'gut wachsen', Kaz *q'rtāmīī* (Prät. *q'r'mās*), O *ārdāmdā* 'gelingen' (KT. 84.). (KARJ. 6.)

161. komi *vorsni*, P *orsni*, (GEN.) PO *ūrs*- 'spielen, sich belustigen' > ch. K *ōrēsām* (Präs. *ōrēstām*) 'ein gewisses Spiel (mit Pferdeäpfeln) spielen' (PAAS.—DONNER 159).

162. komi *izni* 'mahlen' > ch. DN *i'stā*, Ts *i'stā*, Kr *i'stā*, Kaz *īstī* 'mahlen', O *i'stā* 'sichten, durchsieben (Mehl)' (KT. 90). L. fent 6. sz.

163. komi *vašedni*, P *vašetni* 'treiben, antreiben...' > ch. Ni *uo'žāiā* 'treiben (irgendwohin), zur Eile antreiben (ein Pferd, Renn-tier)' (KT. 262; E), (AHLQV.) *vošattem*, (HUNF.) *vožad-ta*, (STEIN.) *vošat*- 'treiben...' (TOIV. Affr. 94; STEINITZ 166.)

164. komi *kekedni*, Ud *kekednis* '(zum Bösen) antreiben...', einprägen, belehren, einen Verweis geben, tadeln (artig) > ch. *kēkā'tēm* (Präs. *kēkā'ittām*) 'raten, anleiten' (PAAS.—DONN. 76); I (PATK.) *kekadem*, *kekatem* 'vorschreiben'.

165. komi *kažini* 'gedenken, erwähnen' > ch. Kr *kā'stātā* 'erinnern, zu Gemüte führen', Ni *kā'stātā* 'eines Schutzgeistes im Gebet gedenken...', Kaz *kā'isītātī* 'gedenken, erwähnen', ..., O *kā'stādā* 'ein Opfergebet sprechen,

³⁷ Vizsgálati anyagunknak ilyen kiegészítése már azért is kívánatos, mert a névszóí-átvételek közt találunk ugyan több példát, mely meggyőzően igazolta, hogy az obi-ugor nyelvek komi elemeinek egy része *v*-s területről származik, azonban teljesen megnyugtató konkrét példát arra, hogy későbbi *v*-s területről is *l*-es alakban jutott át komi szó az obi-ugor nyelvekbe, fent nem igen találtunk. Sem a 102. sz. a. említett manysi *kaltam* szó, sem a *chanti* DN *sāt*, Kaz *sōā* stb. 'só' (KT. 886) (amely bizonyosan nem a komi *sol* átvételének, hanem ősi egyezésnek tekintendő; l. pl. WICHMANN: FUF. XV, 37; PAAS.: s-Laute 18; TOIV.: JSFOu. LVI, 22; — másképp: Uot.: Chrest.), sem pedig a kétes eredetű manysi *kaltās*, *chanti* (PÁPAY) *kaltās*, (KARJ.) Kaz *kāt* stb. 'Schutzgeist' (KT. 463—4), *kātā's* (FUF. Anz. VI, 26) (vö. különösen MUNK.: VöNGy. II, 765—6) nem megnyugtató adatok a komi *l* > *v* hangváltozással kapcsolatban, mert a manysi *kaltam* komi *l*-es nyelvjárásból való átvétel is lehet, a másik két szó pedig kétes eredetű. Biztos példa lehetne az alább (a IV. fejezetben) említett *chanti* Kaz *mōā's* 'zuviel, überschüssig...' szó (KT. 560; E; l. még KARJ. 50), de ez is régi *chanti* átvétel, és így csakis *l*-es alakban jelentkezhetik, még ha határozottan ma *v*-s jellegű területről való eredetét lehetne is kimutatni.

(KT. 439); K (PAAS.—DONN.) *kāštə'm* 'durch Zauber hervorrufen'. (MUNK.: KSz. XIII, 220.)

166. komi *kāžalni* 'bemerken, beobachten' > ch. DN *kāšā'ttā*, DT *kāšā'ttā*, Ni *kāžā'ttā*, Kaz *kāžā' 13:tī* 'bemerken (Kaz. bemerken; merkbar zu- od. abnehmen...)' (KT. 448). (Torv.: Affr. 141.)

167. komi *kožalni* 'beschenken' > ch. Ni *kōšnā'ttā*, Kaz *kōšnā' 13:tī* 'bestechen...' (KT. 441; É). Vö. fent 114. sz.

168. komi *kipavni* 'aufstehen (z. B. aus dem Bett)', (WIED.) 'höher werden, steigen, auftauchen' > ch. Ni *kāpā'ttā* 'erscheinen, auftreten, kommen' (z. B. die Fische im Frühjahr) (KT. 414).

169. komi *kipadni* 'aufheben, erheben...', (WIED.) 'aufheben, erheben..., zur Last legen, beschuldigen' > ch. Kaz *kāpō'ttī* 'eine Sache mitteilen, erklären (?), jmdn angeben, sich beklagen (nicht anklagen, öffentlich beschuldigen)', O *kobāttā* 'anzeigen, angeben' (KT. 414–5). Vö. az előbbi szót és az orosz явить és явиться jelentéseit.

170. komi *laskini* 'werfen, so dass es klatscht (V), ohrfeigen (P)'; (GEN.) PO *laski-*, *lācki-* 'klatschend schlagen' > ch. Kaz *lō:skə'ttī* 'einen Streich (z. B. auf die Wange) versetzen' (KT. 491).

171. komi *murtalni* 'messen' > ch. DN *marpā'ttā*, DT *mārdā'ttā*, Fil Ts *mārdā'ttā*, Kaz *mōrta' 13:tī*, O *mōrdā'lāda* stb. ua. (KT. 542; D, É). (CASTRÉN; KARJ. 50.)

172. komi S *hōrni*, Ud *hōrniš* 'sich krumm biegen, sich neigen, schief werden' > ch. Kaz *hūr'tī* 'sich bücken, um etw. aufzuheben, sich neigen', O *hūr'dā* 'sich bücken' (KT. 637; É).

173. komi *hērni* 'necken, reizen' > ch. Kaz *hē'rtī*, O *hēr'dā* ua. (KT. 637). (PATKANOV 92.)

174. komi *pīrkadni* 'ausschütten, verschütten, abschütteln' (vö. még *pīrkettsīni* '(Flachs od. Hanf) schwingen (um sie von den Schäben zu reinigen)') > ch. DN *porā'ttā* 'die Kleidung von Staub, Schnee usw. reinigen'; (Hanf, Lein) brechen', Ni *pārka'ttā*, Kaz *pārka'ttī* 'abschütteln (z. B. Schnee von den Kleidern)...' (KT. 731–2; D, É). (PATK. 109.)^{37a}

175. komi *požalni* 'sieben (Mehl)' > ch. DN *pušnā'ttā*, Fil *pušnāttā*, ... ua. (KT. 752; D). Vö. 52. sz.

176. komi *pudžni* 'aufstreifen, zurückschlagen (z. B. die Ärmel)' > ch. *pāštā*: DN *nōχ p.* 'aufkrempeln (die Ärmel)' (KT. 759; D).

177. komi *pētni* 'sich satt essen, sich sättigen, satt werden' > ch. DN *pittā* 'satt werden', Kr *pī'ttā* 'satt werden'; überdrüssig werden', V *pī'tā* 'betrunken werden' (KT. 762–3; D, K). (Karj. 209.)

178. komi *bīdmīni* 'wachsen, aufwachsen' > ch. Ni *pātamtā* 'entstehen, werden...', Kaz *pātamtī* 'vonstatten gehen (eine Arbeit), entstehen...' (KT. 766). (Vö. WICHM.: TLP. 45, 1. Uot.: Kons. 119, Chrest. 66.)

179. komi P *rezgīni* 'schlagen (mit einem schweren Gerät)'; (WIED.) *rezgyny* 'heftig schlagen, einen tüchtigen Schlag geben, ...' > ch. Kaz *rēskatī* 'schlagen, stossen (z. B. mit der Faust; mit dem Kopf an einen Baum usw.)' (KT. 809).

180. komi *sorai* 'mischen, mengen' > ch. Likr *sōrtāyz* 'in Fett tunken (Brot)' (KT. 879). Vö. még 181. sz.

^{37a} Vö. mansi So *tūttrayāl'dannāyab* 'schaukelförmiger Klopfer aus Holz, mit dem die Felle von Schnee befreit werden' (KANN.; 1. T. I. ITRONEN: MSFOu. LXVII, 134).

181. komi PO (GEN.) *sóret-* 'mischen, mengen', [(LYTK.: Vok. 80) *soret-* ua.], *sóral-* 'vermischen, durch einander werfen'; S *soralni*, P *sora'vni* 'mischen, mengen, vermischen' > ch. Kaz *sə'ra'ttī*, O *sə'ra'ttā* 'zusammenmischen (verschiedene Stoffe)' (KT. 873). Vö. az előbbi szót és fent 61. sz. L. még ANDERSON: Wandl. 197 a; PAAS.: s-Laute 88.

182. komi VO *zīrni* 'ab-, wegstossen', (SAHOV) 'szorít', (POPOV—LYTK. 32) *zīrni* 'ВЫТЕСНИТЬ' 'félretol, kiszorít' > ch. Tš *si'rtā* 'Rogen absetzen (ein Fisch)', Kam *sirtā* (KT. 879).³⁸

183. komi (WIED.) *šortni* 'falzen, auskehlen...'; (WICHM.—UOT.) V *gižni šortni* 'eine Akte, Bittschrift, Klage schreiben'; (LYTKIN, POP.—LYTK. 45) *šortni* 'ДОЛБИТЬ...' > ch. Ni *šū'ra'ttā*, Kaz. *šū'ra'ttī*, O *šū'ra'ttā* 'mit Linien versehen, einritzen, ..., auskehlen (einen Wandbalken)' (KT. 919); (STEINITZ) *šurbt-* 'Striche ziehen, liniieren'. (PAAS.: s-Laute 110; KARJ. 126; STEIN. 158.)

184. komi *šūini* 'einstecken, hineinstecken...'; (WIED.) 'einstecken, ..., einstopfen ..., verstöpfen' > ch. DN *šū'ipā* 'dichten, kalfatern (ein Boot); mit Moos ausdichten ..., in etw. hineinstecken (z. B. ein Streichholz in die Schachtel)', ..., Kaz *šū'itī* 'vollstopfen...' (KT. 926; D, É); (PAAS.—DONN.) K *šūiam* 'hineinstecken'. (PATK.; KARJ. 126; STEIN. 158; másképp: PAAS.: s-Laute 99.)

185. komi *šerdni*: I *ḡaḡ š.*, Ud *ḡaḡ šerdniš* 'Getreide durchsieben (I), Getreide schwingen, worfeln (Ud)' > ch. DN *še'ritā* 'schwingen (Gerste mit dem *šēran*)', Kr *še'rtā* 'schwingen' (KT. 959; D). (Vö. KARJ. 157.)

186. komi *doimīni* 'sich leicht verwunden, sich verletzen'; (WIED.) 'wund werden, ..., Schmerz empfinden, verwundet oder beschädigt werden, schmerzen, reißen' > ch. DN *tū'iampā* 'müde werden', Ni *tū'iamtā* 'empfindlich werden (die Zähne)' (KT. 968; D, É).

187. komi S L I *likmīni*, Ud *likmīniš* 'erscheinen, sich finden, gefunden werden (S L I), irgendwohin geraten (Ud), (irgendwoher einem) zufallen, zuteil werden (S L)' > ch. (AHLQV.) *likamlem* 'sich treffen, sich finden, geraten, erscheinen'; (HUNF.) *likimta* 'történni, előtűnni'; (PÁPAY—BEKE) *likmi-* 'találkozik'; (Vö. STEINITZ irod. *likmt-* 'geraten'). (WICHMANN: FUF. XV, 18, 51; UOTILA: FUF. XXVI, 163; STEINITZ 164.)

b) Nézzük meg most a török eredetű igei jövevényszavaknak a chantiban való tükröződését. Ezeknek a jövevényszavaknak a száma aránylag kicsiny. A manysiban jóval nagyobbban mutatkozik a török hatás, mint a chantiban. A manysiban vagy 550 a török eredetű jövevényszavaknak a száma. („Das obige Wörterverzeichnis umfasst — írja KANNISTO: TLW. 221. l. — im ganzen 554 wogulisch-tatarische Zusammenstellungen, von denen ich 508 als sicher und 46 als einigermaßen unsicher betrachten möchte.“) Viszont a chantiból eddig vagy 250 török eredetű jövevényszót mutattak ki. Ami mármost az ezek sorába tartozó igéket illeti, a kétes származtatásokat is figyelembe véve, mindössze 31 török eredetű igei jövevényszót mutattak ki a chantiból (PAASONEN 17-et, TOIVONEN 11-et, KARJALAINEN pedig még három olyan igét említ, amelyet sem PAASONEN, sem TOIVONEN nem tárgyal). Ezzel szemben KANNISTO, a kétes eseteket is számítva, 50 török eredetű manysi igét mutat ki idézett munkájában; persze, az ilyen eredetű jövevény-

³⁸ Vö. ném. *die Biene stösst* = 'schwärmt' ('rajzik').

szavak összes számához viszonyítva ez tkp. még kisebb arányszámot jelent, mint amit a chantiban láttunk.^{38a}

A török eredetű igei jövevényszavaknak egy része képző nélküli, másik része pedig képzős (elsősorban *-l* vagy *-t* képzős) alakban jelentkezik a chantiban. Nyilvánvaló, hogy a képző nélküli átvételek (éppúgy, mint a képző nélküli komi eredetű igei jövevényszavak) a régibb rétegbe tartoznak, a képzős alakok pedig újabb átvételek (de ezek közt valószínűleg olyanok is vannak, melyek eredetileg képző nélkül honosodtak meg a chantiban és csak későbbben vettek fel különféle képzőket).

a) Képző-nélküli átvételek pl. a következők:

188. DN *əšā'npā* 'sich auf jmdn verlassen...' (KT. 99; D); K (PAAS.—DONN.) *əšā'nəm* 'vertrauen, sich verlassen' < tör. *əžān-*, *išān-* 'glauben, Zutrauen haben'. (PAAS.: TO. 115.)

189. Sav *ienəštā*, Kr. *ienəštā* 'sich zanken' (KT. 157); K (PAAS.—DONN.) *ienəšəm* 'zanken, streiten' < tör. *jinəš-* 'streiten'. (PAAS.: TO. 118.)

190. Ts *kə'ndā* 'wollen, wünschen' (KT. 412); K (PAAS.—DONN.) *kū'nəm* 'einwilligen' < tör. *kūn-* 'einwilligen'. (PAAS.: TO. 125.)

191. DN *səstā*, Kr *səstā* 'seihen' (KT. 412); K (PAAS.—DONN.) *səsəm* 'seihen, durchseihen, filtrieren' < tör. *süz-* 'durchseihen'. (PAAS.: TO. 130.)

192. DN *ii'ktā*, Fil *ii'ktā* 'anspannen' (KT. 156); K (PAAS.—DONN.) *ii'kəm* ua. < tör. *jek-* ua. (PAAS.: TO. 118.)

193. DN *təyā'rəpā* 'ausspannen (ein Pferd)' (KT. 973; D); K (PAAS.—DONN.) *təyā'rəm* ua. < tör. *tuvar-* ua. (PAAS.: TO. 132.)

194. Kr *təttā* 'zupfen, durch Zupfen weich machen (Wolle)' (KT. 1032) < tör. *tit-* 'zerrupfen, zerreißen...', *tet-* 'Wolle zupfen, schlagen'. (TOIV.: JSFOu. LII/6, 20.)

β) Viszont képzős alakban jelentkezik pl. a következők:

195. DN *əttā'ttā*, Kr *ə'ttāttā* 'betrügen' (KT. 108); K (PAAS.—DONN.) *əttā'təm* ua. < tör. *alta-* ua. (PAAS.: TO. 113.)

196. DN *əipā'ttā*, Ts *ə'ipā'ttā*, Tš *ə'itā'ttā*, Kr *ə'itā'ttā* 'jagen, treiben (z. B. ein Pferd in die Hürde)...' (KT. 14; D); K (PAAS.—DONN.) *əitā'təm* 'treiben, antreiben, jagen' < tör. *aida-* 'treiben, fortreiben, vertreiben'. (PAAS.: TO. 113.)

197. Kr *təkkəmttā* 'wasserdicht verstopfen (ein Wehr, ein Boot)' (KT. 986) < tör. *tyk-* 'feststopfen, festdrücken...'. (TOIV. i. m. 17.)

c) Nézzünk végül néhány orosz eredetű igei jövevényszót a chantiban.

198. DN *ue'rši'ttəpā* '(dem Heuschöber) eine Spitze geben' (KT. 243) < or. *вершить*. (i. h.)

199. Ni *ueñzattā*, Kaz *ueñzā'ttā*, O *ueñzā'ttā* 'zur Ehe trauen', DN *uñ-zā'ittəpā* 'trauen' (KT. 231; D, É); K (PAAS.—DONN.) *wəntsā'əttəm*; É (AHLQV.) *wəntsāttālem* 'trauen' < or. *венчать*. (KARJ. 223.)

^{38a} Összehasonlításként említsük meg, hogy pl. a mari nyelvben RASÄNEN vagy 500 csuvas és körülbelül 650 tatár eredetű jövevényszót mutatott ki (l. WICHMANN: FUF. Anz. XVI, 52), de azóta még számos ilyen eredetű szót talált a további kutatás (l. pl. RASÄNEN: FUF. Anz. XXIV, 48–54; BEKE: FUF. XXIII, 68 skk., MSFOu. LXVII, 42 skk.). RASÄNEN adatai közt vagy 100 a csuvas eredetű igei jövevényszavak száma és 100-nál több a tatár eredetűeké.

A mordvinban 200-nál valamivel több török eredetű szó között vagy 22 igei jövevényszót mutattak ki (l. PAASONEN: JSFOu. XV/2, 21–22; RAVILA: FUF. XXI, 106–7; l. még PAAS.: JSFOu. XXI „Die sogenannten Karataj-Mordwinen oder Karatajen”).

200. DN *u·pauittāpā* 'herauspressen' (KT. 269) < or. выдавить. (i. h.)
201. DN *χoroñi·ttāpā* 'begraben' (KT. 336) < or. хоронить. (i. h.)
202. DN *košti·ttāpā* 'zu Besuch od. zu Gaste sein' (KT. 442) < or. гостить. (i. h.)
203. DN *kulā·ittāpā*, Kr *kulā·ittatā* 'herumspazieren, müssig umhergehen...' (KT. 468); É (AHLQV.) *kulaittem* 'spazieren' < or. гулять. (i. h.)
204. É *kōñit-: kōñitsa* 'elüzetett' (PÁRAY: Nyt. 113) < or. гонять, гнать: 3. szem. гонит.
205. Ni *mera·ittā* 'messen' (KT. 536) < or. мерять.
206. DN *bā·louaittāpā*, p- 'spielen, Mutwillen treiben' (KT. 695) < or. баловать. (i. h.)
207. DN *pīlī·ttāpā* (OL. 210: *pīlī·t-*), Kaz *pī·littī*, O *pī·littā* 'sagen' (KT. 694) < or. пилить. (KARJ. 210.)
208. DN. *pominā·ittāpā*, Kaz *pōmīng·ittī* 'gedenken (der Verstorbenen)' (KT. 704) < or. поминать (3. szem. поминает).
209. DN *popapa·ittāpā* 'irgendwohin geraten, kommen' (KT. 719) < or. попадать. (i. h.)
210. K *pōtšwā·ittam* 'bewirten' (PAAS.—DONN.) < or. потчевать. (i. h.)
211. DN *perecittāpā* 'schützen, behüten, spären' (KT. 727) < or. беречь (1. szem. беречь, 3. szem. бережет, imp. береги; vö. még берегать ua.)
212. DN *pla·uoslouittāpā*, DT *bla·uoslou·ittāpā* 'segnen' (KT. 790); É (AHLQV.) *lastavittem*; K (PAAS.—DONN.) *laslāwittam* ua. < or. благословить. (i. h.)
213. DN *napri·ttāpā* 'irgendwohin zu gehen wagen, sich drängen' (KT. 587) < or. напереть (3. sz. напёрт; imp. напри). (i. h.)
214. DN. *primi·ttāpā*, Kr *primi·ttatā* 'aufnehmen...' (KT. 790); I (PATK.) *primittem* ua. < or. принять (3. szem. примет; imp. примй). (i. h.)
215. DN *pripasi·ttāpā* 'zurücklegen, reservieren', Kr *pasi·ttatā* 'zurücklegen, auf Vorrat anschaffen' (KT. 790) < or. припасать, припасти (3. szem. припасёт; imp. припасй).
216. DN *ro·bi·ttāpā*, Ni *rū·pitā*, (э: *rū·pittā*; vö. KARJ. 98), Kaz *ro·bittī*, O *robittā* (V *rō·pī·tā*, Trj *rōp·i·tāi·āwā*) (KT. 808); É (PÁRAY: Nyt. 115) *robittā*; (AHLQV.) *ropittem*, *rupittem*; (HUNF.) *rubid-ta*; (STEIN.) *rupijt* 'arbeiten' < or. робить. (i. h.)
217. É (AHLQV.) *šittem*, (PÁRAY—BEKE) *šit-* 'erwerben', K (PAAS.—DONN.) *nāšīwi·ttam* 'anschaffen, verdienen' < or. нажить (3. szem. наживёт, imp. наживй). (Vö. STEINITZ *šitja* 'Besitz' < or. житьё. А на-elhagyásához vö. még Ts *nāšā·tār*, Vj *šātr* 'Salmiak', KT 598, < or. нашатырь. KARJ. 32.)

*

B) Nézzük most a m a n y s i nyelv igei jövevényszavait!

- a) K o m i eredetű igei jövevényszavak pl. a következők (l. még a 22. pontot):
218. LO So *ārtal-* 'untersuchen, prüfen, mutmassen' (KANN. 13), É (MUNK.) *ārtali* 'fontol, meggondol'; l. fent 159. sz.
219. É *ārtmi* 'történik' (MUNK: VogNGy. II, 375), 'sikerül, lehetséges' (uo. 586, 631); l. fent 160. sz.
220. TJ TČ *əšt-*, LO So *āst-* stb. 'endigen (intr.), fertig werden, Zeit od. Musse haben' (KANN. 25; D, K, Ny, É); (MUNK.) *āsti* 'elkészül; ráér, ideje van vmihez stb.'; (AHLQV.) *āstam*, *āstam* 'Zeit od. Musse haben' < komi

eštinj ' (mit etw.) fertig werden, fertig od. vollendet werden (Arbeit); zu etw. Zeit haben ...' (KANN. 25; TOIV.: MSFOu. LXVII, 380.)

221. É *kapal-*: *nan xotəl-uit kapələm ələm-xələs?* 'te honnan került ember vagy?' (MUNK.: VogNyj. 15); l. fent 168. sz.

222. É *kāsti*, L *kāsti* 'emleget, előigéz, istenséget idéz' (MUNK.: KSz. XIII, 220; VogNGy. II, 655); l. fent 165. sz.

223. TJ *kəštə-l*, LO So *kāsal-* stb. 'erblicken' (KANN. 8; D, K, Ny, É); (MUNK.) É *kāšəli*, K *kāšəli* 'észrevesz'; l. LIIMOLA: FUF. XXX, 276 és fent 166. sz.

224. LO So *likm-* 'sich treffen, sich finden, geraten' (KANN. 52); (MUNK.) *likmi* 'hozzájut'; l. KANN. 52 és fent 187. sz.

225. *pərji*, *pəriji* 'választ, kiválaszt' (MUNK.) < komi *berjini* 'váählen, auswählen, auserwählen, aussondern' (>? chanti DN *pīrəjpā* 'váählen, aus-suchen'; KT. 724; D, K, É). (Vö. KARJ. 219.)

226. *sarti* 'dörgöl, mázól' (MUNK.) < komi *zirtni* 'reiben, zerreiben (L.: mit dem Messer), (P auch:) schaben' (vö. POP.—LYTK. 108 *ziralni* 'мазать'; udm. *zir-* 'kennen, megdörzsölni, bemázolni').

226a. TJ *səřā-nt*, TČ *sjerā-nt* 'er laicht' (KANN.: FUF. XIV, 44, 53), VNZ *sərkāts* 'er laichte' (uo. 66) (l. még uo. 68); (MUNK.) K *sāri* 'ikrázik'; l. még 182. sz.

227. *sōri* 'hazudik' (MUNK.); KU *sūr-* 'lügen' (KANN. 61; K) < komi *serni* 'quatschen, schwatzen', (POPOV—LYTKIN 22) *serni* 'врать, врать'. (WICHM.: FUF. Anz. XVI, 31.)

228. *šurti* 'horzsol, megbarázdál, metsz', *šurti* 'mintáz' (Munk.); l. fent 183. sz.

229. LO *βiśal-*, So *βiśāl-* 'fasten' (KANN. 52) < komi *vi.đžalni* ua. Vö. chanti, l. KT. 254. L. KANN. 52 és fent 99. sz.

b) Török eredetű igék:

a. Képző-nélküliek:

230. KU *kūn-* 'einwilligen' (KANN.: TLW. 123; K); l. fent 190. sz.

231. KU *sūk-* 'vorwerfen, tadeln' (KANN.: TLW. 167) < tör. *sük* schimpfen ...' (i. h.)

232. KU *səs-* 'seihen, filtrieren' (KANN.: TLW. 177; K); l. fent 191. sz.

233. KU *səs-* 'mit den Hörnern stossen' (KANN.: uo.; K) < tör. *söz* ua. (i. h.)

β. Az idetartozó igei jövevényszavak legnagyobb része azonban képzőt vett fel. Így pl.

234. TJ *aχsə-t* 'hinken' (KANN.: i. m. 48; D, K) < tör. *aχsa-* ua. (i. h.)

235. TJ *ałā-t* 'betrügen' (KANN.: i. m. 53; D, K); l. fent 195. sz.

236. TJ *əsə-nt* 'vertrauen, hoffen, sich verlassen' (KANN.: i. m. 74; D, K, Ny, É); l. fent 188. sz. és Toiv.: MSFOu. LXVII, 380.

237. TJ *ikā-l* 'anspannen' (KANN.: TLW. 86; D, K, Ny); l. fent 192. sz.

238. KU *xāinət-* 'peitschen' (KANN.: i. m. 101; K) < tör. *kyina* 'bestrafen, züchtigen'. (i. h.)

239. TJ *kārā-t* 'schauen, sehen' (KANN.: i. m. 115; D) < tör. *kāra-* ua. (i. h.)

240. TJ *pačā-t* 'färben' (KANN.: i. m. 146; D) < tör. *buja-* ua. (i. h.)

241. KM *türt-* 'ausspannen' (KANN.: i. m. 206, 210; D, K, Ny); l. fent 193. sz.

242. TJ *titā-l* 'Wolle zupfen' (KANN.: i. m. 209); l. fent 194. sz.

c) Nézzük végül az orosz eredetű igei jövevényszavakat!

a. Képző nélküliek:

243. *kataitam* 'rollen (Wäsche)' (AHLQV.) < or. катать. (GOMBOCZ 42.)³⁹

244. *kulāiti*, *kulāiti* 'sétál, sétálgat' (MUNK.); l. GOMBOCZ 44 és fent 216. sz.

245. TJ. *mōšt-*, LO *mūšit-* 'plagen' (KANN. 126; D, K, Ny, É) < or. мучить. (KANN. 126).

246. LO *rūpit-* 'arbeiten' (KANN. 118; É); (MUNK.) *rūpiti* 'dolgozik'; l. GOMBOCZ 52 és fent 216. sz.

247. *sutiti* 'bíráskodik', zúgolódik' (MUNK.) < or. судить; l. GOMBOCZ 55. [chanti: (AHLQV.) *sudītem* 'richten'; (HUNF.) *sudīd-ta* 'ítélni'; Vj. *sūtītāyāl'tā* 'klagen, sich beschweren' (KT. 885.)]

248. P. *saušit-*, LO *lu'sit-* 'dienen' (KANN. 126; D, Ny, É); (AHLQV.) *slušitam* id. < or. служить (> chanti: Kaz *služītī* 'dienen', KT. 1096.) (Vö. azonban manysi HUNF. K *služītī*; l. még NyK. X, 202.)

249. *sāliti* 'sajnál' (MUNK.); (KANN.) So *sālīt-* 'Erbarmen haben' (MSFOu. CI, 464) < or. жалеть. (GOMBOCZ 52.) (> chanti: AHLQV. *šalītem* 'bedauern, Mitleid haben'; Vj. *šolat uē'rtā* 'sääliä', KT. 965, KARJ. 7; l. még lent a 42. jegyzetet.)

250. So *tumaīti* 'er denkt' (KANN.—LHMOLA: MSFOu. CI, 254) < or. думать.

β. Képzős igék:

251. KU *βənšitl-* 'trauen' (KANN. 47; K, Ny, É); (AHLQV.) *vinštligam* (de *vendžitam* is) ua.; l. AHLQV., KANN. i. h. és fent 199. sz.

252. *blagodaritam* 'danken' (AHLQV.) < or. благодарить. (i. h.)

253. *blagoslovitam* 'der Segen', *blagoslovītam* 'segnen' (AHLQV.); (HUNF.) *blagoslovītī* 'áld' < or. благословить; l. AHLQV. és fent 212. sz.

254. *obidītam* 'beleidigen' (AHLQV.); (HUNF.) *obidītī* 'sért, háborgat' < or. обидеть. (AHLQV.; HUNF.)

255. *vinītam* 'beschuldigen' (AHLQV.); (HUNF.) *vinītī*, *vinītīlahv* 'vádolni' < or. винить. ('Az orosz szók is felveszik azt az l képzőt p. o. *služīt*-ből lesz *služītī* szolgál, *vinīt*-ből lesz *vinītī* vádol. Ezek *služīt*, *vinīt* az oroszban infinitivusok (— szolgálni, vádolni), de velek úgy bánt a nyelv, mintha névszók volnának.' HUNF.: NyK. X, 202.) (AHLQV.; HUNF.) [chanti: PAAS.—DONN. *vinītītam* (Präs. *vinītītātām*) 'anklagen, beschuldigen'].

21. Mindenekelőtt arra a kérdésre kell megfelelnünk, melyet fent (a 37. sz. jegyzetben) érintettünk, hogy t. i. sikerült-e itt kétségtelenül mai *v*-s területről származó, de az obi-ugor nyelvekben (és főleg a manysiban) mégis *l*-es alakban jelentkező igei jövevényszót találnunk. Nem sikerült; csak valószínűnek tarthatjuk, hogy ilyeneknek tekinthetjük az alább említendő egy-két igét. Persze, számolnunk kellett vele, hogy nem lesz könnyű ilyen biztos példát találnunk. Hiszen itt nemcsak a már fentebb tárgyalt nehézségekkel (l. fent a 17. pontot) találjuk szemben magunkat, hanem ezenfelül általában kevés az obi-ugor nyelvekbe átkerült *-alnī* végű komi igék száma, és azzal az eshetőséggel is kell számolnunk, hogy csak az alapszót vették át és az ide tartozónak látszó igei származékszó már obi-ugor képzés (az *-l* képző azonos a komiban és az obi-ugor nyelvekben).

a. Mégis, valószínűleg *-alnī* végű komi ige átvételével, még pedig *v*-s területről származó igeinek az átvételével van dolgunk a következőkben:

⁴⁴ GOMBOCZ = GOMBOCZ ZOLTÁN: A vogul nyelv idegen elemei.

1. A 159. ill. 218. sz. a. említett ige komi eredetije: S L *artalni*, V *artavni* I *artōni* 'bedenken, überlegen'; a szó a permi nyelvjárásban nem igen használatos: Rogov megkérdőjelezi az *artavni*, *artalni* 'разуметь, понимать' jelentését, GENETZNél a szó nem fordul elő. Így valószínűleg izsmai eredetű jövevényszó ez az obi-ugor ige. MUNKÁCSI (VogNGy. II, 494) szerint „*artali*: 'fontol, meggondol, módját eszeli, véli' az *ärt* 'mód' szótól“, de l. KANN.: Vok. 13. (Ez az *ärt* szó maga is bizonyára komi eredetű jövevényszó; l. pl. LYTKIN: Drevneperm. 123.)

2. A 171. sz. chanti ige < komi S L *murtalni*, Ud *murta-vniš*, I *murtōni* 'messen', tehát feltehetőleg vagy udorai, vagy (ami a hangsúly miatt kevésbé valószínű) izsmai eredetű.

β. Az udorai, vagy izsmai eredet mellett azonban már *l*-es jellegű permi eredet is jöhet szóba a következőknél:

3. A 166., ill. 223. sz. ige eredetije: S L *kažalni*, V *kažavni*, Ud *kažavniš*, P *kaža-vni*, I *kažōni*, (GEN.) PO *kážal*- 'bemerken'.

4. A 167. sz. chanti, valamint a neki megfelelő manysi É *kušnāli* 'ajándékoz' ige (MUNK.: i. m. II, 586, 659) < komi S L *kožnālñi*, V *kožnavni*, U *kožna-vniš*, P *kožna-vni*, I *kožnōni* 'Hochzeitsgeschenke geben, schenken, beschenken', (GEN.) PO *kýžnal*- 'schenken'.

5. A chanti 175. sz. ige < komi S L *požnālñi*, V *požnavni*, Ud *požna-vniš*, P *požna-vni*, I *pōžnōni*, (GEN.) PO *půžnal*- 'sieben (Mehl)'.

6. A chanti DN *mipā-ttā*, Kaz *mīta-ā-ttā* 'mieten, pachten; dingen' (KT. 552; D, K, É) < komi S L *medālñi*, V *medavni*, Ud *medavniš*, P *meda-vni*, I *medōni* '(als Lohnarbeiter) in Dienst nehmen, dingen, mieten (im allg.)', (GEN.) PO *mīdal*- 'mieten, dingen'. [A manysi (AHLQV.) *mētlam*, *mētelam* 'mieten' már manysi képzés a *mēt* 'Miete, Lohn' (< komi LI Ud *med* ua.) alapszóból; ehhez l. KANN. 44; WICHM.: FUF. XVI, 198, stb.]

Idetartozik talán ez a manysi ige is:

7. FL *sajkālī* 'föleszmél' (MUNK.: i. m. II, 691): *jūw sajkaləs* 'fölebredt' (uo. 129), 'visszanyerte eszméletét (очувствовался)' (uo. 488), (REG.) *saikālēm* 'nüchtern werden, erwachen, serkenek' (MUNK.—KÁLMÁN 218) stb. Vö. komi S *sajkalñi*, Ud *sajka-vniš*, P *sajka-vni*, I *sajkōni* '...erkalten, kalt werden, sich abkühlen...'; (WIED.) 'erkalten, sich abkühlen; sich ernüchtern, nüchtern werden'; (Кomi-русский словарь 172) *sajkavni* „nyelvj.“ 'успокаиваться, успокоиться (после возбуждения) притти в себя, отрезвиться'. Vö. még udm. *sajkal*- 'fölebredni' és komi I *sajdmīñi*, Ud *sajdmīniš* 'erwachen, aufwachen', P *sajmīñi* 'erwachen, aufwachen; zum Bewusstsein kommen; nüchtern werden'. De vö. manysi (REG.) *saik* 'nüchtern (v. Wein od. Essen) trezvi, ne pian'; (HUNF.) *sajt*, *sajk* ~ chanti *sajt*, *sajk* '(józan, éber...)', (chanti *sajkal-ta* 'ébredni, józanodni'); (CSERN.) *sajk* — 'трезвый', — és ennek is lehet származéka az itt tárgyalt manysi ige (l. MUNK.—KÁLM. 218). A manysi *sajkālī*, *saikālī* 'ébreszt, fölebreszt' (uo. 402) mindenesetre manysi képzés.

γ. Izsmai és ugyanúgy permi eredetű lehet:

8. a 229. sz. manysi szó, amelynek eredetije komi S *vi-džalni*, L *vi-dža-lñi*, V *vi-džavni*, P *vi-dža-vni*, I *vi-džōni* 'fasten'. [A chanti Ni *užā-ttā* 'fasten' (KT. 254; É) talán már chanti képzés a *užš* 'Fasten' szóból, amely persze komi eredetű jövevényszó (< komi *vidž* ua.).]

δ. Határozottan permi eredetre mutat:

9. a 181. sz. chanti szó < komi S *soralñi*, P *sora-vni* 'mischen, mengen, vermischen', (GEN.) *sóral*- 'vermischen, durch einander werfen'.

ε. Végül csak déli nyelvjárásokból van eddigelé kimutatva a következő szó komi eredetije:

10. a 168. sz. chanti és a megfelelő 221. sz. manysi ige < komi V *kj pavni* 'aufstehen (z. B. aus dem Bett)', S L *kj pal-* 'rügen, zanken (S), trödeln (L)': (WIED.) 'höher werden, steigen, auftauchen'; (Коми-русский сл. 107) *kj pavni* 1. подниматься; 2. собираться (на работу, в дорогу).^{39a}

A fenti adatok tehát nem tudtak biztos példát felszínre hozni annak igazolására, hogy a manysi nyelvbe valóban bejutott (későbbi) *v-s* területről való *-alni* végű komi ige, de legalább szintén teljesen valószínűvé tették, hogy ilyen, mai *v-s* jellegű nyelvjárásterületről származó, de a manysiban ma mégis *l-es* alakban jelentkező komi jövevényszó is volt a manysi nyelvnek jelentős számú jövevényszavai között.

*

Tagadhatatlan tehát, hogy bizonyos hiányok mutatkoznak a mi bizonyításunk menetében, de ezeket ellensúlyozzák azok a felsorolt tények, melyek tételünket megyőzően igazolják, másfelől ezek a hiányok bizonyosan abból fakadnak, hogy nem használtuk fel a jövevényszavak teljes anyagát. A jövevényszavak rendszeres felkutatásától közvetlen bizonyítékok feltárását is várhatjuk. És hangsúlyoznunk kell: tételünknek ellentmondó adatot egyetlen egyet sem találtunk.⁴⁰

*

22. Nézzük most, hogy milyen egyéb tanulságokat meríthetünk az obi-ugor nyelvek igei jövevényszavaiból az átvétel korára vonatkozólag.

A) Vizsgáljuk meg előbb a chanti nyelv tanuvalloását!

A komi eredetű igéknél azt figyelhettük meg, hogy sok köztük az olyan szó, mely a chanti nyelvterületnek igen nagy részében él (ez is igazolja, hogy itt nagyméretű és igen régi időben [még az Urálon inneni lakóhelyeken] kezdődött hatással kell számolnunk), továbbá láttuk, hogy az igék eredeti, képző-nélküli alakjukban honosodtak meg a chantiban. A török eredetű igék a chanti nyelvterületnek főleg déli részében vannak elterjedve, számuk nem nagy, és nagyobb részük képző-nélküli alakban jelentkezik a chantiban. Ez az utóbbi körülmény azt jelenti, hogy tehát itt is egy régi (de már az Urálon túlra való költözés utáni) réteget is látunk, de ezzel szemben áll az újabb (képzős alakban meghonosodott igei jövevényszavakat tartalmazó)

^{39a} A manysi LO *šul'al-* 'durchstechen, stossen' ige (KANN. 125; É) talán manysi képzés; megfelelő alakú és jelentésű komi ige (WIED. *tsuljini* 'durchstechen, Löcher machen'; (Rog.) *tsuljini*, *tsuvjini*; (Попов—Лыткин 91) *tsuljini*; l. KANN. i. h.) *-al-* képzővel nem ismeretes.

⁴⁰ Ne feledjük, hogy tételünket, mely egy negatívumot állít, azt t. i., hogy a XVII. sz. előtt még nem volt *l > v* hangváltozás a komiban, már a rendelkezésre álló adatok csekély száma miatt sem lehet tkp. direkt módon bizonyítani. Direkt módon csak azt lehet igazolni, hogy egy bizonyos időben volt már *v-s* alak; az *l-es* alakokkal kapcsolatban pedig mindig felmerülhet az a gyanú, hogy *l-es* területről valók. Ezért kell problémánkat sok oldalról, helyesebben minden lehetséges módon (és minél több adat felhasználásával) megközelítenünk és így indirekt módon igazolnunk, hogy — mivel a XVII. sz. előtt kivétel nélkül *l-es* alakokat találunk, még *v-s* jellegű területeken is, — a mondott ideig minden bizonnyal még nem ment végbe a komi *l > v* hangváltozás. Ezt az indirekt érvelést kiegészíti azután direkt bizonyításunk: a XVIII. sz.-ban, sőt talán már a XVII.-ben, már volt *v-s* alak a komiban.

vékonyabb réteg.^{40a} (A török hatás tehát gyöngülő tendenciát mutat.) Amíg azonban a komi eredetű igei jövevényszavak, valamint a török eredetűeknek nagyobb, régibb rétege abból a szempontból, hogy képző-nélküli alakban jelentkeznek a chantiban, meglehetősen egységes képet mutatnak, addig az orosz eredetű igei jövevényszavak ebben a tekintetben nem egységesek: ugyanaz az ige az egyik nyelvjárásban képző nélkül, a másikban megint képzős (rendszerint *-t* képzős) alakban jelentkezik; nevezetesen a déli nyelvjárásokban képzős, az északi nyelvjárásokban pedig általában képző-nélküli alakban honosodtak meg az orosz eredetű igék. Az északi nyelvjárásokban bizonyára nem azért nem vettek fel ezek az igék képzőt, mert már oly régi korba nyúlik vissza az átvételük, mint a török igei jövevényszavak régi rétegéé, hanem talán inkább éppen azért maradtak meg képző-nélkülieknek, mert egészen fiatal átvételek.⁴¹ Ezek az elemek t. i. nemcsak a most említett tekintetben különböznek a komi és a régi török eredetű elemektől, hogy a déli nyelvjárásokban képzős alakban honosodtak meg, hanem abban is, hogy míg az előbb említettek az átadó nyelv infinitivusi alakjaiból indultak ki (az inf. végződésének elhagyásával), addig az orosz eredetű chanti igék alapjául általában az egyesszám 3. személyének az alakja szolgált. (L. fent a 159–194. sz., és velük szemben különösen a 203, 204, 208–210. számúakat.)⁴² — Bizonyára azonban az orosz imperativusi alak is hatott ezeknek az igei jövevényszavaknak az alakjára; l. különösen a 211, 213–215. sz. igéket. (Vö. még Cs. FALUDI ÁGOTA: NYK. LIV, 302, ugyanott hivatkozás НАДЪ РЭТЕРНЕК egy idevágó megállapítására; l. még BUBRICH: Историческая фонетика удмуртского языка. 103. l. Vö. még a komi és a tör. eredetű chanti igéket.)

Kevésbé jellemző az, hogy több idetartozó jövevényszóban az eredeti orosz hangsúly is megmaradt, mert hasonló jelenség pl. komi eredetű jövevényszavaknál is tapasztalható.

Az orosz jövevényszavak tehát a chantiban újabb eredetűek, annyira, hogy legnagyobb részük külön-külön honosodott meg az egyes chanti nyelv-

^{40a} Az igei jövevényszavaknak ez a kétféle jelentkezése élénken emlékeztet a hasonló magyar jelenségre: ez utóbbira l. Gombocz BTLU 193; Bárczi: MNY. XLIV, 81–94.

⁴¹ Ezek az alakok tehát igen intenzív újabb hatásnak köszönik létüket. Képző-nélküli voltak tehát nem ugyanaz a jelenség, melyet a komi és régi török igei átvételeknél láttunk. Hasonló jelenség pl. az, hogy a régi hangtörvényszerű *l > v* hangváltozás mellett látunk olyan újabb analógiás alakulatokat, mint a fent említett Ud *kepuv* esetében (l. 11. l.), vagy ahogyan az orosz eredetű P (ВІСНМ.—Уот.) *gov, gov* 'nackt'; arm' LYTK. (Phonet. 181) I *gov* ua. szóban is (< or. голый) újabb eredetű a *v*; éppily kevésbé szabad pl. az aikinói *pelaŋt* (< or. полати; l. LYTKIN i. m. 162) szóban a *dod' ~ doŋd, ŋat ~ ŋit* esetében (l. fent 31. l.) megfigyelt hangváltozással egykorú jelenséget látnunk (l. fent a *bat* szót is).

⁴² De hogy azért itt is az infinitivus is lehetett az átvétel alapja, azt egy jellemző kifejezés mutatja: Vj *šal'at* 'Mitleid'; *š. uer'tä* 'säälä' 'bedauern, bemitleiden, mit jem. Mitleid haben' (KT. 965; l. még KARJ. 7; WICHM.: FUF. XV, 52). A *šal'at* (< or. жалеть 'Mitleid haben') 'Mitleid' jelentése téves kikövetkeztetés az idézett szólasból (vö. АНЛQV. *šal' verlem* 'bedauern, Mitleid haben'), amely ebben az alakjában tkp. annyit jelent, hogy 'sajnálkozni csinálni', és olyan törökös szerkezet, mint amilyen különösen az ud murt nyelvben gyakori: *zaslužit kar-* 'verdienen' (< заслужить), *javit kar-* 'zeigen' (< явить), *kresit kar-* 'taufen' (< крестить), stb. (l. МУНКАСЫ: VotjNyelvtan. 175), *ispolnit kar-* 'erfüllen' (< исполнить), *sudit kar-* (< судить) stb. (uo. 178). Használja ezt a kevert szerkezetet orosz igékkel kapcsolatban a mai udmurt irodalmi nyelv is, ami arra vall, hogy ez a szerkezet annyira el van terjedve, hogy még a nyelvtisztaságra törekvő új írók sem veszik már fel ellene a harcot. Néhány példa az 1942. évi orosz-udm. szótárból (Русско-удмуртский словарь): *služit karinŋi* 'служить' (346), *duŋdŋlŋtek služit karon* 'бессменная служба' (13), *obosnovat karinŋi, junmatinŋi* 'обосновать'

járásokban, amelyek tehát az orosz elemek átvétele idején már meglehetősen izolálódhattak egymástól.

A chanti nyelv igei jövevénytiszavai tehát igazolják azt, amit a történeti adatok is világossá tesznek, hogy legrégibb a chanti-komi érintkezés (más szóval: a három réteg közül a komi jövevénytiszavaké a legrégibb), ezt követte a chanti-török érintkezés (vagyis: régi, de a komi jövevénytiszavaknál újabb keletű a török eredetű igék egy része), a harmadik nagy hatás az oroszok részéről érte a chantiakat, úgy azonban, hogy az orosz szavak túlnyomó része még a déli-chanti *l* > *t* hangváltozás előtt, tehát a XVIII. sz. közepe előtt került bele a chanti nyelvbe. Minthogy mármint a török hatás kezdete a XIV. századra tehető (l. lejjebb), a komi eredetű szavak átvétele valóban a XIII–XIV. sz. idejére tehető. Ez az eredmény azonban, bár fontos az a tanulsága, melyet mint párhuzam az idevágó manysi jelenségekkel kapcsolatban szolgáltat, mégsem nyújt módot a továbbhaladásra kérdésünk megoldásában. Minthogy azonban módszertanilag igazolta, hogy a relatív időmeghatározás ezen az alapon is lehetséges, próbáljuk most ugyanilyen módon a manysi igei jövevénytiszavakat elemezni.

B) A manysi nyelvben a komi eredetű igei jövevénytiszavak képző-nélküli alakban honosodtak meg (l. fent 218–229. sz.). L. még pl. a következőket: komi *šedni* 'zufallen, zuteil werde, erlangt, erhalten werden' > manysi *É sēti*, KL *šēti* 'kerül, jut; достанется' (MUNK.: VogNGy. II, 121, 477, 698; l. még MUNK. — KÁLMÁN 345, 405; SZILASI fordítása: „kihúzz; kijön“ helytelen); komi I *harmjini* 'die Haare od. die Kopfhare verlieren ...' > manysi (MUNK.) *harmi* 'kopaszodik' (TOIVONEN: FUF. XXX, 358); komi VLSLP *volni*, Ud *vol'nis* '(einen Baum) abschälen ...', (ЛТК.) *volni* 'обдирать кору' stb. > manysi TJ TC *ql-* 'abschälen (die Bäume unten am Stamm ...)', LO *ql-* 'abschälen (einen Baum ...)' (KANN. D, Ny, É; l. LIMOLA: FUF.

(224), *obrabotat karini* 'обработать' (224), *vinovate uskitiini*, *obviniit karini*, *vinii karini* 'обвинить, обвинять' (222), *d'eistvujuštšoi*, *d'eistvovat karis* 'действующий' (90), *zagovorštšikjos arestovat karemyn (přtsamyn)* 'заговорщики арестованы' (123); az „Udmurt kilyn morfologija no sintaksis-voprosjos II.“ (Izevsk, 1941) c. munkából: *obosobitša kariške* 'elkülönül' (55, 57. l.), *obosobitša ug kariški* 'nem különül el' (57), *d'eistvovat karis murtez* 'a cselekvő személyt (embert)' (25). Az 1948. évi Удмуртско-русский словарь-ban is *sud'it karini* 'судить', *služit karini* 'служить', *arestovat karini* 'арестовать' stb., de: *vinovat karini* 'обвинить'.

Mindenképpen tanulságos ez a szerkezet, mert ez is mutatja, hogy igei átvételek — így az itt tárgyalt komi és török eredetűek — valóban az infinitivusi alakból indulhattak ki.

De hadd jegyezzük még meg, hogy a *uehzuittä* stb. (l. 199. sz.) féle alakoknál is inkább a 3. személyből lehet kiindulnunk, mint az infinitivusból. T. i. figyelembe veendő hogy e terület orosz nyelvjárásában az -*ать* végű igék egyes 3. személyének végződése — miként MUNKÁCSI számos feljegyzéséből látni — általában nem -*aet*, hanem -*at*. Pl. (a MUNKÁCSI — KÁLMÁN-féle kötetben): *бросат 'vet'* (345), *бросатся 'dülöngél'* (343), *бывает 'szokott lenni'* (339), *выниматся 'kijár'* (345), *допускает 'engedi'* (338–9), *летат 'repül'* (297), *молчат 'hallgat'* (323), *набирает 'vesz'* (343), *наговариват 'ráolvas'* (297), *понюхат 'megszagol'* (343), *прилипат 'tapad'* (325, 358), *связывают 'összerak'* (198), *скакат 'ugrik'* (284), *собирается 'készülődik'* (323), *утраат 'megdörögöl'* (323); vö. még *старамся 'töreksznünk'* (VogNGy. II, 456); — de vö. pl. *отстаат 'eláll'* (345, 358), *убираат 'levesz'* (345). — Ez a sajátosság nem korlátozódik csupán a vogulok lakta területre, ill. ennek orosz nyelvjárására. MUNKÁCSI udmurt szövegeinek kéziratában is két ilyen alak tűnt fel nekem: *мипрар 'er hält mit sich Rat'* (MSFOu. CII, 638) és *дпорар 'sie zuekt (mit Händen u. Füßen) uo.* (654.) — L. még (erre Erdődy József hívta fel figyelmemet) P. И. Аванесов: *Очерки русской диалектологии* I, 213, П. С. Кузнецов: *Русская диалектология* 60.

XXX, 275); komi *leđsini*, Le *lešini* stb. 'leereszkedni, leszállni' > manysi So *lēš-* 'herabgehen, -fahren' (KANN.—LIIMOLA: MSFOu. CI, 345, 471); komi VSL *libni*, Ud *libniš* 'an die Oberfläche des Wassers kommen, auftauchen (z. B. Eis, Holz); sich heben' (vö. WIED. 'entstehen, sich erheben'; WICHM. Ud *libettšiniš* 'in die Höhe fliegen, auffliegen'); P (LYTK.: Vok. 89, 94) *libno* 'подняться' > manysi So *lib-*: „Morgenwind, meine Mutter (und) mein Vater, *li'v*, *li'v*, *li'v*! Erregt ein schönes Gestöber des Schneewinds!“ (KANN.—LIIMOLA i. m. 240.) (*lib* tehát a. m. 'flieg auf, erhebecs dich!')

Ami a török eredetű igéket illeti, ezeknek jelentékenyen kisebb számú jövevényszót tartalmazó régi rétege képző nélkül jelentkezik a manysiban (az északi nyelvjárásokba — eddigi tudomásunk szerint — egyetlen egy ilyen képző-nélküli török-eredetű ige nem jutott be); az újabb, jóval jelentősebb réteg *-t* vagy *-l* képzővel bővült a manysiban. Itt tehát (szemben a chanti-val, ahol a török átvételek terén gyöngülő tendenciát tapasztaltunk), újabb időben erősödött török hatással van dolgunk. (Képző-nélküliek fent a 230—233. számúak, képzőt kaptak a 234—242. számúak.)

Leghomályosabbak ebből a szempontból az orosz eredetű igék; ezek képző-nélküli, de képzős alakban is jelentkezik a manysiban. Itt is a képzős alakok látszanak (már jelentéskörüknel fogva is) legfiatalabb átvételeknek. (Képzőt nem kaptak a 243—249. sz. a. felsorolt igék, viszont képzőt tüntetnek fel a 250—255. sz. alattiak.)

Még figyelembe veendő, hogy a nyelvjárások alakváltozatait tekintve a komi és a török eredetű (névszói és igei) jövevényszavak első szótagbeli magánhangzóinak egymáshoz való viszonya mindkét obi-ugor nyelvben általában ugyanolyan, vagyis ugyanolyan megfeleléseket mutat, mint amilyen megfeleléseket az eredeti chanti, ill. manysi szavaknál látunk. Ez is olyan körülmény, mely e jövevényszócsoporthoz régisége mellett szól, vagy — mondhatnók most már így is: e csoportok régiségéből folyik. Persze még nem látunk tisztán ebben a kérdésben. KANNISTO pl. ezt írja (TLW. 236) a török eredetű igékről a manysiban: „Viele Lehnwörter deuten in gewissen Lautverhältnissen auf einen Stand, der dem Urwogulischen wenn auch nicht ganz gleich gewesen ist, so doch wenigstens sehr nahe gestanden hat. Dies ist besonders im Vokalismus zu beobachten. Dass die urwogulische Zeit beim Übergang auch nur der ältesten tatarischen Lehnwörter in die Sprache noch fortgedauert hätte, ist jedoch nicht wahrscheinlich.“ (Ezért WICHMANN úgy fogja fel a dolgot, hogy e hangváltozásoknak egy része aránylag újkeletű; l. FUF. Anz. XVI, 31. — L. még KANN.: FUF. XIV, 30.) Ugyancsak a vokalizmus alapján bizonyítja a chanti nyelv török eredetű jövevényszavainak a régiségét PAASONEN is (TO. 88—9, 91, 93). Az orosz eredetű jövevényszavaknak egy része szintén régi hangállapotot tükröz, de pl. a chantiban külön nyelvjárási átvételeket is kellett számításba vennünk, és — bár mindenesetre akad köztük régi átvétel is — azzal is kell számolni, hogy ezek komi vagy török közvetítéssel is kerülhetek régebben az obi-ugor nyelvekbe. Ilyen szavak pl. DN *tāba's* 'Speicher' (KARJ. 53), O *kā'ō'dā* 'Weihnachten' (uo. 71), Ni *nūžā* 'arm' (uo. 127, de l. KANN.: TLW. 143—4), DN *kērā'p* 'Fahrzeug' (KARJ. 165, de l. KANN.: TLW. 130); manysi TJ *hasa'x* 'Kosak' (KANN.: TLW. 116) stb.

A manysi nyelv igei jövevényszavainak a tanuságtétele nemcsak hogy nincs ellentétben a 19. pontban megállapított eredményünkkel, hanem éppen ellenkezőleg igazolta, sőt jelentős mértékben megerősítette, mert új érveléssel támasztotta alá fenti következtetésünket.

Ha tehát figyelembe vesszük, hogy az obi-ugor nyelvekre vonatkozóan a török hatásnak a kezdete a XIV. század végére tehető (l. pl. GOMBOCZ : A vogul nyelv idegen elemei 3 ; KANNISTO : TLW. 212, 235, stb.; KAI DONNER FUF. XVIII. 133 szerint talán már a XIII. századba), azt kell feltennünk, hogy azok a török igék, amelyek képző-nélküli alakban honosodtak meg a chantiban és a manysiban, a XIV–XV. században jutottak be ezekbe a nyelvekbe. De ezt a megállapítást megfelelő módon alkalmazhatjuk, értékesíthetjük a komi eredetű igékkel kapcsolatban is, vagyis kimondhatjuk, hogy azok a komi eredetű igék, melyek ugyancsak képző-nélküli alakban honosodtak meg az obi-ugor nyelvekben, részint a XIV. században vagy még régebben, részint pedig — nevezetesen manysi vonalon, figyelemmel a bebizonyíthatóan és bebizonyítottan fennállott manysi-komi érintkezések korára —, még a XIV–XV. században is juthattak bele a manysi nyelv szókincsébe. Sőt, minthogy ezek az említett történeti adatok azt is bizonyítják, hogy ezek a régebbi időben kezdődött érintkezések még a XVI. században is élénkek voltak (sőt részben a XVII. sz.-ban is fennállottak), ezek a változatlanul, képző nélkül átkerült komi igei jövevényszavak — és velük együtt természetesen egyéb szavak is — mindenképpen még a XVI. században is juthattak át a manysi nyelvbe.

Minthogy pedig másfelől be tudtuk bizonyítani, hogy ezek közt az obi-ugor nyelvekbe átkerült, a manysiba pedig legalább egészen a XVI. századig bezárólag bejutott, komi jövevényszavak közt (mai) *v*-s területről származóknak is kellett lenniök, és ezek mégis *l*-es alakban honosodtak meg, arra az eredményre kell jutnunk, hogy a komi *l > v* hangváltozás, amelynek a XVI. században még semmi nyoma, de a XVIII. században már számos forrásban jelentkezik, a XVI. században még nem; de a XVIII. században már nem, tehát csakis a XVII. században mehetett végbe.⁴³

És itt végül egy — bár nem teljesen világos és ezért nem is teljesen százszázalékos — közvetlen bizonyítékot akarunk felhozni arra, hogy az itt tárgyalt komi *l > v* hangváltozással valóban már számolhatunk a XVII. században.

A Нившера folyónak, mely a Вишера-nak mellékfolyója, a vicsegdai nyelvjárásban V. LYTKIN szerint (l. JSFOu. XLII/4, 19, Доклады АН. УССР 1928, 299, Phonet. 137) *nivšer*, az izsmaiban *nîšer* a neve; egy ú. l. hasonlónevű (?) folyócskának a felsővicsegdai nyelvjárásban (l. Volksdicht. d. Komi 465) *nîšer-ju* a neve. Mármost az 1608. évi telekkönyvben a folyónév Нившера alakban szerepel, amihez LYTKIN (JSFOu. XLII/4, 19) megjegyzi, hogy „In das Grundbuch ist das Wort in der nördlichen (sog. izemischen) Aussprache gekommen“. A szó összefügghet az I *nî* (< **nîl*) 'abschüssig' jelentésű szóval (Ud *nîlê*, pl. *va-nîlê* 'stromabwärts'; l. WICHM. — Uot.) és azonos lehet az udorai *niv-ju* 'Нивюра (ein Nebenfluss der Vaška)' folyónévvel, de persze az sem lehetetlen, hogy itt olyan esettel van dolgunk, mint pl. a *čö-pu* 'Schneeballenstrauch' szónál (l. Uot. : Kons. 253, 256; vagy az *utni* 'bellen' szónál, l. uo. 376. l), hogy t. i. a *v*-s alak az eredeti. Ha azonban a szó **nîl* ~ **nîl*

⁴³ Az obi-ugor nyelvek szamojéd eredetű igéivel kapcsolatban újabb vizsgálatokra volna szükség. Gombocz összeállításából (NyK. XXXII, 182 skk.) kitetszőleg ezek az elemek szintén újabb eredetűek: kevés (talán inkább kétes) eset kivételével képzős alakban honosodtak meg az obi-ugor nyelvekben.

alakra megy vissza, amit nagyon valószínűnek tarthatunk (a *-v* kieséséhez vö. Ud *udor* 'Unterlauf des Flusses', P *u-piš* 'schlechter Hanf' stb.; l. Uor. : Kops. 336 stb. és fent 33. l.), akkor ebben az adatban az egyelőre egyetlenül ismert első irodalmi emlékét találtuk meg az *l > v* hangváltozásnak és annak, hogy ez a hangváltozás már 1608-ban jelentkezik.

De rá kell mutatnunk arra is, amire e fejezet 2. pontjában már céloztunk, hogy t. i. fenti eredményünk világánál most már másképp értelmezhetjük a legrégebb nyelvemlékek *l*-es jellegét is.

Azt látjuk u. i., hogy az Alsó-Vicsegda vidéke ma *v*-s terület és az volt már LÉPECHIN korában is. Minden okunk megvan tehát annak feltevésére, hogy ez a vidék, és vele együtt Usztjug vidéke is, *v*-s jellegű volt attól kezdve, hogy az *l > v* hangváltozás ezen a területen végbement. Így hát Permi István adatai nem azért *l*-es típusúak, mert Usztjug vidéke *l*-es terület volt, de a többi esetleg már nem, hanem határozottan megállapíthatjuk, hogy a legrégebb nyelvemlékek azért *l*-es jellegűek, mert akkor az az egész vidék, melynek ma komik-lakta része ma *v*-s terület, teljes egészében *l*-es nyelvjárást beszélt, ill. az egész komi nyelvterület *l*-es jellegű volt annál fogva, hogy az *l > v* hangváltozás csak sokkal későbbben lépett fel. Így tehát a régi nyelvemlékek is alkalmasak annak az igazolására, hogy olyan vidéken, ahol ma *v*-s alakok járnak, a XIV. században *l*-es alakokat használtak.

De ennél még sokkal többet is igazolnak a nyelvemlékek, olyasvalamit, ami egész okfejtésünk, következtetésünk helyes voltát kétségtelenné teszi. V. I. LYTGIN t. i. (Drevneperm. 119–121) kimutatta, hogy a LÉPECHIN- és JEVGENIJ-féle szövegek bizonyos tekintetben nyelvjárási emlékek, amennyiben a XV.–XVII. századbeli másolók különféle nyelvjárásainak több sajátosságát őrizték meg, mégpedig ezek közt udorai, vimi, izsmai és alsóvicsegdai sajátosságokat is. (Hasonlót jelenthet SZIDOROV-nak fent a 27. lapon idézett megállapítása is.) Ha mármost még ezek ellenére sem találjuk semmi nyomát a *v*-s alakoknak ezekben a nyelvemlékekben, nyilvánvalóvá válik, hogy nemcsak azért vannak itt kizárólag *l*-es alakok, mert — mint fentebb mondtuk — a másolók ragaszkodtak az eredeti szöveg *l*-es jellegéhez, vagy pedig azért, mert ezek a szövegek talán egyébként is *l*-es vidékről valók, hanem azért is, mert a különféle vidékről való másolók nyelvében egészen a XVII. sz.-ig nem is lehetett *v*-s alak.

Eredményeink fényt vethetnek egyéb problémákra is. Így pl. arra engedtek következtetni, hogy — bár régibb orosz eredetű jövevényszavak is vannak a komi nyelvben — az intenzív, mély orosz hatás a komira csak a XVIII. században, az *l > v* hangváltozás végbementé után, indulhatott meg; de ez az erős orosz hatás bizonyára az obi-ugor népeket sem érte el korábban. Az obi-ugor érintkezések kora egyébként is tudvalevőleg — a régibb harcok korát nem számítva — csak az obi-ugorok földjének teljes meghódítása után, legkorábban a XVI. sz. legvégén kezdődhetett. (L. pl. GOMBOCZ : i. m. 39.)

23. Foglaljuk össze eredményeinket, amelyekhez tehát főleg a jövevényszavaknak mindkét irányban való vizsgálata alapján tudtunk eljutni.

A komik azután, hogy a csuvas hatás után kiváltak a permi népek közösségéből és északra vándoroltak, a XI. sz.-tól kezdve^{43a} új lakóhelyeiken

^{43a} L. WICHMANN: Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. 146–7. l. L. fent 14. l.

hosszú ideig tartott benső érintkezésbe kerültek az obi-ugor népekkel, aminek az obi-ugor nyelvekben számos komi eredetű jövevényszó őrzi emlékét. A komi nyelv mássalhangzórendszere ez alatt az idő alatt — úgy látszik — igen keveset változott. Az a hangtani sajátosság, amely a komi nyelvjárást, vagy inkább: nyelvjárás csoportokat ma egymástól megkülönbözteti, nevezetesen az $l > v$ hangváltozás, a csuvasokkal, valamint az obi-ugorokkal való intenzív érintkezések korából még nyomokban sem mutatható ki.

Közben, már a XIV. sz. vége felé, megindult az orosz nyelv hatása a komira, de nagyobb erővel ez a hatás csak jóval később bontakozott ki, bár már előbb sem volt egészen jelentéktelen. A legrégebb komi nyelvemlékekben (a XIV. sz. végétől kezdődően) az *a*, *i* kötőszókon és néhány egyházi vonatkozású szón (valamint ilyen neveken) kívül, (mint pl. *grek*, *krek* 'bűn', *amin* 'ámen', *tšas* 'csésze, edény') nem találunk orosz eredetű szót.

De még az orosz jövevényszavak nagy tömegének átvétele előtt egy fontos hangváltozás ment végbe a komiban, az $l > v$ hangváltozás. Az erős orosz hatásnak és az említett hangváltozásnak első irodalmi jelentkezését a XVIII. sz. első felében, ill. első negyedében figyelhetjük meg.

A komi nem-szótagkezdő *l* történetében tehát három korszakot különböztethetünk meg: 1. A XVI. sz. végéig ez a hang változatlan; 2. a XVII. sz.-ban bekövetkezik az $l > v$ hangváltozás; 3. ezután, a XVIII. sz.-tól kezdve a jövevényszavak már megtartják eredeti *l*-jüket. Az $l > v$ hangváltozás érvénye, ható ereje (egyes analógias eseteket és az invai későbbi fejlődést nem számítva) a XVII. századra korlátozódott.

Ezek a megállapítások összhangban vannak a komi nyelvészek fel fogásával, akik — nevezetesen SZIDOROV és bizonyosan LYTKIN is — szintén azt vallják, hogy az $l > v$ hangváltozás aránylag újkeletű. SZIDOROV az $l > v$ változás késői végbemenésének bizonyítékát látja abban, hogy egyes orosz és komi helynevekben *v*-s típusú vidéken is, ma is megmaradt az eredeti *-l*.⁴⁴ (L. már fentebb idézett tanulmányát. Persze kár, hogy nem kapunk itt tájékoztatást e helynevek történetéről.) V. I. LYTKIN abból indul ki, hogy a nyelvemlékek nyelve *l*-es jellegű, tehát az usztvimi-vicsegdai nyelvjárás, mely ma *v*-s jellegű, a XIV. sz.-ban még az *l*-es típushoz tartozott. LYTKIN ehhez hozzáfűzi, hogy a vicsegdai *v*-s jellegű nyelvjárás csak a Permi István püspök utáni időben alakult ki, mégpedig szerinte különféle nyelvjárásokat beszélő komik és oroszok keveredéséből; még a XVII. sz. elején ez a terület sokkal gyérebben lakott vidék volt, mint akár az Udora, akár a Vim és a Sziszola vidéke. LYTKINnek az a megállapítása, hogy a vicsegdai nyelvjárás kialakulására udorai telepések nyelve volt nagy befolyással (Drevneperm. 97), az izsmai területet pedig tkp. vimiek népesítették be (uo. 121), — erre egyébként bővebben LYTKIN könyvének ismertetése kapcsán fogunk visszatérni — tetszetős településtörténeti alapon magyarázza meg e nyelvjárások egyezését az $l > v$ hangváltozás tekintetében, de ezt az erős nyelvi hatást természetesen nem az első gyér bevándorlási hullámok, hanem csak későbbi, talán a XVII. századi tömegesebb bevándorlások gyakorolhatták a Vicsegda és az Izma területén, olyan időben, amikor az udorai és a vimi nyelvjárás nem volt már *l*-es jellegű.

⁴⁴ SZIDOROV említett cikkében (248. l.) ezt írja az $l > v$ hangváltozásról: «Этот переход — по крайней мере на части территории, где мы его в настоящее время находим — имеет не слишком древнюю хронологическую дату.»

24. Talán módszertanilag is tanulságos volt az az út is, mely, egyszerre több irányból közelítve meg a problémát, fokozatosan, lépésről lépésre közelebb vitt bennünket eredményünkhöz.

a) Az eredeti l változatlanul jelentkezik az udmurtban, a kominak több nyelvjárásában, de még a v - s jellegű nyelvjárásokban is csak bizonyos hangtani helyzetben változott az l hang v -re: tehát az ősermi kor legvégéig, a komi népnek a permi nyelvközösségből való kiválásának megkezdéséig vagyis a VIII. sz. végéig (l. pl. WICHMANN: TLP. 147) még nem állhatott be az $l > v$ hangváltozás.

b) A csuvas eredetű komi $\acute{s}iv$ már résztvett az $l > v$ változásban, tehát a csuvas szó még e hangváltozás előtt került át a komiba: a XI. század végéig sem volt tehát még $l > v$ hangváltozás a komiban.

c) A chantiba bekerült komi eredetű jövevényszavak — bár részben v -s területről származnak — l -s jellegűek. Minthogy a chanti-komi intenzív érintkezés csak a XIII–XIV. sz.-ban szűnt meg, az $l > v$ hangváltozás a XIV. század előtt sem mehetett végbe.

d) A manysi-komi benső érintkezés legalább a XVI. sz. végéig tartott, de a manysiba átjutott komi jövevényszavak ugyanazt a képet mutatják, mint a chanti nyelvbeli komi jövevényszavak: a komi $l > v$ hangváltozás tehát a XVI. század végéig sem mehetett végbe.

e) A XVIII. században azonban már kimutatható a komi $l > v$ változás: ez a hangváltozás tehát csak a XVII. században mehetett végbe és — mint láttuk — erre az időre korlátozódott is.

De talán tanulságos volt dolgozatunk elvi síkon azért is, mert megkísérelte egy negatívum bebizonyítását ott, ahol az adatok csekély száma miatt nem lehetett szó teljes indukcióról.

25. Befejezésül még csak arra az érdekes tényre akarunk rámutatni, hogy a komi nyelv testvéryelvében, az udmurtban is végbement két nyelvjárásban egy $l > v$, ill. helyesebben egy $l > y$ (y) hangváltozás, és ez a hangtani jelenség itt még újabb keletű, mint komi párja, mert a legutóbbi évtizedekben folyt le szemünk előtt. A jelabugai udmurt nyelvjárás egyik falujában és a malmizs-ursumi nyelvjárásban figyelte meg WICHMANN ezt a jelenséget és még meg tudta állapítani, hogy az utóbbi területen (WICHMANN tanulmányútja idején, tehát 1891-ben, ill. 1894-ben) már csupán a legidősebb nemzedék kiejtésében voltak sző belsejében és végén („in allen Stellungen im In- bzw. Auslaut“) l -es alakok hallhatók. (L. WICHM.: Vok. 3; Uot.: Kons. 195.) MUNKÁCSI is írja, hogy egyik jelabugai közlőjének (a Bemizs falvából származó Fedotovnak) a nyelvében a magánhangzók közti l -nek kiesését, ill. y -vé válását figyelte meg: „In intervokalischer Stellung fällt bei Fedotov das $-l-$ aus, oder es tritt an seine Stelle $-y-$.“ (MSFOu. CII, 604; 1. még uo. 571, 656, 684, 1.) Ez az udmurt hangváltozás egészen újkeletű, és így természetes, hogy még az új orosz jövevényszavak is résztvettek benne (pl. MU $\acute{z}yob$, J $\acute{z}yop$ 'Dachrinne' < or. жолю; l. WICHM.: Vok. 8). MUNKÁCSINAK az l -kiesésére vonatkozó megállapítása már olyan — még újabb — hangfejlődésre is utal, mely, túlmenve az $l > w$ fokon ($l > \emptyset$) már az izsmai-komi jellegű fejlődéshez közeledik (bár a megelőző magánhangzó megnyúlása nélkül).

Érdekes e hangváltozás szempontjából az a jelenség is, amelyre KALIMA hívta fel a figyelmet (RLS. 23. l.), hogy t. i. az orosz π is néhány északi-nagy-orosz nyelvjárásban szótag végén y hanggá változott. (L. még SETÄLÄ: ÄH. 428; KALIMA: i. h. és 24). Megvan ez a hangváltozás a magyarban

(l. különösen LOSONCZI : NyK. L, 240), egyes finnugor nyelvekben is (l. SETÄLÄ : i. m. 425 skk. ; KALIMA : FUF. XVI, 171—2 ; TURUNEN : MSFOu. LXXXIX, 308—9, 312) és persze — mint ismeretes — más nyelvekben is.

III.

Néhány obi-ugor műveltségi jövevényszó és tanulságai

Fejtegetéseink igazolták, hogy az egyes finnugor nyelvekről szóló hangtörténeti munkákban helyet kell kapniok azoknak a vizsgálódásoknak is, amelyek az illető nyelvből más nyelvekbe átkerült jövevényszavaknak a hangtörténeti tanulságait is értékesítik. Így pl. bajos lenne a komi nyelv hangtörténetét, főleg vokalizmusának a történetét megírni úgy, hogy ne vennők tekintetbe az obi-ugor nyelvekbe átjutott komi eredetű jövevényszavakat. Vonatkozik ez a megállapítás természetesen alaktani kutatásokra is, ahogyan alább ebből a körből is mutatunk be egy-két példát.

Előbb azonban a jövevényszavak köréből néhány jellemző műveltségi szóra és ezek tanulságaira akarunk rámutatni.

1. Kezdjük egy érdekes szócsoporttal.

Az obi-ugor nyelvekben a zár, lakat, elzárásra szolgáló szerkezet vagy berendezés nevei általában idegen eredetűek, mégpedig az oroszból, törökből és különösen a komiból kölcsönzött elnevezések. [Ilyenek : orosz ЗАМОК 'lakat' > chanti *samo:k*, KT. 859, manysi TJ *samo'χ* stb. 'Schloss' (KANN. 138), LM *srāmākt* '(Flinten)schlösser' (KANN.: FUF. XIV, 64); or. КЛЮЧ 'kulcs' > manysi AHLQV. *kūls*, REG. *kulč*; tör. *ačkyč* 'kulcs' > manysi *aškös*, chanti *ātχās* (KANN.: TLW. 78; KT. 95; PAAS.: TO. 137); komi *toman* 'lakat' > manysi *tuman*, chanti *tū'mān*, l. fent 154. sz.] Komi eredetű a chanti *jękka'n* 'Sperrstange der Tür (im Innern)' (KT. 149) is; eredetije a komi *jigan* 'Riegel, Vorschieber (zum Verschliessen der Tür)' (l. FUCHS : FUF. XXX, 322—3). Ugyanígy komi eredetre megy vissza a manysi *poštan* (ebből > chanti *poštan* (PÁPAY) 'retesz' szó is (l. fent 137. sz. a.).

Érdekes és jellemző ez a most bemutatott szócsoport, mert nemcsak fontos hangtörténeti,^{44a} hanem fontos művelődéstörténeti tanulsággal is szolgál. Bepillantást enged abba a korba, amikor nem volt szükség lakatra, zárra; nem kellett lopástól, betöréstől félni, így sem a tárgyra : az elzáró szerkezetre, sem pedig elnevezésére nem volt szükség. Csupán olyan berendezésnek, szerkezetnek érezték szükségét, amely az éléskamrát vagy a prémeket őrző kamrát a vadállatok kártevése ellen védte, biztosította. Erre a célra szolgált a manysi *nārap*, amely „az erdei éléskamrákban zár gyanánt alkalmazott rudat“ jelenti (l. MUNKÁCSI : VöNGy. II, 537). „Ez a zár arra való, hogy a vadak a hambárba be ne juthassanak : a rúd egyik vége az ajtóval szemben lévő falhoz, a másik az ajtóhoz feszül, de egy zsineggel, mely valahol az ajtó vagy fal hézagán át van húzva, fölemelhető, vagy félretolható s így az ajtó kinyitható“ (uo.)⁴⁵ Ilyen szerkezet a chanti *šāšūχ* is, melynek jelentése

^{44a} Erről l. az idézett irodalmat.

⁴⁵ Vö. chanti DN *əktā'n*, Kr *əktān* alatt : 'задвижка, накидка ; lange, von der Tür bis zur Hinterwand reichende Stange, mit der die Tür „zugeschlossen“ wird (von dem Stangenende bei der Tür geht ein Seil zur Decke und von da zu einem Spalt in der Diele ; mit Hilfe dieses Seiles kann man die Stange von der Tür wegheben); Riegel, Vorschieber' (KT. 32).

'Verschlussstange der Tür (im Speicher, mit einer Schnur zu heben)' (KT. 951). Idővel persze gyökeresen megváltozott a helyzet. Mikor már emberektől kellett az ingóságokat féltetni, nem volt elegendő az az ajtónak belülről neki-támasztott és kívülről irányítható, félretolható rúd. A Trj *tšŋn'-iù'at p'änt'ärä* kifejezést így értelmezi KARJALAINEN: '(die Speichertür) von innen mit einer Stange verschliessen', de hozzáteszi: „diese Art des Verschlusses nicht üblich“ (KT. uo.). Rákényszerültek az obi-ugorok is a szomszédaiknál már használatos igazi záró berendezésnek az átvételére és alkalmazására.⁴⁶ Hogy ekkor is elsősorban az éléskamrájukat kellett védeniök, arra vallhat a lakatnak nyenyec (jurák-szamojéd) *ten-jësea* elnevezése, mely szószerint a. m. 'éléskamra-vas'.

A szamojédoknál — ezt érthetővé tették nehezebben megközelíthető lakóhelyeik és nagyobbára nomád életmódjuk — még későbbben állott be az elzárásnak, a lakat használatának a szükségessége; ők már a chantiktól tanulták meg, tőlük vették át a *jikkän* 'Riegel, Vorlegebalken' és a *taman* 'lakat' használatát és nevét (vö. fent chanti *jëkä'n* és *tù'män*; l. LEHTISALO: Vok. 15, 40). SCHRENK szójegyzéke szerint a komi *voštan* (nála *vosjtan*) 'kulos' változatlan *wosjtan* 'kulos' alakban jutott át a szamojédba (l. MSFOu. LXIV, 86).

2. Fent az obi-ugor *poštan* 'retesz' szóval kapcsolatban egy példáját láttuk a komi *v*-nek *b*-vel, ill. *p*-vel való helyettesítésének (erre vonatkozólag l. pl. FUF. XXX, 326; KALIMA: RLS. 22, 40, 42; KANN.: TLW. 151, 165; UOT.: Kons. 259; MUNK.: ÁKE. 642, KAI DONNER: Anl. 20, 28, 39, stb.)⁴⁷ Ugyanilyen esettel van dolgunk a következő szóban, amely egy igen fontos fogalmi körbe, nevezetesen a családi, nemzetségi élet körébe tartozik és így a komi-obiugor kapcsolatok bensőségére, mélységére jellemző. A Vj *pōtš* jelentése 'Familie', a VK *pōtš* szóé 'Familiennname', Lirk *pōtš* 'Familie (die denselben Zunamen hat)', Trj *p'ōtš* 'Familie(nname)', *p'ōtškō* 'Mann, der denselben Familiennamen wie ich hat'; Mj *pōtšnām* 'Familiennname' stb. (KT. 751). (A 'Familie' és 'Familiennname' kapcsolatához vö., hogy az orosz фамилия is mindkettőt jelenti.) Itt valószínűleg a komi *vuž*, PK *vudž* 'Wurzel' szó átvételével van dolgunk. A komi szónak a *ređ-vuž* (VS Ud) összetételben 'Geschlecht, die Verwandten', az izsmai *tšūžan-vuž* összetételben pedig 'Geschlecht, Stamm' a jelentése. A komi *vuž* szó udm. *vižj*, *vi džj* megfelelőjének jelentése 'gyökér; nemzetség, törzs, népfaj, származék, ivadék', *odik vežę*, *og-vi džj* pedig a. m. 'rokon, egy-családbeli; Verwandter' (l. MUNK.: VotjSz.).⁴⁸ A permi szavaknak etimológiailag megfelelő fgr. eredetű szó megvan a chantiban Kaz *uōš* 'Stammende des Baumes' stb. alakban (KT. 260; ToIV.: Affr. 99), de emellett 'család, (?) nemzetség' jelentésben átjutott a komi szó is *pōtš* alakban.

⁴⁶ Egyes komi falvakban azonban még a legújabb időkben is az a szokás dívott, hogy akkor sem zárták be az ajtót, mikor a házbeliék mind munkára mentek, hanem csak az ajtó elé tett karóval (vagy söprűvel) jelezték, hogy „üres a ház“.

⁴⁷ *p > w* változás különösen a V Vj chanti nyelvjárásokban gyakori; pl. DN *pänt* stb. ~ V *yu'n't* 'фунт' (KT. 712; KARJ. 63); Kr *pu'p* ~ V *pō'p*, *pō'w* 'нон' (KT. 718.; KARJ. 149), stb.

⁴⁸ A chanti *ta-rä* szónak is 'Wurzel; Geschlecht, Generation' a jelentése (KT. 1088). L. még PAAS.—DONNER 182: *päyat* a., de erről, valamint a chanti Ni *rōtəŋ kāmŋŋ* kifejezésről ('derjenige, von dem noch Verwandte leben' KT. 395) másutt fogunk bővebben beszélni.

A komi *red-vuž* kifejezést (melynek első eleme az orosz под 'nem, nemzedék, nemzetség, származás') teljes egészében átvette a manysi (*rūtā-vosā* 'rokonsága, ivadéka'; I. MUNK.: VogNGy. IV, 144). De a komi eredetű chanti *pōtš* is átjutott a manysiba; véleményem szerint, melyet másutt fejték ki, a KL *pōš mār* 'teljes apai név' (MUNK.—KÁLM. 346, 398) első része ez a chanti közvetítéssel átkerült komi *vuž*, második eleme pedig talán a komi *mār* 'Baumstumpf' szóval azonos, úgyhogy ez a kifejezés is szorosan hozzákapcsolódik a *tōšgyōkeres*-féle szólásokhoz (ezekről I. Nyr. LXII, 39 és LXIII, 60).

Itt tehát nemcsak az az érdekes és tanulságos, hogy a komi *vuž*-nak megfelelő szó a manysiban is, a chantiban is két-két alakban van meg, hanem meglepő az észjárásnak az a találkozása is, mely azonos kapcsolattal ('tő' és 'gyökér') juttatja kifejezésre a rokonság, az ősi és közös származás fogalmát.

3. A komi *v* helyébe lépő manysi vagy chanti *p* nem mindig hanghelyettesítés; lehet ez részben szervesen fejlődött hang is. A chanti DN *uo'kse* 'ganz, vollständig' (KT. 215) — miként a szótár is jelzi — az orosz БОБЦЕ szóra megy vissza, nyilván a következő fejlődéssel: **uo'pse* v. **uo'ise* > (szabályos *f* > *p* hanghelyettesítéssel) **uo'pse* > *uo'kse*.⁴⁹ Így lett az orosz пиявка-ból a chantiban DN *piwka* mellett *pi'fka* 'Blutegel' (KT. 661), az orosz лавка-ból a manysiban (KU *la'fkā*, VN *la'fkā* mellett) TJ *lā'pkā*, LO *lā'pkā* stb. 'Kaufladen' (KANN. 87, 95), és így lett az orosz лавица szóból az udmurtban **lavi'tša* > **lavi'tša* > **laptša* alakokon keresztül *laptša* 'Bank' (I. MSFOu. CII, 639). Így magyarázandó a manysi *šipke lō* 'szürke ló' kifejezés *šipke* szava is; ez t. i. az orosz СИВКА, СИВКО 'sötétszürke (ló)' szónak az átvétele. Abban a manysi medvéékben, melyben a *šipke lō* szerepel (VogNGy. III, 126–132), még két másik lóról van szó: egy *vārənke* 'fekete' és egy *rēske* 'sárga' lóról. A *vārənke* orosz eredetű jövevényszó (< or. ВОРОНКО 'fekete, hollófekete ló'); a *rēske* szót, mely másutt *rōška-pun* 'rókaszőrű', *rjškāj* *lāwilēm* 'vörös lónak nevezem' kifejezésekben szerepel (I. TRÓCSÁNYI), TOIVONEN fgr. eredetűnek magyarázta (~ finn *ruskea, ruskia* 'rötlich gelb, braun, dunkelrot'; Affr. 196), azonban a manysi szó talán inkább orosz jövevényszónak tekinthető, éppúgy, mint a vele együtt szereplő két másik lószínűség (< or. РЫЖКО 'sárga ló', tkp. 'Rotfuchs, vöröses-sárga ló'). (L. FOKOS: Ethnogr. LXII, 291 és most MUNKÁCSI—KÁLM. 204.)

Ezek a most idézett manysi nyelvi jövevényszavak jellemzően mutatják, hogy a régen minden bizonnyal megvolt eredeti manysi lószínűnek nagy részét idővel orosz elnevezések szorították ki. [Orosz eredetű még manysi *pākənka* 'tarka' (VogNGy. IV, 397) < or. перанка, valamint *purkū* 'rókaszőrű' (uo. 269) < or. бурка 'sötétpej' is].

A három ló motívuma és velük kapcsolatban a СИВКО és ВОРОНКО színnevek egyfúrtas előfordulása ebben a medvéékben arra vall, hogy ez a motívum az egyik legelterjedtebb orosz népmeséből (a СИВКА-БУРКА ВЕЩИЙ КАУРКА vagy СИВКО-БУРКО ВЕЩИЙ ВОРОНКО meséjéből) való.

4. Arra a nagy hatásra, melyet a komi nyelv az obi-ugor nyelvekre gyakorolt, igen jellemző többek között egy komi képzőnek az átvétele és további alkalmazása a chantiban.

Az az *-an* képző, melyet fent a *voštan*, *toman*, *jigan* szavak végén láttunk, számos komi eszköznévben szerepel. Ez oly pregnáns kifejezésmódnak bizo-

⁴⁹ A *p* helyére került *k*-ra vonatkozólag I. pl. Uot: Kons. 291 és fent 106. sz.

nyult, hogy nemcsak több *-an* képzős eszköznevet vettek át az obi-ugor nyelvek (sőt az oroszba is behatolt egy ilyen eszköznév, nevezetesen a komi *kušan* 'Erdhacse'; l. KALIMA: FUF. XVIII, 29), hanem eredeti chanti igékből is képeztek ezzel a képzővel eszközneveket (l. NyK. LII, 353), de még egy orosz eredetű, már magában eszköznév jelentésű főnévhez is hozzáfüggesztették ezt a képzőt. A chanti Vj *šestān* szóban (melynek jelentése 'Stange, mit der ein Floss (Boot) vorwärtsgeschoben wird, Staken'; KT. 922) bizonyára az orosz *шест* szót kell látnunk (jelentése: 'rúd, pózna'), amelyhez az itt említett komi eredetű végződés járult (l. NyK. i. h.).

5. Ugyancsak *-an* végű, komi eredetű eszköznevet látunk a chanti DN *pāška'n*, V *pētškā'n* stb. 'Flinte' szóban (KT. 759), amelynek eredetije — bár az orosz *пистолка* szó valószínűleg hatott egyes nyelvjárásokban a chanti szó hangalakjára — a komi *biťškan* tkp. 'dőfő szerszám' (Ud 'Eishacke mit langem hölzernem Stiel') eszköznév. (L. FUF. XXX, 328.)

A medveadászat legfontosabb régi fegyverét, a kopját, mely mellett a jégtörővas is gyakran szerepelt (l. pl. MUNKÁCSI—KÁLMÁN 63—4), idővel a puska váltotta fel, de a tárgy neve megmaradt ugyanúgy, mint ahogyan az obi-ugor nyelvekben és a szamojédokban is „nyíl”-nak mondják a puska-golyót, vagy ahogyan *tut* *χāt*-nak (szó szerint: 'Feuerbehälter, Feuerhaus'; l. STEINITZ: OVD. II, 98) mondják ma a chantiban az erszényt, a 'pénz-tárcát, mert a tárgy maga nem változott; „so nannte man früher — jegyzi meg STEINITZ az i. h. — den Behälter für das Feuerzeug, jetzt den Geld-behälter, das Portemonnaie”. (Vö. Kaz *уохтутχот* 'rahakukkaro', azaz 'erszény, pénzes-zacskó'; KT. 1030.) Ugyancsak a chantiból idézhetjük a következő példát is: *āmboχāt* (KT. 49) (szó szerint: 'kutyaszán') jelentése 'kleiner Schlitten mit Seitenbrettern, den man selbst zieht oder von Hunden ziehen lässt; Narte', de az egyik nyelvjárás adatával kapcsolatban KARJALAINEN megjegyzi: „wird nicht von Hunden, sondern vom Menschen selbst gezogen; Name jedoch beibehalten”. A legérdekesebb jelentéstani analógia a 'kopja' → 'puska' és 'nyíl' → 'puskagolyó' névátvitelre persze a német *Muskete* 'muskéta' szó; ez a spanyol eredetű szó eredetileg legyeckét (lat. *musca*), majd mintegy legyecekkéllal telehintett, pettyes tollazatú vadászmadarat jelentett, és így vitték át nevét fegyverre, a muskétára, puskára. (L. pl. KLUGE: „Auf lat. *musca* 'Fliege' geht der Name eines wie mit Fliegen gesprenkelten raschen Sperbers zurück. Mit hübschem Bild wird mlat. *muschet(t)a* Bezeichnung eines Wurfgeschosses. Sie wird wieder übertragen auf die Luntensflinte, die Herzog Alba 1567 als span. *mosqueta* an Stelle der Arkebuse eingeführt.“)

Hogy az obi-ugor népek, ezek a kitűnő vadászok, miért érezhették szükségét annak, hogy a kopját, melyet bizonyára már régen ismertek és használtak, mégis egy későbbben átvett komi jövevényszóval jelöljék, arra vonatkozólag emlékeztetünk az obi-ugor vadásznyelvnek, a „medve-műnyelvnek” arra az ismeretes sajátosságára, hogy szeret régi — éppen e körben való alkalmazásuk miatt titkosnak érzett és ezért a közhasználatból kiveszett — eredeti szavakat, továbbá körülírásokat, és különösen idegen, tehát kevésbé ismert elnevezéseket használni. A különösen rettegett és tisztelt medvének vadászásával, leterítésével kapcsolatban az eredeti elnevezések tabu-jellegűek lettek, helyettük hát új kifejezéseket kellett használni, főleg olyanokat, amelyeket kevésbé ismertek. (A kérdésre vonatkozólag, finnugor vonatkozásban, l. pl. KARJALAINEN: Die Religion der Jugra-Völker. III, 34; MUNKÁCSI:

VogNyelvj. 75, 86; STEINITZ: ХАНТЫЙСКИЙ (ОСТЯЦКИЙ) ЯЗЫК 225; N. SEBESTYÉN I.: Acta Linguistica I, 283; NIRVI: Die Erscheinung des Tabu als wortgeschichtlicher Faktor. Studia Fennica V/3; FOKOS: Nyr. LXVII, 55; MUNKÁCSI—KÁLMÁN 142 skk., stb.). Az ilyen tabuvá lett régi eredeti szó helyettesítésére kerülhetett használatba az itt tárgyalt komi eredetű szó. Hasonló komi eredetű műszavakat már fent is láttunk (69, 70, 79. sz. a.)⁵⁰

(Sajnálatosnak kell mondanunk, hogy régebben általában kevesebb gondot fordítottak a szaknyelveknek, így a vadásznyelv szókincsének az összegyűjtésére. Az újabban folyó népnyelvi gyűjtések persze iparkodnak ezt a hiányt is pótolni — a finnugor nyelvek körében is —, de bizonyos, hogy sok kedvező alkalmat mulasztottunk el a multban.)

6. Igen tanulságos az obi-ugor néphit óriásmadarának, griffmadarának, a manysi *táulin kārās*, chanti *tōxtān kārās* 'Szárnys *Kārās*'-nek a neve. Ezt a madárszörnyeteget (talán ugyanolyan okból, mint amelyről a medve-műnyelvről szoltunkban beszéltünk) idegen eredetű néven emlegették. A név jelentése — mint már fent 107. sz. a. láttuk (részletesebben l. FUF. XXX, 336) egyszerűen 'szárnys óriás', vagyis 'óriásmadár'. Ugyanezzel a *kārās* szóval jelölik egyébként a chantiban a hatalmas és a rege szerint valamikor még hatalmasabb alakúnak ismert jávorszarvast is: *kārās wōjā* (PAAS.—DONN. 73; l. még KT. 429 és MUNK.—KÁLM. 197); ennek a neve tehát azt jelenti, hogy 'óriási állat'. A jávorszarvas valóban hatalmas, „óriási” állat. BREHM szerint „a vén állatok 500 kg-ot nyomhatnak”, a jávorszarvas közép súlyának pedig „körülbelül 300—400 kg-ot vehetünk”.

7. Éppilyen egyszerű a magyarázata a chanti „alvilági *sókor*-hálnak”, amelyet a vichlik paripa gyanánt használnak (PÁPAY: ONGy. 38—9; MUNKÁCSI: VogNGy. II, 0145, 0335). Könnyű volt kimutatni (erről l. itt 247. l.), hogy itt nem hallal, nem a *šōjār* nevű hallal (KT. 902), hanem valóságos lóval van dolgunk; az itt szereplő „hal” neve tkp. *šukar* 'Wallach' (KT. 902), ez a név pedig a komi I *sókur*, AV *sókır* 'Wallach' szó átvétele (l. fent 141. sz. a.).

8. Maradjunk még egy pillanatig a néphit világában.

A komik közt még az újabb időkben is sok volt a javas, varázsló. Igaz ugyan, hogy mikor 40 évvel ezelőtt a komiknál jártam, sohasem sikerült szemtől szembe olyan emberrel beszélnem, aki saját magát vagy valamelyik falujabeli embert varázslónak vallotta volna, de viszont az is igaz, hogy sohasem tagadták, hogy vannak köztük ilyenek, csak hogy ezek — csodálatos módon — mindig egy „másik” faluban éltek. E messze földön híres varázslók — úgy beszélnek — nem egyszer egymást rontják meg, vagy versenyre hívják ki egymást, összemérik egymással tudásukat, erejüket.⁵¹ Az ilyen vetélkedésnek, versenyzésnek műszava a komiban V *e tšášni*, Pr *e tšášni* (KSz. XII, 253, FUF. XVI, 271; l. még WICHM.—UOT. I *e tšášni* 'sich entzweien', I *e tšōni* 'hassen, verabscheuen'; vö. még WIED., ROGOV, LYTKIN). Nem csodálhatjuk, hogy ez a szó 'streiten, um die Wette tun; sich anstrengen' jelentésben a chantiba is átkerült, ahol KARJALAINEN Ni *iežášta*, Kaz *iežášti*, O *iežášta* (KT. 193), STEINITZ *jěšaš*—'возиться; sich streiten' (OVD. II, 115) alakban jegyezte fel

⁵⁰ A látszólag szintén idetartozó manysi *kam* 'medvetalp' szóról (l. MUNK.—KÁLM. 377) másutt írunk. [A szó növénynév és a chanti DN *kōme* szócsoportjához tartozik, amelyről TOIVONEN írt (FUF. XVIII, 189).

⁵¹ L. pl. KSz. XVI, 89; FUF. XVI, 267, 271; Volksdichtung der Komi (Syrjänen) 276.

ezt az igét (l. még HUNF. *ježas-ta* 'bátorodni; vívni, férfias lenni', AHLQV. *ješaštem* 'sich erkühnen, Mut fassen; unruhig sein').

9. Könnyen érthető, hogy a *h á z, l a k á s* berendezésének is nem egy neve őrzi a komi nép által közvetített nagy műveltségi hatásnak az emlékét. Így igazoltuk (NyK. LII, 345 és fent 133. sz. a.), hogy a manysi ház tornácának a neve: TJ *pāspəŋ* 'крыльцо; Vorbau vor dem Hause, mit Wänden und Dach, Treppe mit Wänden und Dach' stb. (KANN.: TLW. 155) első részében a következő komi szót tartalmazza: *pos* 'Brücke, Diele; Leiter, Treppe' (WICHM.—УОТ.); a manysi szó második tagja a 'fej' jelentésű *pəŋ* szó. A komi *Peč pos-pom* jelentése 'Vortreppe' (tkp. 'lépcső vége'), a VL *pos-vodž* stb. jelentése 'Hausflur' (tkp. 'a lépcső előtti tér'). Mindezekben az elnevezésekben tehát a *pos* tkp. annak a pitvarba vezető (rövid) lépcsőnek, feljárónak a neve, amelynek a végén van a pitvar. Az elnevezés világossá válik, ha ismerjük a komi ház feljáróját, ahol az ajtóhoz vezető kis lépcsőnek a végén egy egészen kicsiny térség, a „tornác“ van, amely tehát csakugyan inkább „lépcső vége, lépcső teteje“, „feljáró teteje“. (Erről a „Vorbau“-ról, „előépítményről“ jó képet közöl SIRELIUS; l. MSFOu. LVIII, 358, 11. ábra.) A komi *pos-pom* összetétel második tagját az azonos jelentésű manysi *pəŋ* szóval helyettesítették.

Érdemes megemlíteni, hogy itt a manysi szó közvetlen forrását, az átadó komi nyelvjárást is meg tudtuk — legalább nagy valószínűséggel — jelölni; a peccorai nyelvjárás az, amelyből eddigi ismereteink alapján egyfelől a 'Treppe' jelentés, másfelől a *pos-pom* 'Vortreppe' is igazolható (l. fent 48. és 133. sz., továbbá 17. pont d) alatt.).

A fentiek után egészen természetesnek találjuk, hogy ezt a műveltségi szót (a *pos* szót) a chantik is átvették; l. fent 48. sz. a.⁵²

IV.

Jövevényszavak kikövetkeztetett forrásai. Alaktani átvételek

A jövevényszó kutatás terén nem ritka az az eset, hogy minden körülmény az egy bizonyos forrásból való átvétel mellett szól, pl. hogy egy bizonyos obi-ugor szó a komiból származik (sőt pl. az udmurt alak alapján is teljes joggal tehetjük fel, hogy a keresett alaknak a komiban is meg kellett lennie), és mi mégsem bírunk annak a szónak a nyomára akadni a komiban; arra kell gondolnunk, hogy az a szó a komiból vagy kiveszett, vagy még nem került feljegyzésre. (Megjegyezzük, hogy azért néha csakugyan fennállhat a közvetlen udmurt eredet lehetősége is, minthogy történeti nyomai vannak obi-ugor-

⁵² Mikor itt ismételtén a NyK LII. kötetében megjelent szómagyarázataimra hivatkoztam, hadd említsem meg, hogy az ott tárgyalt chanti *portun*, manysi *porton* 'orvosság' jelentésű szót is most komi eredetűnek látom (< komi *burgedan-turun* 'gyógyító fű' vagy **burədan* > **burdan* [*turun*] ua.; vö. САНОВ *burədnj* 'лечить, вылечить'); l. NyK. LIV. 66. Tévesnek látom most a chanti *şoldās*, *şutās* 'Gold-, Silberband (als Schmuck)' szóról u. o. (NyK. LII, 351) adott magyarázatomat is, melyben ezt a szót az orosz *cyтaш* szóval hoztam kapcsolatba. TOIVONEN professzor felhívta figyelmemet arra, hogy — miként a Ni *şutās* alakban a *t* félhosszúsága mutatja, a szóban eredetileg is *-lt-* volt (l. a Kaz és O alakokat); és így a szó nem választható el a manysi *s'ultās* szótól, melynek jelentése 'a kendőnek díszített (mintákkal festett) szegélye (крашеная краюшка платка)' (MUNK.: VogNGy. II, 561; l. még MUNK.—SZIL.).

udmurt, vagy helyesebben manysi-udmurt érintkezésnek; I. KANNISTO, ill. ТЕРЛОУHOV fent idézett fejtegetéseit, FUF. Anz. XVIII, 60.) Ha mármost ilyenkor kikövetkeztetett komi alakot veszünk fel és azután ez a feltételezett alak csakugyan előkerül, akkor módszeres gondolkodásunk legszebb, legmegnyugtatóbb, mondhatnók: fölemelő igazolását kapta; úgy érezhetjük, hogy tudományos kutatásunk valósággal diadalt ült.

Így pl. RÄSÄNEN 1923-ban (TLTsch. 85) a mari *kaura*, *kärä* 'spröde, heftig' és a török *käbräk* stb. alapján egy hasonló jelentésű csuvas **kavära*, **kara* szót rekonstruált. Tizenegy évvel utóbb, 1934-ben, ASMARIN nagy csuvas szótára (Thesaurus linguae Tschuwaschorum VI, 87) valóban közölte a csuvas *kara* 'heftig' szót. (L. RÄSÄNEN: FUF. Anz. XXIV, 49.) Egészen hasonló módon a kikövetkeztetett csuvas *jola* 'rágalom' szót is 9 évvel utóbb igazolta ASMARIN szótára (I. RÄSÄNEN: FUF. XXIII, 106. — RÄSÄNEN 50 esetben próbálta a mari adatok alapján feltehető csuvas eredetit rekonstruálni; I. WICHMANN: FUF. Anz. XVI, 45).

Vegyünk most egy-két példát ebből a körből is, úgy, hogy itt is az obi-ugor és a permi nyelvek körén belül maradunk.

1. A chanti Kaz *möŋta*'s szót 'zuviel, über (an Zahlwörter angefügt zum Ausdruck einer unbestimmten grösseren Zahl, als das Zahlwort angibt); überschüssig, über-', O *moldäs*, *mäldäs* 'über-, überzählig (z. B. Zehe)' (KT. 560) KARJALAINEN az udm. *multäs*, *multes* 'sok, bő, fölösleges' szó alapján komi eredetűnek sejtette, bár a megfelelő komi szót nem tudta kimutatni (I. KARJ. 50 és fent 37. sz. jegyzetünket). (Az udmurt szóra mint a chanti szó forrására egyébként már PATKANOV is utalt.) KARJALAINEN sejtését szépen igazolta az a komi adat, melyet WICHMANN-nak majdnem négy évtizeddel későbbben megjelent szótára tartalmaz; ott ezt találjuk: „*mütsal*- usw.: *mütsaltedž sojis* S, *mütsavtedž sojis* V, *müksaltedž sojis* L er ass übergenuß“. A származékszó képzése világos; I. pl. Uot.: Kons. 203.⁵³ De még külön érdekessége a dolognak az, hogy a szó — igaz: nehezen felismerhető alakban — tkp. már WIEDEMANN szótárában is szerepel, mégpedig *mytsalny* 'überflüssig vorhanden sein, in Fülle sein' alakban. Az 1948-ban megjelent komi-orosz szótár is közli a *mütsavni* 'пресытиться' szót, éppígy САНОВ is. Vö. még LYTKIN *mütsalni* 'быть излишним, в избытии', *mütses* 'остаток, излишек', (ПОРОВ—LYTKIN 77) *mütsalni* 'излишествовать', *mütses* 'излишек' és (uo. 161) 'осталь, остаток, останок'; (WIED.) *mütsas*, *mütses* 'Überschuss, Überbleibendes, Überfluss, Übermass, zu viel Angesetztes'; (V. I. LYTKIN) L *mütsavni* (!), V *mütsavni* 'остаться пище недоеденной (вследствие того, что едок наелся)' (I. Drevneperm. 137. l.) és uo. a régi nyelvelmélekekből idézve: *mütsalemajas*, *mütselēmajas* 'оставшие, оставшиеся (в живых)'.

2. A chanti V Vj *käskä'n* 'Laufangel' (KT. 437); (PÁPAI—MUNK.) Vj *keskēn*, S *kösken* 'дорожка (cafrangos horog)'; manysi K *käskēn* stb. 'Schleppangel' (KANN. 29); (MUNK.: PÁPAI—MUNK. 23 és Ethn. IV, 307) K *käskēn* eredetije nyilván a komi *kiskini* 'ziehen, schleppen' igéből képezett **kiskan* (tkp. 'húzó, vonó') szó (I. fent 32. sz.). Ámde a komiból csupán V S L *kisnān*, Ud *kisman* 'Zugangel, Schleppangel (Köder aus Metall mit den Angeln)' van kimutatva. Mármost ez az obi-ugor szó igazolja, hogy az átvétel idejében még *kiskan* volt a komi szónak az alakja. [Az udm. *vu-kiskan* jelentése WIED. szerint 'Pumpe', *kiskon* '(was gezogen wird, zum Ziehen dient) Tabak, Stränge',

⁵³ A *mütsal*-féle alakokhoz vö. fent a 36. sz. jegyzetet.

(MUNKÁCSINÁL) 'húzás, tépés; behuzat, bevonat; fejés; dohányzó szer, füstölődohány'.]

3. A chanti DN *iġcá'n* stb. 'Teil, Anteil' (KT. 149; D, K, É) alapján KARJALAINEN (OL. 80) egy komi **jukan* alakra következtetett mint a chanti szó forrására (vö. komi *jukni* 'teilen', *juked* 'Teil, Abteilung, Stück'). Bár sem WIEDEMANN, sem WICHMANN nem idéz ilyen *jukan* alakot, mégis helyesnek és igazoltnak bizonyult KARJALAINEN következtetése. POPOV—LYTK. szótárában már ezt az adatot találjuk (171. l.): *jukantor* (azaz: *jukan-tor*) 'най'. (*tor* 'dolog, rész' használatához vö. pl. *juan-tor* 'Getränk', *kolan-tor* 'maradék', *šojan-tor* 'étel' stb.)

4. A sörény komi neve VS *buris*, UdLP *burši*. Ha a szó iráni eredete (l. MUNKÁCSI: ÁKE. 283; PAAS.: JSFOu. XXIII/24, 6) nem igazolná is, hogy a fenti alakok közül *buris* az eredetibb alak („die syrj. Form *burši* durch volksetymologische Anlehnung an *bur* gut und *ši* Haar, Kopfhaar“, l. Uot.: Kons. 2—3), már a komi szóra visszamenő chanti Kr *pārāš* stb. 'Mähne des Pferdes' (KT. 729; D, É; l. még KARJ. 50) is valószínűsítene, hogy *buris* a régiebb alak.

*

Végül még egy képzőt akarunk bemutatni, melyet eddig csak az udmurtból ismertünk, de amely (persze csupán egy kétes esetre alapított feltevésünk szerint) éppen a chantiban való tükröződése alapján talán komi képzőnek is veendő. PAASONEN—DONNER szótára (296. l.) egy chanti J *warkis*, *war-kis*⁵⁴ 'punahko; красноватый, темнобурый; hellrot' szót idéz, amely (bár a képzés nem világos, de talán mégis) úgy alakult a *warta* 'rot', ill. a *war* 'vér' szóból, mint a Ni *uīr'kām*, Kaz *uīr'kām* 'rötlich' (KT. 244) szó; ugyanilyen 'hellrot' jelentésű PAAS.—DONN. (297) J *wartatšak*, KT. (244) Kr *warta-šak*, 'weniger' 'rot' szava. Marmost a *uīr'kām* alak talán a komi -*gem* képző átvételével alakult (erről a komi képzőről l. Uot.: Kons. 138), a világos képzésű *wartatšak* pedig az ugyancsak komi eredetű -*tšak* képzőt tünteti fel (< komi -*džik*; l. FUF. XXX, 169 skk.). Hasonló eredetű lehet a J *warkis*, amely az udm. diminutív-komparatív -*ges* alapján feltehető komi *-*ges* képzőre utalhatna. (Az udm. -*ges* az udm. -*gem* ~ komi -*gem* képzővel azonos funkciót tölt be. Pl. udm. *unogem* 'mehr', *kužmogām* 'erősebb' ~ komi *i-džidgem* 'etwas od. ziemlich gross', *kužgem* 'etwas od. ziemlich lang'; udm. *kužmoges* 'etwas stark, etwas starker', *kužgäs* 'kissé hosszú; ein wenig lang, länglich'. L. Uot.: Kons. 138—9.)

Lehet, hogy a jövő kutatások, népnyelvi gyűjtések ki tudják majd mutatni ezt a képzőt a komiban, úgy, ahogyan pl. az udm. -*jem* nomen possessoris-képzőnek (l. pl. MEDVECZKY: NyK. XLI, 451; LEHTISALO: Abl. 59) megfelelő komi alakot sem ismerték a régebbi források⁵⁵ és csak legújabban láttuk, hogy ez a képző a komiban is megvan. Pedig ez a komi képző még csak nem is mondható ritka képzőnek. Magam az Udora vidékén (1913-ban) ilyen példákat jegyeztem fel: *mi-tša kime-sjem* 'széphomlokú' (ZürjSzöv. 179, NyK. XLIV, 305), *šed-sinjem* 'feketeszemű', *kuž-kijem mort* 'tolvaj' (tkp. 'hosszúkezu ember'), *i-džid-tušajem* 'magastermetű'. Később (hadi-

⁵⁴ A kötőjel azt kívánja-e jelezni, hogy PAASONEN összetett szónak tekintette szavunkat?

⁵⁵ Az udmurt képző sem szerepel még WIEDEMANN nyelvtanában.

fogolytanulmányaim folyamán) a letkai és a vimi nyelvjárásból a következő szót jegyeztem fel: Le *koğğem* (< **koğ-jem*⁵⁶, Vm *kodđem*⁵⁷; pl. Le *šer-koğğem tušaa* 'von mittelgrosser Štatur' (Volksd. d. Komi 33), *šer-koğğem* 'mittel-mässig' (uo. 17); Vm *niga punt kodđem vijim* 'das Buch ist etwa ein Pfund schwer' (uo. 383), *kış-kik ares kodđem* 'etwa 22 Jahre alt' (uo. 381), *komın ares kodđemes* 'Dreissigjährige' (uo. 368). Azóta megtalálhattuk ezt a képzőt WICHMANN—UOTILA szótárában is; ott (335. l.) *vir* 'vér' címszó a. ezt a kifejezést olvassuk: *sija ež-viv-virjem* Ud 'er ist rotbäckig' (l. uo. 43. l. és WICHM. : FUF. III, 102.). De a fenti adatok nyomán, teljesen a *mults* esetére emlékeztető módon megtalálhatjuk ezt a képzőt, ill. a *kodđem* (< **kođjem*) alakot WIEDEMANN-nál is, csak — sajnos — félrevezető módon, -m képzős nomen verbalénak magyarázva⁵⁸; szótárának 218. lapján az *öt* (= *et*) 'egy' szóval kapcsolatban ezt az adatot idézi: „*öt-kodđyny*, davon *öt-kodđöm* = *öt-kodđ*“ [azaz 'ähnlich, übereinstimmend, gleichartig, eben so, gleich']“.

*

Beszélhetnénk még arról, hogy az obi-ugor nyelvek nem egy esetben a komi szó régiebb, eredetibb jelentését őrizték meg, de befejezzük amúgyis terjedelmessé nőtt dolgozatunkat.

V.

Összefoglalás. Tanulságok

Sok minden történt már fgr. vonatkozásban is a jövevényszó kutatások terén. Már igen sok helyen szilárd alapon állunk, annyira, hogy nem kivétel már az olyan eset, hogy még egyelőre ismeretlen nyelvi tényekre is megbízhatóan tudunk következtetni, úgy, hogy az utóbb felszínre kerülő tények, adatok igazolják sejtésünket, feltevésünket. És ha a mi eredményeink jelentőség szempontjából nem vetekedhetnek is azokkal a nagy természettudományi hipotézisekkel, melyek előre látnak, megjósolnak felfedezéseket, addig nem észlelt természeti jelenségeket, azért a mi eredményeink is éppoly csodálatos sikerei lehetnek az emberi elmének, a tudománynak, mint amazok. Egy kis illatos virág éppoly csodálatos alkotása és megnyilatkozása a természet nagyszerűségének, mint a hatalmas hegyóriások, az eget-földet rázó vihar és a végtelen óceán.

De még sok a teendő a nyelvtudománynak ezen a területén is. E teendők közül itt befejezésül csupán egy-két feladat fontosságát akarjuk újra hangsúlyozni.

1. Kutatásainkban eddig is felhasználtuk az átvett elemeknek, a jövevényszavaknak a tanulságait; de ne hanyagoljuk el a más nyelveknek át a d o t t elemekből levonható tanulságokat sem!

⁵⁶ Le *koğ* (= L *kođ*); pl. *menam koğ* 'magamféle, hozzám hasonló' (NyK. XLV, 464).

⁵⁷ Egyébként azonban *kojd* (l. FUF. XVI, 262). A *kodđem* alak más nyelvjárásból való átvétel lehet.

⁵⁸ Ilyen esetek is mutatják, hogy mennyire igaz van TOIVONEN-nek, mikor arra utalt, hogy a szótár bizonytalan vagy téves csoportosítással könnyen félrevezetheti a jövő kutatást (KT., Előszó, XXI. 1.).

2. Jövevényszó kutatásban, de általában minden hangtörténeti nyomozásban elengedhetetlenül szükséges a jövevényszavakat átadó nyelv hangtörténetének megfelelő ismerete. Így a Szovjetunió területén élő rokonnyelvek tanulmányozásánál nemcsak kellő orosz nyelvismeret, hanem az orosz hangtörténet terén való tájékozottság is nélkülözhetetlen.

3. A fgr. nyelvek nagy részének eddig feltárt szókincsében nincsenek kellően feldolgozva az egyes foglalkozások, különösen az ősfoglalkozások (pl. vadászat) köréből való szavak. A jelenlegi és a jövő gyűjtések alkalmával különös figyelem és gond fordítandó ennek a hiánynak a pótlására.

FOKOS DÁVID

A másodlagos szókezdő nazálisok a szamojédban

Ismeretes, hogy BUDENZ 1879-ben a finnugor nyelveket a szókezdő nazálisoknak az egyes rokonnyelvekben mutatkozó *n*- vagy *n*- képviselője alapján próbálta osztályozni két nagy csoportra: északi és déli ágra (Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen 12 kk). Másfelől viszont azt is megállapította, hogy a finnugor alapnyelvben, a szétágazás előtt volt egy szókezdő gutturális nazális (*ŋ*-), mely a szamojédban még kimutatható, a többi finnugor nyelvben azonban (déli) *n*-, (északi) *n̥*- hanggá változott. Ebből a szókezdő **ŋ*- hangból válhatott szerinte explozíva is (*g*-, *k*-). Ezt a véleményét — néhány ma már helyt nem álló egyeztetéssel támasztja alá. Másrészt arra is rámutat, hogy az eredeti **ŋ*- hang el is vesztetett (i. m. 67—8).

BUDENZ hipotézisét később MUNKÁCSI BERNÁT próbálta igazolni, s a finnugor *n*-, *n̥*- kezdetű szavakat elsősorban a szamojéd nyelvek vallomása alapján eredetibb **ŋ*- hangból magyarázza (Nyr. XII, 485 kk; NyK. XVI, 142).

A finnugor szókezdő nazálisok történetét a kezdeti próbálkozások után HALÁSZ IGNÁCNAK „Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése” című úttörő jelentőségű tanulmánya (NyK. XXIII—XXIV) terelte a helyes irányba. HALÁSZ nem fogadta el BUDENZ és MUNKÁCSI elméletét az *n*-hangokról, hanem bő finnugor-szamojéd etimológiai példaanyag felhasználásával kimutatta, hogy „az uráli alapnyelvnek három szókezdő hangja volt, nevezetesen egy gutturális *ŋ*, egy palatális *ɲ* és egy dentalis *n*-je” (NyK. XXIV, 448).

HALÁSZT a finnugor-szamojéd **ŋ*- hang rekonstruálására főleg a nyenyec és nganaszan szókezdő *ŋ*- hangok vezették. Ez a hang azonban a többi szamojéd nyelvben, valamint a finnugor nyelvekben nincs meg, de HALÁSZ szerint nyomait itt is, ott is megtalálhatjuk. A szókezdő **ŋ*- hangra vonatkozó példaanyaga alapján megállapítja, hogy az *ŋ*- kezdetű nyenyec és nganaszan szavaknak a finnugor nyelvekben általában magánhangzós szókezdet felel meg. Talál azonban olyan etimológiákat is, melyekben a nyenyec *ŋ*- hangoknak ngan. *j*-, szelkup *ø*, fgr. *j*- (m. *j* > *ø*) a megfelelése, s ezeket az eseteket szintén **ŋ*-ból magyarázta.

Egy példában viszont úgy látja, hogy az uráli **ŋ*-ból a finnugor nyelvekben *v* is fejlődhetett (NyK. XXIV, 449—450).

HALÁSZ első megállapítása, amely szerint a szamojéd *ŋ*-nek a finnugor nyelvekben leginkább magánhangzós szókezdet felel meg, helytálló. Az a véleménye azonban, hogy a szamojéd *ŋ*-nel szemben a finnugor nyelvekben, *azzal közvetlenül összefüggő j*- vagy *v*- jelentkezik, amint a később előadandók-ból kiderül, nem helyes.

Abból, hogy a szamojéd szókezdő *ŋ*-nek a felsoroltakon kívül a finnugor nyelvekben más szókezdő hang (tehát sem *n*-, sem *n̥*-) nem felel meg, azt a fontos és helyes következtetést vonja le HALÁSZ IGNÁC, hogy „... mind

Budenznek, mind Munkácsinak az a nézete, mely szerint az ugor *n*, illet. *n* eredetibb *n̄*-ből keletkezett volna, nagyon is aprioristikus ítélet volt és semmivel sem igazolható, legkevésbé pedig a szamojédsággal megegyező szavakkal“ (i. m. 450).

A HALÁSZ által 1894-ben kimutatott uráli *η*-hang azóta elég mostoha elbánásban részesült. Egészen SAUVAGEOT nyilatkozatáig, részletesebben senki nem foglalkozott vele. Egyesek HALÁSZra hivatkozva számoltak vele, mások kétkedve tekintettek létezésére.

A szókezdő finnugor-uráli **η*-hanggal SZINNYEI is számol finnugor összehasonlító kézikönyveiben (pl. NyH⁴, 29; NyH⁷, 33; Fgr. Sprw. 28; Fgr. Sprw.² 27), s véleményét GOMBOCZ is magáévá tette (NyK. XVII, 125).

PAASONEN már óvatosabban bánik a finnugor **η*-hanggal. Beirágében az ennek a bizonyítására felhasznált példák egynémelyikében csak az összamojédra rekonstruálja az **η*-hangot, szemben a finnugor nyelvek eredeti *ø*, ill. **v*-szókezdetével (Beitr. 137). A szóbelseji nazális (*n*) hatására keletkezett másodlagos összamojéd **η*-hang van PAASONEN szerint (Beitr. 133, 137) a következő szavakban: nyenyec *n̄n* 'Tiermagen' (l. 78. sz.), *n̄bea* 'Mutter' (77. sz.), *ηameadm* 'säugen' (58. sz.), *n̄bea* 'Nadel' (79. sz.), *n̄a* 'Mund' (65. sz.). Ide sorolja még a szelkup (CASTR.) K. *n̄ūž*, FO. *n̄ūže*, NP. *n̄ūže*, N., Jel., B., Taz *nuž*, Kar. *n̄ūt* 'Gras' | ngan. *n̄ota*, *n̄ot* | kam. *no'd*, *no'n*; (KLAPR.) *notn* id. szót is, melyhez a finnugor nyelvekből a következő megfeleléseket említi (Beitr. 136—7): msiĖ. (HUNF.) *vanži* 'pázsit', (MUNK.—SZIL.) *vānsin*, *vānsēn* 'mit Gras bewachsen' | chti (KARJ.) DN. *uān.pžs*, (PAAS.) K. *wān.tšs* 'grünes Gras, Rasen' | kmi (WICHM.) *ež* 'Rasen, junges Gras' | udm. *o.žžo* 'Rasen' | lpS *wuotse* 'humus virens'. TOIVONEN azonban kimutatja (Affr. 56, 118), hogy a szókezdet figyelembevételével a komi és az udmurt szók nem ebbe a finnugor szócsaládba tartoznak, hanem a finn *aho* 'verlassenes Schwendenland' megfelelői (l. még. UOTILA, Kons. Perm. 163). Ugyanakkor viszont a lapp szóval egybekapcsolja a finn *vataja* 'sumpfiger Boden' szót, s az obi-ugor adatokat a magánhangzómegfelelés tisztázatlansága miatt ezekkel kétkedve egyezteteti. A szamojéd adatok pedig egymagukban nem is mutatnak arra, hogy a szó valaha magánhangzós, ill. **η* kezdetű lett volna, s így eredeti **n̄*-szókezdetet feltéve elfogadhatjuk TOIVONEN etimológiáját, aki a szamojéd szavakat a lpL. *n̄ūwcu*- 'Seegras', kmi *n̄atš* 'weiches Gras' szavakkal vetette össze (Affr. 76—77).

Ellenben azokat az eseteket tárgyalva, amelyekben a szamojéd *η*-hanggal fgr. *j*- áll szemben (pl. nyenyec *ηn* ~ md. *jonks*, fi. *jousi* stb.; nyenyec *nylu* ~ fi. *jälsi*, kmi *jöl*; nyenyec *ηesu* ~ fi. *jäsen* stb.) PAASONEN úgy vélekedik, hogy **η*-hanggal kell számolnunk a finnugorban.¹

K. B. WIKLUND pedig HALÁSZra, PAASONENre és SZINNYEIRE való hivatkozással számol egy uráli **η* vagy **j̄*-hanggal, mely a finnugor nyelvekben eltűnt (MSFOu. LXVII, 407).

A legújabb hazai nyelvészeti irodalomban is tovább él HALÁSZnak az uráli, ill. finnugor szókezdő **η*-ról vallott elmélete: PAIS DEZSŐ (MNY.

¹ „In Anbetracht dessen, dass das Wort in Jur. mit *-η*... und dementsprechend in Jen., K. und Koib. mit einem Vokal anlautet, in Motor. und Taigi wiederum mit einem durch Assimilation entstandenen sekundären *m*-... ist hier trotz dem fgr. *j*- wohl kein ural. *j*-, sondern ein präpalataler Nasal, etwa **j̄*- anzunehmen“ (Beiträge 274). Ugyanígy nyilatkozik a helytelenül egyeztetett *ηewa* 'Kopf' szóról is (i. m. 282).

XLVIII, 63) és MOÓR ELEMÉR (Acta Lingu. Hung. II, 394) egyaránt bebizonyítottak veszik e szókezdő hang uráli-, ill. finnugorkori létezését.

Az * η - ellen még kevesebben foglaltak állást, mint mellette. Mint Györke idézi (MNY. XL, 14), ZSIRAI MIKLÓS az 1941–42. tanév II. félévében tartott „Finnugor összehasonlító hangtan” c. előadásában kifejtette, hogy az uráli * η -ról vallott felfogás aligha helyes, s ZSIRAINAK ezt a nézetét elfogadja GYÖRKE is. Legutóbb SAUVAGEOT foglalkozott részletesen ezzel a problémával. Megállapítja, hogy a finnugor korban nem ismerték a szókezdő * η - hangot. De ezek után is felteszi a kérdést, vajjon az uráli korban megvolt-e. SAUVAGEOT válasza tagadó, minthogy a szókezdő η - a szamojédban sem általános.¹ Másrészt azt is megállapítja, hogy az η - protetikus foném, amely az egyéni nyelvhasználatból általánosult bizonyos esetekben, s hogy ez a fejlődés újkeletűnek látszik, mert jövevényszavakban is jelentkezik, s olyan szavakban is, amelyekben nincs okunk az η -t eredetinek felfogni (i. m. 128). S minthogy vizsgálatait az altaji nyelvekre is kiterjesztette, megállapítja: „... nous croyons devoir affirmer que la langue ouralo-altaïque commune n'a pas possédé de gutturale nasale au commencement du mot. Nous concevons le η - comme un *phonème prothétique*, né dans certains parlers sam. et tong. au cours du développement individuel de ces parlers. Ce développement semble même assez récent puisqu'il affect des mots qui ont sans doute été empruntés à des parlers où nous n'avons aucune raison de supposer que η - ait jamais existé” (i. m. 128). Ezenkívül azonban SAUVAGEOT figyelmeztet arra, hogy a szam. η -nek más nyelvjárásokban \dot{n} -, w - felel meg s ezekkel néhány lapp nyelvjárásban \dot{n} -, a permi nyelvekben pedig olykor-olykor j - áll szemben. Ezt a jelenséget úgy magyarázza, hogy az uráli alapnyelv magánhangzós szókezdetének különleges jellege volt. „La langue initiale. aurait eu une tendance à fermer la glotte au moment d'attaquer une voyelle. Dans ces conditions, les sujets parlants auraient été tout naturellement amenés à faire précéder la voyelle par une occlusion, d'où naissance de consonnes prothétiques. Cette tendance a dû dominer dès l'origine le traitement de l'initiale en ouralo-altaïque, puisqu'elle subsiste encore si vive de nos jours dans certains parlers. C'est ainsi par exemple que le lapon a fait précéder d'une consonne prothétique les mots qu'il a empruntés au nordique” (i. h.).

Tekintetbe veszi ezeknek a következtetéseknek a levonásánál SAUVAGEOT az altaji nyelvek vallomását is. Hivatkozik RAMSTEDT egyik cikkére (NyK. XLII, 230), melyben arra az eredményre jut a szerző, hogy szókezdő η - sem a törökben, sem a mongolban nem volt, s az altaji alapnyelvben sem fordult elő. A török nyelvnek, és ezen túlmenőleg a mongol, mandzsu, tungúz nyelvek bevonása e jellegzetesen szamojéd hangtani kérdés tárgyalásába, inkább csak bonyolítja, mint elősegíti a kutatást. Éppen ezért az elkövetkezőkben nem leszünk tekintettel az ú. n. altaji nyelvek viszonyaira.

Az állítólagos uráli * η -re vonatkozó vizsgálatok közül a fentiek értelmében kettő tűnik ki. Az egyik HALÁSZ IGNÁC tanulmánya, a másik pedig SAUVAGEOT Recherches-ének erre vonatkozó része. HALÁSZ megállapításaiban

¹ „Si l'on examine de plus près les faits sam., on constate que le phonème η - est loin d'être généralisé à l'initiale. Ni le samO. ni le samK. ne le connaissent. En samJe., il apparaît moins fréquemment qu'en samT. et en samJur. Certains mots qui comportent η - dans un de ces parles ne le comportent pas dans les autres. Ainsi l'on trouve: samJur. *natebea*, *natewea* „schuld” ~ T. *atea* | Je. *oteo* ou encore: samJur. Leht. O. *qamts* „essen” | T. *qamu'ama* | Je. *omabo* „id.” etc.” (SAUVAGEOT, Recherches 123).

van ugyan sok elfogadható, etimológiai megállapításai azonban nem mind állják meg a helyüket, SAUVAGEOT pedig kisszámú bizonyítóanyagot közöl könyvében, s az η -hang kifejlődésének történetét — bár helyes úton jár — csak kevésbé, s szamojéd szempontból alig világítja meg.

Szükséges tehát az η -hanggal kapcsolatos etimológiák átrostálása, s a kérdés ismételt vizsgálata.

*

Azok az etimológiák, amelyekben szamojéd részről η -hanggal találkozunk, a következők:

1. Szam. nyeny. (CASTR.) *ŋōka* 'viel'; (BUD.) Kan. *ōka, oka*; (REG.) *ŋuka, ŋoka* 'sok'; (LEHT.) O. *ŋōkka*, Maik. *ŋō'kka*, U. *ōkka* 'viel', Nj. *pātnap-šjettŋa ŋō'kkôβ!* 'er hat viel Federn'; (WITSEN) *Okoó* 'veel' | ngan. (CASTR.) *ŋōka* 'viel' | eny. *ōka* id. | kam. *igō*; (DONN.) *i'kə*, A. *i'gə*, F. *i'gə*, *i'əə*, *i'kə* id. [LEHTISALO, Abl. Suff. 113, 155, 260, 281; Jur.Vd. 15, 102; SETÄLÄ, Stuf. 50. — L. még NyK. XXXII, 202.]

2. Szam. nyeny. (CASTR.) *ŋyl* 'unter, Boden, Grund', Loc. *ŋylna*, Abl. *ŋyld*, Pros. *ŋylmna*; (BUD.) Kan. *il* 'al'; (REG.) *ŋilnaŋa* 'unten am Fluß', *ŋilnade* 'von unten'; (LEHT.) O., T., Szj. *ŋit*, Szjo. *it* 'hinunter', Lj., Nj. *ŋir* 'hinunter'; O. *ŋit-ti* 'unten, unten befindlich', *ŋit tsuŋ* '(etwas) weiter unten befindlich', OP. *ŋit-tsuŋ*, Nj. *ŋir B. t'šōj*, P. *ŋit B. t'šōj* id.; O., T., Szj. *ŋitna* 'unter', Szjo. *itna*, Lj., Nj. *ŋirna* id. | ngan. (CASTR.) *ŋilea* 'das Untere', *ŋileanu* 'unter', *ŋileada* 'von unten her' stb. | eny. Ch. *ido*, B. *iro* 'Boden', *idone* 'unter', *idoro* 'von unten her' | szelkN., B., Jel., Kar. *yl*, Taz *yl* 'Boden', B. *ylgal*, Kar. *ylgal*, Taz *ylgail* 'unterer' stb. | kam. *ilde* 'unten hin', *ilgän* 'unter', (DONN.) *iil* 'unten (?)', *iil'də* 'untenhin', *iilgən* 'unten' stb.

~ m. *al-* | msiP. *jel*, K. *jäl*, KL. *jol*, É. *jol* 'unten' | chtiDN. *i't*, V *i'l*, O. *il* id. | kmi-udm. *ul-* | mri *ül-* | md. *al-* | fi. *ala-* | lpN. *vuölle-*, S. *vuölle-*.

[SAUVAGEOT, Recherches 124; SETÄLÄ, Stuf. 31; Verw. 30; PAASONEN, Beiträge 38; COLLINDER, Jukag. Ural. 75; LEHTISALO, Abl. Suff. 213, 249; Vok. Jur. 80; HALÁSZ: NyK. XXIV, 453; NÉMETH Gy.: NyK. XLVII, 82; WICHMANN: FUF. XV, 39; STEINITZ, Fgr. Vok. 35, 58, 135.]

3. Szam. nyeny. (CASTR.) *ŋydeau, ŋideau, ŋydambiu, ŋydebiu* 'aufhängen'; (BUD.) Kan. *idi-, idi-* 'akasztani, fölakasztani'; (REG.) *ŋidoda* 'hängen', *ŋitau* 'hängen'; (LEHT.) O., T., Szj., U. *ŋidā*, Szjo. *idā-* 'hängen, aufhängen'; Lj. *ŋittit*^N 2. sz. sg. imp., Kisz. *ŋittijir*^r 2. sz. sg. fut., Nj. *ŋittisšep* 'Topfbogen', P. *ŋit tsušep* id. | ngan. (CASTR.) *ŋidi'ema* 'aufhängen (Kessel, Kleid)' | enyCh. *iri'abo*, B. *idi'abo* id. | szelkN. *ēdap*, KO. *ētau*, K. *yttau*, *ydeŋbau*, NP. *yttam*, FO. *yčam*, B., Taz., Kar. *itam* id. | kam. *ādelim*, *ādlim*; (DONN.) *ēdēlēm* id., F. *ēdūlēm*, A. *ēdēmēm*, *ēdēlēm* 'hängen'

~ mdM. *iit*- 'aufhängen (z. B. eine Wiege)'.

[PAASONEN, Beiträge 75; SETÄLÄ, Stuf. 47; LEHTISALO, Vok. Jur. 26, 95.]

4. Szam. nyeny. (CASTR.) *ŋēsū*; (BUD.) Kan. *ēso*; (LEHT.) O. *ŋäššū*, *ŋäššū*, OP. *ŋäššū*^r, T. *ŋēššō*, Szj. *ŋēššō*, *ŋäššō*, K. *ŋēššō*, U-C. *iēššō*, Nj. *ŋēššū*, *ŋššū*, Sz. *ŋēššū*, P. *ŋšsun* 'Gelenk, Glied' | ngan. (CASTR.) *ŋajui*,

Plur. *nasua* | eny. *usu* 'Fingerglied' | mot. (PALL.) *ызынь* 'Schulter' | karag. *usjyn-dy* 'Schienbein', *узюндй* 'Knie'.

[LEHTISALO, Abl. Suff. 122; Vok. Jur. 97; Renntierzucht 30, 32.]

A szamojéd szócsaládót a következő finnugor szavakkal szokták egyeztetni:

m. *iz* | udm. *joz* 'Gelenk' | kmi *jöz* 'Knoten, Gelenk' | mdM. *äznä*, E. *ežne* | mri *ježen* | fi. *jäsen* (> lp. *jaesan*) id. (PAASONEN, Beiträge 92, 230, 270; SETÄLÄ, Stuf. 54; Verw. 55; HALÁSZ: NyK. XXIV, 455; SZINNYEI, NyH.⁷ 33; DONNER: JSFOu. XL/1, 5). UOTILA azonban rámutat arra, hogy az etimológia ebben a formában nem fogadható el (Kons. Perm. 331). A komi P. (WIED.) *jözna* 'Muskel, Gelenk' és udm. *joznal-* stb. 'zergliedern' jelentésű szavak azt mutatják, hogy a permi nyelvekben olyan őssperi szóbelseji mássalhangzó-kapcsolat nyoma maradt fenn, amely csak a finn, mordvin és mari adatokkal vethető össze, a magyar és a szamojéd szók szóbelseji képviselőjével azonban nem. A magyar *iz* szóhoz különben is a chti *iet* id. (l. PAASONEN, Beiträge 230) sokkal jobban illik, mint a fent idézettek. Rámuthatunk még ezen kívül arra is, hogy a tárgyalt finnugor-szamojéd etimológia kezdőhangjául PAASONEN fgr. *j-t tesz fel. Ennek a hangnak azonban egészen eltérő képviselője lenne a szamojéd nyelvekben.

5. Szam. nyeny. (CASTR.) *üöbta*, *ēabt*, *ēübt*, *ñöbt*; (BUD.) Kan. *uöpte*; (REG.) *näpt* 'Haar'; (LEHT.) O. *ñäēpt*, T. *ñäēptə*, Szj. *ñept*, K., MB. *ñēpt*, U-C. *iēopt*, U., N. *ēopt*, Sz., Nj. *ñäēpt* 'Kopfhaar, Haarflechte'; (WITSEN) *Giebt* 'het haar van het Hooft'; (SCHLÖZ.) *ipt* 'capillus' | ngan. (CASTR.) *ñäbta*, *ñabta*; (STRAHL.) *Opta* | eny. (CASTR.) *ito*; (STRAHL) „Manzela“ *Itta*; (KLAPR.) „Mangaseja“ *ütto*, „Turuchansk“ *üto*; (DONN.) Waj *i'tta* 'Haar' | szelk. (CASTR.) N. *opt* 'Haar, Pferdehaar', K. *optte*, FO., Cs., B., Jel., Taz *ópte*, Kar. *upte* 'Pferdehaar' | kam. *äbde* 'Haar'; (DONN.) *ē'bdī*, *ē'btī*, *ē'bte* 'Haar, Zopf' | koib. (KLAPR.) *abde* | mot. *ipti*; (PALL.) *ибде* | taig. (KLAPR.) *öbde-tä*; (PALL.) *обдетя* | karag. *obdita* 'Haar' ~ msi TJ. *ät* 'Haarflechte', *ätəñ*, EV., DV., AL. *ēñ* 'Pfaffe', FL., Szo. *äd* 'Haar' | chtiDN. *üēät*, V., Vj. *äwät* Ni. *üpäť* 'Kopfhaar' | mri KB., U. *üp* | lpL. *vüäpta*, I. *vuopta*, K. *vīpt*, *vüpt*, N. *vuoktā* | fi. *hapsi* (< **apti*).

[LEHTISALO: FUF. XXI, 12; Vok. Jur. 60, 98, 116; Abl. Suff. 26; SETÄLÄ, Verw. 57; Stuf. 57—8; FUF. XII, 169; PAASONEN, Beiträge 107; STEINITZ, Fgr. Vok. 135; KANNISTO: MSFOu. LII, 102.]

6. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñatieu*, *ñateu*, *ñatienādm* 'warten'; (BUD.) Kan. *ate-*, *atena-*; (REG.) *ñettie* id.; (LEHT.) O. *ñäť'šēdū* 'sie warten' (Jur. Vd. 14), T. *ñäpβēda* *ñäť'šen?* 'auf was wartest du?' (uo. 54—55); vö. (CASTR.) *ñatibea*, BZ. *ñatebea*, Kan. *ñatewea* 'Schuld'; (LEHT.) O. *ñäť'šēb'ē* 'Schuld', *ñäť'šēutš* 'schulden', *ñäť'šēuile*, U. *äť'šēuile* 'zum Schuldner machen, auf Borg geben', Szj. *ñäť'šēb'ē*, N. *äť'šē'ēz*, Lj. *ñäť'šim'məp* 'Schuld' | ngan. (CASTR.) *ñata'tum*, *ñata'tm* 'warten', *ätea* 'Schuld', *ätealea*, *äteafantea* 'schuldig', *atitaki'em* 'schuldig werden', *atilibte'ama* 'leihen', *atitandem* 'schuldig sein' stb. | enyCh. *otibo*, B. *ošebo* 'warten'; ; *oto* 'Schuld', *oteoreggo* 'schuldig', *oteitábo* 'leihen', Ch. *oteitakáro*, B. *oteitakádo* 'schuldig werden' | szelkN. *adap*, KO., B., Jel., Taz *ətau*, K., NP. *əttam*, FO. *ädam*, Csl. *áčam* 'warten'; (DONN.) Ta. *ädəldžac* 'erwarten' | kam. (CASTR.) *äde'blām* 'abwarten, aufpassen'; (DONN.) *edē'lem*, *edə'lem* 'warten, abwarten'

~? udm. *ut-* 'schauen, besichtigen; Acht geben; urteilen; hüten, bewahren, schützen stb.'

[LEHTISALO, Abl. Suff. 5, 164, 236, 383; UOTILA, Kons. Perm. 122; PAASONEN, Beiträge 74, 114—5; SETÄLÄ, Stuf. 65.]

7. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñābta*, *ñābt*, *ñabta* 'Geruch'; (BUD.) Kan. *apte*, *aptie* 'szag'; (LEHT.) O., T., Szj. *ñapt*, Szjo. *ābt* 'Geruch' | ngan. (CASTR.) *ñobta* | eny. *ōbto* | szelkN., NP., Kar. *apt*, *apta*, FO., Csl., B., Taz *apte*, *aptä*; (DONN.) Ty. *ābd^E*, N. *apta*, Vj. *āpt²*, ATa. *āpt²*, FKe. *aptē*, KKe. *āptē*, Čsa., FO. *abt²* | kam. *p'u²btu*, *p'u²btu*; (CASTR.) *phruptu* id.

~ m. *iz* 'goût', | msi *āt*, *at* 'Geruch' | chtiDN. *ēbat* id. | kmi *is* id. | mriKB. *ūp²š* id. | md. *op²š* id. | lpN. *afse* (gen. *avse*), *hakse* (gen. *havse*) 'odor', lpK. *aps*, *ohps* 'Geruch'; lpL. *hakse*, *hapsa* 'riechen'.

[PAASONEN, Beiträge 245—6; SETÄLÄ, Stuf. 62; Verw. 60; SAUVAGEOT, Recherches 125; DONNER, Anl. Lab. 118; LEHTISALO, Vok. Jur. 87—88; UOTILA, Kons. Perm. 412; MSFOu. LXVII, 398; KANNISTO: MSFOu. LII, 102. — A m. *iz* szóra l. még részben máskép: BÁRCZI, SzófSz.; SZINNYEI: NyK. XXXIII, 477.]

A szam. kam. *p^c*- másodlagos, a szóbelseji *-pt-* (< **ps-*) asszimilációs hatására keletkezett (l. DONNER i. h., PAASONEN i. h.).

8. szam. nyeny. (CASTR.) *ñano*; (BUD.) Kan. *ano*; (REG.) *ñanno*; (KLAPR.) „Jurazen“ *ñāddu*, „Pustoserk“ *ano*; (LEHT.) O. *ñānnū*, Szj., K. *ñānnō*, U-C. *ānnō*, Ū. *ānnō*; Lj., Sz., Nj. *ñānnū*, Kisz. *ñānnū*; (MUNDY) *ano*; (WITSEN) *annoō* | ngan. (CASTR.) *ñandui*; (KLAPR.) *andui* | eny. (CASTR.) *ōddu*; (KLAPR.) „Mangaseja“ *Oddu*, „Turuchansk“ *oddū* | szelk. (CASTR.) N. *and*, K. *anddu*, NP. *andu*, FO., Jel., B., Taz, Kar. *ande*, Csl. *anže* | kam. *āñi*; (DONN.) *ēñi* | mot. (KLAPR.) *ondoi* | taig. (Ad.) *āndai*; (KLAPR.) *andai* 'Boot'.

[LEHTISALO, Abl. Suff. 55; Vok. Jur. 86, 17; DONNER Anl. Lab. 184.]

Az ajánlott fgr. megfelelők (chtiDN. *y²ñtš-* 'überschreiten (ein Wasser)'; msi *ūnsi* 'waten'; kmi *vudžñi*, udm. *vidž-* 'überfahren', mri *wonžem* 'über ein Wasser gehen', lpN. *vazžet* 'gehen' — vö. SETÄLÄ, Verw. 76; Stuf. 90) nem fogadhatók el, mert a fgr. nyelvekből felhozott szavak szókezdő **v-* (**β-*)-re esés szób. **-ntš-*-re utalnak, s ennek alapján a szamojédben más megfelelést várnánk. — Jelentéstani nehézségek is vannak. SETÄLÄ maga sem bízik összeállításában, s a fgr. szavak esetleges megfelelőjeként számbaveszi a szelkB., Taz *kuenžan* 'gehen, fahren' szót (Stuf. 90. jegyz.), ami ered. *k-*-ja miatt szintén nem tartozhat ide (l. DONNER i. h.).

9. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñāmdym*, *ñāmdydm* 'sitzen', *ñābtāu*, *ñāmtāu*, *ñāmdatāu*, *ñāmdtāu* 'setzen'; (BUD.) Kan. *āmdī-* 'ülni', *ñāmdī* 'leül'; (REG.) *ñamtada-* 'sitzen'; (LEHT.) O. *ñāmtā* 'sich setzen', Szj. *ñām²šg*, *ñāmtō*, Ū. *ñāmb²ō* 'sitzen'; Lj. *ñām²šuw²ñpā*, *ñāmt²* 'er sitzt', *ñāmtaj* 'er setzte sich', Nj. *ñām²šuw²ñpā* 'er sitzt'; vö. U-C. *āmtgr* 'Sitzfell in der Narte', O. *ñām²šōrtš²*, Nj. *ñām²šōr²* | ngan. (CASTR.) *ñomty²am* 'sich setzen', *ñomty²tum* 'sitzen' | eny. *addeo* 'sich setzen', Ch. *adduáro* 'ich sass', B. *adido*, *addodei* 'sitzen' | szelkN. *āmdak*, KO., K., NP., B., Jel. *āmdan*, Taz, Kar. *āmtan*, FO. *ēamdan* 'sitzen', N., KO., FO., Čs., NP., Taz, Kar. *omtan*, *omdan*, B. *umtan* 'sich setzen' | kam. *am²nolam* 'sich setzen', *am²nam* 'sitzen'; (DONN.) *ām²nōlām*, *ām²nōlām* 'sich setzen, wohnen, leben', *am²nām* 'sitzen', *am²n²lām*, *am²n²lām* 'stellen, setzen, посадить, pflanzen'.

[LEHTISALO, Vok. Jur. 91; Abl. Suff. 280, 285; Renntierzucht 59; PAASONEN, Beiträge 88; STEINITZ, Fgr.Vok. 135.]

Egyesek (SETÄLÄ, Stuf. 78; Verw. 64; MUNKÁCSI: NyK. XXIII, 87; PATKANOV: NyK. XXXI, 176; HALÁSZ: NyK. XXIV, 455) összekapcsolják a szamojéd szócsaládot a msi *unl-*, *ünl-*, *ön-* 'sitzen', *unt-* 'setzen', ill. a chti DN. *ömäs-* 'sitzen' jelentésű szavakkal, melyeket általában (legalább is a msi adatokat) magyar *ül* igénk megfelelőinek szokás tekinteni (l. SZINNYEI, NyH⁷ 62; LOSONCZI: NyK. XLIV, 392; PÁPAY: Nyr. XLI, 240—1; BÁRCZI, SzófSz. — MUSz. 873). Minthogy a szamojéd adatokból kitűnőleg a szó belsőjében eredetileg **ms-* vagy **mt-* mássalhangzókapcsolattal kell számolnunk, s minthogy a magyar szónak más magyarázata is van (l. UOTILA, Syrj. Chr. 143—4), sem az obiugor, sem a magyar nyelvi adatokat nem tarthatjuk a szamojéd szavak megfelelőiségének.

10. Szam. nyeny. (CASTR.) *ḡamadm*; (LEHT.) O. *ḡamtš*, U. *ḡam, dzʳa*, Szjo. *amže* 'essen', T. *ḡammādu* 'sie assen es', MI. *ḡam, tšə*, P. *ḡamš* 'essen' stb.; O. *ḡoββo, ttā* 'zu essen anfangen', Szjo. *ōttajjib* 'ich fing an zu essen' stb.; (CASTR.) *nawarḡadm* 'ich esse'; (LEHT.) O. *ḡoββortš* augm. 'essen, speisen', Lj. *ḡammōr* 'iss!', O. *ḡoββorttā, dm*, M., Szjo. *ōrtām* 'ich gehe essen' stb.;

O., Szj. *ḡaββar*, Sz. *ḡammvər*, Nj. *ḡammar* 'Essen, Speise', U-C. *ḡaββorāšš* 'ist ohne Speise' stb.;

O. *ḡamtsp*, T. *ḡamšsp*, U. *ḡam, dzp*, Szj. *ḡamnsp*, Oksz., N. *amzp*, Szjo. *amzp*; Lj., Sz., Nj. *ḡamšvə*, Kisz. *ḡam, tšp*; (CASTR.) *ḡamsa*; (BUD.) Kan. *omsa*, *amsa*; (REG.) *ḡomsa* 'Fleisch' stb.; (R. JAMES) *Amptsa*; (MUNDY) *Amza*; (WITSEN) *Amfa*; (SCHLÖZ.) *amza* id. | ngan. (CASTR.) *ḡamu'ama*, *ḡamurum*, *ḡamurm* 'essen'; *ḡamsu* 'Nahrung' | eny. *ō-*: *ōḡaro*, *omabo* 'essen'; ? Ch. *uḡa*, B. *oza* 'Fleisch, Speise' | szelk. (PROK.) Taz. *am-*, *amir-*; (CASTR.) NP. *awurnanḡ*, FO. *auornanḡ*, N. *amnak*, Jel., B., Taz, Kar. *amarnanḡ* 'essen' stb.; K., Cs., NP., B., Jel., Taz *aps*, N. *af* 'Essen, Nahrung' | kam. *amḡam*, *amorlam*; (DONN.) *amnam*, *amnam* 'wohnen, sein; essen', *amḡorlām* stb. 'essen, fressen, nagen' | koib. (KLAPR.) *amlam* 'essen' | mot., taig. *apsa* 'Essen, Nahrung'.

A 'Fleisch' jelentésű szamojéd adatokat össze szokták vetni a lpN. *oažže*, L. *ōžže*, K. *viōñče*, *uiōñč* | déli észt *oza* | liv *uozā* 'Fleisch' jelentésű szókkal, de ha a nyenyec *ḡamsa* 'Fleisch' szót és megfelelőit a *ḡam-* ige származékának tekintjük, ami nagyon is kézenfekvő, a fgr. nyelvi adatoknak a szamojédhoz való viszonyát nem látjuk tisztán.

[LEHTISALO, Abl. Suff. 13, 198, 200, 285, 177, 167—8, 144, 190—1, 42—3; Vok. Jur. 17, 70; Renntierzucht 32; SETÄLÄ, Stuf. 24, 29, 96; Verw. 57, 60; PAASONEN, Beiträge 171—2; HALÁSZ: NyK. XXIV, 454.]

11. Szam. nyeny. (CASTR.) *ḡadi* 'sichtbar, offenbar', *ḡadidm* 'ich bin sichtbar', *ḡadimḡeu*, *ḡadimḡieu* 'ich zeigte', *ḡadimeadm* 'ich bin sichtbar geworden' stb.; *ḡodarnau* 'sehen, betrachten', (?) Knd. *ḡāči*, *ḡateā* 'видно', *ačimeā*, *adimeā* 'видно стало' stb.¹; (BUD.) Kan. *adime-*, *adime-* 'látszani, láthatónak lenni', *adimḡe-* 'mutatni, jelölni'; (LEHT.) O. *ḡadā*, *ḡad'ā*, T., Szj., U. *ḡad'ā* 'sichtbar sein', Szjo. *ḡad'i*, N. *ḡad'i* 'ist sichtbar'; O., Szj., U-C. *ḡad'imtš*, OP. *ḡadim, nš*, U. *ḡadimḡe*, Kisz. *ḡiḡi'ḡimš* 'sichtbar werden', Szjo. *ḡdimep*, *ḡd'imḡep*, Lj., Nj. *ḡiḡi'ḡimḡep* 'er wurde sichtbar, kam hervor, zeigte sich', Oksz. *ḡiḡi'ḡd'uk* *kājje* 'er ging unsichtbar' stb. | ngan. (CASTR.) *ḡadi'ema* 'sehen, finden', *ḡadaki'ema*, *ḡatajuama* stb. inch., *ḡatume'am*, *ḡatumseam* 'sichtbar

¹ A Knd. -č-, -č- képviselőre l. PAASONEN, Beiträge 229—230.

werden' | enyB. *odi*, Ch. *ori* 'sichtbar' | szelkN. *adak*, K., NP. *attuan*, B., Taz, Kar. *atan*, Jel. *ačan* 'ich bin sichtbar', N. *adelžap*, K. *adulžau*, NP. *adulžam* 'zeigen' stb.

[SETÄLÄ, Verw. 62; Stuf. 92; LEHTISALO, Vok. Jur. 30, 45; Abl. Suff. 117, 383, 66; — Másképp: PATKANOV; NyK. XXX, 423.]

A SETÄLÄ említette finnugor megfelelők nem tartoznak ide.

12. Szam. nyeny. (CASTR.) *na-*; (LEHT.) O., OP. *ñä-* 'sein', T. *ñä-*, Lj. *na-* | eny. (CASTR.) *aro* | szelk. *èak*, *ean*, *eigan*, *iegan* 'ich bin'; (PROK.) *e-* 'sein': *eti* 'seiend'; (DONN.) Ty. *ekka* 'sich aufhalten' <: *ea* 'sein'

~ m. *val-*, *vol-* | msi. *öli*, TJ. *äl-* | chtiKaz. *uo* 'A', Ni. *ut-* | kmi *velni* | udm. *vilini* | mriKB., U. *ulä* | md. *ulems* id. | fi. *ole-* 'sein'.

[TOIVONEN: FUF. XXIX, 161; SETÄLÄ, Verw. 33, Stuf. 33; LEHTISALO, Abl. Suff. 106—7, 109, 144, 385; Jur. Vd. 3, 52, 591; STEINITZ, Fgr. Vok. 48.]

13. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñedarau* 'schicken'; (LEHT.) O. *ñäädä* 'frei lassen', *ñäädaptä* 'schickte', *šimi ñäädgrä* 'lass mich los' (Jur. Vd. 5), *ñäädaptarñküß* 'ich sende' (i. m. 6), *ñäädgrämpi* 'schickt' (i. m. 17) stb. | eny. (CASTR.) Ch. *ai'abo*, B. *ei'abo* 'schicken' | szelkN. *üdap*, KO. *ütäu*, FO., Cs., B., Taz, Kar. *ütam*, *üdam*, NP. *üttam*, Taz. *ütetam*, *ütendam*, *ütembam* id.

[SAUVAGEOT, Recherches 126; LEHTISALO, Abl. Suff. 7.]

14. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñalbai*, *ñablai*, mscr. *ñaluae*, *albauy* 'getötet, erwürgt (von Renntieren, die der Wolf tötet)'; (LEHT.) O. *ñamtumñäi*, Szj. *ñäbluñmäi* 'von einem Raubtier zerrissenes Aas' | ngan. (CASTR.) *ñamlabä* 'erwürgt, getötet', *ñamlä'am* 'erwürgt, getötet werden' | eny. *ol'ei*, *olesei* 'getötet (vom Renntier)', Ch. *olero*, B. *oledo* 'getötet werden'

?? ~ m. *öl-* | msiT. *el-*, Szo. *äl-* | chtiDN. *ue* 't', V. *ue* 'l' | kmi, udm. *vi-* 'töten'. Feltéve, hogy *-l* < *-*ml-*. Lehetséges azonban, hogy a nyeny. *ñamt* 'ésszen' szó családjával fűgnek össze a szamojéd szavak (I. LEHTISALO, Abl. Suff. 177).

[PAASONEN, Beiträge 12 (jegyz.); SETÄLÄ, Stuf. 104; Verw. 70; SZINNYEI, NyH.⁷ 30, 49; LOSONCZI; NyK. XLIV, 388; HALÁSZ: NyK. XXIV, 455; LEHTISALO, Abl. Suff. 107, 177; TOIVONEN: FUF. XXIX, 162.]

15. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñamde* 'Weidenblatt, junges Gras'; (LEHT.) O. *ñamd*^Γ, OP. *ñamñtē*, M. *amd*^Γ, N. *gmtē* 'Blümchen', Nj. *ñamtäet*, P. *ñamtäei*, gen., acc. sg. *ñamtäet* 'eine Pflanze' | ngan. (CASTR.) *ñamti* 'Weidenblatt'; (KLAPR.) *ñumti*, (PALL.) *hrymth* 'Blatt' | eny. *oddi*: Gen. Ch. *oddiro*, B. *oddido* 'Blatt, Gras'.

[LEHTISALO, Abl. Suff. 269—270; PAASONEN, Beiträge 136; SETÄLÄ, Stuf. 78. — Másképp — helytelenül: HALÁSZ: NyK. XXIV, 452.]

16. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñynab*, *ñinab* 'Mann der älteren Schwester; Schwiegervater', Knd. mscr. *ñenpam*, *nenpa* 'шуринъ'; (LEHT.) O., T., Szj. *ññngv*, OP. *ññng*^{BB}, K. *ñññv*, U-C. *ññng*^B, N. *ññngv*, Lj., P. *ñinnap* 'Vater der Frau, älterer Bruder der Frau', O. *ññ* *ññngv* 'Schwiegermutter' | ngan. *ñinaba* 'Schwiegervater; älterer Bruder der Frau' | eny. *inobo* id.

~ m. *nap* | msi *änep* | fi. *anoppi* | lp. *vuöne* 'Schwiegermutter'.

[PAASONEN, Beiträge 19; SETÄLÄ, Stuf. 18; Verw. 89; HALÁSZ: NyK. XXIV, 453; LEHTISALO, Abl. Suff. 244, Vok. Jur. 26; SZINNYEI, NyH.⁷ 140; BÁRCZI, SzófSz.]

17. Szam. nyeny. (CASTR.) *iera*, *jiera*, *yera* 'kleine Ohreule'; (LEHT.) O. *ñijjerä*, OP. *ñijjerä*, Szj. *ñijjerä*, K. *ñijjerä*, Oksz. *ijjerä* 'archibuteo lagopus' | ngan. (CASTR.) *ñeru* 'kleine Ohreule' | enyCh. *ijoda*, B. *ijora* id.

[LEHTISALO, Abl. Suff. 182—3; HAJDÚ: JSFOu. LIV/1, 56; PAASONEN, Beiträge 270.]

18. Szam. nyeny. (CASTR.) *nodea* 'Wasserbeere (Empetrum nigrum)', Knd. mscr. *oča*, *oda*: *wyng oča*, *wyng oda* 'моршника (Rubus chamaemorus)', *jingot*, *jingoč* 'Preisselbeere'; (REG.) *nuđe* 'bogyó', *lie-nuđi* 'черемуха (Faulbeere, Elsebeere)'; (LEHT.) O., T., Szj. *ηōđ'e*, MI. *ηōđ'ep*, U. *ōđ'e*, N. *ōđ'ep*, Lj., Sz., Nj., P. *ηōttšep* 'Beere' | ngan. (CASTR.) *ηuta* 'Beere', *ηudabala* 'beerenreich' | enyB. *óde*, Ch. *óre* 'Beere'.

~ chtiDN. *uo't*, K. *út*, V., Vj. *u't*, Ni. *ut*, Kaz. *u'q'a* 'Beere' | kmi oz | udm. *uzi* 'Preisselbeere'.

[PAASONEN, Beiträge 227—8; LEHTISALO, Vok. Jur. 32, 93; SETÄLÄ, Verw. 43; Stuf. 39; PATKANOV: NyK. XXXI, 449; GOMBOCZ: NyK. XXXII, 211. Máskép, helytelenül N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. LII, 317.]

A SETÄLÄ és kérdőjellel LEHTISALO által is idevont szelkN. *kod*, KO. *kot*, NP. *kotte*, B., Taz, Kar. *kote* 'Sumpfheidelbeere' szók — mint PAASONEN után TOIVONEN immár határozottan rámutatott (FUF. XXVIII, 95) — nem tartoznak ide.

19. Szam. nyeny. (CASTR.) *üörm*, *ěärm*, *ňörm*, *ňerm* 'Nord'; (REG.) *ňärm* id.; (BUD.) Kan. *örm* 'hideg, холодно'; (LEHT.) O., Szj. *ňerm*, T. *ňerm*, *ňiërm*, K., I. *ňërm*, U-C., U., N. *ërm*, Sz., Nj. *ňiërm* 'Nord' | ngan. (CASTR.) *ňarmuŋ* | ? eny. *ümü* 'Norden'.

[SETÄLÄ, Stuf. 115; LEHTISALO, Vok. Jur. 24.]

20. Szam. nyeny. (CASTR.) *ηateky*, *ηaceky* 'jung, Kind', Knd. *asky*, Kan. *acea* 'jung', mscr. *ηatsekih*, *ηatseky*, *ηateki* 'jung, Kind', Knd. *ašky*; (REG.) *ηačiki* 'Kind'; (BUD.) Kan. *aciki*, *aceki*, *atiki* 'fiatal gyermek'; (LEHT.) O., Szj. *ηa't'šekkī*, OP. *ηa't'šekkī*, T. *ηa't'šekkī*, K. *ηa't'šekkī*, U. *a't'šekkī*, U-C. *a't'šekkī*, *a't'ški*, N. *a't'šekkī*, Szjo. *a't'ški*, Lj. *ηašōki*, Kisz. *ηašōki*, *ηašōki*, Nj. *ηašōki*, *ηašōki*, P. *ηašōkūei* 'Kind'; (MUNDY) *Achequee*; (WITSEN) *Atšekis*; (SCHLÖZ.) *aciziki* id. | eny. (CASTR.) Ch. *eti*, B. *ete* 'jung' | kam. *eši* 'Kind'; (AD.) *utšgā-aiši* id.; (DONN.) *eši*, *ešā*, *eši* id. | taig. (PALL.) *иши* | koib. (KLAPR.) *ese*, *esse* 'Knabe', *ase*, *asse* 'Kinder'

~ md. (RÄS.) Penza *ača* 'Kind' | mri. (WICHM.) KB., J. *ä-zä* 'Kind'.

[TOIVONEN: FUF. XIX, 136; LEHTISALO, Abl. Suff. 368; Vok. Jur. 110—111. Részben máskép: PAASONEN, Beiträge 160—1; SETÄLÄ, Stuf. 70.]

21. Szam. nyeny. (CASTR.) *ηamge*, *ηamgē* 'was'; (LEHT.) Szjo. *gm* 'was' :> O. *ηaββē* 'was', U. *qβbo*: *qβboβ'äërt's* 'warum, weswegen'; Lj., Kisz., Nj., Ni., P. *ηammī* 'was', O. *qmc'ē*, OP. *qmc'pē*, Szj., K. *ηamc'ē*, U-C., U., Oksz. *qmc'ē*, N., Szjo. *qmgē* 'was, warum' stb. | ngan. (CASTR.) *ηaman* 'dieser dort', *ηamanie* 'dieser da', *ηamte* ('in attrib. Verhältniss'), *ηamlaje* 'solcher, gleich diesem hier', *ηama ηōka* 'soviel', *ηama jalen* 'heute' *ηaman* 'hierher' | eny. *awuo* 'was'

~ m. *a-*, *o-*, *ama-*: *az*, *amaz*, *ott* | udm. *o-*: *otīn* 'dort' | mri *u-*: *umbal* 'jene Seite' | md. *o-*: *ombo* 'ein anderer'.

[LEHTISALO, Abl. Suff. 388—9, 393; SETÄLÄ, Verw. 33; SZINNYEI, NyH.⁷ 58.; EtSz.]

22. Szam. nyeny. (LEHT.) O. *ηīj* 'zahm, kirre, zu sich lassend (ein Tier), demütig (ein Mensch)', Nj. *ηīj* 'sanftmütig, angenehm (Renntier, Mensch)', *ηīj tī* 'sehr zahmes Renntier, Lieblingsrenntier', *ηīj nīēššep* 'liebends-

würdiger Mensch', Szjo. *ijjumdāmbaš* 'kirre machen, z. B. einen Steinfuchs durch Verfolgen' | szelk. (CASTR.) B., Taz, Kar. *yhēka* 'ruhig', Taz, Kar. *yhē* id., B. *yhēmžam* 'kirre machen'

~ lpN. *vuonjds* 'tame, not shy' | chtiTrj. *ānī* 'nicht scheu' (esetleg < szam.?).

[TOIVONEN: Sitz.ber. Fi. Akad. 1949, 176; LEHTISALO: MSFOu. LVIII, 135; Renntierzucht 19; E. ITRONEN: MSFOu. XCVIII, 133.]

23. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñāi*, *ñai* 'Schlackwetter, Schnee und Regen', *ñajumea*, *ñāimea* 'es ist Schlackwetter geworden'; (LEHT.) O. *ñāj* 'Tauwetter, mildes Wetter'; O. *ñājjumtš*, Szj. *ñājjōmtš*, Kisz. *ñjjumš* 'Tauwetter werden', Szjo. *ñjjummæ*, Lj. *ñjūmmwð*, Nj. *ñjjjummwð* 'es wurde Tauwetter' (MSFOu. LXXII, 38, 112–3) | eny. (CASTR.) Ch. *aiju* 'Schlackwetter (Schnee und Regen)'

24. Szam. ngan. (CASTR.) *ñufou* 'Zeigefinger' | eny. Ch. *ūboe* id.

25. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñutu* 'unreiner Schlitten für die Zeltstangen'; (BUD.) Kan. *utto* 'sátorszállító szán'; (REG.) *ñuttu* 'Zeltschlitten'; (LEHT.) O. *ñūtū*, OP. *ñu'ītū*^a, Szj. *ñūtō*, U. *ūtū*, U-C. *ūtō*, Szjo. *ūtō*, Sz., P. *ñu'ttū*, Nj. *ñū'itu*, Kisz. *ñū'ttūš* 'langer Schlitten ohne Bodenbretter und mit 3 Ständern an beiden Seiten, worin Zeltstangen, Zeltdecken u. a. befördert werden', O. *pōññūtū*, Szj. *pōññūtō*, Szjo. *pōññūtō* 'Schlitten dieser Art, den man an das Zelt gelehnt stellt, damit der Wind die Zeltdecken nicht losreisst' (> or. утица 'легкая оленья самоедская нарта, для езды летом по тундрам' > kmi *uti tša* 'pitkä poron kuormareki', I. KALIMA: Vir. 1934, 254) | szelk. *utu*, *uto* 'Lastschlitten'

~ chtiDN. *ōγδt*, Trj. *āyγδA*, Ni. *ūγδt*, Kaz. *ōγδA*, O. *ōγδl* 'Schlitten, Narte' | fi. *ahkio* 'Schlitten der Lappen.'

[TOIVONEN: FUF. XXI, 99; SM. 1920–1921, 56; LEHTISALO, Renntierzucht 58.]

26. Szam. ngan. (CASTR.) *ñusejeam*, *ñujetem* 'arbeiten' | szelkN. *ūžak*, *ūžešpak*, KO., FO., Cs. *utan*, Taz *ūtan*, K., NP. *uttan*, B. Jel. *ūčan*, Kar. *utenan* 'arbeiten'

~ kmi *udžal-* | udm. *užal-* id.

[SETÁLÁ, Verw. 67; Stuf. 69.]

27. Szam. nyeny. (LEHT.) Nj. *ñūš* (tő: *ñū-*), | szelkN. *ūrnak*, K., FO., NP., Jel., B., Taz *ūrnān*, Kar. *urnan*, Taz *ūrnān* 'schwimmen'

~ m. *úszik* | chtiV. *ut-*, K. *uj-* | msiÉ. *uj-*: (AHLQV.) *ujam*, *vujam* | kmi *uīnī* | udmG. *ujānī* | mdE. *ujems*, M. *ujams* | mriKB. *i-*, U. *ij-*: KB. *iām*, U. *ija'm*, *ija'm* | lpN. *vuoggjāt* | fi. *uida* id.

[SETÁLÁ, Verw. 66; LEHTISALO: FUF. XXI, 18–19; STEINITZ, Fgr. Vok. 55, 136. — L. még HALÁSZ: NyK. XXIV, 469.]

CASTRÉN nyenyec *ōūlim*, *ōlym*, *hūlydm* 'schwimmen' jelentésű adatai (vö. LEHT. O. *χūtītāi*^a 'begab sich ... zu schwimmen'. Jur. Vd. 106) nem tartoznak ide. A *hūlydm* szót a m. *halad-*, fi. *kulkea* igékkel, s lp., md. megfelelőikkel lehet egyeztetni (I. PAASONEN, Beiträge 64; JOKI: Vir. 1947, 385), de ez nem magyarázza a magánhangzóval kezdődő alakokat.

28. Szam. ngan. (CASTR.) *ñona-* visszaható névmástő: sg. I. sz. *ñonanana*, sg. 2. sz. *ñonanta*, sg. 3. sz. *ñonantu* stb. | szelk. *one-* (I. Gramm. § 452); (PROK.) Taz *onān*, *onāk* 'ich selbst, mein Eigenes', *onānvi* 'du selbst', *onvi* 'er selbst'

~ chtiVj. *ḡḡālf* 'Zeichen des Bären stb.', V. *ḡḡ'lf* 'Zeichen, Merkmal stb.' (KARJ.—TOIV. 62/a).

[LEHTISALO: NyK. L, 227—8.]

29. Szam. nyeny. (CASTR.) *ūōroi*, *ḡōroi*, *ḡēroi* 'Herbst'; (BUD.) Kan. *ōrej*; (REG.) *ḡeru*; (SROG.) Kan. *ḡāfo*; (LEHT.) O. *ḡāērū*, Szj. *ḡērō*, Lj. *ḡḡ'ḡ'ū* id.; O. *ḡāḡrōi*, U., Oksz., N. *ḡōrōi* 'herbstlich'; T. *ḡḡḡ'ū*, Kisz. *ḡḡ'ḡ'ūhōvna* 'im Herbst' | szelk. (CASTR.) Jel., B., Taz, Kar. *ara*, K., FO. *ārā*, NP. *ērā* | kam. *ere*; (DONN.) *ēre*, F. *ere*, *ēre*, *ēre* | koib. (KLAPR.) *ire* | mot. *iriu* | kar. (PALL.) *ypbō* 'Herbst'.

UOTILA kérdőjellel idekapcsolja a következő rokonnyelvi szavakat: kmi *ar* 'Herbst, Jahr, Zeit' | udm. *ar* (tő: *arm-*) 'Jahr' | msi *ārēm*, *ārēm* 'Zeit'.

[UOTILA, Kons. Perm. 354; LEHTISALO, Vok. Jur. 60—61, 95; PAASONEN, Beiträge 219.]

30. Szam. nyeny. (LEHT.) O. *ḡāerts*, T. *ḡērtš*, Szj. *ḡerts* 'trinken', U. *ḡōrppi* 'er trinkt', N. *ḡōḡāβ* 'ich trank', Lj. *ḡḡērt* 'trinke!', Kisz. *ḡḡḡ'r's* 'trinken' | szelk. (CASTR.) KO., K., FO., Cs. *yran*, NP. *yrran* 'trinken (Branntwein, Bier etc.)'; K. *yrcau*, FO., Cs. *yrtam*, NP. *yrapčam* 'tränken' | mot. (KLAPR.) *urniam* | taig. *ōrsu*; (PALL.) эрсу | karag. уршмь 'trinken'

~ kmi (WICHM.—UOT.) V., Sz., Pecs. *īreš*, I. *īreš*, P. *īreš* 'Dünnbier, Kwass' | md. *īredems* 'betrunken werden'.

[LEHTISALO, Vok. Jur. 97; SETÄLÄ, Verw. 75; Stuf. 45.]

31. Szam. nyeny. (LEHT.) P. *āntū* 'dünnhaariger steifohriger Hund' | ngan. (PALLAS) *ḡandūe* 'Hund'.

[LEHTISALO, Renntierzucht 48.]

32. Szam. nyeny. (LEHT.) O., Szj., Nj., P. *ḡāēβ*, *ḡāēβ*, U-C. *āēβ*, *āēβ* 'Freiwerber'; T. *ḡāēββmbā*, Szjo. *āēββmbāqš* 'Freiwerber sein', Lj. *ḡāēβōito'orš*, Kisz. *ḡāēβōito'orš* 'werben'; vö. O., T., Szj., U. *ḡāēβā*, Szjo. *āēββāqš*; Lj. *ḡāēββāqš*, Nj. *ḡāēββāqš*, Kisz. *ḡāēββāqš* 'betteln' stb. | ngan. (CASTR.) *ḡoibi* 'Freiwerber'.

[LEHTISALO, Abl. Suff. 36. — L. még uo. 65—6, 81—2, 200; Vok. Jur. 42.]

33. Szam. nyeny. (LEHT.) O. *ḡḡllikkp* 'böser Geist, der Teufel, der Böse' | ngan. (CASTR.) *ḡulāda* 'Wolf'.

[LEHTISALO, Abl. Suff. 268; Jur. Vd. 15; Máskép: SAUVAGEOT, Recherches 126—7.]

34. Szam. nyeny. (LEHT.) Nj. *ḡḡrri* 'fremd' | szelk. (CASTR.) N. *ark*, KO. *āran*, *āren*, K. *aran*, *arḡ*, NP. *arāḡ* 'ein anderer' (szelk. > chanti Vj. *arāḡ*, VK. *ārāḡ* 'fremd, nicht eigen (Vj., VK); ein anderer, neuer (Vj.)' I. KARJ.—TOIV. 77ab)

~ chtiV., Vj. *ārāḡ*, Trj. *āḡrḡz*, Ni. *āḡā*, Kaz. *ārā*, O. *ārī* 'getrennt, auseinander'.¹

[LEHTISALO, Abl. Suff. 141. — De vö. TOIVONEN: JSFOu. LII/6, 7: chti < tör. *ar* 'gegenüber'.]

35. Szam. nyeny. (CASTR.) *ḡaeniu*, *ḡaniu* 'wahr' | szelk. (DONN.) Ty. *āni* 'wahr, wirklich', *ānāl-qšab* 'Zeichen, ein Zeichen an etw. anbringen (an einem Baum, an einem Gegenstand, den man besitzt)' (I. LEHT., Abl. Suff. 164).

¹ A chanti szóra FOKOS-FUCHS DÁVID hívta fel figyelmemet.

36. Szam. ngan. (CASTR.) *ŋaja*, *ŋaija* 'jüngerer Bruder od. Schwester' | szelkK. *awjá* 'jüngerer Bruder'.

37. Szam. nyeny. (CASTR.) *ŋaecea*, Kan. *ŋaecea*, mscr. *äetseä*, *aetsea*, *äetsah*, *ŋäetseä* 'Väterchen'; (LEHT.) O. *ŋä₂tse'* (voc.) 'Vater, (Kinderwort)', T. *ŋä₂tšē*, *ä₂p'žēi*, Szj. *ŋä₂tse*, U-C. *ä₂tšä* id., N. *ä₂tšäβ* 'mein Vater', Lj. *ä₂i tšääm* id.

~ msiTJ. TCs. *ä₂tš₁i*, AK. *ä₂ä₂š*, FL. *ä₂š* 'Grossvater; Vater des Vaters, Vater der Mutter (S.), Vater des Vaters (Ö. W.), Vater (N)' | chtiTrj. *'ät₂i*, O. *ä₂zi* 'Vater' | lpN. *ačče*, S. *attje* 'pater'.

[TOIVONEN: FUF. XIX, 136; Sitz. ber. Fi. Akad. 1949, 183; LIIMOLA: MSFOu. XCVIII, 137; LEHTISALO, Vok. Jur. 49–50; PAASONEN, Beiträge 161–2. — Máskép HALÁSZ: NyK. XXIV, 455.]

38. Szam. nyeny. (CASTR.) *ŋawad* 'Kreuz (am Körper)'; (LEHT.) O. *ŋäββād*, OP. *ŋäββād*, K. *ŋäββād₂*, U-C. *äββād₂*, Nj. *ŋämmāät*, P. *ŋämmāt* 'Taille, Leibesmitte', vö. N. *äββ₂* 'Streifen, Keil (an der Malitza)'

~ ? fi. *uuma* 'Taille, Leibesmitte'.

[LEHTISALO, Abl. Suff. 267.]

39. Szam. nyeny. (CASTR.) Knd. mscr. *ŋān* | ngan. *omtuŋ*, *ŋomtuŋ*, *ŋomtuŋ* | eny. *addu* | szelkN. *unž*, K. *undže*, FO., B., Taz *unže*, Csl. *unžō*, NP. *unžu*; (PROK.) Taz *unp₂i* 'Laus', *unpal-* 'lausen' | kam. (CASTR.) *ünü*, *ünü*; (DONN.) *ünuu* | koib. *une* | mot. *indži* 'Laus'

~ ? mdE. (WIED.) *unža* 'Käfer', (REG.) *unža* 'Spinne', M. (AHLQV.) *inžā*, (REG.) *inža* 'Spinne'.

[PAASONEN, Beiträge 131; SETÄLÄ, Verw. 50; Stuf. 96; LEHTISALO, Abl. Suff. 164.]

40. Szam. ngan. (CASTR.) *ani'e* 'gross', *anija* 'der grössere', *ŋanija* 'mehr' | ? mot. *ini* 'gut'

? ~ msiTJ. *inü*, Szo. *iänj₂* 'gross' chtiDN. *ēnz* id. | kmi *una* 'viel' | udm. *uno* id. | mdE. *ihe* 'gross' | lpN. *aedne*, lpL. *āna*, *ātna* 'viel', *ānap* 'mehr' | fi. *enä* 'Menge, Mehrheit'.

[PAASONEN, Beiträge 19; SETÄLÄ, Stuf. 18; Verw. 34; LEHTISALO, Abl. Suff. 60; FUF. XXI, 39; UOTILA, Syrj. Chr. 170; STEINITZ, Fgr. Vok. 50–51.]

41. Szam. nyeny. (CASTR.) *ŋu* 'Stange, Leiste (am Zelt)'; (BUD.) Kan. *ū* 'sátorpózna'; (REG.) *ŋu* 'Dachstange'; (LEHT.) O., OP., T., Szj., K., Sz. *ŋū*, U-C. *ū* 'Zeltstange'; OP. *ŋūšš₂*, Kisz. *ŋūntaš₂* 'im Wald Holz zu Zeltstangen suchen' | ngan. (CASTR.) *ŋui* 'Stange' | enyCh. *ŋū*, B. *ŋudo* id. | szelk. *ū* 'Querholz zwischen Schlittenkorb u. Schlittenkufe'

~ msi (AHLQV.) *vola*, *vula* 'Stangen, worauf Fische an der Luft getrocknet werden'; (MUNK.) T. *ulā* 'Stange', É. *ulā* 'Zaun'; (KANN.) TJ. *ō₂lā*, AK. *ō₂lā*, KK. *βō₂lā*, FK. *u₂lā*, P. *βu₂lā*, ÉV. *u₂lā*, FL. *ūlā*, Szo. *βy₂la* 'Zaunholz' | chti (KARJ.) Kaz. *uōl₂*, O. *ō₂l₂* 'Stange im Rindenzelt' | kmi (LEHT.) I. *ž < žl* 'Zeltstange' | fi. *vuoli* 'Dachsparren'.

[TOIVONEN: FUF. XX, 60; Vir. 1921, 21; LEHTISALO, Renntierzucht 41; Abl. Suff. 131.]

42. Szam. nyeny. (CASTR.) *ŋob*, *ŋopoi* 'eins'; (BUD.) Kan. *āpte*; (REG.) *ŋobte* 'zusammen'; (LEHT.) O., Szj., K., I. *ŋōB*, Oksz. *ōB*, U. *āB*, N. *āB²*, Lj., Nj., P. *ŋōp*, Kisz. *ŋōp*; O., Szj. *ŋōppōi*, U-C., Oksz. *ōppōi*, U., N. *q₂ppōi* 'eins'; (MUNDY) *Voo op* | ngan. (CASTR.) *ŋo'ai* | eny. *ŋō₂*; (STRAHL.) *Noye* | kam. (CASTR.) *o'b*, *o'm*; (DONN.) *o'β₂*, *ō₂m*, *o'β₂* | koib. (PALL.) *ohp* | mot. (KLAPR.)

om id.; (PALL.) *dshjun ob 'elf'* | taig. (AD.) *dschünopn id.* | kar. (PALL.) *schud-ob id.*

[LEHTISALO, Vok. Jur. 55, 86; Renntierzucht 27. — L. még részben máskép: SETÄLÄ, Verw. 93—4; Stuf. 58—60; helytelenül O. DONNER: MSFOu. LXXI, 61.]

43. Szam. nyeny. (CASTR.) *ηae 'Fuss'*; (BUD.) Kan. *ae, ä*; (REG.) *ηē*; (LEHT.) O., Szj., K. *ηḗḗ*, OP. *ηḗḗ, ηḗḗ*, T. *ηḗḗ*, U-C. *ḗḗ*, Nj., P. *ηḗḗ 'Bein, Fuss'*; (DONN., Anl. Lab. 41) D. *ηḗḗh*, erdei *ηḗḗ*, erdei *Soñay-menti ηḗḗ 'Fuss'*; (ADEL.) „mesenisch“ *наевъ, aen 'die Füße'* (o: *ηḗḗβ 'mein Fuss', ḗḗn 'meine Füße'*), „jugorisch“ *ая, „pustoserisch“ ei*; (SCHLÖZ.) „Mezenisch“ *najev*, „Jugorisch“ *aj*; (KLAPR.) *Ḣo, Ḣa, Ḣe id.* | ngan. (CASTR.) *ηoai* | enyCh. *ḡā, B. ḡo* | kam. *ḡḡ, ḡḡ*, *ḡḡ*, *ḡḡ*, *ḡḡ* 'Fuss', *ḡḡ* 'zu Fuss'; (KLAPR.) *ḡḡ 'Fuss'* | mot. *hoi*; (PALL.) *ḡḡ 'Fuss'* | taigi *a-ḡḡ 'Fuss'*

~ ? chti (KARJ.) DN. *ḡḡ'3*, Trj. *ḡ'ḡ'*, Ni. *ḡt*, Kaz. *ḡ'ḡ' 'Schlittenkufe'*.

[TOIVONEN: FUF. XX, 66. — LEHTISALO, Abl. Suff. 90; Renntierzucht 15, 24, 29, 32; Vok. Jur. 43; DONNER, Anl. Lab. 41; PAASONEN, Beiträge 194. — SETÄLÄ, Stuf. 40; Verw. 56.]

44. Szam. nyeny. (CASTR.) *ηum 'Gras'*; (BUD.) Kan. *um, um 'fű'*; (LEHT.) O. *ηum*, Szjo. *um 'Heu'*; O., Szj. *ηumtḡ*, OP. *ηumtḡ*, U. *umtḡ*, Szjo. *umtḡḡ 'Heu in den Stiefel stecken'*; M. *umtḡḡḡḡ*, OP. *ηumbḡḡḡḡ*, K. *ηumbḡḡḡḡ 'Matte aus Heu unter dem Bettfell'* (vö. O. *ḡḡḡḡḡḡ*, OP. *pḡḡḡḡḡḡ stb. 'Bettfell'*) | eny. (CASTR.) *ḡḡo 'Gras'* | koib. (KLAPR.) *nom id.*

[LEHTISALO, Abl. Suff. 292; Renntierzucht 43; SETÄLÄ, Stuf. 16; PAASONEN, Beiträge 136—7. — Helytelenül: HALÁSZ: NyK. XXIV, 452.]

45. Szam. nyeny. (CASTR.) *ḡḡba 'Handschuh'*; (BUD.) Kan. *ḡḡa, ḡḡa 'keztű'*; (LEHT.) O., Szj., U-C, ML. *ḡḡḡḡḡḡ*, T. *ḡḡḡḡḡḡ*, U. *ḡḡḡḡḡḡ*, Szjo. *ḡḡḡḡḡḡ*, Lj., Nj. *ḡḡḡḡḡḡ*, P., Kisz. *ḡḡḡḡḡḡ 'Handschuh'*; U-C. *ḡḡḡḡḡḡ 'hat Fausthandschuhe an'*; (WITSEN) *oboetfe* | ngan. (CASTR.) *ḡḡfu*, dem. *ḡḡba'ku 'Handschuh'* | eny. *ḡḡe id.* | szelkN. *nob*, KO. *nop*, B., Taz *nopḡ*, K., NP. *noppa, noppe*, Kar. *nup*, Cs., FO. *lobá id.* | kam. *uba, uwa*; (DONN.) *ḡḡa, ḡḡa id.*

[LEHTISALO, Vok. Jur. 19, 93; Abl. Suff. 292, 370; PAASONEN, Beiträge 102; SETÄLÄ, Stuf. 44.]

46. Szam. nyeny. (CASTR.) *ḡo 'Insel'*; (BUD.) Kan. *o 'sziget'*; (LEHT.) Maik. *ḡḡḡḡḡḡ'aj 'Inselchen'* (Jur. Vd. 84) | ngan. (CASTR.) *ḡḡai* | eny. *ḡḡe 'Insel'*.

[HALÁSZ: NyK. XXIV, 452: az itt tárgyalt OS. *ku, ko* nem tartozik ide.]

47. Szam. nyeny. (CASTR.) *ḡḡḡḡ*, Kan. *ḡḡḡḡ*; (BUD.) *ḡḡḡḡ, ḡḡḡḡ*; (LEHT.) O. *ḡḡḡḡḡḡ*, Szj. *ḡḡḡḡḡḡ*; Nj. *ḡḡḡḡḡḡ 'eine Entenart (anas hiemalis)'* | koib. (PALL.) *angal 'anas rutila'* | karag. *onhò 'tetrao lagopus'*

~ lpN. (QVIGST.) *ḡḡḡḡ, ḡḡḡḡḡḡ*; (NIELS.) *ḡḡḡḡḡḡ 'harelda glacialis'*.

[TOIVONEN, Sitz.ber. Fi. Akad. 1949, 176; LEHTISALO, Vok. Jur. 44. — Máskép SETÄLÄ, Verw. 48; Stuf. 85; KALIMA: MSFOu. LII, 94.]

48. Szam. nyeny. (CASTR.) *ḡḡda 'Hand'*; (BUD.) Kan. *uda 'kéz'*; (REG.) *ḡḡda 'Hand'*; (LEHT.) O. *ḡḡḡḡḡḡ, ḡḡḡḡḡḡ*, T. *ḡḡḡḡḡḡ*, Szj. *ḡḡḡḡḡḡ*, U-C. *ḡḡḡḡḡḡ*, U. *ḡḡḡḡḡḡ*, M. *ḡḡḡḡḡḡ 'Hand'*, N. *udaḡḡ 'meine Hand'*, *ḡḡḡḡḡḡḡḡ 'seine Hand'*, Lj., Sz., Nj. *ḡḡḡḡḡḡ*, Kisz. *ḡḡḡḡḡḡ*, P., Ni. *ḡḡḡḡḡḡ*, Lj. *ḡḡḡḡḡḡ 'Hand'* | ngan. (CASTR.) *ḡḡḡḡḡḡ*, gen. *ḡḡḡḡḡḡ* | enyCh. *ḡḡḡḡḡḡ*, B. *ḡḡḡḡḡḡ* | szelk. *ud*, B., Jel., Taz, Kar. *ut*, K., NP. *utte*, Csl. *utò*, FO. *ude* | kam. *uda*; (DONN.) *uda, uda 'Arm, Hand'* | koib. (KLAPR.) *oda* | mot. *uda-m* | taig. *hutte id.*

? ~ msiP. *još*, É. *jgs* 'Fuss' | chtiNi. *još*, Kaz. *još*, O. *jās* 'Hand, Vorderfuss, -pfote'.

[TOIVONEN: FUF. XIX, 60; XXI, 100; PAASONEN, Beiträge 73; SETÄLÄ, Stuf. 45; LEHTISALO, Vok. Jur. 23, 78; Abl. Suff. 13. Másképp: LEHTISALO: FUF. XX, 124.]

49. Szam. nyeny. (CASTR.) *ŋyn*, *ŋen*, *ŋin* 'Bogen'; (BUD.) Kan. *in* 'ij'; (REG.) *ŋin* id.; (LEHT.) O., T., Szj., K., I. *ŋin*, Lj., Nj., P. *ŋin*, Maik. *ŋin* (Vd. 103) 'Bogen' | ngan. (CASTR.) *jinta* | eny. *iddo* | szelkN. *end*, K. *endde*, NP., FO., Jel., Taz, Kar., B. *ynde* 'Bogen', NP. *yndi* 'Selbstschuss', Csl. *ynže* 'Bogen', *ynžea* 'Selbstschuss' | kam. *ini*; (DONN.) *ina*, *ina*, *ina* 'Bogen' | koib. (KLAPR.) *yne* | mot. *myndi* | taig. *minde* id.

~ m. *ij* | msi *ieyt*, *ioβd* | chti *ioyāt*, *ioyā* | md. *jonks* | mri *jonež*, *jonož* | fi. *jousi* | lpK. *jūxs*, *jiks*, L. *juksa* id.

[LEHTISALO, Vok. Jur. 80, 26—7; PAASONEN, Beiträge 238, 270, 274; SETÄLÄ, Stuf. 95; Verw. 72; HALÁSZ: NyK. XXIV, 454.]

50. Szam. nyeny. (SPROGIS) Kan. *ŋāmtas* 'ernennen, bestimmen' | ngan. (CASTR.) *ŋamita* 'ama' 'sagen', frequ.: *ŋamitugutuma* | enyCh. *eitabo*, *eitaddabo*, B. *naitabo* 'sagen'.

51. Szam. nyeny. (CASTR.) *ŋāja*, *ŋaija*; (BUD.) Kan. *āje*; (REG.) *naja* 'Körper'; (CASTR.) *ŋajeta*, *ŋaita* 'fett'; (LEHT.) O., OP., K. *ŋājje* 'Körper'; O. *ŋājjemjāβ* 'ich wurde fett' stb., *ŋājjeβāi*, N. *ŋājjeβāei*, Lj. *ŋājjeβāi*, P. *ŋāddēpāei* 'roh' stb.; (MUNDY) *Ageeua* 'raro' | ngan. (CASTR.) *ŋōbua* 'roh' | eny. *aija* 'Körper', Ch. *aijobā*, B. *aijiba*, *aijibe* 'roh' | szelk. (CASTR.) N. *wač*, KO. *wat*, NP., K. *watte*, FO. *wate*, Cs. *wateā*, Taz, Kar. *wuet*, Kar., B. *muēt*; (DONN.) Ty. *uad*, ATaz *uēdžā*, FKe., KKe. *uātā*, FO. *βad*? 'Fleisch'; Ty. *uadāβ*, Ku. *uādžāβ* 'roh' | kam. (DONN.) A *uā*, F. *uā* 'Fleisch, Körper, Leib' | koib. (KLAPR.) *uja* 'Fleisch'.

A szelkup szókezdő *w-* és *m-* ~ nyeny. *ŋ-*, *φ-* ~ eny., ngan., kam. *φ-* megfelelésre még három példát említ DONNER (Anl. Lab. Spir. 78—9). A szelk. B. *m-* DONNER megállapítása szerint másodlagosan keletkezett *u-*ből. DONNER a szelk. szókezdő *u-* hangot — nagyon helyesen — nem tartja eredetinek, minthogy kizárólag *-a-* előtt fordul elő, s minthogy az eredeti *u-* képviselője eltérő a fentitől. Pontosan nem okolja meg e jelenséget. Magyarázatul két lehetőséget vet fel: vagy szókezdő **ŋ-* hanggal van dolgunk (de ezt kevésbé valószínűnek tartja), vagy eredetileg magánhangzós kezdetű szóval állunk szemben. Ezt bizonyítja KLAPROTH Ka. *hueu* 'Fleisch' adata, melynek *h-*-ja ma már egy szelk. nyelvjárásban sem található és valamilyen szókezdeti aspirációt jelöl (ez a *h-* több olyan szelk. szóban is megtalálható KLAPROTHnál, ahol ma vokalikus szókezdetet találunk).

A szamojéd szócsaládot a komi *jai* 'Fleisch, Leib, Körper' szóval szokták egyeztetni, melynek szókezdő *j-*-jét PAASONEN másodlagosnak tekinti. Mint-hogy azonban UOTILA kutatásai szerint másodlagos *j-* a komi nyelvben csak *e* előtt szokott jelentkezni, ezt az egyeztetést bizonytalannak kell tartanunk.

[DONNER, Anl. Lab. 78—79; PAASONEN, Beiträge 46, 172, 275—276, 299; UOTILA, Kons. Perm. 75—76; LEHTISALO, Abl. Suff. 113, 179—180, 74—75. — Vö. még: SAUVAGEOT, Recherches 127; SETÄLÄ, Stuf. 96; Verw. 57; HALÁSZ: NyK. XXIV, 454.]

52. Szam. nyeny. (CASTR.) *ŋār*, *ŋar*, *ŋārka*, *ŋarka* 'gross', *ŋārda* 'Grösse', *ŋārmādm* 'gross werden, wachsen'; (BUD.) Kan. *ārka*, *arka* 'nagy', *ārma-* 'emelkedni, nőni'; (REG.) *ŋarka* 'gross' stb.; (LEHT.) O., OP., T., Szj. *ŋār*

'Grösse, Ausmass'; O., T., Szj. *nārkkv*, OP. *nārkkv*, U. *ārkkv*, Szjo. *ārkkv*, Lj., Sz., Nj. *nārkkvā*, P. *nāđōkkv* 'gross'; O., T., Szj., Kisz. *nārmp* 'wurde gross', Szjo. *nī ārōβ* 'er wurde nicht gross' | eny. (CASTR.) Ch. *adīke'o*, B. *arikeo* | szelkN., Kar. *warg*, K., Cs., FO., NP. *warga*, Taz *wuerg*, B. *muerge*; (DONN.) Ty. *uār_r*, *uāry*, N., Vj. *uāry*, KTa. *uār_rg^o*, ATa. *uār_rg^o*, FTa. *mārg^o*, FKe. *uār_r*, KKe. *uār_rg^o*, Csa. *uār_rg^o*, FO. *βār_r* 'gross' | kam. (CASTR.) *urgo*; (DONN.) *ur_rg^o*, *ūr_ru* 'gross' | koib. (KLAPR.) *urga* | taig. *argò*, *orgo* | mot. *orga* | karág. (PALL.) *opzò* id.

[LEHTISALO, Vok. Jur. 91; Abl. Suff. 60, 113, 234; Renntierzucht 9, 38; DONNER, Anl. Lab. 78—9; SETÄLÄ, Stuf. 107; PAASONEN, Beiträge 50. — Helytelen frg. egyeztetése: HALÁSZ: NyK. XXIV, 454.]

53. Szam. nyeny. (CASTR.) *nu*³ (gen. *nud*) 'Weg, Spur', *nuda-*, *nudona-*, *nudor_{na}-* 'folgen', *nudunda-* 'einen Weg machen'; (?Knd. *natnam* 'schreiten'); (BUD.) Kan. *u*³ 'Weg'; (REG.) *nun*: *jalinun* 'Tagereise'; (DUN.—GORK.) удъ 'слѣдъ'; (LEHT.) O. *nū*³, Kisz., Nj., Sz. *nū*³, P. *nū*³ 'Spur, Weg', O. *nūdūntā*, T. *nūdund¹ā*, Szjo. *ūdond¹g^o*, Lj. *nuttuttg^o*, Kisz. *nuttūtūg^o* 'vor den Karawanen zur Orientierung und zum Bahnen des Weges fahren' | ngan. (CASTR.) *noajā* | enyB. *u*³, Ch. *ur_i* | szelkJel., Taz, Kar. *wuette*, B. *muette*, N. *watt*, *watte*; (SCHLÖZ.) Tom *wōtta*; (DONN.) Ty. *uā_r*, KTy. *uā_r*, KTa. *uāt_t*, ATa. *uēt_t*, N. *uāt_t*, Vj. *uat*, FTa. *māāt_t* 'Weg' | kam. (CASTR.) *ādē* 'Weg, Heerstrasse'; (DONN.) *ā'dž_i*, *ā'dē*, *ā'tš_i*, *ā't'ə*, *ā't'ə*, *ā'dž_ə*, *ā'tš_i* 'Weg, Spur, Fusspur, Runzel'; (SCHLÖZ.) *addē* 'Weg'.

[DONNER, Anl. Lab. 78; HALÁSZ: NyK. XXIV, 455; TOIVONEN: Vir. XXII, 82—3; GYÖRKE: MNy. XL, 13—16; N. SEBESTYÉN I.: NyK. LIII, 267—270; LEHTISALO, Vok. Jur. 23; Renntierzucht 40. — Helytelenül: SETÄLÄ, Stuf. 46, 106; Verw. 78.]

Kétes megfelelője a m. *út* szó, melyet MESKÓ LAJOS és PAIS DEZSŐ az *úszik* ige *ú-* tövéből magyaráznak (MNy. XXXVII, 193—194). A magyar és a szamojéd szavak egyeztetése HALÁSZ IGNÁCTÓL származik. Ehhez az etimológiához tartozónak vélte korábban TOIVONEN a lappN. *vuottet* 'se spor, finde spor efter dyr' (> fi. *vuottaa*) szót is, később azonban (Sitz.ber. Fi. Akad. 1949, 196—7) a lapp szónak más magyarázatát fogadta el. (A lapp szóra l. még: LEHTISALO: MSFOU. LVIII, 135; UOTILA: FUF. XXVI, 190.) GYÖRKE JÓZSEF arra hivatkozva, hogy egyrészt a nganaszan adatban *-jā* képző van, s hogy másrészt az etimológiát sem uráli **-t-*, sem uráli **-tt-* feltevésével nem lehet megérteni, azt követelteti, hogy mind a magyar szó *t*-jében, mind a szamojéd adatok *t*, *tt*, *d*, *r* hangjaiban, ill. az ezek fejleményeképp jelentkező gégezárában az uráli **t*. névszóképzőt kell látnunk. A szóbelseji mássalhangzóval valóban bajok vannak. Az uráli **-t-* szabályos megfelelései a szamojédban: nyenyec *-d-*, ill. szóvégi helyzetben ('); nganaszan *-t-*, *-d-*, ill. szóvégi helyzetben ('); enyec B. *-d-*, Ch. *-r-*, ill. szóvégi helyzetben mindkét nyelvjárásban ('); szelkup *-t-*, *-tt-*, *-d-*; kamasz *-d-*, *-d'*, ill. szóvégi helyzetben \emptyset . A szamojéd adatokat tehát magyarázhatnók uráli **t* hangból, csak a magyar *út* szót nem, mert a magyarban az uráli **t* megfeleléseképpen *-z* képviselést várnánk (vö. *víz*, *vezet*, *fazék*). Ezért gondolt TOIVONEN arra (Vir. XXII, 82—3), hogy a magyar, lapp és szamojéd szók szóbelseji, ill. szóvégi mássalhangzói uráli **-tt-*ből fejlődtek. Bár a **-tt-* képviselése a szamojédban: nyenyec *-t-*, *-d-*, *-t*; nganaszan *-t-*, *-t*; enyec *-t-*; szelkup *-d-*, *-t-*, *-tt-*, Csl. *-č-*; kamasz *-d-* formában jelentkezik, néhány példában a **-tt-* megfeleléseként a szamojéd,

nyelvekben mégis a fgr., ill. uráli *-t- megfelelési sorát találjuk (l. PAASONEN, Beiträge 75). Ezek közé sorolja — kérdőjellel — PAASONEN a m. út szó szamojéd megfelelőit is (i. h. lapalji jegyzet). A magyar szó idetartozása esetén sokkal valószínűbb a szóbelseji *-tt- feltevése, mint az, hogy GYÖRKE véleményének adjunk helyet. — Legújabbban azonban N. SEBESTYÉN IRÉN azt a véleményét fejtette ki, hogy a szamojéd szók — a nganaszan *noajā* alak kivételével — a magyar *út* szón kívül a chanti DN. *ōγāt* 'Landenge' jelentésű szóval is összefüggenek¹, s hogy a szó belsejében eredetileg *-tk- mássalhangzókapcsolattal kell számolnunk. A *-tk- hangkapcsolat szamojéd megfeleléseire azonban alig van példánk, s ezekből is csak a szelkup adatok képviselőit kapunk egyértelmű felvilágosítást (l. PAASONEN, Beiträge 66—67). A chanti *ōγēt* nyenyec megfelelőjében pedig inkább olyan képviselőt várnánk, mint a chanti DN. *ñīγēt* 'Pfad' ~ nyenyec (CASTR.) *ñeda*, (LEHT.) O. *ñēōp* 'Karawanenweg, zufälliger Winterweg' esetében (l. LEHTISALO: MSFOu. LVIII, 120). De SEBESTYÉN IRÉN egyeztetésének a jelentésbeli oldalát sem látom tisztázottnak, s ilyen körülmények között a chanti *ōγāt*, a manyisi *āxt* és a magyar *út* idetartozását kétesnek vélem.

54. Szam. ngan. (CASTR.) *jintu* 'Njelma' | enyCh. *jīddu*, B. *adde* | szelkNP., Cs. *wanže*, Taz, Kar. *wuenž*, B. *muenž*; (DONN.) Ty., KTy. *uanđž*, ATa. *uanđə*, Csa. *uadžž*, FO. *βađđžə*; (KLAPR.) „Laak“ *gonš* id.; (PALL.) „ad Narym“ *uēntsche* 'salmo leucichthys'

~ msiTJ. *qš* (*kōl*), AK. *uš*, Szo. *ūz* 'нелма' | chtiDN. *ūntš*, O. *ušs*, *us*; (PALL.) „Ber.“ *unsch*, *utschku* | kmiL. *udž* id. | lpKld. *vâtšé'k* 'kleiner Lachs'.

[N. SEBESTYÉN I.: NyK. XLIX, 19; Acta Lingu. Hung. I, 310; DONNER, Anl. Lab. 78; TOIVONEN, FUF XIX, 119; PAASONEN, Beiträge 127; SETÄLÄ, Stuf. 90—1; Verw. 49.]

55. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñesi*, *ñesy*, *ñysi*, *ñysi* 'Zeltdorf', *ñesydm* 'stehen bleiben und sein Zelt aufschlagen'; (LEHT.) O., OP., T. *ñīššī*, U-C. *ē.ššī*, Lj. *ñīž'zī*, Nj. , P. *ñīššī* 'Zeltdorf'; O. *ñāēššō* (inf.), T. *ñīzī*, *ñāēššī* (3. sz. sg. aor.), *ñīzō*, Szj. *ñēššō*, U. *ē.ššō* (inf.), N. *ēššim* (1. sz. sg. aor.), Kisz. *ñīž'fūš* (inf.), Sz. *ñēššūm* (1. sz. sg. aor.) 'halt machen und Zelte aufschlagen': > O. *ñāēššōpt'š*, Szj. *ñēššōpt'š*, U-C. *ē.ššōpt'š* 'Zeltdorf'

~ mdE. *ežem*, *ižim*, M. *ežəm*, *ježəm* 'Platz, Stelle; wandfeste Bank' | fi. *asu-* 'wohnen' | lp. *assā-* (< fi.) 'id., sich ansiedeln' | ? msi (AHLQV.) *assim* 'Kissen' | ? chtiDN. *āšəm* 'Kopfkissen; Ort, worauf der Kopf beim Liegen ruht'.

[TOIVONEN: FUF. XVIII, 191 k.; COLLINDER, Indo-uralisches Sprachgut 59; LEHTISALO, Abl. Suff. 64, 259; Vok. Jur. 49, 60.]

56. Szam. nyeny. (CASTR.) *na* 'der Gott der Unterwelt, der Tod und Krankheiten sendet'; (LEHT.) O. *nā* 'Todesgeist' (Vd. 15) | ngan. (CASTR.) *qua* 'Gott' | eny. *na* 'Gott', B. *nā-faddi*, *ā-padde* 'klarer Rand am Horizont (Gottes Saum)'

[Helytelenül l. SAUVAGEOT: MNy. XXIII, 468.]

*

¹ A chanti szó megfelelője a manyisiban: (KANN.) AK. *āxt*, KK. *ēkt*, FK. *ē'kt*, P. *ēkt* 'Wasserstrasse zwischen zwei Seen, von einem See zu einem Fluss führender Abfluss (Bach oder Fluss)'. L. KANNISTO: FUF, XVIII, 83; MUNKÁCSI: NyK. XXVI, 16; KÁLMÁN: NyK. LIII, 155.

A fenti példákban a nyenyecben $\eta \sim \emptyset$ képviseletet találunk. Az $\eta \sim \emptyset$ váltakozás meglehetősen szabályosan interdiálektális. A szókezdő η -jelentkezik az obdorszki (O.), szjoidai (Szj.), kolvai (K.), izsmai (I.), izsma-mezenyi (MB, MI.) tundrai nyelvjárásokban, valamint a kiszeljovszkajai (Kisz.), *nitšej-i* (Ni.), ljamini (Lj.), szahalinszkajai (Sz.), njalinai (Nj.), Purrementi (OP.) és maikovszkajai (Maik.) erdei nyelvjárásokban minden esetben.¹ A szókezdő η -ugyancsak minden esetben megvan a tazi (T.) tundrai nyenyec nyelvjárásban, de egy esetben (*η̄ tšē ~ q̄ v' z' ēi* 37. sz.) \emptyset -val váltakozik. Hasonlóképp a puri (P.) nyelvjárásban 29 adat közül egyben találunk csak \emptyset képviseletet (31. sz.).

Mássalhangzóhiány jelentkezik a szjomzszai (Szjo.), nesi (N.), okszinói (Oksz.) tundrai nyelvjárásokban minden esetben. Az usztj-cilmai (U-C.) tundrai nyelvjárásban szintén minden esetben \emptyset képviseletet látunk, egy esetben azonban (U-C. *η̄ o b' n* 'Handschuh' ~ *o b' q̄ d̄ i* 'hat Fausthandschuhe an', 45. sz.) $\eta \sim \emptyset$ váltakozást, egyszer pedig η -képviseletet (11. sz. *η̄ q̄ d' imts*) látunk. Az usztjei (U.) nyelvjárás adatai közül 16 esetben \emptyset , 5 esetben η -képviselettel állunk szemben. A mezenyi (M.) nyelvjárás szintén kétféleséget tükröz: 3 esetben \emptyset , 1 esetben (48. sz.) η -képviseletet. A nyenyec nyelvjárásokban mutatkozó képet LEHTISALO idézett adatai alapján a következő táblázatba² foglalhatjuk.

tundrai nyenyec														erdei nyenyec						
	O.	OP.	T.	Szj.	K.	I.	MB. MI.	U.	Oksz.	U-C.	M.	Szjo.	N	Kisz.	Ni.	Lj.	Sz.	Maik.	Ni.	P.
η	43	15	23	32	15	2	4	5	—	1	1	—	—	18	2	22	12	3	28	20
\emptyset	—	—	—	—	—	—	—	16	7	18	3	14	17	—	—	1	—	—	—	1
$\eta \sim \emptyset$	1	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Mit mond ez a kimutatás? Azt, hogy az η -a nyenyec nyelvterület legnagyobb részén általános, s magánhangzós szókezdő csak a tundrai nyenyec területnek a peremén fordul elő tömegesen, főleg a komi és az orosz nyelvterület határán (Mezeny, Pusztoserszk, Usztj-Cilma, Nes környékén). Ha más kutatók adatait is figyelembe vesszük, azt látjuk, hogy CASTRÉN és BUDENZ kanini adatai ugyancsak magánhangzós kezdetűek, tehát megerősítik fenti észrevételünket. Ezzel szemben SPROGIS kanini adataiban $\eta \sim \emptyset$ váltakozást látunk, ami azzal magyarázható, hogy SPROGIS valószínűleg olyan kanin-

¹ A 21. sz. példában az O. és OP. nyelvjárásban $\eta \sim \emptyset$ váltakozást látunk az O. *qmcŋ̄ ~ η̄ q̄ β̄ β̄* alakpárban.

² Táblázatunk e dolgozat etimológiai anyaga alapján készült, s így természetesen nem adhat teljesen hű képet az η -képviseletéről a nyenyec nyelvjárásokban. Példaképpen megemlíthetjük, hogy a táblázat szerint az Oksz. nyelvjárásban nem ismeretes a szókezdő η -hang LEHTISALO okszinói nyenyec szövegeiből viszont kiderül, hogy a mondatban olykor η -nes alakok is előfordulnak: *ärkkäjjum* 'der ältere' (MSFOu. XC, 75), de: *här* 'hēnne tšā-η̄ ärkkädo' 'von drei Männern der älteste' (i. m. 77); *hēhēŋcŋ̄ äč̄β̄β̄* 'es gab Mücken' (i. m. 75), de: *šid'e pādāŋ kāsāβ̄β̄ tōŋ cāč̄β̄χāŋŋp η̄ā* 'zwei Waldjuraken sind am Ufer des Sees' (i. m. 74); *īŋŋamt̄ äč̄β̄βont̄ ū* 'mš̄ēd̄p 'er legte seinen Bogen unter seinen Kopf' (i. m. 75), de: *ton šāda-η̄l* 'an den Fuss des Uferberges vom See' (i. m. 75).

vidéki nyelvjárásból gyűjtött, amely nem egyezik a CASTRÉN és BUDENZ által lejegyzett állapottal, hanem az η - és ϕ képviselőtű nyelvjárások között áll. Ezt látszik alátámasztani az a körülmény is, hogy ADELUNG két mezenyi adatában (41. sz.) η - váltakozik ϕ -val („jugori“ és pusztoszerszki adataiban viszont általánosan ϕ van).

A fenti képviselők egy eltérő jelenséget találhatunk a nyenyecben. A 17. sz. példában LEHT. *ŋijjerä* 'Archibuteo lagopus' szavát nem választhatjuk el CASTR. *iëra*, *ŋiera*, *yera* 'kleine Ohreule' adatától, melyben a j - értékével nem vagyok tisztában (a szóbelseji j - hatására keletkezett az esetleges szókezdő aspiráció zöngülésével és palatizálódásával?).

A *nganaszan*-ban az 1–5, 7, 9, 11, 14–19, 21, 24, 26, 32–33, 36, 41–43, 45–46, 51, 53, 56. sz. példákban η -, a 6, 8, 10, 39, 40. sz. példákban η - \sim ϕ váltakozó képviselőt, a 48–49. és 54. sz. példákban pedig j - képviselőt találunk más-más fonetikai helyzetben. A 31. sz. etimológia *hg*-val kezdődő (PALLAS) adata nyilvánvalóan azonosnak vehető az η -es alakokkal. Az η - tehát a *nganaszan*-ban az esetek jó 5/6-od részében megvan, s nyilvánvalóan kapcsolatba kell hoznunk a megfelelő nyenyec példák η -jeivel.

Sokkal kevésbé elterjedt a szókezdő η - az *enyec*-ben: csak 5 példában, az összes *enyec* adatok kilenced részében fordul elő (41, 42, 43, 44, 56. sz. — mind mélyhangú szó, *u*, *o* előtti helyzet). A 46. sz. etimológiában *n*-, az 54. sz. példában Ch. j - \sim B. ϕ , az 50. sz.-ban B. n - (\sim Ch. ϕ) szókezdőt, a többi esetben (1–21, 23–24, 39, 45, 48–49, 51–53. sz.) magánhangzós szókezdetet találunk, függetlenül attól, hogy mély- vagy magashangú szavakról van-e szó.

A *szelkup*-ban pedig majdnem minden esetben semmi nyoma nincs a szókezdő mássalhangzónak. Az 51–54. sz. példákban azonban a nyenyec η - (\sim ϕ) | *ngan*. η - | *eny*. ϕ képviselőként *w*- (\sim *m*-) hanggal találkozunk. A *w*- (η -, β -) minden nyelvjárásban jelentkezik *-a* előtt, kivéve a *bajchait*, ahol másodlagos, *w*-ből keletkezett *m*- fordul elő. Példáinkban a *szelkup*-ban egyszer jelentkezik szókezdő *n*- (45. sz.).

A *szaiani szamojéd* nyelvekben a tárgyalt példák általában magánhangzóval kezdődnek, néha azonban nazális (*n*-, *m*-), *p*- vagy *h*- is előfordulhat a szó kezdetén. A 7. sz. példában kam. *p*¹, a 44. sz. példában a *koibálban* *n*-, a 48. sz. példában a *taigiban*, a 43. sz.-ban a *motoriban* *h*-, a 49. sz. példában a *taigiban* és a *motoriban* *m*-, a 2. és 49. sz. példában pedig kam. $\phi \sim i$ szókezdő mássalhangzót találunk.

Másrésről viszont a megfelelőekként felhozott *rokonnyelvi* adatok zöme magánhangzós kezdetű, ill. a szókezdő mássalhangzók, melyek az etimológiákban jelentkeznék, másodlagosak.

Ilyen másodlagos hangok a manysiban: j - (2, 40, ?48. sz.), *v*- (?41): az előbbi főleg palatális magánhangzók, az utóbbi velárisak előtt. A *chantiban* i (?48. sz.), u - (18, ?41, 54. sz.), az *udmurtban* és a *mordvinban* j - (4, ill. 55. sz.), a *lappban* *v*- (2, 5, 16, 22, 27, 54. sz.), *h*- (7, 47. sz.), a finnben *h*- (5. sz.).

A finnugor nyelvek alapján úgy vélhetjük, hogy ezek a szavak a finnugor alapnyelvben is jobbra magánhangzóval kezdődtek. Négy példában azonban azt látjuk, hogy az idézett szamojéd szavaknak olyan finnugor szók felelnek meg, amelyeknek kezdő mássalhangzójában eredeti finnugor $*j$ -, ill. $*\beta$ - hang folytatóit kell látnunk. Fgr. $*j$ -vel kell számolnunk a 49. sz.

¹ Ennek másodlagos voltára már PAASONEN (Beiträge 246) és DONNER (Anl. Lab. 118) rámutattak.

etimológia esetében és talán a 48. sz. példa esetében is (nyeny. *ηuda* ~ ? msi *još* 'Fuss' stb. és nyeny. *ηn* ~ fi. *jousi*, m. *ij*).¹ Fgr. *β- jelentkezik a 12. sz. (nyeny. *ηāē* ~ m. *vol-*, udm. *vilinī*) és 14. sz. (nyeny. *ηablaci* ~ ? m. *öl-*, udm. *vi-* 'töten') etimológiákban. De ezek közül is a 14. sz. bizonytalan és kérdéses etimológia.

Más szóval: a finnugor nyelvek 4 példa — köztük két bizonytalan példa — kivételével arról tanúskodnak, hogy az idézett etimológiák előzménye a finnugor alapnyelvben magánhangzóval kezdődött, a szamojéd nyelvek viszont egy szókezdő mássalhangzó nyomait őrzik. Ez a szókezdő mássalhangzó — leginkább η- alakban — elsősorban az északi szamojéd nyelvekben (főleg az idegen hatástól távolabb eső nyenyec nyelvjárásokban és a nganasziban) van meg, de szórványos nyomai a szelkupban (*w-*) és a sajáni szamojéd-ban (*m-*, *n-*, *h-*) is kimutathatók.

*

Mielőtt azonban következtetéseinkben tovább mennénk, még meg kell vizsgálnunk az etimológiák két további csoportját, amelyekben a szamojéd nyelvekben szókezdő mássalhangzó jelentkezik, a finnugor nyelvekben azonban nem.

Az első csoportba (57—61) azok az etimológiák tartoznak, melyekben a nyenyec η- kezdetű szavaknak ű- kezdetű alakváltozatuk is van:

57. Szam. nyeny. (CASTR.) *ηaewa*; (BUD.) Kan. *aeva*; (REG.) *ηewua*; (PALL.) *ηāwau*, *ηaiwa*; (WITSEN) *najewa*; (LEHT.) O., Szj., I., MB., U. *ηāēββv*, *ηāēββv*, T. *ηāēββv*, *ηāēββv*, *ηāēββv*, K. *ηēββv*, U-C., Oksz., M., N. *āēββv*, *āēββv* 'Kopf', Szjo. *āēββgδv* 'sein Kopf', Lj., N. *ηāēββvδ*, Ni. *ηāēββv*, P. *ηāēββv*, Kisz. *ηāēββvkkku* (demin.) 'Kopf'; > (CASTR.) *ηaewaei*; (LEHT.) O. *ηāēββv*, OP. *ηēββv*, Szj. *ηāēββv*, Nj. *ηēββv*, P. *ηēββv* 'Gehirn'; irod. *ηēββv* 'мозг (головной)' ~ (CASTR.) *ηemaei*, *ηemaei* 'Gehirn'; (BUD.) Kan. *ηemaj* 'agyvelő'; irod. *ηemaj* 'мозг (головной)' | ngan. (CASTR.) *ηaiwua*, *ηaewua* | enyCh. *ae*, B. *ebē* 'Gehirn', Ch. *abudi*, B. *eba*; (DONN.) K. *ēββv* 'Kopf' | taig. (?) (MESSERSCHM.) *aiba* | kar. (PALL.) *aibada* 'Kopf' | mot. (SCHLÖZ.) *Nhamba*; (KLAPR.) *nambam* 'Kopf' ~ msiSzo. *āβā* (*āβāxāβā* 'Bärenkopf') | chti (PÁP.) *āyā* 'a medve ajka' (ÉOM. 129) | mriKB. *βu* 'Kopf'; oberes Ende, Wipfel', | fi. *oiva* 'egregius', *oivaltaa* 'intelligere' | lpN. *oaiwve* 'caput; ingenium'.

[KANNISTO: MSFOu. LII, 103—4; LEHTISALO, Abl. Suff. 12; FUF. XXI, 19; Vok. Jur. 42, 109; Renntierzucht 25 stb.; COLLINDER, Jukag. u. Ural. 9. — Máskép: PATKANOV: NyK. XXXI, 444, és részben máskép SETÄLÄ, Stuf. 36, 119; PAASONEN, Beiträge 282—283. — A 'Gehirn' jelentésű nyenyec szókra l. helytelenül: PAASONEN, Beiträge 31, 282; Stuf. 21, 23; Verw. 58.]

58. Szam. nyeny. (CASTR.) *ηameadm* 'saugen', *ηametāu* 'säugen', *ηamieib-tēu* 'ein wenig säugen'; (BUD.) Kan. *āmea* 'szopni', *āmetāla* 'szoptatni'; (REG.) *ηameptanū* 'saugen'; (LEHT.) O. *ηāmme* 'saugen', *ηāmmeβntš* 'um zu saugen' (Abl. Suff. 106), *ηāmme* *žv*, OP. *ηāmme* *žv*, Nj. *ηāmme* *žv*, Szj. *ηāmme*, Kisz. *ηāmme* 'Zitzenmilch' (Renntierz. 63) ~ O. *ηīmme*, *ηūmmē*, T. *ηīmme*, Szj. *ηīmme*, Kisz. *ηīmme* 'saugen', Szjo. *ηīmme* 'ich sog', Lj. *ηīmme* 'sauge' | ngan. (CASTR.) *ηimirim* 'saugen' | szelkN. *ηemnap*, KO., K. *ηemnau*, FO., Cs., NP., Jel., B. *ηemnau*,

¹ PAASONEN ebben az esetben az uráli alapnyelvre *η- hangot rekonstruál (Beiträge 274).

Kar. *ńiman*, Taz. *ńyman*, *ńymelčam* 'saugen'; N. *ńeurap*, KO., K. *ńeurau*, NP. *ńewaram* 'säugen' stb.; N. *ńej*, KO., Jel., B. *ńeps*, K., NP., Cs., Taz. *ńepse*, FO. *ńepsä*, Kar. *ńips* 'Brustwarze' | kam. *ńimerłim*; (DONN.) *ńimērlem*, *ńimarłem* 'saugen'

~ m. *em-ik* | chtiDN. *e'mdā*, Trj. *ǎmt'ǎrə* 'saugen' | fi. *imeä* id. | ? lpN. *ńammāt* id.

Idetartozónak szokták vélni a komi *ńim-* 'saugen' igét is. E szó kezdő *ń-* hangja azonban nem lehet másodlagos képződmény, s ezért törölnünk kell a fenti etimológia tagjai közül. Ez az eljárás annál is inkább indokolt, mivel a komi *ńim-* szó, a *ńam-*, *ńamn-* 'essen (Kind)' szóval együtt — FOKOS-FUCHS DÁVID véleménye és szíves közlése szerint — hangutánzó, hangfestő eredetű lehet.

[EtSz; HALÁSZ: NyK. XXIV, 461—2; PAASONEN, Beiträge 13, 250; LEHTISALO: FUF. XXI, 42; SETÄLÄ, Stuf. 13; Verw. 60; MUNKÁCSI: Nyr. XII, 487; NyK. XXIII, 87; COLLINDER, Jukag. Ur. 77; SAUVAGEOT, Recherches 125; STEINITZ, Fgr. Volk. 31.]

59. Szam. nyeny. (CASTR.) *ńāñi*, *ńañi*, *ńāñi* 'ein anderer', *ńāñi*, *ńani* 'aufs Neue, wiederum'; (BUD.) Kan. *āñi* 'ein anderer'; (REG.) *ńañi* 'mancher, und'; (LEHT.) O. *ńāñi* 'ander', *ńāñi* 'wieder, abermals', Nj., P. *ńāj* 'wieder, anderer', Nj. *ńijji*, Sz., Kisz., Maik. *ńijji* 'ander' ~ (CASTR.) *ńābi*, *ńabi*, *ńāwi*, *ńibi*; (LEHT.) O. *ńāb'i*, Oks. *ńāβi*, Nj., Maik. *ńīmī* 'ein anderer' | ngan. (CASTR.) *ńameai* 'ein anderer' | enyCh. *ēñau*, *ēña* 'ein anderer, der Zweite', B. *ńēke* 'der Andere' | szelkB. Taz. *āme*, N., KO., K. *āu*, Csl. *oau*, FO. *ēau* 'anderer'; N., K., B., Taz. *ai*, NP. *ak* 'wiederum, noch'; (PÁP. K.) *ai* 'még, és' | kam. (CASTR.) *āmi*; (DONN.) *āmi*, *āmī* 'anderer'.

[SAUVAGEOT, Recherches 127—128; SETÄLÄ, Stuf. 16, 24; LEHTISALO, Volk. Jur. 43; PATKANOV: NyK. XXX, 422.]

60. Szam. nyeny. (CASTR.) *ńydea* ~ *ńydea* 'Baumkrümmung, Biegung der Schlittenkufe', *ńidea* 'Krümmung an der Schlittenkufe' | enyCh. *edua* 'Schlittenkufe', *eduiñaro*, B. *esuiñado* 'hinabgleiten'.

61. Szam. nyeny. (CASTR.) *ńyl̥y* *hō-ńyl̥y* 'Birkensaft', *ńylu* 'Saft', mscr. *ńylu* 'Baumsaft' ~ *ńylu* 'Saft': *hō-ńylu* 'Birkensaft', mscr. *ńylu*, *ńylju* 'Baumsaft' | szelkB. *āle*, Jel. *āl*, Taz. Kar. *āl*, NP. *āllu* 'Baumsaft'

~ msiTJ. *ōl*, KL. *īl* 'Splint' (der Birke) | chtiDN. *əl̥ə*, Kaz. *āl̥* 'Baumsplint' | kmiI. *jē*, Sz., L. *jēl* 'Milch' | udm. *jēl* id. | fi. *jālsi*, *jältä*, *jälttä* 'Baumsplint'.

[TOIVONEN: FUF. XX, 53; PAASONEN, Beiträge 91—2; SETÄLÄ, Verw. 45; Stuf. 104—5; BEKE: NyK. XLV, 346.]

A második csoportba azok az etimológiák tartoznak, melyek a nyenyecben *ń-* palatális nazálissal kezdődnek:¹

62. Szam. nyeny. (CASTR.) *ńeka*, *ńieka*, *ńieka* 'älterer Bruder; Oheim'; (REG.) *ńeka* 'älterer Bruder'; (LEHT.) O., U-C. *ńēkkv*, Szj. *ńākkv*, U., Oks. *ńākkv* 'älterer Bruder, jüngerer Bruder des Vaters' | szelk. (CASTR.) N., K., FO. *agá*, Csl. *aká*; (PÁP. K.) *aga* 'idősebb fivér'

~ chtiNi. *ākə*, O. *āgi* 'Vater des Grossvaters' | msi *aki* 'дед; старший брат отца; муж старшей сестры' | lpN. *ække* 'father's brother, paternal uncle'.

¹ A *ńēkkv*, *ńāb'ē*, *ńiśšə*, *ńihoku*, *ńimhē* szók kezdőmassalhangzójának másodlagos voltára LEHTISALO (MSFOU. LVIII, 125; LXVII, 235—6), a *ńān* szókezdő *ń-*jének másodlagosságára SETÄLÄ (FUF. XII, Anz. 91) is rámutat, a nélkül, hogy bármelyikük is magyarázná.

[TOIVONEN, Sitz.ber. Fi. Akad. 1949, 183; LEHTISALO, Vok. Jur. 64, 100.]

63. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñāmd*, *ñamd*, Knd. mscr. *ñamt*; (BUD.) Kan. *ñāmta*; (REG.) *ñāmta-ta* 'Horn'; (LEHT.) O., Szj., N. *ñāmt*, T. *ñāmt*², U-C. *ñāmt*^A; Lj., Kisz., Nj., Sz., P. *ñāmt* 'Geweih, Horn' | ngan. (CASTR.) *ñamta* | enyCh. *eddo*, B. *naddo* | szelkN. *āmđ*, Jel., B., Taz, Kar. *āmdē*, K., NP. *āmdde*, Cs. *oamdä*, FO. *eamde* | kam. *amnu*; (DONN.) *añno*, F. *añno*, *añnu* | koib. (KLAPR.) *amna* | mot. *amde* 'Horn'

~ ? msi *ānt* | chtiDN. *ānet*, Kaz. *āñet* 'Horn'.

[PAASONEN, Beiträge 86; SETÄLÄ, Stuf. 78; Verw. 56—7; LEHTISALO, Abl. Suff. 28; Vok. Jur. 71. — HALÁSZ: NyK. XXIV, 453.]

64. Szam. nyeny. (CASTR.) *nāba* 'Mutterschwester, Stiefmutter, Frau des ältern Bruders', *nabako*, *nabaku*, *nabuko* 'ältere Schwester'; (BUD.) Kan. *nāba* 'mostoha anya'; *nabuko* 'néne'; (REG.) *nabko* 'ältere Schwester'; (LEHT.) O. *nāb²p* 'Stiefmutter, Frau des älteren Bruders'; O. *nāb²akku*, K. *nāb²akkō*, U., Ü-C. *nāb²akko*, Lj. *nēāpākkku* 'ältere Schwester' | ngan. (CASTR.) *naba*, *naju*, gen. sg. *nābu* | eny. *ōba* | szelkN. *apa*, K. *appa*, NP. *oppe*; (PÁP. K.) *aba* id.

~ lpHärj. *oab'ba* 'Schwester'.

[HALÁSZ: NyK. XXIV, 456; SETÄLÄ, Stuf. 44; LEHTISALO, Abl. Suff. 369.]

65. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñā*, Knd. *ñan* 'Mund'; (BUD.) Kan. *ñā* 'száj'; (REG.) *ñam* 'szám'; (KLAPR.) *Njach* 'Mund'; (LEHT.) O., Szj., K. *ñā*, U-C. *ñā*, Sz., Nj., P. *ñāñ* | ngan. (CASTR.) *ñāñ*, mscr. *aang*; (STRAHL) *Nang* | eny. (CASTR.) Ch. *ē*, gen. sg. *eo*, dat. sg. *eddo*, B. *na*, gen. sg. *nā*; (LEHT.) Waj. *nā-ši* (*ši* = 'Öffnung'); (STRAHL.) *Æhka* | szelk. (CASTR.) N., Jel., Kar. *ak*, *āk*, KO., K., NP., B., Taz *āñ*, Csl. *oan*, FO. *ean* 'Mund'; (PÁP. K.) *āk*, *ak* 'száj, torkolat'; (STRAHL.) Nar. *Aak* | kam. (CASTR.) *añ* 'Mund'; (DONN.) *añ*, *añ*, *añ* 'Mund, Maul, das Innere' | koib. (KLAPR.) *an* | mot. *ag-ma* | taig. *añ-de* | karag. (PALL.) *en-de* id.

~ chtiDN. *ōñ*, O. *ōñ* 'Öffnung der Flasche' | kmiP., PK. *em*, U. *vem*, I. *vom* | udmU., G., B. *im*, J., M., S. *im* 'Mund, Öffnung, Mündung' | md. **on-*, **ov-*, **oj-*: *onkšt*, *ojkšt*, *ovks* 'Gebiss am Zaum' | mri (RAMST.) KB. *añ* 'Mündung'; (GEN.) *añ* 'Öffnung der Türe, des Sackes; Riss am Kleide' | lpN. *vuonas*, L. *vūenas* 'capistrum; halter or band on the muzzle of a dog' (<: **vuognā*).

[TOIVONEN: FUF. XVII, 281—2; UOTILA, Kons. Perm. 57; LEHTISALO, Abl. Suff. 17; Vok. Jur. 51, 71, 117 jegyz.; FUF. XXI, 8—9. Más fgr. szókat is idevon még: COLLINDER, Juk. Ur. 84; PAASONEN, Beiträge 27—8, 137; SETÄLÄ, Verw. 53; Stuf. 20; HALÁSZ: NyK. XXIV, 453.]

66. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñar*, *ñar*, *ñarpoi* 'in die Quer', *ñar-pea* 'Querholz' | ngan. *ñar²añ* 'in die Quer', *ñar²btā²ama* 'in die Quer legen', *ñar²btatua* 'in die Quer liegend' | enyCh. *ēdu*, *ēdugađu*, B. *naru*, *narutēde* 'in die Quer, querüber', Ch. *ēdutabo*, B. *narutabo* 'in die Quer legen', Ch. *ēdutére*, B. *narutede* 'querliegend' | szelk. *āren*, *ārt* 'in die Quer' | kam. *āru* id.; (DONN.) *āru*, A. *āro* 'in die Quere, quer vor'.

67. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñānd*, *ñand*; (LEHT.) O., Szj. *ñānt*, T. *ñānt*; Lj., Sz., Kisz. *ñānt* 'Schneide' | ngan. (CASTR.) *ñaita* 'Schneide an Axt, Messer' | enyCh. *eddo*, B. *naddo*, Waj (LEHT.) *nāđ* 'Messerschneide' | szelk.

(CASTR.) N., Kar. *ānd*, K. *āndde*, NP., Jel., Taz *ānde*, Csl. *oande*, FO. *ēande* 'Schneide'

~ msiKL. *intem* 'schärfere, stählerne Kante des Beils oder Messers',¹ (MUNKÁCSI: KSz. I, 44) | chtiDN. *i'nt* (3. sz. sg. *i'ntet*), V. *in't*, Vj. *inll'*, Trj. *i'p'a*, Ni. *ien'tll'*, Kaz. *ien'a*, O. *inll'* 'Schneide (eines Werkzeugs)'.

[PAASONEN, Beiträge 31, 281; SETÄLÄ, Stuf. 84; LEHTISALO, Vok. Jur. 51, 71—2; Abl. Suff. 186.]

68. Szam. nyeny. (CASTR.) *no* 'Tür' | ngan. *noa* | enyCh. *nia*, B. *no*, nu id. | szelk. -a : N. *māddā*, K., NP. *māttā*, Cs., FO. *muadā*, Jel. B., Taz, Kar. *māta* 'Tür' (vö. *māt* 'Zelt') | kam. *āje*; (DONN.) *ālē*, *āip*, *āḷa* 'Tür' | koib. *ai* | mot. *no* | taig. *nja-da* id.

~ msiTJ. *εἰβ*, TCs. *αἰβ*, AK. *αβ*, KK. *εβ*, FK. *εβ* stb. 'Tür' | chti *ay*: DN. *χῶτα* (vö. *χὸτ* 'Haus'), Ni. *οῦ* stb. 'Tür, Tor' | ? mriKB., J. *ama'sa*, T. *omsa*, *opsa* (ha a -sa elem képző) | fi. *ovi* id.

[TOIVONEN : FUF. XVII, 281; SETÄLÄ, Stuf. 46. Máskép : PAASONEN, Beiträge 278—9; HALÁSZ : NyK. XXIV, 453.]

69. Szam. nyeny. (CASTR., BUD.) *nema*; (LEHT.) O. *ñēñme*, *ñēñmp*, T., Szj. *ñēñmp*, N. *ñēñmp*, Nj. *ñēñββḃ*, P. *ñēñββ* 'Schlaf'; Lj. *ñēñββ tḃḃḃ*, Kisz. *ñēñββ tḃḃḃ* 'etwas schlafen'; Lj. *ñēñββ* *χῶχὸβ χαννḃḃ* 'um die Zeit des tiefsten Schlafes' | ngan. (CASTR.) *nambu* | enyCh. *ema*, B. *noma* | ? szelkN. *āḡ*, K., KO., NP. *āḡu*, B. *āḡe*, Taz *ānke*, Kar. *anke*, Cs. *oanḡa*, FO. *ēanḡu* 'Schlaf' | ? kam. (DONN.) *nēmərlem*, *nēmərleḷem* 'einschlafen' — (vö. nyeny. *ñanēu* 'gähnen'?).

[LEHTISALO : Vir. 1950, 162; Abl. Suff. 85—6; Vok. Jur. 100. A magy. *álom* szó családjával hozza kapcsolatba : SETÄLÄ, Verw. 61; Stuf. 28, 38, 113—4. L. még PAASONEN, Beiträge 43; HALÁSZ : NyK. XXIV, 452.]

70. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñanēu* 'gähnen', *ñanernadm*, *ñanernādm*, *ñanertādm* 'angähnen'; (BUD.) Kan. *ñagerta-*, *ñagirda-* 'nyitni, kinyitni', *ñagirga-* 'ásítani, ásitozni' | szelk. (CASTR.) N. *āmak*, *āmbak*, *āmambak*, K., KO. *āmmaḡ*, Csl. *oamaḡ*, FO. *ēammaḡ*, NP. *āmmuaḡ*, Jel., B., Taz, Kar. *āḡaḡ*, Taz *āḡambaḡ* 'gähnen' | kam. *āmoilam* id.; (DONN.) *a'moḷlām*, *a'moḷlām*, F. *a'moḷlām* 'gähnen' (vö. nyeny. *nema* 'Schlaf'?).

[SETÄLÄ, Verw. 61; Stuf. 23.]

71. Szam. nyeny. (CASTR.) *nene* 'sehr'; (LEHT.) O. *ñēñnā* 'recht, sehr' : > (CASTR.) *nienaei*, *ñenaei*; (LEHT.) O. *ñēñnāi*, OP. *ñēññāi* 'richtig, wirklich'; (PROK.) *nenaj* 'настоящий'; (CASTR.) *nienasea*; (LEHT.) O. *ñēñnāsē* 'Wahrheit'; (CASTR.) *ñensa*; (LEHT.) Nj. *ñēñsḡḡḃ*, O. *ñēñsḡḡ* 'gerade' stb.; (CASTR.) *ñenete*, *ñienecē*; (LEHT.) O., Szj. *ñēñnēts*, K. *ñēñēts*, Ü-C. *ñēñnēts* stb. 'Mensch, Samojede'; (MUNDY) *Nee aneeche* | ngan. (CASTR.) *ḡano* 'recht' : > *ḡanasanḡ* 'Samojede' | eny. (PROK.) *enej* 'настоящий' : > (CASTR.) *ennete*; (PROK.) *enet*; (LEHT.) Waj *en pḃi* 'Mensch, Samojede'.

[HAJDÚ : JSFOu. LIV/1, 36—45, 69—70, 78—79. Máskép : PAASONEN, Beiträge 169—171, 164—5; TOIVONEN : FUF. XIX, 174.]

72. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñejea*, *ñiejea*, *niejea* 'Mutterschwester', *ñejeku*, *ñejeke*, *ñiejaku* demin. | szelkNP. *oije*, B. *ōñe* Taz *ōña*, *oña*, Kar. *ōñe*, *oñ* 'Tante'

~ m. *āngy* | msiĒ. *āñi*, K. *ōñ(i)*, T. *āñi* 'Tante, Frau des Mutterbruders' | chtiDN. *āñḡḡ*, Trj. *āñāḡḡ* 'Frau des älteren Bruders, Stiefmutter' stb.

¹ FOKOS-FUCHS D. szíves közlése.

kmiU. *oña* 'Schwiegertochter (Frau des Sohnes)' | lpN. *vuone*, K. *viõñne* 'Frau des älteren Bruders'.

[EtSz.; KARJALAINEN: FUF. XIII, 215; SZINNYEI, NyH⁷, 140; PAASONEN, Beitr. 23. Részben másképp: SETÄLÄ, Stuf. 19–20; Verw. 89.]

73. Szam. nyeny. (CASTR.) *ni* 'auf' (lat.), *niñe*, (loc.), *nid* (abl.), *nimñe* (pros.); (LEHT.) O., Oksz. *ni''²*, Szj. *ni''²* 'auf, darauf' (lat.), O., K., U. *niñ'ne*, Szj. *niñ'ne* 'auf, darauf' (loc.), O. *nidv*, Nj. *niñ'* 'von-herab, herab', Kisz. *niñ't'šəp*, Lj. *niñ't'šəp* 'auf sich' | eny. (CASTR.) *ni* 'auf' (lat.), *nine* 'oben' (loc.) <: *ni* 'das Obere'; (DONN.) *nî*, *nî*, *nə*, *ān nî(t)* 'Bergspitze, Berggipfel' | szelk. (CASTR.) *i-*, *i-*, *ie-*: *iegan* 'päällä', *inne*, *inneä*, 'auf', *innei*, *innî*, *ennel* 'oben befindlich'; (PROK.) Taz *innä* 'auf'

? ~ msi *äl* 'Deckel, Dach, die obere Seite des Stromes' | chtiKaz. *ē'ā*, O. *ē'ti* 'ylitse, päällitse; päällä stb.' | udm. *vil* 'Oberraum' | kmi *vil* id. | mri *βal-*: *βalne* 'auf' | md. *velks* 'Deckel' | lpN. *älä* 'on, onto, upon, over' | fi. *yli*, *ylä* 'Hoch-, Ober-'.

[LEHTISALO: Vir. 1950, 163; STEINITZ, Fgr. Vok. 30; UOTILA, Syrj. Chr. 180; FUF. XXVI, 183; TOIVONEN: FUF. XXIX, 165;

74. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñanu* 'Kinn, Kinnlade'; (BUD.) Kan. *ñanu* 'orca'; (LEHT.) O. *ñāññi*, Sz., P. *ñēññu*, Nj. *ñññu* 'Kinn', Lj. *ñññurri* 'Kinnlade' (*rî* 'Knochen') (MSFOu. LVI, 52): > (CASTR.) *ñanui*; (LEHT.) O., K. *ñāññi* 'Kinn' (Abl. Suff. 178) | eny. (CASTR.) B. *ñanu*, Ch. *eu* 'Kinn', *ewuo* 'Backenknochen' | szelkK., B., Jel. *āka*, Cs., FO. *ākai*, NP. *ākku*, Taz, Kar. *ākal-lî* 'Kinnlade' | kam. *oñai*; (DONN.) *oññoi* 'Kinnlade' | taig. (KLAPR.) *ünüşta* 'Kinn'

~ msi *ā'in* 'Kinn' | chtiDN. *āñan*, Trj. *ā'ñan* 'Kinn, Vorderteil des Schlittens' | kmi *an* 'Kinnlade, Backenknochen' | udm. *an* 'Backenbein, Kinnbacken'.

[PAASONEN, Beiträge 27, 298, 194; STEINITZ, Fgr. Vok. 41, 135–6. Másképp: LEHTISALO, Abl. Suff. 178; HALÁSZ: NyK. XXIV, 453; KARJALAINEN: JSFOu. XXX/24, 12–13; SETÄLÄ, Stuf. 21; Verw. 53.]

75. Szam. nyeny. (CASTR.) *nisea*, *nisea*, Knd. mscr. *niesä* 'Vater'; (REG.) *nišau* id.; (BUD.) Kan. *nisea*, *nisie* 'atya', *nisen-nisie* 'nagyatya'; (LEHT.) O. *niš'še*, *niš'še*, T. *nišā*, Szj. *niš'še*, U. *niš'šəp* 'Vater', *nišā* (vocat.), U-C., Szjo. *niššāβ* 'mein Vater', Lj., Nj. *niššəp* 'Vater'; (WITSEN) Niefsee | ngan. (CASTR.) *jase*, gen. *jaje* 'Vater', *ija* (vocat.) | eny. *ese* 'Vater', *ija'a* 'Vater (in der Anrede)'; (KLAPR.) *essä*, *esse*; (LEHT.) Waj *äšše-da* 'sein Vater' | szelk. (CASTR.) N. mscr. *ehe*, FO., Csl., Kar. *es*, KO., B., Taz *ēs*, NP. *ässe*, K. *as*; (ADEL.) N. *éche*, KTy. *éss-m*, Tom *esè-l*, Kar. *hese-b* 'Vater', ~ m. *ös* | msiAK. *āš*, KK. *āž*, FK. *āž*, P. *ēš*, AL. *ēš* 'Vater der Mutter' | mdM. *otše* 'Vatersbruder' | mriKB. *əzā*, M. *iza* 'älterer Bruder, jüngerer Bruder des Vaters' | fi. *isä* 'Vater' | lpN. *æccē*, *æc* 'Vater'.

[LIIMOLA: MSFOu. XCVIII, 137; TOIVONEN: FUF. XIX, 137; Részben másképp: LEHTISALO: MSFOu. LXVII, 235; Abl. Suff. 19; Vok. Jur. 65, 101; PAASONEN, Beiträge 161, 237; SETÄLÄ, Stuf. 55; Verw. 88; HALÁSZ: NyK. XXIV, 455.]

76. Szam. nyeny. (CASTR.) *niñeka* 'Oheim, älterer Bruder'; (LEHT.) O. *niñ'nekkā*, Szj. *niñ'nekkā* 'älterer Bruder, jüngerer Bruder des Vaters', U-C. *niñ'nekkāβ*, N. *niñ'nekkāβ*, Lj. *niñ'nekkā* id. poss. 1. sz., Ni. *niñ'nekkājjū* 'älterer Bruder (von zweien)'; O. *niñ'edī*, Szj. *niñ'tī*, *niñ'edī*, K. *niñ'edī*, U-C. *niñ'tī*, U. *niñ'd'ē*, Lj. *niñ'd'ē* 'Mann der älteren Schwester', P. *niñ'tāem*, N.

niñ'nedēβ id. poss. 1. sz. sg. | ngan. (CASTR.) *ñenne* 'Bruder' | eny. *inna'a* 'Bruder', *ina* 'älderer Bruder' | szelkNP. *innē* 'älderer Bruder'.

A nyenyec, ngan. és enyec szavakat LEHTISALO helytelenül egyeztetni az udm. *nuñ* 'älderer Bruder' szóval, s valamennyi adat szókezdő *n*-hangját másodlagosnak mondja. A szamojéd szócsaláddal kérdőjellel egyeztetni szokták még a finn *eno*, észt *onu* 'Mutterbruder' jelentésű szavakat.

[LEHTISALO: MSFOu. LXVII, 235–6; Abl. Suff. 267–268; SETÄLÄ, Verw. 89].

77. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñebee*, *ñiebee*, *niebee*; (BUD.) Kan. *ñebee*; (REG.) *ñebee-u*; (LEHT.) O. *ñēβ're*, T. *ñēβ'te*, Szj. *ñēβ're*, K. *ñēβ're*, U-C. *ñēβ'ep* 'Mutter', Szjo. *ñēβ'āβ*, N. *ñēβ'āβ* 'meine Mutter', Lj., Sz., Nj. *ñēmīnep* 'Mutter' | ngan. (CASTR.) *ñame*; (AD.) *njemū-mmu* | eny. (CASTR.) *e* 'Mutter'; (LEHT.) Waj *āēdā* 'seine Mutter' | szelk. (CASTR.) N. *au*, B. *āmā*, NP. *āwue*, Taz *ēme*, Jel., Kar. *ēm*, KO. *ēu*, FO. *eu* | koib. (PALL.) *има-да* | mot. (KLAPR.) *ima-m*, | taig. *imā-m*, *emme* 'Mutter'

~ m. *eme* 'femella' | fi. *emä* 'mater, genetrix'.

[EtSz.; PAASONEN, Beiträge 12–13, 137; SETÄLÄ, Stuf. 16; Verw. 88; HALÁSZ: NyK. XXIV, 455; LEHTISALO, Vok. Jur. 101; COLLINDER, Jukag. Ur. 76.]

78. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñān*, *ñan* 'Tiermagen, Blase (am Tiere)', demin. *ñanku*, *ñānko*; (BUD.) Kan. *ñanko* 'hashártya, gyomor'; (LEHT.) O., Szj., K. *ñān*, O. *ñāñgāky*, Szj., U-C. *ñāñgākko*, Sz. *ñāñgākku*, Nj., P. *ñāñgāku* 'Magen' | szelk. (CASTR.) N. *nanž*, K., Cs., FO. *nanžē*, B., Taz *nānž*, Kar. *nand* id.; (PÁP. K.) *nandzsē* 'has' | kam. (CASTR.) *nāna*; (DONN.) F. *nānā*, *nānā*, A. *nānā* 'Bauch', *naññp* 'Dickdarm' | koib. (PALL.) *nana* | mot. (KLAPR.) *ende*; (PALL.) *aehnde*, энде | taig. (KLAPR.) *ēnde* 'Magen'

~ lpN. *occa* 'sinus', L. *occo* 'die Öffnung vorn in dem Lappenrocke'.

[TOIVONEN: FUF. XIX, 104; PAASONEN, Beiträge 133; SETÄLÄ, Stuf. 91; Verw. 59; LEHTISALO, Vok. Jur. 72.]

79. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñiebee*, *nībee*; (LEHT.) O. *ñīβ're*, Szj. *ñīβ're*, K. *ñīβ're*, U-C. *ñīβ'β'e* 'Nadel', Szjo. *ñīβ'āβ* 'meine Nadel' | ngan. (CASTR.) mscr. *njāime* | kam. *ñimi*; (DONN.) *ñimi* | koib. (KLAPR.) *neme* | mot. *ime* 'Nadel, Nähadel'

~ kmi *jēm*, KP. *im* | mriKB. *im*, U. *imā* | lpN. *aibme* | fi. *äimä* 'Nadel'.

[LEHTISALO, Abl. Suff. 18; Vok. Jur. 110; Vok. Ur. 51; PAASONEN, Beiträge 16, 137, 281; SETÄLÄ, Stuf. 17, 118; Verw. 85–6; UOTILA, Kons. Perm. 75; ZSIRAI: NyK. XLVIII, 40.]

80. Szam. szelkN., B., Jel., Taz, Kar. *ima*, KO. *ema* 'Frau, altes Weib' | koib. *nemy-ka* 'altes Weib'

~ chti *imī* 'altes Weib, Frau' | lpN. *ibme*, L. *ipme* 'Frau des Oheims'.

[TOIVONEN: Sitz.ber. Fi. Akad. 1949, 183; PAASONEN, Beiträge 13; KARJALAINEN: FUF. XIII, 19.]

81. Szam. nyeny. (CASTR.) *ñūdea*, Knd. mscr. *ñučēā*, *nyteā* | enyB. *judea*, Ch. *urea* | kam. *ūdūgā* 'klein'; (DONN.) *udžuge*, *udžuga*, *udžugā*, *udžugs* 'kleiner Grashüpfer; der Kleinste, der Jüngste'.

[PAASONEN, Beiträge 230, jegyz. — L. még DONNER—JOKI, Kam. Wb.: kam. < mong.]

*

Az 57–61. sz. példákban a *nyenyecben* a felhozott szavak mélyhangú változatában *η*-, magashangú változatában *ñ*- szókezdőt találunk.¹ Az *η*- elterjedésére nézve a *nyenyec* nyelvjárásokban ugyanazt mondhatjuk, mint az 1–56. sz. etimológiák esetében. Az *ñ*- (~*n*-) azonban minden nyelvjárásban megvan, és pedig palatális magánhangzók előtt. A *nganaszanban* *η*- és *ñ*- (58. sz.), az *enyecben* *ø*, *n*- (~*ø*: 59. sz.), a *szelkupban* *ø*; *ñ*- (58. sz.), a *szajáni szamojéd* nyelvekben: kam. *ø* (59. sz.), *ñ*- (58. sz.), mot. *nh*-, *n*- (57. sz.), taig. *ø* (57. sz.), karag. *ø* (57. sz.) jelentkezik.

Ennek az öt példának a finnugor megfelelői a 61. sz. kivételével finnugor alapnyelvi magánhangzós szókezdetre mutatnak. A 61. sz. etimológia ugyanúgy fgr. **j*-re utal, mint a 49. sz. *ñin* finnugor megfelelői (~fi. *jousi*).

A 62–81. sz. etimológiákban a magánhangzós szókezdetre valló rokonnyelvi példák mellett a *nyenyecben* mindenütt *ñ*- (*n*-) jelentkezik. A *nganaszan* hármas képviselőt mutat: *η*- (63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70. sz.); *ñ*- (76, 77, 79. sz.); *j*- (75. sz.)³. *η*- jelentkezik a mélyhangú szavakban, *ñ*- pedig a magashangúakban. A *ngan. jase* (75. sz. példa) szókezdője talán a paradigma folyamán előkerülő *-j*- (gen. *jaje*, voc. *ija*) hatására keletkezett.

Az *enyecben* több esetben a Ch. *ø* szókezdetnek B. és Waj *n*- (*ñ*-) szókezdet felel meg (63, 65, 66, 67, 69, 74. sz.). Majdnem ugyanolyan gyakori azonban az általános *ø* képviselő is (64, 71, 75, 76, 77. sz.). A 81. sz. példában a Ch. nyelvjárásban *ø*, a B.-ban *j*- képviselőt mutatkozik; a 73. sz. példában kizárólag *n*- (*ñ*-) szókezdettel találkozunk, a 68. sz. etimológiában pedig Ch. *η*- ~ B. *n*- megfelelést látunk. Érdekes, hogy azok a szavak, melyekben magánhangzós szókezdetet látunk, mind magashangúak, ill. első szótagjuk magashangú magánhangzót tartalmaz. Azokban a B. adatokban viszont, ahol *n*- jelentkezik, a szó mélyhangú (az *n*- hang után legtöbbször *a* következik, egy esetben *o*).

A *szelkupban* egy példa kivételével mindig magánhangzós a szókezdet, a 75. sz. példában azonban a magánhangzós kezdetű alakok mellett ADELUNG karaszin *heseb* adata azt árulja el, hogy valaha erős aspirációval kezdődött a szó ebben a nyelvjárásban. A 78. sz. példában szókezdő *n*- jelentkezik minden *szelkup* nyelvjárásban.

A *szajáni szamojéd* nyelvekben a képviselőt a következőképpen oszlik meg: kam.: *ø* (63, 65, 66, 68, 70, 74, 81. sz.), *n*- (?69, 78. sz.), *ñ*- (79. sz.); mot.: *ø* (63, 65, 77–79. sz.), *n*- (68. sz.); koib.: *ø* (65, 68, 77. sz.), *n*- (78–80. sz.); taigi.: *ø* (65, 74, 77, 78. sz.), *ñ*- (68. sz.); karag.: *ø* (65. sz.). A *ø* és *n*- (*ñ*-) megoszlásában szabályosságot nem tudok észrevenni, hacsak azt nem, hogy a kam. és koib. adatokban a szókezdő *n*- mindig olyan szavakban fordul elő, amelyek szóbelseji nazálist tartalmaznak. Egész sor olyan szóbelseji nazálist tartalmazó szót is látunk azonban a *szajáni szamojéd* nyelvekben, amelyek a szóbelseji nazális ellenére is magánhangzós kezdetűek (pl. 63, 65, 70, 74. sz. stb.).

A finnugor nyelvi megfelelők eredeti magánhangzós szókezdetre mutatnak, kivéve a 73. sz. etimológiát (*nyeny. ñi* ~ udm. *vil*, fi *yli*), melyek szókezdetre fgr. **β*- hangból magyarázható.

*

¹ Vö. még *nyeny.* (LEHT.) O. *ñäñli*, Lj. *ñäñli'li*, (Szjo. *äñli'li*) ~ Kisz. *ññ. d'li* 'fremd, ungewöhnlich' (Vok. Jur. 61).

² Az *η*- a 65. sz. példában CASTRÉN kézirati adatában *ø*-val váltakozik.

³ A 75. sz. példában a *j*- ugyancsak *ø*-val váltakozik.

A finnugor és a szamojéd nyelvek képviselői tehát ellentmondásban állanak egymással. Míg a szamojéd nyelvi alakok alapján szókezdő mássalhangzóra következtethetünk, addig a finnugor nyelvekből idézett példák nagy része eredeti magánhangzós képviselőre mutat.

Melyik őrzi az eredetibb állapotot? Valószínűtlen lenne az a szamojéd szókezdő mássalhangzók gyakori előfordulására alapozott feltevés, hogy ezek a szavak az uráli alapnyelvben is mássalhangzóval kezdődtek. Minthogy minden eredetileg magánhangzóval kezdődő uráli eredetű szavunk szamojéd megfelelőiben a tárgyalt mássalhangzós képviselőtű alakokat fedezzük fel, helytelen lenne arra gondolnunk, hogy az uráli alapnyelvben nem voltak magánhangzóval kezdődő szavak. A valóság az, hogy ezek a szavak az uráli alapnyelvben és a finnugor alapnyelvben is magánhangzós kezdetűek voltak, a szamojéd szókezdő mássalhangzókat pedig másodlagosan keletkezett hangoknak kell tartanunk. CASTRÉN szerint a szókezdő η - „... scheint nur die Bedeutung einer vielleicht aus h entstandenen Aspiration gehabt zu haben.“ (Gramm. 10.)

Ezeknek a másodlagos szókezdő mássalhangzóknak a keletkezési körülményeit kell megvizsgálnunk. Ezzel kapcsolatosan abból indulhatunk ki, hogy a legtöbb nyenyec nyelvjárásban (kivéve az U., Oksz., U-C., M., Szjo., N. tundrai nyelvjárásokat) a magánhangzós szókezdet ismeretlen. A legtöbb nyenyec nyelvjárásban (és az irodalmi nyelvben) pedig minden eredetileg magánhangzóval kezdődő szó η - hanggal kezdődik.

CASTRÉN erről így ír: „Bemerkenswerth ist im Jurakischen und in der Tawgy-Sprache die Eigenthümlichkeit, dass jeder Anlautsvocal in den reineren Dialekten vor sich den Laut η annehmen kann...“ (Gramm. d. Sam. Spr. 10). Ez a szabályosság a jövevéyszókra is kiterjed: (LEHT.) Szj. $\eta\delta tse$ (~ U-C. $\delta\beta tse$, MI. $\delta\beta i' t\acute{s}e$) 'Schaf' < or. овца id.; (CASTR.) $\eta\delta lepea$ (BUD. Kan. $olipe$) 'Farbe (zum Malen)' < or. олифа 'Firnis'; irod. нгартель < or. артель; irod. нголава < or. олово 'ón'; irod. нград < or. ад 'pokol'; (LEHT.) Nj. $\eta\delta m\acute{p}$, Sz. $\eta\delta m\acute{p}$, P. $\eta\delta m\acute{p}i$ 'Schöpfkelle' < chti Trj. $\delta m\acute{p}'i$, Kaz. $\delta m\acute{b}\acute{i}$ id.; jurSz., Lj., Nj. $\eta\delta\eta\acute{n}\acute{i}$ 'Schaf; russischer Pelz' < chti $\acute{a}\acute{s}\eta\acute{n}\acute{i}$ 'Pelz' stb. A nyenyec nyelvnek ez a sajátága a rendelkezésünkre álló adatok szerint a nganaszanban is megvan — ha nem is oly erősen fejlett mértékben, mint a nyenyecben. Újabban azonban — úgy látszik — a nyenyecben is csökken ennek a hangtani jellegzetességnek az intenzitása. A peremterületű (európai) tundrai nyelvjárásokban (U., Oksz., U-C., M., Szjo., N.) a többi nyelvjárás η -jével szemben mássalhangzóhiány mutatkozik, s a magánhangzós szókezdet szemmelláthatólag lassan az η -ező nyelvjárásokba is kezd behatolni. A magánhangzós szókezdet eleinte bizonyára a jövevéyszavak közvetítésével kezdett terjedni (pl. O., Szj. $\acute{a}kk\bar{a}r$, OP. $\acute{a}kk\bar{a}r^R$ 'Jagdhund' < chti $\acute{a}k\bar{a}r$ id., vö. továbbá, hogy az irodalmi nyelvben az idézett нгартель, нголава, нград alakok mellett a szónak артель, олово és ад változatai is ismeretesek)¹, de lassan az eredeti szavakra is kezd kiterjedni a magánhangzóval kezdődő ejtés mód. Pl. az η -ező T. nyelvjárásban a $\eta\acute{a} t\acute{s}\acute{e}$ mellett $\acute{a} p'\acute{z}ei$, az ugyancsak η -ező P. nyelvjárásban $\acute{a}nt\acute{u}$ alakokkal találkozunk. Mindezek a példák azt bizonyítják, hogy nem kifejlődő, hanem hanyatlás felé közeledő jelenséggel van dolgunk. Ezt bizonyítják az enyec példák is, melyekben a szókezdő η - már csak szórványosan fordul elő. A déli szamojéd nyelvekben (a szelkupban és

¹ L. HAJDÚ P.: NyK. LII, 267.

a szajáni szamojéd nyelvekben) a szókezdő hang a legtöbb esetben magánhangzó, azok a szórványos *n*-, *n̄*-, *w*-, *h*- hangok pedig, amelyek példáinkban előfordulnak, azt mutatják, hogy e nyelvekben is volt valaha ugyanolyan eredetű, másodlagos szókezdő mássalhangzó, mint amilyen az északi szamojéd nyelvekben mutatkozik.

Ha a szamojéd nyelvméleket fogjuk vallatóra, tekintetbe kell vennünk, hogy a korai források hangjelölése nem pontos, és nem lehetünk teljesen tisztában az alkalmazott jelek hangértékével. Annyi azonban kiderül egyes adatokból, hogy a szamojéd nyelvekben a szókezdő mássalhangzóknak hagyományai vannak. Ennek nyomát láthatjuk az egyik legelső nyenyec nyelvmélekben, PETER MUNDY szójegyzékének (1640) *Voo op* (= jur. *ḡōp*, 42. sz.) adatában. (MSFOu. LXIV, 4). A *v*-t nem mai értékében kell felfognunk ebben az adatban, hanem annak bizonyosságát láthatjuk benne, hogy MUNDY érezte, hogy a szó elején van valami (aspiráció?, vagy mássalhangzó?) a magánhangzó előtt.¹ A szókezdő *η*- más nyelvekben nem szokott előfordulni (kivéve egyes indián és szibériai nyelveket), úgy hogy nem csodálkozhatunk, ha ezt a szókezdő nazálist általában nem jelölték. Hangzása sem olyan szóeleji helyzetben, hogy a teljesen képzetlen gyűjtő tisztában lenne természetével, s jelölni tudná. [A szókezdő *η*- lejegyzésének nehézségeiről CASTRÉN (Gramm. 10) és DONNER is (Anl. Lab. 41) nyilatkozik.] Ezzel magyarázható (ha nem nyelvjárási sajátsággal), hogy MUNDYNál és RICHARD JAMES-nél (1618–1620) ilyen alakok fordulnak elő általában: (JAMES) *Amptsa*, (MUNDY) *Amza* (= *ḡamsa* 10. sz.), (MUNDY) *Ano* (= *ḡano* 8. sz.), *Achequee* (= *ḡaceky* 20. sz.), *Ageeva* (= *ḡajjebai* 51. sz.).² WITSEN (1705), STRAHLENBERG (1730), SCHLÖZER (1771) adataiban általában magánhangzós szókezdetet találunk, de néhol itt is előtűnik, hogy ezek a lejegyzések pontatlanok. Így pl. WITSEN *Giebt* (= *ḡeḡt* 5. sz.), SCHLÖZER mezenyi *najev* (= *ḡae* 43. sz.), MESSERSCHMIDT (1723) *Na* 'Teufel' adataiból világosan látszik, hogy ezek a szavak *η*-nel kezdődtek. A szókezdő *η*- jelölése PALLAS és KLAPROTH adataiban már következetesebb. A főleg PALLASTól és KLAPROTHtól származó szajáni szamojéd adatok őrizték meg számunkra az ezekben a nyelvekben levő szókezdő *n*-, *n̄*-, *h*- (*~*∅) hangok emlékeit is. KLAPROTH Sprachatlas-a pedig a szelkup nyelvnek egy olyan sajátosságát őrizte meg, melyet a szamojéd szókezdő *η*- és *n̄*-hangok tárgyalásánál nagyon jól fel tudunk használni. Ha KLAPROTH Sprachatlasában megnézzük azokat a szamojéd szavakat, melyek az általunk közölt etimológiákban szerepelnek, azt látjuk, hogy azok általában ugyanazt a képet mutatják, mint az etimológiákban közölt újabb adatok. Egy különbség azonban mégis van az újabb lejegyzések és KLAPROTH adatai között, az t. i., hogy a magánhangzóval kezdődő szók karaszin nyelvjárási megfelelőiben a szókezdő magánhangzó előtt szabályszerűen mindig *h* jelentkezik (l. 1. sz. táblázat).

A KLAPROTH-féle szójegyzékből kitűnik, hogy a Kar. nyelvjárásban azokban az esetekben is *h*- jelentkezik, amikor a magánhangzós kezdetű szelkup szók eredetileg **β*- vagy **j*- előzményűek: Kar. *Hyt* ~ Taz, Tym,

¹ Alátámasztja ezt az a B. O. DOLGIN által leírt körülmény (Происхождение нганасанов: Труды ИЭ. XVIII, 44. l., jegyzet), hogy a ngan. Нромде nemzetségnév nyugaton, az enyeecek szomszédságában Уамде, Уамзе alakban hangzik. DOLGIN ezt a nemzetségnévet az 1667-ben említett Уамзина nemzetségnévvel azonosítja.

² MSFOu. LXIV, 1–3.

Etim. száma	N y e n y e c			E n y e c		Nganaszan	S z e l k u p						
	Pusztó- zerszk	Obd.	Jurák	Mang.	Turuch.		Taz	Tomszk	Narym	Ket	Tym	Karaszin	Laak
49.	<i>Im</i>	<i>Gyn</i>	<i>Ngidde</i>	<i>Üddo</i>	<i>Uddó</i>	<i>Djintä</i>	—	<i>Ünde</i>	<i>Ünde</i>	<i>Ünde</i>	<i>Ünde</i>	<i>Hünde</i>	—
51.	—	—	—	—	—	—	<i>Woti</i>	<i>Wódze</i>	<i>Ueč</i>	<i>Ueč</i>	<i>Ueč</i>	<i>Hueč</i>	—
5.	<i>Ipt</i>	<i>Néep_gta</i>	<i>Nöb_gt</i>	<i>Ütto</i>	<i>Üto</i>	<i>Nap_gta</i>	<i>Obt</i>	<i>Apt</i>	<i>Apte</i>	—	<i>Apté</i>	<i>Hopt</i>	<i>Oppt</i>
48.	<i>Uda</i>	<i>Udà</i>	—	—	—	—	<i>Utol</i>	<i>Udòl</i>	<i>Utenol</i>	<i>Utenol</i>	<i>Utenol</i>	<i>Huitte</i>	—
63.	<i>Nal</i>	<i>Njän</i>	<i>Njän_g</i>	<i>Námo</i>	—	<i>Nan_g g</i>	<i>Akt</i>	<i>Anda_g</i>	<i>Ak</i>	<i>An_g</i>	<i>Ak</i>	<i>Hák</i>	<i>Aagen</i>
8.	<i>Ano</i>	<i>Anú</i>	<i>Náddu_g</i>	<i>Oddu</i>	<i>Oddú</i>	<i>Nandiü_g</i>	—	<i>Ande</i>	<i>Antu</i>	<i>Antu</i>	<i>Antu</i>	<i>Hände</i>	<i>Andai</i>

Ket, Narym *Yt*, Tomszk *Yd* stb. 'Wasser'; Kar. *Hilla* ~ Tym, Ket, Narym *Illek*, Tomszk *Ilen*, Taz *Ilgät* 'lebendig'.

A Kar. *h-*, s erre DONNER is rámutat (Anl. Lab. Spir. 79–80), aspirációt jelöl, s ezt mutatja a „Laak” (tazi szelkup) *gonš* (*Gonu*) 'Njelma' adat is (54. sz.).¹ DONNER az aspirációt a nyenyec nyelv hatásának tulajdonítja (i. m. 80). Azt hiszem azonban, hogy helyesebb, ha a szelk. Kar. aspiráció magyarázatát ugyanott keressük, ahol a többi szamojéd nyelv másodlagos szókezdő mássalhangzóinak magyarázatát. A nyenyec és más szamojéd nyelvek szókezdő *η*-hangját is úgy kell felfognunk, mint az „aspiráció” egy fajtát. CASTRÉN írja szamojéd nyelvtanában: „Von den flüssigen Consonanten kommt *η* nur dialektweise als eine Art Aspiration (~) im Anlaut vor...” (Gramm. 68.) Az aspiráción kívül a glottális zár (gégezár) is jellegzetes sajátossága a szamojéd nyelveknek.² A szóbelsejében és szóvégén levő gégezár, valamint a szókezdő aspiráció bár két különböző jelenség,³ lényegében ugyanarra az okra vezethető vissza, a szamojéd nyelvek hangsúlyozási viszonyaira. A szamojéd nyelvekben az ú. n. erősen vágott szótaghangsúly van érvényben.⁴ Ez a hangsúlyozási mód az egyes nyelvek hangállományában lényeges változásokat vihet végbe. Ez az energikus exspirációval jellemezhető hangsúlyozási mód az oka annak, hogy az így hangsúlyozó nyelvekben a zöngétlen zárhangok spirantizálódnak és affrikatizálódnak, hogy energikus *h*-hangok és gégezáruk keletkeznek, hogy a szóvégén hangsúlytalan (ill. zöngétlen) magánhangzó (*e*) jelentkezik.⁵ A szamojéd nyelvekben is megtaláljuk ezeket a jelenségeket. Az uráli-finnugor **k* folytatója a nyenyecben *h*, a szelkup több nyelvjárásában *k'*. A fgr. **p*-nek a szamojéd nyelvekben (ngan.) *f*, (szam. kam. és szelk.) *p'* s néha *p' ~ h* (kam.) is megfelel. A szamojédban a zöngés mássalhangzók száma igen csekély, s ezeknek a kiejtésében is megmutatkozik az energikus exspiráció zöngétlenítő hatása.⁶ A szókezdő aspiráció is ennek a hangsúlyozási módnak a következménye lehet, éppenúgy, mint ahogy a németben a magánhangzóval kezdődő szavakban is jelentkezik a gégezár. Pl. az *und immer* szókapcsolat a kiejtésben így hangzik 'unt 'imər, ahol is a magánhangzó előtti gégezár az azt megelőző mássalhangzó zöngéjét elvágja, és az erős exspiráció következtében a mássalhangzó zöngétlen lesz.⁷

A szamojéddal nagyjából egyező jelenségek találhatók a legkülönbözőbb indián nyelvekben is. A kaliforniai yokuts nyelvben a szókezdő gégezár igen

¹ DONNER azokat a szavakat tárgyalva, melyekben az eredeti **β*, ill. **j*-szókezdőnek KLAPROTH és PALLAS adataiban nyeny. *g-*, *h-* felel meg (pl. KLAPR. Pust. *gidengu* 'trinken', Jur. *gine* 'Strich', PALL. гиндъ 'паръ', хиндъ 'воздухъ'; KLAPR. Pust. *gui* 'Wasser' stb.) a várható nyeny. *j*-helyett, arra az eredményre jut, hogy az ered. **β* > nyeny. *j*- és **j*- > nyeny. *j*-i előtt eltűnt (ø), „...und nachher durch eine Aspiration oder *η*-ersetzt worden ist.” (Anl. Lab. 39–40). DONNER szerint PALLAS és KLAPROTH *g*, *h* jele *η*-hangértékben is felfogható.

² L. CASTRÉN i. m. 17.

³ Alapvető különbség a kettő között a hangképzés módján kívül, hogy az előbbinek etimológiai előzményei vannak, az utóbbi pedig protetikus.

⁴ CASTRÉN szavaiból is következtethetünk erre, aki azt írja, hogy „...die Silbe mit grosser Schärfe und Anstrengung ausgesprochen wird...” (Gramm. 17). KLAPROTH pedig úgy nyilatkozik a szamojéd nyelvről, hogy leírása alapján ugyancsak ilyen energikus hangsúlyozás képe bontakozik ki előttünk: „Die Worte werden schnell und hart grösstentheils durch die Kehle ausgesprochen.” (Asia Polyglotta 140).

⁵ L. VIETOR, Elemente der Phonetik³, 277–278.

⁶ L. még erről MOÓR: Nyr. 1948, 107.

⁷ L. VIETOR i. h.

gyakori. Ebben a nyelvben egy szótag sem kezdődhet magánhangzóval, s bár vannak zöngés (*b, d, g*) hangjaik, a zöngétlen megfelelőik gazdagabban vannak képviselve (aspirált *p, t, k*, glottalizált *p', t', k'*; az *s, ʃ* hangoknak zöngés párjuk nincs stb.).¹ Hasonlókép a tunica-indiánban sem állhat magánhangzó szó(tag)kezdő helyzetben, s a zöngés zárhangok száma izolált.² A hopi, taos, yawelmani, yuma, tonkawa, chitimacha nyelvekben nagyjából ugyanez a kép tárul szemünk elé.³ PÁPAI KÁROLY déli chanti szójegyzékében (NyK. XXVI) a szurguti nyelvjárási adatokban sokszor gégezár előzi meg a magánhangzós szókezdetet ('*amtu* 'bölcso', '*ej* 'egy', '*ut* 'bogyóféle', '*emp* 'eb', '*aməsvol* 'ül' stb.), s ezt az ejtést KARJALAINEN tremjugáni adatai (I. OL. XIV) igazolják.

Nem ritka jelenség ezek szerint, hogy az energikus exspiratórikus hang-súly következtében egyes nyelvekben a szókezdő magánhangzó előtt aspiráció, hehezet, gégezár képződik, melynek erősségi fokaiban természetszerűleg különbségek lehetnek. A szamojédban is ezzel az erős exspiratórikus hang-súllyal magyarázható, hogy a magánhangzóval kezdődő szók elején erős gégezár vagy aspiráció állt elő, mely az esetek nagy részében nazalizálódott, s ma vagy aspiráció *ŋ*-, ill. *n*-, *n*- alakban jelentkezik. A szókezdő gégezár vagy aspiráció nazalizálódása először valószínűlegolyan szavakban zajlott le, melyek szóbelseji nazálist tartalmaztak, s ez az ejtismód később általánosabbá vált, a nyelvekben a legtöbb nyelvjárásban kötelező érvényűvé lett.

A nyelvekben azonban megfigyelhető még egy törvényszerűség a másodlagos *ŋ*- és *n*- hangok eloszlásával kapcsolatban. Az idézett példanyagból az tűnik ki, hogy a nyelvekben másodlagos *ŋ*-veláris magánhangzó előtt, *n*- pedig palatális magánhangzó előtt áll. Az idézett példákban úgy látszik, hogy a szekundér szókezdő *ŋ*- leggyakrabban *-a* (*-q*, *-q*) előtt fordul elő (6–11, 14–15, 20–21, 23, 31, 35, 37–39, 47, 50–52, 56. sz.), de gyakori az *-ä* *~* *-e* (4–5, 12–13, 19, 29–30, 32, 43, 55. sz.), *-i* (2–3, 11, 16–17, 22, 29, 33–34, 45, 55. sz.), *-o* (1, 10, 18, 28, 42, 45–46. sz.) és *-u* (25, 27, 41, 44, 48, 53. sz.) hangok előtt is. Palatális képzésű magánhangzó előtt, ill. palatális hangrendű szóban szókezdő *ŋ*- nem fordul elő. Legjobban látható ez azokban az esetekben, melyekben a szókezdő *ŋ*- *~* *n*-nel váltakozik. Az 57–61. sz. példák szerint az *ŋ*- szókezdőt tartalmazó változat mélyhangú, az *n*- szókezdőt tartalmazó változat magashangú magánhangzót tartalmaz. Azt, hogy *n*- csak magas hangrendű szavakban, ill. palatális magánhangzó előtt fordul elő, mint másodlagos szókezdő mássalhangzó, a további példák is megerősítik. A 69, 71, 72, 77. sz. példákban *-e*, a 73, 75, 76, 79. sz. példákban *-i* következik a szókezdő *n*- után. A tárgyalat etimológiák nagy részében az *n*- után *-ä* (*~* *eä*) (63–67, 70, 78. sz.), ill. *-ä* (*~* *ē*) (62, 74. sz.) hang áll. Ez látszólag ellene mond eddigi megállapításainknak, különösen akkor, ha csak CASTRÉN adatait vesszük figyelembe, melyekben a fenti példákban az *n*- után *a* hangot találunk, éppúgy, mint ahogy *ŋ*- után is gyakran az áll. Azonban már CASTRÉN figyel-

¹ L. ST. NEWMAN, Yokuts Language of California (Viking Fund Publ. II), New-York 1944, 13, 16–17, 27.

² M. R. HAAS: A Grammatical Sketch of Tunica. Az O. OSOOD szerkesztette Linguistic Structures of Native America (Viking Fund Publ. VI; New-York 1944) c. kötetben 338–9.

³ L. az idézett Linguistic Structures... c. kötetben B. L. WHORF: The Hopi Language, Toreva Dialect (158 kk.); G. L. TRAGER, An Outline of Taos Grammar (184 kk., 197); ST. NEWMAN: The Yawelmani Dialect of Yokuts (222 kk., 225); A. M. HALPERN: Yuma (249 kk.); H. HOIJER: Tonkawa (289 kk.); M. SWADESH: Chitimacha (312 kk.) c. tanulmányait.

meztet arra, hogy a nyenyecben kétféle *a* hanggal van dolgunk: „Oft nimmt jedoch dieser Vocal [t. i. az *a* — H. P.], besonders wenn er kurz ist, eine Nuan-cirung des Lauts an, die entweder an *ā*, *e* oder an *o* gränzt.” (Gramm. d. sam. Sprachen 3). LEHTISALO már megkülönbözteti a kétféle *a* hangot: a veláris változatot *a*, *q*, *g*, *g*, a palatális változatot *ā* betűvel jelöli, és megjegyzi, hogy az *a* hang kétféle ejtése attól függ, hogy milyen környezetben állanak: palatalizált mássalhangzó, valamint *j*, *i*, *i* után vagy előtt palatalizált *ā* áll (Vok. Jur. 28—29).

LEHTISALO azoknak a szavaknak egy részét, melyek a nyenyecben *ā* képviselőt mutatnak, ősnyen. **ā*-n keresztül az ősszam. **ā* folytatójának tartja (Vok. Jur. 71 kk.), más részüket viszont eredeti **e* hangoknak az **ā* ~ **e* váltakozás útján az ősszam. **ā* megfelelési sorába való átcsapásával magyarázza (i. m. 98 kk.). LEHTISALO számol azzal, hogy az ősuráliban volt egy **ā* hang (FUF. XXI, 28), de szerinte ez a hang az ősszamójéban **ā* alakban egybeesett az ősuráli **ā* folytatójával (Vok. Jur. 73). A mai palatális és veláris *a*-hangok tehát ezek szerint újabb, a fonetikai helyzettől függőleg létrejött variánsok lennének.

LEHTISALO két hangtörténeti munkáját kísérletszámba vehetjük csak, mert a szamojéd nyelvek hangtani viszonyainak felderítetlen volta miatt az ősszamójéd, vagy ősuráli alapnyelv vokalizmusának kérdését komoly formában egyelőre nem tárgyalhatjuk. LEHTISALO ilyen irányú munkásságáról STEINITZ is bíráló szavakat mond (Fgr.Vok. 131—132), s egyben ő is kísérletet tesz az ősszamójéd vokalizmus néhány kérdésének tisztázására. A nyenyec *ā*-nak kombinatorius variáns voltára rámutatva elveti az ősnyen. **ā*-féle hangok létezésének lehetőségét, s a mai nyenyec nyelvnek azt a sajátosságát, hogy a palatális mássalhangzók környezetében a veláris magánhangzók palatális ejtésűek,¹ az ősnyenecre vezeti vissza (Fgr.Vok. 132). STEINITZ az ősszam. **ā* (= fgr. **a*) mellett feltesz egy ősszam. **ā* (= fgr. **ā*) hangot is amely egyes szamojéd nyelvekben az **ā* képviselőjével esett egybe. A nyenyecben és az enyecben mindkét ősszamójéd hang *ā* (= *a* és *ā*) képviselőt mutat. A déli szamojéd nyelvekben pedig STEINITZ szerint az **ā* palatális mássalhangzók és *j* után az **ā*-vel együtt *ā*-ban folytatódott, egyébként *ō*-ban (Fgr. Vok. 134—136). Természetesen STEINITZ eredményei sem mondhatók a legkielégítőbbeknek, különösen azért, mivel az ősszamójéd hangok rekonstrukciójában talán a finnugor megfelelőkre tett következtetései befolyásolhatták. LEHTISALO is és STEINITZ is két ősszamójéd hangból indul ki, s lehetséges, hogy ezek további fejlődése az előttük álló mássalhangó minőségétől is függött.

Tekintetbe kell vennünk azonban azt is, hogy a szamojédban sok esetben a magánhangzó jellege szabja meg az előtte álló mássalhangzó minőségét. A szamojéd hangtörténet során erre több példa található. Pl. a fgr. **n*- és **ñ*-hangok képviselője a szamojédban meglehetősen összekeveredett. Mint PAASONEN is CASTRÉN és HALÁSZ alapján megállapítja, ez szoros összefüggésben van azzal a — főleg északi-szamojéd — jelenséggel, hogy az *n* palatális magánhangzó előtt igen gyakran palatalizálódik, az *ñ* pedig veláris magánhangzók előtt depalatalizálódik.² (Beiträge 18.) Szintén PAASONEN mutat rá arra, hogy palatális magánhangzók előtt az eredeti zárhang (**t*, **k*) affrikati-

¹ Ez a jelenség u. i. az *o* és *u* hangokra is kiterjed (l. LEHTISALO, Vok. Jur. 28—29).

² Pl. nyeny. Lj. *n̄r* ~ Sz. *n̄r* 'Sommerspeicher'; U. *n̄rā* ~ Szjo. *n̄rā* 'nagen' (LEHTISALO: FUF. XXIX, 118).

zálódott, ill. egyes esetekben sziszegő hanggá lett (i. m. 178–195). Ugyanide sorolható pl. az a jelenség is, hogy az uráli *s > nyenyec t- folytatója helyett palatális magánhangzó előtt t- jelentkezik (pl. *təri* 'Netznadel', TOIVONEN: FUF. XXVIII, 95).

Ami a nyenyec elsősztagi *ā* (és szókezdő *n̄*-) hangot tartalmazó etimológiákat illeti, azoknak egy része a többi szamojéd nyelv adataival (s az esetleges finnugor megfelelőikkel) összevetve eredetileg mélyhangúnak bizonyulhat. Az enyec nyelv Ch. (és néha B.) nyelvjárásában és egyes szajáni szamojéd nyelvekben találunk azonban *e*, *ä* képviselőt is (63. sz.: enyCh. *eddo*; 65. sz.: enyCh. *ē*, taigi *āη*-, karag. *eh*-; 66. sz.: enyCh. *edū*; 67. sz.: enyCh. *eddo*; 74. sz.: enyCh. *eu*; 78. sz.: mot. *ende*, taig. *ēnde*; 57. sz.: enyK. *ēββu*; 59. sz.: enyCh. *ēηau*, B. *nēke*). Azt kell hát ebből következtetnünk, hogy a nyenyec *ā* hangok a szókezdő *n̄*- hatására keletkeztek? Nem hiszem, hogy ilyen értelmű választ kellene adnunk erre a kérdésre, mert ez az enyec *e* hangokat nem magyarázná meg. Véleményem szerint az enyec nyelv adhat útbaigazítást ebben a kérdésben. Mint láttuk, a nyenyec *nā*-szókezdetű szavakban, azok túlnyomó többségében (63, 65, 66, 67, 74. sz.)¹ a Ch. nyelvjárásban *e*-, a B.-ban *na*- szókezdet van. Ezzel szemben a *ηa*-típusú nyenyec szók enyec megfelelőinek többségében mindkét (B. és Ch.) nyelvjárásban *o*- (6, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 45.), ill. *a*- (9, 12, 21, 23, 39, 51, 52, 54. sz.), ill. Ch. *ηā*- ~ B. *ηo*- (43, 56. sz.) és *ū*- (48., 53. sz.) áll és csak két esetben van *e*- szókezdet (20., Ch.: 50. sz.). A váltakozó nyenyec *ηa*- ~ *nā*-típusú egyetlen példában pedig az enyecben (59. sz.) Ch. *ē*- ~ B. *nē*-megfelelést látunk. Mindezek azt mutatják, hogy *e* szók hangalakjában, az északi szamojéd nyelvek együttélése korában a vokalizmus terén nyelvjárási eltérések voltak, s ezeket a nyelvjárási eltéréseket őrzi a nyenyec és az enyec nyelv. Hogy ezek az őszakiszamojéd nyelvjárási eltérések azon alapulnak-e, hogy a nyenyec *nā*-típusú szavak őszamojéd előzményeinek vokalizmusa más volt, mint a nyenyec *ηa*-típusú szavak vokalizmusa azt feltehetjük, anélkül, hogy *e* magánhangzók minőségét meg próbálnók határozni. A jelek azonban inkább arra mutatnak, hogy a *nā*- típusú szavak (első szótagi vokalizmusának) palatális képzésmódja az őszakiszamojéd-ban alakult ki. Ezzel kapcsolatosan állt azután elő az a helyzet, hogy ezekben a szavakban a nyenyecben ma *n̄*-, s az enyecben B. *n*-, Ch. *ø* képviselőt találunk, szemben a nyenyec *ηa*- típus enyec általános *ø* képviselőjével.²

Nyenyec másodlagos *n̄*- fordul elő *o* előtt egy esetben: nyeny. *ño* 'Tür' (68. sz.), és *u* (*ū*) előtt egy esetben: nyeny. *nūdea*, *nūcēā* 'klein' (81. sz.).

Az előbbi példában LEHTISALO adatai híján is fel kell tennünk, hogy a nyeny. *o* palatális képzésű (*ö*), s hogy őszakiszamojéd megfelelőjének magashangú változata lehetett, arra az enyec Ch. *ηia* alak figyelmeztet. A nyeny. *nūdea* (81. sz.) szó eredetileg pedig valószínűleg ugyanúgy magashangú volt, mint ahogy a kam.-ban is az (emellett szól az enyec B. *judea* *j*- hangja is).

A másodlagos szókezdő nazálisok fejlődését tehát úgy képzelhetjük el, hogy az az energikus, erősen vágott szótaghangsúly okozta szókezdő aspirációból vagy hangszalagzáróból jött létre, eredetileg valószínűleg olyan szavakban, melyek aszó

¹ Egy példában (70. sz.) a szó nincs kimutatva az enyecből, egy példában pedig (64. sz.) *ō*- jelentkezik.

² Ezekben az esetekben az enyecben csak *u*, *o* előtti helyzetben találunk *η*-szókezdőt.

belsejében is tartalmaztak nazálist. A folyamat eredményeképpen veláris magánhangzók előtt ma a nyenyecben η - ($\sim \emptyset$) jelentkezik, s ennek a nganaszanban η -, \emptyset (szórványosan j -), az enyecben \emptyset (szórványosan η -, egy-egy esetben \acute{n} -, ill. j -), a szelkupban \emptyset (a régi Kar. adatokban h -), szórványosan (a előtti helyzetben) w -, a szajáni szamojéd nyelvekben pedig \emptyset , ill. bizonyos esetekben n -, m -, h - felel meg.

A nyenyec magashangú elsőszótagi magánhangzós szavaknak megfelelő példákban viszont a szókezdő aspirációt ma a nyenyecben minden esetben \acute{n} -; a nganaszanban η - (63–69, 71. sz.), néha \acute{n} - (76–77, 79. sz.) és egyszer j - (75. sz.); az enyecben Ch. \emptyset , B. n - (63, 65–69, 74. sz.), Ch. és B. \emptyset (64, és a nyenyec i és e -nek megfelelő magánhangzók előtti helyzetben : 71, 75–77. sz.), Ch. \emptyset , B. j - (81. sz.) és (i előtti) \acute{n} - (n -) (73. sz.); a szelkupban \emptyset (62–70, 72–77, 80. sz.), egyszer n - (78. sz.); a kam.-ban \emptyset (63, 65, 66, 68, 70, 74, 80), ill. n - (69, 78, 79), a koibálban \emptyset (63, 65, 68, 77. sz.), ill. n - (78–80. sz.), a motoriban \emptyset (63, 65, 77–79. sz.), a taigiban \emptyset (65, 74, 77, 78. sz.), ill. \acute{n} - (68. sz.), a karagaszban \emptyset (65. sz.) képviseli (l. a 2. táblázatot).

nyenyec ηa - típus :

2. sz. táblázat.¹

nganaszan	enyec	szelkup	kam.	koib.	mot.	taigi	karag.
η - (29)	\emptyset (30)	\emptyset (24)	\emptyset (17)	\emptyset (11)	\emptyset (11)	\emptyset (18)	\emptyset (7)
$\eta \sim \emptyset$ (5)	η - (4)	w - (4)	p^c - (1)	n - (1)	m - (1)	m - (1)	
j - (3)	$\eta \sim \emptyset$ (1)	n - (1)	$^2\emptyset \sim \acute{z}$ - (2)		h - (1)	h - (1)	
	B. n -, Ch. \emptyset (1)						

nyenyec $\acute{n}a$ -, $\acute{h}e$ - stb. típus :

nganaszan	enyec	szelkup	kam.	koib.	mot.	taigi	karag.
η - (8)	Ch. $\emptyset \sim B. n$ (7)	\emptyset (16)	\emptyset (7)	\emptyset (4)	\emptyset (4)	\emptyset (5)	\emptyset (1)
\acute{n} - (3)	$^3\text{Ch.}, B. \emptyset$ (5)	n - (1)	n - (3)	n - (3)		\acute{n} - (1)	
j - (1)	Ch. $\emptyset \sim B. j$ - (1)						
	$^4\acute{n}$ - (1)						

nyenyec $\eta a \sim \acute{n}a$ -, $\acute{h}e$ - stb. típus :

nganaszan	enyec	szelkup	kam.	koib.	mot.	taigi	karag.
η - (3)	\emptyset (3)	\emptyset (2)	\emptyset (2)	—	n - (1)	\emptyset (1)	\emptyset (1)
\acute{n} - (1)	Ch. \emptyset , B. n - (1)	\acute{n} - (1)	\acute{n} - (1)	—			
		w - (1)					

¹ A zárójelben levő számok az előfordulás gyakoriságát jelzik.

² i előtti helyzetben (2. és 49. sz. példa).

³ négy esetben a nyenyec i és e -nek megfelelő magánhangzó előtt.

⁴ i előtti helyzetben (73. sz.).

A szamojéd nyelvek — a nyenyec és az enyec kivételével — nem mutatják, hogy különbség lenne a képviselőben a szerint, hogy palatális vagy veláris magánhangzóval kezdődik-e a szó. Annyi azonban mindenesetre kitűnik a képviselőtekből, hogy az erősen vágott szótaghangsúly, s ennek következtében az energikus expiráció már az összamojédban létrehozta a szókezdő aspirációt és a nazális (bizonyos esetekben p^c - w -, j -) szókezdést, mert különben a déli szamojéd nyelvekben nem magyarázhatnók meg a szórványos n -, $ñ$ -, m -, j -, h -, w -, p^c - szókezdeteket.¹ Ezek a szórványos mássalhangzós szókezdetek kormeghatározó értékűek, és azt vallják, hogy a szókezdő aspiráció → szókezdő mássalhangzó fejlődés már az összamojéd korban végbement. A szókezdet aspirálására való hajlam azonban a déli szamojéd nyelvek elődeiben gyengébb volt, lassan ki is veszett, mert hiszen a \emptyset képviselőt ezekben a nyelvekben sokkal általánosabb, mint a mássalhangzós képviselőt. Érvényben maradt, sőt még jobban kifejlődött a magánhangzós szókezdet kiküszöbölésére irányuló tendencia az északiszamojéd nyelvekben, ill. ezek előzményeiben. Az északiszamojéd nyelvek alapnyelvében az ős-északiszamojédban egy bizonyos területen kifejlődött a palatális és veláris magánhangzók előtt a másodlagos szókezdők kétféle képviselője, mely a nyenyecben a mai napig megvan, az enyecben azonban legfeljebb a csökevényei mutathatók ki. A nganaszanban ilyen különbségtevés nem látszik.

Ezt a jelenséget legszebben azok a nyenyec példák mutatják, amelyekben ugyanannak a szónak (esetleg bizonyos fokú alak- és jelentésdifferenciálódással) mélyhangú η - kezdetű és magashangú $ñ$ - kezdetű változata is van. A szamojéd nyelveknek ez a régi jellegzetessége ma már csak a legizoláltabban élő nyenyec nyelvben van meg még, mint jelenleg is tevékenyen ható tendencia, de a nyenyec perem-nyelvjárásokban kiveszett már, s ez lesz talán a még meglévő η - hangok sorsa is. Az $ñ$ - azonban meg fog maradni, mint ahogy minden nyenyec nyelvjárásban megvan, mert ezekben az $ñ$ - protetikusan volt nem világos a nyelvérzék számára, s a többi eredeti $*ñ$ - ($*n$ -) hangot tartalmazó szóval egy kategóriába esik.

Ami a tárgyalt szamojéd szavak finnugor megfelelőit illeti, már az eddigiekben is megállapítottuk, hogy az η - típus finnugor rokonai általában eredetileg magánhangzós szókezdetet mutatnak. Egyes finnugor nyelvi adatok mássalhangzóval kezdődnek ugyan, de ezek alkalmilag, a fonetikai helyzettől függően az egyes nyelvek különletében fejlődtek ki. Ilyen pl. a lapp v - (2, 5, 16, 22, 27, 54, 65, 72. sz.), melyet szó elején, leginkább uo előtt, az általánosan elfogadott vélemény szerint másodlagosnak tekintenek.² A lappban előforduló szöveji h - (7, 47. sz.) szintén másodlagos. Ez egyrészt a lp. h - nélküli adatokból, másrészt a többi másodlagos szókezdő lp. h - analógiájából következik.³

¹ A két példában előforduló kam. \dot{z} -t (2. és 49. sz.) nem számítom ide, minthogy i -előtti helyzetben új fejlemény is lehet.

² L. PAASONEN, Beiträge 137; WIKLUND, UL. 232. Ilyenek még pl.: lpN. *vuola* 'Bier' ~ fi. *olut* (< litv. *alus*); lpN. *vuögga* 'Angel' ~ fi. *onki*; lpN. *vuosko* 'Barsch' ~ fi. *ahven*; lpN. *vuovdda* 'cavum' ~ fi. *uudus*; lpN. *voubärs* 'rangifer' ~ fi. *uwe* stb., stb. Hasonló példákat l. még: WIKLUND, UL. 44, 66, 131, 208–9; 212, 232; T. I. ITRONEN: JSFOu. XXXII/3, 62, 64.

³ Pl. lpN. *vuokk* ~ V., F., O., U., H. *hökke* ~ fi. *onki*; lpN. *hækkad* 'plötzlich' ~ fi. *äkkö* (WIKLUND, UL. 180); lpN. *husta* < fi. **uuste*, *uustin* 'uistin' (ÄRMÄ: Vir. 1921, 65). A másodlagos h - gyakori a jövevényszavakban is (l. QVIGSTAD: FUF. XXIX, 42–46, 50).

Kérdés azonban, hogy a többi finnugor nyelv magánhangzós szókezdéssel szembenálló lp. *n-* a *námmát* 'szopni' szóban (~fi. *imeä*) nem a szamojéd nyelvekből ismert erősen vágott szótaghangsúly egykor megvolt hatásának tulajdonítható-e, amelyet ilyenformán a lappban is kimutathatnánk?¹ Hogy ebben a kérdésben állást tudjunk foglalni, meg kell vizsgálnunk, találhatók-e még példák erre a jelenségre a lappban. A szőfejtő irodalom számontartja a következő, idevonható egyeztetéseket: [1] lpT. (GEN.) *nollane-* 'ilahtua' ~fi. *ilo*, s ezt a ngan. *naltatem* 'sich freuen' szóval vetik össze (T. I. ITKONEN: JSFOu. XXXII/3, 27, 107); [2] lpN. *nida* 'contumacia, trods', L. *nippeä* 'härnätä' ~fi. *inttää* (i. m. 24, 107, 117); [3] lpN. *nirrvot* 'ringi, os foede distorquere', L. *nirevu-* 'grinsen', I. *nirvïd* 'irvistää' ~fi. *irvi*, *irvistää* (i. m. 25, 107, 124). Itt említhetjük meg továbbá azokat az eseteket is, melyekben a lp. *n-* hang fi. *j*-vel áll szemben: [4] lpN. *njuottat*, *njuodam* 'allinere, oblinere' ~fi. *juutua* (T. I. ITKONEN: MSFOu. LVIII, 54); [5] lpN. *njukča*, *njučča*, L. *ňukča-* 'cygnus, olor' ~fi. *joutsen*, *jouhten*, *joeksen* ~? mdE. *lokšij*, *lokštim*, M. *lokšti* ~ mari KB. *jü-kxšə* ~kmi *juš* ~ udm. *juš* ~ msi (PALL.) *joschwoi* 'Schwan' (T. I. ITKONEN: MSFOu. LVIII, 38, 54; TOIVONEN, Affr. 170, 234, 247; WIKLUND, UL. 275; PAASONEN, Beiträge 181; SETÄLÄ, Verw. 48).

Ha végigtekintünk ezeken a példákon, azt látjuk, hogy a lp. *n-*, *n*-~finn *i-* vagy *j-* szókezdettel áll szemben. Az első példa ngan. adatát az összeállítás bizonytalansága miatt csak annyiban vehetjük tekintetbe, hogy az *n-* esetleg másodlagos szókezdő mássalhangzó is lehet. Az utolsó példa határozottan fgr. **j*-re mutat. Arról lehet tehát itt szó, hogy e szavak eredetileg *j*-vel kezdődtek s a lp. *n-* ennek a képviselőtét mutatná. Ezek a még közfinn **j*-hangok a finnben *i* előtti helyzetben — talán a *jo-* ~ *e-* változással, ill. váltakozással (l. SETÄLÄ, ÄH. 437 kk.) összefüggésben — esetleg lekophattak. A lp. *námmát* szó *n*-jét is ilyesféleképp foghatjuk fel.

A finnben jelentkező *h-* (5. sz.) ugyancsak másodlagos, a finn nyelv külön életében keletkezett.²

A manyisi *j-* (2, 40, ?48. sz.) és *v-* (11. sz.) ugyancsak kifejlődhet szó elején palatális, illetőleg veláris magánhangzók előtt, miképp a chantiban is (chti *i-*: ?48. sz.; *y-*: 18, 41, 54. sz.).³

¹ Helytelen HALÁSZ álláspontja, aki ezt az etimológiát úgy magyarázza, hogy a nyenyec *η-* < **h*-ből keletkezett (NyK. XXIV, 450).

² L. PAASONEN, Beiträge 107; SETÄLÄ: FUF. XII, 169. SETÄLÄ a fi. *haven* 'Bart' analógiás hatásával magyarázza a hapsi *h*-ját. A fi. *hiha*, *hija*, *hia* (~észt *iha*, md. *oža*) 'Ármel' (WIKLUND, UL. 116; PAASONEN, S-Laute 70; FUF. VI, 120; ÄIMÄ: MSFOu. XLV, 145; RAVILA: FUF. XX, 107; HAKULINEN, SKRK. I, 51) és *haahka*, *ahka* (~észt *ahka*, karj. *hoahka*) 'Eiderente' (KALIMA: MSFOu. XLIV, 88–9; HAKULINEN, SKRK. I, 51) szavakban azonban ugyancsak másodlagos, különnyelvi *h*-hangot találunk.

³ Vö. msiAK. *ält*, P. *jelt*, ÉV., DV. *ilt*, AL. *ilt*, FL. *elit* 'vorne, früher' ~ chti *iet*, et. *il'* stb.; m. *elő*; kmi *ilin*; fi. *ete* (KANNISTO, Wog. Vok. 41–42); msiTJ., TCs. *is*, AK. *es*, KK. *es*, P. *ies*, ÉV. *is*, DV. *ies*, AL. *is* 'Vernunft' < tör., vö. kaz., bar., tob. *is* id. (i. m. 44, és FUF. XVII, 68); msiTJ. *iläx*, AK. *elx*, KK. *elx*, P. *jelx*, ÉV. *jelx*, *ilx* 'Sieb' < tör., vö. kaz., tob., bar. *iläk* id. (Wog. Vok. 47); msiFK. *ššška*, P. *ššška*, ÉV., DV. *ššška*, AL. *šška*, FL. *šška* 'Ochs' < kmi *oška* (WogVok. 67); msiTJ. *olä*, AK. *olä*, KK. *olä*, FK. *olä*, P. *olä*, ÉV. *olä*, DV. *olä*, AL. *olä*, FL. *olä*, Szo. *olä* 'Zaunholz' ~ fi. *ulku*, lp. *olk*, md. *olga* (i. m. 119); msiTJ., TCs. *önš*, AK. *önš*, KK. *öns*, FK. *öns*, P. *öns*, ÉV., AL., KL. *unš*, FL., Szo. *uns* 'übersetzen, -fahren' ~ chti *untš*, kmi *rudžni*, mri *wonžem*, lp. *vānce*, észt *vahtsima* (i. m. 119); msiTJ. *oräx*, AK. *oräx*, KK. *oräx*, FK. *oräx*, P. *oräx*, ÉV., DV., AL. *urx* 'Siehel' < tör., vö. tob., kaz.,

A komi *vom* szó (63. sz.) *v*-je az udmurt megfelelő tanúsága szerint nem eredeti * β - folytatója (l. UOTILA, Kons. Perm. 57, 63 kk), mikép a kmi *jem* (79. sz.) szókezdő mássalhangzója is azon esetek közé tartozik, ahol a *j*- inetimológikus (l. i. m. 75 kk).

A mari β - az 57. sz. példában a többi rokonnyelvi adat alapján szintén a mari nyelv külön életében, *u* előtti helyzetben keletkezettnek ítéltető.¹

Ezek az etimológiák tehát nem kényszerítenek arra a feltevésre, hogy az ősszamojéd szókezdő aspirációt és fejleményeit az uráli vagy a finnugor korig visszavezessük, hanem mindössze arról győznek meg, hogy az ősszamojédban az uráli alapnyelv magánhangzóval kezdődő szavai, a szétválás óta az ősszamojéd nyelvben felbukkant újabb eredetű magánhangzóval kezdődő szavakkal együtt részesei lettek a szókezdő aspiráció kifejlődési folyamatának.

Vannak azonban olyan jelek is, amelyeknek a vallomása szerint ebben a folyamatban olyan szók is részt vettek, melyeknek finnugor alapnyelvi alakjukra szókezdő **j*-, ill. * β - hangot szoktak feltenni. Fgr. **j*- kezdetű szók a 49, 61 (és 48?) sz. etimológiák, fgr. * β - kezdetűek a 12, 14 (?) és 73. sz. etimológiák. A fgr. és uráli **j*-nek a szamojéd megfelelői, mint tudjuk: nyeny. *j*-; ngan. *j*-; eny. *j*- (*ǵ*-); szelk. *t*- (*č*-); *k*-; kam. *t*- (*ǵ*-), koib., mot., taig. *dž*- szokott lenni. Ezzel szemben a 49. sz. etimológiában: nyeny. *ŋ*-, ngan. *j*-, enyec \emptyset , szelk. \emptyset , kam. $\emptyset \sim i$ -, koib. \emptyset , mot., taig. *m*- képviselőt, a 61. sz. etimológiában nyeny. *ŋ*- $\sim n$ -; szelk. \emptyset képviselőt találunk a fgr. **j*-re valló adatokkal szemben (fi. *jousi*, *jälsi*). PAASONEN még idevonja a nyeny. *ŋesü* 'Glied' és *ŋaewaei* 'Gehirn' szó családját is. Az előbbi a fi. *jäsen*, m. *iz*, udm. *joz*, mri *izžen*, md. *ježne* 'articulus, artus' szavakkal egyezteteti. Ez a finnugor szócsalád azonban — mint UOTILA rámutat (Kons. Perm. 331) — nem vethető össze a szamojéd szavakkal, s az *iz* szó is kirekesztendő a finnugor szavak közül. A nyeny. *ŋaewaei* \sim *ŋemaiei* 'Gehirn' szót pedig PAASONEN a következőkkel egyezteteti: enyCh. *ae*, B. *ebē*; ngan. *dia*; szelkN. *kōu*, *kūu*, K. *kūu*, Cs. FO. *kūuŋ*; kam. *huju* id. \sim lpN. *vuoiŋamaš*; fi. *aivo* 'Gehirn'; ?mdM. *uj* 'Mark' (Beitr. 31, 282). A nyenyec szó azonban a *ŋaewa* 'Kopf' (55. sz.) származéka, s nem tartozik össze a PAASONEN (és SETÄLÄ)

bask.. *kirg.*, bar., kom., dzs., oszm., kar. *oraŋ* (i. m. 124); msiTJ. *ösärkäl*, AK. *ösärjäl*, KK. *ösärkäl*, FK. *busärkäl* 'langsam' < tör., vö. tob. *uzak* (FUF. XVII, 69) stb. A manyisi szekundér β -re vö. még TOIVONEN: FUF. XXIX, 160.

A chantiból nem tudok biztos példát idézni másodlagos *j*- kifejlődésére, s ezért a 48. sz. példa manyisi és chanti szókezdő *j*-jét eredetinek is tekinthetjük. E szónak a szamojédal való összefüggése egyébként sem teljesen tisztázott. [Másodlagos *j*- lehet a chanti-ban UOTILA szerint a következő szóban: *jilem*: *j-tut* 'Nordlicht (Himmelslicht)', vö. *itəm*: *num-ī*, *iləm*: *num-ī*. 'Himmel, Himmels Gott' \sim msi. *ilēm*, *ilēm*, *jelēm* 'Wetter'; kmiI. *jen* 'Gott'; udm. *in* 'Himmel'; fi. *ilma*: lpN. *albme* (UOTILA, Kons. Perm. 75).] A másodlagos szókezdő *u*- hang is igen ritka a chanti nyelvben. Ez a hang általában inkább eltűnik a szó elejéről, mintsem hogy kifejlődné. Olykor-olykor azonban mégis előfordul, hogy inetimológikus *u*- keletkezik az eredetileg magánhangzóval kezdődő szó elején a Kaz., O. (és 18. sz. példánk tanúsága szerint a DN.) nyelvjárásban. DN. *opām*, Trj. *uām*, V. Vj. *ulām*, Ni. *ulām* \sim Kaz. *uām*, O. *ulām* 'Traum'; DN. *otmēs*, Trj. *uām*, V. Vj. *ulām*, Ni. *ulām* \sim Kaz. *uām*, O. *ulām* 'träumen' (KARL., OL. 100).

¹ A mariban másodlagos β - csak néhány példában jelentkezik. Pl. *wojzam* < or. ОЗИМЪ (LEWY, Tschur. Gramm. 16); H. *purās*, KB. *urās* 'Stahl' < csuv. *xorās*, *hurās* (RÄSÄNEN, Tschuw. Lw. [MSFOu. XLVIII] 124). RÄSÄNEN előtt nem világos, hogy a szókezdő β - mari vagy csuvas fejlődés eredménye-e (i. m. 23), de a példák az első lehetőséget teszik valószínűvé. Vö. még *urym* \sim *burgem* (i. h.); K. *bu tsem*, H. *βā tsaš* \sim mdE. *utšo*, fi. *odottaa* 'warten' \sim szelkN. *ācup*, K., NP. *ācau* stb. 'wachen' (PAASONEN, Beiträge 114). L. még N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. XLIX, 65.

által említett megfelelőkkel. Így végeredményben két biztos és egy bizonytalan etimológiánk van a fgr. *j-nek a szokásostól eltérő megfelelésére a szamojéd nyelvekben, s ezt PAASONEN úgy magyarázza, hogy az uráli alapnyelvre fgr. *j-et következtet ki (Beiträge 270–274). — Ezenkívül idéz még néhány fgr. megfelelő nélküli szamojéd példát, amelyekben *j-t kellene feltennünk, de a szelkupban \emptyset szókezdetet találunk: 1. nyeny. *jiera*, *iera*; eny. *ujora*; ngan. *ŋeru* 'Eule' (l. 17. sz.); 2. nyeny. *jur* 'Fett, Butter'; ngan. *jir*; szelk. *ür*, *ör* ~ lpN. *noreve* id.; 3. nyeny. *jiry* 'Mond', enyB. *jirie*, Ch. *id̥io*; szelk. *äre*, *ire* stb.; 4. nyeny. *jind̥i-leadm*, *jinzi-leadm* 'horechen'; ngan. *jilsi-tindim*; enyB. *juze-redo*, B. *ude-diro*; szelk. *ün̄a-l̄zak* stb.; 5. nyeny. *ju* 'Stromwehre'; szelk. *ün̄, ön* 'Damm im Flusse' (i. m. 270–71). Ezek a szavak a szelkupban ugyanazt a \emptyset képviselést mutatják, mint a fenti 49. és 61. sz. etimológiákban. PAASONEN azonban bizonytalankodik abban, hogy milyen szókezdő mássalhangzót tegyen fel ebben az öt szamojéd szóban. Hajlamos arra, hogy a szelkupban *j-> \emptyset változást tegyen fel, de a *jur* 'Fett' szónak — szerintünk kétes — lapp *noreve* megfelelője véleménye szerint inkább *j-re (vagy *n-re) utalna (i. m. 274–5). Ezek közül a szamojéd szavak közül az első (*jiera*) minden bizonnyal eredetileg nem *j- kezdetű volt, s CASTRÉN j- jelét LEHTISALO adatai nem igazolják (l. 17. sz.). Ami a többi szót illeti, azt hiszem, az a legvalószínűbb, ha PAASONENNEL megmaradunk annál, hogy a fgr. *j képviselte a szelkupban bizonyos esetekben \emptyset is lehet. Ilyen körülmények között a fi. *jäl̄si* és *jousi* szók és fgr.-szam. megfelelőik alapján indokolatlan a fgr. *j- rekonstruálása. Hogyan magyarázható akkor, hogy a fgr. *j- képviselettel szemben a szamojédban olyan formákat találunk, melyeknek másodlagos szókezdő mássalhangzója eredeti magánhangzós szókezdetre utal. Arra gondolhatnánk, hogy az uráli *j- ebben a két példában az összszamojéd alapnyelv korára, valamilyen előttünk ismeretlen okból lekopott, s az idetartozó két (ill. a 48. sz. példa idesorolásával: három) szó beilleszkedett az eredetileg is magánhangzóval kezdődő szók megfelelési sorába. Vagy talán éppen fordítva, az eredetileg magánhangzóval kezdődő két szó a finnugor alapnyelvben másodlagos *j- szókezdő spiránsra tett szert?

A 12, 14 (?) és 73. sz. etimológiákban fgr. *β- szókezdetű szavakat találunk. Hogy a finnugor nyelvekben ezekben az esetekben a szókezdő β-, u-, v- hang nem másodlagos, hanem eredeti fgr. *β-re megy vissza, az udmurt adatok bizonyítják. A problémát véglegesen nem tudjuk megoldani, minthogy a *β- képviselletei a szamojéd nyelvekben a következők lehetnek: nyeny. j- ~ β-; eny. b-; ngan. b-; szelk. k-, \emptyset ; kam. b- (β-), m-; koib. b-, m-; mot., taig., kar. b- (l. DONNER, Anl. Lab. 124–139).

\emptyset képviselést a szelkupban két uráli etimológiában (DONNER i. m. 17. és 19. sz., 134–136. 1.) és öt szamojéd etimológiában (i. m. 51–53. 1.) mutatkozik. Ezekben az esetekben a többi szamojéd nyelv a *β- rendes megfelelést mutatja. Ha tehát a tőlünk idézett 12, 14 és 73. sz. etimológiákban a finnugor és a szamojéd tagok összefüggését elfogadjuk, akkor a finnugor és a szelkup adatok alapján *β-t, a többi szamojéd (északiszamojéd)¹ adat alapján pedig * \emptyset szókezdetet következtethetünk ki az uráli alapnyelvre. Ezért kénytelenek vagyunk feltenni, hogy ezekben az etimológiákban a \emptyset szókezdet a DONNER idézte szelkup példákkal ellentétben, nem a szelkupban, hanem jóval előbb, az összszamojédban alakult ki. Mikép a *j-re utaló két-három példa esetében,

¹ Ezekben a példákban a szajáni szamojéd nyelveknek nincsenek megfelelőik.

itt is gondolhatnánk még arra is, hogy 12, 14 és 73. sz. példáink az uráli alapnyelvben magánhangzóval kezdődtek, s a szókezdő $*\beta$ - csak a finnugor alapnyelvben fejlődött ki:

*

A fent kifejtettek értelmében tehát megdől HALÁSNak az az állítása, hogy az uráli alapnyelvben létezett egy szókezdő $*\eta$ - hang (NyK. XXIV, 449), s hogy ez a finnugor nyelvekben \emptyset , a szamojéd nyelvekben η -, $\dot{\eta}$ -, k -, j -, v - stb. képviseletekben folytatódott (i. m. 443, 452). Helytelennek minősülnek továbbá HALÁSNak az uráli alapnyelvben magánhangzóval kezdődő szavakra tett megállapításai is (i. m. 468–469). Ezzel szemben — azt hiszem — sikerült megindokolni az uráli magánhangzós (egy-két esetben $*j$ -, $*\beta$ -) kezdetű szavak szamojéd megfelelőiseiben a szókezdő η - és $\dot{\eta}$ - hangok kifejlődésének körülményeit és okát, s azt, hogy ezeknek a másodlagos szókezdő hangoknak a kialakulása már az ősszamojédban megindult, s az ős-északi-szamojédban érte el intenzitása csúcspontját.

HAJDÚ PÉTER

1953. január.

A komi -l képző

Bevezetés*

A finnugor szóképzés körébe vágó monográfiák és tanulmányok jelentős része a képzőket a jól bevált és elfogadott gyakorlat szerint funkciójuk szerint csoportosította denominális és deverbális névszó- és igeképzőkbe, és az egyes funkciókon belül vizsgálta a képzők jelentésárnyalatait. Az ilyen felosztásnak azonban csak gyakorlati értéke van, mert — és ebben kutatóink majdnem kivétel nélkül megegyeznek — a képzők között határt vonni majdnem lehetetlen, s főleg eredetük teljesen egybeolvad. „A finnugor, de még inkább az urali együttélés korában (s annál inkább a praeurális időkben) a deverbális és denominális, névszó- és igeképző sok esetben teljesen egybemosódott” (BÁRCZI, Tih. Al. 141.). Ugyanaz a képző többféle, sokszor ellentétes szerepet tölthetett be (deverbális és denominális, frekventatív és momentán, reflexív és kauzatív) és ez a különböző funkció vagy jelentés nem mindig különböző eredet következménye, hanem azonos eredetű képző funkciómegoszlásáé, vagy jelentésváltozásáé.

Ez a tény abban leli magyarázatát, hogy az alapnyelvben nem volt olyan éles határvonal *n o m e n* és *v e r b u m* között, mint most, vagyis ugyanaz a szótő szerepelhetett igeként és névszóként is. Így sok esetben valószínűnek látszik az a feltevés, hogy a mai nyelvhasználat szerint különböző kategóriába sorolt azonos hangalakú denominális és deverbális képzők eredet szerint is azonosak, és mai különböző funkciójuk, ill. jelentésük az ige és a névszó kategória lassú kialakulásával divergens jelentésfejlődés útján jött létre.

Ezen megfontolások vezették jelen tanulmány íróját arra az elhatározásra, hogy készülő monográfiájában eltérjen a funkció szerinti tárgyalás gyakorlatától, és az azonos *h a n g a l a k ú* és feltevésünk szerint *e t i m o l ó g i a i l a g* is összetartozó képzőelemeket, hangtani és jelentéstani változásait, funkcionális terheltségüket vegye vizsgálat alá. És amennyiben lehetséges, megpróbáljon elfogadható magyarázatot találni az összetartozónak érzett képzők eredetére is.

I.

-l(a) névszóképző

A képző használata : 1. A képző leggyakrabban olyan szavakhoz járul, amelyek bizonyos *h e l y v i s z o n y t*, közelséget, távolságot, magasságot

* Hosszú évekkel ezelőtt fogtam hozzá „Komi igeképzés” c. monográfiám megírásához, amelyet akkori különlegesen nehéz körülményeim miatt nem volt módomban befejezni. Most, hogy megkezdett munkámat új alapokra fektetve és a komi névszóképzéssel is kibővítve folytathatom, ezúton mondok köszönetet ZSIRAI MIKLÓS, BÁRCZI GÉZA és BEKE ÖDÖN professzoroknak, akik a tudományos munkába való újbóli bekapcsolódásomat szorgalmazták és lehetővé tették, kutató munkámban támogattak.

vagy mélységet jelölnek — tehát ahol a szónak magának is van bizonyos lokális jelentéstartalma — és kifejezheti a helyet, ahol a cselekvés vagy történés lejátsszódik, esetleg az irányt, amely felé a cselekvő vagy cselekvés halad.

Példák :

(WICHM.—UOT.) S. L. U. *kužala* 'in der Längsrichtung' V. *šides kužala kiššalema* 'Graupen sind den ganzen Weg entlang ausgeschüttet worden'. (V. S. L. I. U. P. *kuža* 'längs, entlang'). (WICHM.—UOT.) S. L. *medla* : *medla pel*, V. *m.-pev*, P. *medva* : *m.-pov* 'andere, gegenüberliegende Seite'; Peč. *pe tšera m.-pelę* 'auf die andere Seite der Pečora' (P. *med*, *medi* 'längs, entlang'). A -l(a) helynévképzővel képzett szó:

2. Jelzőként szerepel a *dor* 'Ufer' vagy *pel* 'Teil, Ende, Spitze' jelentésű szavak mellett, így a képző melléknévképző szerephez jut.

Példák :

(WICHM.—UOT.) V. S. U. *gugla-dor* = *gug* 'Kehrseite, verkehrte Seite (des Zeugens)', U. *ki-gug* 'Handrücken' (V. S. U. *gug* I. *gūg* 'Kehrseite, verkehrte Seite (des Zeugens)').

(WICHM.—UOT.) V. S. L. *voila-dor*, U. *oila-dor*, P. *oiva-der* 'Nordseite, Nordgegend' (vö. 'Nacht').

(WICHM.—UOT.) U. *jezla-dor* 'fremder (nicht eigener) Ort' (V. S. U. L. P. *jez*, I. *jež* 'Volk, Leute, Menschen').

3. Igen gyakran szerepel helyhatározó adverbiumokban (erről a funkciójáról l. még BUBRIC, KGr. 102 §. 92—93.).

Példák :

(WICHM.—UOT.) U. *berla* 'wieder, wiederum' (V. VU. S. Peč. U. P. *ber*, I. *bēr* 'Hinter-, Rück-; zurück, wieder').

(WICHM.—UOT.) I. *illa* : *sešša peti illa vile* 'darauf ging er hinaus' (W. 5.) (V. S. L. U. *ile*, I. *ils*, P. *ivę* 'weithin, weit, in der Ferne').

(WICHM.—UOT.) V. S. *bidlag*, L. U. *bidlaę*, I. *bidlaę*, P. *bidvaę* 'überallhin', *naje bidlag džebšilasni*. (W. 20.) (P. *bidęs* 'alles, alle').

4. Feltevésünk szerint ez a képző szerepelhet a komi I. U. V. L. Le. IU. *kola* 'Waldhütte' és udm. U. Sl. *kuāla*, MU. *kua*, KM. *kuala* 'Sommerhütte' elhőmályosult származékszavakban (UOT., Kons. 200.). Fenti szavak -l-jére vonatkozólag a kutatók véleménye eltérő volt. Voltak, akik a tőhöz tartozónak érezték és a fgr. alapnyelvi *t ~ *δ fokváltakozás komi maradványának tekintették (ko-ban ø megfeleléssel az erős fok, kola-ban -l-lel a gyenge fok jelentkeznék). Ugyanígy az udm. *kua* és *kuāla*-ban (vö. SETÄLÄ : SUS. Aik. XIV, 5, 52; NyK. XXVI, 402 és 421 kk.; SZINNYEI, NyH. 7 36; Fgr. Sprw. 2 28—32. A fgr. fokváltakozás permi megfelelőiről l. még továbbá WICHMANN : FUF. XIV, 106 lapalji jegyzet, FUF. XVI, 187, 203, 208 és UOTILA, Kons. 197, 268 kk.). A permi fokváltakozás híveinek okfejtése nem nagyon meggyőző és felhozott példák (így a komi *kola*, udm. *kuāla*) sem bizonyítják világosan a feltett fokváltakozás nyomait a permi nyelvekben (vö. még COLLINDER : NyK. LII, 23). Sokkal elfogadhatóbbnak tarthatjuk a másik tábor magyarázatát, mely szerint a fenti komi-udm. alakok -la képzőelemmel ellátott származékszavak (vö. GENETZ, Suom.-ugr. đ, 5 kk. és UOTILA, i. m. 202). Az alap-

szó komi *ko-*, *ka* ~ udm. *kya*, *ka* (melyek szabályos megfelelői a magyar *ház* finn *kota* szavaknak) főként összetételben szerepel. Helyfogalmat jelölő szó. Mint ilyen leggyakrabban helyhatározó esetekben használták. Pl. udm. (MUNK.) S. M. iness. *kwalan*, elat. *kwalas*, illat. *kvala*; (további példákat l. UOTILA i. m. 200). A *-l(a)* az alább tárgyalandó ősi helynévképző. Az ilyen esetragos alakok, jelen esetben az illat. *kvala*, általánosult az egész névszó-paradigmában és kiszorította az eredeti komi *ko*, *ka*, udm. *kya*, *ka* stb. nominativusi alakokat. (Hasonló eseteket találunk a magyarban is pl. a *haza* és *otthon* szavakat, amelyekben egy *-a* lativus ragos, illetőleg egy *-n* locativus ragos alak általánosult az egész paradigmában.)

Ezen új nominativusi alak kialakulására hathatott a *berla*, *kužala*, *viŋla* helynévképzős főnevek, ill. adverbiumok analógiája is.

A képző *hangalakja*. Már BUDENZ-nél is találunk utalást az *-l* képzőre „... az *l*-jelent „kültért, oldalt, fölszint, melléket“ (UA. 378.). SZINNYEI a keleti finn, mari és permi nyelvekben található összetett helyhatározóragok közös *-l* elemével foglalkozva így ír: „Dieses *-l* war ursprünglich ein Bildungssuffix und hat sich als solches im Finnischen (*-la*, *-lä*) und in den permischen Sprachen (*-la*) bis jetzt erhalten... Auch im Lappischen, im Mordwinischen und im Ungarischen findet man Spuren dieses Bildungssuffixes.“ (Fgr. Sprw.² 73.) Később az NyH. 131 lapján a magyar abl. ragról beszélve — melyben korábbi feltevése alapján szintén ez a suffixum szerepelne — az *-l*-et fgr. **-t* ~ **-δ*-ből eredezteti.

Ha azonban volt ilyen ősi suffixum a finnugor nyelvek jelentékeny részében és mint alább látni fogjuk, a finnugor, ill. urali alapnyelvben is (ebből fejlődtek azután az egyes finnugor nyelvek összetett helyhatározó ragjai, vö. BUDENZ, UA. 295 kk. SETÄLÄ, ÅH. 407—409; BEKE: Nyr. XXXIX, 275., CsNy. 190; WICHMANN: SUS. Aik. XXX₆, 14 stb.), akkor magától összeomlik a **-t* ~ **-δ*-ből való eredeztetés elmélete. A fokváltakozás elmélettel szemben egyébként is egyre erősebb a bizalmatlanság, amióta KETTUNEN több tanulmányában (Virittäjä, 1919: 36.; 1925: 64.; 1928: 24.; NyK. L, 170) kifejtette, hogy két finnségi peremnyelvben a lívben és a vepszében soha sem volt fokváltakozás, és mindazok a jelenségek, amelyeket SETÄLÄ és mások egy régebbi fokváltakozásból igyekeztek megmagyarázni, nemcsak hogy megmagyarázhatók fokváltakozás nélkül, hanem igen gyakran teljesen ki is zárják ezt a magyarázatot. Így tehát a fokváltakozás nem tekinthető ősfinn jelenségnek, még kevésbé finnugor vagy éppen urali eredetűnek, hanem legnagyobb valószínűség szerint különnyelvi fejlemény azokban a nyelvekben, illetőleg nyelvjárásokban, amelyekben előfordul (l. még MOÓR ELEMÉR: Nyr. LXX, 123 kk., LXXI, 126 kk. és COLLINDER: NyK. LII, 28).

Az *-l* suffixum finnugor nyelvi megfelelői:

Megtaláljuk a lappban (főleg adverbiumokban) *-l* alakban: (FRIIS) N. *marŋel* 'post' (*marŋa* 'qui post est') (LEHTISALO i. m. 149); a finnben: *-la*, *-lä* alakban helynevekben: *pappila* 'Pfarrhof, Pfarrhaus' (*pappi* 'Priester'); *appela* 'Haus des Schwiegervaters' (*appe-*) stb. (vö. SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 74) és adverbiumokban (LEHT. i. h.): *etelä* 'Süden' (*esi*, *ete-*), *takala* 'locus posticus' (*taka-* 'quod a tergo est'), melléknevekben: *matala* 'alacsony', *vetälä* 'folyékony', és másodlagos fejleményként az összetett helyhatározó ragokban adess. *-lla*, *-llä* (< *lna*), allat. *-lle*, abl. *-lta*, *-ltä* (vö. WICHMANN: SUS. Aik. XXX₆, 14 kk.).

A mordvinban az *-l-*, *-l'*- végű adverbiumokban. Pl. *ikel'* 'vor' és *-lo* alakban localis jelentésű főnevekben. Pl. E. *vasolo* 'weit, in die Ferne' (*vasov* 'weithin, in die Ferne') (vö. LEHTISALO : SUS. Toim. LXXII, 149); a mariban *-l* képzős helyfogalmakat (WICHMANN megjelölésében „Raumbegriffe“) jelentő fő- és melléknévekben (l. SUS. Aik. XXX₃, 13 kk.), B. *pələl*, M. *pələl* 'Seite, Gegend'; KB. J. JU. *lišəl*, U. *liši·l* 'nahelegend, nahe' stb., az udmurtban a képző használata megegyezik a komival (vö. WICHMANN : SUS. Aik. XXX₄, 14 kk.; UOTILA, Kons. 198–199). Ellenben van a képzőnek egy speciális használata, amelyre UOTILA is rámutat (i. h.) „Der inessiv, elativ und illativ der wotj. dorfnamen auf *ja*, *ga* werden von den mit *la* erweiterten stämmen gebildet“. Ilyen helynevek MUNKÁCSI (VNpk. 194 kk.) *žumja*, *Veñja*, *Nərja*, *Gondirja* stb., iness. *žumjalan*, elat. *žumjalaš* illat. *žumjalä*. U. így AMINOFF, VÄM, 27., aki az *-a* végű helyneveket sorolja ide. *Nörja* iness. *Nörjalan* stb. JEMELJANOV (WGr. 116.) is említi az *-l* képzőt, mely szerint mindig *a*-val együtt fordul elő: „в воршудных названиях местностей и в этом случае он означает территорию, заключающую в себе данный воршуд: *žumja-la* — Юмьинское *tšabja-la* Цыпынское“.

UOTILA szerint az ilyen *ja* és *ga* végű nemzetségnevekhez és *Voršud* nevekhez (MUNK. *Voršud* 'Schutzgeist des häuslichen Glückes') járuló *la* képző, mint pl. *džumja* (WS. I. 135) *tšabja* (i. h. 141) voltaképpen helynévképző. (UOTILA, Kons. 200). Hasonlóképpen TUNKELO (SUS. Toim. LXVII, 393). De feltehető az is, hogy a *la* helynévképzőnek ugyanaz a funkciója, mint a TUNKELOTól tárgyalt *ja*, *jä* helynévképzőnek, t. i. hogy az alapszóban kifejezett személynek vagy nemzetségnek nemcsak az otthonát, lakóhelyét jelöli, hanem a család vagy nemzetség lakóinak összességét, tehát nemcsak helynévképző, hanem kollektív képző jellege is van (*tšabja-la* 'tšabja-beli', *Nörja-la* 'Nörja-beli' stb.).

Az *l* képzőnek kollektív funkcióban való használatával találkozunk a mariban (WICHMANN : SUS. Aik. XXX₆, 15.); a mordvinban, lappban és számojédben (LEHTISALO, i. m. 150–151.). Sőt a mariban még sokkal szélesebb körű az *-l* képző kollektív és vele kapcsolatos funkciókban való használata, mint akár az udmurtban, akár pdeig a többi rokon nyelvben. Kifejezheti pl. a gyűjtőfogalom nagyságát, az uržumi nyelvjárásban többesszámképzésére is szolgál. Pl. *božla* 'die Wurzeln' (*bož* 'Wurzel'). Sőt másodlagos fejleményként kifejlődött az ú. n. „modalis comparativus“ képző funkciója. Pl. KB. *keglä tšongeštä* 'fliegt, wie ein Vogel'. (E funkciójáról l. bővebben WICHMANN : SUS. Aik. XXX₆, 18). Hasonló loc. > modalis funkció fejlődést látunk a magy. *-n* suffixumnál. Pl. *házon*, *földön* (superessivus), *szépen*, *gyorsan* (modalis), vagy az *-l* abl. suffixumnál (< ? ősi fgr. helynévképző) *közel*, *távol*, *hátul* (ablativus), *jól*, *rosszul* (modalis).

Mind a permi nyelvekben, mind pedig a mariban megtaláljuk az ősi helynévképző *-l*-et számos helyhatározó ragban (adess. komi *-len*, udmurt *-len*; allat. komi-udm. *-li*, abl. komi *-liš*, udm. *-liš*, *-leš*, approximativus komi-udmurt *-lan*, mari allat. *-lan*, abl. *-letš* (vö. SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 73–75; NyH.⁷ 131; BEKE: Nyr. XXXIX, 275–76; CsNy. 190) Az ugor nyelvekben is előfordul az *-l*, mégpedig a manysiban, az elat. abl. *-nal* és az instrum.-com. *-l* ragjában. Pl. *kwolnəl* 'házból', *kwoləl* 'házzal' (MUNK. Vog. Nyj. 8–9), *-l* és *-l'* végű adverbiumokban. Pl. *-l* végű: *əl* 'távolról', *numl* 'földről' (NyH.⁷ 132); *-l*-véggel, *tīle* 'erre', *tüle* 'arra', K. *χotal* 'merre', *nonχal* 'fölfelé' (UA. 383.); MUNK. (i. m.) *motəl* 'másképpen'; BALANDIN : *χotal* 'hová',

alyal' 'le'. A manysi *-l* végződéssel kapcsolatban felvetnők azt a gondolatot — mely természetesen még behatóbb vizsgálatra szorul —, hogy itt egy a szó végéről lekopott lativusi $*-\gamma(\chi) > \acute{e}$, manysi K.-ban $-\gamma(\chi) > -i, -\acute{e}, -\acute{e}$ (vö. SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 418) okozta az *l* jésülését. Hasonló jelenséget találunk a permi nyelvekben is.

A chantiban is megtaláljuk az *-l* suffixumot (PÁPAY: *-l-ta*). Pl. *nomelta* 'földről', *kemelta* 'kivülről' (UA. 383); *toA-tà* 'onnan' (*to-*); *tàA-tà* 'innen' (*ta-*) (SZINNYEI, NyH.⁷ 132). A magyarból szintén kimutatható (l. fent).

Feltehetőleg ugyanezen képzővel, ill. képzőből lett raggal állunk szemben az ugor nyelvekben is, mint a fent tárgyalt *-l* képzős esetekben. Így tehát a legnagyobb valószínűséggel visszavezethetjük a képző eredetét egészen a fgr. alapnyelvig. De menjünk egy lépéssel tovább és vizsgáljuk meg a szamojéd nyelveket!

A nyenyecben találunk egy $*-la + *-ma$ loc. tartalmú képzőt. (LEHTISALO *jõttäββɥ* 'Stelle, wo das Zugnetz gezogen wird') (< *jõr* 'das Zugnetz ziehen'); *χõñ hũttäββɥ* 'Schlafplatz' (< *χõñ hõ* 'schlafen'); *ñäëðättäββɥ* 'Strecke, die ohne mit der Ladung anzuhalten zurückgelegt wird' (< *ñäëðä* 'gehen lassen') (HAJDÚ PÉTER szóbeli közlése). Általában fenti képzővel igéből képezzünk helyfogalmakat jelölő főneveket.

A *-la* képző előfordul kollektív használatban is (l. fent udm. és mari.). LEHT. (i. m. 151), jur. Nj. *tallışşũ* (kollektív) 'Haar' (vö. S. Nj. *tar* 'Haar, Feder', O. *tar* 'Haar'). Az udmurttal és marival megegyező használatára vonatkozólag igen értékes adatokat találunk HAJDÚ PÉTERNÉL (SUS. Aik. LIV/1, 82 kk.), Szelk.S. *sel-kup* (PROKOF'EV: *sol qup*, CASTRÉN: *šõle-gum* 'Samojede'. HAJDÚ szerint összetett szó, amelynek második tagja *kum*, *kup*, *kop* 'Mensch, Mann' (megfelelői megvannak a rokon nyelvek egy részében, pl. m. *him*, manysi *χum*, chanti *χo*, *χoi*), első része pedig a *šõ* 'Ton, Erde' jelentésű szó (megfelelőit l. i. h. lapalji jegyzetben), amely egy *-l*-képzővel van ellátva (HAJDÚ i. h.). A fenti szamojéd népnév tehát szószerint 'földi ember'-t jelentene és egyszersmind 'hozzánk tartozó ember'-t, vagyis 'szamojéd'-ot. Ugyanígy magyarázza:

a *tũmal-γum* 'Samojede' (< *tũ* 'Erde'),

karal-gum (< *kara*, *karra* 'Kranich'),

limbel-gum (< *lẽmbã*, *lẽmba*, *limba*, *lymb* 'Adler' stb.) nemzetségneveket, illetőleg a bennük szereplő *l* elemet (i. h. 82–85.).

Mármost, hogy az uráli képző eredeti alakja $*-l$ volt-e vagy valamilyen $*-l + mgh$ — *a* (*â*) vagy *ε* (*ə*) —, mely szóvégén, hangsúlytalan helyzetben előbb *â* (*ə*)-vé lett, majd lekopott (a szamojéd nyelvek magánhangzóiról l. LEHTISALO, i. m. 10 kk.), arról nem tesz említést sem HAJDÚ, sem pedig LEHTISALO. Jóllehet mindkettőjük közlésében előfordul egy *-la* kollektív, ill. $*-la + *-ma$ helynévképző. Tehát feltehető, hogy a képző eredeti uráli alakja (valószínűleg fgr. alakja is) $*-l + *mgh$. volt. Ezt azért tartottuk szükségesnek előrebocsátani, mert fenti *-l(a)* komi helynévképző *-a* elemére vonatkozólag igen eltérő volt a kutatók véleménye. WICHMANN: SUS. Aik. XXX₆, 14 és nyomában UOTILA szerint (Kons. 199.), a komi *berla*, *kužala* stb. féle határozószók *-a* lativus ragos alakok tehát a fgr. $*-k \sim *-\gamma$ lat. ragnak komi folytatói, illetve BEKE szerint „az elveszett eredeti lativusrag előtt levő tővégi magánhangzó” (Nyr. LV, 47–48), azaz a szóvégi magánhangzó megmaradt az őt követő

lativusrag eltűnése után és átvette annak funkcióját. Ez a magyarázat tetszetős és sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem emelhetünk ellene kifogást, annál kevésbbé, mert ismerjük a fgr. (különösen a *permi* és a *magyar*) nyelvek ősi *tő-*, ill. szóvégi vokalizmusa körüli számos nehézséget, és így nem csodálkozhatunk azon, ha a kutatók legnagyobb része vagy egyáltalában nem foglalkozik a végmagánhangzók kérdésével (pl. LEHTISALO vagy GYÖRKE), vagy pedig az olyan esetben, mikor a várható vagy kikövetkeztethető magánhangzó-lekopás helyett képzővégi magánhangzóval találkozunk (pl. a *permi* nyelvekben), hajlandó abban egy lekopott suffixum maradványát, illetőleg egy formans funkcionális hordozóját látni. Tagadhatatlan, hogy találunk erre is példákat a fgr. nyelvekben, de felvetjük a kérdést, hogy vajjon a *-l(a)* suffixum esetében is végmagánhangzó + suffixum összevonásának maradványát kell keresnünk a képző *a* elemében, vagy egyszerűen egy fgr. *végmagánhangzó folytatóját*, ill. *maradványát*?

Ilyen ősspermi korból megőrzött *komi -a*, *udm. -a*, ill. *-o* *tő-*, ill. képzővéghangzóra igen sok példát találunk a *permi* nyelvekben, holott e nyelvek a *tővégi*, ill. képzővégi vokálisok legnagyobb részét már az ősspermi alapnyelvben elvesztették. LAKÓ (i. m. 24 kk.) állít össze ilyen példagyűjteményt a *permi* nyelvekben megmaradó *komi -a*, ~ *udm. -a* és *-o* véghangzókra. Ha ezt alaposan szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy nemcsak akkor marad meg a véghangzó, mikor ezt a fonetikai helyzet megköveteli (pl. ha lekopásával egy nehezen ejthető mássalhangzócsoporthoz — LAKÓ szerint (i. m. 62) *-ktš-*, *-ktš-*, *-kn-*, *-sn-* stb. — kerülne a szó végére, hanem abban az esetben is, amikor a fonetikai helyzetből éppen az *a* lekopása volna várható, pl. megelőző nyílt szótag után, rövid mássalhangzó, vagy pedig könnyen kiejthető mássalhangzócsoporthoz után (liquida + explosiva).

Ősspermi korból megőrzött *-a* végmagánhangzó van számos csuvas jövevényszóban. Pl. V. S. L. *šabala* 'angenageltes dreieckiges Brettchen zum Abwälzen der Erde', *udm. (WICHM.) G. M. J. U. šabala* id.; (MUNK.) *šabala* 'ekerúd' < csuv. *šabala*. (WICHMANN, TLP. 103); (WICHM.) I. U. V. Peč. S. L. *tšarla*, P. *tšarva*, (GEN.) KP. *čorlá* (*čarlá*) 'Sichel', *udm. (WICHM.) G. M. J. MU. U. šurlo*, (MUNK.) *šurlo* id. < csuv. *šurla* id. (WICHM. TLP. 102). Nemcsak *tővéghangzóként* maradt meg az *-a* (*udm. -a* és *-o*), hanem *képzővéghangzóként* is, pl. a *komi-udm. -ka* kicsinyítő képzőben, pl. *komi nilka* 'leányka'; *udmurt nilka* id.; alapszavuk: *nil* (vö. LAKÓ i. m. 24). És ősi képzők, ill. ragok maradványaként, vagy funkcionális hordozójaként. Így a fgr. **-p ~ *-β* deverbális névszóképző maradványaként (vö. BUDENZ, UA. 29. §, 180—192; hasonlóan WICHMANN: FUF. XIV, 112; JEMELJANOV, WGr. 126. §, 105; LAKÓ i. m. 30). Pl. *komi. (WIED.) sora* 'gemischt, verbunden, enthaltend' stb. (WIED.) *sorny* = *soralny* 'mischen, mengen, vermischen', (WIED.) *vošta* 'Öffnung, Loch' stb. (vö. LAKÓ, i. h.), vagy ugyanezen képző melléknév-, illetőleg nom. possessoris képző funkcióban. Pl. *komi (WIED.) pada* 'Vieh', *udm. (WICHM.) G. pudo* id. (vö. *komi (WIED.) pod* 'Fuss' etc. (LAKÓ: i. m. 30).*

Feltehetnők a kérdést, hogy miért nem fenti képző nyomát keresték a kutatók a *komi -la* képzős alakok *-a* végződésében? Miért éppen a fgr. **-k* ~

*Fenti szó voltaképpen annyit jelent 'lábás' és 'lábás jószág'-féle kifejezésből kiválva jutott mai jelentéséhez éppen úgy, mint a m. *asztalos* (< *asztalos ember*), *sértés* (< *sértés állat*), *villamos* (< *villamos kocs*).

~*- γ lativus suffixum nyomait? Hiszen a példák legnagyobb része is inkább, az előbbi képzőre mutatna. Ha végignéznünk a komi *-la* képzős névszók során, akkor rögtön feltűnik, hogy milyen nagy mértékben terjedt el a képző *m e l l é k n é v i* használata. Erre különben BEKE is rámutat, amikor az udm. *adźla*, K. G. *adźla*, *aźla* ~ 'előbb, régebben, előbbi' S. *vadla*, *walto* 'ősi, hajdani, régi, előbbi'; komi *berla* 'megint' stb. adverbiumokról beszélve, megállapítja, hogy „határozó-jelentésük részben elhomályosodott, s a legtöbb idetartozó szó melléknévül is használatos“ (Nyr. LV, 47 jegyz.). Számos olyan példánk is van, ahol a *-la* suffixumnak egyáltalán nincs lativusi jelentése. Pl.: *vejalan* S. 'Stelle wo man leicht einsinkt' (*veini* 'sinken, versinken, einsinken, niedersinken'; *viŋla* V. S. 'neue Stelle' (V. VU. S. L. *viŋ* 'neu'); I. *štšella*, U. *štšella** 'hohes Flussufer' (I) 'Felsenwand, hohes felsiges Ufer' (U.) (< or. шелье), S. *štšəl*, I. *štšil*, V. *tšəl* 'Ritze in der Wand' (< orosz); (példák WICHM. — UOT. szótárából). Az ilyen alakokat is könnyen magyarázhatnók a fgr. *-*p* ~ *- β deverb. névszóképzőből, ha jelzős szerkezetekből kivált főneveknek fognánk fel őket. Pl.: *vejalan* (< *vejala-dor* 'süppedékes part vagy hely'); *viŋla* (< *viŋla-dor* 'új part,' stb.); *štšella* (< *štšella-dor* v. *pal* 'sziklás, szakadékos part, oldal' stb.) féle szerkezetekből is kiválhatott, ahol a *-la* képzős főnévnek melléknévi funkciója volt, illetőleg lehetett.

Általában mire alapítják a kutatók a *-la* suffixum *-a* elemének lativusi eredetét? CASTRÉNNEK az izmai nyelvjárásból feljegyzett hehezetes alakjaira. (EGS. 20, 58, 64, 72, 73 l.). Nála ugyanis néhány szóban a magánhangzó után hehezet található. Pl. *kuzja*' 1. longitudo. 2. juxta, secundum (i. m. 106). Ezekből WICHMANN (SUS. Aik. XXX₆, 14 jegyz.) és UOTILA (Kons. 131) a példák egy részére vonatkozóan *jugda*' 'claritas', *sjöhta*' 'gravitas', *kuzja*' 'longitudo' (vö. EGS. 15, 37, 106) ősi *-*k* ~ *- γ lativus suff.-ot következtetnek ki, noha abban ők is egyetértenek, hogy a CASTRÉNTŐL használt ú. n. „Schlussaspiration“ az esetek túlnyomó részében nem helyettesít semmiféle hangot, csupán a második szótag erősebb hangsúlyának jelölésére szolgál. Pl. *sjyli*' (EGS. 2) (Vö. WICHMANN, Vok. 88 kk.; UOTILA i. m. i. h.). Látjuk tehát, hogy a fgr. *-*k* ~ *- γ > komi *a* megfelelés meglehetősen bizonytalan alapokon nyugszik, amennyiben az ú. n. „aspiráció“-ra nem lehet egy meg-lévő és lekopott lativus végződés elméletet felépíteni (miként WICHMANN: SUS. Aik. XXX₆, 14 jegyz.; BEKE: Nyr. LV, 47–8 és utánuk LAKÓ: Fgr. Ért. 2: 32.) Azt is láthattuk, hogy a fgr. *-*p* ~ *- β -ból való eredeztetésnek sincsen hangtani vagy jelentéstani akadálya. Ha már ugyanazon nyelvi jelenségnek két magyarázata is lehetséges, nem gondolhatnánk-e egy harmadikra is, ami a képző funkcionális és hangtani, illetőleg alaktani vizsgálata közben, a rokon nyelvekben és az uráli alapnyelvben való előfordulásának kutatásakor önkénytelenül is felvetődik. S ez, hogy a *-la* suffixum *-a* elemében nem kell semmiféle lekopott ősi rag vagy képzőelemet keresnünk, hanem egyszerű vég-m a g á n h a n g z ó t, amely mint legalacsonyabb nyelvállású, leghosszabb időtartamú és leghangzósabb hang jelen esetben is kivételt képezett a vég-magánhangzók általános lekopásának törvénye alól. (Hasonlóan: GOMBOCZ: MNy. V, 395.; Hangtan. I. 100, 117–8.; LAKÓ: i. m. 57). U. így a lívben, a rätoromán és provenci nyelvekben és a franciában (vö. LAKÓ: .i. h.). Ezen elgondolást látszanának igazolni a szamojéd megfelelők is.

*A *la* *l*-ének palatalizációja másodlagos a megelőző *l* asszimiláló hatására.

II.

-l denom. és deverb. névszóképző

E képzővel számos szóképzéstanulmányban találkozunk. Már BUDENZ is említ egy *ol* (*öl, el*) „diminutiv értékű képző”-t pl. *rudol* 'bräunlich' (<*rud* 'braun'), *kužöl, kužol* 'etwas lang' (<*kuž*) stb. (UA. 297–298), amely mellett még *-gol* is szerepel (*rudgol* 'bräunlich'; *šödgol* 'schwärzlich'). „... de föltetsző, hogy a votják e képzést nem ismeri... az egész képzés... a zürjén nyelv külön alkotásának látszik.” (i. h.) WIEDEMANN is foglalkozik az *-l* képzővel és alakváltozataival (SGr. 28, 30, 47 §.), majd SZINNYEI NYH.⁷ 96 (érdekes, hogy a Fgr. Sprw.²-ban még nem tesz említést e képzőről); GOMBOCZ: NyK. XLV, 1.–20; WICHMANN: SUS. Aik. XXX₆, 19–20; ZSIRAI: MNy. XLI, 6–7.; LEHTISALO: SUS. Toim. LXXII, 145–48.; GYÖRKE: Wortbildungslehre des Uralischen 35–36 irodalommal stb.; MEDVECZKY azonban udmurt szóképzés tanulmányában (NyK. XLI, 413 kk.) bámulatosképpen nem tesz említést e képzőről.

A kutatók legnagyobb része, különlegesen széles körben elterjedt kicsinyítő funkciója miatt, a diminutiv képzőkhöz sorolja az *-l* képzőt és alább tárgyalandó alakváltozatait. BUBRICH is az eleven erejű kicsinyítő, kedveskedő és korlátozó melléknévképzők között említi az *-ob*, *-obam* képzőt (KGr. 96. §. 87). Mint-azonban a következőkben látni fogjuk, a képző dem. funkciója nem mindig világos, sőt igen gyakran egyáltalában ki sem mutatható.

A képző használata

1. Előfordul elhomályosult származékokban Pl.: komi (GEN.) OP. *ñimal* 'nyúl', lpN. (FRIIS) *njoammel*, md. (PAAS.) E. *numolo*, M. *numâl*, m. *nyúl* (OS. *noma* id.) (vö. LEHTISALO, i. m. 145.).

2. *-(a)l, -(o)l, -(o)v, -ęv, ô* alakban denominális és deverbális névszóképzőként a következő funkciókban. (Az *l ~ v* nyelvjárásközi váltakozására l. WIEDEMANN, Wb. IX–XII, SGr. 27; Rogov, SGr. V–VI. (PW.); WICHMANN: SUS. Aik. XXI., 21; LYTKIN, Mat. 7–9; ZSIRAI, Fgr. Rok. 210; FOKOS: Nyr. LIX, 80–3; UOTILA, Kons. 192–193).

a) diminutiv képző funkcióban, főleg melléknevekben, a tulajdonság kisebb fokának, csekélyebb mértékének a jelölőjeként.

Főnevekből képzett melléknevekben. Pl.: (WICHM.—UOT.) S. L. *piñol*, U. *piñęv*, P. *piñęv*, I. *piñô* 'krummfaserig (Baum)' (*piñ* 'Zahn, Zinke, Zacke').

I. *tūsô*, V. *tuvsov*, S. L. *tulsol* 'frühjährlich, P. *tuvjęv* (WICHMANN: SUS. Ai. XXI., 20); (WICHM.—UOT.) *tuvjęv vurun* P. 'im Frühjahr geschorene Wolle'. Az *-ol* végződésnek a P. nyelvjárásban *-ęv* felel meg. (vö. WICHMANN; SUS. Aik. XXI₃, 20; BUBRICH, KGr. 12 és 14 §.); (WICHM.—UOT.) P. *vagv* 'etwas nass' (V.VU.S. Peč, L.LU. P *va* 'Wasser').

Melléknevekből képzett melléknevekben. Pl.: (WICHM.—UOT.) S. L. *gerdol*, P. *gerde-v* 'rötlich' (S.L.P.) (V.VU.S. *gerd* 'rot'); Peč. *pemdol*, P. *pemjęv*, I. *pemdô* 'etwas dunkel od. finster' (V.S.L.I.U. *pemjd* P. *pemjt* 'dunkel, finster'; V.S.U.P. 'Finsternis, Dunkelheit'; *pemjd-ger-ul* 'Däm-

merungszeit'); S. *ulol*, P. *ulē-v* 'nicht ganz ausgebacken (Brot)' (V.S.L.I.U.P. *ul* 'feucht' (z. B. Wetter, V. 152: Kalb); V. 'nicht gehörig ausgebacken (Brot), ungekocht (Milch)' stb.); P. *šēde-v* 'ziemlich schwarz' (V.VU.S. Peč. L.Le.U.P. *šēd*, I. *šēd* 'schwarz, schmutzig'); S. *kužol* P. *kužev* 'etwas lang, länglich' (*kuž*, *kùž* 'lang'). E képzőt ugyanilyen funkcióban megtaláljuk az udmurtban is (WIEDEMANN. SGr. 30. §. 56–57). Sőt HAJDÚ PÉTER szóbeli közlése szerint a szamojédben is. A szelkupban szerepel egy *-la + g* (*-k*, *-ga*, *-gi*) a dj. dem. denominale képző, ill. képzőbókor. Pl. Szelk. (CASTR.). *kapčelag* 'ein wenig später' (< *kapče* 'später'); *sāgalāg* 'schwärzlich' (< *sāga* 'schwarz' (Nb. szamojéd *-la*!).

b) Megtaláljuk ezt a képzőt főnevekben is, jöllehet itt a demin. funkció már jórészt elhomályosodott, (az udm.-ból azonban kimutatható).

(WIED.) *gōp*, *gōpōl*, (*gōpōv*), *gōpt* 'Vertiefung, Grube, Höhle, Krater, Pfütze' stb.) (WICHM.—UOT.) V.S.Peč.L.I.U.P. *gep* 'Wassergrube' (S. Peč. U.), Wasserpfütze (mit stehendem Wasser) (V), kleine* Grube (L.P.), Grube (I.). ~ udm. (MUNK.) *gopal* 'kleine Grube' (*gop* 'Tal, Vertiefung'); (WIED.) *jugol* (*jugov*) 'Glanz, Schimmer', I. *jugda* 'Helligkeit' ~ udm. (MUNK.) *jug* 'fény, világosság'.

c) A dem. funkció egyáltalában nem mutatható ki a következő példákban.

ismeretlen alapszóból képzett főnév. Pl.: (WICHM.—UOT.) S. *šeral*, L. *šerol*, V.U. *šerov*, P. *šerē-v*, I. *šerō* 'Nisse' (votj. *šerer*).**

névszóból névszó (főnév vagy melléknév). Pl.: (WICHM.—UOT.) S.L. *jumol*, V.U. *jumov*, I. *jumō* 'süss, schmackhaft'; U.I. 'Teig aus Roggenmalz' (V.S.L.I.U. *jum* 'süsser Teig aus Mehl (und Malz) zum Brauen von Bier und Dünnbier (V.S.L.U.); Süßigkeit, Süsse' (I.).

igéből névszó (főnév vagy melléknév). Pl.: (WICHM.—UOT.) S.L. *jukol*, P. *jukē-v* 'Haarscheitel' (V.S.L.I. *juknī*, U. *juknīs* 'teilen, einteilen, abteilen, verteilen'); S.Peč. *voškol*, V. *voškov* Schritt, *voškolen* (S.V.), *vošlen* S. 'im Schritt' (~ udm. (WIED.) *utškył*); *vošlalnī* 'schreiten'; S. *viñol*, VU. *viñov*, I. *viñō* 'ausdauernd, beharrlich' (S.V.U.I.), zählebig (z. B. Katze) (S.), geduldig' (I.); *viñottšijnī* (I.) 'geduldig werden'; *viñgir viđžni* (V.S.L.) 'unbeschäftigt und traurig dasitzen od. sein (V), nach Speise lüstern dasitzen (aus Not hungrig)' (S.L.); S. *katol*, V. *katov* 'Schimpfw. für einen, der unbeschäftigt schlendert (S), Abschüssigkeit, Abhang (V.); Übergewicht' (V.) (*katnī*, *kajnī*- 'aufsteigen, aufklettern, aufgehen, hinaufklettern').

Ilyen *-ol* képzős dem. jelentés nélküli névszókat találunk az udm.-ban is (WIEDEMANN SGr. 30. §. 57) *bugol* 'Fessel', *bujol* 'Farbe' *jilol* 'Frucht', bár WIEDEMANN kétségbe vonja idetartozandóságukat (lehetséges azért, mert dem. jelentésük nem mutatható ki).***

Hasonlóan a szamojédban, ahol szintén találkozunk a képző dem. mellékérték nélküli használatával, főképpen főnevekből képzett mellénevekben. Pl.:

* Szerző ritkítása.

**Vö. fi *saivar*, Ip.N. *čivros*, md. *šarko*, cser. *šarvėns* (WICHM.: FUF. XI, 206).

***Az *-ol* képzőnek a többi rokonnyelvbéli szerepére nem térhetek ki, mert ez már túlnőne tanulmányom keretén, egyedül a szamojéd nyelvi megfelelésekre. Ezekre azért, hogy az *-l* (*-la*), *-ol* stb. ősi (uráli) eredetét bizonyítsam.

ngan. *ŋamtalā* 'gehört' (< *ŋamta* 'Horn'); *bialea* 'windig' (< *bia* 'Wind'); *jualā* 'sandig' (< *jua* 'Sand') (HAJDÚ PÉTER közlése.) Nb. ismét *-lā*, *-lea*! Analogikus eseteket, tehát az úgynevezett* deminutiv képzőnek melléknévképzőként való használatára találunk példát a rokon nyelvekben is. Pl. a m. -s képző: *kékes*, *zöldes*, *pirosas* (dem.), *földes*, *fürtös*, *népes* (adj. denom) vagy a m. -d képző: *apród*, *szád*, (N.) *kicsid*, *kettőd* (Szlavónia; dem.), *harmad-* (*harmadkézből*), *negyed-* (*negyedrészt*) (adj. denom.). Vagy a finnben. Pl. -ise, -se (névszóképző) előfordul kicsinyítő képzőként: *poikase-* 'fiúcska' (*poika* 'fiú'); *lintuise-* 'madaracska' (*lintu* 'madár'); *vähäise-* 'kevéské' (*vähä* 'kevés') és melléknévképzőként: *kalaise-* 'halas' (*kala* 'hal'); *kivise-* 'köves' (*kivi* 'kő'); *sataise-* 'esős' (*satee-* 'eső').

A fenti -l képző előfordul még:

3. *-lēs* (WIED. SGr. 28 §. 54: *-lōs*, *-los*) alakban (-l ősi denom. képző + *es* nomen képző).

Mégpedig:

a) denom. nom. képző funkcióban (dem. jelentés nélkül). Pl.: WIED. (SGr. 28. §.) *jurlōs* 'Kopfkissen' (*jur* 'Kopf'); *kyrlōs* 'Kirchenchor**' (*kyr* 'Anhöhe'); *vomlōs*, (WICHM.—UOT.) *vomlēs* (S.) 'rücksichtslos (in Worten), unverschämt'; *vom* 'Mund, Öffnung (S.V.L.) Mündung' (I.U.).

b) deverb. nom. képzőként (dem. jelentés nélkül). Pl.: WIED. (SGr. 28 §. 54) *vurlōs* 'Naht' = *vurōs*, *vuras* (vö. *vurlyny* ~ *vurny*); *puklōs* 'Sitz' (*pukny* 'sitzen').

c) deverb. nom. képzőként (dem. jelentéssel). WIED. (i. m. 28 §. 54) *töblōs* 'Eingewickeltes, Päckchen' (*töbny*, (WICHM.—UOT.) *tēbny* 'Waren in die Fuhre laden und festbinden'); V.U. *višlēs* 'kränklich'; (V.S. Peč.L.Le.I.P. *višni*, U. *višnis* 'krank sein').

4. *-il*, *-iv*, *-uv*, (*-ov*), *-ī*, (*-ō*) alakban

a) denom. nom. képzőként. Ez a képző képezhet:

a) Főnévből főnevet (ill. melléknevet) dem. jelentés nélkül. Pl.:

(WICHM.—UOT.) S.Peč.L.Le. *asil*, V.P.I. *asiv*, P.K. *asiv*, U. *asuv*, I. *asi* 'Morgen, Osten'; S.L. *tasil*, V.P. *tasiv* (< **ta-asil*) 'heute Morgen'; *asuv-lun-tev* (U) 'Südostwind' (vö. *asja* (adj.) V.S.L.U. 'Morgen') (udm. *aski* 'Morgen'); S.L. *ričil*, U. *rečov*, I. *rečō* 'Westen' (V.S.L.I.U.P. *rit* 'Abend').

b) Igen gyakran találkozunk e képzővel elhomályosult származékokban. Pl.:

(WICHM.—UOT.) S. *kođzul*, L.Le. *kođzil*, V..U. *kođzu*, P. *keđzi*, I. *kođžu* 'Stern'. Alapszava ismeretlen a komiban, a rokonnyelvek azonban világosan mutatják e szó -l képzős származék voltát) m. *húgy*, chanti *χūs*, *k'ōs*, manysi *kōňš*, *χōs*, udm.-ban ugyancsak -l képzővel *kidžili*, *kižili*, *šam. kindžikei*, *kinšiki* (NyH⁷) (vö. S. *kođžalni*, U. *kođžlavis* 'glänzen'. Az udm. megfelelés -li (? dem. képző) szerint a komiban is -l-et várnánk, mint a legtöbb esetben, amikor az udm.-ban -li képzővel végződő a szó. Az -l palatalizációjának elmaradását a szó képzettség voltának elhomályosulásával is magyarázhatnók (a nyelvérzék az -ul-t a szóhoz tartozónak érezte és nem képzőnek). De gondolhatnánk arra is, hogy e szó

* Azért nevezem így, mert az ősi képzőknek eredetileg nem volt határozott funkciója (l. részletesebben az Összefoglalásban).

** KALIMA szerint a szó nem tartozik a *lēs* képzővel képzett szavak közé, hanem metathesis útján keletkezett az or. клирось < крилось 'Chor, Emporkirche' szóból: (SUS. Toim. XXIX, 73.).

hangalakjára hatott a komi. S. *ko džul*, Le. Le. *ko džil* 'Ameise' szó analógiája, amely szó jelentéstartalmánál fogva azon szavak kategóriájába tartozik, amelyekben az udm. *-li* deminutiv képző kivétel nélkül *-l* alakban fordul elő. Sőt lehetséges az is, hogy valamilyen ősi jelentésátvitellel a *ko džul* 'húgy' szót is a tárgyalásra kerülő kisebb madár- és rovarnevek közé sorolta a nyelv-érzék. Kb. olyan szemlélet alapján, amelynél fogva egyes vidékeken a *szent-jánosbogar*at *csillagbogárnak* nevezik.

A *ko džul* szó tárgyalásakor utaltunk a képző egészen speciális funkciójára, t. i. hogy

c) *kisebb állat-, madár- és rovarnevek képzésére* használja a komi nyelv. Ezeknek képzett volta igen gyakran csak a rokon nyelvnek segítségével mutatható ki. Nagyrészt elhomályosult dem. származékoknak tekinthetők, feltéve, hogy az *-l* képzőnek elsődleges funkciója a kicsinyítés, becézés volt (vö. ZSIRAI: MNy. XLI, 6). Szerinte a képzőnek hajdan a finnugor alapnyelvben sokkal általánosabb kicsinyítő szerepe volt. Ezen szerepét megőrizte a rokon nyelvek legnagyobb részében. Ezzel szemben a permi nyelvekben és a mariban a képző bizonyos jelentésszűkülést szenvedett, amelyet „az alapszó hatásával kell magyaráznunk” (i. m. i. h.). A képzőnek erre a speciális használatára (kisebb madár-, állat- és rovarnév képző) GOMBOCZ (NyK. XLV, 19) és WICHMANN (SUS. Aik. XXX₆, 20) is rámutatnak. Ezen különleges használatából következik talán az is, hogy az ide tartozó példákban következetesen a képző palatizálatlan alakja szerepel, szemben az eleven kicsinyítő képzőként használt *-l* képzővel. Pl.:

(WICHM.—UOT.) U. *bobuv*, V.S. *bobul*, V.L. *bobil*, P. *babij* 'Schmetterling, (L. auch) Schmetterlingspuppe', U. *oi-bobuv* 'schwarzer Schmetterling' (*bobe* 'Schmetterling').

Az udm.-ban *li*-t találunk *bubili* (vö. komi *ko džul* ~ udm. *kizili* 'húgy'). Hogy az *-l* palatizálatlan volta már WICHMANNnak is feltűnt, azt UOTILÁNAK e szóhoz fűzött megjegyzéséből is látjuk. Rámutat arra, hogy WICHMANN gyűjtésében e szó *-l*-je alá van húzva.

(WICHM.—UOT.) Peč. *džo džul*, Le. *džo džil*, P. *džo dži-v*, V. *džo džuv*, I. *džo džū*, S.L. *tšo džul* 'Eidechse' ~ udm. *keñdžati*; S. *ko džul*, Le. *ko džil*, P. *ke dži-v* 'Ameise'; V.VU.U. *ko džuv-kot* '(kleiner) Ameisehaufen' ~ udm. *kuzili* (vö. vog. KLV. *kuñs-khaššei*, ALV. *kuñs-khašši*, ÉO (Ahlq.) *xašna* 'Ameise', m. *hangya* (R.N.) *hangyal*, *hangyaly* stb. (ÁKE. 326); S.Peč. *ni džul*, L.Le. *ni džil*, V.U. *ni džuv*, P. *ni dži-v*, I. *ni džū* 'Regenwurm' (~ udm. *nižili*). Hogy az udm. *-li*-nek szabályosan és következetesen mindig *-l* felel meg a fenti példákban és nem *-l*, mint a következő részben tárgyalandó származékszavakban, azt talán úgy magyarázhatjuk, hogy az eredeti őpermi **-li* képzőből az udm.-ban, amely az *i* tövéghangzót tovább megőrizte, mint a komi (vö. LAKÓ: Fgr. Ért. 2:5) az *i* palatalizáló hatására *-li* lett, ellenben a komiban meghatározott fonetikai helyzetben (pl. akkor, amikor a képző magánhangzó után állt) az *i* lekopása hamarabb bekövetkezett, mielőtt palatizáló hatását kifejtette volna. Hasonló a helyzet a komi *-ni* deminutiv képzőnél is, amely szintén két alakban található a komiban, *-n* és *ni* alakban. Pl. az *-n*-re: komi L. *niłan* 'Mägdelein' (vö. *nił* 'Mädchen'); *voman* 'Schlund, Gaumen' (vö. *vom* 'Mund'); udm. U. *kelan*, (MUNK.) *kolan* (Sar. Uf.) 'Hoden' (vö. komi L.N. *kel* 'Hode' (vö. LAKÓ i. m. 37.); *-ni* alakban: (WIED.) *kokni*, (GEN.) KP. *kókni* 'leicht'; (WIED.) *posni* (GEN.) KP. *póshi* 'klein, fein' (WIED.); *vekni*, (GEN.) KP. *vékni* 'eng, schmal' ~ m. *vékony* (LAKÓ:

i. m. 34—35). (A komi -n dem. képzőről l. még SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 86 NyH.⁷ 156; LAKÓ: i. m. 34, 35, 37; WIEDEMANN, SGr. 21. §; WICHMANN: FUF. II, 178, SUS. Toim. XXI, 115).

Az ősi *-l képző eredetileg két alakban élethetett egymás mellett -l és -l alakban, majd a nyelvhasználat, amely tudatosan törekszik a differenciálásra, az -l képzőt lefoglalta kisebb állat-, madár- és rovarnevek képzésére, az -l pedig a kicsinyítő, becéző értékű főnevek és melléknevek képzőjének a szerepéhez jutott.*

Az -l képzőt megtaláljuk az udm.-ban és a mariban is a már említett különleges funkcióban.

udm. (WICHM.) MU. *kendźali*, MU.U.G. *keñďzali* (MUNK.) *keñźali*, dialektikusan -li alakban is pl. (WICHM.) M. *keñďzali* 'Eidechse' (~ komi *tšod žul*, *ďžod žul* stb. id., fi. *sisilisko*, lpN *dacalages*, cser. *šəŋša·lš*, manysi *soslä*, chanti *sšs* (UOT, Kons. 367—368); udm. *kužiŋi* ~ komi *kožū*, *kožul*, m. *hangya*, fi. *kuusiainen* (GOMBÓCZ: NyK, XLV, 19).

a mariban KB. *βətē·lš* 'Schnepfe' J.JU.M. *βətē·lš*, B. *βütele* id.: U. *βiškəlš* 'eine Art kleiner Fisch (silberglänzend, die grössten sind ca. 8 cm. lang); KB. *kəpʳšš·lš* 'Holzhäher' ~ f *kuukso* 'ein Vogel (von der Grösse des Hähers)', komi (WIED.) P. *kukša* 'Eichenhäher (Garrulus)(?)' (WICHMANN: SUS. Aik. XXX₆, 20).

A szamojéd alakokban — amelyeket HAJDÚ PÉTER közléséből ismerünk — a képző palatizálatlan -l alakban jelentkezik. Pl.: *ngangaszan-lea*, *-le* < **le* subst. denom. képző. Pl.: *sonaleä* 'Möwe' (CASTR.); enyec (PALL.) -lle: *djoeda-lle* 'esox lucius' (vö. (CASTR.) Ch. *judaro*, B. *judado* 'Hecht').

Néhány szót még a képző magánhangzó-elemeiről. Elgondolásunk szerint itt régi tőhangzókkal van dolgunk, melyek dialektikusan váltakoznak. E magánhangzó váltakozásról beszél WICHMANN is (SUS Aik. XXI₃, 20). „In substantiven auf -ul entspricht dem u (der endung) in L. und P. ein i.“ Mint későbbi munkáiból kitűnik, ősrégi magánhangzó fokváltakozás maradványának tartja a permi nyelvek és nyelvjárások magánhangzórendszerében megnyilvánuló tarkaságot. (Tietosanakirja 9, 1917.: Syrjäänin kiel.) Felfogása azonban azért nem helyes, mert egyrészt nem tesz különbséget a paradigmatisms váltakozások, pl. komi *o* ~ *u* és az interdialektális (pl. komi L. *u(o)*, P. *i*) vagy a nyelvek közötti (komi *o* ~ udm. *u*) váltakozások között (l. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ungarischen Vokalismus, 128), másrészt nem veszi figyelembe azt, hogy a komi és udm. magánhangzók sok esetben közös ősspermi magánhangzóra mennek vissza. A komi általában konzervatívabban viselkedik és hívebben őrzi az eredeti állapotot, az udm. változatosabb megfelelést mutat. (Erre már BUBRICH is rámutat. K. voproszu o permszkom vokalizme. B.ulletyten LOIKFUN 4, Leningrad 1929, 18—19). STEINITZ, aki behatóan foglalkozik a permi vokalizmus kérdésével az egyes permi nyelvekben előforduló paradigmatisms váltakozásból próbálja rekonstruálni az ősspermi magánhangzóváltakozás feltehető eseteit, különböző váltakozási sorokat állít fel (i. m. 129 kk.). De ő maga is rámutat arra, hogy a permi vokalizmus története szokatlanul bonyolult és tanulmánya csak vázlatos kísérletnek

*Analogikus jelentéshasadást találunk a magyarban. Pl. a superessivusi: -on, en, -ön (házon, kézen, földön) és a modális: -an, -en (szépen, gyorsan), vagy az -os, -as lábos és lábas (jóság, pl.); -s és -cs (köves és kövecs, kenős és kenőcs) stb. suffixumokban.

tekinthető. „Mehrere wichtige Fragen bleiben vorläufig ungelöst“ mondja ő is (i. m. 125). Így tehát egyelőre nekünk is nyitva kell hagyni ezt a kérdést, már annál is inkább, mert ahhoz, hogy a STEINITZ által felállított őspéri magánhangzóváltakozási sorok helyességét, valamint a fgr. alapnyelvbe visszavezethető magánhangzóváltakozási elméletet (— mely pláne kapcsolatos lenne a mássalhangzó fokváltakozással — l. SETÄLÄ utalását Tietosanakirja 10:1919, 1953) — elfogadhassuk, szükségünk volna az összes rokon nyelvek magánhangzórendszerének minden legapróbb részletre kiterjedő vizsgálatára. Csak ezek alapján tudnók a fgr. (ill. uráli) alapnyelv magánhangzórendszerét és az esetleges magánhangzóváltakozásokat hitelt érdemlően rekonstruálni. Míg ez meg nem történik, addig csak feltevésekre vagyunk utalva. (LEHTISALO, Ural. Vok. 47; SZINNYEI, Fgr. Sprw². 47; TOIVONEN: FUF, XXIX, 160 kk.; STEINITZ, i. m.; BUBRICH, K voproszu i. h. és KGr. 12, 13, 14 §.). Utóbbi főként a synchronikus nyelvvizsgálat szempontjából ad érdekes szempontokat, de a jelenségek eredetét, ami a nyelvtörténészt érdekelné, nem magyarázza.

A komi -l képző előtti magánhangzómegfelelések sokféleségeinek okait vizsgálva esetleg mi is adhatunk néhány szempontot a kérdéskomplexum későbbi döntő és végérvényes magyarázatához.

Talán nem követünk el hibát, ha a magyar tövéghangzóknál tapasztaltak alapján a komi tő-, ill. szóvéghangzókra vonatkozólag is a következőket állapítjuk meg.

1. A komi magánhangzó-sokféleség lehet interdialektális változás eredménye. Valószínűleg a permják nyelvjárás őrizte meg az ősi nyelvállapotot, ez a nyelvjárás a legkonzervatívabb.

2. Az egyes nyelvjárásokon belül a magánhangzó-eltérések lehetnek etimológikus eredetűek. Azaz a képző előtti magánhangzó eredetileg a szó tövéhez tartozott, később a nyelvérzék a képzőhöz tartozónak érezte és elvont egy -ul, -ol, -il, -al képzőt, de

3. lehetett a képző függvénye is, amennyiben, mint a magyar hangtörténetből vett példákból látni fogjuk, igen sok esetben a rag vagy képző szabta meg az előtte álló magánhangzó színezetét. Itt azután nagy szerephez jutott az analógia is, amennyiben ugyanazon suffixumhoz tartozó különböző magánhangzót igyekezett egyformává csiszolni. Pl. a magyar többesszám 1. s emélyű birt. szem. rag előtt ma magas nyelvéllású zárt magánhangzó van: *házunk, kertünk, urunk*. Eredetileg azonban, mint általában minden képző és rag előtt, alacsony vagy középső nyelvéllású tövéghangzó állhatott előtte. Az eredeti *uronk, házonk*-ból a *hadunk, tollunk* analógiájára lett *urunk, házunk*.

Tehát egyes nyelveken belül nyelvjárási különfejemény, a nyelvjárásokon belül etimológikus eredet, képzőtől vagy ragtól való függőség, és az analógia kiegyenlítésre törekvő ereje lehetnek azok a tényezők, amelyek a szóvégi magánhangzó sokféleségét, az ú. n. tő- vagy szóvégváltakozásokat megmagyarázhatják. Világítsuk meg ezt egy a magyar hangtörténetből vett példával.

Az -s (denom. nom.) képző járulhatott alacsony nyelvéllású tövéghangzós tövekhez, mint pl. *ház-a-s, kez-e-s* és középső nyelvéllású tövéghangzóval végződő tövekhez: *sár-os, vér-es, kör-ös*. A nyelvérzék a tövéghangzót a képzőhöz tartozónak érezte és elvont egyfelől egy -as, -es, másfelől egy -os, -es, -ös képzőt, hozzátéve a képzőt olyan szavakhoz is, ahol az a, e, ill. o, é, ő

nem etimologikus: *kádas, tálas, kecses, bájos, bőrös* stb. Így már volt a magyar képzőrendszerben egy *-as, -es* és egy *-os, -ös* képzőpár, mindkettő nom. possessoris képző funkcióban. Az alaki különbséget azonban a nyelvérzék igyekezett felhasználni értelmi, jelentésbeli különbségek kifejezésére is. Az *-as, -es* képzőt lefoglalta nom. possessoris képzőnek: *házas, kertes, kutas, váras* (> *város*), az *-os, -es, -ös*-t melléknévképzőnek (a nom. poss. érték azonban még nem homályosodott el teljesen): *sáros, véres, közös, mézes* stb. Később tovább differenciálódott és megszületett az *-u* tövéghangzó adaptációjával és analogikus elterjedésével az *-us* kicsinyítő, becéző képző: *cicus, kutyus, Babus, Katus*. Vagy a már tárgyalt superessivus *-on, -en, -ön* és a modális *-an, -en*. *(Sok értékes szempontot kaptam a képzők előtti szóvéghangzókra vonatkozóan BÁRCZI 1950–51. egyetemi előadásából. Magyar Hangtörténet és Szóalaktan.)

Hogy a komi *-l* képző előtti magánhangzók etimológikusak-e vagy a képző függvényei, azt a kutatások jelenlegi állása mellett nehéz volna eldönteni, de ismerve a permi *tő-, ill. szóvéghangzók* korai lekopásának elméletét, azt hiszem inkább az utóbbi eredetet tarthatjuk valószínűbbnek.

A képző különféle funkcióban való használata azután alaki megoszlással járt, amennyiben az *-ol, -ov, -ev, -ō* alakváltozatokat főképpen melléknévképzőként használja a komi nyelv többnyire kicsinyítő mellékértékkel, az *-ul, -uv, -iv, -il, -i, -ō* képzőmorfémákat pedig főnévképzőként, főleg kisebb állat-, madár- és bogárnevek speciális képzőjeként, amely használata analogikusan áttért olyan esetekre is, ahol a képzőnek nem fenti alakját várnók (l. *kođzul ~ udm. kižiži*).

III.

-l, (-il) deverb. és denom. névszóképző

A képző használata:

1. Előfordul elhomályosult származékszavakban. Pl. komi Ud. I.V.S.L. *kol*, P. *goli, guli* 'Zapfen, Tannenzapfen' ~ udm. J. *kułi*, G. *kułi* U. *kil'i* 'Tannenzapfen', lpS *kæbo* 'conus', fi. *käpy* vagy *käpi* 'Zapfen, Hülsen, Hopfenhaupt' stb.; m. *hüvely* (WICHMANN: FUF. XI, 209). (A m. *-ly*, komi *-l*, udm. *-li* képző voltára utal WICHMANN is).

(WICHM.—Uot.) V.S.L.I.U. *papał*, P. *papa-l* 'weibliches Glied' ~ udm. *papa* 'Vogel, männliches Glied'.

Lehetséges, hogy itt elhomályosult diminutív értéke van a képzőnek, amely gyermeknyelvi használatból vagy becéző értelemből került az alapszóhoz kizárólag a komiban, mert udm.-ban e szó megfelelőjén nem találjuk az *-l* képzőt. (Vagy a differenciálás kifejezésére használta a komi nyelvszemlélet *papa ~ papał* 'männliches és weibliches Glied' között?).

2. *-il, -i* alakban denom. és deverb. névszóképzőként (fő- és melléknévek képzésére), bizonyos pejorativ mellékérték kifejezésére. Pl.:

(WICHM.—Uot.) *bugla: gala-bugla* L. 'Schimpfname einer Kuh, die von der Herde getrennt ihre eigenen Wege geht' (I. U. *bugil* 'Buckel'; U.

* Az *-n* képző jelentéshasadása elég későn megy végbe, de még ma sem fejeződött be teljesen, mert a hagyomány sokszor erősebb mint az analógia. Még ma is *nagyon-t* mondunk modális értelemben *nagy-an* helyett.

Kugel'; I. U. *kj tšil* 'krumm, schief' (U: z. B. 'Stock') (V. *kj tš* 'Ohrring', S. Mondhof, Sonnenring'); S. *ježgil*: *kabatskej ježgil* ('Schimpfw.: der oft in der Schenke sitzt') (L. *jež* 'roh, ungekocht' (z. B. Kartoffel), nicht ausgebacken').

3. -*l*, -*il*, -*il* alakban fő- és melléknevek képzésére, de minütív jelentésben. Pl.:

(WICHM.—UOT.) V. *žul munnj* (S.L.) U. *žul munnj*s, L.P. *žol munnj* 'in kleine Stücke zerbrechen' (intr.) P. auch 'zerfallen'; U. *ji-žul* 'Eiszapfen (am Traufdach)' (az alapszó valószínűleg hangfestő eredetű); V.S.L.U. *gegil*. 'kleiner Kreis' (V.S.L.), 'Rad' (S.L.), viszont 'grosser Nabel' jelentésben fordul elő az udorai nyelvjárásban. Alapszó V.S.Peč. L.U.P. *geg* 'Nabel'. Ugyanazon szónak tehát nyelvjárásonként változó jelentést kölcsönöz az -*il* képző (de minütív-augmentatív vö. ZSIRAI: i. m. 3 kk.)* (WICHM.—UOT.) S.L.I. *jengil* 'Knöthen im Garn, Woll-od. Baumwollkügelchen' (S); kleine Pustel auf dem Kopf des Kindes' (S) stb. (*jgn* (I.) 'Stachel, Dorn an der Pflanze'). Ide sorolhatunk még néhány deminütív jelentésű szót, amelynek alapszava csak a rokonnyelvekből mutatható ki. Pl.: (WICHM.—UOT.) V.L.S.Peč.L. *ponel*, Le. *ponol*, P. *ponul* I. *pomol*, u. *pomel* 'junge Fichte' (S.L.Le.), junger, kleiner Nadelbaum (überh.) (Peč. I.U. stb.); (WIED.) *pomel*: *tuša-pomel* 'Wachholder; Juniperus', P. *ponul* id. stb. (további megfelelőket és a szó helyes etimológiáját l. SEBESTYÉN: NyK. LI, 412—413) ~ mari *piñ* 'magnak hagyott fenyő', m. *fenyő*. A komi alakokban előforduló -*l* képzőről hasonlóan SEBESTYÉN IRÉN (NyK, XLIX, 47, 43. szám).

(WICHM.—UOT.) I. *ñukil* 'Biegung, Krümmung, Fingergelenk' ~ udm. *ñuk* 'Schlucht, Kluft'; (WIED.) *tšakyl* 'Knaul, Flocke' ~ *tšak*.

4. A képzőnek van egy egészen speciális funkciója a komiban. Ugyanis hangfestő vagy hangutánzó szavakból képez fő- és mellékneveket. Az alapszó legtöbbször ki sem mutatható a komiból. A származékszónak főleg tekeredés, csavarodás, gömbölyödés féle jelentése van. Pl.:

(WICHM.—UOT.) L.U. *tšikil*: *gar-tšikil* 'Stelle im Zwirn od. in der Schnur, die sich beim Flechten ringelt' (P. *tšik*: *te-v-tšik* 'Wirbelwind'); I. *tšikil* 'Locke, geringelte Stelle (im Zwirn)'; P. *tšakil* 'Garn-, Zwirnknaul, Knäuel von Birkenrindenstreifen'; V.S.L. *tšukil*, P. *tšukil* 'Krümmung' (V), Biegung, Krümmung (des Weges, Baumes); S.L.P. *tšukil* *mukil*, *kj tš* *munan* (W. 166) 'du Krummer (und) Schiefer wo gehst du hin?' ~ udm. *tšukges* 'gebogen'; *tupil* V.S.L. Knäuel, I.U. Garn-, Zwirnknaul; *tupes* 'rundes Brot, Semmel'; S. *tuplatni* 'wälzen, rollen'.

Ha az ilyen hangutánzó és hangfestő alapszóból képzett melléknév személy- vagy állatnevek jelzőjeként szerepel, akkor igen gyakran a jelzett szó valamilyen kiemelkedő tulajdonságának, vagy pedig testi hibájának, fogyatékoságának jelölésére szolgál, tehát bizonyos augmentatív, vagy pejoratív mellékértékhez jut az -*l* (-*il*) stb. képző.

(WICHM.—UOT.) U. *tsuški-l-zi* 'Wespe' (zi- L.P. Bremse, P. Wespe) (V.S.L.I.P. *tsuškinj*, U. *tsuškinj*s 'stechen (Insekt, Schlange)'. Ide sorolhatók

*A dem. képzőknek ilyen használata elég gyakori jelenség. Pl. a m. -*k* kicsinyítő képző, amely személynevekhez járulva kedveskedő, néha azonban fitymáló, sőt sértő árnyalatot kölcsönöz a névnek: *Erzsók*, *Istók*, *Mihók*; testrészek nevekhez járulva pedig nagyító, fokozó jelentése van: *szájók*, *szemők*, *orrók*. Ugyanígy az észben az -*akkas* képző *kojw* 'lábszár', *kojvakkas* 'idétlenül nagy lábszár' (ZSIRAI, MNy. XLI, 4).

a következő melléknevek (alapszavuk ismeretlen, de valószínűleg hangutánzó szó lehetett).

(WICHM.—UOT.) P. *patkil* 'unbeholfen, plump, krummbeinig (kleines Kind)'; *šuškił*: *šuškił kilja* S.L. 'undeutlich sprechend' (vö. L. *šuškiłtni* 'lispeln, fehlerhaft sprechen (ohne alle Laute aussprechen zu können)'. A komi S. *vargiłasni* 'hinkend gehen, schief (auf die Seite des Fusses) treten', S. *vargiłtni* feltehető *vargił* alapszavában, valamint a *vaštika-lni* 'essen' (Zahnloser) *vašt-* alapszavában is megtaláljuk a képzőt fenti pejorativ jelentésárrnyalat kifejezőjeként (*vaštika-lni*-val kapcsolatban l. L. *šuška-vaška kilni* 'flüstern').

5. Végül pedig igen gyakran találkozunk a képzővel orosz -ыль végű jövevényszavakban. Pl.:

(WICHM.—UOT.) V. *gerbiłts-* 'sich bücken'; *gerbił* (< orosz *зопбыль*) V. *gerb* 'Buckel (< or.); *gorb*, *görb* 'Höcker (< or. *зопбб*) (KALIMA: SUS. Toim. XXIX, 51); V. *nebił* 'unmögliche Geschichte', Peč. *nebiłngei kil*. id < or. *небыльный*); V.S.L. *kęstił*, P. *kostił* 'Krücke' (V.S.P.), 'Kreuzholz zum Zeigen der Entfernung' (I.). UOTILA orosz jövevényszónak tekinti, KALIMÁNÁL (SUS. Toim. XXIX, 51) azonban nem fordul elő. (WICHM.—UOT.) V.S.L. *tšepel*, I.U. *tšepil*, P. *tšepel* 'eine Fingerspitze voll, Priesse' (V.S.L.P.) KALIMA (RLS. 151) *tšepöla* 'Altgläubiger' ~? or. *ценомникъ*,, so nennen die rasskolniki die rechtläubigen, weil sich diese mit den drei fingern, mit denen man eine prise, russ. *ценом* nimmt, bekreuzigen.“ KALIMA szerint fenti komi szó nem orosz jövevény szó, hanem inkább a komi *tšepłalny* 'kneifen, rupfen, klaben, abkneifen' stb. szóval van kapcsolatban, de kialakulásában hathatott rá az orosz *ценом* szó analógiája. Valószínűbbnek tartom azonban, hogy mind a komi, mind pedig az orosz szó hangutánzó eredetű és egymástól függetlenül, de azonos fonetikai körülmények között keletkezettek, a jelentéskülönbség nyelvi különfejlődés eredménye. (A szó megvan a magyarban is: *csíp*, *csípent* stb. alakban).

A képző hangalakja és eredete

BUDENZ (UA.) nem tesz említést az -l képzőről. WIEDEMANN (SGr. 47. §) az -yl, -yl képzőről mint az -ol, -öl képzővel rokon képzőről beszél, amelyely váltakozva is előfordul. Pl. *bugyl*, *bugöl* (Erhabenheit), *kytšyl*, *kytšöl* (Kreis). Tehát, amint látjuk WIEDEMANN az -l képzőnek az -l-lel való rokon-ságáról, mint valamilyen magától értetődő dologról beszél és feltevését példákkal is támogatja. MEDVECZKY (i. m. 310, 413) valószínűleg BUDENZ nyomdokain haladva nem tesz említést az udm. -li, -l képzőről, jöllehet egy önálló -l képző meglétét az udm.-ban nem lehet elvitatni (l. WICHMANN: SUS. Aik. XXX₆, 20; MUNKÁCSI, Votj. Szót. 610, 617; GOMBOCZ: NyK, XLV, 18; ZSIRAI: NyK. XLI, 6 stb.). SZINNYEI (NyH⁷. 96) egy fgr. *-l > -l és -ly képzőről beszél, GYÖRKE (Wortbildungslehre 35. kk.) csupán -l képzőt említ (-l-et nem), BUBRICH, KGr. 66. §-ban mint igen eleven képzőről beszél a komi -уль (-il) suffixumról. Különösen az -öü (-ei) dem. képzővel kapcsolatban gyakori. Amint láthatjuk tehát, kutatóink vagy egyáltalán nem tesznek említést egy -l képzőről (MEDVECZKY, GYÖRKE stb.), vagy pedig összekapcsolják az -l és -l képzőt (WIEDEMANN, ZSIRAI, MUNKÁCSI, GOMBOCZ, amelyet fgr. *-l-ből eredeztetnek (SZINNYEI, GOMBOCZ), önállórúli *-l-képzőről LEHTISALO tesz említést (i. m. 178 kk.) mint s u b s t a n t i v é s a d j. d e n o m i n a l e képzőről. Feltevését valószínűleg a fgr. l hangok hármas, illetőleg

kettős megfelelésére alapítja (PAASONEN : KSz. XIII, 260 kk., $*l_1$, $*l_2$, $*l$; TOIVONEN : FUF. XX, 47—82 $*l$, $*l$, $*l$ és WICHMANN : FUF. XV, 55 $*l$ és $*l$). Anélkül, hogy a fgr. l hangok tárgyalására részletesebben kitérnék, néhány egyéni megfigyelésen alapuló észrevételt szeretnék megkockáztatni. 1. a fgr. nyelvekben található palat. l -et, 2. az ősi uráli $*l$ képzőt és annak komi $-l$ megfelelését, illetőleg folytatását illetőleg és 3. a komi palatalizációra vonatkozó megfigyeléseimet.

1. A fgr. $-l$ hang

Ami az $-l$ hangoknak hármas, illetőleg kettős megfelelését illeti, egyes rokonnyelvekben — és kutatóink feltevése szerint a fgr. alapnyelvben is (vö. WICHMANN, PAASONEN, TOIVONEN idézett munkáit, valamint STEINITZ Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus 32) — szembetűnő a keleti finn nyelvek : lp, finn, md, mari konzervativizmusa. Ezekben ugyanis a feltett három l ($*l$, $*l$ és $*l$)-nek egyaránt l a megfelelője (TOIVONEN : i. m. 47, 82 táblázat, STEINITZ i. m. 35). Hogy ezek a nyelvek őrizték volna meg az eredeti állapotot és a többi rokon nyelvben (manysi, chanti, m. permi) található két vagy több (chanti) megfelelés fonetikai feltételektől függő különnyelvi fejlemény-e, vagy pedig fordítva a keleti finn nyelvekben következett volna be az ősi uráli $*l$ depalatalizációja nem tekinthető még véglegesen eldöntött kérdésnek. Kevés a megbízható etimológia és hiányzanak egyes nyelvek mássalhangzórendszerére vonatkozó monográfiák. (Pl. mari, lp, md.) Ugyanezt a kettősséget, illetőleg hármasságot (chanti) találjuk az s és n hangoknál is. Alapnyelvi hármasság, vagy kettőség-e (l. STEINITZ i. m. 32), vagy különnyelvi fejlemény az ugor és permi nyelvekben, különösképpen a chantiban, amely különösen tarka megfeleléseket mutat fenti mássalhangzók esetében, nem látjuk még világosan. PAASONEN magyarázata (FUF. II, 85), mely szerint a chanti l palatalis magánhangzókka \ddot{a} , \ddot{u} , \ddot{e} , \ddot{o} stb.-vel kapcsolatban úgy hangzik a kondai nyelvjárásban mint egy jésített l , velaris magánhangzókka \dot{a} , \dot{u} , \dot{e} , \dot{o} stb.-vel kapcsolatban, mint a finn *lumi* l -je, palatalizált hátulsó magánhangzókka \ddot{a} , \ddot{u} , \ddot{e} kapcsolatban pedig valamivel lágyabban, arra mutat, hogy magának a kondai l -nek is különféle *variánsai* vannak. Nem tehetnők-e fel, hogy a chanti $l(l)$, l (L , l , l) és t megfelelések ugyancsak egy ősi $*l$ fonémának különböző *variánsai*, amelyek azután egyes nyelvjárásokban önálló fonémává lettek? Erre mutatnának : az egyes chanti nyelvjárásokban található ingadozások l és l között (STEINITZ: i. m. 35 TOIVONEN : i. m. 78-ra hivatkozva), amelyeket a fokváltakozás hívei, különböző l sorok átcsapásával magyaráznak, (pl. TOIVONEN: i. m. i. h.), az l és kaku-minális l egybeesése az obdorszki nyelvjárásban (STEINITZ: i. m. 35) stb. Mindenesetre a kérdés még alapos vizsgálatot igényel. Lássuk most már a LEHTISALOTól tárgyalt (i. m. 178 kk.)

2. uráli $*l$ képző-t

LEHTISALO feltevése szerint az uráli alapnyelvben volt egy subst. és adj. denominale $*l$ képző. Ennek nyomait véli ő megtalálni a szelkupban, a fgr. nyelvek közül pedig a manysiban és a permi nyelvekben. Az első dolog, ami rögtön feltűnik a többi, általa tárgyalt képzővel való összehasonlítás

alapján: 1. a képző funkciószegénysége (csupán adj. és subst. denominale képzőként használják), 2. hogy igen kevés rokonnyelvben fordul elő (szelkup, manysi, permi nyelvek), holott az ősi képzőkre éppen az jellemző, hogy igen sok, leggyakrabban az összes rokon nyelvekben előfordulnak, 3. az az aránylag gyérszámú példa, amelyet e képzőre felhoz és amelyeket, ha közelebb megvizsgálunk, látjuk, hogy nem is egészen meggyőzőek. Pl. Szelk. Tas. *kwäl-pu*, B. *käl-pu*, Kar. *käl-pu*, Jel. *köel-pu* (vö. Szelk. *kwe*; fi. *koivu* 'Birke'; Jel. B. Tas *töl-pu*, Kar. *tül-pu* 'Fichte'; *tü* id. (i. m. 178). Itt azonban a *kwäl*, *käl*, valamint a *töl*, *tül* jelzőként áll a *pu* 'Baum' szó előtt, az -*l*, -*l* képzőben tehát egy ősi (feltehetőleg uráli) *-*l* képzőt kereshetünk, amelynek adj. képzőként való használatáról már beszéltünk. A palatalizált alak csupán a szelkupban fordul elő, de -*l*-es alakokkal párhuzamosan (vö. *töl-pu* 'Fichte', *kütül-pu* 'Tanne'; *küt* id.) Vajjon nem kereshetnénk-e ezekben egy *-*l*+*-*i*(*-*j*) adj. képző nyomait, amely éppen a jelzőként való használat következtében került az -*l* képző mellé, majd azt palatalizálva, lekopott a szó végéről? De nem is szükséges ilyen bonyolult magyarázat. Egyszerűen szelkup nyelvjárási különfejleményről is beszélhetünk. Nehezebben magyarázhatók azonban azok az esetek, amikor a szelkup -*l*-nek nem -*l* felel meg a többi szamojéd nyelvben, és sokszor saját nyelvjárárs területén belül sem, hanem -*i*.

1. Ugyanazon nyelvjárásterületen belüli *l* ~ *i* váltakozás. Pl.:

Tas. B. Jel. Kar. *peptel* 'Kinn', NP. *pepti*, 00. *peaptai*, K. *peptei* stb. (vö. lp. *bovsá* 'labrum'); B. Tas. *suol* 'Kehle', Kar. *suł*, 00 Tsch. *suoi*, K.NP. *soi*, N. *hoi* id.

2. Különböző szamojéd nyelvekben előforduló *l* ~ *i*-váltakozás. Pl.:

Szelk. *aol* 'Hals', nyenyec. *řarui* 'Kinlade', kam. *orai* id. (LEHTISALO: i. m. 178). Ugyanezt a váltakozást tükrözik vissza szelkup -*la*, -*ljä*, -*ja*, -*ä*, -*a* névszóképzők (főnévképzők), valamint az -*l*, -*l* és -*i* melléknévképzők, amelyeknek a többi szamojéd nyelvben szintén -*j* felel meg. (Példákat l. LEHTISALO: i. m. 179). De az *l* ~ *i* váltakozás okozta nehézségekre LEHTISALO is rámutat. „Die ostjaksamojedischen subst. und adj. denom. suffixe *l* ~ *i* bieten jedoch schwierigkeiten. Sie kommen nämlich sehr häufig vor und entsprechen in gewissen fällen dem **j* der anderen samojedischen sprachen. Es ist also möglich, dass OS. *l* nicht immer ursprünlich* ist, sondern sekundär oft **j* > *l*. Viszont TOIVONEN (FUF. XX, 82) alapján ő is megállapítja, hogy a szamojéd *-*j* is visszamehet ősuráli *-*l*-re. De nemcsak ősuráli *-*l*-re, hanem *-*j*-re, *-*n*-re ugyancsak, ami a kérdés tisztázását igen megnehezíti. (l. LEHTISALO: i. m. 48 és 178). A manysi és permi példákban is lehet az -*l*' másodlagos fejlemény *-*j*-ből (i. m. 178).

Ennyi bizonylatlan példa után némi aggállyal fogadjuk az uráli *-*l* képzőt. Annál is inkább, mert pl. CASTRÉNNél sem találunk -*l* képzős származékokat, GYÖRKE sem említ az uráli alapnyelvre vonatkozóan -*l* képzőt. HAJDÚ PÉTER adataiban is csak két ízben találok -*l* képzős származékokkal, mindkettőt LEHTISALOTól idézi.

Ezek: nyenyec. *xūŋc'gǎlle* 'Vorderbein'; *töšqǎlē* 'Rauschbeere'. Ezeknek -*lle*-jét uráli *-*le* vagy *-*le*-ből vezeti le, a *-*le*-t azonban megkérdőjelezi (írásbeli közlés). Hasonlóképpen eredeti *-*l*+magánhangzós alakokból vezeti

*A szerző kiemelése.

le HAJDÚ a nyenyec *le*, *-le* denom. igeképzőt, valamint az *-l* inchoativ igeképzőt (u. ott) és nem **-l*-ből.

A képző eredeti alakja tehát **-l*+valamilyen vokális lehetett, mégpedig alacsony, vagy középső nyelvéllású magánhangzó, amely hangsúlytalan helyzetbe kerülve (pl. a szelkupban, ahol az *-l* képzővel képzett szó jelzőként állt a jelzett szó előtt és így könnyen hangsúlytalanává válhatott), magas nyelvéllású magánhangzóra vált: *a, ε (ə, ə,) > i, i, i*. Ezek azután osztoztak a magas nyelvéllású magánhangzóknak az egyes fgr. nyelvek (pl. magyar, permi stb.) hangtörténetéből ismert sorsában és lekoptak a szó végéről (vö. SZINNYEI: MNy. VI, 14; GOMBOCZ: MNy. V, 395; BÁRCZI, Magyar Hangtörténet. 1950–51. Egyetemi előadások; LAKÓ: Fgr. Ért. 2:58). Mielőtt azonban lekoptak volna palatizálhatták az előttük álló *-l*-et. Tehát *-l*+*i* (*-i*)>*-l*.

A másik magyarázati lehetőség pedig az lenne, hogy egyszerűen nyelvjárási különfejeménnyel van dolgunk a szelkupban, manysiban és permi nyelvekben. Ugyanígy a magyarban is, ahol az *l > ly* palatalizációjára már a legrégibb korból is vannak adataink. Pl. *hüvely* (Schl.szó.) alakv. *hüvel, hível, hively* NySz. ~ komi *kol*, udm. *kuľi* 'Zapfen, Tannenzapfen'; lp.S *kæbo* 'conus' (WICHMANN: FUF. XI, 209); *homály* (első adat Bécsi k.) alakv.: *homál* (NySz.) l. *caligo*, *Finsternis*, *Dunkelheit* stb. (További példákat GOMBOCZ: NyK. XLV, 5 kk.). Megtaláljuk német jövevény szavainkban is. Pl. *pendely* alakv. *pentely* [szn.1431., OklSz., kn. XVI. sz. m. f. NySz.] ~ ném. *bündelhemd*, nyvj. *pendelhemd* (BÁRCZI, SzófSz.). És még ma is elevenen ható erő. Pl. *ököl* (Bodrogköz) < *ököl* (KÁLMÁN B. közlése), különösen az Északkeleti nyelvjárásterületen. Megtaláljuk *l* végű tőszavakban és *-l* képzőben egyaránt. Utóbbira pl. *csermele* (Sopron m. Horpács) ~ *csormoly, csormolya* (Nógrád m.) 'melampyrum arvense, Kuhweizen' (MTSz.); *cseplye* 'bokor, cserje' (Palócság) (MTSz) 'ujdani hajtás, sarjadzás, bokor, cserje, töről fakadt fiatal erdő' (GOMBOCZ, i. m. 10) (**csepel* ige származéka).*

3. A permi *-l* képző

A permi *-l* képző tárgyalása előtt néhány szót a permi *l* és *l'* hangokról. A permi *l, l'* hangok eredetére vonatkozólag ismertettük PAASONEN, TOIVONEN és WICHMANN feltevését (három, ill. két alapnyelvi *l* hang). Ehhez hozzávéve még SETÄLÄ fokváltakozási elméletének az *-l* hangokra vonatkozó megállapításait, permi *l*-nek < fgr. **δ* (**δ ~ δ*)-ből és permi *l'*-nek < fgr. **δ'*-ből való eredeztetését (NyK, XXVI, 377–437; SUS. Aik. XIV, 51–53), meglehetősen bonyolult képet kapunk az *l* hangok eredetét illetőleg. A kérdésnek végső tisztázása még igen komoly és nehéz feladatok elé állítja a nyelvtörténészeket. Így az ezen kérdéshez szorosan kapcsolódó permi *-l* képző eredetének magyarázat-kísérletében magam is csak igen óvatos feltevésekre és megállapításokra szorítkozhatom.

1. WICHMANN is megállapítja (i. m. 14.), hogy a permi nyelvekben számos olyan szó van, amelyben az *l* vagy *l'* nem **δ* vagy **δ'*-re (l. SETÄLÄ, i. h.), hanem eredeti fgr. **l*-re megy vissza. Hasonló értelemben nyilatkozik

*Az *-ly* (*-oly, -ely, -aly, -ely*) képzőt illetőleg azt hiszem, fenntartás nélkül elfogadhatjuk GOMBOCZ magyarázatát (i. m. 17.), mely szerint az *-ly* „másodlagos palatalisatio eredménye, eredeti magyar alakja valószínűleg *-l* volt.”

TOIVONEN is (FUF. XX, 48), aki a zürj., votj. $l < *l$ és $l < *l$ fejlődésről beszélve, nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy a jésített l másodlagos fejlődés eredménye is lehet („wiewohl die mouillierung zuweilen auch jung sein kann“).*

2. Számos példát találunk a permi nyelvekben, ahol az l hangnak interdiaktálisan szó elején és szó belsejében egyaránt hol l , hol pedig l felel meg. Pl. a szó elején: komi I. IU. U. PO. *lukōni*, U. *luka vniš*, PO. *lukāl*-, P. *luka vni*-, PK. *luka lni*-, S.L. *lukalni*-, V. *lukavni* stb. 'mit den Hörnern stossen' ~ (udm. *lekāni*, *lekāni* id. (UOTILA, Kons. 428); szó belsejében: komi U.V.S. *niłid*, I. *niłid* (NB l) 'Schleim; schlüpfrig', V.S. L. *niłeg* id., PO. *niłog* 'schlüpferig' ~ manysi *niłi* 'Schleim' (UOTILA, i. m. 427). Az ízmai alak mellé UOTILA zárójelben odairja: „NB l “, tehát feltehetőleg neki is feltűnt a nyelvjárás palatalizálatlan l -je. Szó végén: komi I. *kēi* (< *kel), Ud. *kev*, S.L. *Letka kel*, P. *kevja* 'Schwägerin (Frau des Mannesbruders)' ~ udm. G. J. *kałi* 'Schwiegertochter' (WICHMANN: FUF. XV, 13), komi I. *pī* (elat. *pījīs*) Ud. *piv* (elat. *pivjīs*) (*pī*, *piv* < *pil) 'Wolke', adj. Ud. *pila* 'wolzig' ~ udm. G. U. J. M. MU. *pīlem* 'Wolke' (i. h.) WICHMANN szerint a komi őrizte meg az ősi l alakot. (További példákat az l másodlagos palatalizációjára l. WICHMANN: FUF. XV, 13; TOIVONEN: FUF. XX, 78). Fentiekből látjuk, hogy nemcsak nyelvjárásonként, hanem a legközelebbi két rokon nyelvben, a komiban és udmurtban sem egyöntetű az l megfelelése ($l \sim l$ -lel).

3. Meggondolkoztató az a tény is, hogy igen gyakran, amikor a permi nyelvekben l -et találunk, a rokon nyelvekben l a megfelelés. Pl. (WIED.) *bel* 'Pfosten, Ständer', (WICHM.) 'Tür-od. Fensterpfosten' ~ lpN *baellje* 'unumquoque crassorum et curvorum istorum fulcrorum, quibus tugurium Lapponis continetur', md M. *pāl* 'Zange Zaunstange', fi. *pieli* 'aufrecht stehender Pfahl, Pfosten, Pfeiler, Säule' (RENVALL és LÖNNROT), als Stütze dienender Pfahl, Ständer' (WICHMANN: FUF. III, 99); komi U. *mal* (stamm: *malj*-) 'Ruder' ~ fi. *mela* 'kurzes Ruder zum Steuern' (kar. *mela*, vepsze *mēla*, észt. *mōla*, lp. *mælle* 'remus gubernationi aptus', mdM. *milä* 'Ruder' (mdE. *meledems* 'rudern') (WICHMANN: i. m. 100); komi U. *biłiktinīs*, V. *biłiktinī* 'sich erbrechen, speien, specken, ~ chanti (AHLQV.) N. *polsyn* 'Speichel, Rotz', manysi (MUNK.) N. *polēx*, K. *palēx* 'köpés, nyál' stb.; komi I. U. *bug?l* 'Buckel, Kugel. ~ chanti (KARJ.) (OL. 100) DN. *po'nyāt* 'Knollen am Baume', (PATK.) I. *pōnol*, *pōnχol* 'Beule, Auswuchs; Schelle', manysi (MUNK.) *pūñχlāp* 'gombos', m. *bog*, lp. *bugge* (WICHM. FUF. XV, 21, XI, 225). Amint ez utóbbi példából látjuk, nemcsak tőszavak l -jében találjuk az interdiaktikus, vagy nyelvek közötti $l \sim l$ váltakozást, hanem az $-l$ képzőben is (vö. kisebb madár és rovarnevek $-l$ képzőjét, amelynek az udm. *li* felel meg). TOIVONEN (FUF. XX, 78) a különböző l sorok keveredéséből magyarázza a nyelvjárási vagy nyelvek közötti különbözőségeket. De felvetjük azt a gondolatot, hogy szükséges-e ilyen bonyolult magyarázattal (fokváltakozási sorok átcsapásával) operálnunk, amikor — mint már a szamojédból és magyarból láthatjuk — az $l < l$ -ből is keletkezhetett nyelvjárási vagy külön nyelvi fejleményként. Ugyanígy keletkezhetett az $-l$ képző a komiban a már fent tárgyalt $*-l$ denom. és deverb. névszóképzőből bizonyos fonetikai feltételek függvényeként a permi nyelvek külön életében. Így elesnék az uráli $*-l$ képzőből való eredeztetés feltétele is, ami különben is nagyon nehéz probléma, mert maga az uráli $*-l$ képző is

* Szerző ritkítása.

meglehetősen bizonytalan adatokkal támogatható. Gondolhatnánk még esetleg fgr. $*j >$ permi $-l$ fejlődésre, de erre UOTILA—PAASONEN, s. Laute 14. és BEKE: Nyr. LVII, 31 hivatkozva — csupán két bizonytalan példát említ, mégpedig az udm.-ból KM. *suj-*, SM. *sul-*, *suj-* 'einen Baum abschälen'; SM. *sul* 'Baumrinde'; udm. JM. *sil-bur*, KM. *sěj-bur* 'Ehre; Schmaus, Dinge' (z. B. Speisen), die man dem Gast verehrt' (UOTILA, Kons. 269; FUF. XXI, 93-ban hasonlóan.)

Legvalószínűbb tehát az l -nek $< *l$ -ből való fejlődése másodlagos palatalizáció eredményeként.

Most lássuk még, hogy milyen fonetikai feltételek következtében keletkezhetik az l -ből l ? TOIVONEN (FUF. XX, 77), WICHMANN komi U. *biliktinjs*, V. *biliktinji* alakjainak l -jét magyarázva, megállapítja, hogy a vicegdai nyelvjárás i -je eredetibb, ősbibb lehetett, mint az udorai i és ez volt okozója az l jésülésének. A fejlődési sor szerint $*biliktinji > *biliktinji > < biliktinji$. Lejjebb pedig az udm. *lipet*, *lipini*-ről beszélve \sim manysi (KANN.) KU. *лѣѣ*, KM. *лѣѣ*, KO. *лѣѣ*, LO. *лѣѣ*, So. *лѣѣ* 'eine kleine Ente' stb. azt mondja: „Das folgende i hat auch hier offenbar die palatalität verursacht wie in dem suffix $-li$ (*bubili* 'Schmetterling' usw.) und *kali* 'Schwiegertochter'. Hasonlóképpen utal a j asszimiláló hatására WIEDEMANN, SGr. 9. §, 26.; GENETZ, OPS. 50 kk.; WICHMANN: FUF, XV, 13. Utóbbi azonban nemcsak a j -nek, hanem más mássalhangzónak is tulajdonít jésítő hatást. UOTILA (Kons. 382—92) egész fejezetet szentel a permi nyelvek j -s mássalhangzókapcsolatainak, amelyből világosan láthatjuk, hogy a j -nek minden előtte álló mássalhangzóra van jésítő hatása. Könyvének utolsó fejezetében „Nachtrag zum ganzen konsonantismus, die sekundäre mouillierung und entmouillierung“ c. fejezetben igen értékes példaanyagot ad mind az udm.-ból, mind pedig a komiból az olyan esetekre, amikor a permi nyelvekben l van, a többi rokon nyelvben l , vagy olyanokra, amikor még a legközelebbi rokon nyelvekben sem egyező a megfelelés. Pl.: komi I. U. V. S. L. P. PO. IU. *li* 'Baumsplint, Baum-saft' \sim udm. MU. J. G. SM. KM. *li* id., vagy komi V. S. L. Le *li tsid* usw. \sim chanti *lāsak* usw. 'schwach (nicht straff)'. (Példákat l. UOTILA, i. m. 427 kk.). Közöl adatokat az $l \sim l$ interdialektikus váltakozására is, mégpedig az $-l$ gyakorító képzőben. Pl. I. IU. *šutlōni*, U. *šutlāvnjs*, L. *šutlālni*, V. *šutlāvnj*, 'pfeifen'; I. V. S. L. IU. *kollinji*, U. *kollinjs*, PO. *küll-*, P. *kolvinji* 'begleiten' (UOTILA, Kons. 428) A palatalizációról UOTILÁnak az a véleménye, hogy az egy jésített mássalhangzó, vagy pedig az i , esetleg mindkettő hatására keletkezik. Az udm. palatalizációról beszélve pedig az a véleménye, „Die mouillierung erscheint vor bzw. nach i (bzw. zwischen i und e in *piēm*), in der nähe eines mouillierten konsonanten, zwischen zwei e in *šelep* (U. MU. J. M. G. *šelep*, G. *šelep* stb. 'Holzspan') (UOTILA, i. m. 428—29).

Tehát megvan annak a fonetikai lehetősége, hogy l -ből az utána következő $j(i)$, udm.-ban e is, vagy jésített mássalhangzó hatására l legyen. Analógikus palatalizációt találunk az s (UOTILA, i. m. 427), valamint az n hangoknál is (UOTILA, i. m. 432, LAKÓ: Fgr. Ért. 2:37). Az n hangokra vonatkozóan UOTILA már az ősspermi korra teszi a jésülés, ill. jésített n -ek keletkezését. LAKÓ pedig a *ni* kicsinyítő képzőről beszélve kategorikusan kijelenti: „A zürjén $-ni$ képző eredeti* $-n$ -je csak az $-i$ hatására vált $-n$ -nyé, s előfordul mindkét permi nyelvben magában és az eredetibb jésítetlen

*Szerző ritkítása.

alakjában» (i. m. i. h.). Így azt hiszem, nem követünk el hibát, ha az -*l*, -*il*, -*il* képző -*l* elemét is azonosnak tartjuk az ősi uráli *-*l* képző permi nyelvi megfelelőjével az *l*-lel. A palatalizáció másodlagos fejlemény. E képző, tekintettel arra, hogy mind az udm.-ban, mind pedig a komiban megtalálható — sőt még ma is eleven — még a komi-udm. együttélés idején, tehát az ősspermi korban keletkezhetett. Maga a palatalizáció mint hangfejlődési tendencia hathatott már a fgr., sőt uráli együttélés idején is. Ezt mutatják a szamojéd nyelvekben található palatalizált hangok (*l̥, n̥, s̥, t̥s*) is.

Ha az *l̥* hang palatalizációját az utána álló *j(i)* vagy *e*, esetleg jésített mássalhangzó okozhatta, akkor ugyanezen elemek okozhatták a permi -*l̥* képző *l̥* jésülését is.

Az -*l̥* képző legközelebbi rokonnyelvi megfelelőjét vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az udm.-ban -*li* alakban fordul elő, amely -*li*-t LAKÓ < *-*li* dem. képzőre vezeti vissza (i. m. 19). Az udm. -*li*-nek azonban nemcsak -*l̥*, hanem -*l* is megfelelhet. E jelenség okát a következőkben próbálom megmagyarázni.

A *tő*, ill. képzővégi magas nyelvállású végmagánhangzó az *i* és *j* az udm. nyelvben, — mely általában konzervatívabban viselkedik a végvokálisok tekintetében, mint a komi — megmaradt, a komiban általában lekopott.

A lekopást azonban néha a komiban is elkerülhette, mégpedig akkor, ha hozzá valamilyen a nyelvérzék előtt tudatos funkció fűződött, vagy pedig, ha nehezen kiejthető mássalhangzó csoport után állt (vö. LAKÓ, i. m. 58). Ha már most az *i*-nek az -*l* képzővel való kapcsolatát nézzük, akkor két eset lehetséges. 1. Az *i* lekopása már azelőtt megtörtént, mielőtt a palatalizáció tendenciája hathatott volna, így álltak elő az -*l* dem. képzős alakok (az udm. palatalizált *l̥*-lel ellentétben, ahol az *i* tovább megőrződött és kifejthette palatalizáló hatását). 2. Az *i* a már említett tényezők miatt megőrződött és palatalizálta az előtte lévő *l*-et > *l̥*-vé.

A lekopást megakadályozó tényezők között említettük azt, hogy megmaradhatott az *i* vagy *j*, „ha ezek nem egyszerű jelentés nélküli szóvégi magánhangzók voltak“, hanem hozzájuk „valamely, a nyelvérzék előtt tudatos funkció fűződött“ (LAKÓ, i. m. 58). Vajjon nem fűződött itt is az *i*-hez valamilyen funkció, esetleg kicsinyítő funkció? A komi -*l̥* ~ udm. -*li*-nem lehet-e egy fgr. *-*l* + *-*j*(*-*i*) kicsinyítő képzőbokr folytatása? (A fgr. *-*i*, *-*j* névszóképzőről l. BUDENZ, UA. 30; MEDVECZKY, NyK. XLI, 448; WICHMANN: FUF. XIV, 83, 94) XVI, 205; JEMELJANOV, WGr. 127; LEHTISALO: SUS: Toim. LXXII, 48 kk.; GYÖRKE, i. m. 31; HAKULINEN: NyK. L. 110; UOTILA, Kons. 270 stb.).

Az *-*i*(*-*j*) kicsinyítő és deverb. névszóképző (eredetileg azonosak. 1. HAKULINEN, i. m. i. h.) legkorábbi ősspermi alakja LAKÓ szerint *-*j̥*, ill. *-*i̥* volt (i. m. 37). Ez a képző az ősspermi magánhangzó lekopása után kb. XI–XII. században, — ugyanis a magyar és permi lekopási tendencia egy időben ment végbe — elveszti magánhangzó elemét és az ősi *-*l* képzőhöz járulva, annak képzővégi magánhangzójával diftongust alkot (*-*l* + *s*) + *-*i̥* > *-*si̥*). Ez azután később monoftongizálódott *i̥*-vé, *i̥* alakban még egy ideig ott maradhatott a képző végén (l. udm. *li*) éppen azért, mert a nyelvérzék még erősen érezte benne a kicsinyítő funkciót, de azután a fejlődés egy későbbi szakaszában osztozhatott a *tő*, ill. képzővégi magánhangzók sorsában és lekopott a komi -*l̥* képző végéről. Ez a lekopás azonban már akkor mehetett végbe, miután a palatalizációs tendencia a megelőző

vagy következő *i(j)*, *e* stb. hatására megindulhatott a permi nyelvekben és így az *i* — lekopása előtt — palatalizálta az előtte lévő *-l*-et.

E magyarázatkísérletnek azonban van egy nehézsége és ez, hogy vajjon, ha a szó végén álló magánhangzó képző, vagy pedig valamilyen képző funkcionális hordozója, akkor is lekophat-e? Feleletként LAKÓT idézem. „... végmagánhangzójukat nem csak a gyökérszavak vesztik el, hanem a származékszavak is, vagy másként kifejezve, a szóvégi nyílt szótagban álló magánhangzó elveszik akkor is, ha az *képző*-elem volt* (i. m. 38). Pl. komi (WIED.) *kol*, *koli*, *goli* 'Kätzchen, Zapfeln (an Bäumen) ~ udm. (WICHM.) *J. kul'i* stb. id., fi. *käpy* 'Zapfen' stb. (WICHM.: FUF. XI, 209 és XV, 4) Az *-l* képző elterjedésére azután hatással lehetett a már említett orosz *-lb* képzős jövevényszavak nagy száma és analógikus hatása. (A szláv *-lb*, *-elb*, *-ël* képzőkről l. MIKLOSICH, Vergl. Gr. der sl. Sprachen II. 94—114). Az *-l* előtti *i* vagy *i* magánhangzó etimológikus vagy analógikus tövéghangzó, amelyről majd az *-l* igeképző tárgyalásánál beszélünk részletesebben.

IV.

-l igeképző

Alakváltozatai: *-l*, *-il*, *-li* (I. L. Peč. S. U. AV. V.); *-le* (AI.); *-ili*, *-iv*, *-vi* (J. AV. U. V.).

A képző alakváltozatai az *-l* hang különböző nyelvjárási megfeleléseiben találják magyarázatukat. (A komi nyelvjárásoknak az *l* hang szerinti felosztásáról l. ZSIRAI, Fgr. Rok. 209—210; WIEDEMANN, Wb. IX—XII., SGr. 9. §, 27; WICHMANN: SUS. Aik. XXI., 21; LYTKIN, Mat. 7—9, Sb. I, 34; FOKOS: Nyr. LIX, 80—83). ZSIRAI felosztását alapul véve, a komi nyelvjárások a következőképpen tagolódnak:

1. *l* típus: az *l* hang minden fonetikai helyzetben változatlanul megmarad *l*-nek. Ezt a hangállapotot mutatja a sziszolai, luzai, felsőpecsori és a Káma—Kosza-vidéki nyelvjárás.

2. *l ~ v* típus: az eredeti *l* hang a szó végén és mássalhangzó előtt *v*-vé változik, egyebütt megmarad. (Vicsgdai, vimi és Sziszola torkolatvidéki nyelvjárás.)

3. *l ~ ø* típus: az eredeti *l* hang a szó végén és mássalhangzó előtt eltűnik, ellenben az előtte álló magánhangzó megnyúlik, esetleg kettőshangzóvá válik. (Alsópecsori, izsmai, felsővimi és udorai nyelvjárás.)

4. *v* típus: az eredeti *l*-hang minden fonetikai helyzetben *v*-vé vált (a déli komi nyelvterületen, az Inyva és Ob vidékén) (ZSIRAI, i. h.).

Az *-l* képző magánhangzó elemei

Ami az *-l* képző előtti, illetőleg utáni *i*, (*j*), *e* magánhangzókat illeti, a kutatók egyrésze egyszerűen csak tudomásul veszi létezésüket, de nem fűz hozzájuk magyarázatot. (GYÖRKE, i. m. 37; LEHTISALO: i. m. 172—173)

* Szerző ritkítása.

Mások funkció nélküli jelentéktelen elemnek tartják. Például MEDVECZKY (i. m. 313), aki az udm. -l gyakorító képző -il, -il, -el alakváltozatairól beszélve azt mondja: „Az *i*, *í*, *e* hangok valószínűleg nem jelentős elemek“. Hasonlóképpen nyilatkozik LYTKIN is: Az -s névszóképzők a permi nyelvekben c. tanulmányának 17. lapján, bár már nála találunk utalást arra, hogy a „zürjén *g*, *i* (votj. *e* és *i*)“ valószínűleg a szótőhöz tartoztak. Ily értelemben nyilatkozott már BUDENZ is (UA. 15) a zürjén -l képzőről beszélve. „Zürjén-votják: -l, végvocalissal -li; az alapige végvocalisával < il, -il“. WIEDEMANN kötőhangoknak tartja az *y(i)*-t, mely szerinte igen gyakran váltakozik -e-vel (SGr. 7. §. 20). Érdekes elnevezést ad e képzőelőtti hangoknak BUBRICH, aki toldalékhangoknak, bővívítő (nyújtó) hangnak, „*пачпопчануемелъ-ы*“ mondja az -i-t (-ы), pontosan részletezve és kifejtve, mikor, mely igéknél és milyen fonetikai helyzetben kerül a többé az -i (-ы) hang. Pl. olyan mássalhangzóösszetétel után, amelynek első tagja orrhang, vagy kemény sziszegő hang, feltéve, hogy ezen mássalhangzókapcsolat a szó első magánhangzója után következik (KGr. 119—120). Ugyancsak talál magyarázatot az -i (-ы) hangnak az -l képző utáni szerepére is. Szerinte szükségszerűen és következetesen fellép akkor, ha a képző egytagú ige-tőhöz járul, pl. *бо-л-ы-ны* 'kommen'. A képző alakja mindig az ige tövének végződésétől függ (i. m. 120—121). BUBRICH-nak igen értékes és a synchronikus nyelvvizsgálat szempontjából igen használható megállapításait csak egyetlen szempontból szeretnők módosítani. S ez, hogy fenti magánhangzók nem járulékhangok (tőbővívő, nyújtó vagy képzőbővívő -i (-ы)-k, hanem vagy eredeti tővégi -i hangzók, amelyek bizonyos fonetikai helyzetben megmaradhattak (nehezen ejthető mássalhangzócsoport után, vagy mássalhangzótorlódás felbontása végett), vagy pedig az eredeti tővéghangzót helyettesítő -i (-i) hangok. Mindkét esetben a nyelvérzék képzőhöz tartozónak érezhette őket és adaptáció útján elvont egy -il (-il) képzőt, amely analógia útján terjedt el olyan igékben is, amelyekben nem volt -i(-i) véghangzó.

1. -l gyakorító képző

Kifejezheti:

a) a cselekvés ismétlődését, elaprózott voltát (verbum iterativum), WIEDEMANN: „Deminutiva oder Deminutivo-Frequentativa“-nak nevezi (SGr. 58. §. 81) Pl.:

S. *važ-jez šulemnj* 'A régi emberek mondogatták' NyK. XLII, 145; *L. *šuijs* 'mondta' NyK. XLIV, 234; U. *starik vidlj* 'az öreg nézegeti'. NyK. XLIV, 289; *vidljni* 'megnézni' NyK. XLI, 458; (WICHM.—Uot.) V. L. I. *julinj*, U. *julinjs*, P. *juvni* 'dann und wann od. oft trinken oder saufen (l. Brantwein)'; *junj* 'trinken'.

b) a cselekvés huzamos ságát, folytonosságát, hosszabb tartamát (verbum continuativum-durativum). Pl.:

V. *glik baba duđnikse rutlj, rutlj* 'Egy asszony foltozza, meg foltozza a ruháját' NyK. XLI, 303; (WIED.) *rutny, rutlyny* 'schlecht überhin nähen'; V. *petškan vetlj me uljn* 'a rokka (csak) megý alattam' NyK. XLI, 291; S. *vetas* 'utoléri' NyK. XLIV, 223; (WICHM.—Uot.) V. *dađe vek demljse* W.

*A példákat FOKOS: Zürjén népköltészeti mutatóványok (NyK. XLI—XLII) és Zürjén szövegek (NyK. XLII—XLV.) c. gyűjteményéből, valamint WICHMANN, Syrj. Sprachtexte és WICHM.—Uot. Syrj. Wortschatz c. munkáiból vettem.

151*; 'Sein lebenlang flickt der alte' (seine kleider)'; (WICHM.—UOT.) V.S. L. I. *demni*, U. *demnis* 'flicken, ausbessern'.

c) Vannak esetek, amikor az -l képzőnek nincsen határozott gyakorító jelentése, csupán azt jelöli hogy a cselekvés 1. több alanyon oszlik meg, azaz több alany végzi, vagy pedig 2. több tárgyra irányul. Ilyenkor bizonyos fokú elaprózódást fejez ki. (vö. BUDENZ, UA. 12 „...a sok egyes alany által vagy a sok egyes tárgyon végrehajtott cselekvés szintannyiszor ismétlődőnek látszik“). WIEDEMANNnal ellentétben én az ilyen jelentésben szereplő igéket nevezném „Deminutiva-Frequentatíváknak“, nem pedig a fent tárgyalt verbum iterativum-ot.

A cselekvést több alany végzi. Pl.:

Le. *važen vellemini stav jezis vanažas*. 'Régen az emberek mind Jancsik voltak' NyK. XLV, 451; *veli* 'volt' NyK. XLII, 110; S. *unaen šulillisni* 'erzählten viele' W. 132; (WICHM.—UOT.) *šuni* (V.S. L. I.) *šunis* (U.) 'sagen'; (WICHM.—UOT.) V. *una jez addživliveni* 'sok ember látja' NyK. XLIII, 371; *oz addžini* 'nem találják meg' NyK. XLII, 152.

A cselekvés több tárgyon oszlik meg, azaz több tárgyra irányul. Pl.: V. *miidem vilis* 'ahányat megölt'. NyK. XLIII, 352; (WICHM.—UOT.) V.S. I. *vinj*, L. P. *viini*, U. *vinis* 'töten, totschiagen, erschlagen'; Le. *genja stav nollas bakidle* 'a pénzt mind apjának viszi el' NyK. XLV, 440; (WICHM.—UOT.) V. *no-* 'herbringen' (udm. *nuldžini*).

d) A képzett ige származék volta elhomályosodott, minthogy alapszava kiveszett a használatból. Pl.:

(WIED.) *vidlyny*, *vidlalnj* 'prüfen, probieren'; (WICHM.—UOT.) V. S. L. *vidlini*, U. *vidlinis* 'sehen, schauen' stb. Kiveszett alapszavára egy példát találtam FOKOSNÁL: *mian tevar na vidu* 'a mi árunk megtekinthető' NyK. XLIII, 378. Ugyanígy (WIED.) *vetlyny* 'wandern', P. *zellyny* 'dicht anschliessen' (SGr. 58. §, 81).

e) Nagyon gyakran az -l képzőnek egyáltalán nincsen módosító szerepe, a képzett ige jelentése semmiben sem különbözik az alapszóétól. Pl.:

V. *oz šurli* 'nem került meg' NyK. XLII, 153; (WIED.) *surny* 'gerathen, sich finden'; (WICHM.—UOT.) I. *lebnj*, V. *leb-*, U. *lebnis*, P. *vebni* 'fliegen'; *iz lebli* id. NyK. XLIV, 280; *vot ku tšem olem vepi!* 'Lám milyen volt életem!' NyK. XLI, 295; *velni* 'sein'. Az ilyen esetekben (igen sok példánk van a képző illetően használatára) a képző valószínűleg csak az előadás élénkítésére szolgál.

BUBRICH is foglalkozik az -*tib* (-*nb*) képzővel (KGr. 175. §, 155), de ő valószínűleg a szláv nyelvészet hatására — amely alól mint orosz nyelvész még finnugor nyelvészeti problémák tárgyalásában sem tud szabadulni — az igék szemléleti tartamából indul ki és a képzőnek a szemléleti tartalmat módosító szerepére hívja fel a figyelmet. Az -l képző szerinte „időben történő cselekvés“ *deučmeue na vreme* kifejezésére szolgál (i. m. 156 kk; u. o. példák a mai komi nyelvből való használatára).

2. Az -l mint mozzanatos képző

Igen gyakori a komi nyelvben. Külön -l mozzanatos képzőt azt hiszem felesleges feltennünk a fgr., ill. urali alapnyelvekre vonatkozólag (másként BUDENZ, UA. 76; SZINNYEI, NyH⁷. 70, Fgr. Sprw.² 127,

* (W = WICHMANN, 'Syrjänische Sprachtexte').

LEHTISALO, i. m. 165), amennyiben frekventatív képzőnek momentán értékben való használata igen közönséges a fgr. nyelvekben és a lát-szólagos ellentétes funkció mellett is teljesen érthető. Vannak ugyanis frekventatív cselekvések és folyamatok, melyeknek egy-egy szakasza momentán megy végbe (pl. *szökdécsel, villog, reszket*). „Az ilyen esetek alkalmat adnak arra, hogy a momentán képző frequentatív, vagy pedig a frequ. képző momentán árnyalatot nyerjen.“ (SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 56) Hasonlóan SCHÜTZ: NyK, XL, 6). Másképpen GYÖRKE „...zuerst eine suffixgruppe des reinen verbum inchoativum gegeben hat. Erst später entstanden aus dieser gruppe das momentan inchoativum und das frequentativ inchoativum, bzw. mit der möglichen verdunkelung des inchoativen wertes das reine momentaneum, oder frequentativum, je nachdem man von den wortstämmen mit verschiedener bedeutung, verschiedene werte an die suffixe adaptierte.“ (i. m. 86).

De azt hiszem fölösleges ilyen bonyolult magyarázattal a kérdés megoldásához közelíteni, mert BÁRCZI magyarázata az ősi képzők eredeti jelentés-nélküliségéről, azaz határozott és teljesen körvonalazott jelentés nélküli elemként való használatáról (Tih. Al. 141), sokkal közelebb visz a kérdés helyes megoldásához. Mert mondjuk a frekventatívból momentán képző esetén még alkalmazhatjuk a fenti „lélektani átmenet“ elméletét, de hogyan magyarázhatjuk meg a teljesen eltérő, vagy merőben ellentétes funkciókban, (frekventatív-reflexív, frekventatív és kauzatív) vagy jelentésben (deminutív és augmentatív) való használatot? Vagy az olyan eseteket, amikor ugyanaz a képző szerepelhet deverbális és denominális képzőként? Ezeket csak úgy tudjuk megmagyarázni, hogy abban az ősi korban, amikor még az ige- és a névszókatégória nem különült el olyan élesen mint ma és ugyanaz a fő szerepelhetett ige- és névszótóként, a képzők is, mint határozott jelentés és funkció nélküli elemek, hol ige, hol névszóképző használatban szerepeltek. És csak azután, hogy az ige és névszókatégória elválása megtörtént, jutottak különböző funkciójukhoz és jelentésükhöz. A „jelentés nagy mértékben függött az alapszótól besugárzott jelentéstartalomtól, másrészt a képzett szó jelentését az alkalmi használat irányította.“ (vö. BÁRCZI, i. m. 141) Az alapszó besugárzásról l. ZSIRAI: NyK. LI, 1–11. Hasonlóképpen LEHTISALO: SUS. Toim. LXXII, 1–2 Ehhez még hozzáfűzhetjük BABOSS magyarázatát: „Egyúttal azonban bizvást állíthatjuk, hogy azonos hangalakú denominális és deverbális funkciójú képzőink valamennyien egyeredetűek, és hogy az egyes képzőelemek összehasonlító vizsgálatában csupán a hangalak lehet egyedül biztos kiindulópont, nem a jelentés. (MNYTK. XLI, 7). Ha merész állításnak látszik is, de finnugor szóképzés területén végzett eddigi kutatások igazolni látszanak ezt a feltevést.

Ezeket azért kívántam már most előljáróban előrebecsátani, hogy amikor rátérek az -l igeképző különböző funkcióiban, ill. jelentésben való használatának tárgyalására, ne legyen szükség bonyolult és nehézkes magyarázatokkal való kísérletezésre.

Az -l mint momentán képző előfordul:

a) momentán-inchoatív funkcióban. Pl.: AV. *vaas sunlas* 'a víz alá bukik' NyK. XLIII, 360; (WICHM.—UOT.) V. S. L. I. *sunni* 'tauchen, untertauchen (ins Wasser)'; V. *stavnim vejilm* 'mind alámerültünk' NyK. XLI, 460; *vejis* 'belefűlt' NyK. XLII, 141; U. *mittsi:slas jurse* 'kidugja

a fejét' NyK. XLIV, 433; (WICHM.—UOT.) V. S. L. I. P. *mittsinj*, U. *mittsinis* 'etw. reichen, darreichen (I. P.); zeigen, vorzeigen'.

b) momentán perfektívum értékben. Pl.: V. *liilasni* 'agyon lövik' NyK. XLIII, 357; (WICHM.—UOT.) *liini* 'schiessen, erschiessen'; Sz. *vetlis* 'elkergette' NyK. XLIV, 240; (WICHM.—UOT.) S. L. I. P.; *vetni*, U. *vetnis* 'einholen, erreichen, nachjagen, nachsetzen, (einen) verfolgen'.

c) Igen érdekes szerepe van az -l képzőnek a következő momentán jelentésű igében. (WICHM.—UOT.) V. S. L. I. *uslini*, U. *uslinis*, P. *usvini* 'fallen (V. I. U.); einmal fallen (und aufstehen)' (S. L. P.; S.). Bár UOTILA hozzáteszi: „wenn man das Verb *usni* gebraucht, denkt man nicht an das Aufstehen.“ (315).^{*} Ez az ige igen jól beleilleszkedik BUBRICH meghatározásába „az időre elvégzendő cselekvést“ jelölő -*biš*, -*bi* (-*iv*, -*li*) végű igék szerepéről. Ezek szerinte olyan cselekvést fejeznek ki, amelyet rövidesen be kell fejezni, vagy más fordított cselekvéssel felcserélni. (KGr. 155) *uslini* tulajdonképpen: *elesni* ~ *felállni* ~ *újra elesni* = *elesegetni*.

3. -l konatív igeképző

a) Vannak példáink, amelyekben a képzőnek határozottan konatív értéke van. Ez BUDENZ szerint szoros kapcsolatban van a „frequentált cselekvésnek azon fölfogásával, hogy „végrehajtója (az alany) csak a k a r, vagy i g y e k s z i k cselekedni (conativum: „de conatu“ használt frequentativum)“ (UA. 12) Ugyanígy SETÄLÄ „Eine iterierte oder beginnende Thätigkeit kann leicht als eine konative aufgefasst werden“ (SUS. Aik. II, 180). Pl.:

V. *enē petški širttšan šert, ketš kiini kaila* 'anyám fonj huroknak való fonalat, meggyek (tkp. menni akarok) nyulat fogni' NyK. XLI, 458; (WICHM.—UOT.) V. S. L. P. *kaini* 'aufsteigen, aufgehen, klettern, sich erheben'; S. „*me-pe tattše kaila, zarnise le džišta*„ 'En ide fölmászok, leeresztem az aranyát.' NyK. XLIV, 234.

b) Az ilyen példákat alig lehet értelmileg elválasztani az olyanoktól, amikor az -l képzőnek futurumi értéke van. Pl.: *da šessa addžila og nin?* 'fogom-e már látni, vagy sem?' NyK. XLI, 469 (FOKOS: *addžila yuucny* (fut) u. o. 475); (WICHM.—UOT.) V. S. Peč. L. P. *addžini* stb. 'sehen, erblicken'; Le. *tersini ledžile* 'enni eresztek (majd) ki' NyK. XLV, 440; (WICHM.—UOT.) V. VU. *ledžni* 'lassen, ent-, weg-, los-, freilassen'; V. *aski-ne ente ištīlam* 'holnap majd elküldjük anyádat' NyK. XLI, 459; (WICHM.—UOT.) V. S. L. I. P. *ištini* stb. 'schicken, senden, abschicken'. A konatív mellékértékkel függ össze a képzőnek még két speciális jelentésben való használata. Mégpedig:

c) lehetőség, valószínűség kifejező igékben való használata (tehát potenciális értelemben). SETÄLÄ szerint ugyanis a szándékolt cselekvés mindig csak lehetséges („da eine beabsichtigte Handlung stets nur möglich ist“ i. m. 181). Pl.: U. *ne-kiš vesig on kiivi peten!* 'du hörst (von einer solchen) sogar nirgends mit den ohren' W. 224; (WICHM.—UOT.)

^{*}E példát azonban nemcsak a momentán, hanem a frekv.-iteratív igékhez is sorolhatnók, amennyiben ahhoz, hogy esegessek, azaz gyakran essek, szükséges, hogy közben fel is keljek.

S. L. *kilni*, Peč. *kil-* 'hören'; V. *i vɛtas on addživli*! 'auch im Traume sehen wir dich nicht'! W. 224; (WICHM.—UOT.) *addžini* 'sehen, erblicken'. Ebben a jelentéskategóriában az igék rendszerint tagadó szerkezetben fordulnak elő. Erről BUBRICH is (i. m. 157).

d) imperativusi vagy optativusi igealakokban, mintegy a felszólítás vagy óhaj intenzívebbé tétele kedvéért:

ó h a j t kifejező igékben. Pl.: Peč. *menɛ ledžli pos-pomad*! 'lass mich auf deine vortreppe' W. 114; *ledžni* 'beereszteni' NyK. XLI, 461; V. *menɛ ket. etšid nuli kiftšɛ-ke*! "wenn du mich doch auf einmal irgendwhin (auf besuch) mitnähmst"! W. 72; (WICHM.—UOT.) V. S. Peč. L. I. *nuni* 'bringén, tragen'; p a r a n c s o t kifejező igékben. Pl.: Peč. *mun, kaili pu vile* 'steige nur auf einem baum' W. 117 (WICHM.—UOT.) V. S. L. P. *kaini* 'aufsteigen, aufklettern'; U. *vodlam* 'feküdjünk le' NyK. XLIV, 297; *vodis* 'lefeküdt' NyK. XLI, 458; *bura vetli, bur ježisliš olemšɛ vidli* (V.). 'reise gut (gute Reise), besuche gute Menschen (siehe, wie es guten Menschen geht)!' (WICHM.—UOT. 20).

4. -l reciprok képző

Néhány példában a képzőnek határozottan reciprok jelentése van, S. *zel jona lubitlɛmni* 'und die liebten einander gar sehr' W. 132. (WICHM.—UOT.) *lubitni* 'lieben'; (WICHM.—UOT.) V. S. L. *užlini*, I. *užlini*, U. *užli nɛs*, P. *užvinj* 'schlafen, zu schlafen pflegen (z. B. mit jemandem)'.

5. -l képző mint kauzatív képző

Az -l képzőnek kauzatív funkciójában való használatára igen kevés példát találtam. Pl.: (WICHM.—UOT.) L. P. *pujillini* 'kochen, sieden, lassen'; V. S. Peč. L. Le. I. P. *puni* 'kochen, sieden'.

6. Megkétszerezett, megháromszorozott alakban való használat

Érdekes jelenség a komiban az -l képzőnek megkettőzött, megháromszorozódott, sőt megnégyszereződött alakban való használat. Valószínűleg bizonyos jelentésárnyalati különbségek kifejezésére szolgál, amelyet talán az idegen nyelvű olvasó, vagy kutató a holt betűkre támaszkodva észre sem vesz, mint ahogy WIEDEMANN is mondja: „ohne dass der Fremde, welcher in seiner Sprache keinen Ausdruck für diese Nuancierung hat, die Veranlassung oder Nothwendigkeit einsähe, es zu gebrauchen“ (SGr. 81). BUBRICH is kiemeli a képzőkombinációnak ilyen sajátos, nyomatékosító szerepét (i. m. 57—158) Ilyen képzőkombinációk:

a) -ll (L.), -vv (L.)

Le. *silɛ settši vollɛnɛ* 'odajönnek hozzá' NyK. XLV, 427; J. *vovvin(i)* 'besuchen' W. 143; (WICHM.—UOT.) V. S. Peč. L. P. *voni* 'kommen'.

b) -lil (L.), -liv (U.)

L. *volilni* 'jönnek' NyK. XLV, 427; (WICHM.—UOT.) V. S. Peč. L. P. *voni*, VU. *vo-*, I. *voni*, U. *vonis* 'kommen' stb.; U. *petɛni vidli-vni* 'kimennek megnézni' NyK. XLIV, 284; (WICHM.—UOT.) *vidni* id.

c) *-ivl* (V.), *-ill*, *-ivli*, *-ivle* (AV.)

eg vermivli 'nem tudtam' NyK. XLIII, 371; (WICHM.—UOT.) V. S. L. P. *vermini* 'können, vermögen, imstande sein'; Le. *mittšilla* 'megmutatom' NyK. XLV, 440; *mittšime* 'odanyujtottuk' NyK. XLI, 296

d) *-livl*, *-livli* (AV.), *-livle* (AV.), *-lill* (L.)

AV. *volivlema* 'jött' NyK. XLIV, 96; *vonj* id. S. *unaen šulillisni* 'erzählen viele' W. 132; (WICHM.—UOT.) V. S. L. I. *šuni*, *šu-* (VU.), stb. 'sagen'.

e) *-ivlivl* (AV.)

AV. *una jez addživlivleni sijees* 'sok ember látja azt' NyK. XLIII, 371; (WICHM.—UOT.) V. S. Peč. L. P. *addžini* stb. 'sehen, erblicken'.

7. *-l* mint denom. verbum képző

Feltűnően kevés az *-l* képzővel képzett denominális igék száma és ezen igék frekventatív jellege annyira szembeötlő, hogy még ha a fenti megmondásokat és feltevéseket (— azonos hangalakú képzők azonos eredetéről —) figyelembe se vennők, már az azonos jelentésnél fogva is egyeredetűnek kellene tartanunk az előbb tárgyalt *-l* igeképzővel. (Másként: SZINNYEI, NyH.⁷ 79—80, Fgr. Sprw.² 114—116; LEHTISALO: i. m. 162 kk.; GYÖRKE, i. m. 40), akik külön denom. verb. *-l* képzőt tesznek fel és azt fgr. **-t ~ *-δ* verb. denom. képzőre vezetik vissza (SZINNYEI, GYÖRKE). Pl.: (WIED.) *radlyny* 'sich freuen, fröhlich sein' < *rad* 'froh, gern bereit' < or. *радъ*; *rad rad* 'sehr gern' (KALIMA: SUS. Toim. XXIX, 118—119; (WICHM.—UOT.) P. *givni* 'unruhig hin- und her gehen S; wimmeln, kribbeln (S. L.) v. Fischen, L.: auch von Ameisen'; V. U. *gi*, I. *gi* 'W'elle, Woge'; V. *tjrl-* 'voll werden'; V. S. L. Le. I. P. *tjř* 'täysi, voll'.

V.

-al deverbális i g e k é p z ő

Az *-l* képző igen gyakran fordul elő *-a'* változatban, mind deverbális, mind pedig denominális igeképzőként. A képző *-l* elemét illetően a kutatók megegyeznek abban, hogy az *-l* képző azonos a fgr. *-l* (gyakorító, mozzanatos stb. jelentésű) ősi képzővel (vö. BUDENZ, UA. 16, 41; MUNKÁCSI: NyK. XXVII, 155; MEDVECKY: NyK. XLI, 317, 333; MARK: FUF. XVIII, 163; FUCHS: KSz. XIV, 288—299; SZINNYEI: NyH.⁷ 83) Másként SETÄLÄ: NyK. XXVI, 430; JEMELJANOV, WGr. 66—68, akik az *-l* képzőt fgr. **-t ~ *-δ*-re vezetik vissza. Utóbbi magyarázatnak a cáfolatára, úgy hisszük, nincsen szükség.

Nehezebb kérdés a képző *-a* eleme. Ennek magyarázatánál igen eltérők a vélemények. BUDENZ külön választja a deverb. és denom. *-al* képzőt (UA. 109.) és meglehetősen bonyolult magyarázatokkal igyekszik a képzőnek különböző funkcióba való használatát megvilágítani. A gyakorító jelentésű *-al* képző *-a*-jában egy lappangó *-j* gyakorító képzőt vél. (UA. 41) Azon *-al* végű intranszitiv igék *-a*-jában, amelyek mellett egy „*öt[öd]*”, votj.

<at“ kauzatív képzős alakpár fordul elő, viszont egy -v refl. képző nyomait sejtí. (UA. 109) Ugyanez a -v képző van meg szerinte az „azzá válás“-t kifejező denominális származékokban (UA. 157). Ezzel szemben az „azzal tevés“-t kifejező denominális származékokban „ugor -d“ képző maradványát véli a képző a elemében. *temal* 'leimen' < *teme-d-al* vö. cser. *lūmed-* (UA. 125, NyK. X, 35–38) Az ő nyomdokain halad MARK, aki az -al képzőt fgr. refl. *-p₃ ~ *-β₃* és fgr. frekventatív *-l₃ képző kapcsolatának tartja (FUF. XVIII, 163). Ugyanígyen éretelemben beszél MEDVECZKY, azzal a különbséggel, hogy ő már Budenzzel és követőivel ellentétben a denom. és deverb. -al képzőt a zonos eredetűnek tartja. (NyK. XLI, 333). Nem vallja BUDENZ azon nézetét, hogy... „a lényegesen különböző érték a bár azonos alak mellett bizonyosan a képzőknek különböző eredetszávaaira is utal.“ (i. m. 9). MEDVECZKY-ével hasonló felfogást vall a kétféle funkcióban használt -al- képzőről SZINNYEI is. (NyH. 7 83). FUCHS (KSz. XIV, 289) szerint az -al-ban nincsen nyoma a fgr. -v(<*-β) refl. képzőnek. Új szempontot vet fel a képző- a elemének magyarázatában JEMELJANOV, aki fgr. *-p₃ ~ *-β₃ possessiv képzőt lát benne. E képzőnek szerinte a komiban a, udmurtban o (<*a) felel meg (i. m. 66–68). Mind a deverb., mind a denom. -al képző fgr. *-p₃ ~ *-β₃ possessiv képző + *-l (< fgr. *-t ~ *-δ) képzőből álló képzőbokor. Az ő felfogását még esetleg elfogadhatnók az -al denom. verb. képzőre vonatkozólag. E képzővel képzett szavak jó részét a képzős melléknevekből képzetteknek foghatnánk fel. Pl.: (WICHM. — UOT.) S. L. *solalni*, Peč. *solal* 'salzen, einsalzen'; S. Peč. L. *sol*, L. *sov* stb. 'Salz', ~ V. S. L. I. U. *sola* 'salzig, gesalzen'; S. L. *getralni*, V. *getralni* 'verheiraten'; *getir* (V. S. L. I. U. P.) 'Frau, Ehefrau, Gattin' és V. S. L. P. *getira*, IU. *getra* 'beweibt, verheiratet' stb. Ilyenkor a nyelvrész könnyen úgy tekinthette az -a adj. képzőt, mint az -l képző szerves tartozékát, hiszen ilyen alakok álltak egymással szemben, mint *sol* ~ *sola*, *getir* ~ *getira* és elvonta az -al képzőt, amelyet azután olyan esetekben is alkalmazott, amikor a főnévnek nem volt melléknévi alakja. Az ilyen adaptáció útján keletkezett -al képző azután elterjedt névszókban és igékben képzett igékben egyaránt. UOTILA is foglalkozik az -al képzővel. Az -l-re vonatkozólag a következőket mondja: „Das l im denom. al ist (mit BUDENZ) als identisch mit dem frequ. l anzusehen, die funktionen werden eigentlich vom a getragen. Was die urperm. und frühere geschichte des a-elements betrifft, muss sie hier dahingestellt bleiben.“ (i. m. 210). Tehát nyitva hagyja a kérdést az -a-t illetőleg, bár ő is azon nézet felé hajlik, hogy az -a-ban valamilyen képző lappang. (i. m. 211). Ennek a képzőnek nyomait véli ő a komi II. és V. igenévszó: *šeram* < *šera- (II.) ~ (WICHM. — UOT.) V. S. L. *šerni* 'quatschen, schwatzen', vagy *bergaš* (V.) < *berga- 'sich wenden, sich drehen' és *uđžaš* (< *uđža); S. u. *uđžalni*, L. u. *uđžalni* 'arbeiten, -a-s paradigmájában.** Ugyanennek az -a képzős ige-paradigmának nyomait véli UOTILA megtalálni a felsősízsizolai és alsó-luzai nyelvjárásokban található -l nélküli -al képzős származékokban. Pl.: *me jua(j)i*, *jua* < *juali* 'ich fragte', *vištai* < *vištali* 'ich erzählte' (i. m. 204). Itt az -l eltűnését LYTKIN az utána következő -i-nek a hatásából magyarázza. (Sb. I. 34–35).

UOTILA azonban nem tesz említést arról, hogy milyen képzőt sejt az -a-ban. Lehetségesnek tartom, hogy ő is, egy a finnugristák körében általánosan

*UOTILA (i. m. 204) a *p₃ mellé felkiáltó jelet tett *p₃(!).

***šeram*-ban véleményünk szerint az -a tövéghangzó, az -m pedig ősi fgr. -m névszóképző (vö. m. *alo-m*, *örö-m*, finn *elä-mä*, *kuole-ma*).

elterjedt nézet szerint, fgr. $*-k \sim *-γ$ nomen verbale képzőre gondolható, amely számos fgr. nyelvben szerepel ind. präs. képzőként. Pl. a finnben *menemme* < **menek-mek* 'menő mi', *menette* < **menek-tek* 'menő ti', valamint feltevés szerint a manysiban: É. *mineyim*, *mineyin* (vö. SETÄLÄ : SUS. Aik. II, 28–47; SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 119; másként a szerző; Fgr. Ért. 1:8 kk.). De gondolható a fgr. $*-p \sim *-β$ nom. possessoris képzőre is (vö. JEMELJANOV, WGr. 66–68). De ha a fenti igealakokat *-a* képzős igeparadigma maradványainak kellene tartanunk, akkor ugyanilyen megfontolás alapján ide sorolhatnók a präs. fut. sg. I. *muna* 'ich gehe, ich werde gehen' vagy *u.đžala* 'ich arbeite, ich werde arbeiten', vagy az imperfektum sg. I. *me muna vėli* 'olin (juuri) menemässä, ich ging'; *me u.đžala vėli* 'ich arbeitete' stb. alakokat. (WICHM. — UOT. 372–373), mert felfoghatnók „menő én“-nek (*muna*) vagy „én menő voltam“ (*me muna vėli*). Első pillantásra ezekről is azt hihetnénk, hogy egy olyan ősi állapotnak maradványai, amelyben még csak a pusztá igető, vagy valamilyen képzővel bővült igető fejezte ki (az alanyra való rámutatással) a cselekvő személyét és számát. (I. m. *vár, kér, vársz, kérsz, várj, kérj*; finn *menee* < **menevä*). Viszont LAKÓ megmagyarázza ezen alakok keletkezését. „Ez alakok végéről az I. sz.-re mutató **-m* személyrag még a zürjén és votják nyelv szétválása előtt lekopott (vö. WICHMANN : FUF. XVI, 160), tehát legalább is az ősspermi kor végén itt már csak a pusztá **-a*-val van dolgunk, mely a zürjénben megmaradt, a votjékban pedig tőszótagbéli *o* és *u* után *o*-vá vált“ stb. (i. m. 32). LAKÓ sem említi, hogy itt valamilyen képzőt kellene keresnünk.

Anélkül, hogy az ilyen *-a*-s igeparadigmák meglétének kérdésében (amelyeknek *a*-jában képző lappangana) végleges álláspontot akarnánk elfoglalni, mint lehetőséget felvetjük azt a gondolatot, hogy az *-al* képző *-a*-elemében nem lappang semmiféle képző. Azaz nem szükséges benne okvetlenül egy eredeti tövéghangzó és valamilyen képző összeolvadásának maradványát keresnünk, hanem egyszerűen fgr. korbeli végmagánhangzó folytatóját a komiban és udmurtban. Ugyanolyan végmagánhangzót, mint a már tárgyalt *-l* (*-l*) nomenképzők előtt áll *o, u, i* (*i*), *ε* stb., vagy mint a m. *forral, szólal, növel, döföl* stb. gyak. igék *l* képzője előtti magánhangzót. Már a *-la* képző tárgyalásakor is szó volt az ősspermi végmagánhangzó rendszerhez tartozó legalacsonyabb nyelvválású magánhangzónak az *-a*-nak konzervativizmusáról. Az *a* a magyartól eltérően — amellyel a permi végmagánhangzórendszer sok pontban egyezik — nem lett magas nyelvállásúvá, „s ezt aztán máig is megőrizte valamely formában a votják nyelv s érintetlenül hagyta még a zürjén végmagánhangzók lekopása is.“ (vö. LAKÓ : MNy. XXIX, 176). Ugyanez a konzervatív tendencia hathatott az UOTILÁTól említett *-a*-s tövű igeparadigmákban is. Hogy azután mi okozta ezt a konzervativizmust, az *a* hang időtartama vagy hangzósága-e, mely indokoltá tenné a legalacsonyabb nyelvválású magánhangzónak a lekopási tendenciával szembeni ellenállását, (I. fentebb), vagy pedig a fonetikai helyzet tette-e szükségessé megmaradását —, a permi nyelvek hangtörténetének mai állása mellett még nem tudjuk határozottan eldönteni. LAKÓ részéről (idézett munkák) igen értékes kísérletek történtek a permi tövéghangzók igen bonyolult problematikájának megoldására, de minden vitás vagy vitatható kérdésben tőle sem kapunk magyarázatot.

Kísérletképpen megpróbáljuk a kérdés megoldását a magyar tövéghangzóknál tapasztaltak alapján megközelíteni. (Már a két nyelvben kimutatható

számos közös vonás alapján is.) Utalok LOSONCZI értékes tanulmányára „A magyar tövéghangzókról“ (NyK. XLVI, 242, 403; XLVII, 215), amelynek megállapításából sokat vonatkoztathatunk a komi nyelvre is. Pl. „A szó végéről lekopott tövéghangzó a régi képzők és ragok előtt azonban továbbra is megmaradt, de ebben a helyzetében is különféle változásokon ment át“. (NyK. XLVI, 242). Nyíltabbá válhatott, alacsony nyelvválású magánhangzóból magas nyelvválásúvá válhatott, le is kophatott, vagy pedig bizonyos fonetikai helyzetekben vissza is térítődhetett, ill. másik magánhangzóval helyettesítődhetett. (A képzők előtti magánhangzó változásáról l. HORGER: Nyr. XXXIX, 289; XL. 8; SZILASI: Nyr. XI, 197).

Ismét más helyen a következőket írja: „Képzők, ragok előtti helyzetükben részeseivé lettek az alakítani változásoknak is, s úrrá lett fölöttük a kiegyenlítésre törekvő analógia.“ (i. h. 243 a kérdésre vonatkozó irodalommal). Mindkét megjegyzése a komi -al képzővel kapcsolatban is meggondolkoztató. Nehézség csupán az, hogy nem tudjuk megállapítani, melyik -a etimológikus, melyik analógikus az -al képzős igékben.

Van még egy tényező, amelyre fel kell figyelnünk és ez, hogy igen sok esetben teljesen azonos jelentésben fordul elő egy -l képzős és egy -al képzős igepár. Pl.: (WICHM.—UOT.) S. L. *pulillini*, I. *pulilini*, P. *puvi-vvini* 'keitállá, kiehutella (L. P.) fertig kochen, aufkochen' (tr); I. *puōni* (Frequ.) zu *puni* 'kochen'; V. S. L. I. *šulini*, U. *šuliniš*, P. *šuvni* 'sagen, sprechen, reden' ~ S. *šualni*, V. *šuvni* 'lausua, sanella, äussern, sagen, sprechen'. V. S. L. I.; *šuni* stb. 'sagen'; V. S. Peč. L. I. *vetlini*, U. *vetliniš* 'vertreiben, ver-, fort-, wegjagen' ~ S. *vetalni* (Frequ.) zu *vetni*; S. L. I. P. *vetni* 'einholen, erreichen, (einen) verfolgen'. Az ilyen esetekre is vonatkoztathatjuk LOSONCZINAK a magyar -l képzővel kapcsolatos megállapításait. „Az -l képzőnél a tövéghangzó fejlődése a nyíltsági fok szempontjából hasonló a -z képzőnél előforduló esetekhez, csak hogy a tövéghangzó hiányzása it még gyakoribb s az ingadozás még nagyobb, úgyhogy az esetek nagy részében a tövéghangzónak újonnan való fölvételéről lehet szó“. (i. m. 283.). Másutt: „...a tövéghangzó kiesése bizonyos hangok után az -l képző előtt is éppoly régi, mint a -b(-bb) középfokjel, vagy a -d kicsinyítő képző előtt“ (i. m. 285.).

Mindezek mérlegelése után felvetjük azt a gondolatot, hogy az -al képző a tövégi magánhangzó és a fent tárgyalt -l igeképző kapcsolatából keletkezett. Az z eredeti -l képzős alakok bizonyos fonetikai helyzetben s e g é d - h a n g k é n t felvették az eredeti tövéghangzót az a-t, vagy pedig az eredeti és lekopott magánhangzójuk helyett egy a d a p t a t i ó ú t j á n a képzőhöz tapadt a hangot. Az ilyen esetekből *u.đž + *.l(a) gyak. képző a könnyebb kiejtés kedvéért lett u.đž + a + l(+am) és ebből a nyelvrék elvonhatott egy -al képzőt, amely analógikus úton terjedt el a komiban.

A képző funkciója

A képző ugyanolyan funkciókban és jelentésekben fordul elő, mint az -l képző.

1. El h o m á l y o s u l t származékokban (az alapszó ismeretlen, de más képzővel képzett származékszavak igazolják a szó képzett voltát.). Pl.: V. *kažalas* 'észreveszi' NyK. XLIV, 430; (WIED.) *kaztyny* 'erinnern, aufmerksamkeit machen'; (WICHM.—UOT.) *kažmėdni* (V.) 'einen Wink geben, erraten

machen' stb.; S. *šeralenji* 'nevetnek' NyK. XLIV, 227, *šerektasni* 'vihognak' u. o. 226; V. *nij kapusta vesale* 'die Maid jätet das Kohlbeet' W. 220., (WICHM.—UOT.) S. *vesalni* L. *vesalni*, V. *vesavni* 'reinigen, rein machen, stb.'; P. *vesetni* 'reinigen, rein machen, ausjäten'.

2. Az -al képzőnek nincsen semmiféle módosító szerepe. Pl.: Le. *ke'rtala:snj* 'kötik' NyK. XLV, 468; (WICHM.—UOT.) *kertni*: *širkosen k.* (L). 'mit Laufknoten binden' (udm. *kertini*); AV. *pirale kabaka* 'bemegey a korcsmába'. (WICHM.—UOT.) *pirni* 'hineingehen, ein-, hineintreten'; S. L. *šedalni*, P. *šedavni*, I. *šedoni* 'kommen, geraten, zufallen, zuteil werden'; *šedni* id. A képző illetén használatban igen eleven. Valószínűleg csupán az előadás élénkítésére szolgál.

3. Az -l képzővel azonos funkciója az -al képzőnek, hogy bizonyos elaprózódást is kifejezhet (több alanyon, vagy több tárgyon eloszló cselekvést).

a) a cselekvést több alany végzi. Pl.: AV. *pukalenji pizan sajin kiken* 'az asztalnál ülnek ketten' NyK. XLIV, 75; (WICHM.—UOT.) U: *puknis* 'in der Abendgesellschaft der Jugend mit Handarbeit sitzen' (udm. *pukini*); S. *kulalni*, V. *kulavni*, U. *kula:vnis*, P. *kuva:vnj* 'kuoleskella, sterben (z. B. v. Kindern, U: z. B. während einer Epidemie)'; S. Peč. L. Le. *kulni*, *kuvni* stb. 'sterben'. b) a cselekvés, vagy történet több tárgyon oszlik meg. Pl.: UV. *bekar, leška nebali* 'kaufte Tassen, Löffel' W. 194; (WICHM.—UOT.) V. VU. S. Peč. L. P. *nebnj* stb. 'kaufen'; V. *va le džalisni stat mužik* 'a vízbe bocsátották a férjeket mind' NyK. XLIV, 103; (WICHM.—UOT.) V. VU. *leđni* stb. 'lassen, ent-, weg-, los-, freilassen'; S. *tebalni*, L. *teba:lni*, P. *teba:vnj*, I. *teboni* 'Frequ. zu *tebnj* (Obj.: mehrere Kinder)'; V. S. L. *tebnj*, I. *tebnj*, U. *tebnis* (ein Kind) wickeln, einwindeln'.

4. Az -al képzőnek határozottan gyakorító képző funkciója van. Kifejezheti a) a cselekvés gyakran ismétlődő, elaprózott voltát (v. iterativum). Pl. (WICHM.—UOT.) S. *usalni*, L. *usa:lni*, U. *usa:vnis*, P. *usa:vnj*, I. *ušoni* (frequ.) 'oft fallen'; *ušni* (V. S. L. I. P.) 'pudota, fallen'; *šobdite jona talale* 'összetapossa a búzát' NyK. XLIV, 230; I. *talōni*, U. *talavni*, V. *talavni*, S. *tala:lni* stb. 'treten, niedertreten, auf etw. treten, trampeln mit den Füßen' (WICHM. FUF. XV, 25) stb. b) a cselekvés tartós, folyamatos voltát (verbum kontinuatívum-duratívum). Pl. AV. *bara ile kilalim vojlán* 'megint messzire úsztunk észak felé' NyK. XLIII, 371; (WICHM.—UOT.) S. L. *kilalni*, V. *kilavni*, U. *kila:vnis*, I. *kilōni*, P. *kiva:vnj* 'stromabwärts treiben (intr.)', *ji kilale*, U. 'jää lähtee, das Eis geht'; I. *kītnj*, Ud. *kivtnis*, V. P. *kivtnj* etc. 'mit dem Strome fahren od. schwimmen' (WICHM.: FUF. XV, 33) stb.

5. Az -al képző igen gyakori mozzanatos funkcióban is. Kifejezheti: a) a cselekvés megkezdését, hirtelen beállítását (v. inchoatívum) V. *kutis turalni* 'belerendült' NyK. XLII, 153; (WICHM.—UOT.) *tur-tar ušni*, S. 'die Treppe hinunterfallen, an jede Stufe stossend'; S. *đseptas šujalis* 'zsebébe dugta' NyK. XLIV, 241; (WICHM.—UOT.) V. S. L. I. P. *šujni*, VU. *šuj-*, U. *šujnis* 'einstecken, hineinstecken, (wohin) stecken, hineninstossen'; b) a cselekvés gyors befejezését (v. perfektívum). Pl. V. *nin-kemse i košalis* 'riss seinen Bastschuh entzwei' W. 61; (WICHM.—UOT.) L. P. *košni*, U. *košnis* 'abrinden, schälen, die Schale, Rinde abreissen' (udm. *kešini*); S. *talalni*, L. *tala:lni*, V. *talavni*, U. *talavni*, I. *talōni* 'treten, niedertreten, zertreten (mit den Füßen)'; (AV. *talalema* 'letaposott' NyK.

XLIII, 367); S. *talēdni* stb. 'treten, niedertreten, zertreten od. (mit den Füßen) stampfen lassen od. machen.'

6. Az *-al* képző k o n a t í v mellékértéket kölcsönöz a képzett szónak, Pl. Le. a *me siig udala stēkanen* 'én ezt nyujtom egy-egy pohárral (akarom, hogy igyék)' NyK. XLV, 467; (WICHM.—UOT.) L. P. PJ. *udni* 'tränken, zu trinken geben'; Le. *perjalli me popte* 'becsapom a papot' NyK. XLV, 454, (WICHM.—UOT.) V. *perjēdl* 'betrügen, täuschen'. Ezzel a jelentésével függ össze a f u t u r u m i értelemben való használata. Pl. V. *mijen-ne ti kutalad, kutalad?* 'mivel fogjátok elfogni, elfogni' NyK. XLI, 287; (WICHM.—UOT.) V. S. L. I. P. *kutni* stb. 'halten, anhalten' stb.; Le. *dava-i me tianes le džala* 'nos én lebocsátalak benneteket' NyK. XLV, 413.; (WICHM.—UOT.) V. VU. *lēžni* 'lassen (auch Peč.), ent-, weg-, los-, freilassen' stb.

b) Hasonlóképpen p o t e n c i á l i s jelentésben való használata (vö. UOTILA, Kons. 206). Pl. L. *beda-šid on pišjal*; *jez vilti žg vetle* 'Dem Unglück entfliehst du nicht, das geht ja über Menschen' W. 186; (WICHM.—UOT.) V. S. Peč. L. Le. I. P. *pišjini* 'laufen'; L. *kissem va on guma-v* 'das wasser, das du vergossen, schöpfst du nicht (wieder) auf.' W. 188.; (WICHM.—UOT.) I. *gumiłtni* 'schöpfen, eintauchen (tr.), versenken'.

7. Előfordul, ugyanúgy, mint az *-l* képző felszólítást, vagy ó h a j t á s t kifejező igealakokban a felszólítás, vagy óhaj intenzívebbé tétele kedvéért. Pl.:

a) ó h a j t kifejező igékben. Pl. UI. *mun, te petal!* 'geh, mach dich auf!' W. 65; (WICHM.—UOT.) V. S. L. I. P. *petni, pet-* (VU.) stb. 'hinausgehen, ausgehen, herauskommen'; b) felszólítást, parancsot vagy tiltást kifejező igékben. Pl.: Le. *sulalli!* 'megállj!' NyK. XLV, 421; (WICHM.—UOT.) S. L. *sulni*, V. P. *svutni*, U. *svutniš*, I. *sutni* 'stehenbleiben, haltmachen; aufmachen' etc.; AV. *kosav-pe ber* 'fordulj vissza' NyK. XLIV, 102; (WICHM.—UOT.) U. *kosniš* 'sich wenden, sich kehren' stb.

8. Az *-al* képző előfordul r e c i p r o k funkcióban is. Pl.: AV. *kor ai-mam pikēd lešalasni neveta jiliš* 'Mikor a szülők a fiukkal megyeztek a menyasszonyt illetőleg' NyK. XLIII, 377; (WICHM.—UOT.) S. L. *lešalni*, V. *lešavni* stb. '(zu etw.) passen, sich ineinander fügen'; Le. *purten vundala:snj* 'késsel vagdalkoznak (tkp. késsel vágják egymást)' NyK. XLV, 440; (WICHM.—UOT.) V. Š. Peč. L. Le. I. P. *vundini* stb. 'schneiden, abschneiden'.

9. A reciprok értékben való használatából fejlődhetett ki azután a r e f l e x í v funkcióban való használata is. Ugyanis a frékventatív reciprok és reflexív értékben való használat könnyen magyarázható e kategóriák közötti jelentésrokonság alapján is. Hiszen már az *-l* képző tárgyalásakor rámutattunk arra, hogy a képző nem fejezett ki mindig kimondottan frékventatív cselekvést, néha csupán azt, hogy a cselekvést több alany végzi, vagy pedig több tárgyon oszlik meg. Ezen jelentésből csak egy lépés a reciprok jelentés, azaz egyszerre alanyon és tárgyon megoszló cselekvés (BUDENZ : NyK. XVIII, 172) A reciprok jelentésből a reflexívbe való átmenet, a kölcsönös cselekvés egyik mozzanatának — a tárgyra való hatásnak — elhomályosodásával magyarázható, mely esetben a cselekvés mintegy az alanyból kiindulónak és az alanyra hatónak látszik. Reflexív jelentésben való használatát elősegíthette az a körülmény is, hogy leggyakrabban olyan i n t r a n z i t í v igékhez járult, amelyeknek *-ed (-et)* képzőjű kauzatív jelentésű alakpárja van és ezek mellett bizonyos fokú reflexív értékhez jut. (vö. m. *-ul ~ -it*, pl. *tanul ~ tanít, fordul ~ fordít, ámul ~ ámit*).

Visszaható értelemben szerepel pl. (WICHM.—UOT.) P. *pu tša vni* 'sich loswinden, sich aufdrehen, sich losdrehen' (v. Geflecht'); V. S. L. I. P. *pu tškinj* 'drehen, (z. B.: Stricke)'; Le. *šonalas* 'megmelegszik' NyK. XLV, 460; (WICHM.—UOT.) *šondinj*, S. L. 'wärmen, warm machen, erwärmen'.

-al ~ -ed képzős alakpárokbán. Pl. U. *ližis paza le* 'eltörik a hótalpa' NyK. XLIV, 430; (WICHM.—UOT.) V. L. *pazēdnj*, I. *pazednǐ* (tr.) zertstören, niederreißen'; S. L. *palalnj*, V. *palavni*, U. *palavniš*, I. *palōni* 'Mut fassen nüchtern werden, den Rausch ausschlafen'; V. S. L. *pa lēdnj* 'einem den Rausch austreiben, ernüchtern'.

10. Igen ritka a képzőnek passzív jelentésben való használata. Pl. (WICHM.—UOT.) S. *varalnj* 'zerbrechen (intr.), platt gepresst werden (Korb, Ei, usw. unter dem Druck)'; S. *vara kilnj* 'rasseln (wenn etwas zerbricht)'; *katan koraš nimale* 'als Kitchens Bräutigam wird genannt' W. 228; *meskuaiš nǐv nimale* 'aus Moskau wird eine Maid genannt' W. 230 Utóbbi példa azonban származhat a *nim* főnévből is, — nem csupán a (WIED.) *nimny* P; (WICHM.—UOT.) *nimjinj* 'nennen; (einem) den Namen geben' igéből. — Ebben az esetben a szenvedő jelentés teljesen érthető *nimalnj* = 'névvel elláttatni, neveztetni'.

11. Ugyancsak ritka a képzőnek kauzatív funkcióban való használata, amely funkcióhoz valószínűleg az -aš reflexív képzővel képzett ige-párjával való gyakori együtt szereplés következtében jutott. Pl. (WICHM.—UOT.) S. *vesalnj*, L. *vesalnj*, V. *vesavni* 'reinen, rein machen' (S. L. V. S. z. B. Beeren'); *vesa mnj* P. 'rein od. gereinigt werden'; (WICHM.—UOT.) S. *putkilalnj* V. *putkilavni* 'rollen (tr.) wälzen (S. V. I. L. U.: z. B. Heu, V.: einen Menschen, S. L.: Dünger auf den Acker' stb. ~ refl. alakpár V. I. *putki lašni*, L. *butki lašni*, U. *butki la šniš* 'sich wälzen (in dickem Schnee, in einem Heuhaufen)'; (WIED.) *potlalnj*, *potlavni* 'machen das etwas platzt, berstet, aufbricht'. FOKOS (Nyr. XLIII, 188) szerint V-ban 'hasad'. Ugyanezen ige WICHM.—UOT. szótárában nem fordul elő kauzatív értelemben. S. L. *potlalnj*, V. *potlavni* 'sich spalten, platzen, bersten, Risse bekommen'. LYTKIN 'hasít'-nak fordítja. (vö. FOKOS, i. m. 188). A *potlalnj*-val szemben álló refl. igealakot az Ud. *potlašni*-t FOKOS 'hasad'-nak fordítja. WICHM.—UOT. szerint *potlalnj* = *potlašni*, azaz mindkét ige álvisszaható frekv. kont. cselekvést kifejező ige. Ha a képzőnek kauzatív használatát megfigyeljük, akkor azt látjuk, hogy a vele képzett igealakok nem igazi műveltetést fejeznek ki — tehát a cselekvésnek mással való végeztetését — hanem legtöbbször álműveltető jelentésben fordulnak elő. Pl. *vesalnj* 'reinen, rein machen' (az alany maga végzi a cselekvést, eszközli), vagy pedig egyszerűen intranszitiv igék tranzitívva tételére szolgálnak, „átható ige-jelentés“ kifejezésére. (Vö. BABOSS: MNyTK. XLI, 26).

A képző valószínűleg még abban a korban jutott fenti jelentéséhez, amikor még a tulajdonképpeni mai értelemben vett műveltető fogalom nem alakult ki a komiban és az ú. n. kauzatív igejelentésnek csupán egy jelentésmozzanata volt eleven, mégpedig a cselekvés okozása, vagy eszközlése, vagy pedig a tárgyatlan cselekvés tárgyassá tétele. Ugyanígy SZABÓ D. (NyK. XXXIV, 60) a manysira, SCHÜTZ (NyK. XL, 21) a chantira, MEDVEČKY (NyK. XLI, 327) az udmurtra vonatkozólag. Ebben a jelentésben számos gyakorító és mozzanatos képzőt találunk a magyar nyelvben is (gyak. -al, -el, pl. *forral*, *nevel*, mozzanatos: -ít, -dit, *int*: *fordít*, *merít*, *csattint* stb.). Ha a fgr. alapnyelvben nem volt mai értelemben vett műveltető fogalom, úgy eredeti műveltető képző sem keletkezhett, mint ahogy ez egyes kutatók feltevése alapján eléggé elterjedt nézet volt. (SZINNYEI,

NyH.⁷ 73 ; Fgr. Sprw.² 131 ; VASVERŐ RAYMUND : NyK. XIX, 297 ; SCHÜTZ : NyK. XL, 22 ; SZABÓ DEZSŐ : NyK. XXXI, 61 ; FOKOS : Nyr. XLII, 188—189). Másként az -l kauz. képzőről ZSIRAI (Fgr. Rok. 81), aki szerint „esetleg egyetlen alapnyelvi -l képzőből kell kiindulnunk“.*

VI.

-al mint denominális verbum képző

Azonos az -al igeképzővel. (Másként SETÄLÄ : NyK. XXVI, 430 ; JEMELJANOV, WGr. 66—68 stb.).

Az -al képzős igék részint tárgyasok, részint pedig tárgyatlanok (BUBRICH, KGr. 144)

Mint tárgyas igék jelenthetnek :

a) valamivé tevést (csinálást, létrehozást). 'делать чем, кажим' (BUBRICH, i. m. 144).

(WICHM.—UOT.) S. L. *šogalni*, U. *šoga-vniš*, P. *šoga-vni*, I. *šogōni* 'betrüben, traurig machen (S. L.); betrübt od. traurig sein, trauern'; V. S. L. U. P. *šog* stb. 'Trauer, Sorge, Betrübniß'; *batę veške getrale* 'mein Vater wurde mich wohl verheiraten'; W. 234 V. S. L. P. *getira*, I. U. *getra* 'beweibt, verheiratet'.

b) valamit tevést. Pl.: (WICHM.—UOT.) V. *giavni*, U. *giavniš* 'wogen'; V. U. *gi*, I. *gi* 'Welle, Woge (V.), kleine Welle' (U.); S. L. *gerēdalni*, P. *gerēda-vni*, I. *gerēdōni* 'knoten, festknoten, einen Knoten in etw. binden; *gerēd* 'Knoten'.

c) valamit létrehozást, előteremtést. Pl.: (WICHM.—UOT.) S. L. *pialni*, V. *piavni*, U. *pia-vniš*, P. *pia-vni*, I. *pijōni* 'Junge werfen (L. V. P. I. P.: Hund, Schaf, Katze); ein uneheliches Kind gebären' (S. V. U.); V. S. Peč. L. I. U. *pi* 'Sohn, Knabe'; P. *po-ťša-vni* 'lange, dünne) Stangen besorgen, anschaffen'; *po-ťš* 'lange, dünne Stange'.

d) dolgozni, végezni valamit valamivel 'делать с чем, снаждать чем' (BUBRICH, i. m. 144). Pl.: (WICHM.—UOT.) P. *zira-vni* 'den Fussboden mit der Schaufel scharren'; V. S. Peč. L. U. P. *zir*, I. *zir* 'Schaufel, Spaten'; S. *vugralni*, L. *vugra-lni*, P. *vugra-vni*, I. *vugrōni* 'angeln; V. S. L. I. U. *vugir*, P. *vugir* 'Angel'.

e) valaminek a segítségével, valami által működni 'делать с помощью чего' (BUBRICH, i. m. 144). Pl.: (WICHM.—UOT.) I. *izōni* 'zermahlen, fein mahlen'; *iz* 'Stein' *kiva-vni* : *nim-k*. '(durch Worte) bezaubern, besprechen, (Wasser, Brantwein) behexen'; S. Peč. L. *kil* V. U. P. *kiv* stb. 'Zunge, Rede, Wort'.

f) valahol működni. Pl.: (WICHM.—UOT.) S. *veralni*, L. *vera-lni*, U. *vera-vniš*, P. *veravni*, I. *verōni* 'Jagd, Wildfang betreiben, jagen, auf der Jagd sein'; V. S. Peč. L. UM. P. *ver*, I. *ver* 'Wald'.

A tárgyatlan igék főbb jelentéskategóriái. Pl.: a) valamilyennek lenni *дыть чем, кажим* (BUBRICH, i. h.). Pl.: (WICHM.—UOT.) P. *loka-vni* 'Hass, Groll hegen, feindlich sein'; *lok* 'bose, grausam', S. L.

* E tétele is hozzájárult ahhoz, hogy éppen az -l képző problematikájának tárgyalását tűztém ki feladatommul.

ill. közös vizsgálatához. Elöljáróban meg kell mondanom, hogy az ilyen csoportosításnak megvannak a maga nehézségei, már csak azért is, mert első pillanatra valószerűtlennek látszik egy helyviszonyjelölő (locális), egy substantívum, ill. adjektívum denominale, egy deminutív képző összetartozása az ugyanolyan hangalakú denominális és deverbális igeképzővel. De ez a nagy funkció- és jelentéskülönbség sem rejt magában olyan áthidalhatatlan nehézségeket, amelyek lehetetlenné tennék a felosztási kísérlet fenti módját.

Amint ugyanis már az -i képző mozzanatos értékben való használatánál kifejtettük: az összehasonlító nyelvtudomány mai eredményei mellett csaknem teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a hangtanilag azonos legősibb képzők vagy képzőszerű jelek — legyenek bár jelenleg denominális- vagy deverbális, nominalis- vagy verbális képzők — legtöbbször ugyanazon ősi (alapnyelvi) formansra vezethetők vissza. Így tehát — mint már említettük — az egyes képzőelemek összehasonlító vizsgálatában csupán a hangalak lehet egyedül biztos kiindulópontunk, nem pedig a jelentés. (vö. BABOSS: MNyTK. XLI, 7. Hasonlóképpen vélekedik LEHTISALO: i. m. 1—2; GYÖRKE, i. m. 70 kk.; SZINNYEI, NyH.⁷ 99 kk., Fgr. Sprw.² 89 kk.; KLEMM, Tört. Mttan. 41—42, MNy. XXIII, 329; UOTILA: FUF. XXI, 78 stb.). Azonos hangalakú nominalis és verbális képzők — hozzátésem még, ősi képzők — azonos eredetének feltevése ma már nem pusztá hipotézis, hanem nyelvi tény. Mégpedig annak a nyelvi állapotnak a maradványa, amelyben az ige- és a névszókategóriák között még nem volt olyan határozott különbség, mint ma és ugyanazon szótól szolgálhatott nomen és verbum tőként. Más szóval a kezdetleges ember első nyelvi kifejezéseiként olyan szavak (szótövek) jöhettek létre, amelyek egyaránt lehettek mind a tárgyfogalom, mind a tulajdonság, vagy állapotváltozás fogalmának hordozói, aszerint, hogy a kezdetleges emberi gondolkodás az őt környező tárgyakat és jelenségeket milyen szemszögből, milyen módon appericipálta. Vagyis ugyanazon jelenségre milyen lelkiállapotban, hangulatban, milyen tárgyi helyzetben, milyen fogalommal reagált. Ugyanazt a jelenséget felfoghatta mint nyugvó tárgyat (substantívum), mint tulajdonságot (adjektívum), vagy pedig mint állapotváltozást (verbum) és e fogalmak nyelvi kifejezőjeként keletkeztek az ú. n. mondatzavak, amelyek egyidőben lehettek főnevek, mellékevek és igeik (vö. PAIS, Két fejezet a mondattanból. 25; BÁRCZI, Mondattan. 1950—51. egyet. előadások). „Minél jobban fel tudjuk deríteni a nyelvtörténeti és nyelvhasználat vizsgálati módszereinek alkalmazásával a nyelvek és nyelvcsoporthoz fejlődésének kezdeteit, annál inkább élénk tűnik, hogy ugyanaz a nyelvelem főnévként, melléknévként és igeiként egyaránt szerepelt. Hogy melyiként érvényesült, azt a beszéd együtteséből vagy a lélektani, illetőleg tárgyi helyzetből felfogott-viszonymozzanatok döntötték el.“ (PAIS, i. m. 25).

Ha tehát nem volt éles határvonal a különböző szókategóriák között, akkor nem lehetett határ a szavak módosító elemei a képzők között sem, hiszen ugyanaz a képzőelem járulhatott mindhárom funkcióban (névszói, igel, melléknévi) használt mondatzóhoz. Csak miután a szókategóriák elkülönülnek egymástól, fejlődnek tovább önálló funkcióikban (mint ige és névszóképzők), ezeken belül pedig a különböző jelentések és jelentésárnyalatok kifejezőivé. Ez már a fejlődés fejlettebb szakaszában következhetett be.

A fejlődésnek ugyanezen szakaszait járhatta végig a tárgyalt komi -i képző is, amelynek ősi voltát bebizonyítottak vehetjük. Az, hogy ennyire

változatos funkciókban és jelentésekben fordul elő, nemcsak annak tudható be, hogy kezdetben nem volt különbség főnév, melléknév és ige között és így ugyanazon képző járulhatott mindhárom funkcióban használt mondat-szavainkhoz, hanem az a tény is, hogy magának az ősi képzőnek sem volt határozott jelentése: „... még ma sem az, különben egyetlen nyelvben sem teljesen körvonalazott, régebben pedig még bizonytalanabb volt, s valószínűleg volt egy idő, amikor a képző szerepe csak annyi lehetett, hogy az alapszó jelentését valahogyan módosította...”, (BÁRCZI, Tih. Al. 141). Vagy ahogy ZSIRAI mondja „A szóképző elemek tekintélyes részének jelölő ereje és színező készsége korántsem ősi immanens adottság, hanem történeti változások, analógiás kiegyenlítődések eredménye. E változások előidézésében része van az alapszó jelentésbesugárzásának” (MNY. XLI, 11). A képző szerepe tehát függött az alapszótól belesugárzott jelentéstartalomtól. Bizonyos használatban való elterjedését, megrögződését pedig elősegítette az alkalmi használatból kialakuló megszokás (vö. BÁRCZI, i. m. 141).

Ha az ősi *-l képzőnek a komiban kezdetben csak az volt a funkciója, hogy az alapszó jelentését valahogyan módosította, akkor elképzelhetjük egy olyan szerepét, hogy névszói jellegű mondat-szóhoz járulva azt jelölhette, hogy az illető tárgyfogalom közel van-e vagy távol (itt vagy ott). Ebből a szerepből fejlődhetett a képző 1. helyviszonyjelölő funkciója. Majd egy későbbi fokon 2. a kollektív képző funkció (egy bizonyos helyen lakók összessége) (l. udmurt-mari). Mint kollektív képző szerepelhetett névszói összetételekben vagy jelzős szerkezetekben 3. mint a melléknévi jelző képzője (szam. *limbel-gum* 'Adler-Mensch' mari. *marla jâlmâ* 'cseremis nyelv'). A melléknévképzőnek 4. kicsinyítő és ezzel összefüggő nagyító képzőként, valamint 5. nom. possessoris képzőként való használata egészen közönséges jelenség a finnugor nyelvekben, így a magyarban is. (Pl. az -s képző szerepelhet, mint kollektív képző: *Fűzes, Nyírjes*, mint nom. poss. képző: *házas, kertes*, mint kics. képző: *kékes, lilás*, valamint személynevek becéző képzőjeként: *Annus, Katus*. Vagy a -d képző, koll. képzőként: *Nyárád, Aszód*; kicsinyítő: *apród* (N. Szlavónia: *kicsid, kettöd* stb.). Másként e kérdésről GYÖRKE (i. m.), aki a névszóképzők összes jelentésárnyalatait deminutiv alapjelentésre vezeti vissza. De a fgr. -la helynévképzőnek az -l(-l') névszóképzőhöz való viszonyáról nem tesz említést sem ő, sem pedig a többi szóképzéstanulmány. Egyedül HAKULINEN (NyK. L. 110) említi, bárcsak futólag a -la helynévképző és -l deminutiv képző, valamint a -ja helynévképző és az *-i (*-j) nom. agentis és nom. dem. képzők azonosságának a lehetőségét.

Láttuk tehát a komi -l képzőnek mint névszóképzőnek feltehető funkció, ill. jelentésfejlődését. Próbáljuk jelentésfejlődésének útját végigkísérni ige-képzői funkciójában is.

Ha az -l képző igehez vagy ige fogalmat kifejező mondat-szóhoz járult, akkor kifejezhette, hogy a cselekvés a beszélő szempontjából most a jelenben (mintegy a közelben) megy végbe (itt kapcsolódhatik össze egyrészt a helyfogalmat jelölő szerep, a most itt mellettem lefolyó cselekvést jelölő szereppel, tehát a névszói az igeivel). Így jutott e képző a folyamatos, be nem fejezett cselekvés kifejező eszközének szerepéhez a fgr. nyelvekben, szemben a befejezett, a multban lezajló cselekvéssel, amelynek jelölésére valószínűleg az ugyancsak helyviszonyjelölésre, távolmutatásra is szolgáló

-i (-j) képzőt használhatta a kezdetleges ember (ebből a mult idő jele finnben, magyarban, komiban). A folyamatos, be nem fejezett cselekvés kifejezőjéből azután präsens jel lett pl. a szamojédban, a szurguti chantiban, a m. ikes igeragozás egyesszám 2. szem. szem. ragjában (*játszo-l, feksze-l*).

Kezdetben tehát bizonyos igei szemlélet, nevezzük akciónak jelölésére szolgálhatott. Az igei szemléletet vagy akciót általában a genushoz (igenemhez) viszonyítva másodlagos fejleménynek szokták tartani, valamilyen közbülső jelenségnek genus és tempus (igenem és igeidő) között. (A szerző is így; Fgr. Ért. 1 : 3). E nézet szerint elsődleges volt a gyakorító, mozzanatos, műveltető igenem és ebből fejlődhetett a befejezett, vagy befejezetlen cselekvést kifejező akció. Véleményünk szerint a primitív nyelv szemlélet előbb tudott különbséget tenni a most folyó, folyamatos, be nem fejezett, el nem határolt cselekvés és a már megtörtént, befejezett, elhatárolt cselekvés között, mint a sokkal finomabb árnyalatokat kifejező genusok között, amelyek már, függetlenül a primitív ember egocentrikus szemléleti módjától, a cselekvés objektív tartalmának a módosulását is jelölik (*eszeget, evődik, étet*). U. így BABOSS is a kauz. igejelentés kifejlődésével kapcsolatban (i. m. 26.). Elsődleges volt tehát az akcióval jelölhető ú. n. igei szemlélet, és ebből, vagy ezzel párhuzamosan fejlődött a genus (igenem), mégpedig a folyamatos, be nem fejezett tartós cselekvés igei szemléletéből a frekventatív, duratív, iteratív jelentésárnyalat, a perfektív akcióból a momentan inchoatív stb. jelentésárnyalat. Az -l képző elsődleges, mégpedig a folyamatos akció jelölő szerepéből fejlődhetett összes jelenlegi ige képző funkciója.

ANDRÁSSY NÉ KÖVESI MAGDA

Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez

(Statistikai vizsgálódások)¹

Második közlemény

Kételemű hangzókapcsolatok részletes kvalitatív vizsgálata

Mielőtt 23 mássalhangzó kapcsolódásainak táblázatát közölnők, vizsgáljuk meg egy példán, hogyan kell az ADY és VERES PÉTER nyelvéről nyert statisztikai eredményeket egymással egybevetnünk. Példának ragadjuk ki a következő táblázatot, vagyis az *l* kapcsolódásaiból a szókezdő *l*-re nyert eredményeket. Alkalmazva a matematikai alapok tárgyalásánál az (5) alatti képlet levezetésénél mondottakat, a táblázatban szereplő relatív gyakoriságok összehasonlításánál az egyes relatív gyakorisági értékek szórási határait a (2)

alatti képlet alapján $\Delta h = \sqrt{\frac{h}{N}}$ képlet segítségével állapíthatjuk meg. Végez-

¹ Szükségesnek látom dolgozatomnak a már közölt részéhez (NyK. LIV, '96—140) a következő kiegészítéseket (pótlások és értelemzavaró sajtóhibák jegyzéke) hozzáfűzni:

102. lapon felülről az 5. sorban *gyakoriságot* helyett: *gyakoriságot*¹; az ehhez tartozó jegyzet: *h* valamennyi képletben H/N jelentésű, a képletekben nem szabad a százalékos értékeket használni.

106. lapon alulról a 21. sorban 1192 helyett 1195

„ a 7. „ 1324 „ 133)

108. lapon az *n* átlaga 5,46 helyett 5,66, továbbá az átlag összege 99,77 helyett 99,97. Ennek megfelelően a 110. lapon az 1. ábrán a bizonytalansági sáv alsó és felső határa *n*-nél 0,2-del magasabbra rajzolva még kedvezőbb képet mutat.

108. lapon a jegyzet első sorában 422—39 helyett 422—3.

112. lapon Szó végén rovat ADY-ra vonatkozó *i*+*i* 4,7%-os gyakorisági aránya egy sorral feljebb irandó (az első oszlopban levő 3,72-vel egy sorba).

116. lapon felülről az 1. bekezdés helyesen: Különös figyelmet érdemel az a tény, hogy a IV. táblázatok¹ alapján

Az I alatti jegyzet: TARNÓCZY V. táblázata szerint

mh : msh 41,85 : 58,15

nyílt : zárt szótag 41,— : 59,—

120. lapon felülről a 10. sorban 2—7 helyett 4—7. A táblázatos összeállításban az összes szavak száma VERESNÉL 2143 helyett helyesen 2142; az összes szótagok száma ADYNÁL 7362 helyett 7462, VERESNÉL 4177 helyett 4166. Alulról a 7. sorban *lv2*-hez jegyzet tartozik: TARNÓCZYNÁL a 124. lapon sajtóhiba alulról az 5. sorban *2a2*, helyette *1a2* olvasandó. (A különlenyomatban már javítva van).

123. lapon alulról a 6. sor *antiqua* alcím!

129. lapon a *zs* adatszámát ADYNÁL 483 helyett 438.

137. és 138. lapon a TÁBLÁZAT mellől a * törlendő.

139. lapon a XV. táblázat szövegében a „VERESNÉL csaknem kétszer annyi *s* van szóközépen, mint szókezdeten“ mondat törlendő.

zük el a számítás a szókezdetben mindkettőnél leggyakrabban szereplő *le*-szókezdet ADY 50,3%-os és VERES 64,2%-os, első pillanatban egymással nem éppen egyezőnek látszó értékeinek összehasonlításával.

$$\Delta h_{\text{Ady}} = \sqrt{\frac{50,3\%}{735}} = \sqrt{\frac{0,503}{735}} = \sqrt{0,000684} = 0,0264 = 2,6\%$$

Tehát ezek szerint TARNÓCZY statisztikája alapján 47,7%–52,9% közé esnek a szókezdő *le*-kapcsolatok. Ehhez még bizonytalanság is járul $1/\sqrt{735} = 0,0366 \approx 3,7\%$. Így a teljes bizonytalanság figyelembevételével még a kapott eredmény 3,7%-a, jelen esetben 50,3-nak a 3,7%-a kerekén $\pm 1,9\%$ is növeli a bizonytalansági sávot, azaz 45,8% és 54,8% között várható minden szövegben az *l* szókezdetek között a *le*-kezdet gyakorisága.

Hasonló módon végezhetjük el a számítás VERES PÉTER adatainál is. Minthogy itt 50%-ot eléggé meghaladó nagyságú halmaz szórásai sávját keressük, így a matematikai részben mondottak alapján a kiegészítő halmaz, azaz a nem *le*-kezdetűek 35,8%-os csoportjának szórásai sávját kell néznünk. Ezek alapján

$$\Delta h_{\text{Veres}} = \sqrt{\frac{35,8\%}{120}} = \sqrt{\frac{0,358}{120}} = \sqrt{0,00298} = 0,0546 \text{ vagyis } 5,5\%$$

Ehhez hozzájárul $1/\sqrt{120} = 1/11 = 0,091$, azaz 9,1% bizonytalanság, vagyis 64,2-nak 9,1%-a, azaz $\pm 5,8\%$ -kal növeli a bizonytalanság a még helyesnek tartható eredmények százalékarányait. Tehát VERES PÉTER statisztikája alapján 52,9% és 75,5% közé esnek az *l* szókezdetek közül a *le*-kezdetűek. A két bizonytalansági sávnak 52,9% és 54,8% között még közös része is van. Az egyezés jóságát azonban nem szabad túlbecsülnünk, mert minden bizonnyal nem tekinthetők az 50, ill. 65% körüli értékek sem nagyon nagy, sem nagyon kicsiny értékeknek, s ebben az esetben az (1) alatti képlettel kellett volna számolnunk, hogy szigorúan a valószínűségszámítás által megadott hibahatárokat kapjuk meg. Pontos, az itt közölnél valamivel bonyolultabb számítással, az (1) alatti képlet alapján, ADYNál $\pm 1,8\%$, VERESnél $\pm 4,4\%$ a szórásai érték. Minthogy a bizonytalanság változatlanul ADY minden szókezdő *l* adatánál 3,7%, VERESnél 9,1% marad, pontos számítás esetén ADY alapján 46,6% és 54% között, VERES PÉTERNél 54% és 74,4% közé esnek *l*-nek a szókezdetben az *e*-vel való kapcsolatai. Ezen az alapon ADYNál és VERESnél kapott értékek még éppen nem mondanak egymásnak ellen. Ezzel egyúttal konkrét példán vizsgáltuk meg, hogy a matematikai alapoknál bevezetett egyszerűsítésünk nem jelent lényeges eltérést a szigorú valószínűségi értékektől.

Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy a bizonytalansági sáv olyan széles, hogy ennek alapján már minden adat megfelelőnek, egymással egyezőnek tekinthető. Elvégezve az előbb bemutatott módon a számítás, az *l* szókezdetnél ADYNál is és VERESnél is a második leggyakoribb kapcsolatra, a *lá*- szókezdetre, akkor a szórás és bizonytalanság tekintetbe vételével ADY alapján 20,7% és 26,1% közé esnek a *lá*- szókezdetek, VERES PÉTER-nyelvéről készült statisztika alapján viszont csak 7,5% és 15,9% közé. Itt még a mi durva megközelítéssel végzett számításunk alapján sem tekinthetők egyezőeknek az eredmények.

Felmerül a kérdés, vajjon nem lehet-e az abszolút gyakoriságokra való visszatéréssel az összehasonlítást kisebb fáradsággal elvégezni. Nézzünk erre is példát. Az *i-i* a szókezdő *l* után ADYNál 2% gyakorisággal szerepel, ez 735 szókezdetből 15 *li*, *li* szókezdetet jelent. Az abszolút gyakorisághoz szórásként \pm az előfordulási szám egészszámmá kerekített négyzetgyöke járul, adott esetben ± 4 , a bizonytalanságot, csak úgy, mint előző számításunknál, $1/\sqrt{735} = 3,7\%$ -ban állapíthatjuk meg. 15-nek $3,7\%$ -a $= 0,56$, tehát erősen felfelé kerekítve ± 1 -nek tekinthető a bizonytalanság, azaz 735 adatból 10–20-ig tekinthetjük a *li-li* szókezdetek számát statisztikusan egyezőeknek.

Hasonló módon VERES PÉTERNél a *li* relatív gyakorisága $3,3\%$ -os száma 120 szókezdetből 4 megvalósulást jelent. Ehhez ± 2 jön mint szórás. A $9,1\%$ -os bizonytalanság 4-nél 0,37, ebből bajosan lehet javítást venni, tehát azt mondhatjuk, hogy VERES alapján 120 szókezdetből 2–6 *li* és még 0% *li* azaz 0–1 *li* szókezdet várható. Ha tekintetbe vesszük, hogy az ADYNál vizsgált 735 szókezdet a Próbatételből számbavett 120-nak kereken a hatszorosa, akkor a 2–7, ill. 10–20 közötti előfordulásokat összehasonlítva, nem találjuk ezeket egymásnak ellentmondóknak, hiszen az ADYNál talált 15 *li-li* szókezdet hatodrésze 2,5 beleesik a VERES nyelve alapján 120 előfordulás közül várható 2–7 előfordulásba.

Annak megállapításával, hogy a szókezdő *lő*- $0,8\%$ -a VERESnél 1 megvalósulást jelent, hasonlóan a *lü-lű* $0,1\%$ -a ADYNál is 1 előfordulásra utal, azt láthatjuk, hogy ezek a mellette található 0% gyakorisággal tökéletesen egyeztethetők.

Az abszolút gyakoriságra következtetve állapíthatjuk meg, hogy ADY adatai alapján 56–76 *lé*- szókezdet várható, a Próbatétel alapján viszont 2–6. Fügelembe véve a vizsgált szókezdetek számát, ezek nem egyeztethetők egymással.

Akár relatív, akár abszolút gyakoriságok alapján végezzük a számításokat, az eredményre jutunk, hogy az *u-ú* és *o-ó* kapcsolata a szókezdő *l*-hez az eredményt mutat ADYNál, mint VERES PÉTERNél. A *la*- bizonyítási sávjai még éppen érintkeznek, tehát elfogadhatónak tekinthetők a zsalékarányok.

A kritikai összehasonlítás értelmében az *l* kilenc lehetséges szókezdő kapcsolódása közül (hosszú és rövid *u-ú*, *o-ó*, *ö-ő*, *i-i*, *ü-ű* együtt számítva) öt (*a*, *e*, *ö-ő*, *i-i*, *ü*, *ű*) ADY és VERES PÉTER nyelvének vizsgálatában egymásnak megfelelő, négy (*u-ú*, *o-ó*, *á*, *é*) egymással a valószínűségi szórási és bizonytalansági határokon belül sem egyeztethető eredményt mutat.

Az egyes kapcsolódások gyakorisági sorrendje sem azonos a két író nyelvében, csak a leggyakoribb *le*-, *lá*-szókezdetnél.

Nem szándékozunk az itt következő 23 mássalhangzó- és az utána következő magánhangzó-táblázatokból annak a négynek, amelyek TARNÓCZY eredményeivel összehasonlíthatók (*o*, *ó*, *ö*, *ő*) valamennyi adatát hasonló részletességgel megvizsgálni. Általában elegendő a bizonytalanság százalékszámát megállapítani (a bizonytalanság, minthogy 10 000 adatnál több egy vizsgálatban sem szerepel, mindenütt nagyobb 1% -nál), továbbá meghatározni, 1 adat hány százaléknak felel meg, tehát kiszámítani, hogy abban az esetben, ha az adatok száma 1-gyel növekszik, akkor feltétlenül ugrik-e és mennyit a százalékok száma, s ezek után némi gyakorlattal már pusztán ránézésre meg tudjuk állapítani, hogy melyek az ADYNál és VERESnél egymással feltétlenül egyező, s melyek a nyilvánvalóan ellentmondó százalék-

arányok. Megnézve az *l* szóközépi kapcsolódásait az előtte álló hanggal, nyilvánvaló, hogy az összes mássalhangzókapcsolódások elfogadhatóan egyeznek, viszont pl. az *l* kapcsolódása az előtte álló *ó*, *o*-val Adynál 14,3%, VERES-nél (külön van feltüntetve a rövid és a hosszú *o*-val való kapcsolata, tehát 1,6% + 20%, azaz összesen) 21,6% szerepel, a két érték nyilván nem egyezik, a valószínűségi határokon belül.

VERES PÉTER adatainál a zárójelbe tett adatok csak összetételeknél előforduló hangkapcsolatokat jelentenek, azaz az előbb álló hang az első tag utolsó, a második hang az összetétel második tagjának első hangja. Akkor is zárójelbe kerül az adat, ha csak idegen szóban vagy összetételben és idegen szóban fordult elő a Próbatétel feldolgozott részein. Ez azonban nem jelenti azt, hogy más helyzetben nem kerülhet a két hang egymás mellé, de nyilván ritka a kapcsolatuk.

Mint hogy a Próbatételből kapott eredmények messzemenően nem egyeznek TARNÓCZY ADYRA vonatkozó eredményeivel, szükségesnek látszik még önellenőrzés végzése is. Ezért kiszámítottam, hogy 10 000 hangból mennyi jutna a III. táblázat VERES PÉTER legalább két hangzó hosszúságú szavakra vonatkozó statisztikájának eredményei szerint az egyes hangokra. A kapott hangszámokhoz kiszámítottam a XXXIII—LXIX. táblázat alapján az egyes hangokhoz való kapcsolódási gyakoriságot. Így minden kapcsolódást kétszer kaptam meg. Pl. *-ög-* kapcsolat gyakoriságát 10 000 hang között mind az *ö*, mind a *g* táblázatából megkaptam. Ilyen módon 37 hangnak 36 hanggal való találkozási lehetősége, továbbá szókezdeten és szóvégen való előfordulási gyakoriságát tekintetbe véve 1406 lehetőséget vizsgáltam meg. A kapcsolódási táblázatot (1. melléklet) ennek a számításnak az értékeiből állítottam össze, nem éppen középértékekből, mert a függőleges és vízszintes sorok összegének az illető hang 10 000 hang közötti gyakoriságával való egyezésére is tekintettel kellett lennem. A két számított és a táblázatba felvett közbeeső érték nagysága mindössze 6 esetben nem egyezett a dolgozat elején megadott hibahatárokon belül. Ezek a hibahatáron kívüleső értékek: *-acs-*, *-ec-*, *-be-*, *-agy-*, *-ho-* és *-lt-* kapcsolódásaiból adódnak, tehát ez is azt a megállapítást támasztja alá, hogy csakis a gyakori kapcsolatok vannak a beszélő stílusa szerint változásoknak kitéve, az aránylag ritkább mássalhangzókapcsolatok viszont a nyelv jellegzetességeihez tartoznak.

Nem volna érdektelen tudni, hogy ugyanilyen ellenőrzés esetén Adynál a kétféleképp kapható értékek egyeznének-e a hibahatáron belül. Mint hogy TARNÓCZY a magánhangzók közül csak négyet dolgozott fel, így tíz, illetve *i-i*, *u-ú*, *ü-ű* összevonásával 7 sor és 7 oszlop adatainál hiányozna a második számítási lehetőség, tehát nem lenne ellenőrzési mód. A nem ellenőrizhető részbe esne a nagyon gyakori *a* és *e*-vel való kapcsolatok tömege is. (Mindenesetre igen kérdésessé teszi a VERES PÉTER hangzóhasználatáról készült melléklethez hasonló táblázat készítésének lehetőségét ADYRA vonatkozóan az a tény, hogy TARNÓCZY XVIII. táblázatában szerepel nem is túlságosan kevés *-pv-*, *-kv-* kapcsolat a XIV. és a XVI. táblázata meg éppen ennek teljes hiányát mutatja.)

Annál sajnálatosabb, hogy ez a táblázat csak igen nagy munkával lenne elkészíthető, mert annak ismeretével közelebb jutnánk annak a kérdésnek a válaszához, hogy magán- és mássalhangzók, illetve mással- és magánhangzók kapcsolódási gyakorisága egy íróra jellemzően megállapítható-e (mint VERES PÉTERNél), vagy teljesen alkalmanként változó-e.

XXXIII. TÁBLÁZAT*
Az l kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	735	120	3349	810	3349	810	811	214
ú	0,4	—	3,7	0,9	—	—	6,9	—
u	—	2,5	—	2,5	2,6	1,2	—	3,3
ó	9,2	—	14,3	1,6	12,—	3,6	17,9	20,0
o	—	4,2	—	20,—	—	4,2	—	4,7
a	5,4	10,—	21,9	15,6	10,8	10,6	17,6	9,3
á	23,4	11,7	11,0	7,8	6,7	4,—	14,3	10,—
e	50,3	64,2	20,5	29,4	14,8	13,4	23,6	28,9
é	9,0	3,3	7,7	4,2	3,1	6,4	4,3	7,5
ö	—	0,8	—	4,3	—	0,9	—	1,—
ő	—	—	6,0	0,6	3,2	5,1	8,5	8,9
i	2,—	3,3	3,9	2,3	2,7	2,9	0,1	—
í	—	—	—	0,1	—	1,—	—	—
ü	0,1	—	4,6	3,7	0,9	0,6	6,9	6,5
ű	—	—	—	0,6	—	—	—	—
Össz. mhr.	99,8	100,—	93,6	93,6	56,8	53,9	100,1	100,1
l	—	—	—	—	—	—	—	—
r	—	—	0,5	0,7	0,4	0,2	—	—
m	—	—	1,4	0,4	5,2	2,1	—	—
n	—	—	0,2	0,2	6,6	6,3	—	—
ny	—	—	0,1	0,2	0,1	(0,1)	—	—
v	—	—	—	—	2,—	1,4	—	—
f	—	—	0,1	—	0,6	(0,5)	—	—
z	—	—	0,4	0,4	0,1	—	—	—
sz	—	—	0,2	0,1	1,3	0,5	—	—
zs	—	—	—	—	0,1	—	—	—
s	—	—	0,1	0,4	0,4	1,1	—	—
j	—	—	0,4	0,5	—	3,8	—	—
h	—	—	—	—	0,6	1,2	—	—
b	—	—	0,4	0,5	1,—	1,2	—	—
p	—	—	0,3	0,6	0,2	0,2	—	—
d	—	—	0,1	—	5,9	4,7	—	—
t	—	—	1,2	1,5	12,8	14,7	—	—
g	—	—	0,3	0,7	0,7	3,9	—	—
k	—	—	0,3	0,2	4,6	2,5	—	—
c	—	—	—	—	0,1	0,1	—	—
cs	—	—	—	—	0,5	0,2	—	—
gy	—	—	0,1	—	0,2	1,—	—	—
ty	—	—	—	—	—	—	—	—
Össz. msh.	—	—	6,1	6,4	43,4	45,7	—	—
Kettő együtt	99,8	100,—	99,7	100,—	100,2	99,6	100,1	100,1

* A csillag a táblázatok mellett azt jelenti, hogy a csillaggal jelölt táblázathoz tartozó észrevételek a közlemény végén a táblázat sorszámaival jelölve találhatóak.

XXXIV. TÁBLÁZAT*
Az r kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	537	75	3761	962	3761	962	716	198
ú	1,3	—	2,5	0,9	3,—	1,0	4,4	4,7
u		2,7		2,1		0,2		—
ó	26,1	—	11,8	0,5	10,7	3,2	22,2	—
o		20,0		8,5		5,—		32,8
a	11,6	14,7	15,3	15,6	13,1	14,6	15,9	4,—
á	8,2	24,0	13,0	13,6	5,5	5,2	25,8	25,8
e	22,5	22,7	18,6	23,2	16,9	15,6	16,6	25,2
é	17,9	16,0	8,6	11,7	1,2	1,6	11,5	4,5
ö	6,2	—	8,2	3,5	5,2	1,—	1,4	1,—
ő		—		1,4		2,3		0,5
i	6,5	—	9,8	5,1	4,6	4,7	1,9	0,5
í		—		2,4		0,8		0,5
ü	—	—	1,1	0,1	2,5	1,7	—	—
ű		—		0,2		0,2		0,5
Össz. mh.	100,3	100,1	88,9	88,8	62,7	57,1	99,7	100,0
l			0,4	0,4	0,7	0,6		
r			—	—	—	—		
m			0,7	0,2	2,7	2,4		
n			0,3	0,1	2,6	3,—		
ny			0,2	0,1	1,9	(0,1)		
v			—	—	1,8	1,—		
f			0,8	0,2	0,7	0,2		
z			0,2	0,1	1,0	1,1		
sz			0,1	0,6	1,0	0,9		
zs			—	—	—	0,2		
s			0,3	1,—	1,8	1,2		
j			0,6	—	2,2	1,4		
h			—	—	0,4	0,5		
b			0,6	0,3	0,9	1,8		
p			0,5	0,5	0,1	0,3		
d			0,5	1,9	2,4	2,4		
t			2,3	1,4	9,9	17,3		
g			1,1	2,—	2,2	3,9		
k			1,5	1,8	1,8	2,3		
c			0,1	0,1	2,3	0,7		
cs			—	—	0,6	0,3		
gy			0,6	0,3	—	0,2		
ty			—	—	0,1	0,6		
Össz. msh.	—	—	10,8	11,—	37,1	42,4	—	—
Kettő együtt	100,3	100,1	99,7	99,8	99,8	99,5	99,7	100,0

XXXV. TÁBLÁZAT*
Az *m* kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején				Szó közben						Szó végén			
Adatsz.	Ady		Veres	az előtte állóval			az utána következővel			Ady			Veres
	1860	2179	(42)	1280	1445	375	1280	1445	375	1614	18.3	1356 sg. 1	191
ú	2,1	0,3	—	0,3	—	—	2,5	0,3	0,3	0,3	0,1	—	—
u	—	1,9	5,9	—	0,3	0,3	—	2,—	2,9	—	0,1	—	—
ó	6,8	0,1	0,8	16,3	0,6	—	17,7	0,3	—	20,3	0,9	0,9	—
o	—	6,7	6,1	—	14,7	8,3	—	16,3	3,7	—	20,5	17,1	4,2
a	12,2	12,4	10,3	11,3	11,2	24,8	8,—	10,4	8,5	13,7	14,—	13,9	3,2
á	11,0	11,8	11,5	7,2	7,2	4,5	6,4	6,7	7,5	7,1	7,4	5,9	6,8
e	33,2	32,6	34,2	28,2	28,5	31,9	24,6	24,6	23,9	49,—	47,8	27,9	84,8
é	7,8	8,—	9,5	4,2	4,4	3,2	3,4	3,1	2,4	2,4	2,1	1,9	0,5
ö	0,2	0,2	—	2,7	2,4	1,3	1,2	1,—	—	4,4	3,6	2,2	—
ő	—	—	—	—	0,4	—	—	0,1	—	—	0,6	0,6	—
i	26,7	25,3	21,4	5,2	4,8	1,9	9,1	7,6	19,2	2,7	2,1	2,—	0,5
í	—	0,7	0,3	—	0,7	—	—	0,8	2,7	—	0,6	—	—
ü	0,1	—	—	0,3	0,3	0,3	1,—	0,5	0,3	—	0,3	—	—
ű	—	—	0,2	—	—	—	—	0,5	—	—	—	—	—
Össz. mh.	100,1	100,—	100,2	75,7	75,5	76,5	73,9	74,2	71,4	99,9	100,1	72,4	100,—
l	—	—	—	14,3	13,8	7,2	5,1	4,6	1,3	—	—	—	—
r	—	—	—	6,4	6,2	5,9	1,6	1,7	0,3	—	—	—	—
m	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	0,2	(0,5)	2,6	2,4	0,8	—	—	—	—
ny	—	—	—	—	—	—	—	—	(0,3)	—	—	—	—
v	—	—	—	—	—	—	0,6	0,3	—	—	—	—	—
f	—	—	—	—	—	—	0,5	0,6	0,5	—	—	—	—
z	—	—	—	0,3	0,2	2,9	0,4	0,3	0,3	—	—	—	—
sz	—	—	—	0,1	0,3	—	0,1	0,1	1,1	—	—	—	—
zs	—	—	—	—	0,5	—	—	—	—	—	—	—	—
s	—	—	—	0,9	0,6	2,4	0,1	0,1	—	—	—	—	—
j	—	—	—	0,2	0,1	—	1,2	1,1	(0,3)	—	—	—	—
h	—	—	—	—	—	—	0,4	0,6	0,3	—	—	—	—
b	—	—	—	0,2	—	—	11,8	11,3	20,6	—	—	—	—
p	—	—	—	—	—	—	1,4	1,9	1,1	—	—	—	—
d	—	—	—	0,1	0,1	(0,5)	—	—	—	—	—	—	—
t	—	—	—	0,2	0,2	(0,8)	0,1	0,2	0,3	—	—	—	—
g	—	—	—	0,2	0,3	(1,3)	0,1	—	—	—	—	—	—
k	—	—	—	0,2	0,4	—	0,1	0,1	0,3	—	—	—	—
c	—	—	—	—	—	—	0,2	—	—	—	—	—	—
cs	—	—	—	0,2	0,2	0,5	—	—	(1,9)	—	—	—	—
gy	—	—	—	0,7	1,6	1,1	—	—	—	—	—	—	—
ty	—	—	—	0,1	0,1	—	—	—	—	—	—	—	—
Össz. msh.	—	—	—	24,1	24,8	23,1	26,3	25,3	29,4	—	—	—	—
Kettő együtt	100,1	100,—	100,2	99,8	100,3	99,6	100,2	99,5	100,8	99,9	100,1	72,4	100,

XXXVI. TÁBLÁZAT*
Az *n* kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	685	247	2244	699	2244	699	1423	279
ú	—	—	5,6	0,3	1,2	—	0,7	—
u	—	—		6,0		0,4		0,4
ó	4,1	—	7,8	0,7	2,8	0,1	15,0	—
o	—	—		8,6		2,3		15,8
a	30,1	26,4	5,9	14,9	19,3	16,8	17,5	33,3
á	4,8	0,8	6,5	5,4	3,4	5,6	9,8	9,0
e	39,0	53,5	17,4	19,1	9,4	12,7	31,2	31,6
é	15,2	15,0	5,1	1,1	2,8	3,3	19,3	6,1
ö	1,9	1,2	3,1	0,7	0,8	0,6	5,1	2,2
ő	—	0,8		0,9		0,3		0,7
i	4,9	2,4	15,—	16,8	7,3	10,5	1,1	1,1
í	—	—		1,1		—		—
ü	—	—	5,1	0,6	0,7	0,4	0,3	—
ű	—	—		—		—		—
Össz. mh.	100,—	100,1	71,5	76,2	47,7	53,0	100,—	100,2
l			8,5	6,5	0,3	0,3		
r			3,2	3,1	0,2	—		
m			0,7	0,4	—	(0,1)		
n			—	—	—	—		
ny			0,4	0,1	—	—		
v			0,1	0,3	0,5	—		
f			—	—	0,1	—		
z			1,3	2,6	0,8	0,4		
sz			0,7	0,7	0,1	—		
zs			—	—	—	—		
s			1,1	1,6	0,2	0,3		
j			2,0	0,3	—	—		
h			—	—	0,1	—		
b			0,1	0,1	0,3	—		
p			0,3	0,1	—	—		
d			2,2	1,4	10,6	14,0		
t			3,—	2,0	11,5	10,9		
g			2,5	1,1	8,9	2,9		
k			2,2	3,0	12,9	11,6		
c			0,1	—	1,0	1,7		
cs			—	0,1	2,1	1,9		
gy			0,4	0,1	0,8	1,9		
ty			—	—	0,1	0,1		
Össz. msh.	—	—	28,8	23,5	dz 0,6 51,1	46,1	—	—
Kettő együtt	100,—	100,1	100,3	99,7	98,8	99,1	100,—	100,2

XXXVII. TÁBLÁZAT*
Az ny kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	314	130	1196	770	1196	770	465	100
ú	18,2	5,4	6,3	1,3	1,8	0,4	0,4	—
u		12,3		1,5		2,1		—
ó	20,4	—	16,6	0,8	16,7	0,1	30,1	—
o		16,2		6,4		10,7		14,—
a	12,4	13,9	11,9	29,3	16,1	11,4	8,2	1,—
á	25,8	13,9	14,2	17,3	6,7	17,2	24,2	44,—
e	8,—	14,6	11,8	17,1	14,9	14,5	1,—	2,—
é	—	—	12,1	11,4	4,5	3,9	30,3	39,—
ö	3,3	3,1	12,3	5,3	4,4	0,4	2,8	—
ő		—		0,1		0,1		—
i	9,2	12,3	2,5	1,3	10,8	15,8	2,4	—
í		5,4		0,3		0,9		—
ü	2,5	1,5	0,1	0,1	3,5	0,2	—	—
ű		1,5		0,1		1,8		—
Össz. mh.	99,8	100,1	87,8	92,3	79,4	79,5	99,4	100,—
l			0,7	(1,8)	0,1	1,6		
r			9,3	1,2	1,0	0,4		
m			0,1	(0,6)	0,2	—		
n			—	(0,5)	2,0	1,8		
ny			—	—	—	—		
v			—	—	1,9	4,0		
f			—	—	0,1	(0,5)		
z			0,1	—	0,5	0,6		
sz			0,3	1,4	0,8	(0,6)		
zs			—	—	—	—		
s			0,2	0,3	1,2	1,8		
j			0,1	0,1	0,2	1,3		
h			—	—	2,7	1,4		
b			0,4	—	1,8	1,3		
p			0,1	—	0,2	—		
d			—	—	0,2	0,1		
t			—	0,5	4,0	4,3		
g			0,2	(0,8)	—	—		
k			0,3	0,3	0,6	(0,1)		
c			—	—	—	—		
cs			—	—	—	—		
gy			—	—	2,9	(0,1)		
ty			0,2	—	0,1	—		
Össz. msh.	—	—	12,0	7,5	20,5	19,9	—	—
Kettő együtt	99,8	100,1	99,8	99,8	99,9	99,4	99,4	100,—

XXXVIII. TÁBLÁZAT*
A v kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	2960	691	1998	417	1998	417	42	6
ú	0,1	—	0,4	0,2	0,6	0,2	4,8	—
u	—	—	—	1,4	—	1,2	—	—
ó	10,6	—	5,5	2,1	4,9	1,5	11,9	—
o	—	28,2	—	6,7	—	3,2	—	—
a	29,5	40,5	9,8	7,7	33,—	27,2	—	—
á	14,—	6,5	5,6	4,8	10,5	10,5	4,8	—
e	9,6	10,4	8,9	17,—	33,9	34,5	—	—
é	14,8	3,5	3,6	7,2	6,5	11,5	19,0	83,3
ö	1,7	0,1	5,—	10,—	4,5	—	—	—
ó	—	—	—	0,5	—	1,5	—	—
i	19,7	9,7	18,1	4,8	3,4	4,7	31,0	—
í	—	1,0	—	4,8	—	0,2	—	16,7
ü	—	—	1,9	—	1,4	0,5	—	—
ű	—	—	—	0,5	—	0,2	—	—
Össz. mh.	100,—	99,9	58,8	67,7	98,7	96,9	71,5	100,—
l	—	—	9,8	7,9	0,1	—	—	—
r	—	—	7,7	5,3	0,1	—	7,—	—
m	—	—	0,1	0,5	—	—	—	—
n	—	—	1,2	—	0,4	0,2	—	—
ny	—	—	0,8	0,2	—	—	—	—
v	—	—	—	—	—	—	—	—
f	—	—	—	—	—	—	—	—
z	—	—	1,8	1,4	—	—	—	—
sz	—	—	0,1	—	—	—	—	—
zs	—	—	—	—	—	—	—	—
s	—	—	0,8	(0,5)	—	(0,7)	—	—
j	—	—	0,5	—	0,6	1,2	—	—
h	—	—	—	—	—	—	—	—
b	—	—	0,1	—	0,2	0,5	—	—
p	—	—	0,5	0,5	—	—	—	—
d	—	—	6,6	2,4	—	—	21,4	—
t	—	—	4,2	7,4	—	—	—	—
g	—	—	5,6	3,6	—	—	—	—
k	—	—	0,4	0,5	—	—	—	—
c	—	—	0,2	—	—	—	—	—
cs	—	—	0,1	—	—	—	—	—
gy	—	—	0,8	1,9	—	—	—	—
ty	—	—	—	—	—	—	—	—
Össz. msh.	—	—	dz 0,1 41,4	32,1	1,4	2,6	28,4	—
Kettő együtt	100,—	99,9	100,2	99,8	100,1	99,5	99,9	100,—

XXXIX. TÁBLÁZAT*
Az *f* kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	3922	896	1031	184	1031	184	56	3
ú	6,8	0,6	5,6	1,1	4,5	1,1	78,6	—
u	—	5,4	—	2,1	—	2,2	—	—
ó	13,8	—	5,1	3,8	17,4	—	10,7	33,3
o	—	11,2	—	2,2	—	17,5	—	—
a	8,6	10,9	3,1	9,2	5,9	10,9	—	—
á	8,7	2,5	0,3	0,5	7,2	4,4	—	33,3
e	21,4	29,5	7,2	12,9	11,5	26,8	—	—
é	11,7	5,5	4,—	1,6	8,2	16,9	—	—
ö	16,7	21,7	0,7	1,1	3,9	4,4	8,9	—
ó	—	2,1	—	1,6	—	2,7	—	33,3
i	6,9	6,6	31,3	7,—	8,5	7,1	2,—	—
í	—	—	—	—	—	—	—	—
ü	3,3	2,8	—	—	2,6	2,7	—	—
ű	—	0,3	—	—	—	—	—	—
Össz. mh.	97,9	99,1	57,3	43,1	69,7	96,7	100,2	99,9
l	0,1	—	12,3	(15,6)	0,6	—	—	—
r	2,—	0,9	7,8	(5,4)	4,—	—	—	—
m	—	—	1,7	(2,2)	—	—	—	—
n	—	—	1,5	(2,7)	—	0,5	—	—
ny	—	—	0,1	(1,6)	—	—	—	—
v	—	—	—	—	—	—	—	—
f	—	—	—	—	—	—	—	—
z	—	—	—	(1,1)	—	—	—	—
sz	—	—	0,9	—	0,3	—	—	—
zs	—	—	—	—	—	—	—	—
s	—	—	0,8	(3,2)	0,3	1,1	—	—
j	—	—	5,4	(0,5)	24,6	1,6	—	—
h	—	—	—	—	0,1	—	—	—
b	—	—	—	(0,5)	—	—	—	—
p	—	—	0,5	(2,7)	—	—	—	—
d	—	—	—	—	—	—	—	—
t	—	—	2,3	(2,2)	0,5	—	—	—
g	—	—	—	(12,4)	—	—	—	—
k	—	—	7,4	(3,8)	—	—	—	—
c	—	—	0,2	(1,1)	—	—	—	—
cs	—	—	—	—	—	—	—	—
gy	—	—	—	(2,2)	—	—	—	—
ty	—	—	2,1	—	—	—	—	—
Össz. msh.	2,1	0,9	43,—	(57,2)	30,4	3,2	—	—
Kettő együtt	100,—	100,—	100,3	100,3	100,1	99,9	100,2	99,9

XL. TÁBLÁZAT*
A z kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	241	23	1903	748	1906	748	1572	433
ú	25,8	—	1,1	4,3	4,5	0,1	0,4	—
u	—	30,4	—	0,4	—	1,6	—	—
ó	8,6	—	15,2	0,4	14,7	1,6	1,8	—
o	—	—	—	8,4	—	11,5	—	3,2
a	11,6	34,8	12,1	30,3	8,1	11,9	69,2	77,0
á	7,9	—	9,6	7,1	7,3	5,7	4,9	0,9
e	27,9	4,4	21,8	18,3	28,6	18,7	13,9	12,0
é	—	—	8,8	4,8	5,3	8,3	3,2	4,2
ö	10,8	21,7	7,8	7,—	7,3	2,9	0,5	—
ó	—	—	—	1,9	—	1,9	—	—
i	3,7	4,4	6,6	8,6	3,9	5,5	1,3	—
í	—	—	—	2,2	—	0,1	—	1,4
ü	2,9	—	8,6	0,5	1,7	1,0	3,7	—
ű	—	4,4	—	0,3	—	0,4	—	0,5
Össz. mh.	99,2	100,1	91,6	94,5	81,4	71,2	98,9	99,2
l			0,3	—	1,1	0,7		
r			3,4	2,4	0,7	0,5		
m			0,5	0,5	0,4	2,3		
n			1,5	0,7	6,8	5,3	1,3	0,7
ny			0,2	0,3	—	—		
v			—	—	2,6	1,0		
f			—	—	—	(0,1)		
z			0,1	—	—	—		
sz			—	—	—	—		
zs			—	—	—	—		
s			—	—	—	—		
j			0,4	0,1	—	—		
h			—	—	—	1,2		
b			0,8	—	2,2	2,6		
p			—	—	—	—		
d			—	—	4,3	13,9		
t			—	—	—	—		
g			1,4	0,1	0,5	1,1		
k			—	—	—	—		
c			—	—	—	—		
cs			—	—	—	—		
gy			0,1	0,3	—	0,1		
ty			—	—	—	—		
Össz. msh.	—	—	8,7	4,4	18,6	28,8	1,3	0,7
Kettő együtt	99,2	100,1	100,3	98,9	100,—	100,—	100,2	99,9

XLI. TÁBLÁZAT*
Az sz kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	2337	371	2203	727	2203	727	453	81
ú	0,5	0,3	3,7	0,5	1,8	0,7	3,7	1,2
u		0,8		0,8		0,7		—
ó	9,4	12,4	6,8	2,6	15,3	1,1	20,3	—
o		12,6		9,1		7,8		18,5
a	8,0	9,4	19,7	27,4	10,0	6,6	10,4	2,5
á	12,5	11,0	5,3	2,6	6,0	11,0	5,6	6,2
e	37,5	32,8	18,2	16,5	18,9	15,7	31,1	37,0
é	11,2	6,7	3,9	6,1	2,4	5,8	9,0	17,3
ö	1,9	3,8	9,7	4,6	2,3	1,4	6,2	—
ó		—		1,8		—		1,2
i	13,1	3,2	11,0	11,2	6,2	4,4	4,2	5,0
í		3,0		0,1		1,0		—
ü	5,7	1,9	3,9	0,4	2,8	0,4	0,7	—
ű		0,3		—		0,1		—
Össz. mh.	99,8	98,2	82,2	83,7	65,7	56,7	91,2	88,9
l	—	0,3	2,5	1,2	0,4	0,1	4,—	2,5
r			2,8	2,8	0,4	1,4	2,—	1,2
m			0,2	1,0	0,4	—	—	—
n			0,8	0,4	2,4	2,8	0,4	—
ny			0,5	(0,3)	—	0,6	—	—
v			—	—	0,1	—	—	—
f			—	—	0,2	—	0,7	—
z			—	—	—	—	—	—
sz			—	—	—	—	—	—
zs			—	—	—	—	—	—
s			—	—	—	—	—	—
j			2,9	0,2	—	—	—	—
h			—	—	0,3	(0,3)	—	—
b			—	—	—	0,4	—	—
p			0,2	(1,2)	—	—	—	—
d			—	(0,4)	—	0,1	—	—
t	—	1,3	—	1,6	24,8	35,5	—	6,2
g			—	2,2	—	—	—	—
k			3,7	1,4	5,1	1,5	1,3	1,2
c			—	(0,7)	—	—	—	—
cs			—	—	—	—	—	—
gy			—	2,8	—	—	—	—
ty			4,2	—	0,3	0,6	—	—
Össz. msh.	—	1,6	17,8	16,2	34,4	43,3	8,4	11,1
Kettő együtt	99,8	99,8	100,—	99,9	100,1	100,—	99,6	100,—

XLII. TÁBLÁZAT*
A zs kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	126	84	273	63	273	63	39	5
ú	0,8	—	8,1	—	0,4	—	—	—
u	—	11,9	—	15,9	—	—	—	—
ó	33,4	—	43,3	15,9	4,4	1,6	—	60, —
o	—	2,4	—	9,5	—	9,5	—	—
a	4,8	—	4, —	4,8	24,2	12,7	—	—
á	3,2	59,5	11,4	23,8	20,9	12,7	2,5	—
e	7,2	11,9	2,6	3,2	3,7	—	—	—
é	0,8	—	3,7	—	—	1,6	2,5	—
ö	—	—	2,6	1,6	2,6	3,2	2,5	—
ő	—	—	—	—	—	—	—	—
i	50, —	10,7	13,6	7,9	11,7	41,3	92,5	40, —
í	—	3,6	—	—	—	—	—	—
ü	—	—	0,7	—	—	1,6	—	—
ű	—	—	—	—	—	—	—	—
Össz. mh.	100,2	100, —	90, —	82,6	67,9	84,2	100, —	100, —
l	—	—	3,7	—	0,7	—	—	—
r	—	—	4, —	17,4	0,4	—	—	—
m	—	—	—	—	2,2	—	—	—
n	—	—	—	—	0,4	1,6	—	—
ny	—	—	—	—	—	—	—	—
v	—	—	—	—	—	—	—	—
f	—	—	—	—	—	—	—	—
z	—	—	—	—	—	—	—	—
sz	—	—	—	—	—	—	—	—
zs	—	—	—	—	—	—	—	—
s	—	—	—	—	—	—	—	—
j	—	—	—	—	—	—	—	—
h	—	—	—	—	—	—	—	—
b	—	—	0,7	—	16,5	3,2	—	—
p	—	—	—	—	—	—	—	—
d	—	—	1,4	—	11,4	4,8	—	—
t	—	—	—	—	—	(3,2)	—	—
g	—	—	0,4	—	0,7	1,6	—	—
k	—	—	—	—	—	—	—	—
c	—	—	—	—	—	—	—	—
cs	—	—	—	—	—	—	—	—
gy	—	—	—	—	—	1,6	—	—
ty	—	—	—	—	—	—	—	—
Össz. msh.	—	—	10,2	17,4	32,3	16, —	—	—
Kettő együtt	100,2	100, —	100,2	100, —	100,2	100,2	100, —	100, —

XLIII. TÁBLÁZAT*
Az s kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	866	164	1601	468	1601	468	1863	535
ú	5,—	—	5,6	1,1	1,5	0,2	8,4	0,4
u	—	7,3	—	0,6	—	0,6	—	—
ó	28,3	4,3	16,2	1,5	11,1	0,6	14,3	1,7
o	—	23,2	—	10,3	—	6,5	—	6,7
a	3,—	5,5	5,7	9,—	11,5	6,3	3,3	3,—
á	6,—	7,3	13,6	22,7	8,3	13,6	10,5	7,7
e	27,6	36,6	23,1	19,9	17,6	12,7	13,5	5,6
é	0,2	0,6	4,1	7,3	8,3	11,5	26,6	30,8
ö	2,3	—	6,—	1,9	3,4	0,4	6,8	0,4
ó	—	2,4	—	2,3	—	2,6	—	0,7
i	23,7	6,1	9,—	7,—	4,3	6,5	15,6	42,8
í	—	—	—	—	—	0,9	—	—
ü	3,—	3,—	1,4	0,4	1,3	1,3	0,4	—
ű	—	1,2	—	0,2	—	—	—	—
Össz. mh.	99,1	97,5	84,7	84,2	67,3	63,7	99,4	99,8
l	—	1,2	3,—	3,2	0,4	0,2	—	—
r	—	—	6,—	2,6	1,—	2,4	0,6	0,2
m	—	—	0,1	—	0,8	2,8	—	—
n	—	—	1,1	1,3	2,7	3,7	—	—
ny	—	—	0,2	1,1	—	—	—	—
v	0,3	—	—	(0,6)	0,5	(0,2)	—	—
f	—	—	—	—	1,—	(0,6)	—	—
z	—	—	—	—	—	—	—	—
sz	—	—	—	—	—	0,2	—	—
zs	—	—	—	—	—	—	—	—
s	—	—	—	—	—	—	—	—
j	—	—	0,1	(0,2)	—	(0,2)	—	—
h	—	—	—	0,4	0,1	1,5	—	—
b	—	—	—	—	—	2,8	—	—
p	—	—	1,1	(0,2)	0,1	—	—	—
d	—	—	—	(0,4)	—	—	—	—
t	0,5	1,2	—	3,8	24,6	16,4	—	—
g	—	—	—	1,3	—	(1,7)	—	—
k	—	—	2,8	0,6	2,—	3,2	—	—
c	—	—	—	—	—	—	—	—
cs	—	—	—	—	—	(0,2)	—	—
gy	—	—	0,2	0,2	—	—	—	—
ty	—	—	—	—	—	—	—	—
Össz. msh.	0,8	2,4	14,6	15,9	33,2	36,1	0,6	0,2
Kettő együtt	99,9	99,9	99,3	100,1	100,5	99,8	100,—	100,—

XLIV. TÁBLÁZAT*
A j (ly) kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	689	312	1700	732	1700	732	395	67
ú	3,8	0,3	8,6	3,2	7,5	1,4	22,4	19,4
u		8,6		3,0		2,9		3,0
ó	29,6	41,0	9,6	1,1	9,0	0,1	9,7	—
o		5,8		6,7		6,2		1,5
a	15,9	4,5	23,1	23,0	17,9	21,1	27,2	22,4
á	17,7	19,9	11,4	8,9	9,1	13,2	11,8	29,8
e	3,1	5,8	12,5	17,9	17,1	18,4	11,9	17,9
é	3,5	1,—	6,7	2,0	2,8	3,4	6,8	4,5
ö	26,4	13,1	3,8	0,4	4,9	3,2	1,0	—
ő		—		0,5		0,3		—
i	—	—	4,5	8,2	0,6	4,5	2,5	—
í		—		0,8		—		—
ü	—	—	0,5	0,4	2,4	0,8	0,5	—
ű		—		—		0,1		—
Össz. mh.	100,0	100,0	80,7	76,1	71,3	75,6	93,8	98,5
l			—	7,1	1,0	1,1		
r			6,4	6,—	1,3	0,8	2,0	
m			0,6	—	0,3	—		
n			—	—	2,7	1,6		
ny			—	0,7	—	0,1		
v			0,4	1,1	0,4	—	0,3	
f			4,5	—	0,5	(0,1)		
z			—	—	0,4	0,3		
sz			0,1	—	0,4	0,3		
zs			—	—	0,1	—		
s			0,5	(0,1)	0,1	0,8		
j			—	—	—	—		
h			—	—	0,7	0,4		
b			0,4	—	2,3	1,—		
p			1,7	4,5	—	(0,3)		
d			—	(0,3)	4,4	5,7		
t			—	0,1	8,6	9,4		
g			3,5	3,1	1,0	(0,4)	4,0	1,5
k			1,3	0,4	2,1	1,—		
c			—	—	—	—		
cs			—	—	0,5	0,5		
gy			—	0,3	—	—		
ty			—	0,1	1,8	0,5		
Össz. msh.	—	—	19,4	23,8	28,6	24,3	6,3	1,5
Kettő együtt	100,—	100,—	100,1	99,9	99,9	99,9	100,1	100,—

XLV. TÁBLÁZAT*
A h kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	1922	802	760	369	760	369		
ú	4,6	1,5	2,4	—	3,1	2,2		
u		1,2		2,7		1,1		
ó	27,—	1,0	13,8	1,1	18,5	0,5		
o		38,4		5,2		20,9		
a	45,2	35,4	7,8	10,8	44,9	29,3		
á	4,5	10,0	1,3	2,2	5,4	12,8		
e	4,3	3,5	10,2	21,3	17,5	24,1		
é	0,4	0,6	8,2	8,7	2,2	4,3		
ö	2,3	—	2,7	0,3	6,1	0,5		
ő		—		0,3		—		
i	11,1	5,5	8,—	5,7	1,5	1,1		
í		2,5		—		2,2		
ü	0,5	0,1	2,5	0,8	0,5	—		
ű		0,4		—		0,3		
Össz. mh.	99,9	100,1	56,9	59,1	99,7	99,3	—	—
l			5,9	7,3				
r			4,0	3,0				
m			1,2	(1,1)				
n			1,5	1,1	0,1	—		
ny			3,5	0,5				
v			—	—				
f			0,1	—	0,1	—		
z			—	3,3				
sz			1,2	—				
zs			—	—				
s			1,2	2,2	—	0,8		
j			0,5	0,3				
h			—	—				
b			—	0,3				
p			0,7	0,5				
d			—	4,9				
t			11,8	9,0	0,1	—		
g			—	5,4				
k			9,0	1,1				
c			0,1	—				
cs			—	—				
gy			—	(1,1)				
ty			2,3	—				
Össz. msh.	—	—	43,—	41,1	0,3	0,8	—	—
Kettő együtt	99,9	100,1	99,9	100,2	100,—	100,1	—	—

XLVI. TÁBLÁZAT*
A b kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	4313	390	4910	670	4910	670	736	84
ú	15,5	5,1	0,8	0,6	1,7	1,1	0,8	—
u		1,3		3,1		0,3		—
ó	18,4	—	9,4	1,6	15,2	7,8	15,1	3,6
o		8,5		3,1		8,—		11,9
a	9,1	19,2	10,0	5,6	32,1	28,8	17,6	10,8
á	11,0	4,4	9,5	15,—	3,2	4,6	16,9	22,7
e	25,0	29,2	5,5	4,6	34,5	35,0	26,5	23,9
é	4,4	13,—	6,1	5,4	1,—	1,6	1,—	8,4
ö	2,9	0,8	3,4	4,6	3,9	0,7	11,4	9,5
ó		0,8		2,4		3,3		8,3
i	6,9	11,5	3,6	3,4	2,2	4,4	2,5	1,2
í		4,6		0,1		1,3		—
ü	6,5	0,8	0,4	0,1	0,4	0,1	1,8	—
ű		0,8		0,1		—		—
Össz. mh.	99,7	100,—	48,7	49,7	94,2	97,—	93,6	100,3
l			2,7	3,3	1,2	1,1		
r	0,3	—	4,3	3,3	2,3	1,0	0,2	—
m			19,4	20,6	0,3	—	6,3	—
n			—	—	0,2	0,1		
ny			0,9	0,7	0,1	—		
v			0,4	(0,1)	0,1	—		
f			—	—	—	(0,1)		
z			1,8	2,4	0,4	—		
sz			—	0,3	—	(0,3)		
zs			2,3	0,1	0,1	—		
s			—	2,1	—	—		
j			2,4	0,6	0,7	—		
h			0,1	—	—	0,1		
b			—	—	—	—		
p			—	(0,3)	—	—		
d			5,3	2,3	0,4	—		
t			—	2,8	—	—		
g			10,3	5,2	—	—		
k			—	4,2	—	0,5		
c			—	0,3	—	—		
cs			—	0,1	—	—		
gy			0,8	0,5	—	—		
ty			—	—	—	—		
Össz. msh.	0,3	—	dz 0,4 dzs 0,2 51,3	49,2	5,8	3,2	6,5	—
Kettő együtt	100,—	100,—	100,—	98,9	100,—	100,2	100,1	100,3

XLVII. TÁBLÁZAT*
A p kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	986	430	1094	596	1094	596	520	56
ú	4,4	—	3,9	0,2	4,6	0,4	—	—
u		6,05		1,0		1,—		—
ó	18,6	0,2	6,7	—	17,0	3,4	2,4	—
o		10,5		5,4		12,8		—
a	24,5	20,3	34,2	48,8	10,6	13,—	43,3	46,5
á	15,9	13,6	3,5	1,3	10,5	12,2	1,2	—
e	9,8	21,2	6,2	4,1	19,8	14,7	1,7	2,8
é	5,5	7,4	24,4	22,8	1,7	2,7	49,8	50,0
ö	1,0	—	3,7	1,2	1,6	—	0,5	—
ő		—		—		—		—
i	16,3	15,7	5,7	5,4	6,3	3,2	1,2	—
í		—		0,2		3,4		—
ü	0,5	0,2	0,4	0,2	3,8	1,2	—	—
ű		—		—		—		—
Össz. mh.	96,5	95,15	88,7	90,6	75,9	68,—	100,1	99,3
l	0,7	0,95	1,3	0,7	3,0	4,—		
r	2,5	3,5	1,6	1,9	3,2	4,6		
m			7,—	2,2	0,1	(0,3)		
n			—	—	0,5	2,2		
ny			0,2	—	0,3	—		
v			—	—	—	0,5		
f	0,1	—	—	—	0,7	(0,8)		
z			—	—	—	0,8		
sz			0,2	—	0,6	(2,—)		
zs			—	—	—	—		
s			0,5	1,0	4,0	0,2		
j			—	(0,5)	4,2	6,8		
h			0,1	—	0,5	1,0		
b			—	—	—	0,8		
p			—	—	—	—		
d			—	—	—	0,2		
t			0,1	(1,5)	4,3	3,0		
g			—	(1,0)	—	—		
k			0,8	(0,2)	1,8	2,7		
c			—	—	—	—		
cs			—	—	—	0,7		
gy			—	(0,7)	—	—		
ty			—	(0,2)	—	—		
Össz. msh.	3,3	4,45	11,8	9,9	23,2	30,6	—	—
Kettő együtt	99,8	99,6	100,5	100,5	99,1	98,6	100,1	99,3

XLVIII. TÁBLÁZAT*
A d kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	885	203	3058	832	3058	832	956	116
ú	8,9	—	6,5	—	3,8	0,1	0,3	0,9
u	—	2,—	—	2,5	—	2,2	—	5,2
ó	8,4	—	9,8	1,3	20,6	1,8	11,0	—
o	—	22,1	—	7,5	—	9,1	—	5,2
a	24,0	8,4	13,5	8,9	10,8	15,0	28,4	14,6
á	1,5	—	2,2	1,2	5,8	7,5	3,5	6,—
e	35,6	52,4	10,3	10,1	22,6	23,4	21,1	9,5
é	4,3	2,0	2,7	5,9	3,1	2,9	0,9	6,—
ö	4,4	1,5	2,7	1,3	9,7	1,6	4,3	0,9
ő	—	—	—	0,8	—	5,4	—	—
i	7,3	4,4	8,7	5,1	7,2	12,8	2,5	1,8
í	—	—	—	0,6	—	1,0	—	—
ü	2,4	3,0	1,0	0,1	1,1	0,4	—	—
ű	—	3,0	—	0,1	—	0,2	—	—
Össz. mh.	96,8	98,8	57,4	45,4	84,7	83,4	72,—	50,1
l	—	—	11,7	8,9	0,3	0,4	7,1	18,1
r	3,2	1,—	5,6	5,2	1,3	4,1	1,6	—
m	—	—	—	—	0,1	(0,4)	—	—
n	—	—	21,6	27,0	6,5	4,9	12,2	14,6
ny	—	—	0,1	—	—	—	—	0,9
v	—	—	—	—	4,5	1,7	—	—
f	—	—	—	—	—	—	—	—
z	—	—	1,9	11,3	0,4	—	0,7	3,5
sz	—	—	—	—	—	(0,5)	—	0,9
zs	—	—	0,6	0,—	—	—	0,9	0,9
s	—	—	—	—	—	(0,2)	—	—
j	—	—	1,1	1,1	—	(0,1)	3,7	11,2
h	—	—	—	—	—	2,1	—	—
b	—	—	0,3	—	2,5	2,1	—	—
p	—	—	—	—	—	—	—	—
d	—	—	—	—	—	—	—	—
t	—	—	—	(0,1)	—	—	—	—
g	—	—	0,5	(0,7)	0,1	0,1	0,2	—
k	—	—	—	—	—	(0,2)	—	—
c	—	—	—	—	—	—	—	—
cs	—	—	—	—	—	—	—	—
gy	—	—	—	(0,2)	—	—	0,1	—
ty	—	—	—	—	—	—	—	—
Össz. msh.	3,2	1,0	43,7	54,9	15,7	16,8	dzs 1,— 27,5	50,1
Kettő együtt	100,0	99,8	101,1	100,3	100,4	100,2	99,5	100,2

XLIX. TÁBLÁZAT*
A t kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	1320	157	4367	570	4367	570	4090	668
ú	10,0	1,3	4,9	0,5	2,7	0,4	1,1	0,1
u		11,5		4,6		0,4		0,1
ó	6,3	—	4,2	1,9	15,6	3,9	13,7	1,2
o		5,7		3,2		13,9		9,6
a	12,8	25,5	10,7	18,2	19,3	19,6	10,8	5,8
á	9,3	5,1	7,7	4,3	7,5	13,2	4,6	11,1
e	28,1	21,0	18,2	15,4	27,4	16,1	18,4	13,0
é	7,3	3,2	1,4	1,8	4,1	5,3	3,7	5,0
ö	7,9	14,0	3,5	2,3	4,9	1,6	3,7	2,2
ő		1,3		0,2		2,9		2,5
i	9,4	7,6	5,4	1,8	2,—	4,4	9,5	7,2
í		—		5,1		0,4		—
ü	6,0	1,3	0,8	0,4	2,1	0,2	0,8	0,8
ű		2,—		—		—		—
Össz. mh.	97,1	99,5	56,8	59,7	85,6	82,3	66,3	58,6
l			5,8	6,5	2,7	2,1	8,5	14,1
r	2,7	0,6	6,2	6,7	1,7	1,0	7,7	15,6
m			0,2	0,3	0,1	(0,5)	—	—
n			4,5	5,3	4,3	2,4	10,4	4,5
ny			0,2	0,2	—	0,2	0,2	0,1
v			—	—	1,2	2,1	—	—
f			0,1	—	0,1	(0,3)	—	—
z			—	—	—	—	—	—
sz			9,6	10,8	—	0,7	2,3	4,1
zs			—	—	—	—	—	—
s			8,0	3,7	—	1,8	4,1	2,9
j			2,6	2,3	—	—	0,5	0,1
h			—	—	1,6	1,6	—	—
b			—	—	—	1,—	—	—
p			0,8	0,4	—	0,4	—	—
d			—	—	—	—	—	—
t			—	—	—	—	—	—
g			—	0,7	—	(0,3)	—	—
k			3,6	3,3	2,5	3,5	—	—
c			—	—	—	0,4	—	—
cs			0,1	(0,2)	—	—	—	—
gy			—	(0,2)	—	—	—	—
ty			0,4	—	—	—	—	—
Össz. msh.	2,7	0,6	42,1	40,6	14,2	18,3	33,7	41,4
Kettő együtt	99,8	100,1	98,9	100,3	99,8	100,6	100,0	100,0

L. TÁBLÁZAT*
A g kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	276	144	3132	802	3132	802	1590	325
ú	2,9	—	3,9	—	2,1	0,4	2,5	—
u		2,1		2,5		2,0		0,6
ó	27,9	0,7	9,2	0,3	14,3	0,5	10,3	—
o		20,8		6,7		9,7		3,4
a	18,7	47,3	10,1	9,9	16,5	22,5	3,7	3,1
á	7,3	17,4	9,5	11,0	5,0	7,9	13,2	7,7
e	3,6	1,4	23,7	23,4	21,2	16,5	23,9	30,5
é	6,5	0,7	15,5	11,8	6,8	9,1	18,7	27,4
ö	21,4	4,2	2,5	1,1	3,9	0,7	2,4	—
ó		1,4		0,4		1,9		0,3
i	2,5	—	5,2	6,7	8,8	5,1	20,4	23,7
í		—		0,1		0,3		3,1
ü	—	—	0,3	—	0,6	0,6	0,2	—
ű		—		0,1		—		—
Össz. mh.	90,8	96,0	79,9	74,0	79,2	77,2	95,3	99,8
l	2,2	—	2,1	7,4	0,9	1,2	—	—
r	6,5	4,2	3,9	6,7	1,7	2,4	0,1	—
m	—	—	—	—	0,4	(1,0)	—	—
n	0,4	—	12,5	7,8	5,5	3,1	4,7	0,3
ny			—	—	0,1	—		—
v			—	—	3,6	1,6		
f			—	—	—	(0,9)		
z			0,3	0,9	0,7	—		
sz			—	—	—	(1,2)		
zs			0,2	—	—	—		
s			—	(2,1)	—	0,6		
j			0,7	(0,3)	2,3	2,1		
h			—	—	—	1,8		
b			—	—	5,0	3,8		
p			—	—	—	—		
d			0,3	0,1	0,6	0,7		
t			—	0,4	—	1,6		
g			—	—	—	—		
k			—	—	—	(0,2)		
c			—	—	—	—		
cs			—	—	—	(0,1)		
gy			—	(0,3)	0,2	—		
ty			—	—	—	—		
Össz. msh.	9,1	4,2	20,0	26,0	21,0	22,3	4,8	0,3
Kettő együtt	99,9	100,2	99,9	100,0	100,2	99,5	100,1	100,1

LI. TÁBLÁZAT*
A k kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
A datsz.	1020	251	1646	473	1646	473	2333	384
ú	1,8	—	1,7	—	0,7	—	1,2	—
u	—	0,8	—	2,1	—	0,4	—	1,6
ó	8,5	—	17,4	0,4	21,0	3,0	23,1	0,8
o	—	5,6	—	13,4	—	18,6	—	13,5
a	10,8	17,2	16,8	17,—	13,0	13,2	22,9	24,0
á	1,3	2,4	3,—	3,—	5,1	14,3	3,7	14,0
e	19,4	26,—	20,0	15,7	20,9	17,8	26,3	20,3
é	11,2	8,0	5,5	3,4	4,3	3,—	3,3	5,5
ö	16,6	12,8	3,4	1,1	1,7	1,3	3,4	1,6
ő	—	—	—	1,3	—	—	—	0,8
i	27,5	24,8	5,3	8,9	7,8	9,8	4,2	15,1
í	—	1,2	—	—	—	0,4	—	—
ü	1,9	1,2	0,7	1,5	3,0	1,5	0,8	1,6
ű	—	—	—	—	—	—	—	—
Össz. mh.	99,0	100,—	73,8	67,8	77,5	83,3	88,9	98,8
l	0,1	—	7,2	3,8	0,5	0,2	10,8	1,6
r	0,6	0,4	3,5	3,6	2,7	2,6		
m	—	—	—	0,2	—	—		
n	—	—	3,4	14,9	3,7	4,7		
ny	—	—	0,1	—	—	—		
v	—	—	—	—	—	0,4		
f	—	—	—	—	1,0	—		
z	—	—	—	—	—	—		
sz	—	—	3,7	0,4	2,3	1,3		
zs	—	—	—	—	—	—		
s	—	—	0,8	1,7	1,2	0,4		
j	—	—	2,4	0,6	1,3	—		
h	—	—	—	—	2,4	0,6		
b	—	—	—	0,4	—	3,6		
p	—	—	0,7	0,9	0,3	(0,2)		
d	—	—	—	(0,2)	—	—		
t	—	—	3,5	4,5	5,4	2,8		
g	—	—	—	0,5	—	—		
k	—	—	—	—	—	—		
c	—	—	0,3	—	—	—		
cs	—	—	0,6	0,9	0,9	—		
gy	—	—	—	0,2	—	—		
ty	—	—	0,4	0,2	—	—		
Össz. msh.	0,7	0,4	26,6	33,0	21,7	16,8	10,8	1,6
Kettő együtt	99,7	100,4	100,4	100,8	99,2	100,1	99,7	100,4

LIII. TÁBLÁZAT*
A cs kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	892	763	503	453	503	453	153	101
ú u	10,—	0,9 2,0	4,—	0,7 —	6,4	0,7 0,4	—	—
ó o	33,—	0,1 2,2	12,9	2,7 5,1	14,9	8,2 12,5	0,6	—
a á e é	33,9 1,3 4,6 0,9	56,6 0,1 18,9 4,2	5,— 4,2 5,8 3,4	18,5 10,4 6,8 0,7	11,5 10,— 18,7 7,—	12,7 8,1 8,5 5,8	1,9 4,6 — 2,4	6,9
ő ö	5,4	0,4 0,5	0,8	3,3 0,9	5,2	3,3 0,4	—	—
i í	9,7	12,9 0,7	21,8	15,9 —	17,2	25,4 0,4	3,9	1,—
ü ű	0,9	0,3 —	—	—	2,—	2,— —	—	—
Össz. mh.	99,7	99,8	57,9	65,—	92,9	88,4	13,4	7,9
l r m n ny			8,2 10,1 0,4 17,4 —	7,— 4,2 4,4 14,1 —	— 0,6 0,8 0,2 —	— — 1,3 0,9 —	13,1 0,6 — 72,6 —	5,9 1,— — 81,— —
v f z sz zs s j h			— — — — — — 1,2 —	— — — — — 1,5 0,7 —	— — — — — — — —	(0,2) — — — — — — 0,2	— — — — — — — —	— — — — — — 4,— —
b p d t g k			— 0,2 — — — 4,8	— 1,1 — (0,2) (0,4) —	— — — 0,2 — 5,2	0,4 — — (0,2) — 8,5	— — — 0,6 — —	— — — — — —
c cs gy ty			— — — —	— — (0,9) —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —
Össz. msh.	—	—	42,3	34,5	7,—	11,7	86,9	91,9
Kettő együtt	99,7	99,8	100,2	99,5	99,9	100,1	100,3	99,8

LIV. TÁBLÁZAT*
A gy kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	313	84	1280	481	1280	481	1415	564
ú	5,1	—	2,8	2,1	5,2	0,2	9,5	8,1
u		2,4		8,4		1,5		—
ó	4,5	1,2	2,7	1,7	23,0	0,2	22,8	—
o		7,1		2,5		12,7		43,5
a.	3,5	10,7	48,3	26,1	31,8	20,0	31,1	18,6
á	15,4	6,0	9,9	1,7	2,7	5,0	2,0	0,2
e	27,1	54,7	22,1	32,8	17,9	25,9	24,8	20,7
é	2,2	—	2,2	3,8	1,2	5,8	0,8	1,1
ö	25,8	1,2	0,2	0,2	0,7	0,2	—	—
ó		3,6		0,2		0,2		0,2
i	4,8	—	4,8	3,0	2,8	6,2	7,2	1,8
í		—		0,4		0,4		5,3
ü	11,5	3,6	0,6	4,4	4,2	2,7	—	0,4
ű		9,5		—		0,2		—
Össz. mh.	99,9	100,0	93,6	87,3	89,5	81,2	98,2	99,9
l			1,3	3,8	0,3	0,2	0,2	—
r			0,5	0,8	1,7	1,3	1,0	—
m			—	—	3,4	2,3	—	—
n			3,8	7,6	2,1	1,3	0,7	0,2
ny			—	—	—	—	—	—
v			—	—	1,4	1,9		
f			—	—	—	—		
z			—	—	0,2	0,6		
sz			—	—	—	4,0		
zs			—	—	—	—		
s			—	—	—	1,0		
j			—	—	—	0,8		
h			—	—	—	1,3		
b			—	—	1,3	0,8		
p			—	—	—	(0,4)		
d			—	—	—	(0,2)		
t			—	(0,2)	—	1,—		
g			0,6	—	—	(0,4)		
k			—	—	—	0,6		
c			—	—	—	—		
cs			—	—	—	(0,6)		
gy			—	—	—	—		
ty			—	—	—	—		
Össz. msh.	—	—	6,2	12,4	10,4	18,7	1,9	0,2
Ketto együtt	99,9	100,0	99,8	99,7	99,9	99,9	100,1	100,1

LV. TÁBLÁZAT*
A ty kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	6	6	270	125	270	125	2	—
ú	100,—	100,—	14,4	0,8	3,3	—		
u				11,2		9,6		
ó			13,7	—	4,1	—		
o				7,3		3,2		
a			21,4	18,5	27,—	38,4		
á			7,8	16,1	28,5	34,4		
e			7,1	7,3	6,7	0,8		
é			0,7	—	0,4	0,8		
ö			1,1	—	3,7	0,8	50,0	
ő				—		—		
i			7,4	1,6	—	0,8		
í				6,5		—		
ü			4,8	0,8	2,9	3,2	50,0	
ű				—		—		
Össz. mh.	100,—	100,—	78,4	70,1	76,6	92,—	100,—	—
l			2,6	—	—	—		
r			8,9	12,3	—	0,8		
m			—	—	0,4	—		
n			—	5,7	—	—		
ny			3,3	—	0,4	—		
v			—	—	—	—		
f			—	—	0,7	—		
z			—	—	—	—		
sz			1,9	5,7	0,4	—		
zs			—	—	—	—		
s			1,9	—	0,4	—		
j			3,0	6,5	—	—		
h			—	—	10,7	—		
b			—	—	—	—		
p			—	—	—	0,8		
d			—	—	—	—		
t			—	—	6,3	—		
g			—	—	—	—		
k			—	—	4,1	6,4		
c			—	—	—	—		
cs			—	—	—	—		
gy			—	—	—	—		
ty			—	—	—	—		
Össz. msh.	—	—	21,6	30,2	23,4	8,—	—	—
Kettő együtt	100,—	100,—	100,—	100,3	100,—	100,—	100,—	—

LVI. TÁBLÁZAT¹*Az ú kételemű kapcsolatai*

Adatsz.	Szó- kezdő	Szó közben		Szó- végi
		előtte álló- val	utána követ- kező- vel	
	153	141	141	27
l	0,7	1,4	11,4	3,7
r	54,3	11,4	5,0	18,6
m	—	1,4	—	—
n	—	—	4,3	—
ny	—	2,1	2,1	—
v	—	—	0,7	3,7
f	—	4,3	0,7	—
z	—	—	36,2	3,7
sz	1,3	3,5	2,8	11,5
zs	—	—	—	—
s	—	3,5	5,0	—
j	23,6	2,1	8,5	33,4
h	1,3	22,0	—	—
b	—	26,3	2,8	3,7
p	—	2,1	0,7	—
d	—	—	0,7	3,7
t	3,3	9,2	7,1	7,4
g	—	5,0	4,3	—
k	—	1,4	1,4	—
c	—	—	—	—
cs	—	1,4	0,7	—
gy	14,4	—	3,5	3,7
ty	1,3	0,7	—	—
Össz. msh.	100,2	97,8	97,9	93,1
Össz. mh	—	2,1	2,1	7,4
Kettő együtt	100,2	99,9	100,0	100,5

LVII. TÁBLÁZAT

Az u kételemű kapcsolatai

Adatsz.	Szó- kezdő	Szó közben		Szó- végi
		előtte álló- val	utána követ- kező- vel	
	170	790	790	5
l	—	7,9	16,9	80,0
r	29,4	2,3	2,6	20,0
m	—	17,2	0,9	—
n	2,4	1,4	19,0	—
ny	—	2,3	0,6	—
v	—	0,9	3,2	—
f	0,6	5,6	—	—
z	—	3,5	1,2	—
sz	0,6	1,6	1,6	—
zs	0,6	0,9	0,4	—
s	—	5,7	3,8	—
j	3,6	8,4	2,7	—
h	—	3,0	1,8	—
b	—	1,1	3,8	—
p	—	1,8	0,8	—
d	5,3	5,2	5,8	—
t	28,2	12,5	13,7	—
g	2,9	5,5	3,2	—
k	—	5,5	11,5	—
c	2,4	1,8	2,0	—
cs	—	1,4	—	—
gy	24,1	1,4	3,4	—
ty	—	0,9	0,9	—
Össz. msh.	100,1	97,8	99,8	100,0
Össz. mh	—	2,3	0,3	—
Kettő együtt	100,1	100,1	100,1	100,0

Mind az *u*, mind az *ú* szókezdő előfordulásainak az *úr*, *út*, *úgy*, *új* szavak, illetve ragozás közben *u*-val előforduló alakjai teszik ki legnagyobb részét. A *búza* szó gyakori előfordulása kivüláglik az LVI. táblázatból.

Az *u*, *ú*-ra vonatkozó, valamint a többi magánhangzótáblázat is erősen megsínyli az összehasonlítási alap hiányát. A vizsgálatok csak VERES PÉTERRE vonatkoznak.

¹ Tekintettel arra, hogy a 4. ábra (l. NyK. LIV, 123) a Próbátétel valamennyi magánhangzókapcsolatát ábrázolja, az LVI.—LXIX. táblázaton nem szerepelnek magánhangzóknak magánhangzóval való találkozásai esetenként, csak az összes előfordulás százaléka.

LVIII. TÁBLÁZAT
Az ó kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	21	5	270	132	270	132	72	88
l	4,8	20,0	11,8	11,8	15,2	47,7	12,5	9,6
r	33,3	60,0	13,0	12,6	4,1	1,5	11,1	10,6
m	—	—	1,8	3,2	5,2	—	—	6,4
n	—	—	4,5	1,6	6,7	3,0	2,8	—
ny	—	—	—	—	—	—	—	—
v	9,6	—	—	1,5	1,5	0,8	8,3	2,1
f	—	—	—	0,8	2,2	1,5	—	—
z	—	—	3,3	2,4	0,4	0,8	—	3,2
sz	—	—	4,8	14,2	2,2	3,8	1,4	3,2
zs	—	—	—	—	5,2	—	—	—
s	—	—	20,4	3,9	7,0	8,4	2,8	1,1
j	—	—	4,8	9,4	1,5	2,3	9,6	25,5
h	38,1	—	4,4	0,8	1,5	0,8	4,2	1,1
b	—	—	7,1	12,6	3,3	1,5	—	1,1
p	—	—	1,1	—	0,7	—	—	6,4
d	—	—	4,4	2,4	5,1	5,3	17,8	4,3
t	14,3	20,0	6,3	11,0	11,1	13,6	11,1	9,6
g	—	—	1,1	—	1,8	2,3	5,5	1,1
k	—	—	5,2	7,1	20,0	3,0	2,8	5,3
c	—	—	0,4	—	1,5	—	—	—
cs	—	—	1,1	1,6	0,4	0,8	—	9,6
gy	—	—	3,7	—	2,7	—	8,1	—
ty	—	—	—	—	—	—	—	—
Össz. msh.	100,1	100,0	99,2	96,9	99,3	97,1	98,0	100,2
Össz. mh.	—	—	0,7	3,2	0,7	3,1	—	—
Kettő együtt	100,1	100,0	99,9	100,1	100,0	100,2	98,0	100,2

Akár az ADYA, akár a VERES PÉTERRE vonatkozó adatszám kevés ahhoz, hogy az egyezések vagy nem egyezések alapján következtetéseket kockáztathatnának meg.

LIX. TÁBLÁZAT

Az o kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	87	70	1695	937	1695	937	—	—
l	12,4	7,2	10,1	3,4	14,8	18,0		
r	25,1	10,0	6,4	5,7	11,9	12,4		
m	—	—	6,8	4,1	10,7	3,6		
n	3,4	—	1,7	2,1	12,5	11,9		
ny	—	—	—	1,5	—	0,8		
v	—	—	5,7	9,4	1,1	1,0		
f	2,3	—	2,9	2,4	—	0,3		
z	—	—	2,1	4,4	1,3	4,7		
sz	—	—	0,1	5,4	1,2	2,6		
zs	—	—	0,4	0,2	0,2	0,1		
s	—	1,4	9,1	4,7	6,1	6,2		
j	1,1	28,6	3,8	1,8	0,2	0,9		
h	—	—	10,1	12,3	2,7	0,9		
b	—	—	5,5	4,5	2,5	1,5		
p	1,1	—	2,6	1,5	1,1	0,5		
d	6,8	15,7	6,1	6,3	3,7	1,8		
t	37,6	22,8	8,6	9,9	7,5	8,7		
g	—	—	3,9	4,9	5,1	3,9		
k	2,3	14,3	9,5	11,2	13,9	11,9		
c	1,1	—	1,2	0,4	—	0,1		
cs	3,5	—	0,6	0,7	0,3	0,4		
gy	—	—	1,8	2,6	2,8	7,1		
ty	—	—	0,1	0,1	—	0,5		
Össz. msh.	96,7	100,0	99,1	99,5	99,6	99,8		
Össz. mh.	—	—	0,6	0,5	0,5	0,1		
Kettő együtt	96,7	100,0	99,7	100,0	100,1	99,9		

Szókezedetben Adynál is, Veresnél is olyan kevés o fordul elő, hogy statisztikus eloszlásról még beszélni sem igen lehet. Szóközépen elegendő az adat, az egyezések körülbelül az eseteknek csaknem $\frac{3}{4}$ -ed részében jónak tekinthetők.

LX. TÁBLÁZAT

Az a kételemű kapcsolatai (%)

Adatsz.	Szó- kezdő	Szó közben		Szó- végi
		előtte álló- val	utána követ- kező- vel	
Adatsz.	205	737	737	184
l	1,0	6,8	10,0	1,1
r	3,0	5,2	8,9	14,2
m	17,1	5,7	2,6	0,5
n	4,4	11,5	13,8	9,2
ny	1,5	0,8	1,0	—
v	—	11,4	0,6	2,2
f	—	1,4	0,6	0,5
z	48,7	3,0	5,7	1,6
sz	9,9	1,8	2,4	0,5
zs	—	—	—	—
s	—	1,4	3,3	1,6
j	1,0	2,5	3,1	7,6
h	1,0	7,5	0,1	15,8
b	—	7,5	0,7	4,9
p	1,0	2,2	3,9	1,6
d	2,0	3,4	2,5	3,3
t	0,5	5,8	10,0	14,1
g	—	6,6	3,2	8,7
k	8,8	4,0	13,7	6,0
c	—	—	0,4	0,5
cs	—	5,9	1,8	—
gy	0,5	2,5	8,6	3,2
ty	—	0,5	0,3	1,6
Össz. msh.	100,4	97,4	97,2	98,7
Össz. mh.	—	1,8	2,8	1,1
Kettő együtt	100,4	99,2	100,0	99,8

LXI. TÁBLÁZAT

Az á kételemű kapcsolatai (%)

Adatsz.	Szó- kezdő	Szó közben		Szó- végi
		előtte álló- val	utána követ- kező- vel	
Adatsz.	46	1100	1100	18
l	43,4	5,3	8,6	16,7
r	15,2	6,5	17,5	27,8
m	4,4	9,8	2,9	—
n	—	5,0	9,0	5,6
ny	—	2,1	2,2	—
v	—	4,6	1,1	—
f	—	0,8	—	—
z	2,2	2,9	3,4	38,9
sz	—	4,6	1,7	—
zs	—	0,7	0,2	—
s	—	6,6	11,4	5,6
j	—	7,0	3,2	—
h	—	8,0	0,1	—
b	—	1,5	7,7	—
p	—	2,9	0,3	—
d	2,2	4,0	0,4	—
t	26,0	9,5	12,0	—
g	2,2	5,7	6,5	—
k	—	8,1	7,7	5,6
c	—	0,5	0,5	—
cs	—	0,6	1,0	—
gy	4,4	0,8	0,3	—
ty	—	1,0	0,5	—
Össz. msh.	100,0	98,5	98,2	100,2
Össz. mh.	—	1,6	2,2	—
Kettő együtt	100,0	100,1	100,4	100,2

Az az névelő gyakorisága a szókezdő a kapcsolataiból is kitűnik.

LXII. TÁBLÁZAT

Az *e* kételemű kapcsolatai (%)

	Szó- kezdő	Szó közben		Szó- végi
		előtte álló- val	utána követ- kező- vel	
Adatsz.	157	936	936	146
l	26,7	8,5	12,4	8,9
r	2,6	5,0	14,1	15,7
m	18,5	13,5	9,0	—
n	4,5	10,9	13,7	10,2
ny	1,3	0,9	1,4	—
v	—	5,2	1,5	0,7
f	—	3,0	0,4	—
z	12,1	3,3	3,8	—
sz	3,2	5,2	1,5	1,4
zs	—	0,3	—	—
s	1,9	3,4	5,1	6,8
j	0,6	3,2	2,2	2,1
h	0,6	1,5	0,9	—
b	0,6	9,1	0,7	9,6
p	—	0,9	0,1	0,7
d	0,6	4,4	1,7	15,0
t	2,6	5,7	10,5	17,5
g	2,6	1,8	6,1	5,5
k	1,9	9,3	11,1	3,3
c	—	0,2	0,2	—
cs	—	1,0	0,4	—
gy	19,7	2,9	1,3	0,7
ty	—	—	—	0,7
Össz. msh.	100,0	99,2	98,1	98,8
Össz. mh.	—	0,8	1,7	1,4
Kettő együtt	100,0	100,0	99,8	100,2

LXIII. TÁBLÁZAT

Az *é* kételemű kapcsolatai (%)

	Szó- kezdő	Szó közben		Szó- végi
		előtte álló- val	utána követ- kező- vel	
Adatsz.	329	1006	1006	42
l	4,6	8,4	8,3	42,6
r	12,8	4,4	14,4	2,5
m	—	12,2	1,8	—
n	5,8	11,3	5,9	7,3
ny	—	0,5	3,7	—
v	2,7	5,3	2,1	14,4
f	—	3,4	—	—
z	—	5,4	4,5	—
sz	2,7	4,8	3,3	—
zs	—	—	—	4,4
s	60,8	5,9	7,0	5,0
j	0,3	1,5	1,3	—
h	0,6	1,7	2,6	—
b	—	4,6	3,9	2,5
p	6,7	1,1	2,6	—
d	0,3	2,0	4,2	2,5
t	0,9	7,3	7,3	4,4
g	1,8	6,4	18,0	2,5
k	—	7,1	7,1	4,4
c	—	0,6	0,1	—
cs	—	0,9	—	—
gy	—	1,5	1,9	—
ty	—	0,1	—	—
Össz. msh.	100,0	96,4	100,0	92,5
Össz. mh.	—	4,0	0,1	7,3
Kettő együtt	100,0	100,4	100,1	99,8

A szókezdő hangkapcsolatokból *el, ez, egy* és az *és* szó gyakori előfordulása világlik ki.

LXIV. TÁBLÁZAT
Az ő kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
Adatsz.	313	100	1877	580	1877	580		
l	19,6	4,0	4,1	4,6	16,9	18,1		
r	51,7	36,0	11,8	5,2	13,5	12,3		
m	1,9	1,0	1,0	0,3	7,7	1,6		
n	5,1	1,0	1,9	2,6	14,4	8,6		
ny	—	—	2,0	0,7	6,0	2,0		
v	1,3	5,0	3,4	0,3	3,0	6,9		
f	—	—	10,7	12,5	0,4	0,2		
z	1,9	1,—	3,3	5,2	3,0	9,5		
sz	16,0	24,0	2,4	4,1	1,9	1,9		
zs	—	—	0,2	—	—	—		
s	—	—	2,5	1,0	6,2	3,3		
j	—	—	11,7	10,5	1,3	0,6		
h	—	—	2,1	0,3	1,0	0,2		
b	—	—	1,1	1,5	1,8	9,0		
p	—	—	0,5	—	1,8	0,5		
d	—	—	5,2	2,9	3,4	0,5		
t	1,3	6,0	8,4	20,2	9,8	13,8		
g	—	—	3,5	2,9	4,4	2,4		
k	1,3	16,0	16,7	23,3	3,2	7,9		
c	—	—	0,3	0,2	0,3	—		
cs	—	6,0	4,4	0,7	0,2	0,4		
gy	—	—	2,5	0,3	—	—		
ty	—	—	0,5	—	0,1	—		
Össz. msh.	100,1	100,0	100,2	99,3	100,3	99,7	—	—
Össz. mh.	—	—	0,1	0,7	—	0,3	—	—
Kettő együtt	100,1	100,0	100,3	100,0	100,3	100,0	—	—

A talált százalékarányoknak több mint fele egyezőnek tekinthető. Az Adynál gyakori *öröm* szó három helyen (*ör-*, *-rő-*, *-öm*), a VERESnél sűrűbben használt *ökör* szó két helyen (*ök-*, *-kő-*) nagy nyomot a statisztikában.

LXV. TÁBLÁZAT
Az ő kételemű kapcsolatai (%)

Szó elején			Szó közben				Szó végén	
Adatsz.			az előtte állóval		az utána következővel			
	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres	Ady	Veres
	181	41	682	307	682	307	246	78
l	0,6	—	14,8	25,8	20,8	24,8	13,0	12,8
r	17,1	19,5	11,6	14,0	5,0	9,2	3,2	7,7
m	—	—	0,1	—	3,0	0,3	0,4	—
n	—	—	7,2	2,9	8,5	5,2	10,2	1,3
ny	—	—	—	0,3	0,7	0,3	—	—
v	—	—	1,5	0,3	1,8	1,3	6,1	5,1
f	—	—	0,6	5,2	0,3	0,7	0,4	1,3
z	—	—	5,0	1,6	5,7	5,3	4,9	14,1
sz	23,2	17,0	1,8	—	1,0	2,6	0,8	—
zs	—	—	—	—	0,6	—	—	—
s	43,1	17,1	1,8	4,6	10,4	8,9	8,5	20,5
j	—	—	2,4	—	5,0	1,0	1,2	—
h	—	2,4	5,6	—	1,6	—	1,2	—
b	—	—	8,4	8,8	3,4	9,8	2,0	—
p	—	—	1,2	—	—	—	0,4	—
d	—	—	10,3	11,1	4,5	3,6	17,9	20,5
t	2,8	4,9	15,0	17,6	12,0	15,3	17,1	9,0
g	—	—	7,2	4,2	3,5	1,6	9,3	5,1
k	13,3	39,0	0,9	—	8,9	8,8	1,2	—
c	—	—	—	—	—	—	—	—
cs	—	—	1,6	0,7	—	0,3	2,0	2,6
gy	—	—	3,4	2,0	0,6	0,3	—	—
ty	—	—	—	—	—	—	—	—
Össz. msh.	100,1	99,9	100,4	99,1	97,3	99,3	99,8	100,0
Össz. mh.	—	—	—	1,0	1,4	0,6	—	—
Kettő együtt	100,1	99,9	100,4	100,1	98,7	99,9	99,8	100,0

Kevés az adatszám az eltérések komolyabb értékeléséhez, de még így is látható, hogy Ady az *ös* és *góg* szavak gyakori használatával az *ös*-ill. *-gő*-, *-óg*-kapcsolatokat valószínűleg az átlagos fölé emeli. A szövegek eloszlása Ady jelenidejű melléknévi igeneveinek gazdagságát jellemzi és kitűnik a *nő* szó gyakorisága.

LXVI. TÁBLÁZAT

Az *i* kételemű kapcsolatai (%)

Adatsz.	Szó- kezdő	Szó közben		Szó- végi
		előtte álló- val	utána követ- kező- vel	
Adatsz.	246	679	679	270
l	1,2	3,0	3,1	4,1
r	1,2	3,7	6,9	5,9
m	0,4	21,7	1,0	10,0
n	6,5	2,5	17,2	30,0
ny	—	3,6	—	2,6
v	0,4	5,4	1,—	—
f	—	1,8	0,4	—
z	—	1,9	3,8	3,7
sz	—	1,9	4,6	2,2
zs	—	0,1	—	0,4
s	60,0	3,7	8,5	1,8
j	6,9	0,7	1,2	1,1
h	—	3,5	2,1	—
b	—	4,6	1,1	1,1
p	0,4	2,4	1,5	—
d	5,6	8,2	2,3	1,8
t	6,5	4,6	7,2	5,9
g	9,4	1,6	8,0	4,4
k	—	14,5	19,8	13,7
c	—	1,8	—	0,4
cs	—	3,2	1,2	0,7
gy	1,2	2,1	0,4	—
ty	—	—	0,1	—
Össz. msh.	99,7	96,5	91,4	89,8
Össz. mh.	—	2,9	7,0	10,5
Kettő együtt	99,7	99,4	98,4	100,3

LXVII. TÁBLÁZAT

Az *i* kételemű kapcsolatai (%)

Adatsz.	Szó- kezdő	Szó közben		Szó- végi
		előtte álló- val	utána követ- kező- vel	
Adatsz.	13	89	89	—
l	—	8,0	1,1	—
r	15,4	9,1	16,9	—
m	—	11,4	—	—
n	7,7	—	5,6	—
ny	—	1,1	—	—
v	—	2,3	18,—	—
f	—	—	—	—
z	7,7	—	10,0	—
sz	—	13,7	1,1	—
zs	—	—	—	—
s	—	3,4	—	—
j	—	—	1,1	—
h	—	18,2	—	—
b	—	12,5	—	—
p	—	5,7	—	—
d	—	3,4	3,4	—
t	—	2,3	34,9	—
g	—	—	6,8	—
k	—	6,8	—	—
c	—	—	—	—
cs	—	—	—	—
gy	69,4	—	—	—
ty	—	—	1,1	—
Össz. msh.	100,2	97,9	100,0	—
Össz. mh.	—	2,2	—	—
Kettő együtt	100,2	100,1	100,0	—

A szókezdő *i* zömét az *is* szóban jegyeztük fel. A szóvégi *i*-nél feltűnik a *-ni* kapcsolat gyakoriságával, ennek oka a már említett, VERES PÉTER szóhasználatában gyakran szereplő főnévi igenév.

Nem részletezzük az *i*-nek magánhangzókapcsolatait, tekintettel arra, hogy ez a magánhangzók kapcsolódási ábrájából úgy is látható, itt elegendő arra utalnunk, mennyi az *i* magánhangzó- illetve mássalhangzó-kapcsolódásainak arányszáma.

Az *i* szókezdő az *így* szóban szerepelt leggyakrabban. A szóközépi kapcsolódások közül az *-ít* képző okozza az *-ít-* kapcsolódás gyakoriságát.

LXVIII. TÁBLÁZAT
Az *ü* kételemű kapcsolatai (%)

Adatsz.	Szó- kezdő	Szó közben		Szó- végi
		előtte álló- val	utána követ- kező- vel	
Adatsz.	80	685	685	3
l	26,2	5,1	51,0	—
r	21,2	17,6	2,3	—
m	—	1,0	0,1	—
n	1,2	3,2	9,6	—
ny	—	0,4	0,2	33,3
v	1,2	1,6	0,6	—
f	—	5,7	—	—
z	3,8	3,0	1,2	—
sz	13,8	6,4	1,2	—
zs	—	0,1	—	—
s	—	5,0	1,3	—
j	—	4,3	1,0	—
h	—	0,4	0,6	—
b	—	0,9	0,3	—
p	—	1,3	0,3	—
d	—	4,9	0,9	33,3
t	2,6	7,4	7,5	33,3
g	—	2,8	0,2	—
k	—	14,4	19,4	—
c	—	—	0,1	—
cs	—	1,9	—	—
gy	30,0	9,1	1,6	—
ty	—	1,0	0,1	—
Össz.msh.	100,0	97,5	99,5	99,9
Össz. mh.	—	2,2	0,1	—
Kettő együtt	100,0	99,7	99,6	99,9

LXIX. TÁBLÁZAT
Az *ü* kételemű kapcsolatai (%)

Adatsz.	Szó- kezdő	Szó közben		Szó- végi
		előtte álló- val	utána követ- kező- vel	
Adatsz.	—	145	145	43
l	—	—	25,5	4,6
r	—	13,8	11,0	32,6
m	—	8,3	—	2,3
n	—	—	15,9	—
ny	—	5,5	0,7	21,0
v	—	—	10,3	7,0
f	—	1,4	—	4,6
z	—	2,1	9,0	4,6
sz	—	3,4	—	—
zs	—	—	—	—
s	—	5,5	5,5	2,3
j	—	—	—	11,7
h	—	8,3	1,4	4,6
b	—	5,5	2,1	—
p	—	—	—	—
d	—	12,4	0,7	4,6
t	—	20,0	9,7	—
g	—	—	2,1	—
k	—	—	1,4	—
c	—	—	—	—
cs	—	—	—	—
gy	—	13,8	—	—
ty	—	—	—	—
Össz.msh.	—	100,0	95,3	99,9
Össz. mh.	—	—	4,9	—
Kettő együtt	—	100,0	100,2	99,9

Feltűnő a szóközépi *ü* és *ü* után az gyakori előfordulása. Ezt nem valamely gyakran ismétlődő szó- vagy képző előfordulása okozza, hanem egymástól teljesen különböző szavakban figyeltük meg az -*ül*- kapcsolat gyakoriságát. (Pl.: *ül, körül, közül, sül*.

Szókezdő *ü* a vizsgált szövegben nem fordul elő.

Az egyes hangoknak az összes többi hanggal való kapcsolatait vizsgálva azt tapasztaljuk, a magánhangzók és mássalhangzók kapcsolatai, annak ellenére, hogy gyakoribbak, mint mássalhangzónak mássalhangzóval való kapcsolatai, mégis teljesen mások ADYNál, mint VERES PÉTERNél. Mássalhangzók mássalhangzóval történő találkozásai lényegesen jobb, de nem mindenütt egyező képet adnak. Nem kell ebből azonban a nagy számok törvényének érvénytelenségére gondolnunk a hangstatisztikában, hanem arra kell ebből következtetnünk, hogy a nyelvre jellemző, milyen mássalhangzókapcsolatokat tűr meg, melyeket részesít előnyben, ezzel szemben, minthogy magán- és mássalhangzók bármilyen összeállításra egyaránt lehetséges és érthető, ezekre nem állítható fel nyelvi statisztika. Stílustól, mondanivalótól függően változhat és változik a magán- és mássalhangzók találkozási gyakorisága. Különösen áll ez a költőre, mert: „... il peut les réaliser par le choix des mots en influençant en même temps que le caractère phonique de son œuvre, son vocabulaire” (Mukařovsky: TCLP. IV, 281).

A fent közölt 37 hangzókapcsolódási táblázat közül mind a 23 mássalhangzó kapcsolódási táblázatot és négyet a magánhangzókra vonatkozó táblázatok közül módunkban áll ADYra vonatkozó, az itteninél terjedelmesebb statisztikával összehasonlítani. Még ha az olyan ritkán előforduló hangok, mint a *zs*, *ty*, *c*, táblázatait nem is vesszük figyelembe, ahol az előfordulás ritkaságával magyarázható, hogy szinte egyenként meg tudjuk állapítani a feldolgozott szövegben ismétlődő szavakat, akkor is azt kell megállapítanunk, hogy a táblázatok figyelmesebb összehasonlításából sok stílus vagy a tárgy szóképzésével összefüggő következtetést kell levonnunk. Gondoljunk csak az *m* teljesen más eloszlására a két szerzőnél, s ezt ADY és VERES PÉTER szóhasználatából teljesen kielégítő módon tudjuk magyarázni. Még mint igen feltűnő példára, az *ifjú* szóra utalok és a gyakran előforduló, tehát csak néhány lapról statisztikázott hangoknál is eltérést okozó *ember*, *varga*, *szolga*, *munka* stb. szavakra. Ezek azt bizonyítják, hogy igaza van TRUBECKOJ-nak, midőn megállapítja, hogy „es muss vor allem festgestellt werden, welche phonologische Erscheinungen *stilbedingt* sind und welche andere vom Stil unabhängig sind (TCLP. 1939/VII, 232—3.). Eredményeink szinte teljesen azonosak TRUBECKOJ-nak német tudományos szöveg- és népmesefordítás összehasonlításából nyert eredményeivel: *A hangzó-, ill. a fonémafrekvencia nagy mértékben független a stílustól, viszont a szavak hosszúsága és a mássalhangzókapcsolatok igen szoros kapcsolatban vannak a stílussal.* Ebből viszont arra következtethetünk, hogy hangzókapcsolati vizsgálatoknak csak akkor lenne reális értéke, ha nem egy-egy író vagy költő nyelvét vizsgálónak meg, mert egy ilyen táblázat, összehasonlítási alap nélkül, nem mond sokat, hanem feltétlenül sok író-t kell szimultán vizsgálnunk, mert csak akkor van módunk rá, hogy az egyezések, illetve a különbségek segítségével a nyelv, illetve a stílus függvényeként fellépő jelenségeket kellő kritikával szétválasszuk.

Hármas mássalhangzókapcsolatok közül nem tarthatnak további érdeklődésre igényt azok, melyek összetételekben (*parasztpárt*, *földbirtokos*, *pénzhozomány* stb.), vagy két mássalhangzóra végződő szavak mássalhangzóval kezdődő ragos (*holdra*, *telekkönyvtől*, *pártnak* stb.), vagy továbbképzett (*jelentkezni*, *parancsnok*, *hangzó*, *felváltva* stb.) alakjaiban fordulnak elő. Az *István*, *András*, *Endre*, *templom*, *pondrós*, *mustra*, *krumpli*, *Ausztria* stb. szavakban szereplő hármas mássalhangzókapcsolatokkal a jövevényszavak tárgyalásánál fogunk részletesebben foglalkozni.

ADY összes verseinek és a Próbatétel statisztikázásának eredményeiből a következő megállapításokat vonhatjuk le:

1. A magyar szavak átlagos hosszúsága kb. 2 szótag és kb. 5 hang. (Tekintettel arra, hogy csak egy költő és csak egy prózáíró nyelvhasználatából áll módunkban statisztikán alapuló átlagot mondani, annak ellenére, hogy az egyezések nagyon jók, módszertanilag hibásnak találnók, ha e kettőre kapott értékek középértékeit mernők a magyar szavak átlagos hosszának minősíteni, helyesebbnek látszik egészszámra kerekített érték megadása.)

2. Leggyakrabban, legalább is a prózában, feltétlenül egytagú szavak szerepelnek, ezek közül is az egy mássalhangzó — egy magánhangzó — egy mássalhangzóból álló és a magánhangzó-mássalhangzó összetételű szavak. Átlagnak azért kapunk mégis kéttagú szót, mert a 3-, 4-, sőt még többtagú szavak is elég nagy gyakorisággal fordulnak elő.

3. A magyar beszédben (nem szakszövegben) az egy mássalhangzóval, illetve egy magánhangzóval kezdődő szavak legalább az összes szavak 99,5%-át teszik ki. A vizsgált szövegek egyikében sem érték el a két vagy több mással-, illetve magánhangzóval kezdődő szavak az 1/2%-ot sem.

4. Az egy magán-, illetve mássalhangzóval végződő szavak száma meghaladja a 80%-ot. Sem az ikerített, sem a két mássalhangzós végzések nem érnek el 10%-ot sem. A több magánhangzós és a kettőnél több mássalhangzós szövegek együttesen sem érnek el 1%-ot.

5. A szóközépen előforduló két magánhangzós, sőt még a három magánhangzós kapcsolatok lehetősége is valamivel nagyobb, valószínűleg függ a szövegtől is, de úgy látszik, 2% alatt marad. A két magánhangzós kapcsolatokban gyakran, három magánhangzós kapcsolatokban mindig *i* az egyik hang.

6. Az intervokális mássalhangzócsoportok sokkal nagyobb számúak. Minthogy az ikerített hangok ejtését nehéz eldönteni, még intervokális helyzetben is, így meg kell azzal a durva becsléssel elégednünk, hogy intervokálisan az esetek több mint 50%-ában, talán azt is mondhatjuk, majdnem 2/3-ában egy mássalhangzó található. A kettős kapcsolatok száma viszont nagyobb az ikerített hangok számánál. A hármas mássalhangzókapcsolatok száma is meghaladja az 1%-ot.

7. A mássalhangzókapcsolatok statisztikus eloszlást látszanak felmutatni, többé-kevésbé még azok is, ahol a második mássalhangzóelem valamely gyakran használt rag kezdőhangja.

8. A hangzók eloszlása a magyarban már mintegy tízezres csoportokban statisztikusnak tekinthető. Gyakorisági sorrendet nem annyira egyes hangok, mint inkább gyakori, közepesen gyakori, kevésbé gyakori stb. csoportok között lehet megállapítani. Az egyes hangzók csoportokba sorolása meg lehetősen jól végezhető el.

9. Vannak többnyire szókezdeten szereplő hangok. Az egyes mássalhangzók szókezdő, szóközépi és szóvégi előfordulásának aránya megállapítható.

10. A magán- és mássalhangzók gyakorisági aránya kb. 2 : 3.

11. A nyílt és zárt szótagok aránya azonos a magánhangzók és mássalhangzók arányával.

12. A nyílt szótagok a szavak elején, a zártak inkább a szavak végén, a két mássalhangzóra végződők többnyire szóvégeken találhatók. Ez utóbbi egyébként a ritka hármas mássalhangzókapcsolatokból is következik.

Eddigi vizsgáldásainkból néhány negatív eredmény is származik:

1. A szókezdetek hangok szerinti megoszlása nem mutat statisztikus képet. A tárgy, a stílus valószínűleg erősen befolyásolja.
2. A szóvégződésesek sem mutatnak, legalább is ezres nagyságrendben, statisztikus eloszlást.
3. A magánhangzó-mássalhangzó-, illetve a mássalhangzó-magánhangzó-kapcsolódások, néhány szórványos eset kivételével, úgy látszik, nem a magyar nyelvre, hanem legfeljebb egyes írókra, stílusokra, tárgykörökre stb. jellemző módon, más és más előfordulási gyakorisággal szerepelhetnek.
4. A magánhangzók szókezdő-szóközépi-szóvégi eloszlási arányának megállapítására lényegesen nagyobb adatszámot kellene megvizsgálnunk, mint ugyanezen arány megállapításához mássalhangzóknál.
5. Az itt megkezdett vizsgálatok folytatásának addig nincs reális értéke, míg a stílus függvényeként előforduló jelenségeket, s ezek befolyását a hangzó-statisztikára nem tudjuk a csakugyan nyelvi jelenségeknek minősíthető statisztikus jelenségektől szétválasztani. (Az előfordulási gyakoriságot feltüntető szótár vagy írók és költők szóhasználati gyakoriságát is feltüntető stílári vizsgálatokra lenne szükség a vizsgálatok folytatása előtt.)¹

Megjegyzések a táblázatokhoz

XXXIII. tábl.

Az *l* mássalhangzókapcsolatainál különösen figyelembe vehető az íráskép befolyása a kiejtésre. Itt feltétlenül előtérbe lép, hogy »la prononciation est affaire d'éducation et d'habitude plus encore que de conformation organique« (H. DELACROIX, *Le langage et la pensée* Paris 1924. 179.). Sőt a társadalmi rétegződés is erősen befolyásolja a kiejtést: »Van Ginneken signale particulièrement l'influence de l'écriture et des classes sociales sur la prononciation« (DELACROIX 1. c. 149.). Ha nem a művelt köznyelv kiejtését vettük volna alapul, akkor *teljes, hallgat, hold, föld* stb. helyett a statisztikában *tejjes, hāgat, hód, föld* stb. szerepelne.

A szóközépi *l* kapcsolódásai az előtte álló mássalhangzóval szinte teljesen egyezik ADYNÁL és VERESNÉL. Ezt akár az előtte-, akár az utánaálló magánhangzókapcsolatokról kevésbé állíthatjuk. Az egyezés jó az *l*-et követő mássalhangzókkal is, annak ellenére, hogy a sok *l*-képzős igének mássalhangzóval kezdődő ragos és képzős előfordulásai könnyen okozhatnának nem túlságosan nagyterjedelmű, az egyes ragok és képzők szempontjából még nem statisztikusnak tekinthető feldolgozásban eltéréseket. A fenti táblázatban talán *-gat, -get, -kod(ik), -ked(ik), -köd(ik), -kezik, -kozik, -közik* stb. okoz az egyezésekben zavart. Kiténik gyakoriságával az *l*-képzős igék praes. pl. 3. személyének gyakori volta: *-lnak, -lnek*. A szóvégen, különösen VERES statisztikájából kiviláglik a *-ból, -tól, -ról* rag gyakorisága, magashangú párjáé lényegesen kevésbé tűnik ki.

XXXIV. tábl.

Az *r*-nél is sokkal jobb a két statisztika egyezése a mássalhangzókapcsolatokra, mint *r* és magánhangzó kapcsolatokra. Külön ki kell emelnünk, hogy sem az *r* nem okoz asszimilációt, sem az *r*-re nem hat semilyen hang sem asszimilálóan, így ennél a statisztikánál a készítési szempontok TARNÓCZYNÁL és nálam teljesen azonosak voltak. Az *-rt* kapcsolat VERES PÉTERNÉL az igen gyakran használt *mert* kötőszó miatt gyakoribb, mint ADYNÁL. VERES *-rg-* kapcsolata is a valószínűségi hibahatárnál nagyobb mértékben nő meg az ADYBÓL adódó kapcsolatokhoz képest a *varga* szó és név gyakori előfordulása miatt. Kiténik VERESNÉL az *ember* szó gyakorisága az *-er* szóvégek kiugró magas százalékarányából.

¹ Az összefoglalás eredményeinek a gyorsírók speciális statisztikái sem mondanak ellent.

XXXV. tábl.

Meglepően jó a két statisztika egyezése a szókezdő *m*-re vonatkozóan. Adynál a *mi* személynév más és VERESNél a *munka, munkás* szó okoz némi emelkedést. A szóközépi mássalhangzókapcsolatok eltérését is szinte teljesen megmagyarázza VERES PÉTER használatában Adynál sokkal gyakoribban szereplő *ami* vonatkozónév más. Egy másik szembetűnő eltérést (*-mb-*) a VERESNél ugyancsak rendkívül gyakori *ember* szó indokol. Adynál kitűnnek szóközépen is gyakoriságukkal azok a magánhangzók, amelyek birtokos személyrag előtt gyakoriak. A VERESNél csak összetételben előforduló *-mj-* kapcsolat Adynál a *szomjas* stb. szavakban fordul elő.

Az Adyra vonatkozó adatok első oszlopát TARNÓCZY X. táblázatából idézem, a másik oszlop saját számításaim alapján készült, az első adatokhoz hasonlóan az Ady kötet 7—96., 180—196. és 422—426. lapjáról. A talált adatszámokban mutató eltéréstől eltekintve a százalékos eloszlások a két feldolgozásban szinte tökéletesen egyeznek. Ez igazolja, hogy a kifradásból, figyelmetlenségből adódó hibák a hibahátáron belül maradnak. Mindössze a *-zm-* (*zsolozsma, pézma*) és a ritkább, csak összetételek határon előforduló *-nm-* kapcsolat, valamint az *-üm* szövégzódás (*parfüm, züm, züm*) arányai hiányoznak TARNÓCZY feljegyzéseiből, az általam készített feljegyzésekben pedig nem szerepel a TARNÓCZY szerint is ritka *mü-* szókezdő (ez esetleg a *myrrha* szónál adódott, amit én *mi-* szókezdőnek vettem figyelembe), valamint az ugyancsak ritka *-bm-* kapcsolat.

Adyról azért készítettem el én is az *m* eloszlási táblázatát, hogy alkalmam legyen az egyes szám első személyű *-m* ragokat külön megszámlálni. A talált 5487 adatból 1568 első személyű személyrag, azaz 28,6%, ebből is 1350, azaz az összes megfigyelt *m* hang 24,6%-a szóvégi *m*, 219 *m*, azaz 4% birtokos első személyrag fordul elő szóközépi helyzetben (pl. *kezemet, házamban*); A szóközépen előforduló *-m-* hangok 15,2% birtokos személyrag, előtte többnyire *e, a, o*, vagy *i* néha *á, ő, ő, é, ő, u*, utána leggyakrabban *b, e, a, n, r, o*, ritkábban *é, i, h, t*, található A szövégek 72,4%-át kitevő sg. I személyű *-m-*ek eloszlását a harmadik Adyra vonatkozó oszlop mutatja. VERESNél a szóvégi *-m* hangok 84,8%-a a *nem, sem, hanem* szavak végződéseiből adódik, míg Adynál viszont *m* első személyű rag előtt szereplő *a, e, á* és még az *ő* is kitűnik gyakoriságával.

XXXVI. tábl.

Az *n*-nél a szókezdő *ne-* kapcsolat gyakoriságát VERES PÉTERNél a *nem* tagadószó gyakorisága okozza. A többi eltérést VERES szóhasználatából nem tudjuk indokolni, legföljebb még a Próbátételben igen gyakran előforduló *minden, mindig* szavak *-nd-* kapcsolatára hívhatjuk fel a figyelmet. Adynál az *-ün-* kapcsolat gyakoribb előfordulása az *-ünk* többes első személyű ragból adódik.

XXXVII. tábl.

Az *ny* statisztikája, eltérően az eddig vizsgált statisztikáktól, tekintélyes számú összeolvadásból származó, azaz *-nj-*-nek írt, de statisztikailag *ny, nny-*-nek tekintett hangot tartalmaz. Több más, már eddig vizsgált statisztikához hasonlóan, az *ny*-nél is a mássalhangzókapcsolatok lényegesen jobban egyeznek Ady és VERES PÉTERRE vonatkozó statisztikában, mint az *ny* kapcsolódásai a magánhangzókhoz. Az *nyv* kapcsolata a Próbátételben csak az egyik novellában a *ponyva, ponyvázni* stb. miatt olyan gyakori, hogy ez az előfordulási arányszámot megnöveli; Adynál az *ny* szóvégi és szóközépi kapcsolatainál erősen szembetűnik az *asszony* szó ragozatlan és ragozott alakjainak a gyakori előfordulása.

XXXVIII. tábl.

A *v* kapcsolatai is sokkal jobban megegyeznek a mássalhangzókra, mint magánhangzókra vonatkozóan. A szóvégi *v* annyira ritka, hogy még csak nem is lehet kapcsolódási statisztikájáról beszélni sem. Kitűnik gyakoriságával Adynál a *vér, vétek, vágý és víg* VERESNél *van, volt és volna* szavak szókezdete.

XXXIX. tábl.

Az *f*-ről a *v*-hez hasonlóan megállapíthatjuk, hogy szóvégi előfordulásai annyira ritkák, hogy statisztikusan nem dolgozhatók fel. Tisztán azon múlik a szóvégi *f* kapcsolódása, hogy a szövegösszefüggés a *gróf*, a *rőf* vagy semilyen *f*- végű szó előfordulását teszi lehetővé. Az *f* kapcsolódásai a mássalhangzókhoz, különösen, ha a TARNÓCZY statisztikájában tekintetbe vett és a Próbátétel feldolgozásánál esetenként elbírált asszimilációkra is tekintettel vagyunk, (azaz, ha pl. *zf* és *szf* kapcsolatok összehasonlításánál azt nézzük meg, hogy mennyi a két kapcsolat összege ADYNÁL, illetve VERESNÉL), meglehetősen jók, a magánhangzókhoz való kapcsolódásokban, mint legtöbb hangnál, itt is több az eltérés. Ha figyelmesen összehasonlítjuk az *f*-nek az előtte álló magánhangzóval való kapcsolódásának arányszámát, észrevesszük, hogy az ADYNÁL gyakori-nak talált *-if*- kapcsolat miatt van ADYNÁL feltűnően többször magánhangzó az *f* előtt mint VERESNÉL. Az *f* után álló mássalhangzók magas számát ADYNÁL az *-ff*- kapcsolat 24,6%-os előfordulása okozza. E kettő figyelembevételével könnyű megállapítani, hogy az *íjjú* szó elég gyakori előfordulása ADYNÁL okozza ADY-VERES szóközépi *f* kapcsolódásai között a nagy eltérést. ADY sűrűn használt *cifra* szava is nyomot hagy a feldolgozásban. A Próbátételben gyakori *föld* szó és *fel* igekötő nyomot hagy a szókezdő kapcsolatok arányszámában.

XL. tábl.

A z statisztikájának eltérő képét ADYNÁL és VERESNÉL meglehetősen indokolja a *zab*, *zöld*, *búza* és *gazda* szavak igen gyakori előfordulása a paraszti tárgyú szövegekben. ADY — verseinek tárgyköréből adódóan — lényegesen ritkábban használja ezeket a szavakat. A szóvégi statisztikából látható, hogy VERESNÉL gyakoribb az *az* névelő, mint ADYNÁL, akinél viszont a *szűz* szó nyoma látható a szóvégi kapcsolatok eloszlásánál. A mássalhangzókapcsolatok itt is jobban egyeznek, mint a magánhangzókapcsolatok.

XLI. tábl.

Az *sz* táblázatából is kitűnik, hogy a prózában *azt*, *aztán*, gyakrabban szerepel, mint a versben. A szókezdő *szl*- VERESNÉL *Sztálin* nevében, *szl*- *Szladek* névben szerepel, tehát nem mond ellent annak a statisztikai megállapításnak, hogy ADY nyelvben *sz* szókezdő után mindig magánhangzó van. A szókezdő *sz* hangok arányszáma (vö. NYK. LIV, 128. XV. tábl.) és eloszlása egyaránt arról tanuskodik, hogy ADY a *szerelem*, *szerelem*, *szem*, *szív*, *szűz* szavakat gyakran használja, a *-szo*- kapcsolat magas százalékaránya ADYNÁL az *asszony* szóra utal. VERESNÉL viszonylag gyakori a *szolga* szó. A Próbátétel gyakori *paraszt* szava rögtön felfedezhető a statisztikus összeállításban is.

XLII. tábl.

A *zs* annyira ritka hang, hogy sem ADY összes költeményei, sem a Próbátétel teljes kötete alapján sem lehet statisztikus összefüggések megkeresésére még csak gondolnunk sem. VERES PÉTERRE vonatkozó adatokból nyilvánvaló, hogy az egyik novellában szereplő *Zsuzsi néni*, a másikon többször említett *Rózi tehén* és a *zsákok*, *zsákolási* problémák szolgáltatották a *zs* adatainak a túlnyomó részét. Nem kell különösen jobban ismernünk ADY költészetét ahhoz, hogy a szóvégi statisztika adatai a költeményekben gyakran szereplő *Párizs* nevét juttassák eszünkbe, a szókezdetek alapján MÓRICZ ZSIGMONDHOZ írt költeményére és első ideáljára, *Zsókára* gondoljunk. A szóközépen feljegyzett *zs* hangok egy része asszimilációból is adódhat.

XLIII. tábl.

Az *s* szóvégeinek a statisztikájából lehet talán a legtöbb stílus következtetést levonni. VERES PÉTER nyelvben az *i* hang gyakoriságával kapcsolatban is említett gyakran szereplő *is* szó, továbbá az ugyancsak gyakori *és* eleve kizárja, hogy a többi kapcsolat ADY sok *s* végű melléknevet használó nyelvéből készült statisztikával egyezzen. Fontosnak tartjuk megjegyezni a Próbátételben gyakori *bizottság* szóval kapcsolatban, hogy az ejtés ingadozásaira való tekintettel váltakozva *-s*-, illetve *-cs*- előfordulását vettük tekintetbe a statisztika készítésekor. ADYNÁL gyakori *sír*, *sírat*, szavak miatt ugrik fel a *si*- szókezdő.

XLIV. tábl.

A *j* és *ly* hanggal kapcsolatban a statisztikák legnagyobb eltérését már az elvi alapok tisztázásánál említettük. TARNÓCZY minden *-lj-* kapcsolatot *-jj-* vagy *-j-*nek fogott fel. A két statisztika különösen a mássalhangzókapcsolatokban, különben elég jól egyezik. A magánhangzókapcsolatokban mutatkozó eltéréseket viszont inkább ADY, mint VERES PÉTER nyelve alapján lehetne megmagyarázni, tekintettel arra, hogy a feldolgozásnál feltűnik valamilyen szónak a gyakori használata, a ritka volta lényegesen kevésbé. Ritkábban tudjuk okát adni annak, miért szerepel valamely kapcsolat gyéribben. Erre a másik szerző szóhasználata adhat választ. Könnyen kiolvasható a táblázatból ADY sűrűn használt *jaj* *íjjú* és *szomjú* szava. VERESNÉL Suli Kis Varga *kalapja* hangy észrevehető nyomot.

XLV. tábl.

A *h* meglehetősen jó egyezéseket mutató táblázatához VERES gyakori *hogy* és az Adynál nyilván gyakoribb *soha* szóra való emlékeztetés a megjegyzésünk.

XLVI. tábl.

A *b*-vel kapcsolatban aránylag kevés asszimilációt észlelhetünk. Rátekintve a táblázatra, a *-ban*, *-ben*, *-ba*, *-be*, *-ból*, *-ből* ragok gyakori volta jut eszünkbe, mert mássalhangzós szóvégekhez járulása okozza a *b* gyakori voltát szóközépen mássalhangzó után. A szókezdő *b* kapcsolódásainak eltéréseire valószínűleg ADY stílusának a vizsgálata adhatna kielégítő választ, a *bús*, *boldog*, *bolond*, *borús*, *bánat* *bűn* és *bűszbe* szavak gyakori előfordulása eléggé indokolja, hogy a szókezdetek eloszlása nem egyezik a *béresekről* és *barmokról* író VERES PÉTER *b*- szókezdeteinek eloszlásával. Az említett szavak gyakori volta indokolja, hogy Adynál annyiival gyakoribb a *b* szókezdő helyzetben (l. NyK. LIV, 131. XX. tábl.).

XLVII. tábl.

A *p*-nél csaknem minden adatnál feltűnően jó az egyezés ADY és VERES statisztikájában.

XLVIII. tábl.

A *d*-nél igen sok asszimilációra kellett tekintettel lennünk. Ha a Próbátételben lépten-nyomon előforduló *gazda* szóra gondolunk, továbbá VERESNÉL az átlagos beszédnél biztosan gyakrabban szereplő *mind*, *mindig* szavakra, a szereplők közül többször emlegetett *Endrékre* és *Andrásokra*, akkor a mássalhangzókapcsolatokat az Adynál találttal teljesen egyezőnek tekinthetjük. A magánhangzós kapcsolatok arányszámáról, különösen szókezdeten és szóvégen, semmiképpen sem állíthatjuk ugyanezt. Adynál a szókezdeten a *dal*, VERESNÉL a *dolog dologidő* nyomai láthatók. A szóvégi *-ld* és *jd* gyakoriságát VERESNÉL a már említett *föld* és *hold* szavak, továbbá a *majd* okozza.

XLIX. tábl.

A *t* statisztikázásánál is igen sok asszimilációra kell tekintettel lennünk. Az összehasonlításokor elég számos nem éppen egyezőnek talált arányszám közül a szóvégi *-rt* és *-lt* kapcsolatok gyakoribb voltát VERES PÉTERNÉL a *mert* és *volt* szavak gyakorisága magyarázza.

L. tábl.

A *g* meglehetősen más elosztást mutat Adynál, mint VERESNÉL. A szó elején az eltérések egy részét a Próbátételben szereplő több *Gábor* nevű szereplő létezésével és a *gabona* gyakori emlegetésével magyarázhatjuk (különben is igen nagy a bizonytalanság 276, ill. 144 adat esetén). ADY *góg* és *gond* szavai is eltérést okoznak. A mássalhangzókapcsolatok eléggé egyezőnek tekinthetők, ha figyelembe vesszük a Próbátételben gyakran szereplő *varga* (tulajdonnévként is) és *szolga* szavakat. A magánhangzóhoz való kapcsolódások eltéréseit azonban nem tudjuk indokolni.

A *g*-nél említjük meg azt a jóformán minden zöngétlen mássalhangzó statisztikáját érintő eljárásunkat, hogy a *meg* igekötő *g*-jét a zöngétlen hangok előtt is *g*-nek vettük fel a statisztikában arra való tekintettel, hogy az igekötő megértése miatt, véleményünk szerint, feltétlenül *g* és nem *k* valósul meg a tudat számára.

LI. tábl.

A *k* statisztikázásának eltérései közül kiemelkedik a szóvégi *-nk* gyakorisága Adynál, ezt viszont a gyakran használt többes első személy indokoltta teszi, hasonló módon indokolja az alanyi ragozás egyes szám első személye az *-ok* *-ek* szóvégek feltűnő gyakoriságát. VERESnél a szóközépi *-nk*- gyakoribb a *munka*, *munkás* szó sűrűbb előfordulása miatt.

LII. tábl.

A *c* adata annyira kevés mindkét feldolgozott könyvben, hogy jóformán említeni sem érdemes a Próbatételben gyakran szereplő *Pigniczki* és *Rácz* nevet. Még így is kitűnik, hogy Adynál gyakoriak a *harc*, *arc* és *kacag* szavak, VERESnél a *kilenc* az évszámok miatt.

LIII. tábl.

A *cs* szókezdeti eltéréseit a Próbatétel *Csapó*, *Usatáry* és *Csiri* nevű szereplő és a *csak* és *cseléd* szó szerfelett gyakori volta magyarázza. Adynál viszont a *csók* *csókol* szavak biztosítják az *ó* kapcsolatának kiemelkedését. Hasonló a *megcsókol* (illetve TARNÓCZYNÁL *mekcsókol*) szerepe a szóközépi eltérések magyarázatánál. A szóvégen, a kis adatszámokból adódó nagy bizonytalanságok és a *nincs*, *sincs* szavak minden egyéb *cs* végződést elnyomóan gyakori előfordulása miatt, tökéletes az egyezés a két feldolgozás között.

LIV. tábl.

A *gy*-nél sok *-dj*-ből származó összeolvadás szerepel. A mássalhangzós kapcsolatokra szép egyezést kaptunk, a magánhangzóknál az eltérések közül egyet, a szóvégi *-ogy* feltűnően nagy százalékarányát VERES PÉTERNÉL tudjuk a már többször emlegetett, igen gyakran használt *hogy* kötőszóval magyarázni, szókezdeten a *gyerek* szó hagy erős nyomot.

LV. tábl.

A *ty*-ről, a többi ritka hangzóhoz hasonlóan, csak azt állapíthatjuk meg, hogy a *-ty*-k összeolvadásával felszaporodott mennyisége sem elegendő statisztikus vizsgálathoz.

(Folytatása következik).

VÉRTES EDIT

Obi-ugor nyílnevek

1.

Vadászat és nyilak az obi-ugoroknál

Közismert tény, hogy az obi-ugorok egyik főfoglalkozása — a halászat és északon a réntenyésztés mellett — a vadászat.¹ Ügyességüket kiemeli többek között DUNYIN—GORKAVICS.²

A vadászat fontossága koronként és területenként változik. PATKANOV szerint régebben egész Szibériában a vadászat volt a legfontosabb jövedelmi forrás. A mult század közepén azonban pusztító erdőtüzek semmisítették meg a leggazdagabb vadászterületek állományát, — azóta visszaszorult a halászat mögé.³ Néhol, így a Vach mentén, ma is ez a legfontosabb.⁴ SATILOV statisztikai adatai szerint ha a halászat és a vadászat révén szerzett jövedelem összegét 100%-nak vesszük, az előbbi csak 12,7%-kal, az utóbbi 87,3%-kal járul hozzá az összjövedelemhez.⁵ Másutt valóban a halászat a döntő.⁶

JANKÓ JÁNOS összeállította, mennyi a chantik átlagos évi zsákmánya :⁷ 10 jávor, 5 vadrén, 40 mókus, 1 vidra, 5 coboly. Ez a statisztika világosan megmutatja, hogy a leggyakrabban ejtett vad a mókus. Különösen a Vach mentén tűnt fel a kutatóknak, hogy főként mókusra vadásznak.⁸ A mókusprém — mint a Szovjetunió más vadásznépeinél is⁹ — fizetési eszköz volt hosszú időn keresztül. KARJALAINEN több adatot sorol fel arról, hogy mit hány darabért adtak : egy hímrénszarvas ára átlagosan 100, a liszt pudja 7, a lópor fontja 4 bőr volt, stb.¹⁰ Az adót is mókusprémbe fizették.¹¹

A vadászat olyan javakhoz juttatta a vadászokat, amelyeknek felhasználása igen sokirányú. Az elejtett állatok nagyrészeinek húsát megeszik,

¹ L. pl. ZSIRAI, Finnugor rokonságunk 154 ; stb.

² Очерк народностей Тобольскаго Севера 49. l. L. még KARJALAINEN, SUSAik. XX/2, 20.

³ Die Irtisch-ostjaken und ihre Volkspoese I, 27 ; l. még KARJALAINEN, i. h. 9.

⁴ KARJALAINEN, i. h. 8.

⁵ Баховские Остяки. Этнографические очерки. Томск, 1931. 132—4. l.

⁶ SIRELIUS, Jagdrecht 8—9 stb.

⁷ Néprajzi Értesítő V, 65.

⁸ DUNYIN—GORKAVICS i. m. 41 ; KARJALAINEN i. m. 20—21. POLJAKOV (Письма и отчеты о путешествии в долину р. Оби, исполненном по поручению Имп. Академии Наук. Петербург 1877., 22. l.) szerint egy 45 esztendős chanti férfi, aki 20 éves kora óta vadászik, életében mintegy 200 jávort, ugyanannyi rénszarvast, 300 cobolyt ejtett el, a kisebb és értéktelenebb vadakat nem is számítva.

⁹ L. BEKE, NyK. LII, 294.

¹⁰ L. i. m. 9.

¹¹ L. pl. ADLER, B.: Der nordasiatische Pfeil. Intern. Archiv für Ethn. XIV. k. 10. l., valamint a következő népköltészeti adatot : *tšw tənke űtan xən* 'Herrscher mit dem Tribut von Frühlingseichhörnchenfellen' Ovd. I, 339.

— a fejlődésnek ezen a fokán már a húsevés a túlnyomó.¹² Bőrük, prémjük a ruházat alapanyaga, csontjuk munkaeszközök alkatrésze, a madarak tolla nyilatokat irányít. Egyes bőrök értékmérővé, csereeszközzé válnak.

A vadász fegyvere munkaeszköz, mint ilyennek döntő jelentősége van a társadalmi formák fejlődésében.¹³

Az íj és a nyíl a vadság középső, majd felső fokának elérésénél játszott nagy szerepet.¹⁴ DONNER szerint az uráli „őshazá“-ban (vagyis inkább az uráli népek őseinek laza együttélése idején) kő és favégű nyíllal, dárdaszerű eszközökkel vadásztak.¹⁵ Az uráli nyelvekben éppen az *íj*, *nyíl*, *ídeg* neve közös, — ezeket tehát már ismerhették. A *lándzsára*, noha a tárgy régebbi, mint a nyíl, nincs biztos uráli szavunk.¹⁶ Az obi-ugorok legfontosabb fegyvere még nemrég is az íj és a nyíl volt.¹⁷ NOSZILOV, aki 1883-ban járt a manysik között, leírja, hogy megtanult házigazdáitól íjjal lőni.¹⁸ Ugyancsak ő említi a vadász-felszerelés felsorolásánál — a kovás puská mellett — a rénszarvasbőr-tokban őrzött íjat és a mókus-, valamint vadkacsa-nyilat.¹⁹ Többen írják, hogy a sírokba íjat és nyilat is tettek.²⁰

Egy népmesei adat szerint a chantik a jól kezelt íjat veszedelmesebbnek tartják a ludakra, mint a puskát: *tám mouna siməs xorbi moy ol, puskàn an' twilat, top iöyöl twilat, nömälta-gi manlən, mǝxti yëlläjən, iln-gi ämäsłən, mǝxti yëlläjən. tám mouna xanädäyman ollu!* 'Ezen a vidéken olyan föld van, puskájuk nincs, csak íjuk van. Ha fönt mégy, mindjárt megöletel, ha alant ülsz, rögtön megölnek' Ezen a vidéken rejtőzködve legyünk!' ²¹

A század elején már általában felcserélték az obi-ugorok az íjat kováspuskával, bizonyos szűkebb keretek között mégis használatban maradt az ősi fegyver is: sekély helyen halásztak vele, fiatal kacsákat ejtettek el és a nyúl- és rókaespádkban is alkalmazták.²² J. SZ. POLJAKOV szerint főként vidrák és hódok ellen alkalmaznak íjas csapdákat.²³ A cári állam különben sem sietett teljes értékű fegyverrel, puskával ellátni a szibériai „benszülötteket“, mert félték a felszabadító harcok fellángolásától. A kereskedők nagyon drágán árulták a kiszuperált katonapuskákat is, így érthető, hogy az obvidék népei, — különösen pedig a chantik, — még kevéssel a Nagy Októberi Forradalom előtt is kénytelenek voltak íjjal és nyíllal vadászni.²⁴

Az obi-ugor gyerekek régen is, most is szeretnek nyíllal játszani. A népköltészet gyermekhőseinek hegyesfa-nyíluk volt.²⁵ A mai obi-ugor gyermekek nyílairól REJNSZON—PRAVGYIN közöl rajzokat (i. h. 115).

¹² ENGELS, A természet dialektikája. Szikra, 1950. 53. l.

¹³ SZTÁLIN, A dialektikus és a történelmi materializmusról. Szikra, 1949. 28. l.

¹⁴ ENGELS, A család, magántulajdon, állam... Vól. II, 182.

¹⁵ Siperia, 83—4.

¹⁶ TRÓCSÁNYI, Ethn. XXVII, 113.

¹⁷ РАТКАНОВ Тип остяцкого богатыря.... 1891, 33. l.

¹⁸ У вогулов. Очерки и наброски. 1904. 23. l.

¹⁹ Uo., 24.

²⁰ ЗУЛЕВ, Материалы по этнографии Сибири XVIII. века (1771—2). М.-Л. 1947, 67; РУГЯНКО, Sz. Материалы по этнографии России, II, 40. l. (1914) DUNYIN—GORKAVICS i. m. 40.; KARJALAINEN arról ad számot, hogy íj és nyíl helyett puskát is tesznek a sírba, l. Rel. I, 101.

²¹ ONYt. 44.

²² Изделия остяцков тобольской Губернии. Тобольский Губернский Музей. Tobolszk, 1911. 14. l. NOSZILOV, 24. l. is.

²³ Письма и отчеты о путешествии в долину р. Оби.... Pbg., 1877. 18. l.

²⁴ REJNSZON—PRAVGYIN, Советская Этнография 1949/3, 115. l.

²⁵ VNGy. I, 86; II, 0513; IV, 145 stb.

A nyílhoz babonák is fűződnek. Ilyen pl. az, hogy északi chanti nő nem ehett nyíllal elejtett vad húsból, ha menstruál, vagy ha teherben van.²⁶ Másutt arra találunk adatokat, hogy a nyíl áldozati tárgy is lehet.²⁷ Az emberi bordából készült nyíl hatékony varázsszerszám.²⁸ STEINITZ egyik meséjében házasságot közvetítenek a nyílak: amelyik nő a Tonton-öreg fia által kilőtt nyílat fölveszi, az ahhoz, amelyik a Város-Falu-öregje fiának nyílat felemeli, az pedig ehhez megy férjhez.²⁹

Egy nyíl meglehetősen drága volt (kb. 15–25 kopek), — igyekeztek megtalálni a kilőtt nyílat. Legszívesebben nyílt, tiszta terepen használták, nyelét gyakran tarkára festették.³⁰

Ha egy vadász olyan állatot ejtett el, amelybe már beletört egy másik vadász nyíla, osztoznia kellett vele, ha annak birtokában volt a vadba beletört nyíl másik darabja. Hogy a sebzett, de meg nem ölt vadból kiálló nyíl letörjön, néhány vágással gyengítették a nyelét.³¹

A manysik találós kérdést mondanak a nyílról: *K. jiw-nél tuńsén, pömnél tálkwá. — nöl. nókhal lëwë, jiw-nél tuńsén; jál pāti, pömnél tálkwá.* 'Fánál magasabb, fúnál alacsonyabb. — Nyíl. Fölfelé dobják, fánál magasabb; leesik, fúnál alacsonyabb'.³² Más találós kérdésekben a nyíl a napsugár és a mennykő jelképe.³³ Az eső és hó is úgy esik, mint a nyíl: *räxw-nāl* „eső-nyíl”, „jégeső” és *tüjt-nāl* „hónyíl” ’hódara’.³⁴ A chantiban: *K. pāi-nōt* ’урал, Donnerkeil’ és *J. pāi-nāl* ’ид., громовая стрела, Donnerpfeil’.³⁵

A nyíl készítését gyakran tárgyalja az obi-ugor népköltészet.³⁶ A tollazatról bőven ír VILKUNA.³⁷ A nyílhegyet enyv és kötözés segítségével erősítik a nyél végére.

Az alábbiakban az obi-ugorok nyílelnevezéseivel foglalkozunk. Munkánkat korántsem tette feleslegessé VILKUNA pompás tanulmánya, mert nyelvi magyarázatokkal általában nem kísérletezik. VILKUNA cikke a tárgyi néprajz és a régészet több pontján van a nyelvész segítségére, — dolgozatomban egy-két megállapítása aligha született volna meg nélküle. Ezzel szemben határozott hiányossága VILKUNA művének, hogy a népköltészet adatait nem használta fel. Ebből a szempontból is szeretném kiegészíteni VILKUNA anyagát.

II.

A nyílhegyek formái és az egyes formák felhasználása

A nyíl, a vadásznépek fontos termelőeszköze, hosszú évezredek folyamán differenciálódott különböző céloknak megfelelően többféle alakú és anyagú fejlettebb eszközzé. Szibéria népei több különböző nyílhegy-formát használtak, aszerint, hogy milyen állat volt a vadászat célja.

²⁶ KARJALAINEN, Die Religion der Jugravölker III, 239.

²⁷ KARJALAINEN, Rel. II, 86, 145; KARJ. 645 b; OVD. I, 78.

²⁸ KARJALAINEN, Rel. II, 367; 1. még a „láthatatlan nyíl” c. cikket is.

²⁹ OVD. I, 85.

³⁰ PATKANOV, Irt. Ostj. II, 274. A nyíl festéséről 1. még ADLER, i. m. 12.

³¹ SIRELIUS, Jagdrecht 25.

³² VNGy. IV, 399.

³³ Uo. 389, 397.

³⁴ Uo. 103.

³⁵ PAAS. 1658 sz.

³⁶ ONGy. 108; Irt. Ostj. II, 2; VNGy. II, 119–20. stb.

³⁷ Über die obugrischen und samojedischen Pfeile und Köcher. SUSTOIM. 98.

(343–384, — a 373–5. lapon. 1. még Изделия Остяцков 130–1, 125. stb.)

VILKUNA³⁸ hatalmas néprajzi anyaga alapján hét csoportba osztja az obi-ugor és a szamojéd nyílhegyeket. Az alábbiakban az ő felosztását tartjuk meg, de kiegészítjük néhány adattal.

I. T o m p a v é g ű b u n k ó s n y í l a k (kolbenartige Klumppfeile). Ezt a nyíltípust főként gereznás állatok elejtésére használják: a nyíl bunkója csak elkábitja az állatokat, de nem sérti meg prémjüket. Anyaga fa vagy csont.

VILKUNA³⁹ GEORG ADAM SCHLEISSING „Neuentdecktes Sielweria, worin die Zobel gefangen werden“ című, 1693-ban megjelent művéből idézi használatának módját.

Más szerzők is megemlítik ezt a nyílfajtát, így PALLAS⁴⁰ a különböző nyílhegyek között: „... worunter ... um kleine Thiere zu schiessen Pfeile mit einer stumpfen knöchernen Kolbe gebräuchlich sind.“ АБРАМОВНА⁴¹: «Соболей бьют в голову из лука »томарами«, белок »томарами...» А 447. lapon a következőképpen írja le a „tomar“-t: «Звернопромышленное орудие. На оконечности стрелы, вместо железного острия, деревянный, спереди же костяной, не совсем круглый шарик. Томарами бьют соболя, горностаю и белку в голову, чтоб не портить шкуру.» РАТКАНОВ: «Стрела с тупым костяным или деревянным концом в виде шишки — вóлып н'от, тамар, употреблялась и поныне употребляется для охоты на белок».⁴²

НОСИЛОВ⁴³: «Деревянные стрелы с шаром для белки, которыми глушат ее и сталкивают с дерева.»⁴⁴

Más népeknél is igen gyakori ilyen használatban.⁴⁵ VILKUNA említi, hogy még a 16. században is használták Oroszországban harci nyílnak. Obi-ugor példát nem hoz erre, csak egy podkamennaja-tunguszkai adatot. MUNKÁCSINÁL pedig megtaláljuk a bunkósnyílat mint veszedelmes háborús fegyvert, itt azonban a szarubunkón hármas nyílhegy is van, ez tehát már inkább a következő típusba tartozik. L. ott.

A kisgereznások (mókus, coboly stb.) vadászata az obiugorok túlnyomó részének legfontosabb termelési ágazata.⁴⁶ Az értékes kis prémek képezték a legfőbb csereeszközt és értékmérőt, adófizetési eszközt.⁴⁷ Fontosságánál fogva érthető, hogy a vadászat módja, eszköze erősen kifejlődött.

A bunkós nyílak elnevezései: chanti *lən̄k* stb. ~ manysi *lax*; chanti *mū̄l̄* ~ manysi *mā̄l̄* *χη̄ nāl*, chanti *poχ* ~ manysi *p̄β̄et*; chanti *tā̄η̄cən̄ot*, *tam̄ar* (?), *pō̄l̄ip* stb.

Rajzát lásd Изделия остяков 125; VILKUNA 345; ADLER i. m. I. tábla 14, V. tábla 12, 19. sz.

II. B u n k ó s n y í l a k c s o n t h e g g y e l. (Klumppfeile mit Knochenpitze) VILKUNA⁴⁸ KANNISTO kéziratából idézi magyarázatát és leírását:

³⁸ I. m. 344. l.

³⁹ I. m. 344.

⁴⁰ Reisen, III, 49.

⁴¹ Описание березовского края. Тоб. Губ. Вед., 1858. №№ 19—25. 407—8. l.

⁴² Тип остяцкого богатыря ... 29.

⁴³ I. m. 24; L. még lrt. Ostj. II, 273—4.

⁴⁴ L. még Изделия Остяков 126, SATILOV 149 stb.

⁴⁵ L. pl. ADLER, i. m. 29 stb., a finneknél és a permí népeknél is ismeretes, l. MANNINEN 25, 211, 344; nyenyecéknél KUSELEVSKIJ Северный полюс и земля Ямал. Szpbg. 1868. 81; LEHTISALO, SUSAIK. XXX/34, 11.

⁴⁶ L. pl. DUNYIN—GORKAVICS, Очерк народностей ... 41.

⁴⁷ L. pl. ВЕКЕ, NYK. LII.

⁴⁸ I. m. 349.

„Ein aus Renntierhorn gemachter Pfeil mit einer Spitze; an der Seite der Spitze irgendwelche Widerhaken angebracht. Hiermit werden Birkhähne geschossen. Die Spitze ist nicht sehr scharf. Sie wird an dem keulenförmigen Kopf des Eichhornpfeiles mit Leim in einem mit einem Bohrer gedrillten Loch befestigt. ... eine derartige Hornspitze ist deshalb gut, weil sie nicht wie eine scharfe Eisenspitze am Baum haftet, sondern auch wenn sie fehl gegangen ist, zur Erde fällt.“⁴⁹

A nyílfajta neve chanti *wōlap* ~ manyei *ulp*, továbbá chanti *loh-puh* és *loy-more*; chanti *kōste* ~ manyei *χāsłēχ*

Ebbe a típusba tartozik, — bár célja érdekében módosított formát képvisel — a következő manyei adat is: *χūrēm punkpā ānt-sāχari* 'három-hegyű szarubunkós nyíl'⁵⁰ Erről MUNKÁCSI közölje azt a magyarázatot adta, hogy „szaruból készült kerek, gömbölyded nyíl, mely a hova ér, (a húst) darabosan szakítja le“ (*āntnēl vārem marawī potalīn nāl* stb.) (uo.). Ilyen lehet a *χūrēm-punkpā ānt-juxēr* 'három hegyű szarubunkós nyíl' is (uo.).

III. F ü t y ü l ő (= z e n g ő) b u n k ó s n y í l a k (Pfeifende Klump-pfeile). Fából vagy csontból készült bunkósnyilak, két vagy több lyukkal, — ezeket vízi madarak ijesztésére használják. VILKUNA közli SIRELIUS kéziratosa feljegyzését a zengő nyíllal való vadászatról.⁵¹ „Wenn die Vögel auffliegen, pflegt der vachische Ostjake ihnen einen pfeifenden Pfeil nachzuschicken. In dem Glauben, dass das hinter ihnen ertönende Geräusch von dem Fluge eines angreifenden Raubvogels herrühre, werfen sich die Wasservögel zurück ins Wasser und beginnen zu tauchen. Dieser Gelegenheit zur Annäherung bedient sich der Ostjake, und wenn die Vögel dann abermals vor ihm die Flucht ergreifen, wiederholt sich das Gleiche nocheinmal. So gelangt der Jäger schliesslich in Schussweite und der Pfeil mit Eisenspitze bereitet dem Leben des Vogels ein Ende.“

POLJAKOV⁵² említi, hogy a chantik az őszi madárvonuláskor csalimadarat állítanak oda, ahol a ludak pihenni szoktak, majd elbújnak és utánozzák a madarak hangját, mire azok leszállnak és könnyen puszkavégre kerülnek. Talán ebben az esetben is zengő nyíl hangjával vezetik félre a szárnyasokat.

Chanti neve *tšōyāt3-pāχ* 'fütyülő bunkósnyíl'. Manyi nevét nem ismerem.

IV. L a p o s v á g ó é l ű n y í l h e g y e k (Pfeile mit Querschneide-spitzen). Ez a nyíl nagyvadak — különösen rénszarvas — inának elmetzésére volt alkalmas, chanti neve is *veli lāyṭā-nāl* 'rén-lövő nyíl'⁵³. Hegyük széles, néha kissé konkáv, élük borotvakés módjára éles. VILKUNA 11 ilyen típusú nyílhegy rajzát közli Eurázia különböző részeiről.⁵⁴

V. K é t h e g y ű v i l l á s n y í l a k (Zweizinkige Gabelpfeile). Ennek két főtípusa van: egy áramvonalas nyelű, könnyű nyíl kis vasvillával a végén vízimadarak, — a nagyobb, tollazott, egyenletesen erős nyelű típus pedig csapdákban kis gereznások elejtésére szolgál.⁵⁵ A vízimadarakra laposan, mintegy

⁴⁹ L. még Изделия остяцков 130—131. Rajz a 125. lapon, l. még ADLER, i. m. VI. t. 11; VILKUNA 349.

⁵⁰ VNGy. II, 0546.

⁵¹ I. m. 352.

⁵² I. m. 24—5. A nyenyecék is használták, l. LEHTISALO, i. h. 12.

⁵³ VILKUNA i. m. 353.

⁵⁴ Uo., 354, 8. ábra.

⁵⁵ VILK. 354—358. Bővebb magyarázat nélkül említ villás nyilakat PALLAS is (III, 49). L. még Изделия Остяцков 131. kép a 125. lapon, — ADLER i. m. VII. tábla 16., 18., 20. rajz; VIII. t. alsó sor 3. sz.

„kacsáztatva“ lőnek a víz felett, így — a manysik szerint — messzebbre lehet lőni, mint máskép. Ha a nyíl nem talál, akkor sem veszhet el a nádban, mert villájánál fogva fennakad.⁵⁶

Ilyen nyíl a chanti *tšimä's* ~ manysi *šóāmš*; manysi *kārntāp*, *aurχ*; chanti *igrēn-ləp*, ~ manysi *iōrŋššōāms*, valamint *ləp*.

A másik villásnyíl-típust úgy helyezik el az íjas csapdákban, hogy alsó hegye érje az állatot. Ha aztán hősés emeli a talaj szintjét, a felső villa-ág akkor is eléri a kis vadakat. Ilyen a manysi *sūpŋ nāl*, chanti *at-nāl*, *narvoināl*, *joharten nōl*, *iāxlēn-ləp* (?), *kōrnāl*.

A villás nyilak használata széles körben el volt terjedve. A VILKUNA-felhozta példákon kívül hadd említsük meg a nganaszanokat, — ők is mada-
rákat lőnek ezzel a nyíltípussal.⁵⁷

VI. H á r o m á g ú n y i l a k (Dreizackpfeile). Ennél a nyíltípusnál gyökérrel vagy hánccsal háromágú vas-hegyet erősítenek a nyélre. A hegy középső ága meg van csavarva. Vízimadarakra lőnek vele, — oldalsó ágai megakadályozzák, hogy a nyíl behatoljon a nádasba. Egyik fajtája a szellemeket ijeszti el a vadász közeléből.

Neve: chanti *kōn.tšēŋ lāŋk*, *kōn.tšēŋ nāl* ~ manysi *kōnsēŋnāl*; — manysi *aβrātŋ nēA*.⁵⁸

VII. E g y h e g y ű é l e s n y i l a k (Einzackige scharfe Pfeile). Nagy-
vadra és harcban rendszeren ezt a nyíltípust használták. Halásztak is vele. Ez a nyílhegy közvetlen-kapcsolatban van elődjével, a lándzsával.⁵⁹

Elnevezései: chanti *pos* ~ manysi *paŋš*; chanti *p'ōr'nāl*, — valamint a célbavett állatok szerint *vojā nōt*, *sār nāl*, *ux-nyā* stb.; manysi *paŋš*, *juntēp-nāl* stb.

Hasonló, — különösen hosszabb és rövidebb háromszög, valamint babérlevél-alakú nyilakat közöl POPOV is. A nganaszanok, csakúgy, mint az obi-ugorok, nagyvadakra és harcban alkalmazták ezt a nyíltípust.⁶⁰

III.

A nyílhegyek elnevezései

A. Finnugor eredetű nyílnevek

1. chanti *nōl*, *nōt* ~ manysi *nāl*

Legelterjedtebb ősi finnugor fegyverelnevezéseink közé tartozik a magyar *nyíl*, fS. *nuoli*, md. *nāl*, zürj.-votj. *ŋel*, lp. *njuollā*.⁶¹

Megfelelői megvannak az obi-ugor nyelvekben is: KARJ. 644—5: DN: *nō't*; Koš., Fil., Tš. *nōt*; Sog. *nōt*; Kr. *nōt*; Mj. *nā'ā*; Trj. *nā'ā*; Ni. *nōt*. Kaz. *nō'ā*; O. *nā'l* 'Pfeil', V. *nā'l* 'Pfeil, Schrot'; Vj. *nā'l* 'Pfeil, Kugel'. PAAS. K. *nōt*; J. *nā'l* 'Pfeil'. PATK. *nōt* 'nyíl'. ST. Gr. 150: S. *nōt*; Szi. *nōl*; CASTR

⁵⁶ VILKUNA i. m. 355—6.

⁵⁷ POPOV, Грaнaсaнy I. M.-Лгp. 1948. 22. l. L. még RUGYENKO, i. m. 40. l.

⁵⁸ VILKUNA, i. m. 362—366. Ábra no. 363., ADLER i. m. VIII. t. alsó sor 4. kép.

⁵⁹ VILKUNA i. m. 369—70.

⁶⁰ Ábra: Грaнaсaнy 22, Издeлия Oстяцкoв 125; VILKUNA i. m. 371, 372 stb., ADLER i. m. VII. t. 19, 21, 22. kép.

⁶¹ Nagy irodalmából l. a Szófsz. *nyíl*, DÖNNER Verzeichnis *nuoli* címszavát, továbbá STEINITZ, Fgr. Vok. 37 stb., stb.

I. *not*; Sz. *nat*. AHLQV. *not*. ADR. 53: *hēm* 'стрела' ~ manysi: CSERNY. *nal* 'стрела'; AHLQV. *nel*, *nīl* 'Pfeil, Kugel, Schrott'. VNGy. II, 0545: É. *nāl*, KL. *nāl*, AL. P. *nāl*, K. *nōl*, T. *nēl*.

KANNISTO szövegeiben: P. *nēl* (92. 1.); S. *nāl* (137. 1.), valamint K. *nēlām* 'mein Pfeil' (111. 1.).

Érdekes, de könnyen érthető jelentésváltozás eredményeként ugyanez a szó szolgál a puskagolyó megjelölésére is. AHLQVIST így ír erről: „Dieses gemeine Wort wird als Name für die bei den Schiesswaffen der Jetztzeit angewandten Wurfkörper gebraucht, so dass ostj. *poškan-not* („Flinte- Pfeil“) Kugel bedeutet, ostj. *šuk-not* („Krume-Pfeil“) Schrot, wog. *jāni nel* („grosser od. grober Pfeil“) Kugel, wog. *viš nel* („kleiner Pfeil“) Schrot“. ⁶² A tűzfegyverek tárgyalásánál erre a kérdésre még visszatérünk.

Érdekes továbbképzése: chti *nālāw*: V. *mā uēmām* (t. *lōtmām*) *iōyāl tōñ nālāw* 'der Bogen, den ich gekauft habe, trifft gut'; Vj. *tōñnālāw* t. *tōñf3 iōhlt3 nālāw* *pōtš kā'n* 'geradeus schiessende, gut treffende Flinte' (KARJ. 645). A szóvég a magyar -*ū*, -*ū*-nek megfelelő adj. denom képző (l. LEHTISALO, Ableitungssuffixe 247). Fordítása „egyenes nyílú“; — itt a „nyíl“ szónak 'lövés' értelme van (l. *tōñ3* 'gerade' KARJ. 990 b).

2. chanti *pōχ* ~ manysi *pīβot*

A bunkósnyíl régi neve a címül írott elnevezés. A chantiban (KARJ. 665a): V. *pōχ* 'Pfeil mit dicker hölzerner Spitze, stumpfer Eichhornpfeil, ramap'; Vj. *pōχ*, 'ramap, Eichhornpfeil (unbefiedert)'; *līsām p.* ua., tollakkal. KARJ. 1045a: V. *lōyāpōχ* 'romap, Eichhornpfeil mit Knochenspitze'; Vj. *lōy(3)pōχ* 'p. mit Knochenspitze'. PÁP.—MUNK. Vj. *puk* 'ramap (bunkós nyíl)'; Sz. *pōghel*; *anghet-pux* 'szarvból való bunkós nyíl'; Vj. *pughe's* Sz. *pōgh* 'bunkósnyíl'.

Manysi: KU. -*pīβot*, KM. -*pīβot*: KU. *lāyānpā χtnapīβot*, KM. *lāyānpēχunapīβot* 'Pfeil mit stumpfer Spitze für die Eichhörnchenjagd, ramap' (*lāyān* etc. Eichhörnchen', *pāχt*- etc. 'Schiessen')⁶³

A chanti és a manysi adatokat LIIMOLA egyeztetette ugyanott. Idevonta még a következő finnugorsági szókat: mari (WICHM.) KB., J., U., T. *pikšš*, M. *piks*, JU., B. *piks* 'Pfeil', BEKE M., MM., MK., UP., USj., US. *piks*; P., B., UJ., S., C., Č., J., K. *pikšš*, valamint udmurt WICHM. MU., J. *pukšš* 'Pfeil', G. *pukšš* 'Bogen', MUNK. S. *pukšš* *pukšš* K. *pukšš* 'Pfeil'.

JUHÁSZ JENŐ (NyK. XLVII, 465—6) a magyarban kereste a mari-udmurt nyílnév megfelelőjét. Szerinte a szó eredeti jelentése 'az íj húrja, kötele' lehetett és így beletartozhat a következő szócsaládba: chanti *pīyāt*, *pūyāt* stb. 'Tragband, Schnur'; md. *piks* 'Seil'; fS. *piekse* 'verni, korbácsolni' és m. *jiu* 'funiculus' (OklSz. 1248 körül).

LIIMOLA idézett egyeztetése meggyőzőbb JUHÁSZ JENŐ amúgy is csak feltételes összeállításánál.

A mariban ez a nyílnév szoríthatta ki a finnugor nyelvekben általános *nal*, *nol*, *nuoli* stb. féle szót (l. az előző cikket).

Feltehető, — bár nem bizonyítható, — hogy ez a régi *p.kš* nyílnév eredetileg is a tompavégű nyílat jelentette. Ez a feltevés nem lehetetlen, hiszen VILKUNA szerint a bunkós nyíl igen régi eszköz.⁶⁴

⁶² SUSAik. VIII, 3.

⁶³ FUF. XXIX, 172.

⁶⁴ I. m. 345.

B. Obi-ugor nyílnevek

3. Chanti *lən̄k* ~ manysi *laχ*.

A bunkósnyíl másik neve közös az obi-ugor nyelvekben. Chanti: KARJ. 481 ab: DN. *lən̄k* 'Eichhornpfeil mit stumpfem Ende, ohne Eisenspitze'; DT. *lən̄k* 'romap, Klumppfeil'; Mj. *lən̄k* 'Pfeil mit hölzerner Spitze (meist Kinderspielzeug)'; Trj. *lən̄k* 'romap, Eichhornpfeil mit stumpfer Spitze', *уӯа̄с̄а̄ӯл̄* 'sorsanuoli', *к̄ə̄ŋ̄ t̄s̄ə̄ŋ̄ lən̄k* 'eräänlainen sorsanuoli'. A Kr. nyelvjárásban, — különös jelentésfejlődés folytán — *lən̄k* 'männliches Glied' lett belőle. Ez alighanem tabunév, ami testrészekkel kapcsolatban elég gyakori.⁶⁵ Manysi: P. *laχ*, plur. *laŋkt*; VS. *laχ*, plur. *laŋkt* 'Pfeil mit stumpfer Spitze für die Eichhörnchenjagd'.⁶⁶

Szamojéd megfelelői: nyenyec CASTR. *luk*, *luky* 'Klumppfeil'; PIRERKA — ТУЕРЕСЦЕНКО: *локы* '(типоконечная) стрела', enyec B. *loku* 'Klumppfeil'.

A chanti szót a szamojédval TOIVONEN⁶⁷ — mindkettőt a manysival LIIMOLA⁶⁸ veti össze.

Az obi-ugor-szamojéd etimológia ellen hangtanilag nem tehetnénk kifogást. Ennek ellenére is fel kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy nem ősi örökség, hanem közös eredetű kultúrszó a három nyelv feltűnően egyező nyílneve. Erre vallanak a VILKUNA-felhozta távolabbi szibériai adatok: tung. *luki* 'Steinpfeil', 'Holzpfeil mit stumpfer Spitze für Eichhorn', jukagir *lo'kkil* ('An arrow called *l*. with a rounded head made of bone or wood is used for squirrel hunting in order not to spoil the skin, and also by boys while practising shooting'), nanaj *lōko* 'Kinderpfeil', (VILKUNA megjegyzése szerint ez is rendesen bunkós nyíl), — sőt megvan pl. lamutban, giljákban stb. is.⁶⁹

Ha egy elterjedt kultúrtárgy neve különböző eredetű népek nyelvében feltűnően egyezik, nem tarthatjuk másnak, mint vándorszónak. Az obiugor nyelvekben meglévő, a többitől viszont hiányzó szóközepi -ŋ- arra látszik vallani, hogy az eredetibb formát az előbbi nyelvek őrizték meg.

4. chanti *t̄šimä's* ~ manysi *šōāmš*

A vízimadarak elejtésére szolgáló villás nyíl közös obi-ugor neve is távolabbi kapcsolatokat mutató kultúrszó: chanti KARJ. 946a: V. *t̄šimä's* (*t̄šimässaŋ* stb.) 'чимес, Pfeil mit gegabeltem Ende; Pfeilspitze mit gegabeltem Ende (Spitzen kurz)'. Vj. *t̄šimä's* 'eine Pfeilart', *ӯа̄с̄а̄ӯт̄с̄* = *law*, 'mutta haarukka lyhyempi ja jyrkempi (de a hegye rövidebb és élesebb)'; Trj. *t̄šimä's* 'Pfeil mit gegabelter Spitze (Spitzen kürzer als beim *ləp̄*)'.

Manysi: VILK. 357: V. *šōāmš*; KK. *šōāmš*; AK. *sāmš* 'zweigabeliger Pfeil'.

⁶⁵ L. pl. HAVERS, Neuere Literatur zum Sprachtabu. Wien, 1946. 55. l. Hasonló jelentésfejlődést találhatunk a manysi medveműnyelvben is: *vort sol* 'keményfából való nyárs' = '„a medve hímveszője“' (MUNKÁCSI—KÁLMÁN: Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény III/2, 154. l.). Az itt említett *sol* szó is szerepel nyílnévként, l. a 6. szócikket.

⁶⁶ FUF. XXVIII, 85.

⁶⁷ FUF. XX, 52.

⁶⁸ FUF. XXVIII, 85.

⁶⁹ VILKUNA i. m. 346—7.

KANNISTO magyarázata szerint: „man schiesst damit Wildenten im Schilf, die Gabel bleibt im Schilf hängen und der Pfeil geht nicht verloren, so wie ein Pfeil mit nur einer Spitze im Schilf verschwinden würde“ (uo.). A Vach mellékéről hozott SIRELIUS egy *sökn-čimäs* nevű nyilat (*sökn* 'Widerhaken'), — ez az erdei szellemek ijesztésére szolgált.⁷⁰

A pelimkai és a kondai manysik nyenyec nyílnak mondják: *ĩō rŋ šcāms*, *ĩor ŋn sāmš*, (*ĩō rŋ* 'Samojede'), — l. 34. sz. is.

Nyílnevünknek a finnugorságban nem találtuk meg a megfelelőjét. Ezzel szemben CASTRÉN ket *sōam*, *sōgam* 'Klumpfpfeil' adata igen erősen emlékeztet az obi-ugor szókra. Ha tudnánk, hogy a *sōam* csonthegyű bunkósnyíl, — tehát madárnyíl, — nem okozna nehézséget, hogy azonosítsuk az obi-ugorok villás madárnyíléval.

A nyílnev az oroszba is átment, — az átadó nyelv a chanti volt.⁷¹

5. chanti *pos* ~ manyisi *pańš*

A hegyes, erős, egyágú vasnyílnak, amelyiket harcban és nagyvadak ellen használnak, közös neve van az obi-ugor nyelvekben.

Chanti: KARJ. 740—1: Kr. (mesékben) *pus* 'Pfeilspitze aus Knochen oder Eisen (wahrsch. breit, wie bei A. fig. 3, 5). V. *pōs* 'Pfeil mit scharfer, schmal zulaufender Spitze' (ábra uo. 3.); Vj. *pō's* 'eine Pfeilart, Pfeil mit scharfer Spitze'; Trj. *p'ōs* 'eine Pfeilart (mit breiter, eiserner Spitze)'; Kaz. *pō's* 'eine besondere Art altertümlicher Pfeilspitze; Pfeil (beim Bärenfest)'; Ö. *pōs* („ei ole nähynt“). PAAS. J. *pōs* 'Pfeil mit einer Spitze für die Entenjagd'. ПАТК. *pus* 'hegyes, hegyes nyíl; mit einer Spitze, Spitz; Pfeil mit einer Spitze (gegensatz zu *lep*)'. OH. II, 5: *pusəŋ ūr-χō pus-nāl-ūāi* 'hegyes (nyilas) szamojéd ember egyhegyű nyílnyelének ...

Manyisi: CSERNY. *pańši* 'старинное название боевой стрелы', VNGy. I, 236: *pāńš* 'nyílvás'. A III. 99-hez adott magyarázat szerint P. *pāńš*, KV. *poāńš-nōl*, R. *pańši*, L. *poanš*, *poansi* 'egyszerű, lapos, hegyes nyílfajta (под стрелы) 2—4 coll hosszú, rén, jávor és medve ellen'.

Chanti -s ~ manyisi -ńš (<: -ńš) egyezésre l. TOIVONEN, FUF. XIX. 238—9. l. és 326, 328. példák. Az -ń- palatalizálódása másodlagos lehet.

A *pos* nyílhegy nevének szoros kapcsolata van a nyíltípus őisével, a lándzsával. Amint VILKUNA⁷² említi SIRELIUS 'Speerspitze' jelentésben jegyezte fel a szót. L. még KARJ. 740b: V. *sōk'əŋ pōs* 'Widerhaken am Speer'⁷³.

Ábrák: Suomen Suku III, 7: 3. 904: 378, 404, Irt. Ostj. II, 1. tábla; VILK. 372. KARJALAINEN szótára is utal ábrára (A., fig. 3, 5), — de nem derül ki, hol található ez meg. AHLQVIST Unter Wogulen und Ostjaken c. művében a 12. ábrán található rombusz-alakú nyílhegy is *pos* lehet.

Érdekes továbbképzésért találjuk a következő vesszorokban:

artālala pōsəŋ sāt nāl lābət jem pat

mun ant artālaseu,

pōsālala kartəŋ sāt nāl

⁷⁰ VILK. i. m. 357.

⁷¹ VILK. i. m. 357, KÁLMÁN BÉLA, Acta Linguistica I, 266.

⁷² I. m. 370.

⁷³ Idézi VILKUNA uo.

mun ant pōsālaseu.

'irányzott hegyes nyíl bűvös véggel
mi nem irányoztuk,
hegyezett vasú bűvös nyilat
mi nem hegyeztünk'.⁷⁴

Ebben az idézetben a *pōsən*, *pōsālala* és *pōsālaseu* szók mind a *pos* továbbképzései. A *posən -ən* -je az ismert denominális adjectívumképző.⁷⁵ A *pōsālala*, *pōsālaseu* alakok -l- eleme denominális verbumképző. Funkcióit SCHÜTZ a következőképpen körvonalazza:⁷⁶ „a) az ige cselekvése létrehozza az alapszóban (a névszóban) kifejezett dolgot: *pōarləl* 'fortélyoskodik' (*pōar* 'fortély') stb.;

b) az alapszóban kifejezett dolog eszköze az ige cselekvésének: *uelpāslada* 'halászni' (*uelpās* 'hurok, fogás') stb.;

c) vmivé lenni, válni: *tēwənləs* 'lecsendesedett' (*tēwən* 'csendes') stb.“

Az az érzésem, hogy a *pōsālala* stb. esetében nem az a) alatti funkció („hegyez“: „hegy“), hanem a b) jelzésű szerepel. A *pos* nem a cselekvés célja, hanem inkább eszköze, — az ige nem a hegyezés, hanem a szúrás mozzanatát fejezi ki. Erre a módosításra a chanti verstan ad alapot: a párhuzamos szólamok rendszeren egymáshoz közelálló cselekvésekre, jelenségekre utalnak.⁷⁷ Így feltehető, hogy a fent idézett ének-részletben sem a nyíl „hegyezése“, hanem a „nyíllal való szúrás“ felel a „nyíl irányozását“-nak.

PAASONEN szótárában a mari *pikš*, udmurt *biž* szókkal egyeztetni nyílnevünket. A mari *pikš*-et TOIVONEN az udmurt *pukiš* stb. 'Bogen, Pfeil' szóval egyeztette.⁷⁸ Ezt a szócsaládot pedig LIIMOLA a chanti *pǝχ ~ manysi pǝβat* nyílnévvel veti össze,⁷⁹ — tehát nem egyeztethetjük a *pos* nyílnévvel.

Az udmurt *biž* szóval sem egyeztethetjük a *pos*-t, mert ilyen nyílnevet vagy ahhoz közelálló szót az udmurt szótárak nem ismernek. PAASONEN talán a *biž* 'farok' szóra gondolt, ez azonban az azonos jelentésű manysi *ponsēp* stb. pontos megfelelője (l. FUF, XIX, 110), és így sem jelentéstani, sem hangtani okokból nem egyeztethetjük nyílnevünkkel.

PAASONEN idevonja a chanti *pās* 'äusserstes Ende des Pfeilschaftes' szót is. Ez azonban a nyílnak éppen ellenkező végét jelöli, l. pl. KARJ. 741a: DN. *pās, nōtpās* 'Gabelung am Ende des Pfeilschafts, die in die Sehne eingepasst wird'; OVD. II, 183: Szi. *nǝl-pās* 'Pfeilkerbe', „mit der Kerbe wird der Pfeil auf die Bogensehne aufgesetzt (*pastə-*)“, ÉOM. 134: *pās* 'nyíltrovás, nyíl-bevágás' stb., stb.

A *pās* és a *pos* funkciója tehát annyira eltér egymástól, hogy nem képzelhetünk el etimológiai kapcsolatot a két szó között.

A *pās* vokalizmusa eredeti ə-re (OL. 179) vagy *o ~ *ə hangváltozásra vezethető vissza (STEINITZ, Ostj. Vok. 69, 91–2), — a mélyhangú nyílnévvel tehát hangtani okokból sem kapcsolható össze.

⁷⁴ ONGy. 274.

⁷⁵ SCHÜTZ, NyK. XL, 34.

⁷⁶ I. h. 28.

⁷⁷ STEINITZ, OVD. II, 29–41; FALUDI, Acta Linguistica I, 422. stb.

⁷⁸ FUF. XIX, 101. Ezt az egyeztetést elfogadta UOTILA is (SUSToim. LXV, 290.)

⁷⁹ FUF. XXIX, 172.

6. chanti *šuli* ~ manysi *sol*

A chanti gyermekek „bunkó“-val lövöldöznek: *uðllep xõjøn år šuli* (?) *xõn ičyũtšlən?* 'finom forgácsa lehántott sok bunkót mikor lődözitek el?' és *uðllep xõjøn år šulĩnã* (?) *tom pãtlãm lãxu*... 'a finom forgácsa lehántott sok bunkótól im besötétedünk' (OH. I, 67).

A bunkósnyíl más adatok szerint is lehet gyermekjáték.⁸⁰ Itt azonban nem is kell feltétlenül valódi nyílra gondolnunk, lehet egyszerű bunkó is, amit nem lőnek, hanem dobna a gyermekek. L. KARJ. 907 b: Kaz. *šõlĩ* 'Knüttel beim *šõr*-Spiel; Knüttel zum Schleudern von Zirbelzapfen', — ahol Ni. *šõr*, Kaz. *šõr* (uo. 915 b): 'ein Spiel. (Es wird ein kurzer Knüttel, *šõrã* *ñkẽ* *ã*, senkrecht in die Erde gesteckt und an seinem Ende ein kleines Stück Stange, *šõr*, etwa einen Finger lang, lose angebracht. Die Spieler graben sich in einiger Entfernung von dem Pfosten je eine Grube, einer bleibt ohne Grube, als Wächter. Die Männer bei den Gruben werfen der Reihe nach mit Knütteln, *šũlĩ*, und der Wächter muss versuchen, das *šõr* in die Grube des Werfenden zu bekommen, wenn dieser seinen Knüttel holt. Gelingt es ihm, so wird der Werfer Wächter). O. *šõr* id.

Célba-ütös és lövés játékokról MUNKÁCSI is megemlékezik.⁸¹ Az általa említett *suri-jãni* — játék nevében pl. a fenti chanti *šõr* játék nevének mását fedezhetjük fel.

A serdülő manysi fiú *sol-jãut-nãl*-al 'hegyesfa íj-nyíllal' lövöldöz.⁸²

A chanti és a manysi gyermekek játékníllát nem választhatjuk el egymástól, még ha az egyiket bunkósnek, a másikat hegyesnek magyarázzák is. A manysi nyílnévben szereplő *sol* jelentése CSERNYECOVNÁL 'ГВОЗДЬ, ШПИЛЬКА', SZILASINÁL 'nyárs, faék', MUNKÁCSI—KÁLMÁN, VNGy. III/2, 361: P. *šãl* ~ É. *sol* 'ék, nyárs (острый шестик)'. Az északi chantiban is előfordul olyan továbbképzése, amelynek a 'nyárs' jelentés lehetett az alapja: *solãl* 'nyársol'.⁸³

Alighanem a manysi szó őrzi az eredetibb jelentést, — a chanti *solãl* ige is erre vall. A játékot a nyugati chantik talán módosítva vették át a manysiktól: nem hegyes, hanem tompavégű ütőfát (vagy nyilat) használtak, — így kaphatta a manysi *sol* 'nyárs' új 'bunkó' jelentését a chanti népköltészetben.

7. chanti *kõste-nãl?* ~ manysi *xãšlẽx*

MUNKÁCSI szövegeiből ismerjük a következő manysi nyílnévet: VNGy. I, 250: *xãšlẽx*; REG. *kuãšlãx*; KL. *khwãšlẽx* 'horgos nyíl'; VNGy. IV, 231: *ãlnĩn mãnxwã xãšlẽx* 'ezüst bunkójú bunkós nyilat', — az utóbbival nyírfajdokat vadásznak a szöveg szerint.

Horgos nyílon talán a vízimadarak lövésére használt háromágú nyilat, — bunkós nyílon pedig az erdei madarakra szolgáló csonthegyű bunkós nyilat érthetik, — hogy a bunkó ezüstből lenne, ez aligha több költői szólamnál.

GOMBOCZ a manysi szót egy perzsa eredetű tatár *kizlik*, *kizlek*, *gizlik* petit couteau, canif' átvételének tartotta.⁸⁴ A nagy jelentéskülönbség miatt

⁸⁰ ADLER, i. m. 30. l., REJNSZON—PRAVGYIN, COB. ËTH. 1949, 114. l.

⁸¹ VNGy. II, 0513. Hasonló burját játékról l. ADLER, i. m. 30. ábra: V. tábla, 17. kép.

⁸² VNGy. I, 86; II, 0513.

⁸³ OH. I, 409.

⁸⁴ NYK. XXXI, 362.

azonban egyáltalán nem valószínű az átvétel, — KANNISTO már nem is említi a manysi nyelv tatár jövevényszavai között.⁸⁵

Ezzel szemben a keleti chantiban van egy nyílnév, amelyik erősen emlékeztet a fenti szóra: PÁP.—MUNK. F. O. *köste-nal* 'villa alakú nyíl'. Minthogy villás nyilakkal csakúgy vadásznak madarakra, mint a három-ágúakkal, a funkció azonossága megengedi a chanti és manysi nyílnevek azonosítását. Ezzel szemben PÁPAI KÁROLY hangjelölése olyan pontatlan, hogy ez az egy adat nem elégséges arra, hogy egyeztetésünket bizonyossá tegyük.

Arra nem gondolhatunk, hogy nyílnévünk a chantiban manysi jövevényszó lenne, mert a nyelvi érintkezés területétől messze jegyezték fel ezt az elszigetelt adatot.

8. chanti *səyl'i'w'* ~ ? manysi *sāχari*

Félelmes fegyver a manysi népköltészet *χūrēm punkpā ānt-sāχari* 'három hegyű szarubunkós nyíl'-a (VNGy. II, 0546). Ez a szigvai közlő szerint „szaruból készült kerek, gömbölyded nyíl, mely a hova ér, (a húst) darabosan szakítja le”.⁸⁶

A vaszjugáni chanti nyelvjárásban fordul elő a *səyl'i'w'*: *lōχs*. 'altertümlicher Pfeil mit Knochenspitze (von der Form des *pqs*)' (KARJ. 846b). Hogy van-e ennek a chanti nyílnévnek kapcsolata a fenti, — szintén csak egyszer előforduló manysi hadinyíllal, azt nehéz lenne megállapítani. -r- ~ -l- váltakozásra az obi-ugor nyelvek között l. chanti *χōlēm* stb. ~ manysi *kōrēm* stb. 'három', l. NYH.⁷ 24, stb. A chanti nyílnév szóvégi -w'-je képzőelem lehet, l. LEHTISALO, Ableitungssuffixe 243. l.

C) Az obi-ugor nyelvek különletében keletkezett nyílnevek

a)

Az obi-ugor nyelvek különletében keletkezett nyílnevek között jelentős helyet foglalnak el azok, amelyek utalnak az általuk elejtendő állatra. Mint már említettük, más nyíltípusok valók pl. a nagyvadak elejtésére, mint például a kisgereznásokéra vagy a vízmiadarakéra. Így érthető, hogy egyes nyílformákat állatokról neveznek el.

9. Mókus-nyíl

Chanti: KARJ. 1067 b: *tā'ηcəñot* (DN), Ts. *tā'ηcə ñot* 'Eichhornpfeil mit stumpfer Spitze'. PATK. *tanka-ñot* 'evetnyíl, Klumpmpfeil'. KARJALAINEN (644 b) a *lən̄k*-kel, PATK. a *tamar*-ral és *volep-ñot*-tal azonosítja ezt a nyílfajtát. A chantiban a mókus lövését is a *tā'ηcə* 'mókus' továbbképzésével jelölik: KARJ. 1067 b: DN. *tā'ηcəñitā* 'белковать, Eichhörnchen schiessen, jagen'; Kr. *tā'ηkinttā* 'Eichhörnchen jagen'.

⁸⁵ FUF. XVII, 1—211.

⁸⁶ L. 18. sz. is.

Manysiban más az utótag: KANN. KU. *ləyən pā'χ tənə pəβət*, KM. *ləyən pəχ'ut nə pəβət* 'Pfeil mit stumpfer Spitze für die Eichhörnchenjagd, tamap' (FUF. XXIX, 172), ahol *ləyən* 'Eichhörnchen' *pā'χt-* 'schiessen, *pəβət* 'nyíl-fajta', — 1. chanti *pəχ* stb., 2. sz.

10. Réce-nyíl

Chanti: KARJ. 249—250: DN. *uā'səno't* 'ein zum Schiessen von Wasservögeln gebrauchter Pfeil, an dem eine eiserne Gabel am platten schaufelförmigen Ende befestigt ist (ein solcher Pfeil läuft über das Wasser hin und sinkt nicht ein, wenn man zufällig zu tief zielt)'; Kr. *uā'sənot* 'd.; V. *uā'səy'na'f* *uāsəy'na'f* 'Entenpfeil (an der Spitze eine Verdickung, in die eine kleine Eisenspitze eingeschlagen ist)'. 645 a: Vj. *uāsəy'na'f* 'kugelförmig endigender Pfeil, an den eine kleine Eisenspitze angesetzt ist'. PATK. *vāsa-hot* 'réce-nyíl, (Pfeil für Wasservogel, hat oft zwei Spitzen und immer zwei kleine, in die entgegengesetzte Seite gerichtete Häkchen, die das zu tiefe Eindringen des Pfeiles in den Vogelkörper verhüten)'. CASTR. *vāsa-hot* 'Klumpfpfeil'. Ábra: Irt. Ostj. II, I. tábla.

CATRÉN szójegyzéke a finn *vasama* 'Pfeil' szóval veti össze. Ez az egyeztetés hibás, — az előtag természetesen a 'kacsa' jelentésű *uās3* stb. szó, amint KARJALAINEN szótára is ennél a címszónál hozza (249). L. TOIVONEN, Affrikaten 166—7.

11. Róka-nyíl

Chanti: SATILOV 147 (Vachi) *вока нял*. Előtagját l. pl. KARJ. 212 b: V. *uōk'əi* 'лисица, Fuchs'.

12. Vidra-nyíl

Chanti: KARJ. 229 b: Trj. *uūānt'əŕə nā'ɹ* 'saukkonuoli' előtagja *uūānt'əŕə3* 'Fischotter', vö. KÁLMÁN B. MNÝTK 43, 11. lap.

13. Medve-nyíl

Chanti: SATILOV 149: (V.) *ух-нял* 'nagyfogú vasnyíl, medvevadászathoz'. Előtagja *i'χ* 'medve'.⁸⁷

14. Jávor-nyíl

Chanti: VILK. 373: K. *vojä not* 'Pfeil, dessen Eisenspitze oval ist oder mit Widerhaken versehen'. (SIRELIUS mscr.) Előtagját l. KARJ. 204 b: *uōi3* (DN.) 'Elentier, (in Komp.) Tier; Siebengestirn' stb.

Manysi (uo.): *ui'hal* 'Pfeil, mit dem Elche und anderes grosses Wildbret geschossen werden' (*ui* stb. 'Tier, Grosswild, Elentier stb.').

⁸⁷ L. KÁLMÁN B., i. h. 16. kk.

15. Csuka-nyíl

chanti : VILK. 373 : *sār-nāl* 'Hechtpfeil' (*sār't* 'Hecht'), képpel. Hogy csukát is lőnek nyíllal, arról l. NOSZILOV,⁸⁸ valamint a tobolszki múzeum kiadványában⁸⁹ és VILKUNA i. h.

16. Rén-nyíl

Chanti : VILK. 353 (SIRELIUS mscr.): V. *veli-läytä-nāl* 'Pfeil zum schiessen von Renntieren'. A V.-i nyelvjárásból KARJALAINEN is *uēli* alakban jegyezte fel a rén nevét (272—3), 'lóni' pedig *läxtä* (KARJ. 1115 b), — tehát a vachi adat értelmezése nem lehet kétséges. Ézzel szemben VILKUNA idevonja SIRELIUS egy kazimi adatát is : *vel-nol*. Az előtagot VILKUNA itt is rénszarvasnak értelmezi, de ez az állatnév — KARJALAINEN tanúsága szerint — Kazimban *uēli*-nek hangzik. Előfordul ez a nyílnév KARJALAINEN-nél is (222 b): Kaz. *uēliñä* 'eine Art zugespitzter Pfeil'. A szótár a *uēli* 'Witwe' szó összetételei között említi nyílnévünket. Amennyiben egyágú nyílat jelent, jelentéstanilag lehetséges is ez a kapcsolat, amelyben az antropomorf fegyver-elnevezések egyikét láthatjuk. L. még 26. sz.

Amint láttuk, két esetben mind chanti, mind manysi adatunk van az állatnév-előtagú nyílelnevezésekre. Ez az azonosság egyszerűen a hasonló helyzetnek, a cél szerint különböző nyíltípusok használatának lehet a következménye.

β)

A nyílhegyek készülhetnek fából, csontból, szaruból, vasból. Egy néprajzi leírás szerint a század elején már leginkább vashegyű nyilak voltak használatban.⁹⁰ Ugyanez a leírás megemlékezik bűvármadár csőréből készült nyílhegyekről is. Ez a különös feljegyzés alighanem tévedésen alapul. A chanti népköltészet ismer ugyan egy *хахрай н'ом неме урын н'ом* „стрела, граненная на подобие граней клюва шелкоуны“ 'keresztorrú (holló) orrához (hasonlatos) lapja szögletes nyíl',⁹¹ azonban ez szaruból készül és csak hosszú háromoldalú gúla-formája magyarázza, hogy madár csőréről nevezték el.

Az alábbiakban sorra vesszük a nyilak elnevezésében szereplő anyag-neveket.

17. Kő-nyíl

Igen régi típus lehet, bár — KANNISTO szerint — a manysik még nemrég is készítettek nyílhegyet fehér és fekete tűzkőből.⁹² A chantiból egy adatot ismerek : Irt. Ostj. II, 38—9 : *keuhotat* 'Steinpfeile'. A szöveg szerint — villámok.

18. Szaru-nyíl

chanti : KARJ. 34 a : Kr. *ōñetñot* 'Pfeil mit stumpfem Ende, an letzterem ein Knochenring'; Kaz. *ōñetñä* 'Pfeil mit knöcherner Spitze'. ONGy. 252 : *āñet nāñä*; OH. II, 331 : *anget nyal* 'szaru nyíl'.

⁸⁸ I. m. 24. l.

⁸⁹ Изделия Остяцков 14.

⁹⁰ Изделия Остяцков 14.

⁹¹ РАТКАНОВ, Тип Ост. Бог. 29. és VNGy. II, 0546.

⁹² VILKUNA i. m. 370. L. még ADLER, i. m. 11—12. l.

manysi : VNGy. II, 0546 : *ānt-nāl* 'szarunyíl'.

Néha más utótaggal is szerepel : VNGy. II, 192 ; 0546 : *ānt-sāxari* 'szaruból készült bunkós nyíl' (hadinyíl, — az ellenség húsából egész darabokat szakít le a közlő szerint). VNGy. IV, 174 : *ānt-juxēr* 'szarubunkós nyíl'. VNGy. IV, 115 : *ānt khārentāp*; 119. *ānt xārentēp* 'szarunyíl'. PÁP.—MUNK. *anghet-pux* 'szarvból való bunkós nyíl'.

Előtagja uráli szó, l. Beitr. 86. A különböző utótagokat l. 1, 37, 8, 39, 2. sz.

19. Csont-nyíl

A csont-nyíl általában régebbi típus a vas-nyílnál.⁹³ Nyíl készült a rén lábszárcsontjából.⁹⁴

Chanti : KARJ. 645 ab : V. *lōḡḡāna'f* 'Pfeil mit knöcherner Spitze'; Vj. *lōḡḡāna'f* 'mit knöcherner Spitze versehener (dem *pos* ähnlicher) Pfeil (in alten Zeiten)'. 1045 a : V. *lōḡḡpōḡ* 'romap, Eichhornpfeil mit Knöchenspitze'; Vj. *lōḡ(ā)pōḡ* 'pōḡ mit Knöchenspitze'. VILKUNA 345: Vj. *lōḡ(ā)pōḡ* 'nyíl-fajta, der Klump aus Knochen, unbefiedert' (ábrával). KARJ. 846 b : Vj. *lōḡḡayl'i'w* 'altertümlicher Pfeil mit Knöchenspitze (von der Form des *pos*)'. 515 a : Vj. *lōḡmō'yrī'w* 'altertümlicher Pfeil mit knöcherner Spitze und vier Kanten' (vrt. epävarmaa V. *moylī'w* 'sorsanuoli, jossa ei ole rautakärkeä'). VILK. 351 (SIRELIUS följegyzéséből) : *lōymore*, ez horgos nyílfajta.

Az előtag finnugor szó, l. Beitr. 37. A különböző utótagokról l. 1, 2, 8, 33. sz.

A népköltészet gyakran emlékezik meg olyan varázsserejű csontnyílakról, amelyeket emberi — sőt *menk* -lábszárcsontból készítenek (ONGy. 189 ; OH. II, 344 ; ONyt. 170—2, Karj. 224 ; VNGy. II, 295—7, FUF. VI, 229 stb. stb.). Így könnyen ideszámíthatjuk KARJALAINEN következő, igen szűkszavúan értelmezett adatát is : O. *kō'r. ŋa'l* 'eine Art Pfeil' (420 b). Ez esetben az előtag a 'Fuss, Bein (des Tieres, des Menschen)' szó lenne (418 b). Egyetlen nehézség az, hogy ez a szó az obdorszki nyelvjárásban rövid magánhangzóval hangzik : *kōr*. A tudatos kapcsolat a 'lábszár' szóval már megszakadt, KARJALAINEN is külön említi. Talán ide még VILK. 359 : *kōrnāl* 'in den Stellbogen verwendeter Gabelpfeil'. Hogy használtak a csapdákban csontnyílat, arra l. PALLAS, III, 49.

20. Vas-nyíl

A nyílhegy anyaga legtöbbször vas. A vas neve nem annyira nyílelnevezésekben, mint a nyílra vonatkozó költői jelzős szerkezetekben, állandó epitheton ornansokban gyakori. A chantiban különben csak nyugati nyelvjárásokból ismert *kārtz* 'vas' szón (KARJ. 433 b) majdnem mindig megtaláljuk az *-ḡ*, *-ḡp*, *-pā* nomen possessi képzőt.⁹⁵

Figura etymologicákban előfordul a 'vasas nyíl' kifejezés, rendesen további jelzővel bővítve.

-ḡ k é p z ő v e l :

chanti : *kardḡ nāl* 'vasnyíl' (ONyt. 140, l. még OH. I, 143, 421, 425 ; II, 218 stb., stb.).

⁹³ Изделия. Остяков 126.

⁹⁴ VILKUNA i. m. 370—1.

⁹⁵ A képzőre l. SCHÜTZ, NyK. XL, 39—41, SZABÓ DEZSŐ NyK. XXXIV, 450.

manysi: *kērēn nāl* 'vasas nyíl' (VNGy. II, 217, 423; III, 209, 212; IV. 51 stb.).⁹⁶

-əp, -pā képzővel:

chanti: *nāui kartäp kartäng nyäl* 'fehér vasú vasas nyíl' (OH. II, 304 stb.).

manysi: *voikēn kērpā saw nāl* 'fehér vasú sok nyíl' (VNGy. III, 513 stb.).

Az -əp, -pā képző, — mint rendesen — a nyállal kapcsolatban is csak kettős jelzők utótagjaként fordul elő. Így igen gyakori, — -əŋ képzővel kombinálva — figura etymologicákban:

chanti: *noven kārten kārten nōta* 'weissspitziger eiserner Pfeil' (OVD. I, 408—9, l. még EOM. 55, 80; OH. II, 304, 308 stb.) Más formula: *kārven nāl kārvinā* 'vasas nyilad vasát' (OH. I, 143, 161; II. 218; ONGy. 165 stb.)

manysi: *sēmēl kērpā kērēn nāl* 'fekete vasú vasas nyíl' (VNGy. IV, 195).

Egy chanti adatban igen különös előtagot találtam: *put-kōrdi nāl* 'vasnyíl' (ONyt. 3). Az előtagot PÁPAY fordítás helyett csak kipontozza. A rejtélyes szó magyarázatát KARJALAINEN szótára adja meg, ahol a 'vas' szó kazimi összetételei között előfordul a következő adat: *kē'upūt kār'ti* 'valurauta' (433 b). Az összetétel előtagját más, keletebbi nyelvjárásokból szintén megtaláljuk (386 b): V. *kō'pūt* 'gusseiserner Kessel'; Vj. *kō'p'ut* 'Kochtopf (von der in Finnland gebräuchl. Art; heutzutage unübl.), gusseiserner Kessel'; Trj. *kā'p'ut* 'gusseiserner Kessel'; Tontopf'. A kazimi nyelvjárásból: *kē'upūt* '(gusseiserner) Kochtopf, Kessel' (761 b). Ez is összetétel: előtagja *kē'ut* stb. 'Stein stb.' (385 b), (*kō* szavunk megfelelője), utótagja *pūt* stb. 'Kochtopf, Kessel' (761 ab). A PÁPAY-féle mese-adatban már csak ez a szó (*fazék* szavunk megfelelője) szerepel. Ezzel a nyállal a medvét ijesztgetik, — a nagyalakú medvevadász-nyíl pedig öntöttvasból készül.⁹⁷ A *put* szó jelentése itt 'öntöttvas', bár ezt a jelentést általában csak *kē'upūt* kapcsolatban és akkor is csak üstre vonatkoztatva viseli.

Érdekes az is, hogyan juthatott egy 'kőfazék' kapcsolat 'öntöttvas' jelentéshez. Eredetibb jelentése feltétlenül az volt, amit KARJALAINEN második tremjugáni jelentésként idéz: 'Tontopf'. Olyan régi időkbe világít ez a szó, amikor fémekből még nemigen készítettek főzőedényeket, — még ha ismertek is már fémeket a finnugor együttélés korában. Sőt még a fazekasság megismerése előttről maradhatott fenn a 'kőfazék' elnevezés, amit akkor vittek át az agyagedényre is, amikor a technika fejlődésével az került használatba.⁹⁸

A manysi *ker* 'vas' szó a nyíl részeként is előfordul (VNGy. II, 217, 221, 0549 stb.).

⁹⁶ Az utóbbi helyen a párhuzamos sorban *nālīn nāl* 'nyilas nyíl' szerepel. Az obi-ugor versekben általában két egymással egyenértékű, rokonjelentésű vagy azonos tárgykörbe tartozó fogalom áll egymással párhuzamban. Így pl. *χār* 'rénbika' és *uj* 'szarvas állat' (VNGy. II, 16), *sis* 'hát' és *ma'il* 'mell' (uo. 115) stb. A chantiira l. NyK. LII, 213 kk. és Acta Linguistica I, 422. A nyíl vasával pedig aligha állíthatjuk párhuzamba a nyilat magát, — sokkal inkább a nyíl nyelét. MUNKÁCSINÁL is van ilyen értelmezésű adat (VNGy. III, 307, valamint IV, 195, továbbá OH. I, 439. stb.), — a verstani szabályok ezt a 'nyeles nyíl' jelentést igazolják.

⁹⁷ Chanti sírokban talált öntöttvas-edényekről l. Sz. RUGYENKO, i. h. 42. l.

⁹⁸ A fazekasság társadalmi-gazdasági jelentőségéről l. ENGELS, A család, a magántulajdon és az állam eredete. MARX—ENGELS Vél. II, 183.

21. Vessző-nyíl

A gyermekek korán megismerik szüleik, felnőtt környezetük termelőmunkáját, vagy legalábbis annak egy részét. Az obi-ugor gyermek is már kicsiny korában ismeri a vadászat számos módját, fortélyát.⁹⁹ Íjjal-nyíllal banni tudni — ez körülbelül a kamaszkor ismertetőjele az obi-ugor népköltészetben.¹⁰⁰ A gyermekek első íját, nyílat apjuk vagy nagyapjuk faragja.¹⁰¹

Ez az első nyíl vesszőből, legyalult botból készül: neve a manysiknál *nir-nál* (l. uo.), a chantiknál *v̆ar̆as n̆ál*, *ŭar̆as-n̆ál* (ONGy. 14, 85; ÉOM. 108 stb.), valamint *v̆ares-ñot* 'Rosshaarpfeil' (Irt. Ostj. II, 70).

Az előtag KARJALAINENNél is megvan 'Rosshaar, Schwantzhaar (des Pferdes); Rute' jelentésekben. (238—9). LEWY a 'sörény' jelentést gondolja elsődlegesnek és szavunkat árja eredetűnek tartja.¹⁰² N. SEBESTYÉN IRÉN szerint viszont a 'vessző' jelentés az eredetibb, — e szerint állítja össze észt és szamojéd megfelelőekkel.¹⁰³ A nyíl természetesen inkább készülhet 'vessző'ből, mint a ló sörényéből, — ebben a kifejezésben tehát csak 'vesszőt'-t jelenthet az előtag. A déli nyelvjárásokból KARJALAINEN csak 'Rosshaar'-féle jelentésekben közli a szót, ott tehát már nem ismerik eredetibb jelentését. Hogy mégis megvolt ez a jelentés is, azt éppen PATKANOV — a gyűjtés idején már félreértett — adata tanúsítja. Hogy valóban 'vessző' volt a szó eredeti jelentése, azt egy továbbképzés is bizonyítja: O. *ŭar̆ask̆zd̆a* 'schlagen, einen Hieb versetzen (mit der Hand)' (KARJ. 240 a). Töve: O. *ŭar̆as* 'dünne Rute, Schössling, Spross (von Laubbäumen: Birken, Espen, Weiden)' (238 b). A -k- képző lehet nomenképző, l. pl. *p̆l̆ak* ~ m. *f̆él*, LEHTISALO, Ableitungssuffixe 366.

A 'vessző → fiatal hajtás → lombos ág → lófarok → lósörény' jelentésfejlődést a *l̆au ŭar̆as* 'Schwanzhaar des Pferdes' (uo.) összetételen keresztül jelentéstapadással magyarázhatjuk meg.

A botnyíl az Amur-vidéken is gyermekjáték, (l. ADLER, i. m. 11.

Csak a chantiból ismerjük a *t̆or̆en n̆ál* 'fűszárnyíl' kifejezést (ONGy. 14, 16, 18, 85; ÉOM. 108 stb.). Előtagja *t̆or̆n̆n̆* 'Gras; Heu' (KARJ. 1024a),

22. Fűszál-nyíl

A fenti 'vessző-nyíl'-lal áll verstani párhuzamban a 'fűszál-nyíl'.

Mind a manysiban, mind a chantiban előfordul *pum*, *pum̆a* előtaggal: chanti *p̆um-ñot* 'Grashalmpfeil' (Irt. Ostj. II, 70),

manysi *pum̆a n̆ál* 'fűszárnyíl' (VNGy. II, 182). l. *pu'm* 'Heu, Gras' (KARJ. 701 a) és *pum* 'tpaba' (CSERNY.) — a m. *f̆ű* megfelelői.¹⁰⁴

⁹⁹ ZUJEV 32—3.

¹⁰⁰ FALUDI, Vadászattal kapcsolatos mértékegységek az obi-ugor nyelvekben. NyK. LIII, 229—30.

¹⁰¹ ZUJEV, 32—3; OVd. I, 270; l. még VNGy. IV, 145. Az obi-ugor népköltészet hőseinek gyermekkori játékaikról, céllövéséről stb. l. VNGy. II, 0513.

¹⁰² UJb. VI, 91—2.

¹⁰³ NyK. LII, 336.

¹⁰⁴ SzófSz.

Csak a chantiból ismerjük a *tōrən nāl* 'fűszárnyíl' kifejezést (ONGy. 14, 16, 18, 85; ÉOM. 108 stb.). Előtagja *tōrən* 'Gras; Heu' (KARJ. 1024a), — ezt a szót LEWY árja eredetűnek tartja,¹⁰⁵ ami kevésbé látszik valószínűnek.

Alig képzelhető el, hogy a gyermekek nyílát valóban fűből készítették volna. Hogy kerül a népköltészetbe a 'fű-nyíl' kifejezés?

Feltűnő, hogy ez a szókapcsolat kivétel nélkül mindig a 'vessző-nyíl'-lal áll verstani párhuzamban. Nem is tarthatjuk másnak, mint tárgyi alap nélküli, formális verstani ismétlésnek. Ilyennel bőven találkozunk az obi-ugor népköltészetben. Ilyen például a *kart* és *vox* fémnevek váltakozása (ONGy. 74; ONyt. 9; OVD. I, 239; PAAS. 2901 stb.), a *noi* és a *iēmāk* anyagnevek párhuzama (ÉOM. 29, 91, 92, 96, 97 stb.). Követi egymást az arany és az ezüst (*sgr̄n̄n̄* és *ox*, ONGy. 74, 153. stb.), a szíj és a kötél (*nuri* és *kēli*, OH. I, 17, 29) stb., stb. Legtöbb esetben valóban csak egy anyagból készült a szóbanforgó tárgy, de a kettős megnevezés az obi-ugor népköltészet lényegéhez tartozik. Különösen akkor világos, hogy csak az egyik adat — vagy még az sem — fedheti a valóságot, ha egymástól meglehetősen messze eső számokkal írja körül ugyanazt a mennyiséget. Így 20 és 10 (OH. I, 4; ÉOM. 95; ONGy. 17), valamint 20 és 100 (OH. I, 7), vagy éppen 'sok' és 'kevés' (ONyt. 12) is vonatkozhat ugyanarra a jelenségre.

A legtöbb kifejezéspár stereotip, — különböző összefüggésekben is előfordulhat. Így a *vāras* és a *tōrən* sem korlátozódik a gyermek-nyilak nevére. Lehet pl. fészek jelzője is:

χolmen moχpi tōrən təyl,
χolmen moχpi vāras təyl...
 'a tisztátalan (?) füves fészekben,
 a tisztátalan (?) vesszős fészekben' (ONGy. 270).

Minthogy tehát valódi fűszár-nyílra nem gondolhatunk, fel kell tennünk, hogy a kifejezést az obi-ugor énekek verstani párhuzama hozta létre és nincs is mögötte tárgyi valóság. A párhuzam csak a 'vessző-nyíl' kifejezést színesíti és emeli a népköltészet stílusrétegébe.

A fenti példa nemcsak a chanti *tōrən-nal*-t igazolja, hanem — bár nem találtunk rá eddig példát, a manysi *pum-nol*-t is, hiszen a két közelálló rokonnyelv népköltészetének formulái feltűnően egyeznek (l. OVD. II, 46—7).

γ)

VILKUNA említi, hogy néhány nyílnévben megnyilvánul a fegyverkonstrukciója. Példaképen csontnyilakat és a *p̄ōr̄n̄ā*, *uel̄n̄ā*, *βāl̄χχulp* nyílneveket említi, l. 25, 26, 31 sz. Ezeken kívül még más elnevezések is alapulnak az egyes nyílfajták alakján vagy más sajátján. Van pl. „villás nyíl“, „csavart nyíl“, „szájas nyíl“, „láthatatlan nyíl“, „szamojéd nyíl“ stb.

23. „Villás nyíl“

a) SIR. *joharten̄ nol*, *jōyārten̄ nol*, *jayārten̄ nal* 'Gabelpfeil der Stellbogen' (VILK. 359). Az előtagot VILKUNA a *iāyāl* 'Zwiesel, Gabel' szóval veti össze (KARJ. — TOIV. 147 ab). Helyesebb a *iāyārten̄* 'villás' szót (OH. I, 175) idevonni,

¹⁰⁵ UJb. VI, 91—2.

l. még *jogart* 'gabelförmiges Ding; kurzer Stromarm, Sund'; *jogart-jux* 'Heugabel; gabelförmige Stütze' (AHLQV.). Ide tartozik még *iāxärt*: DN. *òkxən iāxärt* 'разпутие; Scheideweg'; Kr. *iāxärt* 'Gabelung' stb.; Kaz. *iāxärt* 'gegabelt' stb. (KARJ. 150a) is.

b) Ts. *iāxlān ləp* 'haarakärkinen nuoli' (l. AHLQV. Unter Wog...u. Ostj. 79, 12. kép), Kr. *iāxlān* 'not id.; előtagja DN. *iāxlān* 'gegabelt' stb. (KARJ. 147–8).

Ezt a nyílfajtát VILKUNA a *joharten* 'hol' magyarázataként említi (359. l.). Nincsen kizárva, hogy az azonos jelentésű *iāxart* és *iāxlān* szók között valóban van etimológiai kapcsolat, de *-l- ~ -r-* váltakozásra nem tudunk példát a chanti nyelvjárásokban, csak a chanti és manysi között *sāxari ~ ch. sayl'i'w* 8. sz.

24. „Karmos-nyíl“

chanti: KARJ. 409 a: DT. *kõn.pžən nò't* 'eine Pfeilart; Holz am Ende dicker und sowohl an der Spitze (nach der Spitze hin) als auf deren Seiten mit eisernen Zacken versehen (mit einem solchen Pfeil wird in einem Wasservogelschwarm geschossen)'; Kaz. *kõnžən nò'1* 'Pfeil mit schraubenförmiger Spitze; Pfeil für Wasservogel: die Spitze auf beiden Seiten mit Widerhaken versehen'. 481 b: Trj. *kõn.tšən lāñk* 'eräänlainen sorsanuoli' (a *lāñk* különben mokusnyíl, de van *uqāsayl*. 'sorsanuoli' is). PÁP.—MUNK. K. *kunžing nāt* karmos 'horgos nyíl, nyíl'. OH. I, 111: *ñuəl kušpi āñt-nāl* 'nyole horgú (tkp. karmú) 'szaru-nyíl' (a szöveg szerint hófajdra vadásznak vele, l. még ONGy. 252 stb.). SS. III, 7: „*konsen*- l. kynsinuoli oli varsinainen sorsanuoli. Sen kynnet olivat milloin eri kappaleina, milloin karkiosan kanssa yhtä kappaletta“. Ábra: uo. 3904: 478. sz.

manysi: VILKUNA 363: Szo. *kõnsənñāl* stb. CSERNY. *konsen-nāl* 'стрела для охоты на крупную водяную птицу.'

Az előtag a *kõntš* stb. 'Kralle' szó, — KARJALAINEN is e szónak származékaként veszi fel. Etimológiáját l. Beitr. 133; TOIVONEN, Affr. 107—8. Utótagját l. 1., 3. sz.

25. „Ár(alakú) nyíl“

Trj. *p'õrñā1* 'eine Pfeilart'; Kaz. *p'õrñā1* (in Lied.) 'ein Pfeil mit beinerer Spitze'; O. *põr-* ('raudasta'). (KARJ. 721a); *purnāl* 'Pfeil, dessen Spitze lang ist, viereckig, lanzenförmig' (VILK. 372, SIRELIUS nyomán).

KARJALAINEN szótára a *põr* 'Bohrer, Pfriem' származékai között említi a nyílnevet, — idevonja VILKUNA is. A nyíl alakja (l. VILK. i. h. 36. ábra, l. még SS. III, 7, — 3904: 372. sz. ábra) valóban emlékeztet árra, méltán viseli nevét.

Az olyan összetétel, melynek előtagja azt jelöli, hogy az utótag mihez hasonlít, meglehetősen gyakori a chantiban. Pl. *kul-ōni* 'fenenagy' (ONGy. 173), *ām p'-xuiēm* 'ebemberem' ONyt. 131, *xōlāx-xōrásna* 'hollóalakban' ONyt. 170; K. *mūrāx-kētš* 'Syphilis' PAAS.—DONN., tkp. „eper(szerű) betegség“. Erre a jelző-típusra l. NyK. XLIII, 7.

A *por* különben régi, finnugor szó, a m. *jur* rokona.¹⁰⁶
Ezzel a nyílfajtával nagyvadakra lőnek (SS. III, 7).

¹⁰⁶ L. Beiträge 51.

26. „Özveggy-nyíl“

chn. Kaz. *uēl̥n̥d̥A* 'eine Art zugespitzter Pfeil' — l. a „rén-nyíl“-at is (16. sz.). KARJALAINEN szótára a *uēl̥ə* 'Witwe' származékai között említi (222 ab).

VILKUNA manysiból idevonja a DV. *βālχχulp*; ÉV. *kβālχχuAp* nyílnevet is (350, 372). Ez olyan nyílfajta, melynek hegyén horog van. Az összetétel utótagja az *ulp* madárnyílnév, l. uo. 349. l., itt 31. sz.

Az „özveggy“ előtag más egyhegyű fegyver nevében is szerepel: *vēl-ōnda* 'egyhegyű kopja' (ПАТК). Ez a fegyvernév ugyanazt az antropomorf szemléletet tükrözi, mint az olyan összetételek, mint pl. *notper̥k* 'Eisen des Pfeiles' KARJ. 646 a, tkp. a „nyíl foga“, vagy *jūt s̥āns̥ə* az íj középső hajlata, (térde) (VNGy. II, 0542 stb.) Erről a nyílnévről l. még 16. sz. alatt is.

27. „Páncél(t átütő) nyíl“

Msi. CSERNY. *lahar sam n̥al* 'стрела для пробивания кольчуги'.

Idetartoznak a következő chanti kifejezések is: ONGy. 43. *l̥āypr-sēm ētpi n̥āl* 'páncélpikkelyen átható nyíl', l. még ONGy. 87; OH. I, 109, 419, II, 101, stb. ONGy. 40: *l̥āypr-sēm tox̥ə n̥āl* (az előbbivel párhuzamban) 'páncélszembe akadó nyíl', l. még 87 és 43, ahol 'dőlő' a fordítás.

A msi *lahar sam* jelentése CSERNYECOVNÁL 'кольцо кольчуги'. A chanti-ban l. *aḡ sēm̥bi iəm l̥yārən* 'kis szemű jó páncélotat' (ONyt. 136); *sēm̥ə n̥āl* 'szemes páncél' (OH. II, 165) stb.

Eredetibbnek mindenesetre a teljesebb „páncélszemen átható nyíl“ változatot kell tartanunk, — a rövidebb manysi nyílnév kihagyással keletkezett.

28. „Tű-nyíl“

Egy vékony, de igen erős nyílat a manysik *jüntēp-sām n̥āl* 'páncél-szem-nyíl'-nak neveznek (VNGy. I, 7; II, 0546).

Helyesebb fordítása „tű-szem-nyíl“ lenne, l. *juntup* 'иголка' *sam* 'глас, чешуя stb.' (CSERNY.) A tűt párhuzamba állítja a manysi népköltészet a nyíllal:

n̥āl pēlnē mō-pēl oāti,

jüntēp pēlnē mō-pēl oāti

'nyíltól áthatható hely sincsen [rajta],

tűtől áthatható hely sincsen [rajta]' (VNGy. IV, 252),

— ahol egy nyíllövéstől megvédő selyemmentéről van szó. A párhuzamba állítás arra vall, hogy rokonfogalomnak tartják a kettőt.

Egy *jüntēp-nāl* nyílnév 'tűszerű' (v. vékonyságú) nyíl'-at jelentene. De mit keres középpütt a *sam* szó?

Véleményünk szerint alakkeveredés történhetett az előbb tárgyalt nyílnévvel.

Milyen lehetett egy *l̥āypr-sēm ētpi n̥āl* 'páncélpikkelyen átható nyíl'? Természetesen csak egy igen erős, de egyben igen vékony, keskenyhegyű nyíl, tehát egy *juntēp-nāl* lehetett. Ez a két elnevezés tehát ugyanarra a tárgyra vonatkozik, de azt különböző szempontokból ragadja meg. A jelölt tárgy azonossága okozta az alakkeveredést, melynek a *sam* szó behatolása a *juntēp-nāl* nyílnévbe csak egyik megjelenési formája.

De ugyanez az alakkeveredés okozhatta a *juntep* 'tű' szó egy meglepő jelentésváltozását: MUNKÁCSI szövegeiben igen gyakran fordul elő 'páncél' jelentésben: VNGy. II, 449, 511: *jüntép, jontep* 'páncélruha'; 0551: T. *jöntép mäsni*; L. *jüntépta'il* ua., l. még *juntpeṛṇ-taḥl* 'кольчуга, броня' CSERNY. (A *ta'il, taḥl* utótag a páncél szokásosabb elnevezése, l. SZIL., a *mäsni* utótag pedig 'öltözék'-et jelent, l. pl. *mashatunḱve* 'одеваться'; *masnut* 'одежда' (CSERNY.), *laḁrēn nāḁḁ masālñ* 'páncélotat öltsd fel' (VNGy. II, 163).

MUNKÁCSI úgy magyarázza a jelentésfejlődést, hogy az eredeti kifejezés ÉV. *jüntép-ta'il* 'tű-ruha', „így nevezve mivel „tűszem“ (*jüntép-sam*) nagyságú karikákból van összealkotva, továbbá e kifejezés egyszerűsítésével: *jüntép* (II, 59, 121; IV: 145, 157.) és *ta'il* (II: 28, 185, 190.)“ (VNGy. II, 0551).

Magyarázatának nehézségét abban látom, hogy nem ismerem más-honnan a *jüntép-sam* „tű-szem“ kifejezést. A legvalószínűbbnek az látszana, hogy a tű lyukát jelentené, ezt azonban *juntup-pup*-pal fejezi ki a manysi nyelv (CSERNY).¹⁰⁷

Saját magyarázatomnak is van egy — talán nem nagyon súlyos — nehézsége: hiányzik a **jöntép-nāl* adat.

• 29. „Csavart-nyíl“

A háromágú nyílak hegye rendszeren vasból készül, középső ága meg van csavarva, hogy tartósabb legyen. Ezen a csavarodáson alapul a nyíltípus egyik manysi elnevezése: T. *aḁrā-tē ḁēA* 'dreizackiger Entenpfeil', valamint TJ. *aḁrā-t* 'Dreizack des Entenpfeiles' (VILK. 362—4).

Ide tartozik még Vag. *āurḁ* 'Gabelpfeil, bei dem die Spitzen dichter beieinander stehen' (VILK. 358). Jelentésstanilag az köti össze a villás nyílat a háromágúval, hogy mindkettő madárnyíl. Egy ábrát ismerek, csavart villáshegyű nyílról,¹⁰⁸ ez az adat talán ilyenre vonatkozik. A jelentés elhomályosulása következtében történhetett meg a metatézis is: szavunk egy eredetibb **āḁur*, **āḁur*, **āḁir* féle formából fejlődhetett ki.

MUNKÁCSI közlője, Szontyin, a ms. *ḁāslēḁ* nyílat (l. ott) magyarázza *a'ir-nāl*-nak. Ez szerinte „olyan nyíl, melynek tövében kétfelé ágazó erős horog van oly célból, hogy a ve-gődő vagy hibásan talált vad v. madár a nyíltól ne szabadulhasson,“ (VNGy. I, 250). Ennek az előtagja az ms. *a'ir* 'örvény' szó lehet, l. VNGy. II, 391, lásd továbbá nyelvjárási megfeleléseit (WogVok. 19): TJ. *ḁūr*, TČ. *ḁūr*, KU. *āḁḁḁḁ*, KM., KO. *āḁḁḁḁ*, P. *āḁḁḁḁ*, VN. *āḁḁḁ*, *āḁḁḁ*, VŠ. *āḁḁḁ*, LV. *āḁḁḁ*, LO. *āḁḁḁ* 'Wirbel'.

30. „Szárjas-nyíl“

A villás nyílnak a szoszvai manysiknál igen szemléletes neve van: *sūḁḁ ḁāl* 'Pfeil mit Maul' (VILK. 358). L. még CSERNY. *sopḁḁ-nāl* 'стрела с раздвоенным наконечником', ahol *sop* 'pot'.¹⁰⁹

¹⁰⁷ A *pup* szóról l. TOIONEN, FUF. XXI, 124—5.

¹⁰⁸ Изделия Остяцков 125. A nyílhegy még szét nem ágazó része csavarodik.

¹⁰⁹ Ez a nyílnév tamga-elnevezés is lett (CSERNYECOV, Adalékok 10).

31. „Láthatatlan nyíl“

KARJ. 224 b: DN. *wōlāp* 'spitz zulaufende knöcherne Pfeilspitze (vgl. Тип 29., der festeste Schenkelknochen des Pferdes)'; Ni. *wōlāp* 'aus Schienbein verfertigte Pfeilspitze (in den Sagen wurde sie aus Schienbein des Menschen gemacht)'; O. *wālāp* id; Ts. *wōlāp* 'knöcherne Pfeilspitze'; Kr. *wōlāp* 'runde knöcherne Pfeilspitze, (bildet die unmittelbare Fortsetzung des Schaftes)'; Trj. *uālāp*, *āwālāp* 'беловатка, Pfeil mit knöcherner Spitze'. PAAS. K. *wōlāp* 'scharfspitziger Pfeil'; J. *wālāp* 'knöcherner Pfeil bei den Ostjaken am Nordufer des Ob'. 2743: K. *tāw tšē m tūwāt patz wōlāp* 'hevosen sääri-luusta tehty nuoli'. STEIN. Gr. 166: Szi (fl.) *wōlāp* 'Pfeilspitze aus Schienbein'. PATK. *vōlēp* 'bunkós nyíl', *vōlēp-hot* 'bunkós nyíl (evet számára)'. OVD. I, 111: Szi. *wōlāp nīl 'w.-Pfeil'* (a mese szerint egy *menk* lábszárcsontjából készül. A magyarázat 'schnellfliegender Pfeil'-nek mondja. PATK. (Тип Ост. Бог. 29): «Стрела с тупным костяным или деревянным концом в виде шишки — вольты н'от, *tāmāp* употреблялась и поныне для охоты на белок.» Ábra: Irt. Ostj. I, I. tábla.

manysi: VNGy. IV, 230: *vōlēp* 'csontnyíl' (csörgő-récére). VILK. 349: KANNISTO *ulp* 'nyíl erdei madarakra'. Sz. *lūulb* = *āntulb* 'ein aus Renntierhorn gemachter Pfeil mit einer Spitze, an der Seite der Spitze irgendwelche Widerhaken angebracht. Hiermit werden Birkhähne geschossen. Die Spitze ist nicht sehr scharf. Sie wird an dem keulenförmigen Kopf des Eichhornpfeiles mit Leim in einem mit einem Bohrer gedrillten Loch befestigt' (kép a 349. lapon). 350: KU. *pānkērōlap*, KM. *pānkē kērβōlap* 'vashegyű nyíl, amelyet nyílt vizen használnak'. (*pānk* 'Haupt', *kēr* 'Eisen'). DV. *ānūl'ēp* (*ān* 'Widerhaken'), *βālxxulp*; ÉV. *kβālxhulp* is hasonló. 371: K. *lōsām-vuolap*, nyilván a *listā* 'befiedern' származéka (ábra uo.).

VILKUNA kapcsolja össze a manysi és a chanti szót. A tobolszki tatár *olup* 'Pfeilspitze mit Schulter' (SIRELIUS mscr.) nyílnevet a chantiból származtatja. VILKUNA szerint a manysi *ulp* ~ chanti *wālāp* stb. a bunkós, csonthegyű madárnyíl eredeti elnevezése. Ez a jelentés a manysi adatokból valóban világosan és egyöntetűen kiderül. A chanti adatok egy része is csonthegyű nyílra vall, PATKANOV adatai és a Trj. 'беловатка' jelentés azonban csonthegy nélküli bunkósnyílát idéznek. A különbség lényegében nem nagy a két típus között.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a folklór csodálatos nyílának nevét folklór alapon kíséreljük megfejteni.

KARJ. Rel. II, 383 említ egy félelmetes háziszellemet, melyet az északi chantik *vōlap-xōlap* ot-nak, 'der unsichtbare-unhörbare Wesen'-nek neveznek (l. KARJ. 128 is). E szellemnév első tagja lehet azonos nyílnevünkkel.

A szóban forgó nyíl röpte gyors. Ezt az OVD. II, 163 alatt megadott értelmében kívül ('schnellfliegender Pfeil') egy ugyanott közölt kifejezésből is tudjuk: *wōlāp itī mānāmtas* 'er lief schnell (wie ein Pfeil) weg'. A népköltészetből ismerünk számos olyan fordulatot, amely a gyorsaságot a láthatatlanság képével fejezi ki, pl. „azzal elment, de úgy, hogy senki se látta“ (MNGy. IX, 124) stb. Nehézséget okoz az a körülmény, hogy az obiugor népköltészetből hasonló kifejezést nem ismerünk. Ha ezt a nehézséget mellőzhetjük, nyílnevünket bátran „láthatatlan nyíl“-nak értelmezhetjük.

Két érdekes jelentésváltozás is kapcsolódik hozzá. Az OVD. II, 164 szerint van egy színjai *wōlāp* madárnév, amelynek másutt nem akadtam nyomára.

Nyilván analógiás eredetű: minthogy a *tānyʒnət* 'mókusnyíl' előtagja mókust, a *uāsəyṇ'al* 'réce nyíl' előtagja récét jelent stb., könnyen adódhatott az a vélemény, hogy egy madárnyíl meg nem értett előtagja — madárnév.

A másik jelentésváltozásra KARJALAINEN szótárában van az egyetlen adat. Nyílnevrünk szóikkében szerepelt DT. *uōl̥əp* 'Ende des schiessbogens (getrennt aus einem Krummen, harten Holzstück gemacht)'. Erre még az új elnevezéseinek tárgyalásánál visszatérünk.

32. „Fütyülő-nyíl”

KARJ. 665 a: V. *tšəyātʰə pōχ, tšəyātʰə p.* 'onttopäinen pelätysnuoli (sorsia ammuttaessa)'. Előtagja *tšəχta* 'pfeifen' stb., KARJ. 937 b. Az utótag maga is nyílnév, — 1. külön is, 2. sz.

33. „Bunkós-nyíl”

Van a bunkósnyílnek egy, az uráli korba visszanyúló obi-ugor elnevezése: chanti KARJ. 516 b: *manχ*; D. *nət manχəmə ioχtai* 'es traf ihn ein Pfeil'; Ni. *muṇk̆*, Kaz. *mṇk̆*: *nəAm.*; O. *mṇk̆* 'Kugel am Ende des Klumppfeils'; 515a: Vj. *lōymōχriʷ* 'altertümlicher Pfeil mit knöcherner Spitze und vier Kanten' (vrt. epävarmaa V. *moχliʷ* 'réce nyíl, melynek nincs vashegye'). PÁP.—MUNK. Vj. *vəsəχ-maxleṇ* 'bunkós kacsanyíl'.

manysi: KANNISTO (idézi VILK. 347) L. *māχχəṇ nāl*, Sz. *māχχβṇ nāl* 'Eichhornpfeil'. VILK. 345: *maχn-nāl* 'nyílfajta, „der Klump aus Birkenknorren, befiedert”. CSERNY. *mah-pal-nāl* 'стрела особого типа для охоты на белку'. *nāl-māh* 'костяная или деревянная головка стрелы'. VNGy. II, 0513: *māχwēṇ nāl* 'bunkós nyíl'. Céllovó játéknál használják, végére szarut tesznek, hogy ne törjön le a hegye.

VILKUNA (347) szamojéd megfelelőket említ: Jur. CASTR. *muṇ, muen*, REG. *munk*, BUD. *mūkā* 'Pfeil'; T. CASTR. *munka* 'Klumppfeil'; Jen. *muggeo* id. stb.¹¹⁰ L. még SCHLÖZER I. *munk* 'Sagitta'; SCHRENK *muṅg*; KLAPR. *munk, mug* stb. 'Pfeil'. Szerinte esetleg idetartozhatnak még a következők is: Kam. CAST. *mō* 'Pfeil', DONN. *mē, mē* 'Pfeil', 'Pfeil aus Holz', *mēn u aut* 'Pfeilkopf'.

A szamojéd nyílnevet már SETÄLÄ¹¹¹ és PAASONEN¹¹² egyeztette a következő obi-ugor szavakkal: manysi N. *mānχw* 'fejsze foka = Rücken der Axt', KL. *šaurēp-menkhw* id., É. *nāl-m.* 'nyíl buzogány', chanti É. *muṇχ*: *tajem-m.* 'Axthammer od. Rücken'; K. (*tajem*)-*munkla* id. PAASONEN szerint a manysi szó vagy talán csak a 'nyíl buzogány' jelentésű változat (?) — szamojéd jövevényt is lehet.

TOIVONEN i. h. a következő adatokat közli még: chanti KARJ. DN. *tāimōχ* (< *tāim moχ*); DT. *moχ*; Kr. *tāimmoχ*; V., Vj. *lāimmoχ*; Tj. *moχχ, lāimmoχ* Kaz. *lāimmoṇk̆* 'Axtrücken', *nəAmṇk̆* 'das dicke Ende des Klumppfeiles'; Ni. *muṇk̆*; O. *mṇk̆* 'Axtrücken'. TOIVONEN elveti a kölesönzés gondolatát. Szerinte az obi-ugor nyelvben is ősi szó ez. Finn megfelelője *maakko* 'tribula', 'en slaga l. tröskträ', *muakko* 'Dreschflegel, bei

¹¹⁰ L. TOIVONEN, FUF, XVI, 214.

¹¹¹ SUSAIK. XXX/5, 72.

¹¹² Beitr. 32, 298.

dem Stiel und Klöppel nicht getrennte teile sind, sondern dem Stiel ein starker Zweig und den Klöppel ein Stamm bildet' stb. Az is lehetséges, — írja TOIVONEN, — hogy a magyar *bunkó* 'Keule' is ebbe a szócsaládba tartozik. A *bunkó* ideartozásáról, — ami különben igen kétes, — l. már SETÄLÄ, Verw. 72 és Stufw. 85.

TOIVONEN etimológiáját fogadja el VILKUNA is (347) és kiegészíti a szócikk elején közölt chanti és manysi nyílnév-adatokkal.

Nehezen dönthetnénk el, hol maradt meg szavunk eredeti jelentése: a finnben (és talán a magyarban), — ahol *bunkót* jelent; vagy a szamojéd-ban, ahol a *bunkós* nyíl elterjedt elnevezése. Az sem lehetetlen, hogy régtől fogva megvan a kettős — vagy hármas — jelentése: 'bunkó', — 'egy tárgy tompa része, foka' és 'bunkós nyíl'.

VILKUNA szerint ősi eszköz a *bunkósnyíl* (345), — így nem lehetetlen, hogy az uráli korban is ismerték már. Másrészt viszont olyan könnyen történhetett 'bunkó → nyíl bunkós vége → bunkós nyíl' jelentésfejlődés akár párhuzamosan, egymástól függetlenül az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben, akár a szamojéd hatására az obi-ugor nyelvekben, — hogy egyáltalán nem állíthatnánk határozottan nyílnévünk ősi voltát, sőt ennek egy tény ellent is mond.

A chanti *moyl'w*, *maxlén*, manysi *maxn*, *māx.χφη* stb. szók végén képzőelem van. A V. -w egy uráli *-p, az -n, -η egy -*η̃ nomenképző folytatása, — (LEHTISALO Ableitungssuffixe 247, 141). Mindkettő elterjedt possessiv képző az obi-ugor nyelvekben (l. „vasnyílak“, 20. sz.). Ez a possessiv-képzős szerkezet arra vall, hogy nyílnévünknek ennél a megjelenési formájánál éppen a 'bunkó → bunkósnyíl' jelentésfejlődés egyik közbülső fokáról, a „bunkóval ellátott [nyíl]“-ról van szó.

A chti -l-, -r- elem képző lehet.¹¹³

Végeredményben ezt a nyílnévet is több joggal sorolhatjuk a tulajdon-ságokon alapuló elnevezések, mint az ősi nyílnévek közé.

34. „Szamojéd-nyíl“

Az egyik villás madárnyíl-típust az obi-ugorok a szamojédektől vehették át, erre vall elnevezésében a „szamojéd“ jelző: chti PAAS. 243: K. (VILKUNA idézésében hibásan J.) *īarān-ləp* 'Pfeil mit zwei Spitzen (für Enten)' — valamint manysi P., K. *īō rη šoāms*, *īor yn sāmš* 'Wasservogelpfeil mit zwei Spitzen, dessen Spitzen etwas ausgebreitet, „sehr guter Pfeil“' (VILK. 358). A *lep* és a *šoāms* magában is villás madárnyílat jelent, — ezekről l. külön is, 4. és 40. sz.

35. Csapda-nyílak

A csapdákban használt nagyobb villás nyílaknak két olyan chanti elnevezését közli VILKUNA, — SIRELIUS nyomán, — melyben szerepel a 'csapda' fogalom két különböző szava: *at-nal* és *narvoinal*, helyesebben nyilván -*nal*, — l. *g't* 'Zaun' és *ņōryz* 'ein mit Stellbogen versehener Fang-zaun' (KARJ. 92a, 593ab), (VILK. 359).

¹¹³ L. LEHTISALO, Ableitungssuffixe 160, 181.

36. „ütő-nyíl“

Egyetlen adatunk van csak a következő chanti nyílnévre: *pōtīp* 'stumpfer Pfeil (um Eichhörnchen damit zu schießen)' (AHLQV.) Egyetlen, pontatlan lejegyzésű adatról lévén szó, minden megfigyelt kísérlet bizonytalan. Ennek tudatában ajánljuk a következő magyarázatot: talán manysi jövevényszó az északi chantiban, — a manysiban pedig a *puβt-*, *pūt-* 'stecken, stossen' ige denominális származéka lehet, 'lökő' értelemben.¹¹⁴ Hasonló képzésű eszközneveket a chantiban és a manysiban egyaránt szép számmal találunk, pl. KARJ. 606 b: *ñōχârpa* 'schnitzen (mit dem Messer), hobeln': *ñōχrâp* 'Messer, Gegenstand mit dem geschnitzt, geschabt wird', — VNGy. II, 0549: *sa'ir-* stb. 'vágni, törni': *sa'irêp* stb. 'fejsze' stb.

Hogy „lökő“-nek magyarázzunk egy mókusnyilat, azt az teszi lehetővé, hogy ez a nyíl valóban lökve öli meg a vadat.

D) Ismeretlen eredetű nyílnevek

37. manysi *juxér*

MUNKÁCSI szövegeiben szerepel egy hadinyíl: FL. *χūrēm punkpä ānt-juxér* 'háromhegyű szarubunkós nyíl' néven (VNGy. IV, 174. II, 0546).

Ezt a ritka — tudomásom szerint csak itt előforduló — nyílnevet MUNKÁCSI a *jugor* népnévvvel egyeztetette.¹¹⁵

MUNKÁCSI kalandos egyeztetésével szemben megfontolandónak látszik LAVOTHA véleménye, ő a magyar *gyak* 'tőr, pugio, hasta', *gyak-* 'szúr', *gyaka* 'hegyes fa' stb. szócsaláddal vetette össze.¹¹⁶ Bizonyos nehézséget látok abban, hogy éppen bunkós nyílról van szó, erre pedig nem a szúrás, hanem az ütés jellemző. Az is bizonytalanná teszi az etimológiát, hogy *gyak*-szavunknak ez a ritka származék lenne egyetlen megfelelője az obiugorságban. Újabb adatok felbukkanása talán fényt vethet erre a kérdésre.¹¹⁷

38. manysi: *šəpšən*

VILK. 373: K. *šəpšən* 'ein besonderer Pfeil, der eine runde, etwa 3 Zoll lange eiserne Spitze von der Stärke eines Bleistiftes hat. Die Spitze ist etwas stumpfer, als das angespitzte Ende eines Bleistiftes. Ein derartiger Pfeil dringt gut ins Wasser ein und mit ihm werden Wasservögel, die oft schnell tauchen, geschossen'. VILKUNA szerint lehetséges, hogy halásznak is vele.

39. manysi: *χarentép*

VNGy. IV, 115: *ānt khārentép*, 119: *ānt χarentép* 'háromágú szarunyíl'. VILK. 358: Szo. *kārnčtép*, Vag. *kəàrntép* 'Gabelpfeil'. 366: P. *kəàrntép* 'dreizackiger Geisterpfeil', ennek két szélső ága vas, közepe bronz. A vadász tegzésben mindig van belőle egy, a szellemek elűzésére.

¹¹⁴ A manysi szó etimológiájára l. TOIVONEN, UJb. XVII, 192.

¹¹⁵ Ethn. XX, 190.

¹¹⁶ MNy. XXXVII, 23.

¹¹⁷ *Gyak-* szavunkról másképp nyilatkozik FOKOS, MNy. XLVIII, 206.

MUNKÁCSI hasonlatként említi: mindkét helyen a gyorsaság jelképe. Arra nincs adatunk, hogy akár vadászatban, akár harcban használták volna.

40. chanti *lep*

KARJ. 488 b: DN. *lep*, *iäxlän lep* 'zweizinkige eiserne Pfeilspitze (zum Schiessen von Wasservögeln)'; Ts. *lep* 'Pfeilspitze' (AHLQV. Unter Wog. und Ostj. 211 (a különnyomatban 79), 3. sz. ábra); Kr. *lep* 'zweizinkige eiserne Pfeilspitze'; V. *lew* 'Pfeil mit zwei Spitzen (die Zinken der Spitzen lang), беловатка'; Vj. *lew* 'am Ende gegabelter Pfeil mit eiserner Spitze'; Mj. *lep* 'eine Pfeilart'; Trj. *lep* = V.; Ni., Kaz. *láp* 'am Ende gegabelte Pfeilspitze'; Kaz. *lā-pmō: A* 'Pfeil mit gegabelter Spitze'. ПАТК. *lep* 'kéthegyű nyíl'. ONGy. 108: *lapəl-vaj*; OH. I, 172–3: *lāwəlyāi* 'kéthegyű nyílnyel'. CASTR. *lep* 'Pfeil mit zwei Spitzen'. ПАТКАНОВ így ír róla: „Стрелы с железным двувилым наконечником (леп) предназначались для крупных зверей: медведей, лосей, оленей. Для птиц и мелкого зверя употреблялись такие-же, но более мелкие, железные и костяные стрелы». Тип 29. Villás nyilaknak nagyvadakra való használatáról l. VILKUNA 361.

Feltétlenül idetartozik még: PAAS. 1061: J. *lep* '2-kärkinen nuoli viritysjousta varten | Pfeil mit zwei Spitzen'. Az ugyanitt közölt K. *lep* 'yksinkärkinen nuoli (iksestään ampuvassa jousessa, jolla pyydetään saukkoja y. m. | Pfeil mit einer Spitze' adatot a nyíl egyes hegye elválasztja a fentiek-től. Kis gereznások, így vidrák lövésére azonban valóban használnak két-hegyű nyilakat, (l. 185. l.), — a *lep* funkciója tehát találkozhat a *lep*-ével. A funkciók egybeesése még szembetűnőbb a *iärän-lep* 'Pfeil mit zwei Spitzen (für Enten)' (tkp. „nyenyec-nyíl“, l. 34. sz.) változatnál (PAAS. 243). A K. *l*-jelölés csak változata az *l*-nek (XIV. lap), tehát aligha lehet kétségünk, hogy a *lep* azonos a címül írott nyílnévvel.

A Suomen Suku *lōhv* néven említi és közli rajzát is (III, 7). Villás nyilak képét l. még VILKUNA 355, 357, 360, — valamint AHLQVIST, Unter Wogulen und Ostjaken 79, 12. ábra.

41. chanti *tamar*

ПАТКАНОВ szójegyzékében szerepel a következő adat: *tamar* 'evet-vadászatra való bunkós nyíl'. БЕКЕ szójegyzékében: *tamar* 'stumpf'.

A többi chanti szótár nem említi a nyílnévet chanti szóként, — ezzel szemben a *pož* és a *lanj* nyílnév orosz jelentésként közli a szót KARJALAINEN.¹¹⁸ Az orosz szótárak közül ПАВЛОВСКИ-É ismeri *tomap*, *ramap* (Сиб.) 'Pfeil mit stumpfer, kröchnerer Spitze (bei den Ostjaken) zur Jagd auf Pelztiere'.

KÁLMÁN BÉLA az orosz szót a chantiból származtatja. Szerinte az oroszból ment volna át a sorba: *tamar* 'runder Pfeil mit einem Knopfe am Ende' (RADLOFF III, 996).¹¹⁹

Nem lehetetlen ugyan, hogy a nyílnév a KÁLMÁN BÉLA felvázolta úton terjedt volna el, de ez nem is bizonyos. Lehetséges, hogy olyasféle kultúrszó, mint a *lerj* (l. 3. cikk), a *šoamš* (l. 4. cikk). A chanti szókinsnek különben is csak a peremén lehet ez a nyílnév, mert másképp alighanem szerepelne chanti szóként legteljesebb szótárainkban, KARJALAINENÉben és PAASONENÉben.

¹¹⁸ L. a 2. és 3. cikket.

¹¹⁹ Acta Linguistica I, 264–5.

Chanti alapon nem tudjuk megmagyarázni a *tamar* nyílnév eredetét.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a *tamar* szó nem korlátozódik az oroszban sem a chanti nyíltípus megnevezésére. KANNISTO például egy manysi nyílnév értelmezésénél alkalmazza (FUF. XXIX, 172, — l. 2. sz. is). ABRAMOV is él ezzel a szóval (i. m. 407—8), — nem egészen világos, hogy orosz szak kifejezésként, vagy bennszülött szóként szerepel-e a szövegben.

IV.

Összefoglalás

Amint láttuk, a nyílak illetve nyílhegyek elég sok névvel szerepelnek az obi-ugor népek nyelvében. A nagyszámú nyílnév közül csak a *ńal* és a *pǝχ ~ pǝβət* vezethető vissza a finnugor együttélés korára, négy vagy hat eredeti nyílnév közös az obi-ugor nyelvekben (*lǝŋk ~ laχ, tǝimǝ's ~ šoǝmš; pos ~ pańš; sulǝ ~ sol; —* esetleg még *köste ńal ~ χǝslǝχ; səŋlǝ'w' ~ sǝχari*). A közös obiugor nyílnevek közül a két elsőnek távolabbi, nem rokon nyelvekben találhatjuk meg esetleges megfelelőjét.

A nyílnevek többsége (9.—41.) különnyelvi fejlemény az egyes obiugor nyelvekben. Ezeknek az újabb elnevezéseknek alapja az egyes nyílfajták funkciója, formája, anyaga, — esetleg eredete.

Az anyag egy kis része, — csak az egyik nyelvben előforduló nyílnevek, — (manysi *juxǝr, šǝpšǝn, χǝrentǝp, —* chanti *lǝp*) megmagyarázatlan maradt.

Feltűnően nagy anyagunk van a bunkós nyílakra (*pǝχ ~ pǝβət, lǝŋk ~ laχ, munǝ'fǝ ~ maχ'χǝp ńal, tǝ'ŋǝǝńot ~ lǝŋǝpǝ'χǝnǝpǝβət, pǝlǝp ńamǝr*) valamint bunkós-hegyes nyílakra (*wǝlǝp ~ ulp, köste ~ χǝslǝχ, lǝχ'ńal'f* stb., *ǝǝsǝ ńal'f*).

Ezt az aránylag nagy számot az magyarázza, hogy — amint már a bevezetésben is említettük, — a kisgereznások vadászata volt a főbb jövedelmi forrás, tehát az ezekre szolgáló nyílak voltak a legfontosabbak. A csont- vagy vasheggyel ellátott bunkós nyílak viszont fontos húsállatok: madarak elejtésére valók. Néprajzi leírásokban is gyakran szerepel ez a nyílfajta, — alighanem azért, mert a kutatóknak és utazóknak éppen ez a szokatlan forma tűnt fel. Valójában pedig nem ritka forma, — nemcsak Ázsiaszerte használják, de az északamerikai indiánok és az eszkimók is éltek vele.¹²⁰ Szibéria népeitől vették át az oroszok is, — náluk *tomara, bolit* a neve.¹²¹ Ezek közül az előbbi talán chanti eredetű (l. 41. sz.).

A két ősi nyílnév közül a *ńal* a nyíl fogalmának általános megjelölője. Számos speciális értelmű összetételben szerepel utótagként.

A *pǝχ ~ pǝβət* anyagunkban határozottan és félreérthetetlenül a bunkós nyíl neve, — mari megfelelőjének jelentése is erre utal. Feltehető, de nem bizonyítható, hogy ez a bunkósnyíl ősi, eredeti neve lehetett.

ADLER szerint a tompa mókusnyíl használata az orosz hódítóknak fizetett prém-jaszakkal függ össze.¹²² Ezzel szemben VILKUNA amellet tör lándzsát, hogy a bunkósnyíl igen ősi időkre megy vissza. Ha a régészeti leletek

¹²⁰ VILKUNA i. m. 345—6.

¹²¹ ADLER, i. m. 29.

¹²² I. h. 10.

elég ritkásak is, — amit különben részben megmagyaráz az, hogy a bunkó rendszeren fából, tehát romlandó anyagból készült, — véleménye elfogadhatónak látszik. A mókusvadászat egyik sajátos módja talán eredetére is rámutathat.

Ha mókust találnak a fán, addig döngetik a fát a fejsze fokával, míg a mókus le nem esik vagy megzavarodva ülve nem marad az ágon. Utóbbi esetben leverik és úgy ölik meg.¹²² A lappok meg éppen lepiszkálták botjukkal a mókust.¹²⁴

Egy érdekes mari adat is rávilágít magyarázatunk valószínű voltára. BEKE ÖPÖN még kéziratban lévő mari szótárában az *roßen* címszó értelmezésénél található a következő magyarázat: „mikor a mókus a fa tetején ül, az alsó ágaira köröskörül hálót feszítenek, aztán botot dobálva ijesztgetik a mókust; a mókus a fa tetejéről a hálóba keveredik; mókust fogtam hajszolva”. (Erre az adatra A. VÉRTES EDIT hívta fel a figyelmemet.) L. még WICHM.—UOT., *ignis* címszó alatt a komiban.

A bunkósnyíl lényege az, hogy nem szúr, hanem üt, amint ezt már feljebb is kifejtettük. Ez a nyílfajta tehát bot módjára viselkedik, méghozzá éppen olyan állat elejtésénél, amire máskor is szoktak bottal vadászni.

A bunkósnyílnak az egyszerű bottal való kapcsolatát mutatja a chanti *sulí* ~ manysi *sol* gyermeknyílnév is (l. 6. sz.). Amennyiben a *pötíp* nyílnév (36. sz.) magyarázata helyes, ez is arra vall, hogy a bunkósnyíl eredetileg egyszerű ütőszerszám.

Az olyan típusú nyílelnevezés, mint a fentebb már említett chanti *potíp* 'ütő' nem szorítkozik obi-ugor területre. Ismerünk egy kínai nyílnévet, amely ugyanezen az úton nyerte jelentését: *po* l. 'csont nyílhegy' (Ci-jün szótár, 1150), 2. 'ütés' (Jü-pien szótár, 543/1013).^{124a}

Ahogy a hegyesvégű nyíl a lándzsából származott, úgy származhatott a tompa bunkósnyíl az ősember első eszközéből, a botból, husángból. A bottal való ütésből a bot hajítása, majd íjjal való kilövése következett, csakúgy, mint a lándzsa esetében.¹²⁵

Talán az összes nyílformákat erre a két — ütő és szűrő — alaptípusra vezethetjük vissza. A két típus ügyes kombinációja a hegyes véggel ellátott bunkós madárnyíl.

ADLER abban látja a nyílformák differenciálódásának okát, hogy a nyíl harci fegyverből vadászeszköz lett.¹²⁶ Az íj és a nyíl természetesen kezdettől fogva egyben munkaeszköz és fegyver.¹²⁷ Differenciálódásának oka a lét-fenntartás szükségleteiben keresendő, — magyarázata az, hogy nemzedékek technikai tapasztalatainak felhalmozódásával újabb és újabb fogások, munkamódszerek és eljárások könnyítik az egyre célszerűbb szerszámok készítését és javítják azok minőségét is.

ADLER arra mutat rá,¹²⁸ hogy Nyugat-Szibériában a nyíl „elsatnyult”; nehéz, ormótlan lett, nem jól repül. Ez részben természetes is, mióta jelentősége

¹²³ AHLQVIST, Unter Wogulen und Ostjaken 32.

¹²⁴ ITKONEN, Suomen lappalaiset 8. l.

^{124a} A kínai nyílnév vonatkozó adatok a Csung hua ta ce tien-ből valók (Sangháj, 1935) (II. rész, 103. lap, 3. hasáb, 3. írásjegy), értük CSONGOR BARNABÁSNAK mondok köszönetet.

¹²⁵ ADLER, i. m. 34.

¹²⁶ l. m. 8.

¹²⁷ ENGELS, A természet dialektikája, Szikra 1951, 53. l.

¹²⁸ l. m. 10.

a tűzfegyverek elterjedésével csökkent. De meg kell jegyeznünk, hogy a nyilak egyik igen fontos fajtájának, a bűnkösnyílnak nem is vált hátrányára, ha nehezebb lett: a súlyos bűnkő biztosabban üti le az állatot, viszont úgysem szükséges, hogy nagyon messze repüljön, hiszen a mókusfélét nem is lehet messziről észrevenni, tehát nem is célozhatnak rá messziről.

Ma már a nyilat csak csapdákban alkalmazzák a vadászok, — de az obvidéki gyermekeknek még mindig kedves játéka a nyíllal való lövöldözés.¹²⁹

Az elmúlt évezredek veszedelmes fegyverét, céltudatosan kialakult vadászszerszámát, az íjat és a nyilat kiszorította a modernebb technika, de nyelvi és tárgyi emlékeinek feldolgozása még más érdekes következtetésekre is alkalmat adhat a kutatóknak.

Teljesen nyitva maradt például az a kérdés, hogyan lehetséges, hogy noha a különféle nyíltípusok használata nyilvánvalóan ősi időkre megy vissza, a nyílnevek igen tekintélyes része aránylag új az obi-ugor nyelvekben, — nem kis részük különnyelvi fejlemény, tehát legfeljebb néhány száz éves lehet. Nem lett volna egységes szava a fő nyíltípusoknak vagy talán kipusztult az obi-ugor nyelvekből? A kérdés sokkal nehezebb, semhogy így, röviden, csak az obi-ugor nyelvek nyíl-terminológiája alapján meg lehetne fejteni. Nem is megoldásként, csak mint lehetőséget említem meg, hogy talán a vadászok beszédét erősen korlátozó tabu-szabályok akadályozták meg az egységes és időtálló terminológia kifejlődését. Az olyan kifejezések, mint „medve-nyíl“, „róka-nyíl“, vagy akár „vas-nyíl“ természetesen aligha „titkosabbak“ másféle elnevezéseknél, ezeket tehát semmiképpen sem tarthatjuk tabu-kifejezéseknek. A tabu hatására nem egyes kifejezések, hanem éppen az egységes terminológia hiánya vagy legalább is igen korlátozott mértéke vall.

*

Dolgozatom végére érve kedves kötelességem köszönetet mondani azoknak, akik tanácsaikkal, bírálatukkal segítették munkámat: HAJDÚ PÉTER-nek, K. SAL ÉVÁNAK és U. KÓHALMI KATALINNAK.

CS. FALUDI ÁGOTA

¹²⁹ REJNSZON — PRAVGYIN, COB. ЭТН. 1949/3, 114—5. l.

Néhány chanti absztraktumképzőről

1. Absztrakt fogalmak elnevezése a chantiban

„A nyelv, minthogy közvetlen kapcsolatban áll a gondolkodással, regisztrálja és szavakban, szavakból fűzött mondatokban lerögzíti a gondolkodás munkájának eredményeit, az ember megismerő tevékenységének vívmányait és így lehetővé teszi a gondolatcsereét az emberi társadalomban“ — írja J. V. SZTÁLIN (A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései², 19. l.).

Az emberi agy fejlett tevékenységének eredménye az absztrakt fogalmak megismerése és nyelvi kifejezése. Hosszú az út az ember mindennapi életében megismerhető jelenségek, mint az *éhség*, *sötétség* stb. absztrahálásától bonyolult fogalmak elvonásáig, amilyen pl. a *fejlődés*, a *társadalom* stb. Ahogy az absztrakt fogalmak száma növekszik a társadalom tagjainak tudatában, úgy a nyelvben is kialakulnak az absztrakcióknak legjobban megfelelő nyelvi elemek, kategóriák. Semmiképpen sem érthetünk egyet LAGERCRANTZ-cal, aki a TOIVONEN- emlékkönyvben (SUSToim. 98. k., 107—123. l.) azt állítja, hogy az „arktikus“ nyelvek, — ide számítja az obiugorokat és a szamojédeket is — nem képesek absztrakt fogalmak kifejezésére, hacsak valamely indoeurópai nyelvvel nem kerülnek szorosabb kapcsolatba. Kétségtelen, hogy a történelmi fejlődés alacsonyabb fokain kevesebb szüksége van a nyelvközösségnek absztrakt fogalmak kifejezésére, de a lehetségre mindenestre megvan rá.

Mint a legtöbb nyelvben, úgy a chantiban is többféle módja van az absztrakt fogalmak kifejezésének. Van bizonyos — bár nem éles — különbség a között, hogy a kifejezendő fogalom cselekvésből vagy tulajdonságból vonódott-e el: az utóbbi típusnak van ősi, finnugor kori képzője, míg az elsőt több, különböző eszközzel alkothatjuk.

A chanti nyelvnek nincsenek szorosan vett nyelvmelékei, de kétségtelen, hogy a népköltészeti alkotások, ezek közül is főként az énekek nyelvezete igen régies, — szinte nyelvméleknek tekinthető. A mult század közepének nyelvállapotát oroszok által készített bibliafordítások képviselik. A századforduló nyelvjárásairól PAASONEN és KARJALAINEN szótárából meríthetünk gazdag anyagot. Az új chanti nemzeti nyelvre vonatkozóan módunkban állt számos irodalmi kiadványt feldolgozni.¹

Az ily módon történelmi szempontból osztályozott anyagban észrevehetjük a képzésmódok bizonyos mértékű rétegződését.

A tulajdonságot jelentő absztraktumok *-ät*, *-it* képzője mind a régi, mind az új anyagban gyakori (l. alább is).

A hősénekekben általában ritkán fordul elő deverbális absztraktum, — ha mégis, rendszeren igenévvvel fejeződik ki, pl. *харәһ уәš харәmnә šöštәм*, *әуәлт* 'a teres városom terén lépdelésem közben' (OH. I, 229): ragozott infini-

¹ A rövidítések jegyzékét l. a cikk végén.

tivus.¹ A multidejű melléknévi igenév gyakoribb, pl. *ǰāndəm* 'varrás' (OH. I, 233), tkp. 'varrott (dolog)'. AHLQVISTnál van *kaslim* 'Umziehen, Auswanderung', *pirijim* 'Wahl', KARJALAINENNél (126 b) *ōpām* 'Schlaf, Traum' stb.

Előfordul az -s névszóképző is absztraháló szerepben, pl. *ālmās* 'emelés' (OH. I, 225), vagy *nāmās* 'Verstand' (KARJ. 582 a, stb.).

A szótárakban van -p képzős deverbális absztraktum is, pl. *paltap* 'Furcht' (AHLQV.), *āmtap* 'Freude' (PAAS. — DONN., I. OH. I, 53 stb.), *p'g'mt'ap* 'Lehre' (KARJ. 705 a).

Önálló szóból agglutinálódott absztraktumképzőket is ismer a chanti nyelv. Így például a -*yer* 'dolog' utótagú deverbális absztraktumok előfordulnak a népköltészeti anyagban is, de csak az új irodalmi kiadványokban lettek gyakoriak, pl. *χalti wēr* 'Sterbesache, Sterben' (OVd. II, 120), *иньсисты вер* 'kérdés, kérdezni való' (Полк 20, 145); *рохпийты вер* 'ложь' (ADR. 24); *тякты вер* 'lövés' (Полк 126) stb.

Jelentéstanilag rokon a fentivel az *ot* 'dolog' utótagú absztraktum, pl. *tuñttot* 'чтение' (Языки и писм. I, 204), — erről l. még alább.

Néhány esetben az ige töve fejezi ki a cselekvés absztraktumát: *pā'pār* 'Gespräch, Unterhaltung' (KARJ. 766 b), Irod. Ленин *номтыр* 'речь Ленина' (Зимн.. 61).

Végül a -*psi* képző a népköltészeti anyagban csak szórványosan fordul elő. Aránya AHLQVIST majd KARJALAINEN szótárában megváltozik: ezekben a forrásokban már elég sok a -*psi* (illetve AHLQVIST-nál -*psa*) képző. Virágkorát a modern szövegekben érte el, ahol már ki is szorítja lassanként az eddig ismert absztraktum-képzőket és egyeduralkodóvá válik. Így a *pā'pār*, *номтыр* mellett megjelent a Kr. *pātārtāpsz* 'Rede, Redeweise'; Kaz. *pōtārtāpsī* 'Redeweise, Art zu Sprechen od. zu Erzählen'; O. *podārdsβsi* = Kaz. -DT. *pātārtāpsz* 'das Sprechen, Reden (?)' (KARJ. 766—7). A *p'g'mt'ap*-nél újabb forma a *пампынсы* 'megjegyzés, tanács, utasítás' (Полк 104, Зимний 108). Az infinitivuszos *šōštēm* absztraktumot kiszorítja a *шүүшүүтынсы* 'гуляние, походка' (ADR. 13, 40). Az elég ritka *тякты вер*-rel szemben igen gyakori a *тяктынсы* 'обстрел' (Тух. 40; Полк 94; Зимний 28, 52 stb.). Az öröm kifejezése is gyakrabban fordul elő -*psi*, mint -*p* képzővel: DN. *ā'mvāpsz*; Kr. *ā'mtāpsz*; Ni. *āmtāpsz* 'Freude'; Kaz. *g'mtāpsī* 'Geschenk, Gabe' (KARJ. 48 a), Irod. *амтынсы* 'волнение' (ADR. 8). A *tuñttot*-ot felváltotta a *туңгмынсы* 'чтение' (ADR. 60). A modern anyagban már *тэңсы* 'куча' áll (CSAR. 47) *tēpāt* 'Speise, Essen' helyett. *kaslim* helyett már AHLQVISTnál is van *kaslīpsa* 'Auswanderung'. A *paltap*-ot az újabb anyagban *pattāpsi*, a *pirijim*-ot *pī'rījāpsī* helyettesíti (KARJ. 724 b).

Az alábbiakban az említett képzők közül hárommal (-*ot*, -*t*, -*psi*) foglalkozunk bővebben.

Ha nem is tudnék minden más típusú absztraktum mellé -*psi* képzőset állítani, annyit így is megállapíthatunk, hogy a tendencia határozottan a -*psi* képző terjeszkedése a többi képzésmód rovására.

2. Az -ot képző

Eljebb említettük az -*ot* képzőt. Ez a képző járulhat melléknévhez, ez es a főnévben megjelölt tulajdonsággal bíró személyt vagy tárgyat jelent. Járulhat igékhez, igetövekhez vagy inkább igenevekhez is, ilyenkor

¹ Ilyen példákat l. még SCHÜTZ, NYK. XL. 60—1

à cselekvő személyt vagy a cselekvés tárgyát, eszközét jelöli. A fentebb említett absztraktumképző funkció aránylag a legritkább.

Az *-ot* agglutinált képző (l. KSz. VII. 90; Языки и письменность народов севера I. 204; OVd. II. 158). Él még a chanti nyelvben önállóan is ez a szó, l. pl. KARJ. 100 b: DN. *āt* 'esine, kapine (yhdyssan.) Sache, Ding (in Zusammensetz.)'; V. *ōt* = DN.; Vj. *ōt* = DN.; Likr. *ot*, Mj. *ot* = DN.; Trj. *ōt* = DN.; Ni. *ōt*; Kaz. *ōt* = DN.; (ugyanott számos kapcsolatban is). Irod. *om* 'прибор' = *пормыс* (ADR. 41). ősi finnugor szó, a magyar *izé* megfelelője (l. SzófSz.).

Lássunk néhány példát az *-ot* képző használatára.

K. *tētāt* [**tēt-āt*] 'ruoka, пища | Speise'; J. *ūt-ot*, *ūt-ot* (*ōām*, *ōtēm*) id. K. *tētāt* 'kuolleen l. kuolleiden muistojuhla (3, 10, 40 ja ?? 100 : na p : nä kuoleman jälkeen ja yleinen muistojuhla 3 kertaa vuodessa) | Gedächtnisfest für den od. die Verstorbenen' (PAAS. 2492). DN. *tēpāt* | 'ruoka | Speise, Essen'; Ts. *tēpān*: *tēpānuž* *iē tšōt* 'ei syö, ruoka ei mene | er isst nicht, des Essen geht nicht herunter'; Kr. *tētāt* = DN.; V. *ūtōt* 'ruokatavara(t), ruoka; juoma; eväs; харч, запас | Essware(n), Speise; Getränk; Wegkost'; Vj. *intōt* = DN.; Trj. *ūtōt* 'ruoka, ruoka-vara, -tavara(t) | Speise; Essvorrat, -ware(n); Kaz. *ūtōt* 'ruoka-aine, -tavara | Nahrungsmittel, Essware (KARJ. 1100 b); Š. *tēt-ōt*; Szi. *let-ōt*; Irod. *tētōt* 'Speise' (STEIN. Gramm. 160). *tēdot*, *tēdat* 'étel, táplálék | Nahrung, Essen' (ПАТК.) *tētāt* 'Essen, Speise' (АНЛВQ.) Irod. *mōm* 'еда, провизия, продукт' (ADR. 15, 43; Тyx. 7; HVATAJ 89; stb. stb.).

DN. *iāntāt* (< *iāntā-āt*) 'juoma, juominen, питье, напиток | Getränk, Trank'; Trj. *iē-n tōt* 'juoma, juotava | Getränk, etw. trinkbares'; Kaz. *iā-n's ōt* 'vesi (karhunpeijaisten aikana) | Wasser (beim Bärenfest)' KARJ. 177 a. K. *iān'kē(ə)-āt* 'juoma | Getränk' (PAAS 273). Irod. *яньсm* 'inni-való' (HVATAJ 88).

J. *iāntāyt-ot*; K. *iāntāt* 'leikkikalu | Spielzeug' (PAAS. 239). Irod. *ēmōm* 'játék, игрушка' (HVATAJ 63, ADR. 20, — az előbbiben *ēm-mōm*-nak szótagolva, valamint *ēmōm* (Полк 64) és *ēmты oтым* 'игрушки' МАМИН-СЗИБИРЯК 36, ide tartozik DN. *iā-nītāt* 'leikki, peli; игра | Spiel' (KARJ. 175 a).

DN. *āiēmāt*; Kr. *āiēmāt* 'löytökalu | Fundsache' (KARJ. 13 b). K. *āiēm-āt* 'löytö, находка, Fund'; J. *āiēm-ot* id. (PAAS. 5).

DN. *xevēm(āt)* 'jäljelle jäänyt, остальной | übriggeblieben, übrig'; Kr. *xevēmāt* 'jätetty kapine | zurückgelassenes Gerät'; V. *kēvēmōt* (pl. *-ōtāt*) 'jäännös, jäljelle jäänyt, остаток | Rest, Übriggebliebenes' KARJ. 347 a. Irod. *хасим oтым* 'отсталые', (Тyx. 38, — a szöveg szerint emberekről van szó).

Az utóbbi példa már átvezet abba a csoportba, ahol az *-ot* utótag élőlényt — embert, de még gyakrabban szellemet jelent: Kaz. *e'neertōt* '„ylimmän“ manalan haltia... | Geist des „obersten“ Totenreiches...' (KARJ. 37—8).

Trj. *āi-āyōt* 'isä-, äitivainaja | der verstorbene Vater, die v. Mutter; Ni. *ūtōt* 'Name des verstorbenen Vaters od. der verstorbenen Mutter' (KARJ. 6 b).

DN. *χōnpēmāt*; Kr. *χōntēmāt*; Kaz. *χōnta'mōt* 'Flüchtling, Ausreisser' (KARJ. 319 b).

Kam. *χōrtā't* 'haamu, kummitus | Gespenst, Schemen' (KARJ. 331 b)

Ni. *kāštət ɔt* 'дѣвол (myös haukkumasana) | Teufel (auch Schimpfwort)'; Kaz. (az Ob felett) *kaiš'tət ɔt* (ritkán) (KARJ. 439 b).

Kr. *mī tšəŋət* 'vanki, arestantti | Gefangener, Arrestant' (KARJ. 550 a).

V. *ōk'mōt* 'lapsi, ребенок | Kind' (KARJ. 24).

S. *wōšəŋ ɔt* 'Toter' (STEIN. Gramm. 166).

Betegségnévben: Trj. *'āt' ɔt* 'rokko, оспа | Blattern, Pocken' (KARJ. 107 b).

A fenti példák általában nem absztraktumok, kivételt csak a *lunpttot* 'чтение', a *iā'ni'ttət* 'Spiel', *iānt'āt* 'Getränk, Trank', valamint az irodalmi nyelvi *иысцтот* 'вопрос' (ADR. 8) képeznek.

Az *ot* 'dolog, lény' szó is elindult tehát a képzővé válás útján. A cselekvés tárgyán és eszközén kívül néhány esetben magát a cselekvést is jelzi az *-ot* képzős szó. A 'dolog, lény' jelentésű összetétel-utótag képzővé válásának jelentéstana emlékeztet a tibeti *bu* 'gyermek' szó sorsára, — erről még lásd alább.

3. A -i képző

Mint már említettük, mellékevekből rendszeren egy *-t* képző alkot absztraktumokat. Például:

DN. *χōu* 'pitkä, длинный, долгий | lang', stb. (KARJ. 285 b) ~ DN. *χōua't* 'pituus | Länge'; DT. *χōuittā* 'pitkin | entlang, längs'; V. *kōya't* = DN.; Vj. *kōya't* = DN.; Trj. *kōuyi't* 'pituus; pituinen; myöten, pitkin; pitkinpäin | Länge; lang; entlang, an—hin; der Länge nach'; Ni. *χōuāt*; Kaz. *χōua't* 'pituus, pituinen; pitkin, pituussuuntaan (jokea, lattia ym.) | Länge, lang; entlang, längs (des Flusses, des Fussbodens usw.)'; O. *χōuāt* = Kaz. (KARJ. 286—7). K. *χōuāt* 'pituus | Länge' (PAAS.—DONN. 546). S. *χūwat*; Irod. *huvat* 'Länge, lang; längs, während (Postpos.)' (STEIN., Gram. 140). *χūwat* 'Länge, längs' (AHLQV.). Irod. *χυσам* 'расстояние' (ADR. 47).

DN. *ar* 'viel' stb. (KARJ. 70 b) ~ Trj. *'ār'i't* 'paljous, -verran | Menge; soviel wie'; Ni. *ārāt*; Kaz. *ārāt* 'paljous | Menge'; O. *ārāt* = Kaz. (KARJ. 71 a). J. *mūw-ārīt* 'kuinka paljon? kuinka monta? | wie viel? wie viele? (PAAS.—DONN. 1300). *arat* 'Anzahl, Menge' (AHLQV.). *arat* 'sokaság, tömeg | Menge, Masse' (PATK.). S., Szi. *arat* 'Menge, Vielheit; viel' (STEIN. Gram. 135).

DN. *pət* 'korkea (puu) | hoch (Baum)' stb. (KARJ. 777 a) ~ Kr. *pətāt* (?) 'korkeus | Höhe, Länge'; V. *pələ't* 'korkeus | Höhe'; Vj. *pələ't* stb. = V.; Trj. *pə'it* 'korkeus; korkuinen | Höhe, Länge; hoch, lang; Ni. *pātāt*; Kaz. *pāla't* = Trj.; O. *ppl'it* = Trj. (KARJ. 777 ab). *pālat* 'Höhe; Grösse' (AHLQV.). S. *pātāt* 'Höhe; hoch' (STEIN. Gram. 153) *pālāt* (ÉOM. 31); *pālāt* (OH. II, 9) stb. 'magasságú'.

DN. *kəřš* 'hoch, hochgewachsen, lang' (KARJ. 430 a) ~ DN. *kəřšätt'e't* 'korkeus | Höhe'; DT. *kəřšätt*; Kr. *kəřšätt* = DN.; Ni. *kār'sāt*; Kaz. *kār'sāt* 'korkeus; korkuinen | Höhe; (so uns so) hoch' (KARJ. 430 b). Irod. *карсам* 'высота' (ADR. 10).

DN. *mət* 'syvä, глубокий | tief' (KARJ. 556 a) ~ DN. *məpāt*, *mep'e't* 'syvyys | Tiefe'; Kr. *mətāt*, *-ätt* 'syvyys; syvyinen (vesi) | Tiefe; tief (Wasser); V. *mələ't* = DN.; Vj. *mələ't* = DN.; Trj. *mə'it* 'syvyys; syvyinen (astia, vesi) | Tiefe; tief (Gefäss, Wasser)' Ni. *mātāt*; Kaz. *māla't*, *-a't* 'syvyys; syvyinen | Tiefe; tief'; O. *mplāt* (KARJ. 557 a). Irod. *матат* 'глубина' (ADR. 112).

Ismeretlen tóból: DN. *təuä't* 'von der Grösse, ein Mass fassend, -voll'; Kr. *təuä'tt3: xu'itəuä'tt3 uöi3* 'toisvuotinen karhu | Bär im zweiten Jahr'¹; V. *lōya't: əlōyāt k'ul* 'одномерная рыба | Fisch von gleicher Grösse'; Vj. *iōya't* stb.; *uvy pəntā iōyātəy iəs* 'tuli veronmaksuikään | er wurde so alt, dass er Steuern zahlen musste'²; Trj. *lōyū't* stb. 'mittainen, määräinen, (johonkin, joksikin) kelpaava kykenevä | von bestimmtem Mass, von bestimmter Menge, (zu etw.) geeignet, fähig'; Ni. *təuä'tt3* = Kaz.; Kaz. *lōya't* 'suurus; suurinen, -mittainen | Grösse; -gross, -mässig'; O. *lōya't* = Kaz. (KARJ. 1046—7.) J. *lōwāt: kē l. iəm wərā* 'tee hyvin! сделай милость! bitte (sehr)!'³ (PAAS. 1121). AK. *tvatta, tuatta*; KK. *tvetta* 'nagyságú | von der Grösse von dem Wuchse (wird nach dem bestimmenden Worte gesetzt)'. S. *tōwat*; Irod. *lōvat* 'Grösse' (STEIN., Gram. 162.). *myam* 'величина, размер' (ADR. 6, 46).

Az *-at* képzős főnév rendszerint olyan szintagma utótagja, melynek, előtagja pontosan utal az utótagban megadott tulajdonság mértékére. Pl. *sör-kua'at* 'szár-vastagságú' (ÉOM. 51); *sānšijen matat* 'Knietief' (OVd. I, 400); *i-si-lōyāt pələl* 'ugyanannyi fele' (OH. II, 67); *xò-ōx lōyāt* 'férfi-fej nagyságú' (ÉOM. 107); *sòx-kāyər-pālāt* 'tok-verő [é. kalapács] magasságú' (OH. II, 9); *me-uyə'ri:t* 'wieviel' (KARJ. 496) stb., stb.

4. Az *-ot* és a *-t* képző esetleges összefüggéséről

Amint láttuk, némi jelentésbeli hasonlóság van a 3. és a 4. pontban tárgyalt képzők között. Az első mindenesetre inkább a cselekvő személyre vagy a cselekvés tárgyára vonatkozik; néha pedig egy olyan személyre vagy tárgyra, amelyre az előtagként álló melléknév utal. A második pedig mindig a fő-melléknév absztrakciója.

SCHÜTZ (NyK. XL, 44) „Egyéb, részben nem világos funkciójú képzők” című fejezetben szól a *-t* (*-at, -at*) képzőről, amelyik „mellékevekből képez főneveket, melyek rendszeren valamely dolog nagyságát, mértékét határozzák meg”. Megemlíti, hogy a képző mind alakját, mind alkalmazását tekintve egyezik egy manysi képzővel, l. NyK. XXXIV, 451. LEHTISALO (i. m. 317) egy urali **tt* képzőből magyarázza mind a manysi, mind a chanti *-t* denomiális nomenképzőt.⁴

Bár könnyen elképzelhető lenne az, hogy az *-ot* utótag a képzővé válás útján eljusson a határozott absztraktum-képzőfunkcióig, — hiszen idegen agglutinált képző (l. alább) példánk nagyrésze is éppen melléknévi absztraktumokat képez, — mégis valószínűbbnek látszik LEHTISALO véleménye. Képzőnk valóban összefügghet az említett manysi képzővel (l. *mil* 'mély': *milīt* 'mélység' stb., i. h.), tehát primer képző.

Az persze nem látszik lehetetlennek, hogy a — különben is ritka — absztraháló funkciót az *-ot* képző az igen hasonló hangalakú *-at*-tól kölcsönözte. Azonban ennek feltevése sem szükségszerű: egy 'dolog' utótag magától is fejlődhetett absztraktumjelölővé, amint azt a *wer* esetében is láttuk.

¹ Tkp. „embernagyságú állat”.

² Tkp. „pénzt adó nagyságúvá lett”.

³ Tkp. „Ilyen nagy jót tégy”.

⁴ Másképp BEKE, KSz. XII, 271—3 és a A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei III. k. 84. l.

5. A *psi* ~ *pes* képző irodalma

A *-psi* ~ *pes* képzővel tudomásom szerint elsőnek HUNFALVY foglalkozott (NyK XI, 60—1). VOLOGODSZKIJ alapján számos példát említ az északi chant *p* + *sa* deverbális nomenképzőre, így *aktipsa* 'gyűjtés', *amtipsa* 'öröm', *lalipsa* 'csatázás', *nağipsa* 'nevetés' stb. A *p* + *s(as)*-ra példa: *levipas* 'étel', *velpas* 'fegyver', *volpas* 'élet'. A két képzőt HUNFALVY azonos eredetűnek vélte.

BUDENZ határozottan szétválasztja a kettőt (UA. 182). A *-psa* első elemét képzőnek, *-sa* részét a *sagat*, *sajit* 'szerint, -on által' szónak tartja. A *-pas* -*p*-je ugyanaz a képző, de utótagja egy *as* 'dolog' szó, amelyik manysiból *aš* alakban ismeretes. Egyik magyarázat sem ütközne különösebb jelentéstani akadályba, hangtani okokból mégis el kell vetnünk, l. LEHTISALO, Ableitungssuffixe 255. HUNFALVY és BUDENZ csak az északi nyelvjárásterületről ismerték képzőnket.

SCHÜTZ (NyK. XL, 70) a mozzanatos -*p* és a deverbális -*s* képző összetapadásával magyarázza. A *-psi*-t és *pəs*-t együtt tárgyalja.

LEHTISALO (i. h.) szintén összetett képzőnek tartja, de az előtagban nem mozzanatos képzőt lát, mint SCHÜTZ, hanem mint BUDENZ és HUNFALVY a -*p* deverbális nomenképzőt, — azt, amelyik pl. a *įntop* 'Nadel' szóban (a *įntam* 'nähen' ige származékában) van. A képző utótagjáról LEHTISALO nem nyilatkozik.

STEINITZ leíró szempontú nyelvtanai (ЯЗЫКИ И ПИСМЕН. I, 204 és Gram. 49) is említenek egy *psi* és egy *-pes* képzőt, de eredetükkel nem foglalkozik a szerző.

Képzőnket tehát már eddig is összetett képzőnek tartották. Az eddigi véleményekből annyit kell elfogadnunk, hogy a képző előtagja csak a -*p* nomenképző lehet, amelyik, mint fentebb láttuk, magában is képezhet absztraktumokat. Az utótag megoldását azonban új utakon kell keresnünk.

Mielőtt azonban elindulnánk ezen az új uton, meg kell vizsgálnunk egy másik lehetőséget is.

LEHTISALO — képzőnktől függetlenül — említ egy szelkup *-psa*, *-psä*, *-psi* deverbális nomen és nomen instrumenti képzőt. Pl. *tü-* 'kommen'-ből *tüpsi* 'das Kommen'. Ez a -*p* nom. deverb. és egy **tšu* képző összetételéből keletkezett a szamojédban. Az egyezés mind hangalak, mind jelentés szempontjából feltűnő. Kézenfekvő volna, hogy átvételre gondoljunk egyik vagy másik irányban. Az átadó nyelv ez esetben a szamojéd lehetne, mert ott szélesebb körben el van terjedve, l. nyenyec *χiñnaptš* 'Gesang' a *χiñnoť* 'singen' igéből (LEHTISALO i. m. 258—61., l. ЯЗЫКИ ... I, 10) is.

Erről a tetszetős és egyszerű magyarázatról mégis le kell mondanunk. Alább még, — más összefüggésben — látni fogjuk, hogy az elterjedés góca a chantiban a nyugati nyelvjárásterület (vagyis az északi nyelvjárások és a déliek közül a nyugatra esők, pl. a Kr., DN. stb.). Ezen a területen pedig szó sem lehet érintkezésről a chantik és lényegesen keletebbre lakó szelkupok között. Az ezen a vidéken beszélt nyenyec nyelvjárásokban a képző hangalakja *-apts*, ez pedig nem válhatott volna *-psi*-vé a chantiban. Igaz, hogy az erdei nyenyecben — HAJDÚ PÉTER figyelemztetése szerint — Lj. -*Bseä*, Ni. -*Bsce* a képző hangalakja, — erdei nyenyecekkel pedig érintkeztek a chantik. LEHTISALO erdei nyenyec szövegeiben azonban nem találtam ezt a képzőt, — ott is olyan ritka lehet, mint a chantiban. Ahhoz, hogy egy ritka

és elég nehezen megfogható jelentésű képzőt egy nyelvközösség átvegyen egy másiktól, elég széleskörű kétnyelvűség szükséges, vagy legalább is az átvevő nyelvközösség részéről az átadó nyelvnek elterjedt alapos ismeretét kell feltennünk. Hogy ezek a feltételek adva voltak-e a képző keletkezésének idejében, arra nincsen biztos adatunk.

Más úton kell tehát megkísérelnünk képzőnk magyarázatát.

Az *-s* elem lehetne ugyanaz az urali *-*s>* chanti *-s* deverbális nomen-képző, amelyik a *nāmās* 'Verstand, Vernunft, Sinn' szóban, a *nōm-* 'sich erinnern' származékában van (LEHTISALO, i. m. 199). Amint fentebb láttuk, ez máskor is jelent absztraktumot, jelentéstani akadálya tehát nem lenne az egyeztetésnek. De mivel magyarázhatnánk meg a vokalikus szöveget? Uráli **-j* képzőre nem gondolhatunk, mert abból chantiban mindig *-i* lett (i. m. 53, 57).

Mielőtt megpróbálnánk fényt deríteni képzőnk eredetére, vizsgáljuk meg egyéb szempontokból.

6. A *-psi* képző funkciói

a) A leggyakoribb eset az, hogy a *-psi* képzős szó a tő-ige absztraktuma maga a történés, vagy cselekvés.

Így pl. DN. *āttā-dəpsz* 'Betrug', l. *āttā-ttā*, 'betrügen' (KARJ. 108 b).

Kaz. *χοΑ'Α'əpsī* 'das Räuspern; der Hu'ten', l. *χupəstā* 'husten, sich räuspern' KARJ. 365—6.

nollipsa 'Schwur, Eid' AHLQV. DT. *huitəpsz* 'Schwur, Eid'; Vj. *nu'f'wəs (-lw-)* 'Schwur (beim Kopf des Bären, beim Feuer)'; Ni. *huitəpsz*; Kaz. *hōAtəpsī*; O. *hōldəpsi* 'Eid' (KARJ. 653 a); irod. *ноттыпсы* 'клятва' ADR. 21. l. *nu'ttəpā* 'bei Gott schwören, fluchen' KARJ. 652 b.

Irod. *пойкыпсы* 'поклон' (ADR. 38). Töve: *поикта* 'утешать' (по. 58). Azonos jelentésben képző nélkül Ni. *χōik'* 'Bitte' KARJ. 659 b és *pojek* 'Bitte', *poikem* stb. 'bitten, flehen' AHLQV.

Irod. *сиськи туйтымыпсы* 'шебетание', l. *туйта* 'шебетать' ADR. 61.

Irod. *ангырмыпсы* 'взгляд' ADR. 6; Полк 105, 110; l. *ə-ŋərmī-ttā* 'schauen, gücken' KARJ. 37 b.

Ni. *āktəpsz*, Kaz. *āktəpsī* 'Versammlung' KARJ. 29; Irod. *актыпсы* 'сбори' Зимный 12. Elterő jelentésben *aktipsa* 'Sammeln; Gebühren, Zoll' AHLQV. Töve: *əgəttā* 'sammeln stb.' KARJ. 28 a.

Irod. *меныпсы* 'сгибание' ADR. 49; töve *mānəpā*, 'sich beugen, sich verbeugen stb.' KARJ. 523 b.

tītīpsa 'Bestürzung, Verwirrung' AHLQV.; Kaz. *Atəpsī* subst. verb., l. *Atī* 'sich vermischen, durcheinanderkommen (Gegenstände u. a.)' KARJ. 1111—2.

Irt. *χurməpsa* 'harag, bosszúság', l. *χurmem* 'haragudni, bosszankodva nem enni s nem inni' PATK.

Irod. *пирсямыпсы* 'старость' ADR. 53. Töve *pīr'sa-mtīviAtī* (akt.) 'vorzeitig altern (Müssiggänger, Faulenzer)' KARJ. 730 a.

Irod. *торпыпсы* 'hajnyírás' (Полк 96). L. *tārītā* 'rasieren, (einen anderen) rasieren', — más nyelvjárásokban 'schneiden' is KARJ. 1092—3.

b) Néhány esetben konkrét jelentése van a *-psi* képzős szavaknak, pl.

Ni. *kertəpsz* 'Wendespuren' (d. h. Spuren auf dem Weg, aus denen man sieht, dass z. B. ein Pferd umgedreht worden ist); Kaz. *kərtəpsī* 'Umkreis (einer geradewandigen Mütze)' KARJ. 426 a. Irod. *əχ керыпсы* 'возврат';

керымынсы 'оборот, керыиынсы 'поворот' ADR. 7, 30, 36. Töve: *k̄ōrəytā* 'sich umdrehen (in Drehung verzetzt)' stb., uo. 424a.

K. *kəšpəs*; J. *kəšpəs* 'als Stosssnaht oder Kante genähtes Stück' (PAAS. 752, továbbí összetételekben 2016, 2556 is). Igei alapszavát nem ismerem. Talán összetartozik a következővel: DT. (ritkán) *kəšpəs* 'Überzug des Pelzes'; Vj. *kētūas* id.; Trj. *kəšpəs* 'loser Überzug (des Pelzes usw.)'; Ni. *kāžəps* 'Flicken des Futters (?)'; Kaz. *kāžəpsi* = DT. KARJ. 445a. Töve: Ni. *kāštā* '„überziehen“, den (fertig genähten) Überzug an die Pelzstücke annähen, den (zuvor getränkt genähten) Überzug des Pelzes und die Pelzstücke zusammennähen' stb., uo. 444 b.

Ni. *kīrəps*; Kaz. *kīrəpsi* 'Fuge (am Zugnetz)', l. *kīrəpā* 'überwändiglich nähen, anheften' KARJ. 435 a.

Trj. *kīr'pəs* 'Besatz, Saum, Verbrämung (am Rand eines Kleidungsstückes)', l. *kā'r'tā* 'säumen, besetzen' KARJ. 434 b.

Irod. *epmьны* 'válaszfal, перграда' Полк 35; ADR. 41. Töve: *epmьma* 'перградить' uo. KARJALAINEN szótárában van egy *ie'r'tā* 'im Wege stehen' stb. ige (188 a), — ennek pedig egy *ie'rtəp* 'Kiste, Behälter (im Speicher); Bretterschlag; Wand des Schlags'; O. *ie'rdəβ*, *ie'rdəβ* = Kaz., 'Zaun; Bretterwand (des Hofes)' származéka (189 a), — ezek természetesen mind ugyanabba a szócsaládba tartoznak.

J. *lātəpsi* 'Wasserlache, Pfütze' PAAS. 1014; Mj. *lātəpsi* 'Graben, Grube' KARJ. 493 b. Töve: *lātəta* 'begraben (einen Toten)' uo.

K. *pəwtəps* 'Geschwulst, Geschwür' PAAS. 1919; Mj. *pəwtəps*; Trj. *p'əwtəps* subst. verb.; Ni. *pūwtəps*, Kaz. *pūwtəpsi*; O. *pūwtəpsi* 'Anschwellung' KARJ. 663 a, l. *pəwtəp'tā* 'anschwellen', uo. 662b.

Szav. *tšəpəps*: *tš. nən ā' ū' nətənn tāgān* — 'drängt euere vielen Kleider'; Kr. *tšəpəps*: *tš. nən utšām ūertūet xā'itənətā* 'lass sie (2) am Leben, bis für mich die Mitgift bereit gemacht wird'; Kaz. *tšəpəpsi* (in Sagen, Liedern, selt. auch in der heutigen Rede) 'Mitgift' KARJ. 962 b. Érdekes értelmzéssel szerepel a szó REGULY szövegeiben: *mən-nə sčəpsā lēllēu* 'menyasszonynak való kasba ültetjük' (OH. I, 55, 57 stb.). L. még K. *tšəpəps* (fl.): *tšəpəpsə-nən ūtšə'n pənə*, *xom tāntsa nən ūtšə'n pənə*. PAAS. 2754, fordítás nélkül. KARJALAINEN szótára a *tšəpəps* 'giessen, schütten (Wasser ua.), mit Wasser begiessen (das Feuer, einen Menschen u. A.); giessen (Kugeln)' stb. ige származékai között sorolja fel ezt a meglehetősen bizonytalan jelentésű szót (961 b). Az öntés és a hozomány fogalmának jelentéstani kapcsolata legalább is homályos, bár nem lehetetlen, hogy valamilyen — általam nem ismert — házassági szokáson alapul a jelentésátvitel. A szó magyarázatánál mindenestre tekintetbe kell venni manysi megfelelőit is: SZIL. *sūsās* 'hozomány', KL. *šūšəm* id.

Az absztraktumok hasonló jelentésváltozásai más nyelvekben is gyakoriak. Pl. a magyar *lakni* igéből képzett *lakás* absztraktum ma már a cselekvés ill. történés helyét jelentő konkrét főnév. Az indoeurópai nyelvekre vonatkozóan több példát említ erre BRUGMAN (Wortbildung der indogermanischen Sprachen 340). Jakutra l. BÖHTLINGK, Über die Sprache der Jakuten 153. l., stb.

6. Jelentésváltozatok ugyanazon tö továbbképzései között

Érdekes, hogy a *-psi* képző néha ugyanahhoz a töhöz járulva is más és más jelentést ad különböző forrásainkban. Ilyen eset pl., — a fentebb már közölt *tšəpəps*, *kərtəps* adatokon kívül:

Kr. *ĩastəps3* 'Rede, Sprachweise'; Kaz. *ĩastəpsĩ* 'Rede, (mündliche) Übereinkunft' KARJ. 190—1. Előfordul régebbi bibliafordítások címében is: *matvei el'ta jemyñ aikol-jastypsa* (VOLOGODSZKIJ 1868) és *Емынз Ясмонца* (JEGOROV JOANN—ПОПОВ JOANN 1900). Ezekben a *jastypsa* stb. a görög eredetű *evangélium*-nak felel meg. A modern irodalmi nyelvben nyelvtani szakkifejezés: *ястынсы* 'предложение' ADR. 41. Közös töve *ĩastəpá* 'sagen, mitteilen stb.' KARJ. 191 a.

V. *h'wəs*, *h'wəs* 'ausgeatmete Luft'; Vj. *h'wəs* = V.; Trj. *h'wəs* 'id., Atem' KARJ. 1106 ab. Az irodalmi nyelvben jelentése 'sóhaj', *таммынсы* Полк 137. Töve *tá'ĩtəpá* 'atmen, ausatmen stb.' KARJ. 1106 b, — az irodalmi adat -m-je ismert momentánképző.

Kr. *u'rpəs* 'Arbeit, Tat'; Kaz. *u'rpəsĩ* 'Arbeitsverfahren, Herstellungsweise' KARJ. 234—5. Irod. *верынсы* 'постройка, составление, строительство, стройка' (ADR. 40, 52, 53). Különböző igekötőkkel: *уса верынсы* 'выполнение'; *оша верынсы* 'открытие', *тыса верынсы* 'порядок' (uo. 10, 33, 39). Töve: *u'rpá*, 'machen, anfertigen stb.' KARJ. 235 a.

Kaz. *uā'ntəpsĩ*: *uā'ntəps* *āñ* *tāñ* 'ist nicht hübsch, sieht nicht nett aus'; *uā'ntəpsāñ* 'von gewöhnlichen Aussehen, nicht schön und nicht hässlich'; O. *uā'ndəpsāñ* 'hübsch, nett' KARJ. 270 b. Az irodalmi nyelvben eltérő a jelentése: *вантынсы* 'наблюдение, проверка, смотр' ADR. 26, 43, 51; Полк 133 stb.

Kaz. *ñəmtəpsĩ* 'Nachdenken, Überlegung' KARJ. 582 a. Irod. *нумысы-итынсы* 'колебание' (Зимный 16. (természetesen átvitt értelemben vett ingadozást jelent!). Töve *nu'mta* 'sich erinnern' KARJ. 581 b. AHLQVISTnál van *nomĩpsa* 'Gedächtniss' és *nomisĩpsa* 'Gedanke'.

Ni. *ñətpəs3*; Kaz. *ñətpəsĩ* 'Hinzufügung, Zusatz; Zugabe' KARJ. 642 b. Eltérő jelentéssel: K. *ñətpəs* 'Hilfe' PAAS. 1378; Irod. *нəтынсы* 'подмога, помощ, подкрепления' ADR. 37, 39; Тух. 30, 53; Зимный 15, 23, 44 stb. *нəтынсы* хо 'segítő, illetve egy konkrét esetben Полк 135 az ágyú mellett dolgozó „adagot”, — itt tehát jelentése a fenti szótári adatokhoz is közel áll, de nem absztraktum, hanem nomen agentis. Töve: *no'tta*, *n-* 'helfen' KARJ. 642 b., Irod. *нəтта* 'поддерживать' Зимный 23.

Hogy egyes -psi képzővel továbbképzett szók jelentése még nem állandósult, arra vall, hogy maga a képző, — vagy legalább is annak gyakori használata — nem lehet nagyon régi.

7. sei 'hang' utótagú összetételek

Hogy rátérhessünk képzőnk eredetének kérdésére, még egy kitérést kell tennünk.

Igen gyakori az olyan szókapcsolat a chantiban, amelynek előtagja (minősítő vagy birtokos) jelző, utótagja a *sei*, *сый* 'hang' szó. Az előtag lehet főnév, pl. *сукку сый* 'madár hangja' (Тух. 66); lehet melléknév, pl. *мəрəñ сый* KARJ. 538, *мəрəñ сий* OVD. I, 287; *мəрəñ сий* ОН. II, 93; *марынз сый* ADR. 12, 13; Тух. 63, 82; PUSKIN 19, stb. A leggyakoribb eset azonban az, hogy az előtag igenév. Az előbbi kapcsolat is előfordul igenévi előtaggal: *маратым сый* (Тух. 38) és *мариуты сый* uo. 39, 81; ADR. 12; НУТАЖ—МУНА 129 stb.

Ez az összetétel-típus rendkívül gyakori a chantiban. Hadd adjunk belőle ízelítőt, anélkül, hogy akár csak távolról is teljességre törekednénk:

Kr. *aikètsəi* 'Rede' KARJ. 6 a.

Irod. *энгеыты сый* 'ржание' ADR. 47.

Ni. *χṛtəŋ sɿi* 'das Rascheln, Rauschen (der Flügel der im Frühjahr fliegenden Wildenten)': Kaz. *χṛṛṛəŋ sɿi* 'das Rauschen, Knarren (des Windes in den Büschen, eines dahinfahrenden Nartenzugs)' KARJ. 370 b.

Irod. *хырантты сый* 'ásás hangja' Полк 8.

K. *tə·ŋχ ḗnə iḗs iḗstəsəi* (fordítás nélkül, a *iḗs* 'Weinen' címszó alatt), PAAS. 303.

Irod. *лытты сый* 'síró hang' (Полк 9).

DN. *ḡṛtə sɿi* 'das Lachen, Gelächter'; Kr. *ḡṛtə sɿi* 'das Lachen (ist zu hören)'; Kaz. *ḡṛtə sɿi* 'das Lachen' KARJ. 602 b., K. *ḡṛχ-səi* 'Lachen' PAAS. 1399.

Kaz. *ḡusɿi* 'Ruf' KARJ. 20 b.

I. *pauliŋ sei* 'zizegő hang' PATK.

Š. *polśəŋ sij* 'plätscherndes Geräusch' OVD. I, 405.

I. *ratəŋ sei* 'klappernd Geräusch, gepolter' PATK.

Irod. *суськи сый* 'madárhang' Тух. 66.

Irod. *сылыйты сый* 'шипение' Тух. 28.

Ni. *šəmtəŋ sɿi* 'wird vom Klirren des Kupfergeldes u. A. gesagt'; Kaz. *šə·m·ṛəŋ sɿi* 'id., (auch z. B. von Ketten)' KARJ. 949, — I. OVD. I, 340 is.

Irod. *мөнүйты сый* 'suttogás' (Полк 8, ADR. 48).

Trj. *ḡṛəŋ sṛi*; Ni. *tūrəŋ*, *turəŋ*, Kaz. *ḡṛəŋ sɿi*; O. *kṛdi ḡṛəŋzəi* (vom Ton der Schellen) KARJ. 1088–9.

Irod. *турыттыты сый* 'храп' CSAR. 112.

Az alábbiakban hadd állítsunk egymás mellé néhány példát a *-psi* képzőre és a *sei* utótagra.

<i>-psi</i>	<i>sei</i>
Ni. <i>māṇəpsɿ</i> ; Kaz. <i>māṇəpsɿ</i> subst. verb. 'Gang; Aufbruch' KARJ. 528 a.	<i>mentəŋ sei</i> 'der Lärm von den gehenden Helden' PATK.
Irod. <i>пулемётный картясыпсəт</i> 'пуземётный треск' (Зимный 47); <i>картямыпсы</i> 'потрескивание' (Тух. 28).	Irod. <i>картяты. сый</i> 'puskaropogás' (Тух. 62), ill. 'выстрел' (ADR. 10).
Irod. <i>лухсимтыпсы</i> 'плеск' ADR. 36.	Ni. <i>luχśəŋ sɿi</i> 'das Plätschern der (kleinen) Welle (am Ufer)' KARJ. 478-9.
Irod. <i>вохыпсы</i> 'призыв' ADR. 42	DT. <i>ḡəṛəittəsəi</i> 'Ruf, Geschrei, Gebrüll'; <i>ḡərsəi</i> 'Ruf, Schrei'; DN. <i>ḡṛṛdəsəi</i> 'Schrei, Gebrüll' stb. KARJ. 217 b.
Irod. <i>похыпсы</i> 'выстрель' (Зимный 47, 52). <i>похныпсы</i> id. Полк 129 stb.	Irod. <i>похты сый</i> 'канонад, выстрел' (Тух. 39, 63). <i>похым сый</i> 'гул' (Полк 146).

Kr. <i>pātārtāpsz</i> 'Rede, Redeweise' (l. feljebb is). KARJ. 766 b.	Irod. <i>патыр сый</i> 'говор' ADR. 12.
Irod. <i>энгытмынсы</i> 'nyögés' Полк 39.	Irod. <i>энгытты сый</i> ua., Полк 9.
DN. <i>χoχtāpsz</i> 'Lauf, Trab'; Ni. <i>χuχtāpsz</i> 'das Laufen, Gangart'; Kaz. <i>χòχ Aəpsɿ</i> 'id., Ausdauer (im Laufen)' KARJ. 295 a. Irod. <i>хухытмынсы</i> 'разбег', ADR. 45.	Irod. <i>хухытты сый</i> id. (Тyx. 17).
Irod. <i>аришнсы</i> 'пение' ADR. 34, CSAR. 110.	Irod. <i>ары сый</i> 'ének' Полк 9.
Irod. <i>эстынсы</i> 'выстрел' ADR. 10., Полк 147 stb.	Irod. <i>пушка эвыт эстыйттым сый</i> 'ágyúlövés hangja' Полк 7.
Irod. <i>увынэст</i> 'крики' Зимный 47.	Irod. <i>Увты сый</i> 'гудок' ADR. 13, НУАТАЈ—МУНА 129. <i>увемы сый</i> Полк. 24.;

Talán ennyi példából is kitűnik a hasonlóság a két oszlop kifejezései között. Ez a hasonlóság vezetett arra, hogy a két jelenség között kapcsolatot is keressünk.

Válhatott vajjon a *sei* összetétel-utótagból képző? Azt hiszem, igen.

8. Agglutinált absztraktum-képzők

Első feladatunk megvizsgálni, vannak-e világos etimológiájú agglutinált képzők az obiugor nyelvekben és különösen a chantiban.

A szakirodalom több ilyet is ismer. Ilyen a manyi *-riš* (FUCHS, FUF. XVI, 79, 80). Chantiban a 'prém' jelentésű *taxti* és *sax* szavak (OVD. II, 142) váltak képzővé. A képzővé válás útján van a 'csepp' jelentésű *pōžəx* és a 'nagy darab' jelentésű *pəqələ* is (l. FALUDI, Névszói összetételek az osztjakban 27—31). Az előbbieken azonban mind kicsinyítő képzők. A dolgozatomban már említett *-ot* képző az *ot* 'dolog, darab' szóból agglutinálódott képzővé. Ez rendszeren a cselekvés tárgyát vagy eszközét, — némely esetben azonban magát a cselekvést is jelölheti.

Éppenséggel nem ritka jelenség, hogy elvont fogalmak kifejezése önálló szóból agglutinált képzők segítségével történik. A finnugor nyelvekre БЕКЕ említ néhány példát: ilyen a magyar *-ság, -ség*, komi *lun* (eredetileg 'nap'), mordvin *ši, tši* 'ua.'; lp. *-vüöta* (~ fs. *vuosi* 'év') (KSz. XII. 271.)

De találunk példát más nyelvekből is. Közismert a német *-heit* képző önálló, eredetileg 'Art, Wesen' jelentésű szóból való eredete (l. KLUGE, Et.Wb. 41).

Tanulságos példákkal szolgál a tibeti nyelv is. A „difference” jelentésű *kjad* szóból és a *chod* 'measure, proportion' szóból a magyar *-ság, -ség* képzőhöz hasonló funkciójú elem lett (H. A. JÄSCHKE: A Tibetan-English Dictionary³ 1949 London 45. és 452—3. l.). Az utóbbi szónak ilyen használata

különben szanszkrit kalk lehet a tibetiben. l. a *matra* 'Maass, Maassstab'szóra vonatkozó adatokat BÖHTLING¹ szótárában. A 'maga, saját maga' jelentésű *ñid* is absztrakt fogalmak kifejezésére szolgál, l. JACQUES BACOT, Grammaire du Tibetain littéraire I, Paris, 1946. 46. l.

Az eredetileg 'fiú' jelentésű *-bu* képző pl. nomen verbalekhez járulva a cselekvés, folyamat eredményével kapcsolatos szavakat alkot, *grugs-bu* 'anything broken' *grug-pa* 'to break into small pieces', — vagy a cselekvés absztrakt eredménye, pl. *sgaṇ-bu* 'full quantity' illetve konkrétumként 'entire piece': *sgaṇ-ba* 'to grow or become full'.²

Nincs szándékunkban végigmenni a világ nyelvein, hogy mentől több analógiát hozhassunk magyarázatunk lehetséges voltára. Ennyiből is elég világosan kitűnik, hogy mivel az absztrakt fogalmak aránylag későiek az emberi gondolkodásban, a nyelvben is csak későbbi fokokon terjedtek el. Változatos képzésmódjuknak egyik lehetősége az agglutináció.

A fentebb említett *sei* 'hang' utótagú összetételek (illetve helyesebben inkább szókapcsolatok, szintagmák) előtagja, amint láttuk, lehet főnév, melléknév vagy igenév. A szó végződése azokban az esetekben homályosulhatott el, amikor az előtag a ritka, kiveszőfélben lévő *-p* igenévképzővel alakult (erről a képzőről l. SCHÜTZ, NyK. XL, 69). A már nem teljesen világos ősi képzőelem és az igen gyakori utótag összeolvadása hozta létre a viszonylag új — külön chanti nyelvi fejlődésű — *-psi* képzőt.

Az alábbiak során azt kell bebizonyítanunk, hogy egy 'hang' jelentésű szóból válhatott tág jelentéskörű, nemcsak hangjelenségekre vonatkozó absztraktumképző.

9. Jelentéstani indoklás

Magyarázatom alapja az a feltevés, hogy a képzővé válás kiindulópontja a hangjelenségekkel kapcsolatos absztraktumoknak nagy csoportja. Ezek közül már eddig is felsoroltunk néhányat, de hadd lássunk többet is:

Likr. *muṣṭāps3*, Mj. *muṣṭāps3* 'Geheimwort'; Trj. *muṣṭāp'se kōḍ* 'Geheimwort, erfundenes Wort, das gebraucht wird, um die Rede einem Fremden unverständlich zu machen (besonders in Anwesenheit von Russen)' KARJ. 516 a.

DN. *mūpāps3* 'Opfergebet'; Ni. *mūṭāps3*, Kaz. *mūlāpsī*, O. *mūlāpsī* '(ostj.) Gebet, Bittworte', l. DN. *mūpāstā* (beim Opfern) Gebete hersagen, (auf ostj.) beten' stb., KARJ. 555 b.

Irod. *хормынсы* 'лай' ADR. 23. l. *χōrātta* 'aufbellen' KARJ. 338 a.

Ni. *iōrpāttāps3* 'Klage', l. *iūrpettātā* 'unter Verbeugungen beten, sich verbeugen (z. B. beim Beten vor einem Menschen); eine Klage erheben, anschuldigen' KARJ. 187 ab.

Irod. *шухынсы* 'csicsérgés' ПОЛК 147; l. *tšāya-pittā* 'schwätzen (die Elster)' KARJ. 935 b.

ātipsa 'Versprechen', l. *attem*, *āitem* 'versprechen' AHLQV. és Kaz. *g'ā'tī* 'ua.' stb. KARJ. 132 ab.

¹ OTTO BÖHTLINGK: Sanskrit-Wörterbuch in kürzerer Fassung Fünfter Teil. St.Pbg. 1884. 64. l.

² URAY GÉZA, A Tibetan diminutive suffix. II. rész 12. fejez, Acta Orientalia II. A többi tibeti és szanszkrit adatért is URAY GÉZÁNAK mondok köszönetet.

A hangjelenségek legnagyobb része mozgással kapcsolódik. Ilyen pl. Irod. *вурастылысы* 'спор' ADR. 52; l. *uəre'stəvə* 'streiten, zanken' KARJ. 237 a.

Másoknál talán inkább a hangjelenségek vannak túlsúlyban, pl.

Irod. *менмантылысы* 'взрыв, порыв' ADR. 7. l. *mənəməpə* 'mit einem Ruck abreissen, zerreißen; reißen (intr.)' stb. KARJ. 526 b.

Irod. *хатсылысы* 'удар' ADR. 57; l. *χətsə* 'einen Schlag versetzen' KARJ. 347 b.

Irod. *янгылысы* 'походка' ADR. 40; l. *iəχta* 'gehen, zu Fuss gehen, einhergehen; fahren' KARJ. 155 b.

Irod. *əхтылысы* 'приход' ADR. 42; l. *iəχəttə* 'ankommen, kommen stb. KARJ. 152 a.

Irod. *курымпысы* (= *курымтысы* *вер*) 'пробуждение' ADR. 43. Töve: *kəritti*, *qəχ* k. 'aufzustehen veranlassen, auf die Beine bringen (z. B. ein Reisender die Leute im Hause)' KARJ. 431 b.

Irod. *теришпысы* 'вращение' ADR. 8; l. *lāritti* 'rollen; sich drehen; rutschen (der Schlitten)' stb. KARJ. 1090 b.

Irod. *шукатылысы* 'перелом' ADR. 35; Зимный 18. Töve: *tšəcə* 'ttə 'zerkrümeln (das Kind Brot)' KARJ. 931 a.

Számos szellemi tevékenység is hangjelenségekkel kapcsolódik össze.

Irod. *партылысы* 'указание, наказ, приказание, приказ, командо, stb.' ADR. 27, 42, 47, 57; Түх. 28, 35; Полк 108; Зимный 44 stb. l. *pəritta* 'befehlen, erlauben, gestatten' KARJ. 737 b.

É. *təpiltəpsa* 'Trug', *təpiltəpsaiñ* 'trügerisch, schlau' AHLQV. Kaz. *lɛv2lɛtʃpsɪ* 'Betrug'; Ni. *tɛpəltə:psəŋ*; Kaz. *lɛv2lɛtʃ:psəŋ* 'betrügerisch', l. *lɛp'əltəf'əvz* 'betrügen, prellen, lügen' KARJ. 1083 b.

Ni. *məñšəpsə*; O. *məñšəβsi*; Kaz. *məñšəptʃpsɪ* 'Rätsel' (l. *məñšəptʃ:tɪ* 'zu raten versuchen' KARJ. 532 b.

Irod. *ишкылысы* 'похвала' ADR. 40; Полк 57, 84 stb. *ишкысылысы* 'dicséretre méltó dolog' Полк 147. Töve: Ni. *ižəktə* v. tr. 'rühmen, loben (im guten Sinn)', *iške:stɪ* ua. KARJ. 99 a.

Irod. *непылысы* 'bosszúság, bosszankodás' Полк 54. l. *nef* 'mürrischkeit, Widerstand', *ñrə'təvəltə* 'sich erheben' KARJ. 628. Ez már továbbképzett alak, — azt az igealakot, amelyből a fenti absztraktum képződött, nem ismerem.

Irod. *уйманылысы* 'észrevétel, felfedezés' Полк 76; 'уймылысы' находка Түх. 67. É. *uitəpsa* 'Wissen, Erkennen' AHLQV., l. *uitantlem* 'begegnen' uo. Ugyanebből a többől *uəitəpsə* 'megismerésének' (?) OH. I, 191.

Irt. *unttəpsa* 'Unterricht, Gewohnheit' PATK. *unttəpsa* 'Lehren, Unterricht' AHLQV. Irod. *унтлылысы* 'привычка' ADR. 41; Полк 102 stb. Töve: *u'nttəvə* 'lernen, erraten' stb. KARJ. 62 b. Eltérő jelentésben PAASONENNÉL: K. *wōɔ3-unttəps3* 'Stelle, wo Walddiere wohnen' (2814. sz.), tkp. „állat-szokás“.

Ezt a csoportot még igen hosszan sorolhatnám fel, mert éppen a legelvontabb szellemi tevékenységek körében találjuk a legtöbb *-psi* képzős absztrakciót.

A hangjelenség által kísért szellemi tevékenységektől már csak egy lépés a „néma“ szellemi tulajdonságokig és jelenségekig:

Irod. *веськатылысы* 'честность' ADR. 60, l. *ve'ska* 'ehrlich, aufrichtig, „sündenfrei“, d. h. wer nie etw. böses getan (gestolen, gestritten u. dgl.) hat' KARJ. 257—8. Igei alapszavát nem ismerem.

Irod. *арматынсы* 'проверка, попытка' ADR. 43; Зимний 57. L. *àrtàttà* 'nachsinnen, überlegen' KARJ. 84 a.

Szi. *muj jërəpsən mošsən* 'was ist dir nötig, (was) entbehrt du', *mā nāhli jërəpsəm* 'ich bin in brotlose Not geraten' Vd. II, 150. Azért kell ezt az adatot megkérdőjeleznünk, mert nem egészen lehetetlen, hogy igei alak. Az *-əm*, *-ən* lehet igei személyrag is, de a tárgyaltalan ragozásban (OVD. I, 44), míg itt inkább tárgyas ragozást várhatnánk a szövegösszefüggés szerint, annak pedig *-em*, *-en* a személyragja (l. uo. 47). A *-sə* lehet momentánképző (l. OstjGram. 65). A *jërəm* 'nötig werden, entbehren; in Not geraten' igező (l. OVD. II, 150 és KARJ. 183 b) *-m*-je a színjai nyelvjárásban könnyen válhat *-p*-vé, különösen *-s*- előtt; l. pl. *noməs* 'Gedanke' mellett *nopsən* 'verständlich', *nopsem* 'mein Gedanke' (i. h. I, 31).

A hallás- és a látásérzetek között is járható út van, gondoljunk csak a magyar nyelv olyan kifejezéseire, mint a *rikító szín* vagy a *sötét hang*, stb. Így a *-psi* képző is utal fényjelenségekre is:

Irod. *хутмынсы* 'зареву' Полк 81; ADR. 18. L. *xu'ttəpa* 'tagen, Tag werden' KARJ. 364 b.

Irod. *сэм катынсы* 'зрение' ADR. 19, l. *kəttə*, 'hervorkommen, sichtbar werden' KARJ. 464 a.

Irod. *цырунсы* 'отблеск' Тух. 52; ADR. 32; l. *цыруума* 'сверкать' ADR. 49.

Természetesen merőben lehetetlen lenne a jelenségeket szigorú kategóriákba szorítani és szám szerint felsorolni, hány tartozik a hang-, hány a mozgás-, hány a szellemi jelenségek körébe, stb. Éppen a határok elmosódottsága tette lehetővé, hogy egy eredetileg csak hangjelenségre vonatkozó agglutinált képző az absztrakciók minden jelentéskategóriájában használatos lett.

Úgy látszik, az érzetek nyelvi megnevezései között a hangjelenségeknek bizonyos fokig központi helyük van. Erre alapítja MÉSZÖLY is *sík*, *síkság*, *síkit* szócsaládunk magyarázatát (SzF. I, 222). De anyagunk is szolgáltat erre egy igen érdekes példát. A hallás jelentéskörébe tartozó (a magyar *hallani*-val rokon) szócsalád *-psi* képzős tagjának, valamint néhány nyelvjárási változatának már általánosabb 'érzet' jelentése van:

Irod. *хутмынсы* 'чувство' ADR. 60. Az alapul szolgáló ige *xu'tta* 'mit seinen Ohren hören' KARJ. 377 a. Az irodalmi nyelv alapjául szolgáló serkályi nyelvjáráshoz legközelebb eső nizjami nyelvjárásban jelentése tágabb: 'hören; wahrnehmen (mit allen Sinnesorganen, ausser den Augen)' KARJ. 377 a.

10. Földrajzi elterjedés, alakváltozatok

Mint már említettem és amint az eddig felsorolt anyagból is kiderül, a legtöbb példánk az irodalmi nyelvből való. Az irodalmi nyelv a serkályi vagy közép-obi nyelvjáráson alapul (l. STEINITZ, OstjGram. 24). A legtöbb szótári adatunk is éppen erről a nyugati nyelvterületről, pontosabban a kazimi, nizjami és obdorszki nyelvjárásból van, bár előfordul délebbre és keletebbre is, a fent említett nyelvjárásokhoz viszonyított távolság növekedésével arányosan ritkábban.

Képzőnk két hangtanilag eltérő alakban fordul elő. A leggyakrabban szereplő *-psi* féle változat mellett van *-pes* is. STEINITZ a két képzőt külön

említi (Языки и писм. I, 204 és OstjGram. 49). SCHÜTZ együtt tárgyalja (NyK. XL, 70).

A két azonos funkciójú, de eltérő hangalakú képző valójában — egy és ugyanaz. Fenti példáink túlnyomó része a *-psi*-re vonatkozott, hadd lássunk most néhány *-pes* féle változatot is.

Trj. *u'ap'əs* 'Fuge' ~ Kr. *ottəps3* 'Zutat, Fortsetzung'; Ni. *otəps3* 'Fuge; Fortsetzung'; Kaz. *ətəpsī* 'Fuge, Fortsetzung, Zutat'; O. *əldəβsi* 'Ansatz, Zutat' KARJ. 131 a.

V. *h'fʷəs*, *h'fʷəs* 'ausgeatmetete Luft'; Vj. *h'lyəs* id.; Trj. *ai'ap'əs* 'id., Atem' KARJ. 1106 ab. ~ Irod. *mamмынсы* 'sóhaj' (Полк 137).

Vj. *nu'fʷəs* (*-lw-*) 'Schwur (beim Kopf des Bären; beim Feuer)' ~ DT. *nuittəps3* 'Schwur; Eid'; Ni. *nuittəps3*; Kaz. *nətəpsī*; O. *nəldəβsi* 'Eid' KARJ. 653 a; Irod. *нуммынсы* 'клятва' ADR. 21.

Kr. *u'erpəs* 'Arbeit, Tat' ~ Kaz. *u'erpəsī* 'Arbeitsverfahren, Herstellungsweise' KARJ. 234—5; Irod. *верынсы* 'постройка, стройка stb.' ADR. 40, 52, 53.

Trj. *mūt'pəs* 'Erschöpfung, Ermüdung' ~ Kaz. *mētəpsī* 'das Müdewerden, Ermüdung' KARJ. 554 b; É. *metipsa* 'Erschöpfung, Ermüden' AHLQV.

Trj. *ki'r'pəs* 'Besatz, Saum, Verbrämung (am Rand eines Kleidungsstückes)' KARJ. 434 b.

DT. *kəšpəs* 'Überzug des Pelzes'; Vj. *kətyəs* id.; Trj. *kəšp'əs* '(loser) Überzug (des Pelzes usw.)' ~ Ni. *kəšəps3* 'Flicken des Futters' (,); Kaz. *kəšəpsī* = DT. KARJ. 445 a.

V. *māil'lyəs*; Vj. *māil'lyəs*; ~ Trj. *māil'əp's3*; Ni. *moitəpsə*; Kaz. *moitəpsī*; O. *māiləβsi* 'Bestechung, Geschenk' KARJ. 500 b; Szi. *moitəpsə* 'Geschenk' STEINITZ, Ostj.Gram. 147; Irod. *моймынсы* 'дар, подарок, пожертвование' ADR. 13, 27, 36, 37; Полк 93, 108, 148.

V. *u'ol'lyəs*; *ātəm u.* 'dürftige Lebensweise'; Vj. *u'ol'lyəs* 'Lebensweise'; Kaz. *u'əp'əs* 'das Leben; Bedürfnisse od. Geräte zum Leben (Fang-, Arbeitsgeräte), Gegenstände, Waren'; O. *q'lbəs* 'das Leben' KARJ. 129 a; Szi. *wōtpəs* 'Besitz' (OstjGram. 167); É. *vo'tpas* 'Leben', *ol'pas* 'Sache; Eigentum; Schatz' AHLQV. Irod. *uumын умынсы* 'új élet' (HVATAJ—МУНА 108). Ni. *ūtəps3*; Kaz. *u'əp'əsī* 'das Leben' KARJ. 128 b É. *ulipsa* 'Sein, Leben' AHLQV.; Szi. *utəpsa* 'das Leben' OstjGram. 165; Irod. *умынсы* 'жизнь' ADR. 15; Полк 29, 61, 94; Тых. 23; Пускин 6, 7 'судьба' ADR. 54. Kétségtelen, hogy a mind alakban, mind jelentésben többé-kevésbé eltérő adatok mind az *u'tta* 'leben, sein; wohnen' továbbképzései KARJ. 127 b.

DN. *u'ətpəs* 'Fanggerät, Falle'; Kr. *u'ətpəs* 'Fanggerät (?)'; Trj. *u'əp'əs* 'Fang-, Jagdgerät (für Fische, Vögel u. A.; Bogen, Flinte, Reuse usw.)'; Ni. *u'ətpəs* 'Jagd und Fischfang; Beute'; Kaz. *u'əp'əs* 'Fanggerät; Fang, Beute'; O. *u'əp'əs* = Ni. (KARJ. 276 a); K. *wətpəs*; J. *wəlpəs* 'Fanggerät' (PAAS. 2989); S. *wətpəs*; Szi. *wəlpəs* 'Fanggerät für Jagd oder Fischfang (Falle, Netz u. A.); (erlegte) Beute; Jagd' (STEIN., Gram. 166); Irod. *ветмынсы* 'vadászat' (HVATAJ—МУНА, Вукварь 99), 'ловля, промысел, улов' (ADR. 24, 43, 57).

Itt meg kell jegyeznünk, hogy bár szavunk tőszava (*u'əttā*, KARJ. 275 a) magában is jelent ölest, vadászatot (l. Ethn. LXII, 277—8), — mégis a fenti képződményt képezték tovább 'vadászni' jelentésű igévé: Kaz. *u'ətpəstətā* (Fische, Wild) (KARJ. 276 a); S. *wətpəstə-* 'jagen, fischen' (STEIN., Gramm.

'fangen 166); *uëlβasləda* 'halászni' (ONyt. 138); Irod. *вѣтныцѣмѣ хо* 'промышленник' (ADR. 43). *вѣтныцѣман* 'halászva' PUSKIN 10. Ebből az igéből már *-psi* képzővel alakult az absztraktum: *uē'ApəsA3'psī* 'Fang' (KARJ. 276 a). Az ONyt. 13. l. *uëlβasləβsəl* 'halászásuk' adatából nem világos, *-psi* vagy *-pəs* képzőt keressünk-e benne, — erről l. alább.

Ugyanabból a *uē'ttā* többől más, *-psi* képzős származékot is ismerünk: Irod. *сѣх вѣтныцы 'казнь'* (ADR. 20).

DN., Ts. *uəŋχpəs* 'Kerbe in einem Baum (als Wegzeichen)'; Kr. *uəŋχpəs* id. (KARJ. 220 b).

Amint a példaanyagból látjuk, a *-psi* és a *-pəs* típus nyelvjárásonként sem határolódik el élesen, bár feltűnő, hogy nyugaton (Kaz., Ni., O., S., Szi., K., Kr., DN.) az előbbi, — keleten (főként Trj.!) az utóbbi a túlnyomó.

11. A *pəs* változat keletkezése

Amennyiben a képzőre vonatkozó fejtegetésünk helyes, vagy akár szamojéd eredetűnek tartjuk, a *-psi* alakváltozatot kell eredetibbnek elfogadnunk. Magyarázatra vár a *-pəs* alakváltozat. Pontosabban azt kell megvizsgálnunk, mi tette indokolttá a *-si* → *-əs* metatézist.

A *-psi*-féle képzős főnév, — melynek igei továbbképzését az előbb említettük, — melléknévképzőt is kaphat. Így: Ni. *tē'pəttə:psəŋ*; Kaz. *Aē'βə'At3:psəŋ* 'betrügerisch' (KARJ. 1083 b). L. Kaz. *Aē'βə'At3psī* 'Betrug' (uo.); Irod. *мѣтныцѣмѣ 'обман'* (ADR. 30).

Ni. *χūžəpsəŋ*; Kaz. *χūžəpsəŋ*; O. *χūžəβsəŋ* (*χūžəβsəŋ*) 'verlockend (z. B. Branntwein)' (l. Ni. *χūžəps3*; Kaz. *χūžəpsī* (*χūž-*) 'das Locken', — a *χu'ttā* 'locken' igéből (KARJ. 346 b).

J. *pəŋpsəŋ* 'rasch, hurtig, flink, gewandt' l. *pəttəm* stb. 'drenge, beschleunigen' (PAAS. 1779).

Kr. *pə'knəpsəŋ* 'schreckhaft'; Ni. *pəkənəpsəŋ*; Kaz. *pəkənəpsəŋ* 'id., (auch von Tieren)' (KARJ. 670 a). L. Kr. *pə'knəps3*; Kaz. *pəkənəpsī* 'der Schrecken' (uo.); Irod. *пакныцы 'испуг, страх'* (ADR. 20; Полк 10; Тых. 41 stb.); — a *pəcəndā* 'erschrecken' igéből (KARJ. 670 a).

Kr. *iə'rəpsəŋ* 'vergesslich', l. *iə'rəps3* 'das Vergessen', — a *iə'rəttā*, a' igéből (KARJ. 185 b).

O. *mətəβsəŋ* 'leicht ermüdend' (KARJ. 554 a), — a többi alakját l. feljebb.

Ni. *tēuəpsəŋ*, *tē-*; Kaz. *lēuəpsəŋ*; O. *lūuəβsəŋ* 'tüchtig essend, der immer Appetit hat' (KARJ. 1099 b). L. Ni. *tēuəps3*, (gyakrabban) *tēuəps3*; Kaz. *lēuəpsī* 'Appetit, Esslust', — a *tēdā* 'essen' igéből (KARJ. 1098 a).

J. *ŋəlkəpsəŋ* 'froh, fröhlich', l. *ŋəlkəŋ* 'sich freuen', PAAS. 1407.

Természetesen ragozva is előfordulnak a *-psi* képződmények. Ilyen volt a fentebbi *uëlβasləβsəl* 'halászásuk' adat. L. még

Kaz. *mūəpsə' A iə'm* 'hän antaa (aina) rehelligesti, hyvin (ei esim. mitalla petä)', — l. Ni. *mūəps3*; Kaz. *mūəpsī* subst. verb. a *mə'dā* 'geben' igéből (KARJ. 554a).

Többséggel: Irod. *пармынцѣт* 'parancsok' (Зимный 7, egyesszámban *пармынцы* uo. 21, 44 stb., l. feljebb is).

Az olyan esetekben, ahol nem ismerjük a továbbképzés vagy ragozás alapjául szolgáló alakot, — mint pl. a *pəttəpsəŋ* és a *ŋəlkəpsəŋ* esetében, — a szuffixumos alakból nem állapíthatnánk meg, melyik típusba tartoznak.

Hogy a *-psi* szóvég *-əŋ*, *-aŋ* képzős alakja *-psəŋ*, *-psəŋ*, *psəŋ*-nak hangzik, ahhoz nem kell különösebb magyarázat: De ha *-pas* szóvéghez járul a képző, az eredmény akkor is ugyanaz, mert a zárt szótagú szóvégben az *-ŋ*, *-əŋ* képző hatására hangcsere történik, pl. *šūməŋ* 'Einschnitt, Kerbe': *šumtəŋ* 'Kerbholz...' (KARJ. 947—8). Más, mássalhangzóra végződő képzők és ragok is ugyanezt a hatást válthatják ki, pl. (ugyaneből a töből) *kəŋt šəm* *lap* 'vas lépcsőjű' és *šəm* *lap* 'lépcsője' (ÉOM. 63). Hogy legyen éppen *-pas*, *-nyic* végű tőszónk is a példák között, nézzük pl. a 'tűlevél' jelentésű szót: *mənyic* 'хво́я' (ADR. 59), de: *mənyic* 'хвойный' (uo., pontos lejegyzésben, több nyelvjárásból l. ugyanezt a metatézist KARJ. 1046).

Az ilyen továbbképzett szókból tehát a nyelvérzék szabadon vonhatott el akár *-pas*, akár *-psi* szóvéget. Azon a nyelvtörületen, ahol a *-psi* képzős szók gyakoriak, természetesen nemigen történhetett helytelen elvonás, — keletebbre, ahol ritkább, ott annál inkább.

Hogy helytelen elvonás a *-pas* javára lehetséges, azt a chanti nyelv hangstatisztikájával is igazolhatjuk. A *-pas*-hez hasonló zárt típusú szótag-vég lényegesen gyakoribb, mint az olyan nyílt szótagú, ahol a szóvégi magánhangzót két mássalhangzó előzi meg, mint a *-psi*-nél.

A két típus előfordulásának különböző mértéke kevés adatból is kiviláglik. Így megszámloltam STEINITZ Ostjakische Grammatik-ja 83. oldalán két bekezdés (a *tapət-χōš-jəŋmit* és a *ši jūwpəna* kezdetűek) két- és többtagú szavainak végződéseit. Ismétlődéseket és tulajdonneveket nem számolva 34 *-pas* típusút (pl. *tapət*, *jaŋmit*, *tijəs* stb.) és csak 11 *-psi* típusút találtam, ezek közül is 7 (*kurtəna*, *towetna* stb.) *-na* locativusraggal van ellátva. Az ONYt. 79. lapján a két első bekezdésben az arány 27 : 11 a *-pas* típus javára. Hasonló elvek alapján, de csak továbbképzetlen, tőszónak érzett adatokat számolva a KARJALAINEN szótár 310—325 lapjáig terjedő részen a tremjugani nyelvjáráshoz viszonyítva 16 : 6-os arányt, a vaszjugánira ugyanott 26 : 18 arányt találtam. Az utóbbi nyelvjáráshoz viszonyítva az igék infinitívusos alakjai (pl. *kī'n* *tšā* (318 b), *kā'n* *tšā* (319 b), *kō'n* *tšā* (322 a) stb. emelik a *-psi* típus számát. Általában tehát megállapíthatjuk, hogy a *-pas* típus sokkal általánosabb a *-psi*-nél és így könnyen válhatott analógiás változás alapjává.

12. Összefoglalás

SZTÁLIN írja : „A nyelv nyelvtani rendszere még sokkal lassabban változik, mint alapszókincsé. A korok folyamán kidolgozott és a nyelv vérévé vált nyelvtani rendszer még lassabban változik, mint az alapszókincs. Természetesen az idők folyamán változásokon megy át, tökéletesedik, javítja és pontosabbá teszi szabályait, új szabályokkal gazdagodik, de a nyelvtani rendszer alapjai igen sokáig megmaradnak, mivel mint a történelem mutatja, sikeresen szolgálhatják a társadalmat több korszak folyamán.”¹ „... a nyelv fejlődése nem a létező nyelv megsemmisítése és egy új nyelv felépítése útján történt, hanem a létező nyelv alapelemeinek kifejlesztése és tökéletesítése útján.”²

A chanti nyelv absztraktum-képzőinek története teljesen megfelel a nyelvfejlődés SZTÁLIN által kifejtett törvényszerűségének.

¹ A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései² Szikra. 1953. 21. 1.

² Uo. 22.

A ma leggyakrabban előforduló absztraktumképzők egyike, az *-at*, ősi képző, amelynek már az obi-ugor nyelvek együttélésének korában is lehetett absztraháló funkciója. Ez a képzésmód a régies népköltészeti anyagban is gyakori, „magasság“, „mélység“ típusú absztraktumokra sokszor volt szükség az ősi társadalmi fokon is, amelyet a népköltészet alkotásai tükröznek.

Ezzel szemben a deverbális absztraktumok *-psi* képzője a régi anyagban általában ritka. Mindenesetre ismerték, hiszen az AHLQVIST-közölte bibliafordításokban aránylag gyakori, — de igazán produktív képzővé csak az utolsó három évtizedben, a chantik történelmének szocialista szakaszában vált.

A chanti nyelv szerkezetének dolgozatunkban vázolt fokozatos, lassú változását abban látjuk, hogy a régebben igen ritka *-psi* képző kiszorítja a többi absztraktumképzési módot. Az absztrakt fogalmak szerepe a nyelvben — csakúgy, mint a gondolkodásban, — erősen megnőtt a népköltészeti termékek keletkezésének ideje óta. Mennyiségi ez a változás, nem lehet minőségi, de kétségtelen, hogy végső fokón ez is hozzájárul a chanti nyelv pontosabbá, kifejezőbbé tételéhez, tehát ahhoz a fejlődéshez, amit a szocialista chanti népnek a Nagy Októberi Forradalom óta történt hatalmas haladása megkíván.

CS. FALUDI ÁGOTA

Az alábbiakban a modern irodalmi szövegekre vonatkozó rövidítéseket adjuk meg, — egyebekben a szokott jelölésmódot alkalmaztuk.

ADR.: Русско-хантыйский словарь к «Книге для чтения по русскому языку в III, классе хантыйской и мансийской начальной школы» А. Е. Адриановой, 1949.

CSAR.: Е. Чарушин: Потрыт. 1949.

HVATAJ-MUHA: К. Ф. Хватай-Муха: Букварь, 1946.

MAJIN-SZIBIRJAK: Мамин-Сибиряк: Потрыт. 1948.

PUSKIN: А. С. Пушкин: Хут ветты хо. 1948.

RUSSZK: Ю. Н. Русскля: Ханты ясынг учебник 1. 1948.

Ариф: Н. Н. Никитин, Г. Б. Поляк, П. Н. Володина: Арифметические задачит. 1947.

Зимный: Л. Савельев: Хоты зимный тятны вусы. 1950.

Полк: В. Катаев: Полк пох. 1949.

Тух.: А. И. Любарская: Нанг тухыстан. 1949.

A fent megadott könyvek mind az Учпедгиз kiadványai.
Megjelenési helyük Moszkva—Leningrád.

JANKÓ JÁNOS, A FINNUGOR NÉPRAJZI KUTATÁSOK ÚTTÖRŐJE

A magyar néprajz küzdelmekben és törekvésekben gazdag történetében aligha van még egy életpálya, mely oly belső feszítettséget tüntetne fel, s annyi kifelé ható sugárzó erőt árasztana magából, mint a JANKÓ JÁNOSÉ. Pedig ez a pálya rövid; alkotó időköre csak egy évtizedre terjed ki. Mikor 1902-ben, a még csak 34 évet betöltött kutató halálával (szívszélhűdés következtében) hirtelen megszakad, mégis annyi energia-tartalék omlik benne össze, hogy ebből még a mi korunkra is jut. Melyek hát azok az időtálló törekvései és programmadó eredményei, amelyekből félszázaddal később a mi korunk is tanulhat?

JANKÓ JÁNOS életpályáján két irány vonalvezetése fut végig. Egyrészt leíró monográfiák szerzője, másrészt az összehasonlító néprajz művelője. Egyszersmind etnográfus és etnológus, pályája különböző szakaszain. „Kalotaszeg magyar népe” (1892), „Torda, Aranyosszék, Torockó” (1893) s „A Balaton-melléki lakosság néprajza” (1902) azok a főbb munkái, amelyekkel elsőnek mutatott példát leíró monográfiákra; ezekkel lépett fel s hívta fel magára a figyelmet. De ha leíró etnográfusként kezdte, nem ilyenül fejezte be pályáját. Habár balatoni könyvének megjelenése, melyen igen sokáig dolgozott, történetesen éppen élete utolsó esztendejére esett, elmondhatjuk, hogy más kutató szállott vele sírba: az összehasonlító néprajz művelője, a hazai etnológia megalapítója. Erre a szintre emelkedett fel 1900-ban megjelent monumentális arányú művével: „A magyar halászat eredetét”-vel.

Összehasonlító néprajzi törekvéseinek e főmunkáján kívül kevés emléke maradt. Cikkei a ZICHY-expedícióval tett oroszországi útjához simulnak hozzá kíséret- és magyarázatképen: „A néprajz Finnországban” (a Népr. Ért. legelső évfolyamának az élén), „Adatok a samán vallás megismeréséhez” (Ethn. XI, 1900), beszámoló és program-értekezése: „A rokon népek gyűjteménye” (A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene c. kiadványban, 1902) s egy halála után kiadott közlemény „Egy osztják háztartás bevételei és kiadásai”-ról (Népr. Ért. 1904). Ide vehetők polemikus iratai és kézirati hagyatékának egy része. Mindezeket egybevéve JANKÓ iránya élete utolsó éveiben úgy határozható meg, mint finnugor irányú összehasonlító néprajzi kutatás. A halászat kutatásánál jóval szélesebb körre terjeszkedő tudományos törekvéseinek rejtett világába azonban elsősorban néhány éve előkerült és itt első ízben smertetendő oroszországi naplójának segítségével hatolhatunk be.¹ — Mielőtt erre scit kerítenénk, először lássuk utazása és finnugor kutatásai előzményeit.

¹ A naplót 1946-ban vettem át Németh Gyula professzortól. A benne található elismervények s a naplót tartalmazó boríték feliratából megállapítható, hogy eredetileg Semayer Vilibáldtól került Sebestyén Gyulához s még az első világháború előtt megfordult Cholnoky Jenő és Teleki Pál kezén.

I

JANKÓ munkássága a millenniumesztendejében fordult összehasonlító irányba. Mik voltak az előfeltételei a munka megindításának? Nyilvánvaló, hogy HERMAN OTTÓ nagy halászati kézikönyve volt a legfőbb feltétel hozzá azáltal, hogy a magyar halászat leírását biztos alapként készen nyújtotta a továbbkutatás számára. De voltak más előzményei is. A leíró néprajzhoz hozzátársult az összehasonlító nyelvészet. Az a ma már elavult nyelvészeti munka, mely 1893-ban MUNKÁCSI BERNÁTTól jelent meg „A magyar halászat műnyelve” címmel, abban az időben megbízható támasznak tűnt fel az összehasonlító néprajzi kutatások történeti útbaigazítására. Még ehhez vegyük hozzá az éppen 1893-ban elhunyt PÁPAI KÁROLY úttörését, ki 1889-ben ment ki a manysik közé néprajzi célkitűzéssel s akinek a Néprajzi Múzeumban letett gyűjteménye feldolgozatlanul további kutatásokra ösztönzött;² vegyük hozzá, hogy VIKÁR BÉLA 1889. évi finnországi időzése óta ez északi nyelvrokonainkkal is megvolt a néprajzi kapcsolat és együttműködés, akik által az irodalom CASTRÉN óta ASPELIN és HEIKEL munkásságában fontos régészeti és néprajzi művekkel gyarapodott, s már akkor csak JANKÓ kezdeményező egyéniségére kell gondolnunk, hogy magunk elé idézzük: a finnugor kutatásokra éppen benne gyulladt ki a lelkesedés szikrája. Ő pedig először is azt a kérdést tűzte ki maga elé vizsgálандó feladatául, mely az adott körülmények között viszonylag jól vizsgálható volt: a magyar halászat eredetének megfigyeltését.

Érdekes, hogy már HERMAN OTTÓ — akit pedig mint a leíró néprajz mesterét szeretünk szembehelyezni az összehasonlító Jankó Jánossal — vonzódott néprajzunk keleti problémái felé. „Vágytam és vágyódom oda, ahol a Kuma vize csörtetve halad...” Ily lendületes szavakkal kezdi nagy művének egyik eszmefuttatását (I. köt. 212. l.), amelynek hitelét különben az „Ösi nyomok a magyar népies halászatban” (1885) című korábbi füzeté érdemlegesen meg is erősíti. Még többet tett MUNKÁCSI a konkrét feladatok kitűzésén terén. Ő idézett munkájában (a 86. lapon) egyenest felfűzést intézett az etnográfusokhoz: „E vizsgálati eredmények irányadóul szolgálhatnak a magyar népies halászat tárgyi néprajzának kutatói számára, kik ezek alapján pl. a rekesztő halászat hasonló alakjait az ugor népek közt, ellenben a gyalomét, vagy a horgászati és szigonyhalászati eszközökét az éjszaki török népek közt kereshetik alkalmasan”. — Ezután következett, 1896 nyarán, JANKÓ első látogatása Oroszországba, a nyizsnyijnovgorodi (mai nevén Gorkij-i) kiállításra. Ugyanezen az útvonalon megismerkedett a moszkvai, pétervári és helsinki múzeumok néprajzi anyagával. Útjáról hazatérve innentől fogva lelkendező hangon fejtegette jelentésekben, naplóiban és főműve bevezetőjében, hogy Oroszország az a terület, amellyel őstörténetünk minden szála a legszorosabban össze van fonódva.

Íme egy ilyen nyilatkozat a miniszterhez Kazanból írt jelentéséből, amelyet a naplójából idézünk: „Ha ZICHY gróf arra szólít fel, hogy menjek vele Afrikába, vagy nem megyek, vagy csak a legdrágább feltételek közt vállalkozom arra, mert a M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának ugyan nagy gazdagodást jelent egy kiváló és kritikus afrikai gyűjtemény, de semmi esetre sincs nagyobb hatása a magyar nemzeti művelődésnek sem mélyítésében, sem fejlesztésében; de ha ZICHY JENŐ arra szólít fel, hogy menjek vele oda, hol a

² Pápairól I. Hajdú Péter: Pápai Károly szelkup szójegyzéke. NyK. LIV.

magyarok éltek, arra vállalkozom a legolcsóbb feltételek mellett is, azért tűrök, szenvedek, nyomorgok, lemondok, mert tudom, hogy nemzeti missiot teljesítek, nemcsak a múzeumot gyarapítom, hanem minden lépésemmel, mit ezen a talajon teszek, a nemzeti művelődést viszem előre.” (I, 98).

Nem sokat tudunk erről az első oroszországi látogatásáról. BÁTKY ZSIGMONDTól hallottam (még 1937-ben), hogy őt is kivitte magával Finnországba s hihetőleg Nyizsnyij-Novgorodba is. Azonban ez első „kikukkantásnak” jelentősége világos. Az orosz néprajzzal való ismerkedés kezdetét jelenti magyar szakember részéről, még pedig olyan ismerkedését, melyet már a következő évben hosszas oroszországi tanulmányok követnek azzal a kitűzött céllal, hogy az orosz-magyar együttműködést évtizedekre megalapozzák. Mert JANKÓ JÁNOSban nemcsak a fogékonyság volt nagy az igazi fő feladatok felismerésére, hanem a készség is rendkívüli mértékben megvolt benne a felismert feladatok haladéktalan elvégzésére. Így aztán onnan fogva már csak az alkalmat kereste, hogy szervezetten hozzáfogjon az oroszországi néprajzi tanulmányokhoz.

Szükségtelen részleteznünk, hogy kapcsolata ZICHY JENŐVEL hogyan teremtdőött meg, mikor milyen szerződést kötöttek a III. ázsiai utazásban való részvételére nézve s hogy erre az útjára hogyan készült fel, többek közt már a II. expedíciótól gyűjtött kaukázusi néprajzi tárgyak feldolgozása és publikálása folyamán. A lényeges mégis csak az, hogy az oroszországi útra az alkalom már a következő évben adva volt. S JANKÓ helyesen ismerte fel, hogy kutatásait Finnországban kell megkezdenie, — azon az úton, amelyen REGÜLY is elindult, — az orosz múzeumokban folytatnia, s végül a chantik között végzendő gyűjtőúton elmélyítenie. Azok a kissé túlságosan messzi kalandozó tervek, hogy ázsiai kutatásait a chantik felkeresése után még a mongolok között is folytatta volna, az expedíció vezetőjével való későbbi megbeszélések során elestek.

A ZICHY-expedíciónak JANKÓRA vonatkozó szakasza együttvéve két nyarat és egy közbenső telet ölel fel, 1897-ben és 1898-ban. Az első nyár Finnországban végződött, a második a chantik között telt el; a két nyár közé esik novembertől januárig pétervári tartózkodása, onnan kezdve múzeumlátogatása Oroszország számos városaiban; áprilistól fogva csatlakozása Tbiliszihez. Zichyék közös kaukázusi utazásához, mely a Volgán és a Kámán folytatódott tovább, míg végül Tobolszkban július elején ismét el nem váltak útjaik. JANKÓ Tomszkból október második felében, ZICHYÉK Ázsiát megkerülve decemberben tértek vissza Magyarországra.

II

Az utazásnak több olyan kiemelkedő pontja volt, amely bővebb tudománytörténeti megvilágításra tarthatna igényt. Ilyen elsősorban is Jankó viszonya az orosz tudományosság olyan nagyjaihoz, mint pl. RADLOV. Erre a kérdésre a napló kevés felvilágosítást ad; arról a Néprajzi Múzeum irattára alapján legutóbb BALASSA IVÁN közölt adatokat; e helyütt külön nem térek ki rá.³ A másik az út finnországi szakaszának jelentősége mind a finn

³ Balassa Iván: A Néprajzi Múzeum kapcsolatai az orosz néprajztudománnyal. Ethn. LXIII, 1952, 183—190. l.

néprajz, mind JANKÓ programjának továbbvitele szempontjából. Ez a kérdés különösen SIRELIUS pályakezdése miatt igen jelentős, akiről itt majd alább, a napló bemutatása után lesz még szó. Ez alkalommal azonban inkább csak az út súlypontjainak: oroszországi és szibériai szakaszának ismertetésére korlátozva magunkat, ahhoz is bőven találunk érdekesebbnél érdekesebb adatokat az előttünk levő forrásban. Meg kell tehát mondani, hogy mi is van e naplóban.

Ez áll két füzetből, bennük több mint 300 sűrűn teleírt lapból. Az I. füzet tartalmazza mindjárt az elején Jankó három jelentésének fogalmazványát WLASSICS GYULA miniszterhez: I. Szentpétervárról november 3-án (ez a finnországi időszakról számol be), II. Szentpétervárról január 29-én (a pétervári szakasz eredményeit foglalja össze), III. Batumból március 30-án (múzeumlátogatásairól), azután Tbiliszitől kezdve az expedíció részletes naplóját Szibériáig és a chanti-út elejét, miközben Szaratovban május 7-én megírta egy el nem küldött jelentését, június 5-én Kazanban pedig IV. jelentését fogalmazta meg. A II. füzetben a chanti-út zöme foglaltatik. Végéhez csatlakozik utolsó, V. jelentése Tomszkból szeptember 20-án. Ezután még könyv kivonatok tarkázzák a szöveget. Néhány helyen a napló egyes lapjai ki vannak vágva s azután más kézzel részben újra visszamásolva. Alapos okkal feltehető, hogy talán ez a másoló kéz csonkította meg azért, hogy némely kompromittáló részekről ilyen módon megszabaduljon.

A napló ugyanis nem úgy van megírva, hogy nyilvánosságra lehetne hozni. Tükre az írója hullámozó, lobbanékony kedélyének, máskor meg tele van zsúfolva gyűjtött adatokkal, ami nyomtatásban való olvasását megnehezítené. Értéke azonban tagadhatatlanul igen nagy, különösen a chantik közt készített rajzai, leírásai miatt. Ha majd a Néprajzi Múzeum Adattárának tulajdonába megy át s a múzeum tisztviselői ezeket felcédulázzák, akkor fogjuk majd csak igazán meglátni, mi van benne, s ez adatoknak nagy hasznát veszi a múzeum a Jankó-féle chanti anyag feldolgozásánál. A chanti szavaknak nyelvészetileg tökéletlen, magyaros átírása ellenére hely- és családnevei, állat- és növénynevei meg általában a tárgyi szókinsnek megrögzítése miatt, nézetünk szerint, nem egy tekintetben oklást meríthet belőle a nyelvészet is, mindenesetre fel akarjuk hívni erre a lehetőségre nyelvészeink figyelmét.

JANKÓ rajzai, amiket egész utazása folyamán folyvást készített s amelyeknek egy részét a Néprajzi Múzeum Adattárában találjuk, szintén igen tanulságosak. Oly szépen vannak elkészítve, hogy nemcsak összehasonlító tanulmányra alkalmasak, hanem nagyrészt közölhetők is. Múzeumlátogatásai során azonban sehol olyan hévvel nem rajzolt, nem jegyzetelt, mint Helsinkiben, 1897-ben. Rövid három hónap alatt, mondhatni az egész finn tárgyi néprajzi anyagot felvette, elsajátította, áttekintette itt. 1200 eredeti rajzából, amelyről halászati műve emlékezik meg (16. l.), a múzeumi adattári nyilvántartás szerint 1178 darab van meg a múzeumban ma. Büszkeséggel szemlélheti, aki a múlt századi finnországi múzeumi anyagba magyar kutatónk segítségével bepillantást akar szerezni.

III

S itt van most már a helyén, hogy elkezdve utazásának ezen a bevezető szakaszán e napló segítségével kalauzoltassuk magunkat oroszországi néprajzi kutatásaiban. Helsinkiben a halászaton kívül az egész tárgyi néprajzot feldolgozta. A miniszternek írva úgy emlegeti rajzgyűjteményét, mint a „finn

tipológiát". Hogy ennek finn útja végén a kiadása is szöbakerült, azt több forrásból, többek közt finn értesülésekből is tudjuk. Ezek szerint állítólag felajánlkozott volna tipológiája kiadására, de végül is finn részről úgy döntöttek, hogy illendőbb, ha a finn múzeum példagyűjteményét nem külföldi (azaz magyar), hanem hazai (azaz finn) szakember adja ki. Jankó fellépésének következménye volt, hogy a néprajzi múzeum vezetője, SCHVINDT THEODOR, 1905-ben a JANKÓTÓL szorgalmazott finn „tipológia” első köteteként közzétette a finn vadászat és halászat képes atlaszát; a kiadványt még több kötetben akarta folytatni, de az már ebben a formában nem valósult meg.⁴

JANKÓ jelentésében a dolgoknak más színezete van. Úgy adja elő, hogy a kiadás ügyét a finnek hozták szóba. Ez a rész szószerint így hangzik: „De ezek az urak nemcsak érdeklődtek munkám iránt, de meg is figyelték azt, amit csináltam; órákon át beszélünk és vitattuk meg az egyes rajzokat és a vitáknak rám nézve igen hízelt eredménye lett. Amint ugyanis tanulmányaimat a finn néprajzi múzeumban befejeztem, az öreg ASPELIN felszólított, hogy adjam ki finn néprajzi tanulmányaim eredményét, a finn néprajzi typológiát finnül, az archaeologiai társaság oly fontosnak és sürgősnek tartja a typologiai tanulmányokat, hogy hajlandó ezt a mintegy 10 000 márka költséggel járó kiadványt a Castrén-alapból kiadni. Kegyelmes Uram, nem tagadom, soká haboztam a dolgon, már majd bele mentem, de, mégis visszaléptem s az ajánlatot, bár az magától az öreg ASPELINTŐL jött s így nekem ez munkám legnagyobb elismerése volt, nem fogadtam el.” (I, 4–5). — ASPELINRŐL, a finnugor régészet alapítójáról megemlíthetjük, hogy az 1870-es években huzamos időt töltött Oroszországban.⁵ Elsősorban ő látta el tanáccsal JANKÓT, aki összefoglalóan a finnekről így ír: „Ezek az urak valamennyien ismerik a nyugat módszerét és gyűjtik a kelet anyagát. Páratlan liberalismussal voltak mindenben segítségemre, megengedték, hogy mindent lerajzoljak és publicáljak, amit csak múzeumaikból arra valónak tartok, ezenkívül számtalan útbaigazítást adtak az orosz birodalomba teendő utunkhoz és kutatásainkhoz.” (I, 4).

Hogy a finn tipológia összeállításával — amelynek egyébként magyar megvalósulása BÁTKY „Útmutatója” lett 1906-ban — mi volt összehasonlítható néprajznak úttörőjének célja, az kiviláglik azokból a mondataiból, amelyekben első pétervári jelentésében a finn és a chanti néprajz helyét a magyar mellett meghatározta. Úgy képzelte, hogy a finnugor népek háromszögében ez a három nép alkotja a három sarkpontot. Idézem: „mihelyt a három sarok-nép egész tárgyi néprajzát ismerjük, legott adva van az összes finnugor népek sajátlagos ethnografiája.” (I, 6). Egy koordináta-rendszert képzelt maga elé, amelyben a finnek a közbűső fokot képviselték volna a chantik képviselte legalacsonyabb színhez képest, s „ez (t. i. a finn) körülbelül a magyarság magyarföldi első századokbeli állapotainak” felelt volna meg. Ebben a koordináta-rendszerben, a megfélelésekből és eltérésekből iparkodott leveztetni a magyar fejlődés menetét. E finnugor fejlődés alapjául volt elengedhetetlenül szüksége a finn anyag ilyen átnézetére.

Amilyen részletességgel ismerjük finnországi hónapjainak történetét, annyira hiányos az értesülésünk oroszországi, főként pétervári és moszkvai tanulmányairól. Ezekről csak halászáti könyve bevezetése emlékezik meg

⁴ Sulo Haltsonen: Theodor Schvindt. Helsinki 1947. 259. l.

⁵ Róla l. megemlékezésemet: A „finnugor régészet” őstörténeti tanulságai. NyK. LIV, 219–222. l.

bővebben, naplója azonban nem ismeretes, a nálunk levőben csak a miniszternek írt jelentések foglaltatnak. De ezekből aztán érdekes tanulságok olvashatók ki. Nevezetesen, hogy — amit eddig kevésbé tudhattunk (futólagos említése: Ethn. X, 140) — Pétervárott foglalkozott először behatóbban a szibériai sámánizmus kérdésével. Az erről később (1900-ban) közölt cikksorozata, tudjuk, csak az adatközlés fokán mozgott, de neki messzebbmenő tervei is voltak: az altaji sámánizmust Kobdo környékén óhajtotta helyszínen tanulmányozni. A halászat mellett szinte második fő témájának emlegeti ez időben az ősvallás kérdését. Azt írja: „Az irodalom tanulmányozása vezetett még egyéb dolgokra is. Két évvel ezelőtt jelent meg egy finn könyv a finnek ősvallásáról, melyet odahaza valószínűleg megint 27—37 év múlva fognak tudomásul venni (— ebben tévedett: KROHN GYULA könyve magyar fordításban 1908-ban megjelent! —); a szerző pompásan ismeri a magyar irodalmat s a magyar ősvallásról fennmaradt hagyományokat is összefoglalja, valamint a többi velünk rokon népek ősi vallásával is foglalkozik összehasonlító alapon. Hogy mind e népek ősvallása tiszta samanizmus, az kétségtelen. Ha tehát ezt teljességben meg akarjuk ismerni, fel kell keresnünk azokat a népeket, melyeknél a samanizmus nyugati alakja a legtisztábban maradt fenn a mai napig. Ezek az urjankhajok, tiszta török és igen régi nép, melyet eltörökösödött finnugor és elmongolosodott török népek vesznek körül. KROHN, GONDATTI, MIKHAILOVSKY, majd POTANIN, POZDNEJEV, KLEMENCZ, ADRIANOV stb.⁶ nyomán ezek samanizmusát már valamelyest ismerjük; meg van itt a fehér ló áldozata az ezzel kapcsolatos összes szokásokkal egyetemben, s mikor ezek leírását először olvastam, szüntelenül lelkem előtt láttam a Feszty által oly gyönyörűen érzékített Anonymus-féle jelenetet. Már ez egymaga is rávitt arra, hogy a samanizmus tanulmányába mélyebben behatoljak; páratlan alkalmat nyújt erre az akadémia néprajzi múzeumának samán gyűjteménye, melyhez hasonlót többé összeállítani nem lehet.“ — Gondolatmenetét ezzel zárja: „Az osztjakság, a népies halászat és a samanizmus múzeális és irodalmi anyagának tanulmányozása pedig pontosan szabja elénk a ZICHY-expeditio programját.“ (I, 8).

Beszámolva a halászat kutatása terén addig elért eredményeiről, így folytatja: „Ahol ennyi analogia van a magyarral, csak a halászat terén, ott annak ki kell terjeszkednie a másik két ősfoglalkozásnak, a vadászat és pásztor-életnek, valamint az ethnografiának egyéb jelenségeire is.“ (I, 9).

S valóban, éppen Pétervárról jövet, a Baltikum, majd pedig Moszkva múzeumaiban végzett vizsgálódásai már 1898 februárjában-márciusában meggyőzték e feltevése helyességéről. Pl. Dorpatban ilyen benyomásokat szerzett: „Az észti ethnografia teljesen a finn és mordvin kultúrák közt áll, sok van benne a finnből, ami még a mordvinban nincs meg, sok a mordvinból, mi már a finnbe nem ment át; ami új benne, az svéd hatás.“ (I, 13). A lett gyűjteményeket tanulmányozva úgy találta, hogy a lett nép igen sok alakja régibb ugor kultúrából köleszöngött alapon fejtett ki s hogy ez alakok az ugor törzsek szétválásának kérdésében korhatározó értékűek. Ugyanilyen belátásra jutott utóbb egyes kaukázusi népek ugor eredetű tárgyairól. „A ránk nézve felette fontos ugor nyomokra vonatkozólag az orosz irodalomból megállapítottam — írja Szaratovból (I, 60) —, hogy azok a kavszurok-, szvánok-, némely dagesztáni népeknél sokkal számosabbak, de azok összegyűjtésére hónapokra felszerelt expeditio szükséges...“

⁶ A nevek Jankó átírása szerint; szövegei egyébként a műszavak kivételével mai helyesírással.

E múzeumlátogatásaiból leszűrt jövő feladatokat batumi jelentése így foglalja össze: „1) fel kell dolgoznunk a dorpai észt gyűjteményt az utolsó darabig; 2) a rigai és mitai gyűjtemények leltáranyagából az ugor vonatkozásúakat; 3) a moszkvai RUMJANCZOV-múzeum egész magyarországi anyagát, melyek a hatvanas évekből származván történeti értékűek, s végül 4) a moszkvai történeti múzeum pásztoréleti gyűjteményét, mely a mieinkhez számtalan analógiát nyújt. E négy feladat mindegyike hat heti időt és ötszáz frt. költséget, összesen hat havi időt 2000 frt költséggel követel; gyakorlati tapasztalataim alapján csakis az biztos, aki tud oroszul annyira, hogy az orosz irodalmat felhasználhatja” (I, 13–14) — vagyis ő maga. — Ha nem tévedünk, mindebből legalább is a pásztoréleti gyűjtemény analógiáinak feldolgozása ma sem vesztette el, a legkevesebbé sem, magyar szempontból korszerűségét!

Saját munkája jelentőségét sem kicsinyelte le: „E 8 hónap alatt nemcsak megtörtem, hanem ki is jelöltem azt az utat, melyen a jövőben haladnunk kell, ... tudjuk, hová kell menni ... hol kell kezdenünk a munkát ... Tudjuk a rengeteg orosz irodalmat használni ... Szívéhez férköztem mindazon orosz társadalmi köröknek, melyekre a jövő munkásságában szükségünk lesz s ... megnyertem azok rokonszenvét úgy, hogy a jövő munkáját az eredmény biztos kilátásával kezdhethetjük meg” (I, 16). — Valóban milyen csekélységeken, egy arra hivatott kutató sorsszerű elvesztésén múlik, hogy egy világosan kitűzött programból mi sem valósul meg, míg azután a változott körülmények között alkalom nem kínálkozik arra, hogy Oroszország földjén, a Szovjetunióban teendő összehasonlító néprajzi kutatásokra ismét rá lehet — JANKÓ elfelejtett iratainak felmutatásával — a figyelmet fordítani!

Múzeumlátogatásait és tanulmányait folytatta a Volgán, az Urálban, Szibériában is. Később, már hazulról írva, egy pétervári barátjának azzal büszkélkedhetett, hogy: „ismerem az orosz múzeumokat úgy, mint azt egyetlen orosz sem ismeri, sem Pétervárott, sem az önök tudós akadémiájában.” S ebben nem is túlzott. Habár egész második oroszországi útja nem tartott sokkal tovább egy évnél, mégis annyira a múzeumok világában folyt le ez az idő, hogy a nyugati múzeumok tanulmányozásához szokott etnológus-szeme bizonyára jellemzőbben látta együtt az orosz néprajz múzeológiai anyagát sok kiváló orosz etnográfussal.

Gyors tájékozódásának sikeréhez hozzájárultak magabiztos fellépése, vitatkozó eszmecsereí a helyi múzeumok vezetőivel s a tárgyak és az irodalom ismeretében nyugati műveltségről és oroszországi tájékozottságról tanúskodó, külföldi ember részéről meghökkentő jártassága. Ellátva a legmagasabb helyről jövő pártfogással — cári ukázzal is —, ez a fiatal, 30 éves kutató mindenütt úgy lépett fel, mint a művelt nyugat tudósa az elmaradott szélső — akkor még cári — Oroszországban. Ezzel és egyéniségének kétségtelen varázsával elérte, hogy olyan etnográfusok, mint Kazanban SZMIRNOV I. N. és Tomszkban KUZNYECOV Sz. K. is behódoltak neki. Az előbbtől megvette csuvas és mari fényképfelvételeit, az utóbbitól pedig megszerezte, hosszas rábeszéléssel, féltett kincsét: 117 darabból álló értékes finnugor néprajzi gyűjteményét; ebben volt 14 mari „isten” (vagyis bálvány) és 19 karataj, 33 csuvas, 30 udmurt és 21 mari tárgy, többek közt régi hímzések. Különösen a mari isteneknek — 3 ilyen SZMIRNOV útján BASTIANÉK vásároltak meg Berlin részére ugyanebből a gyűjteményből — tulajdonított kimagasló értéket. A KUZNYECOVVAL való tárgyalások — a naplónak egyik legszínesebb, olvasmányos rész — ugyan már

Tomszokban folytak le, de mivel a volgai finnugorsághoz kapcsolódnak, amelyekkel útjának volgai szakaszán helyszíni kirándulásokon is foglalkozott, említsük meg itt, még a chantikhoz tett út előtt.

Érdekes, mivel tudta rávenni KUZNYECOVOT, hogy gyűjteményét ne SZMIRNOVNAK, hanem neki adja el. „Ha nekem eladja — így érvelt — olyan helyre kerül, ahol azt megbecsülik, ahol a gyűjtőt nem sikkasztják el és ha ön úgy akarja, a gyűjtemény leírását is kiadjuk.“ Mikor JANKÓ biztosította a gyűjtőt, hogy a gyűjteményt Budapesten az ő neve alatt állítják ki, KUZNYECOV belement eladásába s vállalta, hogy leírását maga készíti el. JANKÓ olyan ígéretet tett, hogy a gyűjtemény katalógusát magyar és német nyelven adja ki s olyan biztos volt a dolgában, hogy írásban lekötötte magát, ha a katalógus 1901. év végéig meg nem jelenik nyomtatásban, a közlés joga visszacsúszkál a gyűjtőre.

Mi lett a sorsa a KUZNYECOV-féle gyűjteménynek, azt hitelt érdemlően talán a Néprajzi Múzeum aktáiból lehetne kideríteni. (Irodalmi említését csak az Ethn. X, 167—168. lapján találjuk.) Bizonyos, hogy sem a tervezett katalógus nem jelent meg, sem a gyűjtemény KUZNYECOV neve alatt az elmúlt évtizedekben soha kiállítva nem volt. Így JANKÓ ígéretei, sajnos, azok is maradtak. Úgy látszik, a tárgyaknak nem lett különbség a sorsuk, mint ha valamely más múzeum vette volna meg őket. Mindenesetre figyelemreméltó azonban az a naplóban a tárgyalások minden mozzanatát aprólékosan számbavevő diadalmas érzés, mint hű tanuja annak: mily nagy reményeket fűzött kutatónk a gyűjtemény megszerzéséhez, melynek ha katalógusa is megjelenik, kétségkívül Múzeumunk nemzetközi tekintélyét öregbítette volna egyrészt az oroszországi múzeumok, másrészt a berlini múzeum irányában.

Miután gondolatban elkísértük őt az expedíció eléggé ismert útvonalán az Urálig, álljunk meg egy pillanatra vele együtt azon a ponton, Jekaterinburgban, a mai Szverdlovszkban, ahol ő is előre nézett és színházból jövet — hová állítólagos magyar énekesnők kedvéért ment — a szabadban bolyongva elábrándozott, kedvetlenségében, jövő teendői és kilátásai felett. Ez június 24-én volt, néhány nappal a chanti-expedíció megkezdése előtt. Idézem, egy kevés rövidítéssel, csaknem az egész élményszerű vallomást:

„SAJNOVICS óta 100 esztendeje foglalkozunk a velünk nyelvileg rokon népekkel s meglepő nálunk a kutatások menete: REGULY kezdte meg e században, sokat csinált, de a tudomány haladását békóba szorította a magyar nyelv.“ (Arra céloz, hogy HUNFALVY magyarul adta ki szövegei egy részét.) „Jött a HUNFALVY—BUDENZ tisztán teoretikus iskolája, mely megteremtette MUNKÁCSIT.“ (Következik az ő néprajzi munkásságáról néhány kicsinyítő megjegyzés.) „PÁPAI KÁROLY volt az, aki az ethnografiai kutatást kezébe vette; de csak utat tört, eredményt nem ért el; itt volt 1½ esztendeig, haza ment, senki sem értette meg, s miért? Nem volt, aki megértse. HERMAN OTTÓ könyve csak akkor jelent meg s PÁPAI azt nem ismerte még útján; előkészültsége egyébként is gyenge volt, az orosz irodalmat alig ismerte, oroszul alig tudott s a magyarból semmit sem ismert; kora hálátlan volt, mert nem tudott dolgozni. Ma én jól elkészülve indulok oda s ha csak egy kicsit kedvez a szerencse, 4 hó alatt végzek annyit, mint ő 1½ év alatt, haza megyek biztos eredménnyel, hiszen tárgyi ethnografiánk elemeinek egész sorára ki tudom mutatni az ugor eredetet s az osztják monográfiát úgy kidolgozhatom, mint senki más előtttem, s mégis nem sok reménnyel nézek a jövőbe.“ (Következik a személyes hajsza, a hazai állapotok keserű bírálata.) — Elkezdí felsorolni a hazai etno-

gráfusokat: HERMAN OTTÓT, HUSZKA JÓZSEFET, HERRMANN ANTALT, saját embereit: SEMAYER VILIBÁLDOT, BÁTKY ZSIGMONDOT; mindegyikben csalódott. Aztán így folytatja: „Aki ezeken kívül Magyarországon ethnografiával foglalkozik, annak fogalma sincs arról, mi az ethnografia. Ha haza megyek s a gróf a munkák kiadásába belemegy, biztosítva van a minimum. Ámde amit én tettem, csak az első lépés, s minden további lépés alapfeltétele az, hogy az egyetemen tanszéket kapva ethnografusokat nevelhessek a most megindított irány számára; ha azt a tanszéket nem kapom meg, 50 év múlva kezdek az egész dolgot előlről s azalatt itt elpusztul minden! Ha megkapom, bizonyára akkor kapom már meg, mikor erőm pusztul, pihenésre van szükségem s hasonló utak fáradalmait el nem bírom... Pedig e nélkül az irány nélkül a tárgyi néprajz csődöt mond... tovább mozdulni nem tudunk; íme most megmutatom, hogyan és merre kell menni, de tényleg semmi reményem sincs ahhoz, hogy azon az egy lépésen kívül, melyet én megtettem, tényleg tovább is megyünk...” (I, 115—116).

Mai szempontból, mikor éppen ötven év telt el halála óta, lehetetlen megindultság nélkül olvasni ezeket a sorokat. Jóslata bevált: újra kell mindent kezdeni. Igaza lett abban is, hogy a megtett nagy lépés után maga sem haladhatott tovább. S a tanszéket, amelyet a maga és iskolája számára óhajtott, csak harminc évvel később alapították meg, ami a fejlődésben mindenesetre több évtizedes lemaradást eredményezett. Néprajzunknak az a hosszú és kínos elszigeteltsége, amelybe JANKÓ halálával egyszerre megint visszazökkent, csak mostanában van szűnőben, mikor tudománypolitikánk módját ejti, hogy nagyobb néprajzi tanulmányok a külföld nyelvéen jelenjenek meg; de még mindig nem mondhatjuk, hogy a kapcsolatokat a külföld, így különösen a Szovjetunió felé kellőképpen kiműveltük és értékesítettük volna.

A pillanatnyi lírai ellágyulást kemény és kitartó munka követte. Arról, hogy chanti-útján, az őserdők sűrűjében JANKÓ micsoda emberfeletti munkát végzett július 5-étől szeptember 10-ig, csak az alkothat fogalmat, aki naplójából ismerte meg azt. Mivel foglalkozott ezen az útján, amíg vitorlás csónakján, a Nikoláj-on lehajózott az Irtisen az Obig s az Irtis mellékfolyói közül a Demjankát, az Obéi közül pedig a Szalim és a Nagy-Jugán völgyét bejárta? Természetesen a néprajz volt központi érdeklődési tárgya, amellel azonban másikszaktárgyát, az antropológiát sem hanyagolta el. A néprajzból pedig nemcsak a halászat, hanem pl. az ornamentika, az építkezés, a hitvilág kérdései is elsőrendű helyet kaptak kutatásaiban. S mi több: valóságos statisztikai felmérést végzett. „Jurtáról-jurtára” gyűjtve az elterjedési adatokat a lakosság „rendszeres és részletes feldolgozásához”, ugyanolyan módszer szerint járt el, mely őt a balatoni monográfia megírásában is vezette. Mikor utóbb Tomszkban a helyszíni gyűjtést feleserélte levéltári kutatásokkal, ott a maga gyűjtötte statisztikai adatoknak a régi népszámlálási felvételekkel való összehasonlítását tekintette egyik fő feladatának.

A gyűjtés sietősége — mivel a korai tél beálltát nem volt szabad az Obnál bevárni — érteti meg velünk, hogy munkájához nem egyszer kénytelen volt az erély és csalafintaság eszközeit is igénybe venni. KARJALAINEN finn nyelvtudós, aki vele egyidőben kezdte meg gyűjtését a chanti között, magánlevelezésében (mely nyomtatásban is megjelent: Siperian matkoilta. 1921. 89. l.) keményen kárhoztatja őt azért, hogy a lakosság minden tiltakozása ellenére éjjel koponyákat ásatott ki a chanti temetőkből kraniológiai gyűjteménye számára, amivel az utána következő kutatók munkáját igen meg-

nehezítette. De JANKÓ az egyik faluból ki, a másikba be: továbbszáguldott lodkáján, mielőtt tettét felfedezték volna. Amikor ez a chantik érzékenységet sértő, de természetesen a tudomány érdekében választott eljárása nagyjugáni utazása végén az ottani orosz papnak fülébe jutott, olyan kellemetlen összetűzésre került a sor köztük, hogy ő jónak látta útját meggyorsítva szinte szökve sietni vissza Szurgutba s onnan az első hajóval eltávozni a chantik földjéről.

Csak mintegy madártávlatból iparkodván a legjellemzőbb kérdéseket megragadni, azokból az észrevételekből indulunk ki, amelyeket utolsó jelentésében maga is különösen kiemelt. Ilyenek az embertani megfigyeléseket ornamentikaiakkal egyesítő következtetései és naplójának egy-két ősvallási részlete.

A hímzett ornamentika megléte az Irtisnél és hiánya a Jugánban, ahol csak a kéregből és bőrből kikapart és kivagdalt ornamentikát találta meg, de a hímzéseket már nem, indította arra a gondolatra, hogy az irtisi chanti lakosság a hímzést az ugartól tanulta meg (nyilván nyugatról), míg az „igazi osztják elemeket” a maga világából merítette. Vagyis a régi elemek egy részét az Irtisnél az új technikához alkalmazta. Már ebben a következtetésben bennfoglaltatik az az általános nézete, hogy a chantik közül a keletiek, a tőle tanulmányozottak közül a nagyjugániak, őrizték meg az ősi állapotokat.

Ezt a nézetét az antropológiával is megtámogatta. Beszéltessek — a miniszterhez küldött jelentéséből — őt magát! „Eddig az osztjákot ugor népnek tartottuk; az anthropológiának ezt ma meg kell tagadnia: az osztják egy dolichocephal (azaz hosszúfejű), barnaszemű, barnahajú ősnép maradéka, mely ugor hatás alá került; ez az ugor hatás a nyelvben kiterjedt az egész népre, a kultúrában és vérben azonban nem terjedt az Irtisen és Obon túl keletre ... — A szőke haját és kék szemet, a kő fúrásának tudományát és még egy sereg dolgot, ami az Irtisen megvan és a Jugánból teljesen hiányzik, mind az ugartól vette át.” (II, 112). Hogy ez a hatás miért nem terjed keletebbre is, azt a „betelepedések irányának családonkénti feljegyzéséből” azzal próbálja indokolni, hogy „az osztják máig is északnak és nyugatnak nyomul, ki a nagy folyóra.” — Mint nyelvész körökből (Sz. KISPÁL MAGDOLNÁTÓL) értesülök, az a nézete, amely a keleti csoportot tartja a többinél konzervatívabbnak, találkozást mutat STEINITZnek, a chantik nyelvész-kutatójának mostani felfogásával.

Ősvallási megfigyelésekre a chantik közt először Cingalában, az Irtis mellett, került sor. Ekkor KARJALAINEN is ott volt társaságában s érdekes, hogy mind KARJALAINEN egyik úti levelében, mind JANKÓ naplójában pontosan beszámol az ott látottakról. Ekkor néhány áldozó házat tekintettek meg. JANKÓ lerajzolta alaprajzát, felvette méreteit, feljegyezte a benne talált tárgyakat, megállapította elásott csontjából, hogy az áldozati állat ló volt; még egy kis ornamentikai rajzot is készített az asztal díszítéséből. KARJALAINEN egészen más szemmel nézte a dolgokat (i. m. 1898. júl. 27-i levél). Először is panaszkodik a hatósági személy, a zasedatelj jelenlétéről s ha nem is szakszerűbben, de a szokásokra jobban kiterjeszkedően azt jegyzi fel, hogy az évi áldozatot Péter napján tartják s hogy a nyüzött állat bőrét eldugták a helybeliek az ülnöktől való féltükben. Aztán leírja, hogyan nyitották fel ennek parancsára az egyik lezárt hombárt. Levelének ezt a részét így végzi: „Majd még egyszer magam jövök ide, talán sikerül több adatot szereznem.” Ez alkalommal — írja — nem volt idő reá, „mert a tulajdonképeni etnográfus,

JANKÓ, a pontosabb adatok felvételébe nem kezdett bele“ (finnül: ei ruvennut tarkempia tietoja ottamaan).

Úgy véljük, ebben a párhuzamban, amint az egyik és a másik hozzáfog a dolgához, az egyik már végez a maga módján, mikor a másik még a kedvezőtlen körülmények felett botránkozik: kicsiben benne van a két kutató jellemrajza; az egyiknek rámenőssége, a másiknak óvatossága és alapossága; az egyiknek dolga sietős, mert csak három hónapja van a chantik között, a másiknak a munkavégzése lassú és kényelmes, mert négy évre terjednek ottani tanulmányai; KARJALAINENT még JANKÓ halálának napja is az Ob folyónál találja. De talán arról is némi fogalmat szerezhethünk belőle: milyen hasznos kiegészítést adhatott volna, ha valósággá válik, JANKÓ chanti monográfiája; legalább is tárgyi néprajzi szempontból, KARJALAINENNEK később megjelent alapvető munkájához: az obi-ugorok ősvallásáról!

Visszatérve az előbbinek obvidéki ősvallási kutatásaira, ezeknek egyik fő eredményéről így számolt be jelentésében: „Megtaláltam azokat a jugáni fehér isteneket, melyeket MARTIN hiába keresett s azokról kiderült, hogy nem istenek, hanem a nálunk 'fehér ember' és 'lidércnyomás' címen ismert magyar hitkör osztják tágyai.“ (II, 112). Lássuk a naplóból az ide vonatkozó feljegyzéseket közelebbről is! Szeptember 5-én a jugáni chanti egyik fő fészében, Kajukovyban, a temetőbe látogatott el. Erről ezt olvassuk: „Míg NIKIFOROV (JANKÓ szolgálja) a sírokat bontotta, a jegyzővel elmentem vadászni... Hanem aztán egyszer azt mondtam: állj! Mi ez? Egy fiatal berjóza (nyírfa) levágva, úgy hogy alig 1 m. maradt meg törzséből, a berjóza csúcsa szenesítve van s ráhúzva egy kis — ing! Ott a párja! mondja a jegyző. S megindult ezekre a vadászat. Ilyen felöltöztetett fát 3 helyen találtunk... A fák közül egyet ki tudtunk tépni, azt elvittük ingestül, kettőről lehúztuk az ingecskét“. Ezután JANKÓ nagy ebédet rendelt embereinél. Miután a chanti vendégeket jóllakatta és pálinkával megitatta, megkezdődött a kihallgatás az ingecskékről. Meg is fényezte vendégeit. Így tudta meg a következőket: „Ha az ember meghal, olykor a lelke vissza szokott járni, a fekvő embert átöleli... úgy, hogy az embernek megmered a lába, megfájdul a háta, eláll a szava és mozdulni se tud. (Ez a tiszta magyar lidérc.) Ez ellen már most védekezni kell“. A védekezés többféle. „Hogy a halott azonban nyugton maradjon s őket is nyugton hagyja, ősi szokás szerint a halál után egy arsin vászonból kis ingeket csinálnak (ha a család nagy, többől) s minden családtag helyez egyet a sírba. Ha aztán még ez se használ, akkor levágnak az erdőben egy fát, annak a végét megszenesítik s arra húzzák rá inget; az ilyen kis inges fa neve *jux-ankel* (fa + csonk). Ha a család nagyon szegény s vászna nincs, elég ha egy kis fehér rongyot tesz ki.“ A leírást zárójelben ez az összefoglaló megjegyzés kíséri: „Ez tehát a magyar 'fehér ember' hitkörét kapcsolja össze a lidérc körrel s kétségkívül utam egyik legfontosabb észlelése.“ (II, 96—98).

Két évvel később, a Zichy-expedíció anyagát ideiglenesen bemutató kiállítás ismertetésében, erről a kis inges fáról a következő megállapítás hangzott el a nyilvánosság felé: „Szinte kétségbevonhatatlan, hogy a velünk legközelebbi rokonságban álló ugor nép e hite szoros kapcsolatban van a magyar néphit fehér emberével.“ (Ethn. X, 167). Többet aztán nem hallani a dologról, kivéve azt az említést a fehér asszonynak, a tüzes lelkeknek meg a lidércnek, mely ezeket, a sámánizmusról szóló első közleményben, a magyar hitvilágnak még kivizsgálásra váró alakjai: a regösök, a garabonciás, a boszorkány, a táltos mellett sorolja fel (Ethn. XI, 212).

IV

Miután eléggé életszerű benyomásokat szereztünk saját feljegyzései tükrében kutatónk egyéniségéről, érdeklődési köréről, módszeréről és törekvéseiről, szükséges, hogy bírálat is hangozzék el róla, nem annyira személyéről, mint eredményeiről; eredményeiről azon a területen, ahol a végső célig vihette kutatásait: halászati főművével kapcsolatban. Ez meglehetősen nehéz feladatnak látszik még ma; legkiválóbb szakembereink sem vállalkoztak rá, s így GYÖRFFY felhívásának, hogy JANKÓ munkáját revízió alá kellene vetni, mindezideig nem lett foganatja.⁷ Az idő azonban sürget és elvégre tarthatatlan állapot, hogy a magyar néprajz egyik büszke alkotása, amelyet a külföld jól ismer, amelyre nekünk kifelé hivatkoznunk lehet, teljesen bírálat és értékelés nélkül maradjon; ez a mű lebecsülésével volna egyenlő. Ez magyarázza meg, ha ez esetben nem a legilletékesebb személy nyitja meg a vitát.

S itt azt kell kérdeznünk magunktól: vannak-e olyan szempontok, amelyeket értékelésünkben felhasználhatnánk, vannak-e nálunk talán tárgyilagossabb tényezők is, melyekre véleményünk kialakításában támaszkodhatnánk? — Ilyen szempontok, ilyen tényezők vannak. Háromféle szempont.

1. Az első a nyelvészeti alap elégtelensége JANKÓ művében. (MUNKÁCSI dolgozata elavult). — Szerintem erősen támadható JANKÓnak az az álláspontja, hogy elismerte a nyelvészet jogát a néprajzi kérdésekben való döntőbíráskodásra (M. hal. er. 41. l.). Ez így nem fogadható el. A nyelvészet kétségkívül előnyben van a néprajz felett az eredet kérdésében, de csak a két tudomány összehangzatos vallomása adhat néprajzi szempontból elfogadható eredményt.

2. Tekintettel a megjelenése óta eltelt hosszú időre, maga a mű is fogódzót ad arra nézve, hogy módszertani elvei alapján megfelelő történeti távlatba helyezzük. JANKÓ, mint minden úttörő, önkéntelenül túlbecsülte irányja: a finnugor összehasonlító irány teljesítőképességét a néprajzban. Következtetései nem egyszer a kétszerkettő nagyonis egyszerű logikáján alapulnak. Ha egy halászati tárgy megvan az oroszoknál s a németeknél nincs, azonnal kész azt halászatunkban orosznak, ha a németeknél megvan, de az oroszoknál nincs, németnek minősíteni (uo.). Ugyanígy, ha a chantiknál vagy a finneknél megtalálható, nyomban hajlandó megkockáztatni a feltevést — ami persze sokszor lehet értékes munkahipotézis, de igen ritkán bizonyítható be — ugor, sőt finnugor eredetéről.

3. Harmadszor és nem legutolsó sorban, van itt egy szempont, amelyet néprajzi kutatóink nem aknáztak ki eléggé: SIRELIUS finn etnográfusnak ugyancsak finnugor halászati munkássága. Hogy JANKÓ műve megítélése szempontjából ennek a finn pályatársnak jelentőségét nyilvánvalóvá tehesük, a következőkben kettejük viszonyának kell szentelnünk — közbevetőleg — némi figyelmet.

SIRELIUS U. T. JANKÓ JÁNOS tanítványa volt. A finn néprajzi múzeumban ismerkedtek össze. Hozzácsatlakozva a lázasan dolgozó, lelkes magyar utazóhoz, hivatását a finnugor és általában a néprajz kutatása és művelése terén közvetlenül JANKÓ hatása alatt ismerte fel, annak finnországi tartózkodása idején, 1897-ben. Ennek pedig reá s a finnugor néprajzra nézve komoly következése lett. Később, tudjuk, ő lett a finnugor néprajz első professzora Helsinkiben.

⁷ A Magyarság Néprajza. I. kiad. (1934), II, 105. l.

ben, 1921-ben, s tőle indul ki a finnugor néprajzi kutatásoknak szinte napjainkig tartó virágzása Finnországban.

Csatlakozását a ZICHY-expedícióhoz első jelentésében Jankó ily szavakkal említi: „Egy nap ASPELIN állami arkeológ és SCHVINDT, a finn néprajzi múzeum intendansa a kancellariatus nevében felkértek, hogy tekintve kutatási módszerem rendkívüli fontosságát, engedném meg, hogy Mag. U. T. SIRELIUS oroszországi tanulmányúton elkísérjen, hogy tőlem, amennyit ez úton lehet, eltanuljon . . . SIRELIUS 3 nap alatt a finn kormánytól és egyetemtól e célra 2000 márkát kapott, velem az útra tényleg elindult s már itt Pétervárott együtt dolgozunk.“ (I, 5). — Későbbi együttműködésükről ilyen beszámolót ad: „Sirelius úr tényleg megtette velem Helsingforstól Péterváron és a balti tartományokon át Moszkváig az utat s én az együtt dolgozáson kívül naponként egy órát elméletileg is foglalkoztam vele. Munkásságának eredménye megbízóit annyira kielégítette, hogy a kancellariatus most megbízta őt, hogy a moszkvai és kazáni gyűjtemények tanulmányozása után folyó évi május 1-én menjen az osztjások közé s hat hónapon keresztül tanulmányozza az osztják halászat népies és archaeologiai elemeit. E kutatásokra részben a kancellariatusi s részben egyéb alapokból Mag. U. T. SIRELIUS úrnak 4000 márka áll rendelkezésére. Ez is az én munkásságom pozitív eredménye s őszintén örvendek, hogy ezt Nagyméltóságnak bejelenthetem.“ (I, 15).

Mellőzve kapcsolatuk további részletezését, melyet később, 1900-ban, SIRELIUSnak a Finnisch-ugrische Forschungen első számába „A magyar halászat eredetéről“ írt bírálata rontott meg, említsük meg inkább az utóbbinak halászati munkáit. Nos, ezek számra, sőt talán súlyra is, felülmúlják JANKÓét. Míg JANKÓ az egész magyar halászatot összefoglalta, ő a chantik közt végzett 14 hónapi gyűjtés után, évekig tartó munkában egy fejezetet dolgozott ki a finnugor halászatból: a rekesztőhalászatét. Ez 1906-ban jelent meg „Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern“ címen, ezt követőleg pedig három kötetben kiadta 1906–1908-ig a finn halászat leíró ismertetését (Suomalaisten kalastus. I–III), melyhez később a szerző halála után, 1931-ben még egy negyedik kötetet is csatoltak. E nagy munkákhoz sorakoznak még terjedelemre kisebb, de fontos, részben összefoglaló finn dolgozatai.⁸ — SIRELIUS jelentősége mármost a magyar halászat kutatásának eredményei szempontjából abban áll, hogy mint egykorú szakember sokban JANKÓtól eltérő véleményre jutott; nemcsak kiegészíti, hanem részben cáfolja is őt, s széles vizsgálati alapot teremt amannak megítélése számára. Másfelől szükséges tekintetbe venni a SIRELIUS munkásságát újabban ért kritikát is ahhoz, hogy JANKÓ tanításaihoz megkapjuk a távolabbi nézőpontokat.

Mestert a tanítványával: JANKÓt SIRELIUSSzal bíráltatni annyival megengedhetőbb eljárás, mert SIRELIUS végeredményben a JANKÓtól kapott kezdeti indításokat nem tagadta meg, sőt egyik utolsó dolgozatában, melyet a finnországi néprajzi kutatásokról az Anthropos nevű folyóiratban 1929-ben tett közzé, híven megőrzött emléket ily szép szavakkal engesztelte ki: „Auch kann ich nicht mit Stillschweigen übergehen, dass meine ersten Reisen nach Russland und zu den ugrischen Völkern am Ob in den Jahren 1898–1900 auf dem Beispiel und den Anregungen beruhen, die ich von dem ungarischen Forscher JÁNOS JANKÓ während unserer gemeinschaftlichen Arbeit zu erst

⁸ Ilyenek: Kappale suomensukuisten kansain kalastushistoriaa. JSFOu. XXIII, 1906. — Suomen kansanomaista kulttuuria (= SKK) I, 1919. halászáti fejezete, mely németül is megjelent: Die Volkskultur Finnlands I. Jagd und Fischerei in Finnland (1934).

in Helsinki und dann in Russland erhalten hatte. Ich beklage in diesem Zusammenhang das allzufrühe Hinscheiden dieses begabten und energischen Gelehrten und Museummannes.“ (Die ethnographische Forschung in Finnland. 545. l.)

Ezeknek az előrebocsátása után térjünk vissza „A magyar halászat eredeté”-nek értékeléséhez, mégpedig legfőképpen egynéhány, a nagy műből kiszemelt sarkalatos halászati probléma felvetésével kapcsolatban, folyóiratunk jellege és e cikk terjedelme miatt azonban természetesen csak a legszűkebbre méretezett formában.⁹

V

Kuttyogató

Ha JANKÓ műve eredményeit két csoportba osztjuk a szerint, hogy finnugor vonatkozásokat mutat-e ki bennük vagy sem, akkor ez a harcra csalogatására szolgáló halászati szerszám az utóbbi csoportba kerül. Mégis ide kívánczik a munka ismertetésének az elejére, mint példa arra, mily sikerrel járhat az összehasonlító kutatás, ha két egymástól elzárt és nyelviileg elkülönülő terület — ez esetben a magyar és az orosz — földrajzilag érintkezik egymással. Ilyenkor az elterjedés és tárgyi elemzés vizsgálata könnyen rávezethet a műveltségi kapcsolat nyitjára. A kuttyogatóval a halász a béka vízbeugrásának hangját utánozza. JANKÓ (idevágó fejezetében: 522—555. l.) kimutatja, hogy a szlávoktól vettük át; ismerteti a mienknél szélesebb körű használatát a Dnyeperen. Sem az Ob-folyónál, sem Finnországban nem ismerik. Bár egyelőre nem ellenőrizhettük, hogy szomszédságunkban egyebütt nem fordul-e elő (a vizsgálatnak ez a korszerű ellenpróbája pedig mindenesetre kíváncsot lenne), a megfelelés ellen, amelyet részletegyezések („telitalpú” kuttyogató) is erősítenek, ellenvetést tenni nem lehet; a szerző felfogását meggyőzőnek és helytállónak érezzük még ma is.

Vágóhorog

Mihelyt határainktól messze kell elmenni analógiáért, az elterjedés képe összekuszálódik, a problémák megoldása nehezebbé válik. A vágóhorgot a magyar halászok halászati segédeszközül: a hal beemelése (nem pedig fogására) használják. JANKÓ (470—478 l.) török eredetűnek magyarázza s a kaukázusi Kura- és Kubán-folyókról meg az Urál-folyó halászatából hoz reá adatokat. Érdeme az orosz források ismertetésében van, de már a megoldásban aligha találta fejen a szöveget. Ugyanúgy HÄMÄLÄINEN is tévedhetett, mikor a finnugor eredet kérdését próbálta elfogadtatni (FUF XXIV, 1937). Kiderült, hogy a tárgy Eurázsia-szerte megvan s környezetünkben a románoknál is megtalálható előfordulása. Ahogyan ma látom a dolgot, ez a román adat nagy bökkenő a finnugor vagy akár török perspektíva igazolásában. A szomszéd adat mindig előbbrevaló a távoli analógiánál. JANKÓ és HÄMÄLÄINEN nézeteinek hibaforrása abban van, hogy az egyik a török, a másik a finnugor anyagra központosította a figyelmét. A török eredetnek nincsen valószínűsége; a finnugornak is csak

⁹ Itt következő szemelvényes fejtegetéseim anyagát 1946/47. évi tanárképző-intézeti előadásomból merítettem („Magyar ősfoglalkozások”), mely a II. félévben a magyar halászat kérdéseivel foglalkozott.

annyiban lehet némi alapja, ha az eurázsiai elterjedés szempontjából bebizonyosodik, hogy mondjuk az arktikus zónában — amelynek a finnugorság is függvénye — a vágóhorog (mint HÄMÄLÄINEN sejteti) minőségileg kezdetlegesebb funkcióban él (aktív halászati eszközként), míg ez az eredeti funkció az elterjedési központtól távolabb eső területen már kiveszett. Ez esetben a tárgy és használatának elemzése segítheti ki a kutatást abból az útvesztőből, amelybe az elterjedés összetettsége folytán belebonyolódott. A vágóhorog iskolapéldája lehet annak, hogy az összehasonlító néprajznak nem szabad magát az anyaggyűjtésben korlátoztatnia.

Vejszék

Nyelvészeink tudják, hogy a *vejsze*, *vejsz* stb. finnugor eredetű szavunk. JANKÓ a tárgyat is a finnugorságtól eredezteti és nem kevesebb, mint 100 lapot szentel a származtatás kérdésének. Összesen 60, lényegileg finnugor (magyar, finn, chanti) meg orosz adatával azonban a kérdést nem döntötte el. SIRELIUS mutatott rá arra, hogy az északi övezetben lakó finnugorok, így az északi obi-ugorok, a komik és a lappok a vejszét nem ismerik, s valószínűvé igyekezett tenni, hogy köztük ez a rekesztő halászati szerszám déli tájakról honosodott meg. A két kutató véleménye homlokegyenest eltér egymástól. JANKÓ a magyarországi vejszék négy típusa közül egyet finnugornak, kettőt pedig magyar-ugor korbelinek tűntet fel (575. l.), SIRELIUS azonban azt hangoztatta, hogy ugor-magyar közös formák „szigorúan véve nincsenek” (Sperrf. 373. l.); az egyetlen magyar-finn egyezés egy adattal lévén képviselve, arra finnugor rokonságot építeni nem lehet (372. l.); sőt általánosságban is ki kimondta: a vejszékre nézve nem sikerült a finnugor eredetet bebizonyítani (435. l.). Az utóbbi kutatónak ezt az ellenvéleményét annál helyénvalóbb itt kiemelni, mert róla szakembereink (BÁTKYT kivéve: Népr. Ért. 1906, 286) sem igen vettek tudomást s még az olyan kézikönyvekben is, mint A Magyarság Néprajza, csak JANKÓ felfogását ismételgetik.

JANKÓ módszertani eljárását a korabeli kritika „ornamentikai” vizsgálatnak minősítette, s ebben van hibája. Éles határt vonva a folyóvízi és tósági vejszék között, technikailag a tósági középlészás vejszéket — amilyenek Finnországban találhatók — fogta fel ősbibeknek, azt tanítva, hogy azokat a finnek kiválásukkor vitték magukkal északra. Ezzel az egyik főcsoporttal szemben, a másik, a folyóvízi szárnylészás vejsze, — mely a magyarságnál és a chantiknál közös, — ugorkori jelenségnek tűnt fel előtte, s ebben a kettéosztásban, e két csoport egymásutánjában ismerte fel a magyar vejszék alakulástörténetének az alapját. Kétségtől szellemes és konstruktív gondolat, de sajnos — nem igazolódott. Erre már ő maga is rájöhett balatoni monográfiája írásakor, mikor nálunk is felfedezte a Somogyban különben tót eredetűnek mondott egyszerű középlészás vejszéket (az ún. „kancavejszék” alakjában), amilyeneket addig tőlünk nem ismert (i. m. 357—60. l.). Ugyanilyen típusú vejszéről adott hírt később ROSKA MÁRTON Szolnok-Doboka megyéből (Népr. Ért. 1933, 90. l.). SIRELIUS munkájából JANKÓ három ősi magyar vejszetípusához különféle obi-ugor és a Volga meg a Duna deltájáról származó kifogástalan párhuzamokat lehetett volna találni (a „magyar” vejszéhez: 163. ábra, a „rát”-hoz 162. ábra, a „bereg”-hez 106—107. és 535. ábra); az elmélet meginogtával azonban akkor arra már senki sem gondolt, hogy ilyen módszerrel a vejszék leszármazásáról új elméletet építsen fel.

A vejszékről szóló gazdag tartalmú fejezet jelentősége ma már nem a tanulmány végeredményében, hanem az élelméjű részletekben van (pl. megfigyelései a finn udvaros formák kialakulásáról s a fertői vejsze késői eredetéről). Ugyanúgy SIRELIUS könyvében sem az őstörténeti magyarázatok értékesek ma már, hanem az az etnológiai felfogása, amellyel a vejszék keletkezését a tengerparti ár és apály jelenségével kapcsolatos gátaakkal hozta összefüggésbe s egyes, a nyelvészetre támaszkodó megállapításai. Azonkívül becsesek mindkettejükénél az adatok és leírásaik.

Vitájukban állást foglalva, igazat adhatunk SIRELIUSnak abban, hogy a vejsze, mint Délkelet-Ázsiáig nyomozható igen elterjedt halászati szerszám, valóban nem lehet a finnugor népek eredeti találmánya. Azonban ebből a nagyobb elterjedésből szerintünk a tárgy finnugor k o r á n a k cáfolata még egyáltalán nem következik. Halászatunk számos halászati műszava s magának a vejszének finnugor neve is megengedni látszik egy olyan áthidaló felfogást, amely a tárgy finnugor eredetét kétségesnek, sőt megcáfoltnak tekinti ugyan, de arra még nem lát okot, hogy ilyen nagy régiséget közvetlenül kétségbevonja.

Hálók

A különféle hálókka kapcsolatban csak általánosságban teszünk néhány megjegyzést. JANKÓ ezek körében is ott nyújtott maradandóbbat, ahol időben és térben közelebb maradt hozzánk. Pl. emelő- és vetőhálóink analógiáit a Fekete-tenger partján ismerve meg, meggyőzően mutat rá arra, hogy ezek a hálótípusok onnan kerülhettek hozzánk; őseink talán a görög kereskedőktől vehették át őket. Azonban a métháló ugorkori eredetéhez már szó férhet, ha u. i. elképzelhetőnek gondoljuk (KOVÁCS MÁRTONNA: Nyr. 39, 302), hogy a *mét* szó voltaképen a szláv *metati* 'dobni' igének megfelelő *met* főnévből való átvétel.

Eredetmeghatározásainak bizonyos fokig hátrányára irandó, hogy nincsenek mindenkor összhangba hozva egymással. Egy-egy csoporton belül a tipológiaiilag összetartozó hálófajták különféle értelmezést kapnak. Pl. az állító halászat eszközeiből a már említett métháló — ugor, de „majdnem szakasztott” mása: a marázsaháló — orosz! Vagy a kerítő halászat köréből: az öregháló — német, de ennek „változata”: a pirittyháló — orosz! Nem kevésbé problematikusnak látszik annak a kapcsolatnak az értelmezése is, amely a német eredetű öregháló és a török elnevezésű gyalom között kétségkívül fennáll. Mi volt a hálók fejlődésének útja: ez a kérdés csak JANKÓ kutatásai után kezdett kibontakozni. Ma tudjuk, hogy a háló finnugor szó. SIRELIUS szerint már a finnugor ősnép ismerte a háló egyszerű fajtáját (FUF I. Anz. 20. l.). A finnek egy nagyobb arányú öblös hálófajtát (a *suuria* nevűt) finnugor-nak mutattak ki (vö. SIRELIUS SKK. I, 178—181. l.); nálunk a hálótípusok közül egyet sem tudunk biztosan ilyen réginek bizonyítani. De azért biztos, hogy nem a gyalommal kezdődött a magyarság hálóhalászata. A gyalom már a társadalmi fejlődés magasabb fokán érte utól a magyarságot, mikor a halászat társas foglalkozássá vált. Ha azt képzeljük, hogy ez a fejlődés a török hatással folytatódott és mélyült el, valószínűnek látszik, hogy nagyobb szervezettségét és teljes kifejllettségét a magyar és szláv érintkezések folyamán érte el.

Összefoglalva véleményünket „A magyar halászat eredetéről, értékéről leginkább abban látjuk igazolva, hogy ezekben az alapvető kérdésekben

JANKÓ után viszonylag mily keveset haladt előre a tudomány. Munkájának négy fő forrása van: HERMAN OTTÓ könyve, az orosz halászati irodalom, a finnországi gyűjtések s a maga gyűjtötte chanti anyag; ezekből pedig az utóbbi három forrást kétségkívül ő vezette be a tudományos kutatásba. Amennyivel alaposabb volt SIRELIUS egyes részletproblémák (különösen a rekesztőhalászat) vizsgálatában, annyival teljesebb, annyival érdekesebb JANKÓ problémálatása a halászat egészének elemző kutatása terén.

Abban, hogy halászatunk szókincsében és tárgyi anyagában sok a szláv hatás, ma már mindenki fenntartás nélkül igazat fog neki adni. A halászati eszközök eredetéről vallott nézetei természetesen nem mind fogadhatók el, sőt jórészt elavultak már, de ezen, úttörő munkáról lévén szó, ily nagy időtávlatból, félszázadnál hosszabb idő elteltével, nem csodálkozhatunk. SIRELIUS bírálatából itt említem meg, hogy ő a bocskorvarsás szégyét („cégét“), JANKÓ ugor elméletével szemben, magyar helyi alakulatnak fogta fel (Sperrf. 389. l.). A magam részéről tárgyi okokból a méthálón kívül a lábóhorog ugor-kori eredetét is kétségesnek tartom. Az őrfonalzat kérdéséhez nem szólhatok hozzá. Mi marad hát akkor a finnugor kutatások számára? — Úgy látom, egészen véve a vejsze és a háló finnugor neve az a két pillér, melyre támaszkodnunk lehet s mely egyrészt a rekesztőhalászatnak, másrészt a hálóval való halászatnak régiségét bizonyítaná.

VI

Befejezésül fordítsunk figyelmet annak a kérdésnek a megvitatására, hogy mi a jelentősége JANKÓ JÁNOS itt tárgyalt munkásságának? Jelentősége sokkal nagyobb annál, amit könyvének finnugor eredményeiből — mondjuk ma — kiolvashatunk. Történeti alakjának nagysága programadó mivoltában mérhető fel. Először mint olyan kutató, aki kitzúzte a finnugor néprajz programját s akinek rövid tevékenysége a finnugor néprajz területén közvetlenül (SIRELIUSra, SCHVINDTRE) vagy közvetve (ezek követőire) körülbelül ugyanannyi évtizede hatott ki, mint ahány évet maga szentelhetett ez irányú munkásságának. Finnugor program tekintetében magyar etnográfusok vagy folkloristák közül senki meg nem közelíti őt. Életművének az a része, amely a finnugor néprajz megalapozását célozta, töredékében is annál monumentálisabb, mennél jobban elmaradt magyar néprajzunk ezen a téren JANKÓ finn követői és újabban a szovjet etnográfusok mögött.

Azonban ne gondoljuk, hogy a finnugor néprajznak ez a magyar úttörő munkása csak a finnugor területre akarta volna magát specializálni. Maga nagy halászati munkája sem csupán finnugor néprajzi tanulmány, s éppen maradandóbb értékű részei a keleti szláv és Fekete-tenger melléki népekkel való kapcsolatokat világítják meg. Egyéb munkáit és munkaterveit (pl. a sámánizmusról közölt cikksorozatát és az altaji népek jurtáiról fennmaradt töredékes dolgozatát) figyelembevéve, világos, hogy a tágabb értelemben vett összehasonlító néprajzot is művelte, sőt finnugor tervei és munkái tulajdonképpen ennek a nagyobb látkörű munkásságnak keretében helyezkednek el, mint annak nemzeti szempontból kiemelt részei.

Ilyenirányú programját hirdette meg utolsó, 1902-ből való dolgozatában („A rokon népek gyűjteménye“ végén), ahol reámutatva, hogy „meg kell nyitnunk a nép ősi kultúrájának forrásait“, szinte hozzánk szólóan folytatta: „A néprajzi múzeumnak e téren óriási feladatai vannak s ezek közül is a leg-

nagyobbak a velünk rokon népek csoportjára jutnak. Az eddigi félszázados munka csak úttörés, példaadás, a kezdet kezdete, de eredményei talán már is biztosítanak annyit, hogy ez a munkálkodás immár meg nem szakad, hanem hagyományként szállva utódainkra, nemzeti kötelességgé fejlődik.“ (362. l.)

Végül programadó JANKÓ JÁNOS a magyar-orosz néprajzi kapcsolatok úttörőjeként. Ide vonatkozik egy szakasz batumi jelentéséből: „Ha... nyolchavi orosz földi munkásságomra általánosságban visszatekintek, constatálhatom azt, hogy az orosz gyűjteményekben és irodalomban sokkal többet tanultam a magyarság szempontjáról, mint amennyit az összes nyugoti múzeumokban, — melyeket elég jól ismerek — tanulhatunk... Nyelvünk, történetünk, ősi művelődésünk minden szála csakis olyan területekre utal, melyek ma az orosz birodalom részét képezik. És mégis! e területeket teljesen elhanyagoltuk eddig. Nagy része van ebben annak a sajátságos félelemnek, mellyel mi az orosz föld felé tekintünk s mely az orosz tudomány forrásait eddig az ethnografus elől elzárta... Nemzeti kultúránk érdekében ezt az orosz félelmet le kell küzdenünk, s ősi kultúránk forrásait ott kell felkeresnünk, ahol vannak: az orosz területen.“ (I, 16.)

Valóban, 1945 óta különösen átérezzük e szavaknak igazságát! Mindazt a nagy hátrányt, amely elszigeteltségünkől származott. Megértjük talán a félelmet is, mely odáig kísért bennünket. De JANKÓ példát mutatott az ezen a téren elvégzendő munkára. Műve az orosznyelvű irodalom felhasználása tekintetében egyedül áll. Orosznyelvű néprajzi könyvtára pedig, amely a Néprajzi Múzeumé lett, valóságos szemrehányás nekünk, hogy még ma sem tudunk, a szovjet-magyar kapcsolatok korában, megközelítően sem hasonló irodalmat összegyűjteni egyetlen nagyobb néprajzi szakkönyvtárunk részére, mint ő több mint 50 esztendővel ezelőtt! A szovjet-magyar kapcsolatok kimélyítése terén nyilvánvalóan még nagyon komoly lépésekre van szükség, hogy a JANKÓ kijelölte úton számottevő eredményeket mutathassunk fel! — Éppen azért nem hallgathatom el észrevételeimet arról, hogy Jankó programjának folytatását, továbbvitelét hogyan látnám helyesnek.

Mai sokkalta nagyobb lehetőségeink között, amikor az orosz nyelv ismerése már nem jelent akadályt közöttünk és nyelvrokonaink között, a finnugor néprajz művelése az orosznyelvű irodalom feldolgozásának tárgykörében nem ruházható reá egyetlen emberre. A kutatás folyamatossága nem tehető kockára azáltal, hogy ez a magános kutató, mint REGÜLY és JANKÓ példáján látjuk, dologvégezetlen kihull a tudomány munkásainak sorából és maga alá temeti sok reményre jogosító törekvéseit!

A finnugor és orosz néprajzi kutatásokat intézményesekké kell tenni és össze kell egymással kapcsolni. A finnugor kérdés nem választható el az oroszországi, szovjetunióbeli néprajz tanulmányozásától. Speciális és csupán a finnugor népekre korlátozódó kutatások nem biztosíthatják a finnugor tanulmányok sikerét. A tőlünk keletre eső területek együttvéve alkotnak egy nagy összehasonlítható feladatkört, amelyben a finnugor problémák, ha vannak, csakis a teljes összehasonlító anyagból hámozhatók ki.

Az orosz nyelv, a szovjet-orosz kapcsolatok, a Szovjetunió múzeumainak és tudományos irodalmának ismerete az a hármaskapu, amelyen keresztül az út a finnugor rokonnépek néprajzához megismerése és felhasználása felé vezet. Ilyen szélesebb alapról indítva el, az ú. n. finnugor törekvéseket kevésbé fenyegeti a veszély, hogy zátonyra futnak és megfeneklenek az ősi nyomok sokszor hiú és eredménytelen keresésében a nyelvészeti vezércsillagának nem

egyszer megtévesztő és csábító irányítása alatt. Meggyőződésünk szerint néprajzunk jelenségei nagy részének akkor is megvannak a keleteurópai kapcsolatai, ha az őstörténeti magot, a finnugorságot, kihagyjuk is számításainkból.

De mi célja volna az ilyen korlátozásoknak? A pillanatnyi helyzetben — habár vannak kutatók, akik ilyen fáradt húrokat pengetnek (vö. NyK. LIII, 295—6) — véleményünk szerint még nem reménytelen a nyelvrokonaink felé terjeszkedő összehasonlító néprajzi vizsgálat. Az összehasonlító néprajznak, amelytől műveltségi viszonyaink feltárását várjuk a keleteurópai népek sajátosságos, összetett egymásrahatásában, ezen a téren még feladatai vannak s ezeket egyáltalán nem aknáztuk ki. E feladatok nem egyszer vonzóbbak, bonyolultabbak, problematikusabbak más irányú kulturális hatások vizsgálatánál. Talán nehezebb feladatra vállalkozik, aki kelet felé tekint, de azért ilyen kutatónak is lennie kell mindig, mert közvetlen környezetünknek ez az északkeleti szektora sem hagyható soha figyelmen kívül, már csak a léptenyomon felburjánzó őstörténeti elméletek miatt sem, melyeket számbavennünk, helyesbíteniünk, tovább fejleszteniünk vagy elítélnünk a multunkkal és jövőnkkel szemben reánk háramló kötelességünk.

S aki pedig ezen a nyomon indul el, annak figyelmébe ajánlhatjuk JANKÓ JÁNOS hagyatékát, kezdeményezését. Voltak, lehettek tévedései neki is, elmondhatjuk, hogy módszere nem volt eléggé kritikai, néprajzi érdeklődését talán túlságosan a finnugor anyaggyűjtésre irányította és finnugor problémalátásra és -fejtésre központosította, de vállalkozásának szépsége, merészsége, követendő volta minden kétségen felül áll.

KOROMPAY BERTALAN

A chanti „*sókor*-hal“

Az „alvilági *sókor*-halról“ különös dolgokat olvasunk PÁPAY JÓZSEFnek egyik hősénekében (Osztják NépkGy. 38. l.). PÁPAY alapján MUNKÁCSI ezt írja erről a „regei szörnyetegállatról“, melyet «a münkeszi Hadistennek REGULTól följegyzett osztják hősénekében a „kőszemű, vasszemű hét viehli“ paripa gyanánt alkalmaz... Ennek szőre „kérgeres vörösfenyő kérgehez“ hasonló... s maga úgy látszik, kevésbé mozgékony; mert a hős éppen ezt a tulajdonságát használja ki, midőn alája búvik s onnan döfköd kardjával fölfelé. Emezek... viszont lefelé csapkodnak s egyre csak saját állatukat érik. A kard „nagy hegye az alvilági *sókor*-öregnek ételevő táplálékos hasába, halevő aranyos hasába furódik“, mitől ez végre is réce ülése módjára leüledik» (VogNépkGy. II, 0335).

Ha kissé közelebről nézzük ezt a csodálatos „halat“ (az eredetiben csak *laj sókor* van, ami PÁPAY fordítása szerint a. m. 'alvilági *sókor*', tehát nem szerepel mellette a „hal“ megjelölés), akkor arra a különös felfedezésre jutunk, hogy talán nem is volt olyan nehéz és regébe illő nagy feladat ezt a *sókor*-t megnyergelni és megülni, mert azt amúgyis — paripának teremtette a chanti rege! A *sókor* neve t. i. azonos azzal a chanti Ni *šukar* szóval (KARJ. — TOIV. 902; AHLQV. Kond *šukar*, *sügir*), melynek jelentése 'Wallach' és amelyet már Paasonen (s-Laute 101) és utána KARJALAINEN (OL. 143—4) komi eredetű jövevényszónak ismert fel (< komi V *šekir*, VU *šokir*, I *šokur* 'Wallach'; l. még FOKOS: ZűrjNépk. 68. l.).

Hogy itt valóban csak lóról lehetett szó, azt a chanti ének szövege is világosan mutatja; ennek a hőséneknek a folytatásában (i. h. 40. l.) már egyenesen a „kérgeres vörösfenyő kérge színű sok lóról“ esik szó.

De vajjon miért gondolhatta PÁPAYnak a közlője és PÁPAY maga is, hogy itt halról van szó?

Ennek egyszerű a magyarázata. A ritka (KARJALAINENTől is csak a nizjami nyelvjárásból feljegyzett) *šukar* szót helytelenül azonosították egy már az egész északi-chanti területen (és azon túl is) ismert hálnévvvel, amelynek alakjai: Ni *šöyâr*, Kaz *šöyâr*, O. *šöyâr* 'ein Fisch, Schnäpel (auch von der Grösse des Muksuns)'; Trj *šök'âr* 'Schnäpel (kommt in der Gegend nicht vor)' (KARJ. — TOIV. 902; erről a hálnévről l. N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. XLIX, 15; KÁLMÁN BÉLA: NyK. LII, 167, Acta Linguistica Hung. I, 267, stb.).

Az már külön lapra tartozik, hogy ez az „alvilági hal“ nemcsak hogy nem hal, hanem még csak nem is bizonyos, sőt meglehetősen kétséges, hogy „alviláginak“ mondja-e valóban az ének (a *laj* szóról l. MUNKÁCSI: i. m. II, 0301, 768; MUNKÁCSI-KÁLMÁN: Manysi NépkGy. III/2. 381. l.).

A csodálatos *sókor*-halnak rejtélyes neve tehát egyszerűen a. m. 'ló' és éppenolyan kevésbé kell benne mitikus nevet keresni, mint pl. az obi-ugor néphit csodálatos „griffmadarának“ *kāräs* nevében (a madár neve: *tōxtān*

kāras tkp. azt jelenti, hogy „szárnyas óriás”, azaz „óriásmadár”)¹, vagy ahogyan a manyisi „fácánkacsa orrú asszonyról” is kiderült, hogy tkp. „vasorrú asszony” a neve és a „vasorrú bába” szerepét tölti be az obi-ugor monda- és mesevilágban.²

Érdekes, hogy itt is egy meg nem értett komi eredetű jövevényszó vezetett ilyen különös értelmezésekre, sőt mind a három itt szóba került chanti, ill. obi-ugor kifejezés komi eredetű.

FÓKOS DÁVID

¹ L. FUF. XXX, 336.

² L. Nyr. LXVI, 70. — L. még KARJ.—TOIV. 433: Ni *kirh̄stap im̄s*, Kaz *k̄ir̄* *ñq̄1p im̄i* (mesékben) 'Zauberin, Hexe'. De ennek a „Frau mit der Fasanennase“-nak (l. SZILASI szójegyz.) el kellett viselnie azt is, hogy nevének *k̄irt* ('vas') jelzőjét félremagyarázva, ill. ismét másképp félreértve, *kirp-holpi im̄i*-nek is mondják, ami AHLQVIST fordítása szerint a. m. '(rotznasiges Mütterchen) Hexe'. L. még Gombocz: NyK. XXXII, 193; KANN.: Vok. 161.

A komi népnév etimológiájához

A magyar *him* szóval egyeztetett manyisi *xum* 'férfi' szónak¹ rokonnyelvi megfelelői a 'zürjén' jelentésű *komi* szó (amely tehát ered. a. m. 'ember') és az e nép udmurt-nyelvi *sara-kum* 'Syrjäne' nevének második tagjában jelentkező udm. *kum*. Ez a *sara-kum* eddig csak WIEDEMANN szótárából ismeretes. Annál fontosabb tehát, hogy most ezt a szót egy másik adattal is meg tudjuk erősíteni. Ez a másik adat nem is új adat, mert tkp. ezelőtt is jól ismertük, de értelmét, jelentését félreismertük.

MUNKÁCSI az udmurt *vi džji* 'tő, gyökér; nemzetség, törzs, nép, faj, származék, ivadék' szó alatt (VotjSz. 658) a következő összetételt is említi: *S viži-kum*, *Mal viži-kumj* és ezt így értelmezi: 'rokonság, komaság; nemzetiség, család; — Verwandtschaft, Freunde, Familie, Geschlecht'. Az összetétel második tagját az orosz eredetű udm. *kum* (WIED.), *kumaj* (S), *Mal kumj* 'koma; Gevatter' szóval azonosítja és az idézett összetételt a *kum* címszó alatt is közli, mégpedig 'rokonság-komaság; — Verwandte, Freunde' fordítással.

Az összetételnek a 'koma' jelentésű szóval való összekapcsolásán és ilyen alapon való értelmezésén ('rokonság-komaság') nem akadtunk fenn, pedig már az összetétel használatának megvilágítását szolgáló és u. o. (658. l.) idézett példák is gondolkodóba ejthettek volna. MUNKÁCSI első példája egy régiebb tankönyvből való: *Avraam keltiz ataj-jurtsä-no viži-kumzä-no* 'Авраам оставил род и отечество', szószerint azonban: 'Ábrahám elhagyta atyja házát (MUNK.: 'szülői házát') és nemzetségét (családját)'. Az udm. szövegben bizonyosan az *ataj-jurtsä* felel meg az отечество ('hazáját') szónak, de ebben az esetben a *viži-kum* jelentése csak род ('nemzetség') lehet. MUNKÁCSI másik példája egy imából való: *džetš viži-kumijän šinj-junj šot, Inmarä!* 'jó rokonsággal add, hogy ehessen, ihassam, Inmarom!' (MUNK. VotjNépk. 158.) Az ehhez a szöveghez csatlakozó jegyzet szerint *viži-kumj* jelentése 'родственник', vagyis 'rokon, atyafi'.

Ha most a meglehetősen nagy számban följegyzett imákat és egyéb szövegeket nézzük, ahol arról van szó, hogy kik jöttek össze imádkozni, áldozni, kikre kérnek áldást stb., akkor azt látjuk, hogy a családon, rokonságon, atyafiságon kívül rendszerint a szomszédokat, vagy általában a (jó) népet, a (jó) embereket emlegetik, de sem a rokonságnak, sem az ismerősöknek sorában a komákról külön sehol sem történik említés, annak pedig, hogy a rokonságot a komákról nevezték volna el, a permi nyelvekben semmi nyoma nem található. Lássunk néhány ilyen, az egybegyűlteket vagy együvé tartozó-

¹ L. SZINNYEI: NyH⁷, 144; MARK: Festschrift til J. Qvigstad 152; TOIVONEN: FUF. XXII, 143; ZSIRAI: Fgr. Rok. 208; NÉMETH: NyK. XLVII, 69; BÁRCZI: SzófSz.; stb.; — de I. SETÄLÄ: NyK. XXVII, 76, Verw. 88, 104; PAASONEN: Beitr. 14, 53.

kat összefoglaló felsorolást. *Ďžěts buskelen, Ďžěts semjaen* 'mit guten Nachbarn, mit einer guten Familie' (WICHM.: WotjSprachpr. I, 143); *ešen d'aren, buskelen karendasen* 'mit der Familie, den Nachbarn und Verwandten' (u. o. 122); *buskelzä, agaj-venhossä, rothazä-no perto* 'sie führen auch die Nachbarn; die Brüder und Verwandten hinein' (MUNK.: MSFOu. 102. köt., 16. l.); *Ďada, mämä, peres agajjos, anajjos, pinaljos, var-mumi, varmajj, ti-no tšuz-murtjos, ti-no peres iskavinjjos, ti-no kin-kä, vitškä-votškä votšnadj-ik* — *mon nimn-tulin vandäs ug totkj* 'Grossvater, Grossmutter, alte Oheime, Tanten, Junge, Schwiegermutter, Schwiegervater, auch ihr, Vettern, auch ihr, alte Verwandten, auch ihr alle (eig. wer immer), alle insgesamt, sämtliche — ich kenne euch nicht alle dem Namen nach' (u. o. 127).

De vajjon egyáltalában jelenthetné-e a *viži-kumi* ezekben a szólásokban azt, hogy 'nemzetség (v. család) és koma (v. komaság)'?

A *viži-kumzä, viži-kumijän* nem mellérendelő összetétel! Mellérendelő összetétel esetén rendszerint mindkét tag kapja a ragot (pl. *nijän-pijän* 'gyermekkel', *jozän-kalikkän* 'nemzetséggel, néppel', *kijäz-pidäz* 'kezet, lábat' MUNK.: VotjNépk. 162, 158, stb.), és csak kivételesen van csupán a második tag végén a rag (l. LEWY: Zur fiugr. Wort- und Satzverbindung, 34, 42).

Mellérendelő összetétel pl. u d m. *kiz rodhao vižijo med luom-i* 'wenn wir zu einem weit ausgebreiteten Stamme würden!' (WICHM. i. m. 152; tkp. 'rokonságú-törzszű, rokonságú-nemzetségű'), *k o m i red-vuž* 'rokonság' (*red* < or. pod 'nem, nemzedék...', *vuž* 'gyökér'; *redej-vužjei orde* 'rokonságomhoz-nemzetségemhez', de így is: *red-vužse* 'rokonságát'; l. Nyr. LXII, 40), a *m a n y s i rütä-vosä* 'rokonsága, ivadéka' (MUNK.: VogNépkGy. IV, 144; a *manysi* kifejezés < *komi red-vuž*), a *magyar tősgyökerez*, a *mari tünžäyë-šoššäyë* 'tövét is, gyökerét is; mit Stumpf und Stiel' (WICHM.: MSFOu. LIX, 354) (l. Nyr. LXII, 39—40). Ilyen talán a *chanti Ni rötän kähññ* 'derjenige, von dem noch Verwandte leben', *rötta kähñ* 'ohne Angehörige, wer keine Verwandten hat' (KARJ.-ToIV. 395), ahol a második tag talán azzal a *nizjami kähñ* szóval azonos, melynek jelentése 'das untere Ende der Beilklinge (nach dem Stiel hin)' (KARJ.-ToIV. u. o.), ahol tehát ez a szó helyettesíti a fent idézett összetételek 'tő, gyökér' jelentésű szavát.

A *viži-kum* azonban, mely mindig csak második tagján veszi fel a ragot (l. még lent is), nem lehet mellérendelő összetétel, hanem nyilván csakis alárendelő, mégpedig birtokos jelzős összetétel. Nem jelentheti tehát azt, hogy 'családja és komasága', hanem legfeljebb azt, hogy 'családja (nemzetsége) (azaz: családjának, nemzetségének a) komája (komasága)'.

Igen ám, csak hogy semmiképpen nem akarhatja az udmurt ezzel a kifejezéssel azt mondani, hogy pl. „Ábrahám elhagyta családjá komaságát, hanem azt, hogy „elhagyta családját, nemzetségét magát“. Világos tehát, hogy a *kumi* jelentése itt 'nép, emberek'; fenti példáinkban tehát: 'Ábrahám elhagyta nemzetsége népét', — 'jó nemzetségem népével, embereivel együtt hadd ehessen, ihassam!'.

Felfogásunkat — úgy látom — igazolja egy harmadik példa, amelyben WICHMANN jegyezte fel ezt a fordulatot: *pesatai, babaï, atai, anai, viži kumijjos karendasjos* 'Grossvater, Grossmutter, Vater, Mutter, alle Verwandten unserer Familie' (i. m. 126). WICHMANN már nyilván birtokos összetételnek veszi a kifejezést, bár — úgy látszik — talán ő is 'komaságnak, rokonságnak' értette a *kumijjos* szót.

Ismeri szavunkat az 1942-ben megjelent Русско-удмуртский словарь is; ott az orosz родной 'rokon' szó udm. megfelelője *tšijži-viži* és *viži-kumj*, az orosz родня 'rokonság, rokon' szó fordítása pedig udm. *rodna*, *tšijži-viži* és *viži-kumj*. (A *tšijži-viži* kifejezést WICHMANN is ismeri: *tšijži-viži* 'Geschlecht, Stamm'; I. FUF. XI, 174.)

Az udm. *viži-kumj* szólásban tehát a *kumj* szó nem 'komát', hanem 'ember' jelent. (Jelentése ugyanaz, mint pl. a chanti Trj. *p'ötš* 'Familie, Familiennamen' szóból alakult *p'ötškō* 'Mann, der denselben Familiennamen wie ich hat', 'əi *p'ötš iāχ* 'yksisukuiset, joilla on yksi sukunimi, yhteen sukuun kuulumat'; I. KARJ.—TOIV. 751). A *viži-kumj* egyesszám ugyan, de — éppúgy, mint ahogyan fenti példáinkban is megfigyelhettük az egyes számnak ilyen használatát (pl. *buskelen* 'mit Nachbarn, szomszédokkal') — itt gyűjtő értelemben 'emberek, nép' a jelentése.¹

Az udm. *kumj* 'ember' szó elavult, és ezért a nyelvérzék az orosz eredetű *kum* 'koma' szóval azonosítja, különösen, minthogy a jelentése is ideillőnek látszott. Innen ered MUNKÁCSI közlőjének is a téves magyarázata, és ezért fogtuk fel mi is a szót 'koma' jelentésűnek. De ennek az összekeverésnek lett az eredménye az is, hogy az 'ember' jelentésű szó most már nemcsak *kumj* (WICHMANN MU **kumj*), hanem *kum* alakban is szerepel (a *sara-kum* és a *viži-kum(zä)* összetételekben).

Az itt tárgyalt adatok azért is fontosak, mert a *komi* szónak pontosan megfelelő udm. *kumj* alak egyúttal megmagyarázza azt a feltűnő jelenséget, hogy a végmagánhangzós *komi* szóval szemben az udmurtban (a *sara-kum* második tagjában) mássalhangzós végű alakot találtunk. „Sokkal feltűnőbb — írja LAKÓ „A permi nyelvek szóvégi magánhangzói“ c. értekezésének 53. lapján —, hogy a zürjének nemzeti neve is szóvégi -i-jével teljesen elüt az eddigiekben előadott hangtörvényszerűnek tartható alakulásoktól. A votják *kum* alakot tartva szem előtt, csakis **kom* volna várható.“ A két szónak egymáshoz való viszonya tehát tisztázódott: szavunk mind a két permi nyelvben magánhangzón végződik. (De l. még LEHT.: Abl. 53, UOT.: Chrest. 102.)

Ami végül MUNKÁCSinak 'koma' jelentésű udmurt *kum* szavának *kumj* és *kumaj* alakjait illeti, a *kumj* 'koma' vagy helytelen kikövetkeztetés a félreértett *viži-kumj* összetételből, vagy pedig a hasonló alakú, elavult 'ember; nép' jelentésű *kumj* szóval való keveredésnek az eredménye (de vö. pl. chanti Kr *ku-mä*, Ni *kü-mä* stb. 'күм, күма; Pate, Patin' KARJ.—TOIV. 403; éppígy AHLQV. *kuma* 'Pate, Gevatter; күм, күма'); a *kumaj* pedig az *ataj* 'apa' (*kum-ataj* 'keresztapa'), *anaj* 'anya', *atekaj* 'atyuska', *apaj* 'néne' stb. hatására kapta -aj végződését (vö. fenti példáinkat: *pešataj*, *babaj*... WICHM.: i. m. 126; l. még MUNK.: UF. V, 115—117, WICHM.: TLP. 36, 40.).

FOKOS DÁVID

¹ Az egyesszámnak ilyen használatára vonatkozólag l. pl. RÄSÄNEN; JSFOU. L/7, 4; FOKOS: Magyar Figyelő 1934, 3—4. sz., 33 skk., FUF. XXIV, 299, Néptanuln. Egyesület Évkönyve 1944, 45—7; RAVILA: FUF. XXIII, 49 skk. stb., az udmurtra vonatkozólag pedig különösen MUNKÁCSI: MSFOU. 102. köt., 631. l.

A finnugor összehasonlító mondattanhoz

1. Fogja magát

Ezt a kifejezést semmiféle idegen nyelvre nemcsak szószerint, hanem még megközelítőleg sem lehet lefordítani. A *fog* ige azonban nemcsak a visszaható névmással, hanem magában is használatos ugyanebben az értelemben. Mondják továbbá azt is: *kapja magát*, és a visszaható névmás nélkül: *kapja*. A két igét a népnyelv együtt is használja: *kapja-fogja magát*. Sőt van még egy harmadik ige is, amelynek szintén megvan a *fogja magát*-tal egyező használata: *veszi magát*. (Példákat l. Nyr. LXX, 77, LXII, 226, FUF. XXX, 371).

Ha azonban idegen nyelvekben nincs is hasonló kifejezés, a finnugor nyelvekben van. Így kimutatták már a mariból, a finnból (RÄSÄNEN: Nyr. LXVII, 123), a mordvinból és a lappból (LEWY, FUF XXIV, 289, XXX, 284).

A sor azonban még nem teljes, újabban megtaláltuk a manysiban és az udmurtban is. Íme:

manysi: *K ton βηrkän βəstə, iāmākts* 'in diese Grube drang ein', szószerint: 'in diese Grube nahm (und) drang er ein' (*βəstə* 'er nahm es', tehát 'fogta magát (és) bemászott' (KANNISTO—LIIMOLA: Wogulische Volksdichtung I, 112, 409:17 c jegyzet).

udmurt: *S so vodžmaš adami kutkäm ini lušškäm börsaz minni* 'jener auf-lauernde Mann machte sich auf und ging ihm insgeheim nach' (MUNKÁCSI—FUCHS: Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken, MSFOu. CII, 561); *S og-pol kišno-murt kutkäm-no nil-pi-kutätsä in-vilä kwaštini kuštäm* 'egyszer egy asszony fogta (magát) s gyermekpelenkáját az égre dobta szárítani' (MUNKÁCSI: Votják Népkölt. Hagy. 53). *S kutkäm-no mar-kä šeziez viläm, čisto atasli kištäm* 'fogta (magát) és ami zabja csak volt, mind a kakas elé hintette (122).

2. Gondolom-formán

Ragos ige és névszó összetételét mutattam ki ezen a címen a NyK. múlt évfolyamában (LIII, 245) a magyarból, chantiból és mariból. Hasonló szerkezet előfordul a permi nyelvekben is:

udmurt: *G „val-a jultošedlän jiriz?” so šuäm: „val kađ; tunnä šiskiz-no tušez-no vjriz-kađ”* 'hat dein Kamerad einen Kopf gehabt?' Sie antwortete: „Er hatte so etwas (d. h. wahrscheinlich); heute, als er speiste, schien es, als ob sein Bart sich bewägt hätte“ (MUNKÁCSI—FUCHS: Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken, MSFOu. CII, 237, 639).

komi: *S mi siję divęte setiš killime nin da sešša polni kod pondime* 'wir hatten schon (früher) von einem Wunder an dieser Stelle (reden) hören und

begannen da ein wenig uns zu fürchten' (WICHMANN: Syrjänische Volksdichtung. MSFOu. XXXVIII, 127); *seša me vi džedi vi džedi da polži kod* 'da sa ich (es) an, sah (es) an und erschrak fast' (uo. 126).

3. A többszörös jelző szórendjéhez

SIMONYI A jelzők mondattanában rámutatott arra, hogyha a főnévnek melléknévi és számnévi jelzője van, a szokásos szórendtől eltérően, a melléknevet eléje tesszük a számnévnek, ha valamely tulajdonságot erősen ki akarunk emelni. Pl. Az *áldott szent három úristen* (ÉrdyK. 553b). *Édes négy gyermekem!* (Apor: Végr. 409). Ezeket az *édes négy gyermekeim* isszák egyaránt (uo. 388). Minden lófo vagy darabant embernek az felesége nagy kontyot viselt, abban *nagy két tőt* szúrt fel, mintha szarva lett volna (Apor: Meth. 345). A vízben *gyönyörű szép hét aranyvadvacka* úszkált (Heves m. Tiszafüred, MNGy. IX. 161). A kirának vót *gyönyörű szép három lyánya* (Heves m. Besenyőtelek, uo. 61). A hidassábo *igéj juó három disznó hizik* (Veszprém m. Acsád, Nyr. XXXIII, 240). Gyi, te fakó, gyi te szürke, Gyi két lábam, fussatok! ... *Milyen áldott két csikó* ez, Egyik sem kér abrakot (Petőfi: A vándor legény).

Ezt a szórendet azelőtt nemcsak ily nyomósító értékkel használták, hanem sok más esetben is (így néha még újabb írónál és a mai népnyelvben). Pl. E dologban *e nagy két akadályt*ul így megmenekedvén ... (Veresm. Megtér. 33). Az itt levő nemesség *mezőn fűvön legelő sok lovaival* együtt elhajtata (Cserei 366). Tizenkét vitéznek *drága sok marháját* (Arany: Toldi, XI, 15, Ilosvainál: Tizenkét vitéznek *minden sok marhája*). Majd megrepett a szíve a *szép két lány* után (Orosháza, Nyr. IV, 474). Lakott abba *egy vak pár* ember Pócsfalva Nyr. XXXVII, 370).

Ez a sajátos szórend, mint SIMONYI idézett munkájában mondja, melyhez hasonlót az indoeurópai nyelvekben keveset találni, a magyar nyelv rokonaiban is előfordul, így pl. a manyisi és chantiban (108. l.). Manyisi adatokat már SZILASI között Névszói összetételek a vogulban NyK. XXVI, 141) c. értekezésében: *É pesatin sät tal tulitil ulä nelmä xossixati* 'hét bélyeges öl magasságra csapdos föl a tűz lángja (nyelve)' (MUNKÁCSI: VNGy. I, 45); *kəriñ ma'ilēp sät tāxēt* 'vasmellű hét búvárkacsa' (uo. 95); *lunt-la'il, vās-la'il xansāñ saw sän, saw votä* 'lúdláb, réceláb rajzával ékített sok doboz, sok kártus (II, 55).

További adatok: *É sakwalik-sam, xulax-sam kit uj* 'szarkaszemű, hollószemű két állat (II, 111); *xār-pāsi' jänit kit loñi kapajēm* 'szarvas nagyságú rettenetes két vadászkutyám (II, 201); *añxä-sip xürēm xgptēm* 'hófajd nyakú három rénökröm' (IV, 10); *ujñ-sis xgt vāñi' xötilēm* 'vadas hátú hat erdei hegyet járok be' (III, 167); *sarniñ tawlēp, sarniñ pñsip sät kukukk* 'aranyos szárnyú, a. farkú hét kukukkmadar' (I, 39); KL *tošēm antpā lou säir* 'kiszáradt szarvú tíz tehén' (IV, 128); *É xāñxiñ vātap saw tür* 'kákás partú sok tó' (III, 205); *xansāñ porxāñ saw xum* 'díszes ruhájú sok férfi' (IV, 70); So *βōntersōβ kit iō sal* 'auf (meinen) beiden mit Otterfell [besohlten] Skiern' (KANNISTO—LIMOLA: Wog. Volksdicht. I, 64); *kēralpīp sät mēnuk* 'sieben Waldgeister mit eisernen Haut' (75); *mān kēzēlmi' b sät mānd onšēβ i' βēlmi' b sät mānd onšēβ* 'wir haben sieben Schaufeln mit eisernem Blatt, wir haben sieben Schaufeln mit hölzernem Blatt' (240); *si-siñ a t xū mn puββēsum mā-γlñ a t xū mn puββēsum* 'fünf starkrückige Männer packten mich, sechs

starkbrüstige Männer packten mich' (245); K *sūrān sōāt āblt iasyi* 'sie kamen durch die sieben goldenen Himmel' (50).

A *chan ti* nyelv hasonló jelenségére én közöltem adatokat SIMONYI-val. Pl. É *ioutliidi kāt xui ōzās* 'két lövő embert talált' (PÁPAY, ONYI 2); *altj-kēzēn kāt xui* 'szablyás két ember' (157); *ōndər-sox kāt nīmāl uīs* 'vidrabórból készült két hótalpát vette' (176); *apsisānən kāt xoi ollənən* 'két egytestvér van' (*apsi* 'öcs' 92); *xontēn moy kāt xāβ* 'Konda vidéki két csónak' (135); *xōntēn-moy nāl xāβ* 'Konda vidéki négy csónak' (136, 137); *pubi lābāt uēlēmōtl-gi* 'ha publi hét fogása van' (171); *tēl-lēlēm lābāt xāβ* 'teli ült hét csónak' (132); *tōrmā kalēm lābāt xōs* 'az égbe föltetszett hét csillag' (91); *tōrēm-pugət ār liuβās lisat, moy-pugət ār uñš* 'keskeny állú sok lazac' (132); *lcuən oxpi ār sōx* 'csontos fejű sok tokhal' (138); *soga-toxlēβ ār nāl* 'fogolytollas sok nyíl' (140); *on'dēn-pēlāk ār lōbas* 'erdős félen [levő] sok éléskamra' (169); *uāt xum'baŋ iəm panālna ielna xaišiliŋēm ār xandj ār xuiəl lauāl* 'a szélről hullámos jó fövenyparton visszamaradt sok osztják férfi [így] szól' (143); I *tebēnna jina kāt tēdak ōmest* 'im Vorhause stehn zwei Gefässe mit Wasser' (PATKANOV, 126).

SIMONYI megjegyzi, érdemes volna a többi rokon nyelvben is kimutatni ezt a jelenséget. Én egyelőre csak a permi nyelvekben találtam néhány ide vágó példát:

komi: Prup *ēšin ulas jirsēni zel bur kīk ēš* 'unter dem Fenster weiden zwei sehr schöne Ochsen' (FOKOS-FUCHS: Volksdichtung der Komi 113).

Ide tartozhatik a következő mondat is, ha a jelző tkp. nem határozó: *velini Kulēm-diniš kīk mort* 'es waren zwei Ust 'kulomer Männer' (uo. 276).

udmurt: *šurās-vilīn koškiš kwiñ žičijāz adži* 'úton haladó három rókát láttam' (Munkácsi: Votj. Népkölt. Hagyományok 263); *G odig gurtiš kīk saldatjos* 'zwei Soldaten aus einem und demselben Dorfe' (Wichmann: Wotj. Sprachproben II, 134); J *vaškāya dirja tuž baddžin uno nūwes viuem* 'vormals gab es viele sehr grosse Wälder' (84).

Ez a szórend azonban nemcsak a finnugor nyelvekre jellemző, hanem a törökségre is, legalábbis az oszmánliban szintén a tulajdonság nyomatékos kiemelésére használják. Pl. *gūzel iki kız-dir* 'szép két lány ez!' *ejī ütš tšodžuk-dur* 'derék három gyerek ez!' *kara deniz bījūk bir deniz* 'A Fekete-tenger nagy egy tenger'; *köprüde duran bir adam gördün* 'a hidon álló egy embert láttam' (Kúnos adatai, A jelzők mondattana 109).

4. Kérdőnévmás deverbális képzővel, igeraggal

Az udmurt *mar?* 'mi?' kérdőnévmásnak eddig nem ismert használata van a következő mondatokban: S *korkaz pīrsa, šiškā-m-maram-no potām korgidaz* 'er ging in sein Haus hinein, ass und machte was sonst und ging in den Pferdestall hinaus' (MUNKÁCSI—FUCHS: Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken, MSFOu. CII, 48); *otīn taos šiškillam, marallam-no valjossās-no sudillam, luktallam* 'dort assen sie und machten sonst etwas, und fütterten und tranken die Pferde'; *no noš šiškiša, marasa, tālāti lin-a džā palodž vetlillam* 'und nachdem sie etwas gegessen und was sonst gemacht hatten, gingen sie bis gegen Mittag im Walde herum' (48); *užasa, marasa kal bīriz* 'arbeitend, durch das Arbeiten was sonst machend, verging die Kraft'; *maralīni* 'что-то поделывать', 'etwas machen, verfertigen' (BORISZOV: Udmurt Кыл-лжукam 177, MSFOu. CII, 560).

Hasonló szerkezetek vannak a manysiban: *LO porijmaßs, kēnpūliγ, pāssāpūliγti·manijtaβε, ti·mañnaraβε* 'es wurde auf ihn losgesprungen, wie ein Stück von einer Mütze, wie ein Stück von einem Fausthandschuh wird er nun zerrissen, was nun auch mit ihm gemacht wird' (KANNISTO—LIIMOLA: Wogulische Volksdichtung I. MSFOu. CI, 74); *So lēn alšlēm mañnaγēm* 'ich fange Einhornchen und so was' (KANNISTO, FUF XVII, 143); *P εššl, tēγm meñnəreγm* 'ich arbeite und so was' (uo.); *εšlεēti menēri* 'er arbeitet und so was' (uo.); *amen elβēm alā meñnəroβēm* 'wir sollen totgeschlagen werden oder was' (uo.); *Kojs pāt nurkiššp ōlāi menērii?* 'hat Kojs einen Rächer oder wie?' (uo).

Nyilvánvaló, hogy itt a már többször tárgyalt *gombát mit evett* féle szerkezettel van dolgunk.¹ Eredeti alakjában a *mi* névmás egy névszóval együtt mellérendelt viszonyban áll, általában kötőszó nélkül. A magyarban és a csuvasban azonban a *mi* névmás igével együtt is előfordul, tehát az állítmánnyal egyenlőrangú mondatrészként, azonban igeragot vagy deverbális képzőt nem vehetnek fel, mint az udmurt és manysi példákban: *Vótak, akik lēmēntek, ūdōgēntek, beszēgettek mi*. Nem vót semmi dōguk, a katonák csak *heverēsztēk-mi* (Adavidék, NyF. XXXVII, 43). A csuvasban: *vP vel veyetra iγə saldak 'ristan 'gətsā xuarzā kilētšə mən* 'azon időben két katona foglyot kísérve jön, (vagy) kicsoda (MÉSZÁROS 263).

A régebbi szövegekben a *gombát mit evett* szerkezetre csak néhány példa fordul elő mindössze, ezért MUNKÁCSI nemrég megjelent gyűjteményéből újabb adatokat közlünk: *S veraškisa-no mar-no karsa* 'mit einander sprechend und sonst was machend' (573); *J ta pī, tšalzā marzā tupatja* 'dieser lädt (eig. bringt in Bereitschaft) sein Gewehr, sonst was' (94); *S hañjos-marjos kutisa* 'Brot und sonst was mitnehmend' (559); *S kišnotāk-no, martāk-no ognaz ulsa kiti šisa, kiti šitāk-no jutāk-no kaltjrtōz vīlām* 'ohne Frau und ohne sonst etwas allein lebend, manchmal essend, manchmal ohne zu essen und zu trinken, schlenderte er herum' (232).

A *ma?* 'mi?' kérdőnévmás a régebbi szövegekben nem fordult elő a szóban forgó szerkezetben. MUNKÁCSI újabb szövegeiben erre is van példa: *G kin nuā kizāz?* — *susa — piti jez-no mai z-no ōvōl* 'wer die Fichten fortrage? Spur oder sonst was ist nicht da' (298); *S sō-berā og-pol mini llam kölñi hañān-no majin-no* 'dann gingen sie einmal übernachten (über Nacht jagen) mit Brot und sonst was' (563); *S se-berān odik mur gop-šori vuiz-no gonderjosez tete-nānez majānez so mur gepā kēmaza ležiz* 'hernach gelangte er zu einer tiefen Grube und umstürzend, liess er seine Bären (d. h. den Bären mit dessen Gesellschaft) samt seinem Mistkorb und sonst was in jene tiefe Grube fallen' (166).

A *kijin?* 'hol?' kérdőnévmási határozószóval: *S sō-berā so Ki tšik puktš vōzin-no kijin-no ižsa nunalāz vižtām* 'sodann verbrachte diese K. den Tag, neben den Garten oder sonst wo schlafend' (258). Vö. a magyarban: Mikó mennek vásárra hova, benéznek éty kicsit a kocsmába (Adavidék, NyF. XXXVII, 43).

A régebbi mari gyűjtésekben nem találtam példát erre a szerkezetre, pedig feljegyzéseim szerint ott is megvan: *UP tu-ōā mī nām kuōā lāktāš pe tške-γe mo-γe kožlaškā* 'ő engem szalajtott az erdőbe hordóval mivel; mīh ku tššām

¹ LEHR: Toldi² 301, STEUER NyK. XX, 154, KERTÉSZ Nyr. XLII, 7, BEKE Nyr. XLII, 135, KSz. XIV, 146.

ko·lām-da mo-da 'halat fogtam mit'; *uškale·t moťš tuřtā kořtāt* 'ott járnak a teheneid mid'.

Néha lekicsinyló, megvető árnyalata van a kifejezésnek: UP *erβèžā koťšmāžā možā* 'ez evés'? 'ezt a gyermek evésének lehet mondani?', szószerint: 'a gyermek evése mije'; CŰ *tide đāññ pū rāmāžō možō!* 'ennek az embernek a fa vágása (nem sokat ér)', szószerint: 'ennek az embernek fa vágása mije'; CK *tide βatāñ tūretmāže možō!* 'ennek az asszonynak [soha nem készül a hímzése el] (ugyan nem sokat ér)', szószerint: 'ennek az asszonynak a hímzése mije'.

Némely nyelvjárásban a *mo?* 'mi?' alak helyett *moj* használatos: UJ *merāññm moj lūje·n tòlām* 'nyulat mit hoztam', szószerint: 'nyulat mit löve jöttem'. Ez az alak nyilván *moñ, mò·jāñ* instrumentális alakokból fejlődött, melyek más nyelvjárásokban meg is vannak: P *ì mñām moñ, uškā·lām moñ, tāngā·l lije·š kēñ, āβārē·n dola·m* 'a lovakat, teheneket, miket, ha ideje lesz, haza terelem'; B *jēñdene moñ kāreda·l βursēda·l it kořt!* 'mással (tkp. emberrel mivel) ne verekedj, ne veszekedj!'; Č *pasuřto ořkal·šamāťš, āmñe·šamāťš moñ kořtāt* 'a mezőn tehenek, lovak mik járnak'.

A *moñ, mò·jāñ* tehát eredetileg instrumentális volt, s így eredeti jelentése 'mivel' volt, de ez a jelentés később elhomályosodott, s ugyanazt jelentette, mint a ragtalan *mo?* 'mi?'. A CK nyelvjárásban a *mò·jāñ* alak használatos: *ťšodrařke kajen pu m preñ·am mò·jāñ rūršām* 'az erdőbe mentem és fát, gerendát mit vágtam; *pāťšal dene kōřtām, ū·rām da mò·jāñ lūjen tòlām* 'vadászni voltam (tkp. puskával jártam, mókust mit lőttem (tkp. löve jöttem)'.

A lekicsinyló jelentésen kívül a kifejezésnek tagadó értelme is lehet: Č *pořkudo dññ meman dek tòlā à dñotmet moñ le·ktāñ gā·jāř* 'a szomszéd hozzánk jött, s minden kérdés (v. kérés) nélkül eltávozott; *taťše olākāřko řudo·ođora·ř kajāřna; ođoro·met moñ toľna·m mōñge·ř kuđāřko, dñur tññale* 'ma a rétre mentünk gereblyélni; (de) anélkül, hogy gereblyéltünk volna, haza jöttem, (mert) elkezdett esni az eső'.

A nyugati nyelvjárásokban a K *mò·lā, JO mūr·lā, JT mūr·lo* 'más' szót használják a kérdő névmás helyett: K *řka·let mò·lā nār·řtā kōřtāt* 'a teheneid mid a mezőn járnak'; JO *ki·ndet mu·let tsō·lā ka·nden* 'kenyeret mit, mindent hozott'; JT *řō·rāk mūr·lāžo toľāñ* 'a juhok mik megjöttek'; *kotsmāžo mūr·lāžo koľen goľtāř* 'meghalt anélkül, hogy evett volna'; *taťse ka·imāna mūr·lāna* 'ma' a menésünk (hiába való volt)'.

5. Névmás jelzővel

Nyelvünkben a határozatlan névmás melléknévnek lehet a jelzője. Pl. *Valami jót szeretnék. Valami szépet láttam. Valami nagyot akarok alkotni.* SIMONYI A jelzők mondatában az újabb irodalomból olyan példákat is közöl, amelyekben a melléknév a jelző, s a határozatlan névmás a jelzett szó. Pl. *Az a boldog valaki* (CSOKONAI). *Az a bizonyos valaki* (ARANY életéből, levelek, 66). *Egyszerű és igénytelen valami* (ARANY). A rokon nyelvekben az utóbbi eset gyakoribb, mint a következő adatok bizonyítják:

man ysi; LO mā ūlitta iñne kχōtpā, βit ūlitta iñne kχōtpā 'über das Land kommender, über das Wasser kommender (KANNISTO—LIIMOLA: Wogu-

lische Volksdichtung I. MSFOu. CI, 78); *nēmatersir kχōtpā* 'keinerlei Wesen' (uo.); *lāβn, βāssiγ tīγ i i n ε k χō t p ul βōs ōli!* 'sage, es möge keiner hierher kommen' (tkp. 'ein hierher Kommender sei gar nicht') 197; So *αγμν χōtpā lāβi* 'der Kranke sagt' (346); *Ē tīl ēlāl ālnē χgt pā ēkwatā voss mini, ājkātā voss χuji* 'már ezután az embereknek (tkp. levő v. élő valaki) felesége hadd menjen [a dolga után], a férj pedig hadd heverjen! (MUNKÁCSI, VogNGy. I, 21); *ēti χujeww, tūlmentēnē χgt pā joxti, taw χrti, suj vāri, tūlmentēnē χgt pā lapān at rāwi* 'éjjel lefekszünk, valamely lopni szándékozó (tkp. lopó valaki) jön, ő vonít, zajt csinál, a lopni szándékozó nem juthat közelbe' (uo. IV, 342); *LO am tēnε mātēr tūlēm* 'ich bringe etwas zu essen' (KANN.—LIIM. 205); So *ās tēnε mātēr ūnētēzt* 'wieder stellten sie Essen hin'; *K tōū m ā'tsarp m ā'ter nl palilōāli* 'vor irgend etwas pflegt es sich zu fürchten' (22); *K tēnē mātēr tqkēn!* 'hozz ugyan valami ennivalót! (Munkácsi: VogNyjár. 199); *kh wqtē χ-mātēr* 'valamelyik' (pl. *tēte kitāinēl kh wqtē χ-m ātērmē vājin!* 'ezen kettő közül vedd valamelyiket!' 199); *P ogti-mān pilnē mātēr at khqntloglīn* 'semminemű félni valót nem találtak' (238, VogNGy III, 523).

Kérdő névmással is: *P pilnē mānēr khqtsān?* 'micsoda félni valót találtak?' (III, 523, VogNyelvj. 237).

ud murt: *S so pi t š i ma - k ā t š irak p ā kešiz - no kulām* 'dieses kleine Wesen (tkp. kis valami) schrie plötzlich auf und war gestorben' (MUNKÁCSI—FUCHS: Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken, MSFOu. CII, 85); *S džegāz numir džijnjā šijām ini, tuž. b ā d d ž i n ma - k ā* 'ein Wurm, irgend etwas Grosses, hat die Hälfte des Roggens auffressen' (253); *S ton umorto - āzad pu - k i l o, š e k i t ma - k ā gožijān oša ut š a!* 'hänge auf einen Strick einen Klotz, irgend etwas Schweres, vor deinen Bienenstock, versuch es!' (101); *S o d ž i voštisa, so ādami ku t š o val šettām, mirdān - g i n ā pid - j i l a z vetl i š, n a t š a r m a j ā - k ā* 'nachdem sie so getauscht hatten, hat jener Mann ein scheckiges Pferd bekommen, dass kaum auf den Füßen stand (eig. ging), irgend ein mageres' (50); *S va t š k a l a d i r j a odik ād m i l ān k i š n o e z v i l ām a d ž t ā m ma - k ā* 'einst war die Frau eines Mannes faul oder so etwas (tkp. lusta valami volt)' (258); — *J š u o z ta p e r e š m a r - k ā* 'sagt dieser Alte (eig. dieses alte Etwas, dieses alte Wesen)' (271); *J j a l t š i e z v i š t ā m g ā s m a r - k ā v i l ām* 'der Knecht war so etwas schwachsinnig (tkp. valami kissé ostoba)' (227); *J sooslān iškabinzīlān p i z i val, m o n ān o g - a r ā s m a r - k ā O n d i r e j n i m o* 'ihr Nachbar hatte einen Sohn, so etwas gleichen Alter wie ich, namens Ondirej' (266); *S v e t i l j o s s ā s š i j ā m - b e r a z i t š u k - a d ž ā z n o š k i k val v o š a l l a m : k y i n ā r ā s m a r j o s i z - k ā, val t š u z ā b u r j i t o z v i l ām J o r o k* 'nachdem sie die Färsen gegessen hatten, opferten sie den nächsten Tag wieder zwei Pferde: hierzu wählte Jorok die etwa dreijährigen (tkp. a három éves valamiket, három éveseket) (und) die Falben unter den Pferden aus' (146).

Főnévvel: *S sujā so ādami luyām d ž a, d ž ā g ma - k ā* 'sagt das zum Mensch gewordene gänseartige Wesen (Etwas)' (77).

Névmással: *S piž šekit, iz - no og vit pud m i n d a l u y o z s i, t š ā ma - k ā* 'der Kahn ist schwer, und der Stein wiegt etwas 5 Pud (oder) so was (tkp. olyan valami)' (254); *S m a r ta t a t š ā m a r - k ā?* 'was für ein Ding ist das?' (tkp. 'mi ez ilyen valami?') (253); *S ut š a l o m m a r m a - k ā talān v i j i j a z ta t š ā* 'versuchen wir, was für ein Ding das da auf den Wurzeln 'st (tkp. mi valami ... ilyen)' (261); *S m a l i k o s ā m m a r m a - k ā val ta?* 'iwas für ein Ding war das, weshalb haben wir ihn dazu aufgefordert?' (56);

G *mar ma - kã ta ta tšã pörtmaškis-a, mar-a?* 'was ist das für ein Gespenst oder was? (tkp. ez mi valami ilyen kísértet?)'; S *olokin mājã - kã vajã dñđijaz?* 'was für ein unbekanntes Wesen (Etwas) hat er in seinem Schlitten hergebracht? (tkp. valaki valamit v. valami valakit)' (75); S *ođži mallam-no koškãm so olo-kin ma - kã* 'so streichelte dieser „Irgend-jemand“ und ging fort (tkp. az a valaki valami)' (51).

Melléknévi igenévvvel: *pop-no džök-špraz pukis ma - kã ottši intijaz-ik pogiram* 'der Geistliche sass beim Tisch (tkp. az asztalnál ülő valaki (v. valami) und fiel dort auf demselben Platz (auf der Stelle) um' (70); — S *ton pšáz, ke džitaz med addžod, sotãk ton d i š o n o ma - kã övöl* 'erfahre (eig. sieh) Hitze und Kälte, sonst (eig. ohne dieses) wirst du nichts erlernen' (54).

Az udmurt befejezett cselekvésű melléknévi igenév állítmányul is állhat, mintha ragos ige volna. Ilyen esetben is ki lehet téve a határozatlan névmás a melléknévi igenév után. Pl. S *azlestiz životzãs, busijis v u ã m m a j ã - k ã, viľ jurtaz ġinã pirtã viľãm* 'ihr eigenes Vieh und was sonst sie vom Felde heimzuholen hatten (tkp. a mezőről jött valamit, ami a mezőről jött), brachten sie in die neue Wohnung' (39); S *ogez šijãm-juãm beraz ummã usãm soku-ik so ž a đ ã m m a k ã* 'der eine versank sofort nach dem Essen und Trinken in Schlaf, er war ermüdet, sonst was (tkp. egyszersmind kimerült)' (659); — G *tšipijos-no tšisto so bunãn kertt i l ã m m a r j o s - k ã mumizi-bordin tširãkjaškisa koško* 'und die Küchlein und sonst was sind an ihre Mutter mit Lindenbast angebunden (tkp. azok a hársfahánccsal odakötöttek, odakötött valamik, t. i. a csirkék) und fliegen schreiend fort' (256); S *šin-gač džutjamdi čeber, potiz, soin liktãm mar - kã mon* 'szemöldökötök felemelése (kacsintástok) szépnék tetszett, azért jöttem én ide (tkp. jött valami vagyok)' (MUNKÁCSI: Votják Népkölt. Hagyományok 276, 179. dal); S *monim šundiles džudžamzã addžini kulã, soin liktãm mar - kã* 'nekem a napnak fölkelését kell látnom; ez az amiért jöttem (tkp. azért jöttem, azért jött valami vagyok; Munkácsi így magyarázza: abban van a jövése miije; értsd: üge, oka)' (72).

Véleményem szerint ennek a szörendnek mélyebb oka van: az, hogy a finnugor nyelvekben eredetileg melléknév nem lehetett állítmány, illetve nem volt abszolút használata, csak jelzőképp állhatott. Erre mutat, hogy a lapp nyelvben a melléknévnek külön jelzői és abszolút alakja van, s ugyanez áll a mari melléknevek egy részéről is (l. CserNyt. 133). Az obi-ugor nyelvekben külön szócska alkot összetételt ilyen esetben a melléknévvvel. Az egyik ilyen szó a manysi *É ut, chanti O pt, Kaz. õt, Ni õt, Trj. õt, Mj õt, Likr. õt, Vj õt, V õt, Kr. õt, DN. -õt* 'Sache, Ding (in Zusammensetz.)', pl. chanti Kaz. *õtãm* (sg. 1. p. ps.) 'enyém', *õtãn* (sg. 2. p. ps.) 'tied', Trj. *õtãm* 'enyém', *õtãm* (plur.+sg. 1. p. ps.) 'enyém', *p.õkõt* (< *p.õ k.õ õt*) 'vieras, toisen oma esine' 'másé', *p.õõt* 'toinen, eri(lainen) esine', Vj *õtãm* 'enyém', *põtãmõt* 'karkuri (tuntematon)', V *mã õtãm* 'az enyém', *i.õ k.õlãm õtãm* 'meine Eltern', *lõõ i.õk.õl õtãm* 'seine Eltern', *mã tõmpilõtãm* 'mein Mann (von der Frau gebraucht)'; Kaz. *ai õt* 'kleines Kind', Ni *ai õt* ua., Trj. *ai õtãm* 'mein Kind', (tkp. kicsinyem), Mj *aiõt*, Likr. *aiõt*, VK *aiõt*, 'Kind' (KARJALAINEN—TOIVONEN 100) (O *ai* stb. 'klein' uo. 3). Némely betegség nevének tabu-voltát is ezzel a szóval fejezik ki, pl. Vj. *ai õt, ai õt õt* 'Masern' (tkp. 'kis izé'), *õn.õ õt, õn.õ õt õt* 'Blattern' (tkp. 'nagy izé') (uo. 100).

manysi: N é v m á s s a l: *É am utëm* 'az enyém', *nañ utën* 'a tied', *aw utã* 'az övé', *am utäyëm* 'az én két holmim', *nañ utanën*

'tied' (MUNKÁCSI: VogNyelvj. 14), *χoti utūw* 'melyikünk' (VogNGy. II, 116); So *χotiūt pō'tr tanēt(ε) suiti* 'man hört jemand sprechen' (KANNISTO—LIIMOLA: Wogulische Volksdichtung. MSFOu. CI, 62); LO *χotiūtāmēn tānlyβ sārri tāyinti* 'wenn von uns beiden der Sehnengarnknochen sich zuerst füllt' (205); — So *tāy mānnersirut ioxts?* 'was für einer ist da gekommen?' (135); — So *ma'tar-sirud ioxti* 'einer von irgendeiner Gestalt kommt' (34).

Mellék névvel: So *qku ti pōχatur χuāipū* 'pt 'ganz wie Riesen gestaltet' (203); So *mōšnē pāl māh naβyam χuāipud ōli* 'die Mōš-Frau hat etwas, das wie ein kleines Kind aussieht' (210); *É nē vinē χum jāny' ut jot toti* 'a nőt vivó ember idősebbet szokott magával vinni' (MUNKÁCSI: VNGy II. 127).

Mellék névi igenévvél: *É manā totū'utnē totwāsēn, manā ālentēn'utnē ālentawāsēn?* 'hát te hogy kerültél ide (tkp. minő hozó valami hozott, minő hordó valami hordott téged?)' (I, 22); LO *tēnyut* 'Speise' (KANN.—LIIM. 195); So *tēnyut ainyut* 'Speise und Trank' (228); So *βōrtōlnut* 'Bär' (tkp. 'ein im Wald lebendes Wesen') (201); So *χansān βarnut βāxi* 'sie führt Zierarbeit' (213); LO *tāβ ūnxtēnyē nān βārnū't pa'ttiāy nō ml matē ln!* 'schätze du das von ihm Hingestellte als einen Opfer wert!' (tkp. 'als einem Gemachten wert') (339); So *mān pilnutūβ ēlmχōlas pālū ōli* 'das, wovor wir uns fürchten, hat der Mensch' (150); — So *taitēd āh ā kβe sayāpmut nāβlənuku pa' ds* 'damit begann er jetzt den Schläger seiner Tante zu verfolgen' (145); So *tit ōhšum ūtane tuβ šēltum ps* 'hier warf sie ihre Dinge hin' (tkp. 'die von ihr Besessenen') (262); So *at iōχilāttāl χūrjypattād ōhšum kēem u'ta ne βi'sa'ne pūš sn* 'ihre auf dem Boden des unlehrbaren Beutels gehaltenen Dinge nahm sie alle aus' (tkp. 'ihre gehaltene Menge Dinge') (uo.).

Ez az *ut* szó, úgy látszik, csak az északi manysi nyelvjárásokban van meg, a többiben más kiegészítő szót használnak helyette.

Személy- (birtokos) névmással: KL *ām-khgrēm* 'az enyém', *tāu-khgrē* 'az övé', *min-khgrām* 'a mi kettőnké', *nan-khgrān* 'a tietek' (MUNKÁCSI: VogNyjár. 110); K *gm-khgrēm* 'az enyém', *nāi-khgrēn* 'a tied' (197), *nānkka'rn βointāsn* 'du hast dein eigenes Besitztum geschont' (KANN.—LIIM. 125); T *ām-khgrēm* 'az enyém', *nou-khgrēn* 'a tied', *tou-khgrē* 'az övé' (MUNKÁCSI: i. m. 268).

Mutatónévmásokkal: KL *tē-khgr¹* 'ez', *tā-khar* 'az', *tim-khar*, *tim-kharēp* 'ilyen', *ākū-tim-khar* 'ugyanilyen', *tāmlī-khar* 'olyan' (MUNKÁCSI 111); AL *tē-χar* 'ez', *ta-χar* 'az' (159); K *tētē-khar* 'ez', *tqtē-khar* 'az', *tēmlē-khar* 'ilyen' (pl. *tēmlē-khar oqt ūsintēs* 'ilyet nem látott' 197), *tō-khar* — *tō-khār(!)* 'egyik-másik' (pl. *t. tokho loatti*, *t. motiñis loatti* 'egyik így beszél, másik másképp beszél' 199); *təχar* 'dieses', *təχarēm*, *təχarmə* 'diesen', *tonχar* 'jener' (KANN—LIIM. 16), *tə'takarət la'tta't* 'diese sagen' (119); P *timlē-khar* 'ilyen', *tēmlīn-khar(!)* 'olyan' (pl. *at vašintalem t.* 'nem látott olyat' 237); T *tu-khur* 'izé', *tāmēn-khar* 'ilyen', *tāmēn-khar* 'olyan' (pl. *āmān nī tāmēn-khgr kērāχ*, *khot-khgr tīni vārēn šilānt* 'nekem nő olyan kell, aki ételt főzni tud' (269), *tāji-khgrt tīp rūtin*, *tājit jinglŋg uŋlŋn* 'egyikötök gabonát vessetek, másikötök hátul arassatok!' (270).

Kérdőnévmásokkal: K *χbatχχarān* 'wer von euch beiden' (KANN.—LIIM. 4); T *khot-khgr* 'ki, kicsoda?' (pl. *ŋqutsmēl khaitēu*, *khot-khgr male!* 'fussunk versenyt, ki győz!', *khot-khgr ārun puwqasē khōšon?* 'ki fül

¹ MUNKÁCSI következetlenül egyszer *khgr-t*, máskor *khar-t* ír. KANNISTO mindig *a* van.

tovább?', *khot-khoru vouñ sowé* 'melyikünk v. közülünk ki lesz erősebb?', *khot-khorén ngmtén pāti, tuti vun!* 'amelyik megtetszik, azt vedd!' (269); *K konkar mənəs, pāti kälənə βon ts, konkar mənəs, toβtəβlənə βon ts, konkar mənəs, βqimä snə βon ts, ...* 'einer ging (und) liess sich in Pelengut nieder, einer ging (und) liess sich in Katiš nieder, einer ging (und) liess sich in Jumas nieder ...' (KANN.—LIIM. 98; vö. magyar *ki-ki*); *T nekar arə na koja ntən?* 'wie schläfst du so früh?' (130), *nekar kit kom titi kəxi?* 'was für Männer liegen hier?' (130), *noxor-khar 'micsoda'* (pl. *noxor-khart nou-peltent titit?* 'micsoda holmik v. micsodák ezek tenálad?', *noxor-khar pāti, tu-ti eşlätel* 'ami előjön, azt dolgozza' (Munkácsi 269);

Határozatlan névmással: *K soxən khar* 'mindenki' (199); *T är-khar* 'mindenki' (pl. *är-khar sqw ənšəm* 'mindenfélém sok van' (270); *K mōtchar — mōtchar* 'einer — der andere' (KANN.—LIIM. 38); *P mōtkareən toär la'tter x̣t* 'sie sagen zu einander' (92).

Melléknévvel: *KL tau jilké-khar* 'ő az első', *wütiñ-khar kogrēx* 'nedves kell (t. i. fa)', *sēmēl-khar vōyi* 'feketét kér (t. i. kenyeret)' (MUNKÁCSI: VogNyjár. 111); *K tārēñ-khar* 'értelmes', *viš-khar* 'kicsiny' (197), *βišx̣ar* 'Kind', *βišx̣arkōlə* 'ein kleines Kind' (KANN.—LIIM. 18), (tkp. *kis dolog, lény*) *ixorli x̣ar pəl qāti, sāk kərk pōix̣ar pəl qāti* 'einen Armen gibt es nicht, (aber) auch einen Steinreichen gibt es nicht (36), *əsp̄nkar* 'der Bemittelte, *əstälkar* 'der Unbemittelte' (44), *iāmməs lülkar tē's ā's* 'er ass (und) trank Gutes (oder) Schlechtes (118); vö. *P. lülkar* 'der Teufel (tkp. *rossz dolog, lény*), *kurm̄m̄tkar* 'der dritte' (115); *T ām-poulēm-khar* 'földim, falumbeli' (MUNKÁCSI 268).

Értelmező: *T kantā's iar, āx̣kar* 'er fand einen Ort, einen guten' (KAAN.—LIIM. 128), *tip, tārəm, mein, šām āx̣kar, pettō m̄kar, šēm̄ tip!* 'Getreide, Gott, gib, gutes, ergiebiges Korn, grosses Korn!' (329), *ām peltām mōš eyp̄: āl sairankar* 'ich habe einen kleinen Jungen, einen weissen' (162).

Allítmány: *T tūx sarānkar* 'er selbst ist geizig' (127), *neū tūlā šem̄n iere ūkar* 'deine Finger sind krumm' (160), *erūla x̄ən āx̣kar pūβā'n* 'ihr Sohn ist ausserordentlich gut' (127).

Melléknévi igenevek: *K. tēnkar tē's* 'er ass Speise' (119), *nēp x̄x̄as nax̄arātām toβtpōālītə* 'er stellt seine Feder aufrecht' (48), *nēē p x̄kās nakar* 'Gerät zum Schreiben auf Papier' (390), *βənə x̄ar mās ā ššlti, βōari* 'er verrichtet Arbeit (und) arbeitet für die (von ihm) benötigte Ware' ('für das zu Nehmende') (44), *m'an iāxtlā nkarn β oltən-βo i lā k̄n̄el nōk lā k̄x̄ tū'n* 'lasset die von uns Geopferten mit den Kletter des silbernen Tieres hinaufklettern!' (307), *tən sēm̄l mā pāxtl̄n̄l kōālən x̄ar ōsəm ām* 'die aus der Spalte dieser schwarzen Erde Emporgestiegene bin ich' (6); *koipkarmə nōk kuā zti ləm* 'ich heile den Kranken' (414), *lūlnā m̄tp̄x̄ar* 'der Argsinnige' (16), *pēnilā p̄x̄ar* 'der Wahrsager' (107), *x̄as p̄x̄arm t toβt̄r̄yānl* 'es wird ein Wahrsager hingestellt' (288), *P amnā n̄m nā elpkar qātšim* 'einer, der mich tötet, gibt es nicht' (157), *khwoitēp-khar* 'a betegen fekvő', *khanštep-khar* 'tanító', *voxētēp-khar* 'verekedő' (Munkácsi: Vog-Nyjár. 252); — *K tat serβōārp kuā'ri* 'dieser in Fliegengestalt Gewesene flog nach Hause' (KANN.—LIIM. 118), *tat serβōārp kuā'ri βonlēmkar* 'der (Knabe, der) in Fliegengestalt sass' (126), *serβōārp kuā'ri rāβlax̄tēmkar mənəs pāri* 'der sich in eine Fliege verwandelt Habende zog zurück' (121), *kuā't tārātāmkar toβtārəts* 'der Freigelassene wurde frei'.

Főnévvel: *K qāx̄ar ōlskāt, iāntə pōβnə ūllītə, pōβx̄ar ōlskāt, iāntə qānə ūllītə* 'wenn es ein Mädchen ist, liebkost es für einen Knaben, der so gross wie es (selbst), wenn es ein Knabe ist, liebkost es ihn für ein Mädchen, das

so gross ist wie er (der Knabe) selbst' (108), *nēχart kβānə-ɪuβ ɪälyrt* 'Fraunvolk geht aus (und) ein' (172), *nēēkuār kǎ'snə ɪǎl ɲɲ nēēpəkən kǎ'tnə βǎ'ɪǎ ln* 'dein heiliges Papier, auf welches die Weibspersonen aufgeschrieben werden, nimm in die Hand!' (297), *kəmkuār kǎ'snə ɪǎl ɲɲ nēēpəkən kǎ'tnə βǎ'ɪǎ ln!* 'dein heiliges Papier, auf welches Mannspersonen aufgeschrieben werden, nimm in die Hand!' (298), *mētkārɪ mētəlaχts* 'sie verding sich als Lohnarbeiterin' (115; vö. *É mēt-nē* 'szolgáló leány' MUNKÁCSI: VogNGy. II, 96, *mēt-χum* 'bérszolga' IV, 62, *mēt* 'bér' SZILASI), *P βor-kār* 'Waldgeist' (KANN.—LIIM. 156, vö. *É vōr*, KL *vuor*, *P vgr* 'erdő' SZILASI).

Megvan ez a kiegészítő szó is az északi-chantiban is. Pl. *χǎt-χari ār taprem, lont toχlən χor ōni nāmən lǎila* 'szobapadlóm sok szemetjét a lúd szárnyas nagy valamijével (é. szárnyával) fölhalmozzák (tkp. állítják)' (PÁPAY: ONGy 156); *sǎt nōyos tini χor-ki lanχlem* 'ha száz nyusztbőrös drága subámma takarózom' (uo. 111).

BEKE ÖDÖN

A szókezdő mássalhangzótorlódás feloldása a manysiban

Jól ismert hangtani tény, hogy a finnugor nyelvek nem kedvelik a mássalhangzótorlódást, ellentétben pl. az indoeurópai nyelvekkel, amelyekben igen gyakoriak a két, sőt több mássalhangzós szókezdetek. A finnugor eredetű szavak közül egy sem kezdődhetik mássalhangzótorlódással, talán az egy mordvint kivéve, amelyben a hangsúlyviszonyok miatt a mássalhangzótorlódásos szókezdet jóval gyakoribb, mint a többi finnugor nyelvben.

Valamennyi finnugor nyelvet beszélő nép érintkezett azonban indoeurópai, elsősorban szláv, egyesek még germán népekkel is, és ezeknek a nyelvéből vett át szavakat. Ezek között akadt természetesen olyan is, amely az átadó nyelvben mássalhangzótorlódással kezdődött. Ilyenkor azután az átvevő finnugor nyelv más-más módon oldotta fel a számára nehezen kiejthető mássalhangzócsoporthoz. Ismeretes, hogy a finn nyelv általában a csoport utolsó tagját tartotta meg (pl. *vapaa* < or. свобод, *raja* < or. край, *lasi* < sv. *glas*). A permi nyelvek közül a komiban is gyakori ez a feloldási típus, pl. komi *niga* < or. книга, *šena* < or. шено (UOTILA: MSFOu. LXV, 81), de az udmurtban inkább a mássalhangzók előtt vagy között fejlődött ki ejtés-könnyítő magánhangzó, pl. udm. *virema* < or. время, *išlapa* < or. шляпа (i. m. 82–3).

A magyarban fejlődött talán a legváltozatosabban az átadó nyelv szókezdő mássalhangzócsoporthoz. Bontóhang keletkezett pl. a *kiráiy* (< szl. *kral*) típusban, előrevetett inetimologikus hang az *iskola* (< lat. *schola*)-félékben, hangátvetéssel oldódott fel a *szilva* (< szl. *sliva*) csoportja, vagy pedig a szókezdő mássalhangzócsoporthoz egyik tagja kiesett (pl. *szent* < szl. *svet*, *telázi* > ném. *Stellage*).¹

Az obi-ugor nyelvekben jóval kevesebb szóban találjuk meg a mássalhangzótorlódás feloldásának szükségességét. A manysi nyelvbe átkerült szavak közül a komi, chanti, tatár és szamojéd eredetű szókincsből nem igen akad több mássalhangzóval kezdődő, mert ilyen szókezdet ezeknek a nyelveknek a hangrendszerében sem szokásos. Így egyedül az orosz jövevényszavakat kell ilyen célból megvizsgálnunk. Az is köztudomású, hogy az orosz nyelv a *tort* ~ *tolt* típusú szláv nyelvek csoportjába tartozik, és így jóval kevesebb benne a szókezdő mássalhangzótorlódás, mint a magyarral érintkező szláv nyelvekben.

Mivel tudományos igényű nagyobb terjedelmű manysi szótárunk nincsen, MUNKÁCSI és KANNISTO szövegei pedig főleg a hagyományos népköltészetből merítenek, ahol a legkevésbé érvényesült az orosz hatás, így elég sovány anyagon próbálom a szabályszerű hangmegfeleléseket és hangválto-

¹ A legutolsó csoportot részletesen tárgyalom „A szókezdő mássalhangzótorlódás egyik feloldási módja a magyarban” c. tanulmányomban (Magyar Nyelvjárások II, 59–70).

zásokat kimutatni. A továbbiakban a szokásos rövidítésektől eltérően csak a következőt használok: G. = GOMBOCZ ZOLTÁN: A vogul nyelv idegen elemei, NyK. XXVIII.

AHLQVIST (JSFOu. VIII, 15–6) azt állapítja meg az obi-ugor nyelvekről, hogy a finnel ellentétben, — amely a mássalhangzócsoporthoz csak az utolsó tagját tartja meg, — az obi-ugor nyelveket ugyanaz a törekvés jellemzi, mint a magyart, hogy t. i. az első mássalhangzót megtartsák. Így három megoldást különböztet meg: a) hangátvetést, pl. трыба > *turpa*, b) bontóhang kifejlődését, pl. князь > *kanás*, c) szókezdő magánhangzó kifejlődését: шляпа > *isláp*.

CSERNYECOV a szótára elé írt rövid manyisi nyelvтанában (Краткий мансийско-русский словарь. 1936) ugyancsak három feloldási módról emlékezik meg, de ezek közül csak kettő egyezik az AHLQVISTTÓL említettekkel (az a) és b) mód). Nem említi az inetimologikus ejtéskönnyítő magánhangzó kifejlődését a szó elején, viszont szól arról az esetről, mikor a két magánhangzó közül az egyik elmarad, pl. стакан > *takan* (i. m. 15).

A következőkben föloldási módok szerint csoportosítom csekély anyagomat, megjegyezve, hogy a manyisiban is változnak korok és nyelvjárások szerint a feloldási módok egymással és a föloldatlan alakokkal, mint a magyarban (pl. m. *strázs*a ~ *istrázs*a ~ *trázs*a vagy *friss* ~ *fiss* ~ *firis*).

1. A mássalhangzócsoporthoz nem oldódik fel a következő esetekben: Nem számít a manyisiban mássalhangzótorlódásnak az orosz *кв*-szókezdet, mert eredeti szavakban is állhat *kw*- (= *kβ*-, *kw*-), mint pl. *Ē. kwāli* 'kötél' *kwāli* 'kel' stb. Így tehát meg is maradt a következő orosz eredetű szavakban:

(AHLQV.) *kuas* 'Dünnbier', | KANN. (Vok. 14) TJ. *kβä*'s, KK. *kōáz*, FK. *kōáz*, P. *kβōās*, ÉV. *kβūās*, DV. *kβōās*, AL. *kβoas*, ua. < or. квас (G. 418) || (AHLQV.) *kuašnā* 'Backtrog' | KANN. (Vok. 25) TČ. *kβešñā*, P. *kaššñ*, *kβaššñ*, ÉV. *kβašñā*, *kβāšñā*, DV. *kβāšñā*, AL. *kβāšñā* 'Teigbütte'; (P.) 'Teig' < or. квашня (G. 418).

Megmaradt a szókezdő *pr*-, *tr*- a következő példákban: (MUNK. VNGy. IV, 26) *Ē. prošti* ~ *prosti* 'megbocsát' < or. прощать, простить (G. 425) || KANN. (Vok. 29) AK. *prānik*, KK. *prēnik*, P. *p'raēñ* 'х', ÉV. *prāññ* 'х', DV. *prēññ* 'х', AL. *prēññ* 'х', Szo. *prāññ* 'Pfefferkuchen' < or. пряник || (MUNK. VNGy. IV, 11, 20) *Ē. Tropim* < Трофим.

Megmaradt olyan szavakban, amelyek AHLQVIST szójegyzékébe főleg a bibliafordításból kerültek be, és amelyek talán soha nem is éltek a manyisi nyelvben, és legfeljebb idegen szavaknak vehetjük őket. Pnyenek: (AHLQV.) *plotnix* 'Zimmermann' < or. плотник; *preitām* 'rasiren' < or. брить *preljubodeistvovaitlam* 'ehebrechen' or. прелюбодействовать; *prigovor* 'Ausspruch, Urteil' < or. приговор; *prifetnik* 'Kirchendiener' < or. причетник; *prittē* 'Gleichniss' < or. притча; *proklinaitam* 'verfluchen' < or. проклинать; *skōpets* 'verschnitten' < or. скопец; *slave* 'Ehre, Herrlichkeit' < or. слава; *smirne* 'Myrrhe' < or. смирна; *smokovnitse* 'Feigenbaum' < or. смоковница; *smokve* 'Feige' < or. смоква; *stareišine* 'Ältester' < or. старейшина; *statir* Stater (eine kleine Münze) < or. статир stb.

Hasonlóképpen valószínűleg még nem tekinthetjük jövevény-, hanem csak idegenszavaknak a legújabb évtizedekben az orosz nyelvből átvett nagyszámú szót, amelyek még nem illeszkedtek bele a manyisi nyelv hangrendszérébe. Ezeknek az írásmódja annyira azonos a megfelelő orosz szavakéval, hogy nem tudjuk, mi a kiejtésük. CSERNYECOV szótárából idézem a követ-

kezőket, amelyeknek az orosz megfelelőjét is fölösleges kitenni: *bloknot, brigadir, vlast, gramm, krestjan mir, krokodil, plakat, plan, plenum, plus, premia, proletariat, proletarij, protokol, procent, slon, sjezd, stancia, traktor, flag, flot, front, skola, stab*. Ezek a szavak azonban az orosz, nem pedig a manysi kiejtést tükrözik. Ennek a föloldatlan mássalhangzótorlódásokon kívül az is a jele, hogy olyan hangok szerepelnek benne, amelyeket a manysi nyelv hanghelyettesítéssel szokott átvenni ($f > p$, $b > p$, $d > t$ stb.). Míg ezek a szavak nem illeszkednek bele a manysi hangrendszerbe, bajos megmondani, milyen a fonetikus képük.

2. Bontóhang keletkezése. Főképen a *k-* és *t-* előtagú mássalhangzó-csoportokban a torlódást a legtöbbször bontóhang oldja fel (*kn-*, *kr-*, *tk-*, *tr-*):¹ (AHLQV.) *kanaš* 'Fürst' | (CSERNY.) *kanaš* ua. < or. князь (G. 415, CSERNY. 15) || (AHLQV.) *kenex* 'Buch' | (MUNK. VNGy. IV, 69) *kiñik* ua. | feloldás nélkül: (CSERNY.) *kniga* < or. книга (G. 416) || (AHLQV.) *kiñetkä* 'braunes Pferd' < or. гнедо (G. 417) || (AHLQV.) *kerex, kirex, kiräk, kirix* 'Sünde' | (SZIL.) *K. keräk* ua. < or. грех (G. 416) || (VNGy. III/2, 305) *Kirokori* < or. Григорий || (AHLQV.) *kürex* 'Haken' < or. крюк (G. 418) || (AHLQV.) *tektam, tiktam* 'weben' < or. ткать (G. 429) || (CSERNY. 15) *trupka* < трубка.² Ha helyes MUNKÁCSI és GOMBOCZ származtatása, akkor a KL. *türəx* 'egyszerre, rögtön' < or. вдрызг (VNYj. 120, G. 430) szóban a bontóhang kifejlődésén kívül az első mássalhangzó is elmaradt.

3. Mindössze két példánk van a hangcserés megoldásra: (AHLQV.) *küls* 'Schlüssel' < or. ключ (G. 418) || (AHLQV.) *turpa, torpa* 'Schornstein' | (CSERNY.) *turpa* 'труба' (пароходная, печная) < or. труба (G. 430).

4. Szókezdő magánhangzó fejlődik rendszerint a *sp-*, *st-*, *šl-*, *št-* mássalhangzócsoporthoz: (AHLQV.) *ispin* 'Schwein' < or. сви́ня (G. 415) | (CSERNY.) *isveš* 'свеча' [gyertya] < or. свеча || (AHLQV.) *estöken* 'Trinkglas' < or. стакан (G. 414). Más feloldási módját l. az 5. pontban. || (AHLQV.) *istarsin* 'Ältester' < or. старшина. Föloldás nélkül: T. *staršina* || (MUNK. VNGy. IV, 8, 11, 13, 14) É. *Istapan, Istpən* < or. Стефан, (108) K. *Estepanovna*, föloldás nélkül: (104) P. *Stepanovna* < or. Стефановна || (MUNK.) T. *ustäl* 'asztal' < or. стол (G. 430) || (AHLQV.) *išlei* 'Zuggeschirr' < or. шлея (G. 414) || (AHLQV.) *išläp* 'Hut' < or. шляпа (G. 414.) || (AHLQV.) *išten* 'Hosen' < or. штаны (G. 415) || (AHLQV.) *estop* 'Stof' (Flüssigkeitsmaass) > or. штоф (G. 414).³

Az ejtéskönnyítő szókezdő hang az északi nyelvjárásokban mindig *i*, a kondaiban *i* vagy *e*, a tavdaiban *u*. (Vö. m. *iskola* ~ *ěskola* ~ *eskola* ~ *uskola*; *istráng* ~ *ěstráng*).

5. Elmaradhat a szókezdő *s-* (az *sk-*, *sl-*, *st-* kapcsolatban) valamint a *v-* (*vdr-*, *vz-*). Mindegyik esetre azonban csak egy-egy példánk van, és ezek közül is kettő nyelvjárásonként váltakozik föl nem oldott, illetve más föloldású alakokkal: (MUNK. VNGy. IV, 95) É. *karəlt* 'bársony', (105) P. *kärlet* 'vörös bársony', (251) K. *kärlet* 'bársonymente' < or. скарлат(ина) (G. 416) || (KANN. Vok. 126) FL. *lū'sit-*, Szo. *lū'sid-* 'dienen' | (CSERNY.) *lusitankeve* ua.;

¹ Mivel a manysiban zöngés zárhangok nincsenek, ide tartoznak természetesen a *gn-*, *rp-*, *dp-* szókezdetek is.

² A szótárban nem szerepel, csak a nyelvtani bevezetésben (i. h.).

³ KANNISTO (FUF. XVII, 39–41) a bontóhang és a szó kezdetén keletkezett ejtéskönnyítő magánhangzó kifejlődését tatár sajátásnak minősíti, és minden ezekbe a csoportokba tartozó szóban tatár közvetítést tesz föl, akár kimutatható a tatárban az illető szó, akár nem. Erre a kérdésre még részletesebben kitérek most készülő nagyobb értekezésemben, amelyben a manysi nyelv orosz jövevényszavait dolgozom föl.

feloldás nélkül: (AHLQV.) *slušitam* ua. | (KANN. i. h.) TJ. *sluši-tlat-*, TČ. *sluši-ttat-*, P. *slušit-*, ÉV. *slušt-*, *slušit-* ua. < or. служить || (CSERNY.) *takan* 'ctakan [pohár]' < or. стакан. Más megoldási módját l. a 4. pontban || (AHLQV.) *saimaj* 'auf Borg' > or. ВЗАЙМЫ (G. 426) || (MUNK.) KL. *türax* 'egyszerre' < or. вдрызг (l. a 2. csoportot). Van még egy adatunk: (CSERNY. 15) *rupka* < трыбка, de ez csak a hangtani bevezetésben szerepel, a szótári részben nincs meg.

6. Egészen csekély azoknak a szavaknak a száma, amelyek, — úgy látszik csakis a kondai nyelvjárásban és csakis a *kv-* szókezdetben — a csoport második elemét veszíti el: (AHLQV.) *kušša* 'Sauerteig' < or. кваша (G. 418.). Itt említ-hető még az 1. csoportban tárgyalt or. квас megfelelői közül a FK. *koqz* alak, amelyben a mássalhangzócsoporthoz második eleme vokalizálódott.

Eredményeinket a következőkben foglalhatjuk össze: A manysi nyelv a jövevényszavakban a szókezdő mássalhangzótörődést föloldja. Kivételek a még idegennek számítható, nem egészen meghonosodott szavak és a *kv-* szókezdet, amely csak a kondai nyelvjárásban oldódik fel.

Bontóhang a *kn-*, *kr-*, *tk-*, *tr-* szókezdetekben keletkezik. Az *s-*, *š-* kezdetű mássalhangzócsoporthoz rendszerint inetimologikus magánhangzót fejlesztenek maguk elé, egy-két esetben pedig eltűnnek. A *v-* kezdetű csoportból a *v-* marad el.

KÁLMÁN BÉLA

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

Megjegyzések MOLNÁR ERIK „A magyar nép őstörténete” c. művéhez (Szikra, 1953. 114 l. 3 térképmelléklettel).

MOLNÁR ERIK munkásságát, a magyar marxista történetírás terén tett úttörő kísérleteit ismerjük és nagyra értékeljük. Különös érdeme, hogy már a Horthy-korszak alatt (álnéven kiadott művében) a marxista szemléletet próbálta érvényesíteni. Azóta ismeretei bővültek, széleskörűen bevonta érdeklődési körébe a történelem segédtudományait, amelyek az írástalan korokra nézve nélkülözhetetlenek. Mint minden úttörő kísérletnek, a marxista magyar őstörténetnek is fejlődésen kell keresztülmennie, ezért természetesen Molnár Erik most megjelent művének eredményeit sem tekinthetjük véglegesnek. De a szerző marxista képzettsége, az őszinte törekvés, hogy az eddigi eredményeket marxista szempontból vizsgálja felül, biztató jel arra nézve, hogy a közeli jövőben komoly lépéseket teszünk előre a magyar őstörténet számos vitatott és megoldatlan kérdésében. Már az a tény is, hogy Molnár Erik munkája számos szakembernél ellentmondást fog kiváltani, kétségtelenül a kérdések tisztázásához vezet.

Az alábbiakban nem szándékozom részletesen bírálni könyvét, csupán néhány módszerbeli kérdést érintek. Hogy megjegyzéseim általában a hiányosságokra mutatnak rá, — ott sem törekedve a teljességre — az abból magyarázható, hogy számos kérdésben egyetértek művével, de éppen az 1. és 2. fejezetben, amelyet részletesebben tanulmányoztam, több olyan tétele van, amelyek ellenkezik eddigi tudományos eredményeinkkel. Molnár Erik több megállapítását nem látom kellőképpen indokoltnak, és így meggyőzőnek sem.

Éppen a szerző tudományos fejlődésébe vetett hit miatt tartom célszerűnek megjegyzéseimet közzétenni.

Molnár Erik nemrég megjelent őstörténete jelentős haladást mutat a szerző korábbi hasonló tárgyú műveihez képest. „A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig” (2. kiadás, Bp. 1949) c. művében határozottan sok-sok pozitív érdeme van ugyan, de a marrizmus mellett áll ki (pl. 5, 9) és már volt alkalmam rámutatni (NyIK. II/6, 64—76), hogy Sztálin nyelvtudományi cikkeinek megjelenése alkalmából tartott előadásában (Társ. Sz. VI, 143 kk.) is fönntartott számos marrista szempontot. Mostani könyvében azonban már a marrizmusnak csak olyan kisugárzásával találkozunk, hogy „szovjet tudomány” eredményének könyvel el bizonyos megállapításokat, amelyek a marrizmus virágkorában jelentek meg, és így csak a megfelelő bírálattal használhatók (TOLSZTOV, PROKOFEV egyes művei).

Jelentős haladás mostani műve abból a szempontból is, hogy legalább könyve végén ad irodalmat, és így sejtethetjük, hogy egyes megállapításaiban kiknek az eredményeire támaszkodik. Sajnos, ebben a tekintetben még mindig nehéz dolga van az olvasónak, és többek közt ezért sem vállalkozhatom Molnár

Erik könyvének részletes bírálatára. Igen gyakran nem tudjuk, honnan veszi eredményeit. Ha említ is egy-egy nevet, pontos könyvészeti utalás híján az olvasó nem tudja ellenőrizni, hogy az említett szerző milyen formában és hol fejt ki nézetét. Különösen fontos volna ez akkor, mikor nem egészen közéletű kérdésekről van szó. Teljesen fölösleges volna természetesen részletes irodalmat idézni pl. a finnugor és a szamojéd nyelvcsoporthoz rokonságának bizonyítására. Nem ártott volna azonban kissé részletesebben foglalkozni olyan kérdésekkel (természetesen pontos könyvészeti utalásokkal), mint az uráli-török érintkezés.

Ez ugyanis a szerző hipotézisének egyik alappillére. Molnár Erik számbaveszi az uráli-török érintkezést, amelynek színhelye inkább Ázsiára, sőt Belső-Ázsiára utal, valamint az indoeurópai nyelvi hatást is, amely viszont az európai őshaza mellett szól. Az uráli-török érintkezést bizonyítja néhány nyelvtani és hangtani egyezésem kívül kb. 30 szóegyezés (vö. pl. NÉMETH GYULA: NyK. XLVII, 62 kk.), az indoeurópaiak nagyjából ugyanennyi (vö. pl. ERDŐDI NYR. LXIII, 94, 5 és COLLINDER uo. 128). Fönnáll tehát kétféle kétségtelen nyelvi egyezés, amelyek majdnem egyforma súlyúak. A török érintkezéssel kapcsolatban ezt írja: „Hol éltek hát akkor együtt a finnugorok és a szamojédok elődei? Minden bizonnyal ott, ahol ugyanaz a nyelvi hatás még egyszerre érte őket, tehát valahol egy török nyelvű csoport szomszédságában. Minthogy pedig együttélésük az ősidőkre esik, ott kellett együttélniök, ahol a mai török nyelvű népek elődei az ősidőkben éltek“ (Öst. 31). Azzal az érveléssel, hogy a törökség őshazája csak ott lehetett (éppen az ú. n. uráli kölesöznészek alapján), ahol a törökség a mandzsukkal, mongolokkal és tunguzokkal érintkezett, — az uráli őshazát a Gobi-sivatag déli részébe helyezi. A helymeghatározásra az vezeti, hogy a kínai feljegyzésekből ismert *din-lin* (*ting-ling*) föltehetően vörös (szőke) hajú europoid jellegű törzset azonosítja az uráli népek elődeivel. Könyvészeti utalás híján nehéz megállapítani, honnan veszi ezt az értesülést. Sajnos, nem foglalkoztam közelebbről a kérdéssel, de tudtommal tartották őket a későbbi időkben onoguroknak, bolgár-törököknek (vö. LIGETI, A m. őst. 48), ujuguroknak (DONNER: JSFOu. XL/1, 22, 37) is. A szőkeség és kék szem más szibériai népeknél is előfordul, mint arra Molnár Erik is utal (32–3) a kirgizekkel kapcsolatban. Ilyen típus még a jeneszeji csoport is. A rendelkezésemre álló források alapján tehát korántsem látom meggyőzőnek a *ting-ling* = finnugor-szamojéd azonosítást. Pedig Molnár Erik egész hipotézisének ez a másik sarkpontja.

Az ázsiai őshazának föltétlenül ellene mond az a kb. ugyancsak 30 indoeurópai szó, amely megvan mind a szamojéd, mind a finnugor nyelvekben. Ezen a nehézségen a szerző könnyen átsiklik: „Ebből a tényből azonban már nem következtethetünk semmiféle társadalmi kapcsolatra a finnugor szamojédok és a feltételezett indoeurópai ősnép között. Itt olyan szavakkal van dolgunk, amelyek nemzetségről-nemzetségre, egyik etnikai csoporttól a másikhoz vándoroltak és végülis hatalmas területen elterjedtek“ (23). Itt tehát egy hasonló súlyú csoportot könnyen elhanyagolhatónak vesz, mert nem illik bele elméletébe. Nem tudom, miért tartjuk nagyobb joggal vándorszóknak a *víz*, *vezet*, *mos*, *név* stb. szavainkat, mint pl. a *máj*, *árt*, *hagy*, *öcs* és 'varázsszó' szavak uráli megfelelőit. Azt sem merném olyan határozottan állítani — bár lehetséges — hogy: „A finnugor alapnyelv korából nem lehet egyetlen újabb török jövevényszót kimutatni...“ (22), hiszen ha megnézzük pl. NÉMETH GYULA (i. h.) finnugor-szamojéd-török szójegyzékét, a 32 egyeztetett szó közül

csak 12-nek van szamojéd megfelelője is, viszont kétségtelen az is, amire MOLNÁR ERIK is utal (23), hogy vannak a szamojéd nyelveknek olyan régi török jövevényszavai, amelyek a finnugor nyelvekben nincsenek meg. Ezeknek a száma azonban elég csekély, mindenesetre kevesebb, mint amennyi finnugor-török szóegyezés van szamojéd megfelelő nélkül. (KAI DONNER szerint mindössze 10 van ilyen, vö. JSFOu. XL/1, 5–7). A szerző tehát kétféle mértékkel mér. Ami megfelel hipotézisének, azt tényként elfogadja, a hasonlóan súlyos érvet, amely annak ellentmondana, vagy elhallgatja, vagy jelentéktelennek minősíti.

Máskor két hasonló jelenség közül azt, amelyik saját felfogásának megfelelő, marxista tételnek tartja. A szovjet néprajzról szólva megállapítja: „Ez nem tagadja a vándorlásokat, amelyeknek éppen az őskorban volt nagy szerepük“ (10). Meg is toldja még — helyesen — egy Marx-idézzel ezt a tételt. Tényleg, mind a történelmi, mind a történelem előtti korból tudunk hatalmas arányú vándorlásokról. Maga a szerző is 5–6000 kilométert vándoroltat az uráli népek őseivel. De mi lesz akkor, ha egy olyan vándorlásról van szó, amely nem illik bele a szerző elképzelésébe? „Ez a szerző¹ a burzsoá migrációs elmélet ad abszurdum vitelével arra az eredményre jutott, hogy a szamojédok egy része levándorolt északeuráziai őshazájából Dél-Szibériába, hogy azután ismét visszavándoroljon ezerkilométeres utakon Észak-Euráziába.“ (27). Tehát, ha tetszik: marxista tétel, ha nem tetszik: ad abszurdum vitt burzsoá migrációs elmélet.

Kétfajta mértékkel méri a szavak esetleges jelentésváltozását is. „A szóbanforgó szavak minden esetben mást jelenthettek a múltban, mint amit ma jelentenek. Ez még abban az esetben is lehetséges, ha a mai nyelvekben a szavaknak ugyanaz az értelmük, mert hiszen ekkor is megváltoztathatták eredeti értelmüket, csak a változás ugyanabban az irányban történt. Megtörténhetett például, hogy az új természeti környezetben egyformán hiányzott az a növény- vagy állatfajta, amelyre a szó eredetileg vonatkozott, de ahhoz hasonló, meghatározott növény- vagy állatfajta, amelyre a szót átvihették, egyformán akadt. Azt azonban, hogy a szó eredetileg mire vonatkozott, a nyelvtudomány eszközeivel kideríteni nem lehet.“

Alig hinném, hogy pl. a *sün* szónak, amely minden finnugor nyelvben az erinaceus europaeust jelenti, valaha 'tengeri malac' vagy 'vakondok' vagy akár valami sivatagi rovarevő jelentése lett volna, és minden nyelvben egyformán a *sünt* kezdték volna jelölni vele, mikor a *sün* elterjedési területére értek. Alig valószínűsíthető a *méh*-ről is, hogy valami darazsat vagy légyfajta jelölt volna, és valami csodálatos véletlen folytán kezdte minden finnugor nyelvben az *apis mellifica*-t jelölni. Azzal minden nyelvész-kutató is tisztában van, hogy igen erős jelentésváltozások mehettek végbe egyes nyelvekben éppen az állat és növénynevekkel kapcsolatban, és nemcsak hasonló más állatfajtákra, hanem más, külsőleg is erősen eltérő állatfajokra is átmehetett egy-egy név. Így a *pocok* ~ *pucok* csak a magyar nyelvjárásokon belül is jelenthet vakondokat vagy mezei egeret, a *dongó* méhet, vagy bögölyt, a *darázs* darazsat, lódarazsat vagy poszméhet. Természetes, hogy voltak és vannak az életföldrajzi kutatásoknak is megbízhatatlan, sőt nyilvánvalóan téves következtetései, de az egész tudományág semmiképpen sem intézhető el egy fölényes „burzsoá metafizikus“ jelzővel. Ugyanakkor a szerző éppen ezt

¹ Talán HAJDÚ PÉTERT érti.

a következtetlenséget veti a „nyelvész-őstörténészek“ szemére, hogy igyekeznek lekicsinyelni az ősi finnugorság műveltségét, mert a szavak mai jelentését az őskorban másnak vélik (37). *Vaj* szavunk finnugor megfelelői közül pl. csak a finn *voi* jelent vajat, a többi finnugor nyelvben általában mindenféle zsiradékot jelent a szó. Ebből a nyelvészek egy része valóban azt a következtetést vonta le, hogy a *vaj* szó őse a finnugor alapnyelvben zsiradékot jelentett. Ezt a föltevést azért is meg merték kockáztatni, mert az állattartásra vonatkozó szavak általában későbbi eredetűek a finnugor nyelvekben.

Lehetséges, sőt valószínű, hogy a visszakövetkeztetett jelentések közt akad téves, de a 37. lapon felsorolt szavak közül talán az egyetlen a *fazék* szavunk, amely szerintem is cserépedényt jelenthetett már a finnugor korban is.

A szerző rendkívül hiányos forrásjelzéseiből eredő nehéz ellenőrzést még azzal is nehezíti, hogy majdnem mindig egy kalap alá veszi „nyelvészeinket“, „régészeinket“, „etnográfusainkat“, „antropológusainkat“, a legtöbbször csak úgy globálisan „burzsoá, idealista“ jelzőkkel díszítve. Az ember szinte azt hinné, hogy Sajnovicstól Hajdú Péterig a magyar nyelvészek, Jankovichtól László Gyuláig a magyar régészek mindig és mindenben azonos véleményen voltak. Hasonlóan megtévesztő dolog könyvészeti jegyzetek nélkül a szovjet eredményekre való utalás. A Szovjetunió tudományos életét éppen Sztálin elvtárs megtisztító és felszabadító cikkei óta a szabad bírálat és a szabad véleménynyilvánítás jellemzi. Éppen az őstörténet számos kérdésében korántsem jutottak végleges eredményekre, és számos vitás kérdés igényel még további kutatásokat.

A szerző gyér könyvészeti utalásai és általánosításai azért indokolhatók nehezen, mert egyrészt nem ismeretlen szerzőjű kéziratokkal vagy névtelenül megjelent lapszámozatlan munkákkal vitázik, másrészt új utakat keres, és így sok helyen szembeszáll, vitatkozik eddig többektől elfogadott, ha egészen általánosnak nem is mondható megállapításokkal. Ha említ is nevet, ezzel sem jutunk sokkal tovább. A 32. lapon pl. azt írja: „Ligeti Lajos kimutatta, hogy ezek (t. i. az uráli alapnyelv török jövevényszavainak) megfelelői részben mongol, részben mandzsu, részben tunguz nyelvekben találhatók meg.“ Ha az olvasó ennek a kérdésnek utána akar pontosabban nézni, nem teheti meg, mert a 112. lapon a 2. fejezethez szóló irodalomban Ligetinek egyetlen műve sincs megemlítve.

Hiányoljuk Molnár Erik művében az önbírálatot is. A régészek, nyelvészek, néprajzosok, antropológusokkal szemben nem fukarkodik a bíráló jelzőkkel, de még csak halvány célzást sem látunk saját, korábbi határozott és nyílt marrista állásfoglalásának bírálatára, azonkívül korábbi műveiben és egyetemi jegyzeteiben a marrista állásponton kívül is számos megállapítását megváltoztatta és módosította. A saját egyetemi jegyzeteiben (1950) oly hevesen propagált munda-drauida elmélet is megérdemelt volna az önbírálat jegyében legalább egy bíráló jelzöt.

Ígaza van a szerzőnek abban, hogy többek közt a nyelvtudomány marxista-leninista módszere Magyarországon még csak kezdeteinél tart (7). Nehéz volna azt követelni, hogy Sztálin elvtárs cikkeinek megjelenése óta máris hatalmas és végleges eredményeket érjünk el. Hogy azonban a legtöbb magas képzettségű nyelvész ma már messzemenően számbaveszi a szovjet eredményeket, és a Sztálin kijelölte úton igyekszik haladni, az kétségtelen. Éppen ezért Molnár Erik könyvében is jobbnak látnám, ha a megérdemelt kemény bírálatban a *valóban* káros polgári nacionalista nézeteket (pl. 11)

részesítené, és ne járatná le a „burzsoá, idealista, metafizikus“ stb. jelzőket azzal, hogy minden olyan nézetet, megállapítást annak nevez, amely nem illeszthető bele elméletébe. A már fentemlített igazságtalan általánosításhoz tartozik az a megállapítása is, hogy az *egész* magyar polgári őstörténetírást jellemezte a törökség szerepének túlbecsülése (11), hiszen pl. minden szakember előtt ismeretesek MUNKÁCSI, MÉSZÖLY, MOÓR vitái BÁTKYVAL és ZICHYVEL az ugorkori állattartásról.

Vázlatos és csak az első két fejezet egyes kérdéseire kiterjedő megjegyzéseimet avval a reménnyel fejezem be, hogy csak bevezetője lesz annak a vitának, amit a szerző könyve bizonynyal a történelem, nyelvtudomány, néprajz, régészet és embertan művelőiből ki fog váltani. Sztálin elvtárs szavaival: „Mindenki tudja azt, hogy semmiféle tudomány sem fejlődhet és érhet el sikereket a vélemények harca, a kritika szabadsága nélkül“ (Marr-vita 245). Ennek értelmében és szellemében bízom benne, hogy a marxista őstörténet fejlődése részére eredményes lesz a vita.

KÁLMÁN BÉLA

В. И. Лыткин: Древнепермский язык. Чтение текстов, грамматика, словарь. Академия Наук СССР, Институт Языкознания. Москва, 1952. 174 l.

Örömmel üdvözljük ennek a hézagpótló kitűnő könyvnek a megjelenését, amelyben a szerző, a tudós V. I. LYTKIN professzor, összefoglalja és egyúttal ki is egészíti a komi nyelv régi emlékeivel kapcsolatos eddigi kutatások eredményeit és rendszerbe foglalja e nyelvemlékek nyelvtörténeti tanulságait. Munkamódszere, apparátusa is olyan, hogy a szerzőnek úgyszólván minden megállapítását a kutató a könyvben magában közölt anyagnak az alapján is ellenőrizheti.

Ennek az „ópermi nyelv“-ről szóló munkájának a megírására LYTKIN hosszú évek óta készült. Számos kisebb-nagyobb tanulmánya¹ előzte meg e könyv megjelenését; ezeknek az eredményeit, a nyelvemlékekkel kapcsolatos egyes részletkérdések tisztázását, LYTKIN ebben az összefoglaló munkájában már értékesítette.

A könyv sok fontos megállapítása megokolttá teszi, hogy részletesebben ismertessük. Előbb azonban az itt állandóan használt древнепермский, „ópermi“ elnevezéssel kapcsolatban kell a következőt megjegyeznünk. Ez a hagyományos elnevezés természetesen nem találó. A permi szónak amúgyis kettős értelme mellett (1. permi nyelvek = komi és udmurt; 2. permi nyelvjárás =

¹ Ezek közül hadd említsük meg mindjárt itt a következőket: Древнерусские *ѣ, ѡ* — зырянские *ѣ, ѡ*. (Доклады Академии Наук СССР — Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de l'URSS 1928, 298—301.) — Zur Datierung der syrjänisch-russischen Lehnbeziehungen. JSFOu. XLII/4, 1—24. (1928.) — К истории коми письменности. (Культура и письменность Востока VII—VIII, 1931, 173—188.) — Фонетика северновеликорусских говоров и заимствования из русского языка в комийский. (Материалы и исследования по русской диалектологии II, 1949, 128—201.) — К вопросу о вокализме пермских языков. (Труды Института Языкознания АН СССР I, 1952, 58—106.) — Об ударении в коми-пермяцком языке. (Уо. I, 1952, 107—119.) — В. И. Лыткин—С. А. Попов: Язывинские коми. (Советская Этнография, 1950, 194—199.) — „Az ópermi ábécé eredete“ c. tanulmányáról (Ученые Записки. Советское финноугроведение I, 1948, 233—9) már szó volt a NyK. LII. köt. 366. lapján és az Acta Linguist. Hung. II. köt. 239. lapján.

a komi nyelv permják nyelvjárása) tkp. zavarólag hat itt a harmadik jelentés¹ hogy t. i. itt a régi komi írást és irodalmat mondjuk óperminek. Az István permi püspök által megalkotott ábécét (*abur-t*) azonban már régóta „permi ábécének” nevezi az irodalom. Ezt a régi hagyományt követi a mai komi tudomány és így LYTKIN is, mikor az említett régi komi írást továbbra is ópermi írás néven, a XIV—XVII. századi komi emlékeket pedig továbbra is ópermi nyelvemlékek néven emlegeti.

LYTKINnek fényképmásolatokkal gazdagon felszerelt könyve, melyet B. A. SZEREBRENNYIKOVNAK a munkát méltató előszava vezet be és az alább ismertetendő melléletek zárnak be, a következők hat részre oszlik: 1. Az ópermi ábécé és helyesírás. 2. Az István-féle ábécével írt ópermi nyelvemlékek. 3. Az orosz betűkkel írt ópermi nyelvemlékek. 4. Ópermi ábécével írt orosz szövegek. 5. Ópermi nyelvtan. 6. A XIV—XVII. századi ópermi nyelvemlékek szókincse (szótára).

[Az ópermi ábécé és helyesírás]. LYTKIN mindenekelőtt a régi komi (a következőkben mi is az „ópermi” elnevezést fogjuk használni) ábécé-jegyzékeket ismerteti és valamennyit hasonmásban is bemutatja. Összesen 13 ilyen jegyzéket sorol fel. Ezek közül a következő 4 már régóta ismeretes:

1. Az ú. n. nomokánoi jegyzék. Ez egy 1510-ből való,¹ most Moszkvában őrzött kéziratos nomokanonban, vagyis egyházi törvénygyűjteményben maradt ránk. — 2. Miller—Karamzin-féle ábécé néven ismeretes az a jegyzék, melyet N. M. KARAMZIN közölt 1817-ben a MILLER (MÜLLER) hagyatékában őrzött eredeti irat alapján. (Tkp. ez is másolat, mégpedig egy XVI. századbeli kéziratnak a XVIII. sz.-ból való másolata; l. WICHMANN: Studienreise [JSFOu. XXI/3.] 11. l.). — 3. A színódusi jegyzék. Ezt P. I. SZAVVAITOV adta ki 1850-ben a színódus könyvtárában őrzött kézirat alapján. — 4. A Kalajdovics-féle jegyzék, mely onnan kapta nevét, hogy K. KALAJDOVICS archeológus adott róla először hírt 1813-ban; a jegyzéket azonban csak 1858-ban adta ki SZAVVAITOV.

Újabban kerültek elő a következő jegyzékek (közülük többet maga LYTKIN fedezett fel a leningrádi állami közkönyvtárban):

5. A „közkönyvtári jegyzék”. Ez a XVI. századból való és a Kalajdovics-féle jegyzékhez (l. fent 4. a.) áll igen közel, de nem azonos vele. [Neve azt jelzi, hogy a leningrádi áll. közkönyvtárban, (Гос. публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щердина) őrzik az eredeti kéziratot.] — A következő (6—11. sz.) jegyzékek a XIX. sz. első felében mint Usztvim, Jarenszk és Sziktivkar városokban lévő eredetiekről készített másolatok kerültek az említett leningrádi könyvtár kéziratgyűjtésébe: 6. A jarenszki ábécé. 7. A Motohov-féle jegyzék Usztvim városából. Ennek a vonásai meglehetősen eltérnek a többi ismert ópermi betűtípustól. SZIDOROV szerint ez valószínűleg egy XVIII. századi szándékosan stilizált „pseudo-permi” ábécé. 8. Az usztsziszolszki Karamzin-féle jegyzék 1829-ből való és a mai SziktivkARBól került Leningrádba; igen közel áll a Miller—Karamzin-féle ábécéhez (l. fent 2. sz. a.), de nem azonos vele. 9. Az usztsziszolszki-színódusi ábécé a fent 3. sz. a. említett jegyzékhez áll igen közel. 10. Az usztsziszolszki Kalajdovics-féle jegyzék betűi igen közel állnak a fenti 4. sz. emlék betűihez. 11. Az usztsziszolszki összeállított ábécé betűi „a Szentlélek kiáramlása” c. kép feliratából (erről l. alább) vannak kiírva („összeállítva”) és más usztsziszolszki jegyzékek betűivel

¹ WICHMANN (JSFOu. XXI/3, 5.) „Nomokanon vom Jahre 1511”-et ír, de ez bizonyára tévedés.

egybevetve. — Végül idetartozik: 12. A misekönyvbeli ábécé (egy Moszkvában őrzött XV. sz.-beli misekönyvben), ez az ópermi ábécé első hét betűjét tartalmazza, és 13. az Undolszkij-féle ábécé ugyancsak a XV. századból; ezt a jegyzéket M. N. SZPERANSZKIJ tette közzé 1929-ben egy, a Rumjancevmúzeumban őrzött kéziratból.

Ezeknek a jegyzékeknek és a nyelvelmékek írása alapján István püspök írásjegyeiről a következő képet kapjuk: Az eredeti ábécé 24 jegyet tartalmazott. Fizek a következő hangok jelölésére szolgáltak: *a, b, g, d, e, ž, dž, z, đž, i* (és *j*), *k, l, m, n, o, p, r, s* (= *sz*), *t, u* (és *v*), *č, š, ě, q*. Az írásjegyeket István a görög betűk alapján, egy részüket pedig az egyházi szláv-orosz ábécé alapján szerkesztette meg, de a mintául vett betűk alakján számos változtatást tett; e változtatásoknál felhasználta a régi komi tamga (tulajdon)-jeleket is. A betűk alakján István után, az ópermi ábécé használatának három évszázada folyamán, jelentős változtatásokat, alakításokat eszközöltek és az ábécét ki is egészítették újabb betűkkel.

A jegyzékek többnyire a betűk nevét is közlik. A betűket sokszor egy, az illető betűvel kezdődő rövid komi szóról nevezték el. Az első két betű pl. *an, bur*, ill. *an, bar* vagy *an, buk* néven szerepel; *an* jelentése 'állkapocs', *bur* a. m. 'jó', *buk* és *bar* (az utóbbi LYTKIN szerint < **bak*) jelentése 'penész'. Mármost ezeknek az elnevezéseknek, az elnevezésekben megnyilvánuló nyelvjárási különbségeknek az alapján két csoportba oszthatjuk az ábécéket. LYTKIN az *š* betű elnevezését választja a csoportosítás alapjául. Az *š* betűnek a neve t. i. az egyik csoportban *šui*, a másokban *šoi*; a szó jelentése 'Leiche, Aas, . . . schlechtes, nicht mehr brauchbares Ding' (WICHM.). LYTKIN a *šui*-csoportot vicsegdai jellegűnek, a *šoi*-csoportot pedig sziszolai-jellegűnek tekinti. (WICHM. — UOT.: V S L *šoi*, VLökcim *šui*.) LYTKIN eredetibbnek tartja a *šui*-változatot, mert ez közelebb áll a nyelvelmékekbeli, zárt *o*-val írt *šoi* (шой) alakhoz. A két csoport egyebekben is eltér egymástól; így pl. a *šui*-csoportban a *b* betű neve *buk, bur, bub*, a *šoi*-csoportban pedig *bar*. A *šui*-csoportban külön jel szolgál a *dž* (*džoi*) hang jelölésére, a *šoi*-változat csoportja nem ismeri ezt a betűt, stb.

Egyes betűk többféle hang jelölésére is szolgálhattak. Így az *e* jele *je* hangot is jelölhet, az egyik nyelvelmék pedig a zárt *o* jelölésére is használja az *e* jelét. Könnyen érthető, hogy az *u* jele a *v*-t is jelölheti; ez azzal kapcsolatos, hogy — miként erre már többször rámutattak (l. NyK. LV, 32.1.) — a komi *v* hang közel áll a *y, β* hanghoz. Egyes mássalhangzók jelei a megfelelő palatalizált („lágyított”) hangot is jelölhették, a *ver*-nek ('rab, szolga') nevezett betű a *v, u* és *ju* hangokat is jelölheti. (A *ver*-nek ezt az ingadozását az teszi érthetővé, hogy ez a betű bizonyára későbbi eredetű; nincs is meg mind-egyik régi ábécében és ahol szerepel is, ott sincs állandó helye a betűrendben. Ennek az ingadozásnak a következménye azután az, hogy cirill-betűs átírásban a másoló, aki gépiesen, nyelvismeret nélkül írta át a komi szöveget, pl. *огъ юеръ мы*-nak olvasta és írta át a komi *og vermĭ* ('nem birok') szót és a Павелъ nevet is Паюэль-nek írta át.)

Az eredeti ábécét nemcsak a *ver* betűvel, hanem későbbben még más betűkkel is kiegészítették. De már maga István püspök is használt valószínűleg bizonyos megkülönböztető, diakritikus jeleket. A kiegészítést és mellékjelek alkalmazását szükségessé tette az a körülmény, hogy magában a komiban 35 volt a fonémek száma, viszont jelölésükre csak 24 betű állott rendelkezésre. (Ezért láttuk fent, hogy egy-egy betűnek több hangot is kellett jelölnie.)

A palatalizált hangok közül csupán a *dz* jelölésére volt külön betű; az *l*, *n*, *t*, *đ*, *tš*, *ž* (= *z*), *š* (= *s*) hangokat István (szláv minta szerint) valószínűleg az *l*, *n* stb. betűk fölé tett diakritikus jel segítségével jelölte. A jelölésnek ez a módja jelentkezik is a nyelvemlékekben, lassanként azonban elhagyták ezeket a jeleket; legtovább az *š* (= *s*) jelölésével kapcsolatban tartotta fenn magát ez a jelölés (bizonyára azért, mert különösen a szókezdő *š*, *s* összekeverése a szöveg megértését is megnehezítette volna).

Igen érdekes a komiban oly gyakori mélyhangú *e* jelölésének a története.

Ellentétben a nyelvtörténetileg fontos tanulságokat nyújtó kétféle *o*-nak a jelölésével (külön betű jelölte a nyílt *o*-t és külön betű a zárt *o*-t), *e* hangot jelző betűt nem találunk István ábécéjében; ez a hiány talán azzal magyarázható, hogy erre a jelölésre sem az egyházi szláv és az orosz, sem pedig a görög nem szolgáltatott mintát. István maga ezt az *e* hangot a nyílt *o* jelével jelölte, alighanem azért, mert akusztikailag ezt a hangot érezte hozzá legközelebb állónak. (Tudjuk, hogy az orosz eredetű szavakban is a komiban az eredeti orosz *o* helyén általában *e*-t találunk.) E mellett a nyelvemlékek *ö* jelölést is ismernek, kivételesen *ə* jelölést is találunk, amiben persze tényleges kiejtés is tükröződhetik, hiszen több nyelvjárásban ma is nem-első szótagbeli *e* helyén *ə*, *e*, *ε*-t ejtenek. Elősegítette az *o* és *e* hangnak ugyanazzal a jellel való jelölését az is, hogy a komiban nem-első szótagban általában igen ritka az *o*, annál gyakoribb ebben a hangtani helyzetben az *e*, így az *e* hangnak *o*-val való jelölése ezekben az esetekben sem okozott félreértést. Elmes megoldást választottak egyes emlékek írói, akik már nem ismerték a zárt *o* ejtést és így ennek a jelét használták minden *o*-nak a jelölésére, az *e* jelölésére pedig az így felszabadult másik *o*-betűt (az *o* jelét) foglalták le úgy, hogy erre a betűre még két pontot tettek.

Nézzük most az ópermi ábécével feljegyzett ránk maradt emlékeket.

[Az István-féle ábécével írt ópermi nyelvemlékek.] Az ópermi ábécével írt komi-nyelvű emlékeket LYTKIN könyvének 32–49. lapján ismerteti. Ezeknek a nyelvemlékeknek a csoportjába három összefüggő (vagyis már szöveget tartalmazó) emlék tartozik; ezekben összesen (átírásban számítva) 209 szót találunk. (A számítás alapja nem szilárd, minthogy sok az egybeírás; LYTKIN „körülbelül 205 szót” említ, SZIDOROV meg — 1. Acta Linguistica Hung. II, 240. l. — 230 szóról tesz említést, de ebben a számban bizonyosan benne vannak a SZIDOROV által felfedezett, alább a 276. lapon említett emlékek a szavai is.) Ezeket a nyelvemlékeket LYTKIN áttekinthetően, tanulmányozásukat rendkívül megkönnyítő módon tárgyalja. Közli az emlékeket, sőt a róluk készített régibb másolatokat is; ezt követi a szövegnek (a komi irodalomban ma használatos módon, diakritikus jelekkel kiegészített) orosz betűkkel való átírása, továbbá LYTKIN saját olvasása és a szöveg egyházi szláv eredetije, ill. orosz fordítása. Ezt az apparátust végül bőséges magyarázatok, jegyzetek egészítik ki, amelyekben LYTKIN a régibb olvasatoktól való számos eltérését is részletesen megokolja.

1. Az első ilyen emlék Басю Кылдашев (*Kjldašev*) bejegyzése. Ez a 12 szóra terjedő rövid ima vagy fohász az 1510. évi (a moszkvai áll. Történelmi Múzeumban őrzött) Nomokánonban maradt ránk. (G. Sz. LYTKIN *Kandašev*-nek olvasta a nyelvemlék írójának a nevét.)

2. Igen viszontagságos a második (időrendben az előbb említett emléket tkp. megelőző) nyelvemléknek, a Szentháromság képen lévő feliratnak a története.

Ezt a képet, melynek felirata — a legismertebb ópermi nyelvemlék — 145 szót tartalmaz, a hagyomány szerint maga Permi István helyezte el a vožemi templomban. (Божем falva az Alsó-Vicségda mellett, Jarenszktől 40 versztnyire délnyugatra fekszik.) A feliratot bizonyosan tévesen tulajdonítják magának István püspöknek, de az írás mindenesetre igen régi, a XV. századnál nem későbbi. A felirat tárgya: Mózes I. k. 18. fejezetének 1—8. verse, komi nyelvre fordítva.

A képről és feliratáról szóló jelentések nem mindenben egyeznek egymással, de tanulságos módon kiegészítik, ill. helyesbítik egymást.

A vožemi kép feliratát tudomásunk szerint elsőnek FRIES velikij-usztjugi orvos-örnagya másolta le 1788-ban és ez a másolat 1790-ben meg is jelent. A becses emlékre figyelmessé lett ARSZENIJ vologdai püspök és (1790. és 1803. között) Vologdába vitette és egy ottani templomban helyezte el a képet. (Ma ezt az eredeti képet a vologdai múzeumban őrzik.) A régi képet lakkal felfrissítették és az 1810-es években FORTUNATOV vologdai tanár sikerült másolatot készített megint a feliratról; ez 1813-ban jelent meg. Készült erről az eredeti feliratról egy harmadik másolat is. Erről Wichmann a Studienreise (JSFOu. XXI/3.) 12. lapján a következőt írja: „In Vologda nahm ich die Umschriften des Bildes von der Heil. Dreieinigkeit auf; ein Versuch mit dem photographischen Apparat misslang vollständig, da der Grund des Gemäldes zu dunkel war.¹ (Die Umschriften sind nicht eingeschnitten, sondern mit schwarzer Farbe gemalt.) Mehrere Buchstaben sind ganz unsichtbar geworden und viele haben ihre ursprüngliche Form verloren, augenscheinlich darum, weil das Bild zu Anfang des vorigen Jahrhunderts gefirnisst wurde.”

Még ARSZENIJ püspök kárpótlásul az elvitetett eredeti képért másolatot készíttetett a képről és ezt a másolatot helyeztette el a vožemi templomban. A képnek (tehát nemcsak a feliratnak) még egy másolatáról van tudomásunk: az Usztjugban őrzött másolatról (l. alább).

Mármost a vožemi képmásolat alapján is készültek felirat-másolatok, nevezetesen: 1. a leningrádi áll. közönyvtárban lévő másolat, mely 1834-ben készült; 2. a Wichmann-féle másolat 1901-ből. Erről WICHMANN, aki még nem tudott a leningrádi másolatról, ezt írja (i. h.): „Die zweite „Kopie“ des Bildes von Vologda, von der es bisher überhaupt keine Nachbildung gegeben hat, kopierte ich in Vožem. Hier sind die Buchstaben im allgemeinen sehr deutlich. Bedeutsam ist es, dass die Umschrift des Bildes von Vožem eigentlich gar keine wirkliche Kopie des Textes von Vologda ist: er weicht nämlich in mehreren Punkten merklich von dem letzteren ab, obgleich auch die Übereinstimmung eine grosse ist; man kann den Text von Vožem eine neue, einigermaßen modernisierte Auflage desjenigen von Vologda nennen... Untersucht man die Grundfarbe unter dem Text von Vožem näher, so bemerkt man, dass unter ihr ein anderer Text durchschimmert, der jedoch nicht zu entziffern ist. Das Bild hat also einen älteren Text gehabt, der sicher jene „genaue Kopie“ [t. i. az ARSZENIJ által készíttetett „pontos másolat“] gewesen ist; den neuen hat augenscheinlich ein Mann gemalt oder malen lassen, der das Syrjänische und die syrjänischen Buchstaben gut gekannt, und dem der Text aus der Zeit Stephans d. H. zu altmodisch geklungen hat...“. WICHMANN tehát nem azt a feliratot másolta, melyet a leningrádi másolat tartalmaz, hanem a vožemi képmásolaton talált, újabb időből való feliratot. 3. 1924-ben POLJAKOV festő készített a képről másolatot. Ez a másolat (melynek feliratmásolata tehát a WICHMANN-féle másolattal egyezik) LYTKIN tulajdonában van.

LYTKIN a jelenlegi vožemi feliratról (amelyet tehát WICHMANN és POLJAKOV is lemásolt) azt állapítja meg, hogy ez nem egyezik az 1834. évi leningrádi másolattal, de egyezik a SESZTAKOV-tól 1871-ben közölt, elsősorban az usztjugi másolaton alapuló interpretációnak a szövegével. Ezért azt hiszi, hogy az az Arszenij-féle vožemi képmásolat, melynek feliratáról az 1834. évi leningrádi másolat készült, elveszett és ennek pótlására Vožemben új képet helyeztek el, amelyre a SESZTAKOV-féle szöveget (erről mindjárt szólunk) festették rá.

A két jelentés egybevetése megoldja a bonyolultnak látszó kérdést. WICHMANN megtalálta az Arszenij-féle vožemi másolatot, melyről LYTKIN azt hiszi, hogy az elveszett: az elveszettnek hitt másolat ott van ma is Vožemben, de át van festve, ott van a mai másolat alatt, sőt a felirat egyes helyeken át is üt az új rétegen. LYTKIN viszont megtalálta nemcsak az Arszenij-féle másolatról készített, pótolhatatlannak hitt másolatot (a leningrádi másolatot), hanem megtalálta az új vožemi felirat eredetijét is: az usztjugi másolatról készített másolatot.

Többször emlegettük itt az usztjugi másolatot. A vožemi másolaton kívül t. i. Usztjugban is volt a képek egy másolata, amelynek felirata nem egyezett teljesen az Arszenij-féle vožemi másolatnak (a leningrádi másolatban fennmaradt) szövegével. A képről, ill. feliratáról WICHMANN-nak az a véleménye, hogy ez a másolat „valószínűleg az eredetinek megfirniszezése előtt (vor dem Firnissen des Originals)“ készült. Erről az usztjugi másolatról is készültek másolatok: 1. Először SZKVORCOV lelkész másolta le a feliratot ezt a másolatot SZAVVAITOV közölte 1850-ben, majd későbbben, 1889-ben, G. Sz. LYTKIN adta ki újra. Főleg ezen a másolaton alapult P. D. SESZTAKOV nyelvemlékmagyarázata 1871-ből (erről bővebben I. G. Sz. LYTKIN; Зырянский край I, 26). 2. 1901-ben WICHMANN is lemásolta az usztjugi kép feliratát, de érdekes, hogy nem vette észre, hogy ez a felirat azonos az általa szintén lemásolt jelenlegi vožemi felirattal, vagy legalább is nagyon közel áll hozzá. 3. Nem egyenesen az usztjugi képről, hanem ennek SZKVORCOV—SZAVVAITOV—SESZTAKOV-féle szövege alapján készült a jelenlegi vožemi felirat.

Az usztjugi képet G. Sz. LYTKIN is látta, megvolt a kép 1901-ben is (akkor másolta le feliratát WICHMANN), de 1928-ban V. I. LYTKIN már nem akadt nyomára ennek az értékes emléknek. A LYTKIN közölte másolatokból azonban megismerkedünk az eredeti felirattal (a Fries-féle és a Fortunatov-féle másolatok hasonmásából), az eredetibb, Arszenij-féle vožemi másolattal (a leningrádi másolat alapján), valamint az usztjugi és így a mai vožemi szöveggel (a Szkvorcov—Szavvaitov-féle másolatból).

Ezek a másolatokon kívül még egy másolatról van LYTKINnek tudomása; a leningrádi áll. közkönyvtárban még egy feliratmásolatot látott, de ezt még nem hasonlította össze a többi másolattal.

3. A harmadik emlék, „a Szentlélek kiáramlásának“ képe, ill. az ezen a képen lévő felirat, ugyancsak Vožemben van. Ez a felirat is a XV. századból való. Az 51 szóból álló szöveg az Apostolok Cselekedetei 2. fejezetének 1—4. versét fordítja le (az 1. vers első felének kivételével). A feliratnak egy másolatáról már 1817-ben történik említés. Azóta ismételtelen készült róla másolat; a leningrádi nagy könyvtárban őrzött másolat az 1830-as évekből való. A képről WICHMANN ezt írja (i. h. 13. l.): „In Vožem kopierte ich ebenso den Text des Bildes von der Ausgiessung des Heil. Geistes. Man ist verschiedener Ansicht

darüber gewesen, ob dieses Bild aus derselben Zeit stammte wie das Gemälde von der Heil. Dreieinigkeit zu Vologda oder aus späterer Zeit. Man braucht jedoch kein Heiligenbildkenner zu sein um nicht auf den ersten Blick bemerken zu können, dass das Bild von Vožem beträchtlich jüngeren Datums ist als das von Vologda. Was hingegen den Text des ersteren angeht, so ist seine Sprache hinsichtlich des Alters ohne Zweifel neben die Sprache des Textes von Vologda zu setzen.“ WICHMANN kétségtelennek tartja, »dass das Heiligenbild „die Ausgiessung des Heil. Geistes“ zu Vožem die Kopie eines älteren Gemäldes ist, welches wahrscheinlich vollständig verloren gegangen ist.«

4. Nem összefüggő szöveget, hanem csak egy névnek zürjénes alakját tartalmazó emlék PHILOPHEJ permi püspök aláírása (*Pilopiŭ*) ópermi betűkkel egy 1474. évi oklevélen.

E négy emléken kívül más, szintén ebbe a csoportba tartozó nyelvemlékekről is van még tudomásunk. Így LYTKIN megemlíti, hogy A. SZ. SZIDOROV, az ismert komi nyelvtudós, egy rövid bejegyzést fedezett fel, de ezt még nem tette közzé. WICHMANN is említ egy ilyen emléket. „... sei erwähnt — írja i. h. 11. l. —, dass mir der Seminarlektor N. I. SUVOROV in Vologda eine Handschrift aus dem 16. Jahrhundert zeigte, in der eine kurze (5 Worte umfassende) syrjänische und mit syrjänischen Buchstaben geschriebene Schlussbemerkung steht.“ Hallunk más, egyelőre még lappangó nyelvemlékekről is. JEVGENIJ metropolitának RUMJANCEVVAL való levelezésében is szó esik arról, hogy a metropolita értesülése és RUMJANCEV feltevése szerint is még több ilyen felirat is van; a cserdini múzeum igazgatója is tudott egy, a cserdini kerületbeli Nirob falvában őrzött, de később (1931-ben) elveszett képről, melyen ópermi felirat volt (LYTKIN 44. l.). Reméljük, idővel mégis csak előkerül egyik-másik ilyen elveszettnek hitt komi nyelvemlék.

[Az orosz betűkkel írt ópermi nyelvemlékek.] Jóval nagyobb terjedelmük-nél fogva igen fontos a nyelvemlékek második csoportja: az orosz betűkkel írt ópermi nyelvemlékek (50—74. l.), legelsősorban a Lepechin-féle és a Jevgenij-féle szövegek. A két nyelvemlék tartalma azonos (ugyanazoknak a bibliai és liturgiai részleteknek a fordítását közlik), nyelvük is közel áll egymáshoz, de mégsem azonos. A két nyelvemlék egyenként vagy 600 szót tartalmaz, de minthogy szókincsük nagyjában azonos, együttvéve is csak vagy 600 szót számíthatunk (az ismétlődő szavakat is mindegyiket külön-külön számítva).

A Lepechin-féle szövegek felfedezőjükről kapták nevüket. LEPECHIN a becses kéziratot 1771-ben Kibra (ma: *Kuratovo*) falvában találta, tehát közel annak a monostornak a helyéhez, melyet Permi István 1390. körül Botva falvában (a Sziszola mellett, 160 versztnyire Sziktivkartól délre) alapított és amely a XVIII. sz. közepéig állott fenn. A votesai templomban mindvégig (tehát a XVIII. sz. közepéig) komi (és talán régi komi, „ópermi“) nyelvű egyházi énekeket énekeltek. Ottani (nem komi származású és komi nyelven nem értő) szerzetesek cirill-betűs írásra írták át az István-féle fordításokra visszamenő, de már újabb eredetű fordításokat, de persze — kellő nyelvtudás hiányában — sok hibát ejtve, szavakat helytelenül összevonva vagy kettéosztva. Egy ilyen kéziratot talált LEPECHIN. A szövegek 1780-ban jelentek meg nyomtatásban. Az eredeti kézirat egyébként még nem került elő; WICHMANN is, V. I. LYTKIN is hiába kutatott utána. LEPECHIN járt ugyan az Alsó-Vicségda vidékén is (Kibrából Sziktivkaron keresztül egészen Jarenszkig), de utazása idején az Alsó-Vicségda vidékén vérhas pusztított, így LEPECHIN ezen a területen lehetőleg kerülte a lakossággal való érintkezést (alsóvicségdai

adatairól l. még alább). Különben — ki tudja — talán itt is, azon a vidéken, ahol Permi István hosszú ideig működött és ahol annyi egyéb emlék maradt fenn, sikerült volna neki még akkor a kibraihoz hasonló módon régi szövegeket lelnie, ahogyan — miként LYTKIN könyvéből (50. l.) értesülünk, A. Sz. SZIDOROV valóban Gam-falvában (l. lent 285. l.) fel is fedezte ezeknek a szövegeknek (egyelőre még kiadatlan) harmadik példányát.

A másik fordítást, a Jevgenij-féle szövegek eredeti kéziratát a moszkvai áll. Történelmi Múzeumban őrzik. JEVGENIJ kievi metropolita a kéziratot — miként 1812-ben RUMJANCEVNAK írja — „egy zürjén templomból“ kapta. A könyvtár katalógusa szerint (l. WICHMANN: i. h. 9., LYTKIN 52. l.) a kézirat „kétségtelenül zürjén földről vagy az északi partvidékről való“. JEVGENIJ úgy gondolta, hogy ezek a szövegek azonosak a Lepechin-félékkel és ezektől csupán abban különböznek, hogy a hangsúlyt is megjelölik. Ezt a kéziratot WICHMANN lemásolta (l. i. h. 9. l.), LYTKIN pedig könyve végén fényképmásolatot közöl erről az itt először kiadott egész kézitról.

A két nyelvemlék kétségtelenül a XVII. századból való, a Jevgenij-féle szövegekben található javítások, újítások, változtatások is a XVII. századbeli orosz egyházi frazeológia (NIKON pátriárka) hatását mutatják. Mindkét emlék (közvetve) a Permi István-féle fordításokra megy vissza, az átírás számos hibája pedig nyilvánvalóvá teszi, hogy itt eredetileg ópermi ábécével írt szövegeknek cirillbetűs átírásával van dolgunk és hogy a másolók már nem értették a komi szöveget. Ilyen szembeszökő hibát, mely abból eredt, hogy a másoló a *v* jelének csupán *ju* jelentését ismerte, már fent említettünk.

A két nyelvemlék nyelve nem egységes; egy erős orosz hatást mutató újabb réteg határozottan elkülönül a régibb rétegtől (pl. a régi rétegben általában *š*, *ž* jelentésű betűkkel vannak írva az *ś*, *ž* hangok, az új réteg erre a célra az *s*, *z* jelentésű betűket használja; az új réteg orosz *u*-vel jelöli a *dž* hangot, szó végén mássalhangzó után — mint fentebb az *orъ* és *Плаетъ* esetében láttuk — az orosz *ѣ*-t alkalmazza). Az említett, valamint egyéb körülmények alapján LYTKIN szerint úgy képzelhetjük el a két kézirat genealógiáját, hogy a másolatok egész sora előzte meg a ránk maradt két fordítást: az eredeti XIV. századi fordításra visszamenő XV–XVI. századbeli régibb és újabb szöveget egy kéziratban egyesítették, erről később, a XVII. században két másolat készült, ezek egyikén (ill. róla készült másolaton) alapszik a Lepechin-féle, a másikon (ill. erről készült másolaton) pedig a Jevgenij-féle szöveg.

Nevezetes dolog, hogy ezekben az emlékekben már nyelvjárási különbségek is (nyilván a másolók nyelvjárásának nyomai; l. lent) mutatkoznak; pl. *allat*. -*lu* és -*lž*, *comit*. -*kod*, -*ked* és -*kot* stb. Ebből a szempontból tehát, hogy t. i. a másolók nyelvéből sok nyelvjárási sajátosság őrződött meg ezekben az emlékekben, előnyös volt a sok másolás. Másfelől azonban a sok másolás (az, hogy a másolók egy része nem értette a szöveget és a cirill-betűs átírás folyamán is sok hibát ejtettek) megduzzasztotta a hibák számát, és ez természetesen nagyon megnehezíti a szövegek olvasását és értelmezését. LYTKIN is érzi, hogy ilyen körülmények között nem egy megfejtési kísérlete bizonytalan. Éppen ezért és hogy a könyv tanulmányozója minél könnyebben tudja ellenőrizni a megfejtést, kíváncsian lett volna, hogy LYTKIN itt is — úgy, ahogyan az előbbi csoportbeli emlékeknél járt el — a megfelelő orosz szöveget is közölje. LYTKIN, nyilván helymegtakarítás céljából, csak utal azokra a forrásokra, amelyekben a megfelelő orosz szöveg található. Nagy segítséget jelent persze

az is, hogy a nyelvemlék legnagyobb részével kapcsolatban G. Sz. LYTKIN közölte az alapul szolgált orosz szöveget (l. Зырянский край 30—37. l.). De talán mégis hasznos lesz az alábbi kimutatás, amelyben a Lepechin-féle szöveg mellett megjelöljük, hogy mely részletek felelnek meg neki a Зырянский край-ban úgy, hogy ott egyúttal az orosz szöveget is megtaláljuk (ha talán nem is éppen azt a változatot, melyen a Lepechin-féle fordítás alapszik), és egyben megnevezzük (G. Sz. LYTKIN nyomán) az eredeti bibliai, ill. liturgiai előfordulási helyet is.

LEPECHIN szövegei	A Zyrj. Kraj I. kötetében	A bibliai, ill. liturgiai forrás
10—38. sor	30—31. l.	Pál apost. 1. levele a Thess.-hez IV, 13—17.
41—80. sor (a 40—42. sor a szöveg bevezetése)	31—32. l.	János evang. V, 24—30.
86—97. sor	33. l.	Kerubok éneke
106—145. sor	34—35. l.	Hitvallás
150—162. sor.	36. l.	Szeráfok éneke 1—2.
163—174. sor	34. l.	Az Istenanya dicsérete
179—192. sor	36. l.	Miatyánk
195—197. sor.	37. l.	Szeráfok éneke 3.
202—213. sor	30. l.	(Rövid) himnusz Jézus keresztelésére

3—8. A Lepechin- és Jevgenij-féle szövegeken kívül még néhány későbbi (a XVIII. sz.-ból való) kézirat (liturgia-fordítások) tartozik ebbe a csoportba. G. Sz. LYTKIN (i. m. I, 32. l.) és WICHMANN (i. h. 5, 9) n é g y ilyen kéziratot ismer (ezek a fent említett újabb réteg nyelvállapotát tükrözik), V. I. LYTKIN (57. l.) pedig még k é t ilyen (1779—1786-ból származó) vallásos tartalmú kéziratot talált és tanulmányozott a leningrádi áll. közönyvtárban.

[Ópermi ábécével írt orosz szövegek.] A III. csoport, az ópermi ábécével írt orosz szövegek (75—87. l.), (számszerint 11 emlék, de köztük van a 272. lapon említett misekönyv is) már nem az ópermi nyelvről, hanem csak az ópermi írásról: a betűk történetéről és az ópermi helyesírásról való ismereteinket gyarapítják, és így közvetve a Lepechin—Jevgenij-féle szövegek írásmódja szempontjából tanulságosak. Az ezekben az emlékekben szereplő orosz szavak száma meghaladja a 300-at. Az ópermi ábécé t. i. a XV., de különösen a XVI. sz.-ban meglehetősen el volt terjedve a moszkvai íródeákok, másolók körében; ezek gyakran orosz szavakat írtak le ezzel a különleges (részben titkos írásnak is tekintett) ábécével. Magától kínálkozó feltevés, hogy moszkvai

literátusok magától Istvántól értesültek az akkor általa megalkotott komi ábécéről és tőle tanulták azt el. (István tudvalevőleg Moszkvából indult el 1379-ben komiföldi állomására és ismételten járt azután is Moszkvában; ott is halt meg 1396-ban.)

[*Nyelvtani vázlat.*] A komi nyelv legrégibb emlékeinek közlése és interpretálása után most már ezeknek az emlékeknek a nyelvi tanulságait foglalja rendszerbe a szerző. A nyelvtani vázlat és az ezt követő ópermi szójegyzék úttörő jelentőségű és a könyv legbecsesebb fejezetei közé tartozik.

A nyelvtani vázlat (88–121. l.) történeti nyelvtani vázlatnak is beillik. Itt LYTKIN azokat az eredményeit is értékesíti, melyekre előbbi, már ismertetésünk elején felsorolt tanulmányaiban jutott.

[*Hangtan.*] Az ópermi nyelv 9 magánhangzót ismert: *a*, *e*, *ɛ* (= zárt *e*), *i*, *o* (= *ɔ*, nyílt *o*), *ɔ* (= zárt *ɔ*), *ɛ*, *u*, *ɨ*. Az *ɛ* fonémet az *ɔ* jelével jelezték, mint már fent megjegyeztük. Bizonyos azonban, hogy ez a hang már az ópermi-ben is megvolt; láttuk, hogy egyes nyelvmélekek az *ɛ* jelölése céljából az *ɔ* jelére két pontot tettek, azonkívül ma is valamennyi nyelvjárás ismeri ezt a hangot. Az eredeti, vagy legalább is ópermi vokalizmust leghívebben megőrzött jazvai-komiban (КОМИ-ЯЗВЫНСКИЙ) (ezt LYTKIN nem tekinti „permják” dialektusnak; l. LYTKIN 94., 172. l. és Sz. A. POPOV-val közösen írt, fent idézett cikkét; a Jazva, *jodž* v. *jodž-va* a Kámába torkolló Višera folyónak baloldali mellékfolyója, a jazvai komik Szolikamszktól északra, Cserdintől délkeletre laknak, ma mindössze vagy 4000 a számuk) — az *ɛ* labializáltan hangzik; ennek alapján LYTKIN lehetségesnek tartja, hogy az ópermi *ɛ* hangnak is ilyen lehetett a színezete. (GENETZ-nél is *ö=õ* vagy *ó*; l. lent.)

Az említett 9 magánhangzó közül csak az *ɛ* és az *ɔ* nincs meg ma az egész komi-permják területen. Az *ɔ* azonban ma is értelemmegkülönböztető foném a felsősziszolaiban (itt pl. *pon* ’vég’ és *pɔn* ’kutya’; *korša* ’keresek’ és *kɔrša* ’fürdősöprű’)¹. Az ópermi *ɔ* és *ɔ* használati köre teljesen azonos a mai felsősziszolai használattal, és ez a megkülönböztetés a mai jazvaiban is tükröződik; itt t. i. az eredeti zárt *ɔ*-nak *u*, az eredeti nyílt *ɔ*-nak pedig *o* (= *ɔ*) felel meg, pl. ópermi *šɔɨ-*, FSz. *šɔɨ-*, Jzv. *šúɨ-* ’eszik’, de a többi nyelvjárásban mindennütt nyílt *ɔ*-val; viszont ópermi *loɨ-* ’dagaszt’ a Jzv.-ban is *loɨ-* (GENETZ-nél is a két szó alakja; *šúɨ-* és *lɔɨ-*). Ez a jazvai *u*, amely tehát a régi zárt *ɔ*-nak a folytatása, a ragozás és képzés folyamán is megőrzi hangsúlyát, ezzel szemben a többi nyelvjárás *u*-jának megfelelő jazvai *u* hangsúlytalan az egy szótagnál hosszabb alakokban. Hogy a zárt *ɔ* csakugyan sokkal jobban volt elterjedve, mint ma, az is mutatja, hogy WICHMANN is megtalálta az *ɔ*-t az izsmai nyelvjárásban, de e mellett szólnak — amit LYTKIN is kiemel — LEPECHIN permják adatai *u*-val, és az, hogy a chantiban (éppígy a manysiba és az oroszba átjutott néhány szóban) is *u*-s alakban jelentkeznek az ilyen komi eredetű jövevényszavak (pl. chanti Ni *kuráš* ’Bündel von Tabaksblättern, Blättertabaksquast’; KARJ.—TOIV. 430 — vö. ópermi *korša* ’fürdősöprű’ stb.).

A zárt *ɛ*, melyet a régi emlékek külön betűvel is jelölnek (Istvánnál még *e* hang jelölése nem szerepel), általában egybeesett a mai nyelvjárások nyíltabb (de nem nyílt!) *e*-jével. Megvoltára a jazvai nyelvjárás is utal; ott az eredeti *ɛ*-nek ma hangsúlyát mindig megtartó *i* felel meg, a nyíltabb *e*-nek a foly-

¹ Ehhez a kérdéshez l. még LYTKIN: Фонетика 157. skk., К вопросу о вокализме 73. skk.; ФОКОС: Ныр. LXVI, 42 skk.; УОТИЛА: JSFOu. LI/5, 7; Е. ИТКО-НЕН: i. h. 444 skk.

tatása azonban *e*. (Itt talán figyelembe veendő, hogy ma több nyelvjárásban szinte általános a nyílt *e* és csak ritkább a zárt *e*; l. pl. Volksd. der Komi 10,74, 327. — Az óspermi **ε*-ről l. még ERKKI ITKONEN: Vir. 1951, 443—4, 449.)

A jazvai komi egy, a labializált *i* hanghoz közel álló hangot is ismer (ezt LYTKIN *y*-vel jelöli), így különbséget tesz *tel* 'tél', *tijl* 'szél', *tul* 'szög', *töl* 'toll' között (~S *tel* 'szél', *tel* 'tél', *tul* 'szög', P *tijl* 'toll'), *pəl* 'fél' és *pijl* 'deszka' (~S *pəl* 'fél', *pəl* 'deszka') között, *šuj* 'egyél!' és *šij* 'agyag' között (~S *soj* az alakja mindkét szónak). Hozzátehetjük, hogy ezt a megkülönböztetést GENETZ is jelzi (GENETZ is a verchjazvai nyelvjárást tanulmányozta és ezt a nyelvjárást nevezte „keleti-perminek”); nála *töl* 'Winter', *tyl* 'Wind', *Wetter*,¹ *tul* 'Pflock, Keil, Nagel', *töl* 'Feder', *pyl* 'Brett', *pöl* 'eines von einem Paar', *šuj* 'essen, fressen...', *šyj* 'Lehm, Ton', és erre a fontos hangtani jelenségre ERKKI ITKONEN külön is felhívta a kutatók figyelmét (i. h. 440 skk.), ahogyan ott a többi permi magánhangzóval is foglalkozik. Figyelemreméltó, hogy ez a megkülönböztetés a régibb feljegyzésekben is tükröződik; így MÜLLERNÉL (a 18. sz.-ban) P *Tyl* és *Töl* 'Wind', PALLASNÁL P *tijlž*, *təllisb* 'месяц', de nemcsak permják, hanem komi területről is: PALLASNÁL komi Вывь, Вэль, P Вьль 'конь, лошадь', Klaprothnál komi *Wyw*, *wöl* 'Pferd', *Töl*, *tyw* 'Wind'.

LYTKIN szerint az ópermi nyelvm emlékekben ugyan már nem, de a komi nyelv régi történetének egy bizonyos szakaszában, redukált hangok is voltak. Ezt a feltevését egyfelől egyes mai komi hangtani jelenségekre, másfelől a chantiba átjutott komi eredetű jövevényszavaknak chanti hangalakjára alapítja. A jazvai-komi *ə*-hangnak első szótagban a többi komi nyelvjárásban *i* felel meg (a jazvaiban nincsen illabiális *i*); pl. Jzv. *pež* 'csónak', *nər* 'orr' (GENETZNÉL is *ə*, amelyről azt írja, hogy az „ein ziemlich offener, dem *a* etwas ähnlicher Gutturalvokal ohne Lippenartikulation”: *pež*, *nər*). Másfelől a chanti *a* átkerült komi eredetű jövevényszavakban ennek a hangnak a helyén *ə*-t, ill. **ə*-re visszamenő hangot találunk (pl. chanti DN *pešə'n* stb. 'asztal' < komi *pižan*, Jzv. *pežən*, GENETZ *pežən*).

Nem első szótagban is jelentkezik a jazvaiban az *ə*-hang (pl. *úmöl* 'rossz; ördög', GEN. *úmöl* 'schlecht, übel, böse' ~ V *oməl*, Peč *omöl*) és ilyen *ə*-nak a többi komi nyelvjárásban mindenféle magánhangzó felelhet meg, ez pedig LYTKIN szerint a mellett szól, hogy itt eredetileg redukált hang állott. Ilyen redukált hang ejtése tükröződhetik a LEPECHIN által a Kosza mellékén feljegyzett olyan szavakban, mint pl. P *kurak* 'tyúk' és ilyen hangra mutathat az is, hogy a chanti *a* átjutott komi jövevényszavakban ilyenkor *a*-féle hang jelentkezik (pl. chanti DN *šə'rmä't* 'Zaumzeug' < komi *šermed*, Jzv. *šermət*, GEN. *šermət*). Hozzátehetnők, hogy a régibb feljegyzésekben is sűrűn jelentkezik (várt *i* helyén) nem-első szótagban *a* (pl. WITSENNÉL *-la* allatívisi végződés, G. F. MÜLLERNÉL *Jína kólla* 'durstig' (= *junj kolə* 'inni kell, inni akarnék'), PALLASNÁL *kiskalna* 'возить', Klaprothnál P *nolyna* 'tragen' stb.). Azonban a redukált hang nem-első szótagban bizonyosan csak a hangsúlytalanság következtében fejlődött. Ami pedig az első szótagbeli redukált hangot illeti, amelyet egyébként LYTKIN maga is csak korlátozásokkal vesz fel: a komi nyelv régi történetének egy bizonyos szakában (92. l.), a vicsegdai területnek néhány nyelvjárásában (93. l.); ez minden valószínűség szerint nem eredeti

¹ GENETZ *y*-je = *u* (E. ITKONEN: i. h. 447), *ö*-je *ö* vagy hátrább képzett *ö* (*ö̃*) (uo. 443.).

(bár LYTKIN feltevését KARJALAINEN és STEINITZ véleménye támogatathatná), mert eredetibb rövid hangra vezethető vissza (l. ERKKI ITKONEN: FUF. XXIX, 254, Vir. i. h.), ahogyan WICHMANN sem vesz fel sem az őpermi nyelvben, sem pedig az udmurtban redukált hangot, és ahogyan KANNISTO sem vesz fel első szótagban a manysiban eredeti redukált hangot ott sem, ahol ma egyes nyelvjárásokban redukált hang jelentkezik (l. KANN.: Vok. 53 skk.). És nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt sem, hogy az obigor nyelvek jövevényszavainak redukált magánhangzóiban az átadó nyelvnek nemcsak redukált, hanem teljes magánhangzói is tükröződhetnek, l. KANN.: Vok. 60, KARJ.: OL. 181, 203, 28, 51, 58, stb.

Hasonlót mondhatunk LYTKINnek arról a feltevéséről, hogy az ópermi-ben talán redukált *u* és redukált *i* hang is volt. Ezt a feltevését LYTKIN arra alapítja, hogy egy-egy permi nyelvjárásban ma hangsúlytalan *u* és hangsúlytalan *i*-t találunk és ilyen, a chantiba átkerült komi eredetű jövevényszavakban ott is redukált hang jelentkezik.

A mássalhangzók rendszerében az ópermi (= ókomi) kor óta igen kevés változás állott be. Az egyes nyelvjárásokat ma egymástól megkülönböztető *l* > *v* hangváltozásnak az ópermiben még semmi nyoma (l. még alább). A képzők és ragok végén a permjak és a jazvai nyelvjárásban mutatózó *-t* a komiban ma tudvalevőleg *-d* alakban jelentkezik (l. pl. UOTILA: Kons. 92 skk.). Ez a különbség az ópermiben még nem volt oly élesen kialakulva; általában *-d* hangot találunk az ilyen végződésekben (pl. *girišedniš* 'magasztalni'), de *t*-s alak is előfordul (a mai udoraiban is: *veljīd* 'lovad', de *mortket* 'emberrel'). Ez is arra mutat, hogy a Vicségda vidékén már az ópermi korban olyan nyelvjárás (vagy nyelvjárások) is volt(ak), ahol még *-t* volt ezekben a végződésekben, de volt *-t* ~ *-d* váltakozást ismerő nyelvjárás is; a mai helyzet kiegyenlítődesnek az eredménye.

A *-d* > *-id*, *-t* > *-it* változásra (pl. Ud VU *dojd*, I *dōd*, Peč V S L Le P *dod*, PO (GENETZ) *dyd* 'szán'; l. pl. UOT.: 119 skk.) már két példát találunk a nyelvemlékekben: *kojd* 'ként, mint, -hoz hasonló' és *vojīr* 'nép, emberek'.

A szókezdő zárt *o* (~ Jzv. hangsúlyos *ú*) előtt a komiban (talán eredetileg is hangsúlyos szótagban) fejlődött *v*-hang is már az ópermiben jelentkezik; pl. ópermi *vođz*: I *vōdž*, Ud *vedž*, V S L *vodž*, Felső-Szisz. *ođž*, P *ođž*, Jzv. *udž*, PO (GEN.) *udž* 'előresz' (l. UOT.: i. m. 57 skk.). LYTKIN *o* > *uo* > *vo* > *vo* fejlődést tesz fel, UOTILA szerint a fejlődés menete ez: I Peč V S L **o* > **vo* > *vo* > *vo*; Ud **o* > **vo* > *ve* (UOT.: uo. 62).

A *-j*-olyan hasonlító hatására, mint pl. ma *dod* : *dodja* > *dodda* 'szánnal ellátott' [a P-ben ilyen is: *lun* 'nap' : **lunjez* > *lunnez* 'napok', *piššis* (< **pišjis*) 'elfutott'] az ópermiben csak olyan példa akad, mint pl. JEVG. *liđjanis* : LEP. *liđjanis* 'olvasása'.

A hangtan utolsó fejezete a hangsúly kérdésével foglalkozik. Ezzel kapcsolatban LYTKIN a következőt állapítja meg: A komi nyelvjárások többségében a hangsúly jelentős mértékben szabad, vagyis elvben a hangsúly bármelyik szótagra eshetik, anélkül hogy a hangsúly helyének megváltozása a szó jelentését befolyásolná. A permjak nyelvjárásokban sincs a hangsúly egy meghatározott szótaghoz kötve, de — bizonyos feltételektől függően — meghatározott esetekben csak egy meghatározott szótag lehet hangsúlyos. Így a jazvaiban az *a*, *o*, *ö*, *e* tőhangzó mindenkor megtartja hangsúlyát, az *o* tőhangzó nem marad a ragozás, képzés folyamán hangsúlyos, az *i*, *u*, *ij* pedig megtartja hangsúlyát, ha eredeti zárt hangra megy vissza (és így más

nyelvjárásokban *e*, *o*, *ę* felel meg neki), ellenkező esetben (ha t. i. más nyelvjárásokban *i*, *u* felel meg neki) nem tartja meg hangsúlyát, ami LYTKIN szerint azzal magyarázható, hogy ezek eredetileg redukált hangok voltak (erről l. fentebbi észrevételeinket).

Ami mármost az ópermi helyzetet illeti, csak a Jevgenij-féle szövegek tüntetik fel a hangsúlyt; itt pedig az esetek 80%-ában szintén hangsúlyos az *a*, *o*, *ę*, *e* főhangzó, viszont mai jazvai hangsúlytalan szótagok 50%-ukban mégis hangsúlyosak az ópermiben. Az ópermiben LYTKIN szerint tehát úgy látszik, már átalakulóban volt a hangsúly régi rendszere (és a vokalizmus). A teljes átalakulás csak későbbben következett be (LYTK. 101—2). (GENETZ a verchjazvai nyelvjárásra vonatkozólag a következő szabályokat állapította meg: Első szótagbeli *a*, *e*, *o*, *ö* (= *ō*, *ō*) csaknem mindig hangsúlyos, *o* (= Jzv. *o*) mindig hangsúlytalan; *i* és *u* gyakrabban hangsúlytalan, semmint hangsúlyos, *y* (= *u*) főleg hangsúlyos, ritkábban hangsúlytalan. Nem-első szótagban viszont általában csak *a*, *o* és *i* fordul elő, még pedig hangsúlyosan és hangsúlytalanul egyaránt; a többi magánhangzó majdnem kizárólag összetételekben, idegen eredetű szavakban és néhány képzős alakban szerepel. — A hangsúly kérdéséről l. még kimerítően WICHMANN: Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotj. 88—94, továbbá ERKKI-ITKONEN: Vir. 1951, 450—2.)

(Alaktan.) A névragok közül a következők fordulnak elő az ópermi nyelvemlékekben: vocatívus (tkp. 1. sz. birt. személyraggal) *-ę*, *e*; adess.: *-lęn*, *-lan*; allat.: *-lu*, *-li*; abl.: *-liś*, *-liś*; locat.-iness.: *-in*, *-en*, (palatalizált mássalhangzó után) *-in*; elat.: *-iś*, *-iś*, *-iś*; egress.: *-šan*; ill.: *-ę*, *-e*, *-a*; acc.: *-ęs*, *-es*, *-as*; instr.: *-ęn*, *-an*, *-in*; transit.: *-ti*; prosec.: *-ęd* (*-id*); termin.: *-ędź*; comit.: *-ket*, *-ked*. Nem találunk példát az approximát.-ra (*-lan*), a consecut.-ra (*-la*) és a caritívus (*-teg*) használatára.

A többesszám jele *-jas*, egyetlen példa van *-jes* alakra. A többes acc. ragja: *-dį*; a 'minket' jelentésű névmás alakja: *mįandį* és *mįandę* (ezek tkp. 2. személyű determinált accusatívusok; vö. UOTILA: Kons. 107—8.). A birtokos személyragok közül a következőkre vannak ópermi példáink: 1. szem.: *-ę*; többesszám: adess. *-nįmłęn*, all.: *nįmłu*; acc.: *-nįmę*; — 2. szem.: *-id*, *-id*; all.: *-idlu*, *-udli* [*-udlu* a 106. és 107. lapon bizonyosan sajtóhiba, mint az ott idézett példa mutatja]; iness.: *-ad*; acc.: *-tę*; com.: *-idket*; — 3. szem.: *-is*, *-is*; all.: *-asli*, *-isli*; iness. *-as*, acc.: *-sę*.

Az alaktani vázlatot a személynévmások, az igeragozás és a szóképzés tárgyalása zárja be.

[Jelentéstani, szintaktikai sajátosságok, szókészlet jellemzése, dialektizmusok.] A nyelvtani vázlat három utolsó fejezete az ópermi nyelv néhány szintaktikai és jelentéstani sajátosságáról; a nyelvemlékek szókészletéről, végül az ópermiben megfigyelhető nyelvjárási alakokról, dialektizmusokról szól.

Russzicizmus lehet az adessívus használata ablatívus helyett olyan birtokos jelzős szerkezetekben, melyekben a birtok tárgyesetben van; pl. *bidenlęn kanęs* (ma: *bidenliś kanęs*) 'mindnyájuk királyát'. Egyébként azonban az ópermi nyelv szintaktikai tekintetben alig tér el a mai nyelvhasználattól. Ilyen eltérés még az abl. comparationis használata a mai elatívus helyén (az udmurtban is általában abl. van ilyen szerkezetekben.)

Nagy azonban az eltérés szókészlet dolgában. LYTKIN úgy látja, hogy az ópermi szókészletnek negyedrésze már elavult, kiveszett a közhasználatból, annyira, hogy a mai komi ember meg sem érti ezeket a szavakat. Ilyen szavak: pl.: *mezes* 'az Űr, Megváltó', *tšetške* 'de, hanem', *uri* 'béke' (vö. udm. WIED.

uri 'Friede, Ruhe'), stb. Több szó ma már csak egyes nyelvjárásokban él; ilyen pl. *jez* (ma *Jzv. jez*) 'idő', *pil* (ma csak *Ud piv*, I *pī*) 'felhő'. Jellemzők a mesterségesen alkotott új szavak (egyrészüik egyházi szláv kifejezések tükörfordításai). Ilyenek: *kanalan* 'uralkodás, országlás', *mortašem* 'очеловечился' ('emberré lett'), az orosz дух, дыхание mintájára alkotott *poltes* 'szellem, (Szent)lélek' (ezt a szót G. Sz. LYTKIN *lol*-nak olvasta; *lol* a. m. 'lélek'). UOTILA szerint *peltes* olvasandó; l. FUF. XXVI, 188—9.)

A legtanulságosabb a nyelvjárási sajátságok jelentkezéséről szóló utolsó fejezet. Itt egyébként szerencsés összekapcsolását látjuk a nép és nyelv történetének: LYTKIN nyelvjárási egyezéseket egységesen, népmozgalmak, településtörténet segítségével iparkodik megmagyarázni.

A nyelvjárási sajátosságok elsősorban a Lepechin—Jevgenij-féle szövegekben mutatkoznak; ennek az a magyarázata, hogy — miként már említettük, ezek a szövegek különféle nyelvjárási területekről származó másolók nyelvének nyomait őrzik, amelyek tehát nemcsak az akkori nyelvjárásokról nyújtanak bizonyos tájékoztatást, hanem egyúttal a mai nyelvjárások előzményeire is rámutatnak. Így az allatívusi *-lī*, comitatívusi *-ked* (az ópermi *-lu* és *-ket* mellett és helyett) olyan nyelvjárásokból való, amelyekből a mai komi nyelv általában alakult. Az ablatívusi *-liš* (az ópermi *-līs* helyett) ma az udoraiban és a jazvaiban jelentkezik (de megvan a prupiban és a felsővicsegdaiban is; l. Volksd. d. Komi 73, 327). Több — bizonyosan igen régi — sajátosság alapján a Felső-Vicsegda mentén, Sziktivkartól keletre — abban az időben, mikor azon a vidéken még nem telepedett le sziszolai, vimi és udorai lakosság — olyan nyelvjárást kell képzelnünk, amely közel áll a mai jazvai-komihoz.

A nyelvelmékek nyelvjárási sajátágaiból következtetve a komi és perm-ják nyelvjárások területi elhelyezkedése az ópermi korban a következő lehetett: A Vicsegda mellékén, a folyó torkolatától kezdve, az István püspök fordításaihoz elénk táruló ópermi nyelvet beszélték. A többi nyelvjárás ettől a nyelvtől bizonyos eltéréseket mutatott. E nyelvjárások közül (a vicsegdaitól) északra az udorai és a vimi nyelvjárás, keletre a keleti-ópermi nyelvjárásnak a területe feküdt. Már jelentősebb mértékben különbözött a tulajdonképpeni ópermi nyelvjárástól a sziszolai. A Felső-Vicsegda vidékén igen gyér volt a lakosság, aminek a Pecsora vidékén és főleg az Urálon túl lakó manysik és chantik gyakori betörései voltak az okai. Nyugat felől az ópermi nyelvterület orosz telepekkel volt határos.

Nagyon jelentősek — mint mondtuk — LYTKINnek azok a megállapításai, amelyek a komi nyelvjárások egymáshoz való viszonyát egységes alapon, településtörténeti alapon iparkodnak tisztázni. Eszerint a mai vicsegdai nyelvjárás tkp. az István püspök utáni időben alakult, még pedig különféle (helyi vicsegdai, sziszolai, udorai, vimi) komi és orosz (копой, домоу jellegű) nyelvjárások keveredéséből, és a Vicsegda medencéjében még a XVII. sz. elején gyérebb volt a lakosság, mint az Udora, Vim és Sziszola mentén (97. l.); az izsmai területet pedig vimiek népesítették be, akiknek odatelepülése a XVI. sz. második felében kezdődött meg (121. l.; l. még К истории коми письменности 186. l.). Ezek a tények magyaráznák meg azt, hogy az udorai és vicsegdai nyelvjárás egyaránt *v*-s jellegű, a vimi és izsmai pedig egyaránt *l* > \emptyset -jellegű. De természetesen igen fontos egyfelől az a körülmény, hogy a nyelvelmékekben semmi nyoma sincs ennek a hangváltozásnak, mindamellett, hogy ezeknek a nyelvjárásoknak több nyoma mutatható ki a XVI.—XVII. századbeli másolók nyelvéből, másfelől figyelembe veendő az

a tény is, hogy a vicsegdai és felsővicsegdai, és természetesen az izsmai területnek is sokáig igen gyér volt a lakossága; ezek a tények világosan bizonyítják, hogy ezeket a hangváltozásokat nem az első gyér bevándorlási hullámok, hanem csak későbbi, az ópermi kor vége felé, a XVII. század folyamán végbe ment tömegesebb bevándorlások terjeszthették el az Alsó- és Közép-Vicsegda, valamint az Izma aránylag hatalmas kiterjedésű komi vidékén. Ezek a körülmények is amellettszólnak tehát, hogy az $l > v (> \emptyset)$ hangváltozás új keletű, nevezetesen a XVII. században ment végbe (l. részletesebben NyK. LV, 6—50 l.).

[*Ópermi szójegyzék.*] A könyv utolsó fejezete, az ópermi szótár (112—147. l.), a nyelvelmékek teljes szókincsét mutatja be. A szótár minden egyes szónak az emlékekben előforduló valamennyi alakját és valamennyi előfordulás helyét közli, megadja továbbá a szó orosz fordítását és utal a szónak a mai komi és permják nyelvjárásokban jelentkező alakjaira, valamint, ahol lehet, a szó udмурт megfelelőjére; ezenfelül, ahol szükségesnek vagy kívánatosnak látszik, iparkodik a szó alakját és jelentését is megmagyarázni.

A szótár, amely néhány fel nem dolgozott emlék kivételével az egész ópermi nyelvi anyagot öleli fel, összesen — a képzett és összetett szavakat is számítva — vagy 380 szót tartalmaz (az orosz eredetű és orosz alakú szavak beszámításával). Nem lesz érdektelen egy-két adat közlése. Az emlékek leggyakoribb szava az 'és' jelentésű, orosz eredetű *i*; ez 29-szer fordul elő (ezzel szemben az orosz *a* 'azonban' csak 1-szer mutatható ki); igen gyakori szavak még: *mezes* 'Úr, Megváltó' (27-szer), *jen* 'isten' (17-szer), *et, eti* 'egy' (13-szor; LYTKIN szótárában az egyik „*Ком.* 6“ utalás törlendő), *pölteš* 'szellem, (Szent)lélek' (12-szer), *tenid, tenit* 'neked' (11-szer, l. még LYTKIN 108. l.), *ses* 'azután, és' (11-szer), *ai* 'atya' (10-szer), *u džal-* 'csinál' és *u džaljš* 'cselekvő (együttvéve 9-szer), *bid* 'egész, minden' és ragos alakja *biden* 'mindnyájan' (együttvéve 8-szor).

Itt csupán két szóval kapcsolatban kívánunk még megjegyzést tenni.

A „Szentlélek kiáramlása“ feliratában ez a mondat szerepel: (LYTKIN olvasása és értelmezése szerint:) *loinjš biden edget šelemen et injš* 'mindnyájan egy akarattal együtt valának' (az egyh. szl. szöveg szerint: *бѣша вси единомушно вкупѣ*, mai oroszossággal: *все они были единомушно вместе*).

Az *edget* szót G. Sz. LYTKIN *edgot*-nak olvassa és *et-koda*-nak magyarázza (*et-koda* 'одинаковый, сходный'; WICHM. *et-kod* 'gleich, ähnlich, gleichartig', *et-koda* 'gleich, von einerlei Art stb.'). Eszerint a kifejezés értelme: 'egyforma szívvel'. Csakhogy a tetszetős magyarázatot nem támogatja az eredeti felirat szövege. Ezért V. I. LYTKIN más magyarázatot keres. Szerinte (117. és 139. l.) az *-et* itt sorszámnévképző és *edg-et* < **etg-et* < **etig-et* tkp. 'első', de a szó itt nem sorszámnévként van használva. Bizonyosan LYTKIN maga is érezte, hogy ez a magyarázat nem mondható megnyugtatónak. A szó talán másképpen olvasandó.

Másik megjegyzésünk a *šil* 'бурыный, буря' szóval kapcsolatos. A szótár (144. l.) az izsmai szót WICHMANNRA való hivatkozással idézi, a 48. és 119. lapon forrásmegjelölés nélkül van a szó izsmainak jelezve. A WICHMANNRA való hivatkozás csak elírás lehet; a szót SCHRENK jegyezte fel (l. UOTILA: JSFOu. LII/5, 1—2. l.).

[*A mellékletek.*] A könyv fejtegető részeihez végül 4 melléklet csatlakozik (148.—170. l.).

Az első mellékletben LYTKIN a LEPECHIN naplójában (1780) foglalt komi és permják adatokat közli (vagy 200 szót és 100 szólást, rövidebb mondatot). Ezekhez az adatokhoz (melyek közt több ma már igen ritka szót találunk) — bár nyomtatásban is megjelentek — nehezen lehetett hozzáférni, másfelől emeli a közlés értékét az, hogy LYTKIN ezeket az adatokat átírásban is közli. A komi adatok, miként LEPECHIN feljegyzéseiből kitűnik, alsóvicsegdaiak, még pedig az Aikino alatt fekvő Gam nevű falu környékéről valók, és így *v-s* jellegűek. LEPECHIN, akinek 1771. évi alsóvicsegdai útjáról már fent szóltunk, ezeket az adatokat valószínűleg Leningrádban jegyezte fel komi katonák ajkáról, vagy legalább is ezek segítségével ellenőrizte régiebb adatait. LEPECHIN permják adatai *l-es* jellegűek.

A második melléklet a Jevgenij-féle szövegek fotokópiáját, a 3. és 4. sz. melléklet végül az ópermi betűk elnevezéseit (*a* vagy *an*, *buk* vagy *bur*, *bar*, *bub* stb.), majd ezeknek a betűknek a különféle nyelvemlékekben és feljegyzésekben szereplő alakját mutatja be összefoglaló, jól áttekinthető táblázatokban. A könyvet a rövidítések jegyzéke, tartalomjegyzék és a sajtóhibák jegyzéke zárja be. A könyv gondos kiállítását dicséri, hogy kevés benne a sajtóhiba. Ezek közé tartoznak még a következők: a 9. lapon a 11. sorban 1950 van 1850 helyett, a 100. lapon *pugtis* 'положил (он)' ópermi szónak van jelezve (de a szótár nem ismeri ezt az alakot), a 146. lapon *tšorjđ* 'крепкий' mellett Л (=Lepech.) 25 helyett Л 4—5 olvasandó, a 141. lap utolsó sorában *c*, olv. *сесть*.

* * *

LYTKINnek itt ismertetett jeles munkája nélkülözhetetlen és egyben megbízható segédeszközünk lesz a komi nyelvvel kapcsolatos nyelvtörténeti kutatásokban. Joggal mondja B. SZEREBRENNYIKOV a könyvhöz írt előszavának befejezésében: „Материалы, содержащиеся в этой работе, будучи дополнены конкретными исследованиями диалектов современного коми-зырянского, коми-пермяцкого и удмуртского языков и фактами из истории других финно-угорских языков, могут послужить прочной базой для создания в будущем исторической грамматики коми-языка и удмуртского языка, а также общей сравнительно-исторической грамматики финно-угорских языков.“

FOKOS DÁVID

Б. О. Долгих: Происхождение нганасанов. (Сибирский Этнографический Сборник: Труды Института Этнографии XVIII. Москва—Ленинград 1952, 5—87. l).

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Mikluho-Maklajról elnevezett Néprajzi Intézete a nemzetközi tudományos világ előtt már eddig is nagy megbecsülést szerzett magának a kiadásában megjelenő magasszínvonalú sorozatnak, a Труды Института Этнографии-nek és közleményeinek a Краткие Сообщения Инст. Этногр.-nek a köteteivel.

A Труды ИЭ. XVIII. kötetéről (Сибирский Этнографический Сборник I. М.-Л. 1952, 334. l.) külön meg kell emlékeznünk folyóiratunk hasábjain, minthogy két olyan tanulmányt is tartalmaz, melyek a finnugor-szamojéd nyelvek kutatóit érdekelhetik. Az egyik E. D. ПРОКОФЬЕВ-ának a szelkupok (osztják-szamojédok) társadalmi rendszeréről szóló dolgozata (88—108. l.),

a másik pedig B. O. DOLGIHnak a nganaszanok (tavgi-szamojédok) eredetéről szóló — önálló könyvnek is beillő — hatalmas tanulmánya.

DOLGIH tanulmánya egy eddig még felderítetlen kérdéssel foglalkozik, s nemcsak eredményeinek ismertetése, hanem módszereinek megismerése végett is hasznosnak látjuk munkájának a szokásosnál terjedelmesebb ismertetését.

A nganaszanok kialakulása a legutóbbi 300 év folyamán ment végbe, s ezen idő alatt a kereszteződéseknek, összeolvadásoknak számtalan esetét figyelhetjük meg, de egyik sem hoz létre minőségileg új nyelveket, sem robbanás útján, sem másképp. Ezért DOLGIH tanulmánya a SZTÁLIN nyelvtudományi munkáiban lefektetett alapvető téziseknek a gyakorlat által való igazolását is jelenti.

A szerző a nganaszanok általános ismertetésével kezdi munkáját. A nganaszanok nyelvük és legfontosabb néprajzi sajátosságai alapján a szamojedság északkeleti csoportjához tartoznak. A szamojédok közül az északi szamojédokat (nyenyeceket, enyeceket és nganaszanokat) szorosabb kapcsolatok fűzik egymáshoz. Nemcsak nyelvükben nyilatkozik ez meg, hanem abban is, hogy anyagi kultúrájukban sok a közös, rokon vonás (a réntartás technikája, lakás, ruházat, szántípusok területén stb.). Néprajzi tekintetben a szelkupok viszont inkább a chantikkal és a ketekkel mutatnak egyezéseket. Ezért ha szamojéd kultúráról beszél DOLGIH, ezen az északi szamojéd népek kultúráját érti.

A nganaszanok nyáron a Tajmir-félsziget tundrás belsejében vándorolnak, télen az erdőhatár északi sávjára húzódnak le. Főfoglalkozásuk a vadrén-,¹ róka-² és kacsavadászat,³ a réntenyésztés és a halászat.⁴ DOLGIH sok érdekes adalékot közöl a nganaszanok lakására, továbbá ruházatukra, közlekedési eszközeikre, táplálkozásukra, népköltészetükre, hitéletükre vonatkozólag.

A hasonló vonások mellett azonban több olyan jelenség is van, amely elválasztja a nganaszanokat a nyenyecektől. A nyelvbeli eltéréseken kívül idesorolható még egy sereg néprajzi eltérés. Pl. a nganaszanok termelésében alapvető fontosságú a gyalogos vadrénvadászat. Hiányzanak a réntartás egyszerű formáira vonatkozó hagyományok. Részben szántípusaik is eltérők stb. Hagyományaik alapján pedig a nyenyeceket nem tartják rokonaiknak.

A szovjet tudomány kiderítette, hogy Észak-Szibéria mai lakói kivétel nélkül délibb lakóhelyekről származnak. Közülük az uráli⁵ és az altaji nyelvcsaládhoz tartozó népek és a ketek elődei később értek mai lakóhelyükre, mint az ú. n. északkelet-szibériai paleoázsiaiak. Ezek még a XVII. században is kőkori állapotok között éltek, s a fém ismeretét és használatát, továbbá a réntartás technikáját a délről északra nyomuló uráli (szamojéd és részben ugor), ket és tungúz csoportoktól vették át.

¹ Régen általános volt a kollektív vadászatnak az a formája, hogy a réneket egy folyóba kényszerítik be, s itt csónakokról szűrik le őket kópjával (*fonka*). A rénfogó bórhalók a legutóbbi időkig el voltak terjedve. Nyáron és ősszel kisebb csoportokban és magányosan, gyalog is vadásszák a rént.

² Sajátmaguk készítette facsapdákcal és vásárolt csapdákcal üzik.

³ A kacsákat elsősorban hálóval fogják össze.

⁴ Halászatuk fő eszköze a háló (jég alatt is), kisebb jelentőségük van a horgoknak és a csonttűknek.

⁵ DOLGIH nem foglal el végleges álláspontot a finnugor-szamojéd nyelvrokonság kérdésében. Lehetségesnek tartja, hogy két különálló nyelvcsaláddal van dolgunk, melyek nem vezethetők vissza egy egységes alapnyelvre (l. i. m. 10. l. 1. jegyz.).

Amikor az ugor, szamojéd, ket és tungúz nyelvű csoportok északra értek, keveredtek az ott élő őslakossággal, s a behatoló lakosság nyelve győzedelmesen került ki a keveredés folyamatából.

A fejlődés ilyen általános menetének egyik része a nganaszan nép kialakulása is, mely a Pjaszina, Tajmir és Hatanga folyók völgyében zajlott le.

Ezek az etnogenetikai folyamatok persze nem tisztázottak minden részletükben. Pl. fogalmunk sincs arról, hogy milyen etnikumhoz tartoztak, milyen nyelvet beszéltek Észak-Szibéria paleoázsiai őslakói a Lenától nyugatra. Azt sem tudjuk, hogy mikor és milyen útvonalon zajlott le a szamojédok és tungúzok északra vonulása. A szerző nem is vizsgálja ezeket a kérdéseket, hanem csak a mai nganaszanok kialakulását világítja meg, amely szinte a szemünk előtt játszódott le.

Az, hogy a nganaszanok szamojédul beszélnek, még nem magyarázza eredetüket, mert a nyelvrokonság és a nép származása közé nem tehetünk egyenlőségjelet.

A szamojédok délről, a Szaján hegységből⁶ érkeztek mai lakóhelyükre, s közvetlen utódaik a nyenecek, enyecek és szelkupok. A nganaszanok elődei azonban minden bizonnyal nem a Szaján hegység vidékéről származnak: a szamojéd nyelvet és a szamojéd kultúrát csak Észak-Szibériában sajátították el. Ebben a megállapításban kell látnunk azt a fő tételt, melyet DOLGIH a dolgozat folyamán részleteiben is bizonyítani kíván.

A nganaszanokat — bár már Szibéria orosz meghódítása előtt átvették a szamojéd nyelvet — a források következetesen megkülönböztetik a szamojedság többi részétől. A nyelvcsere tehát nem jelentette egyidejűleg az etnikai összetétel tökéletes megváltozását.

DOLGIH-nak nem feladata, hogy a nganaszan nyelvnek azokat a sajátosságait vizsgálja, amelyek a többi szamojéd nyelvtől elválasztják. Tanulmányának célja, hogy megállapítsa: 1. milyen részekből (nemzetségekből, törzsekből)⁷ áll a mai nganaszan nép; 2. mely törzsek és nemzetségek tekint-

⁶ DOLGIH azok közé a szovjet néprajzosok közé tartozik, akik a szamojédok őshazáját — CASTRÉN és PROKOFJEV nyomán — a Szaján hegységben keresik. Ennek a felfogásnak a teljes mértékben elhibázott voltára azonban már D. V. BUBRIH rámutatott (Изв. АН. СССР. ОЛНЯ. 1948, 511—7).

⁷ A nganaszan (ugyanúgy, mint az enyec és az evenki) törzs a XX. század elején elég nagyszámú közösség volt (200—300, olykor 1500 fő). Minden egyes törzsnek megvolt a maga területe, elnevezése, nyelvjárása, „önkormányzata“ (törzsi és a megválasztott tisztségviselők). Élt köztük a törzsi származás tudata s bizonyos törzsi „patriotizmus“. A törzs nemzetségekből állott (egy-egy törzs 3—4, néha 12—14 nemzetségből). A nemzetségeknek külön nevük volt; tagjai a nemzetségeken belül nem házasodhattak (exogámia). A patriarchális nemzetség tagjai kölcsönösen segítették egymást, s élt köztük a közös (férfi) őstől való származás tudata.

Az északi népek a XVII. században is törzsekre és nemzetségekre oszlottak. A törzsek létszáma ebben az időben 400—1000 között, a nemzetségeké 40—100 között mozgott. De ezeken a nemzetségeken kívül voltak még önálló, törzsonkívüli nemzetségek is (200—300 fő), mint önálló exogám egységek. (Ilyenek voltak pl. az erdei enyecek Муҥҕади, Бай, Ючи, Ацеда, Салепра nemzetségei). Ezek a nagy nemzetségek további kisebb (50—80 főt számláló) nemzetségekre bomlottak. — Az ilyen nagy nemzetség emlékeztet ugyan a törzsrre, de lényeges különbség van kettejük között, az t. i., hogy az utóbbiak nem képeznek exogám egységet. Ez a vonása pedig a frátriához közelítette ezt a típusú nemzetséget. A frátriákkal viszont azért nem vehetjük egy kalap alá, mert nem áll vele szemben egy másik frátria, amellyel törzset alkot. — Ezeket az Észak-Szibériára régen nagyon jellemző etnikai alakulatokat DOLGIH exogám törzsnek vagy nemzetségrátriának nevezi. (A helyi lakosságnak a nemzetséget és törzset jelentő szavakon kívül külön kifejezése is van az „exogám-törzs“ fogalmára.) Ez a rendszer esőkevényesen a karaszini enyeceknél és talán az erdei nyeneceknél is megörződött.

hetők a nganaszanok elődeinek és hol találták ezeket az oroszok a XVII. században; 3. melyek mutathatók ki ezek közül az elemek közül a nganaszan nép összetételében ma is; 4. milyen eredetűek a nganaszanok XVII. századi elődei.

A nganaszanok 1926–27-ben két törzsből (ngan. *tansa*) az avam és a vadejev-törzsből, továbbá a különálló *Oko* vagy *Dolgan* nevű nagy nemzetségből tevődtek össze. Az *avam* törzsbeli nemzetségek (*fonka*, *honka*): Чунанчера, Линанчера (Турдаины), Нинонде vagy Фалысяда (Порбины), Нгомде (ритк. Нгомдичера), Нгамтусо (Костеркины). A vadejev törzs nemzetségei: Асянду (Тынта), Купчик (Няйме?), Кокары (Ася?), Лапсаха, Нгойбу, Нерхо.⁸

A nganaszanok a két törzsrre és ezen belül a nemzetségekre tagolódást pontosan számontartják. Az avamokat mint „valódi nganaszanokat”, mint „nagy hordát”, a vadejeveket mint „nem igazi nganaszanokat”, mint „kis hordát” emlegetik. A két törzsen kívül áll az *Oko* nemzetség, bár tagjainak nyelve, szokásai, életmódja teljesen megegyezik a nganaszanokéval, s együtt is élnek velük. Ezek egy *Oko* nevű elszamojéodosodott dolgán utódai.

Az exogám-törzs nyomát mutatja egyes (avam) nemzetségek чепа utótagja, mellyel eredetileg a frátriával és a törzssel nem azonosítható exogám nagy nemzetségi egységet jelölhették.⁹

A nganaszanok kialakulásának kérdését akép igyekszik tisztázni DOLGIN, hogy a történeti adatok, oklevelek, adóösszeírások, stb. alapján visszavezeti a mai nganaszanokat alkotó törzsek és nemzetségek történetét a XVII. századig.

Ami a vadejev-szamojédotokat illeti, róluk már MIDDENDORF azt állította, hogy elszamojéodosodott tungúzok s legutóbb ПОВОВ Нганасаны с. könyvében találkoztunk ezzel a nézettel.¹⁰

Erre vonatkozólag DOLGIN most pontos és hiteles adatokat szolgáltat. Ezekből megállapítható hogy az 1818–19-ben első ízben felbukkanó vadejevek őseit az 1768. évi jéniszejszki adóösszeírásban szereplő Келюнца „fejedelem” tungúzaiban kell látnunk.¹¹ Emellett szólnak olyan érvek pl., hogy a vadejev-szamojédotok közt előforduló nevek nagy része tungúz eredetű; hogy a samanizálás igen gyakran tungúz nyelven folyt köztük stb.¹²

A vadejev-szamojédotok nyomait még régibb időig is visszaviszi a szerző. Hivatkozik arra a jakutok és az evenkik között levő hagyományra, mely a Jeszej-tó környékén élt legendáshírű *majat* népet a vadejevekkel azonosítja. A majatokról szóló legendának reális történeti gyökerét DOLGIN az 1683. évi felkelésben látja, melyet a jéniszejszki *vañadir* (*vañad*) törzs Munukov nemzet-

⁸ A jelzett időpontban a 867 nganaszannak 31 894 rénszarvasa volt, de a szarvasok 60%-a a népesség 10%-nyi kulákrétegének birtokában állott.

⁹ DOLGIN a ngan. чепа szó megfelelőjének tekinti az enyee тыде, szelk. тадже v, чадж és kam. тёл szókat. Ezeknek azonban a ngan. *tansa* és a nyenyec *tid'o* 'Geschlecht Stamm' felel meg (I. WICHMANN: FUF. XI, 175; SETÄLÄ: FUF. XII. Anz. 92–3; JSFOu. XXX/5, 90).

¹⁰ L. HAJDÚ: Ethn. LXI/3-4, 279 kk.

¹¹ Келюнца tungúzai közt fel van sorolva pl. egy Курлышка nevű tungúz. Az A. P. SZTYEPANOV jéniszejszki kormányzó rendeletére 1824-ben készült összeírásban viszont a vadejev-szamojédotok főnöke egy Канта Курлышкин nevű „fejedelem”.

¹² DOLGIN fejtegetéseit kiegészíthetjük még a következőkkel: feltűnő, hogy a vadejev törzsnév is valószínűleg tungúz eredetű; hogy önelnevezésük (*aša*) megvan a nyenyec és az enyee nyelvében is, és mindkettőben 'tungúz' jelentése is ismeretes (I. HAJDÚ: JSFOu. LIV/1, 80).

sége hajtott végre. A *vañadok* törzse — mely először 1625-ben tűnik fel a jeszejszki tungúzok névsorában — az adókönyvek vallomásából következethetőleg egy újabb lázadás következtében 1704 és 1728 között szétszóródott. Nagyobb részük az Olenyek felé vándorolt, ahol is jakutokkal keveredtek, egy kisebb részük pedig mint a tungúzok vadejev nemzetsége maradt fenn. Ezek a vadejev-tungúzok (vagy *vañadok*) a Tajmir-félsziget tundráira jutottak, s az ott élő avamoktól elsajátították a nganaszan-szamojéd nyelvet, de nevüket megőrizték.¹³

DOLGIH a vadejev-szamojédoknak azt a régi szokását is tungúz eredetükkel hozza összefüggésbe, hogy a nyulat az avamokkal, a nyenecekkel és az enyecekkel ellentétben nem ölik meg, hanem totemállatként tisztelik. Az 1683. évi felkelés fő részese a Munukov nemzetség volt, s ennek neve tungúz nyelven nyulat jelent (tung. *munukan*).

DOLGIH élénk tárt bizonyítékai arra vonatkozólag, hogy a vadejevek egy a XVII. század első felében feltűnt tungúz törzs utódainak a XVIII. és XIX. század fordulóján az avamokkal való keveredése, s elszamojédosodása útján alakultak ki, elfogadhatóknak látszanak.

Az avamok eredetének felderítése az eddigieknél jóval bonyolultabb, s ezt a feladatot nagy levéltári, néprajzi és nyelvi anyagra támaszkodva oldja meg. Végső megállapítása szerint az avamok több csoportból alakultak ki. Ezek közül két csoportot az oroszok már a XVII. században is szamojédoknak neveztek, de eredetileg valószínűleg elszamojédosodott őslakó paleo-ázsiaiak voltak. Az összetételükben kimutatható további három csoport tungúz, de végső fokon ugyancsak paleoázsiai eredetű.

A szamojédnak nevezett összetevők közül az egyiket a *pjaszidai szamojédok*ban kell látnunk, akikről az adóösszeírások már a XVII. század elejétől kezdve megemlékeznek. DOLGIH a számadatok és leírások világánál végigkíséri történetüket a XVII—XVIII—XIX. században. Az 1618-tól kezdve szereplő pjaszidai szamojédok mai utódait a *Hromje* nemzetségben kell keresni, akiknek a nganaszanok között ma is különleges helyzetük van: tiszta szamojéd eredetű nemzetségnek tartják. DOLGIH véleménye szerint azonban számolni lehet azzal, hogy eredetileg ezek sem szamojédok voltak, hanem a Pjaszina völgyének őslakói, akik még a XVII. század előtt átvették a velük szomszédos enyecek nyelvét. (Ezt a feltevést azonban inkább csak ötletnek szánja, mert kényszerítő okot és bizonyító anyagot alátámasztására nem említ.)

Az a másik XVII. századi szamojéd csoport, mellyel az avamok kapcsolatba hozhatók, a *kurak* nemzetség. Ezek utódait DOLGIH egyrészt a területi folytonosság alapján az avam *Hramtyco* (= gazdag) nemzetségben, másrészt az enyecekben (*maddukban*) látja. A *kurak* név kétségtelenül összefügg az enyec *kure*, *kureke* 'holló' szóval. Az avamokkal való kapcsolat mellett az is szól, hogy a *Hramtyco* nemzetség másik elnevezése *kula*, amely az enyec *kure* nganaszan megfelelője. DOLGIH elképzelése szerint a *kurak* nemzetség (az összeírásokban szereplő személynevekből is ítélve) enyec nyelven beszélt, s egy részük az avamokhoz csatlakozott. Sajnos, történetileg ez a mozzanat kevésbé rögzíthető. (DOLGIHnak az a gyanítása sem bizonyítható egyelőre, hogy a *kurakok* a *Jeniszej* és a *Taz* közti erdős-tundrás vidék őslakói voltak,

¹³ DOLGIH a *vañad* — *vadejev* nemzetség-(ill. törzs)nevet azonosnak tartja egy *n ~ d* váltakozás feltevésével.

akik a szamojédok nyelvét átvették, majd talán az orosz hódítás után átkeltek a Jeniszejen és a Pjaszina völgyébe költöztek.)

A XVII. századtól kezdve a pjaszidai-hetai és hantajszki adófizetők közé tartoztak a *tidirisz*-ek is, akik a feljegyzésekből kitűnően nem szamojédok eredetük szerint (hanem valószínűleg tungúzok), de már ekkor bizonyára szamojéd nyelven (enyecül) beszéltek. DOLGIN bennük látja az avamok harmadik komponensét, a mai Линанчера nemzetség elődjait.

Az avamok elődeit lehet látni végül a hetai és az anabari *tavgik*ban, akik először 1627-ben tűnnek fel, mint egy több nemzetségből álló nagy törzs. A *tavgik*ról a XVII. század első feléből származó levéltári források sohasem említik, hogy szamojédok. Csak a XVII. század második felétől kezdve jelenik meg a „тавгичкая самоядь“ kifejezés, ebben azonban már a pjaszidai szamojédok és talán a kurakok is bennfoglaltatnak. Annak ellenére, hogy a legelső híradások nem szamojédokként említik őket, a XVII. század elejéről fennmaradt személynévanyag alapján feltehető, hogy szamojédul beszéltek, és pedig olyan nyelvjárást, amely a mai nganaszan nyelvhez közel áll.

DOLGIN mégis igen valószínűnek tartja, hogy a *tavgik*, — akiknek az utódait az avamok Нинонде és Чунанчера nemzetségeiben látja, — eredetileg a Heta, Hatanga, Anabar és Popiga alsó folyása mentén lakó tungúzok voltak, akik az orosz hódítás előtt a Tajmir-félszigetre érkeztek és elszamojédosodtak.¹⁴

Mindezek a különböző eredetű törzsek a XVII. és XVIII. században egy egységes törzssé alakultak. DOLGIN ezt a folyamatot is megkísérli vázolni. A történeti adatok összehasonlításával arra következtet, hogy az avamok öt nemzetsége mindig megvolt a történelem folyamán, sőt számolnunk kell olyan nemzetségekkel is, melyek azóta eltűntek. Az avamok törzse több különböző eredetű nemzetségből tevődött össze, s hogy e nemzetségek törzssé alakulása a XVIII. század végén már befejeződött, arra az 1768. évi összeírás bizonyosságát idézi a szerző. Eszerint a pogány avam-szamojédoknak egy князю-ük van (Мудука Сонфокин), s a régi híres nemzetségvezetők (Пьяк, Батай stb.) utódai már csak mint közemberek szerepelnek. Ez világosan arra mutat, hogy a különböző nemzetségek ekkor már egyszemélyes vezetés alatt álló egységes törzssé váltak.

A szerző a nganaszan néphagyomány eredetmondáit is feldolgozza munkájában. A nganaszanoknak (avamoknak) eredetükről kétféle elképzelésük van: az egyik szerint keletről (északkeletről) érkeztek a Tajmir-félszigetre, a másik szerint pedig délnyugatról. DOLGIN szerint az első variáns Hatangán túli lakóhelyekre utal, ahonnan a tungúz eredetű összetevők származnak. Az avamok származásáról szóló legendák tudnak az enyecékkel és a nyenyecékkel vívott harcokról is, s az ezekkel később létesített kapcsolatokról, melynek következménye a szamojéd nyelv átvétele volt.

Azt a tényt, hogy az avamok között tungúz eredetű etnikai elemek is vannak, DOLGIN a nganaszan folklórnak egy jellegzetes darabjával, a tetovált emberekkel folytatott harcokról szóló elbeszéléssel is alátámasztja.

¹⁴ E feltevésre elsősorban az vezet, hogy a *tavgi* törzsnevet az even (lamut) тагич 'с другой стороны', ill. тагач 'находящийся на другой стороне' jelentésű szóval azonosítja. A *tavgi* név ilyen magyarázata azonban nem egészen meggyőző. A törzsnév megfelelőit jónagam „Die Benennungen der Samojeden“ c. dolgozatomban enyec és nyenyec megfelelőkkel próbáltam kapcsolatba hozni s az ott közölt magyarázat nem hiszem, hogy rosszabb DOLGINénál (I. HAJDÚ: JSFOu. LIV/1, 76–78).

A történeti adatokon és a néphagyomány vallomásán kívül figyelembe veszi a nganaszanok mai lakóhelyeinek földrajzi névanyagából és a nganaszan szókészletből levonható tanulságokat is.

A nganaszanok lakóhelyének földrajzi névanyaga ma bonyolult képet mutat. A legtöbb folyónak három neve is van: orosz, nganaszan és jakut. De a nagy folyóknak rendszerint mindhárom nyelvben azonos a nevük. A félsziget keleti részén ezek szinte kivétel nélkül a tungúz nyelvből fejthetők meg.¹⁵ A Tajmir-félsziget nyugati felén azonban már a szamojéd névadás nyomai figyelhetők meg.

A tungúz eredet igen sok személynévben is kimutatható, és a nganaszanok szókincsében is nagyszámú tungúz jellegű szó van. Példaképpen be is mutat a szerző néhányat. DOLGIH azonban nem elégszik meg azzal, hogy a nganaszanok tungúz eredetű összetevőire rámutatott. Tanulmányának egy nagy részében azzal foglalkozik, hogy ezek a tungúznyelvű csoportok sem igazi tungúzek, hanem tungúz nyelvűvé vált paleoázsiaiak (jukagírok).

Részletesen fejtegeti ezzel kapcsolatban a tungúz néphagyomány egy adatának a jelentőségét az avamok etnogenezise szempontjából. Ebben a K. M. RICSKOVTÓL idézett elbeszélésben a szamojéd улдыра törzsről van szó. A szónak ezt az alakját azonban sajtóhibának tartja улдыча helyett, s ez — véleménye szerint — a tavgikra (és a tidiriszekre) vonatkozhat. A név összevethető a tundrai (részben tungúz nyelvű) jukagírok хулдыча nevével.¹⁶ A jukagír хулдыча különböző eredetű csoportok szövetsége volt, kulturális egységet alkottak, de két nyelven beszéltek — tungúzul és jukagíru — még a XIX. században is. DOLGIH hasonlóképpen képzeli el a XVII. századi avamok helyzetét is, nemcsak a törzsi szervezet formájára vonatkozólag, hanem abban a tekintetben is, hogy a szamojéd улдыча, azaz avam-törzsben is képviselve volt az őslakos szibériai etnikai elem, mely még a szamojédok és a tungúzek odaérkezése előtt észak lakója volt. Ezek a mai jukagírok elődei lehettek.

DOLGIH kétségtelennek tartja, hogy a keletről (a Hatanga túlsópartjáról) a Tajmirra érkezett tavgik nem szamojédok voltak. De azt is kétségtelennek tartja, hogy — bár tungúzul beszéltek, — nem tungúz (de nem is lamut) eredetűek voltak, hanem valószínűleg jukagírok.

Ezt a feltevését néprajzi és régészeti érvekkel is alátámasztja. Több olyan jelenséget mutat ki a tárgyi és a szellemi néprajz területén, amelyek megegyezők a jukagírok és a nganaszanok között. E helyütt is megnyilvánul azonban a szerző óvatos mértéktartása, mert nem tartja ezeket az érveket döntő jellegűeknek a két nép kapcsolatára addig, amíg nagy összehasonlító-néprajzi kutatások el nem döntik ezeknek az egyezéseknek az eredetét.¹⁷

El kell ismernünk, hogy valóban szembeötlők azok a rokon vonások, melyek Szibéria e két, egymástól távoli területe között mutatkoznak, mint

¹⁵ Pl. Таймыр, Таймыра < tung. тамыра 'drága, bőséges'; az -amy végződésű folyó- és tónevek < tung. амо, амыт 'өзөпө'; Лорара (a Tajmir mellékfolyója) < tung. лоран 'halszáritó állvány' + a -ra végződés, mely tungúz víznevekben igen gyakori; Горбита (Гормида) folyó < vö. tung. rop 'madarak vedlése', горбит 'madarak vedlési helye', гормити 'vedléskor madarakra vadászni'; Янгода < tung. аңг 'kopár fennsík'; Авам = tung. 'széles' stb.

¹⁶ A szó a tungúz nyelvben 'tetovált, tetováltarcú' jelentésű. A tungúzban a szókezdő x magánhangzós szókezdettel váltokozhat.

¹⁷ Megemlékezik arról is, hogy a felsorolt egyezések egész sora megtalálható az északi jakutoknál, evenkiknél, szelkupoknál s egyébütt is.

ahogy OKLADNYIKOV ásatásainak azok az eredményei is meglepők, és jelentőségek, melyek a Hatanga völgyének neolit- és bronzkori emlékei és a Lénavidék (Észak-Jakutföld) emlékei között mutatnak egyezéseket.

A nganaszanokat a jukagirokkal fűzi össze a majat-okról szóló olenyeki monda is, mely a tungúzok és a nganaszanok között egyaránt megtalálható. Eszerint az Olenyek-vidékének régi lakói (tungúzok) a majatokkal harcoltak, akiket a néphagyomány általában szamojédnak, pontosabban nganaszannak ismer. DOLGIH a majatokra vonatkozó tudósítások alapján megállapítja, hogy azok kultúrája nem egyezik sem a szamojéd, sem a tungúz kultúrával, hanem inkább az őslakók kultúrájával. Ezért Észak-Szibéria őslakóit kell bennük látnunk, akiknek a leszármazottai a mai jukagirok. A nganaszanok elődeiként tekinthető majatok tehát — a szerző szerint tulajdonképpeni jukagirok — vadrénvadász északi paleoázsiaiak, de ezek már tungúz nyelven beszéltek, amikor a szamojéd csoportok közelébe érve, a Tajmir-félszigeten elszamojédosodtak és a mai nganaszanok etnogenezisében jelentős szerephez jutottak. A majatok elszamojédosodása már az oroszok odaérkezése előtt végbement. Ezek az elszamojédosodott majatok később tavgi néven szerepelnek. A XVII. században azonban a majat név az oroszok előtt a vañadir nemzetségbeli tungúzokat jelölte.

Végeredménykép tehát DOLGIH a következőképpen látja a nganaszanok kialakulásának a folyamatát. Észak-Szibériát neolitikus kultúrájú, vadrénvadász paleoázsiai törzsek telepítették be a Lénától keletre és nyugatra eső területeken (valószínűleg a Tazig bezárólag). A Taz és a Jeniszej környékén élő paleoázsiai őslakókat az odaérkező szamojédok magukba olvasztották (kurakok). Ugyanez történt a pjaszidai paleoázsiaiakkal (pjaszidai-szamojédok). A kurakok még az oroszok bejövetele előtt átkeltek a Jeniszejen és a Jeniszej-torkolat valamint a Pjaszida közötti tundrán helyezkedtek el, s az oroszok már itt találták őket. Ugyanakkor a pjaszidai-szamojédok a Pjaszinától keletre, a Tajmir-tó völgyében éltek, ahol ugyancsak őslakos eredetű, tungúz nyelven beszélő csoportokkal kerültek összeköttetésbe.

A tungúzok egy csoportja már a XVII. század előtt behatolt az Avam vidékére, s itt a pjaszidai-szamojédokkal, kurákkal, s a mai enycek elődeivel (maddukkal) összeolvadt. Így jött létre a szamojéd nyelvű tidirisz-törzs.

Az Anabara és a Hatanga völgyében élő paleoázsiaiak (= majatok vagy vañadok) már jóval a XVII. század előtt tungúz nyelvűvé váltak, s már mint ilyenek kerültek a Tajmir folyó völgyébe, ahol a pjaszidai-szamojédokkal érintkezésbe jutottak. Átköltözésükkel jött létre egyrészt a tavgi törzs a Tajmir, a Heta, az Alsó-Hatanga és az Alsó-Anabar vidékén, másrészt a vañadir törzs a Hatanga középső folyásánál. A tavgik a pjaszidai és a tidirisz szamojédokkal való tartós kapcsolatok következtében elszamojédosodtak.

A XVII. század második felében és a XVIII. század elején mindezek a törzsek (kurakok, tidiriszek, pjaszidai-szamojédok és tavgik) a Jeniszej és a Hatanga közti tundrás és erdőstundrás vidéken törzsszövetséget alkottak, majd egy nyelvben és kultúrájában egységes törzsszé, az avam törzsszé olvadtak. Ebben a folyamatban, az avam nyelvjárás kialakulásában a tavgi törzs nyelve győzött, s ez a nyelv vált az egész nganaszan nyelv alapjává.

A Hatanga középső folyásánál lakó őslakosoktól származó, de tungúz nyelvű vañadir törzs a XVIII. század első felében felbomlott. Egy részük (Munukov nemzetség) a Tajmir-félszigetre került, az avamoktól keletre telepedett meg, s itt szamojéddá vált. Ez a csoport számban egyre gyarapodott,

részben tungúz, részben avam jövevényekkel, s a XIX. század első felében kialakult belőlük a vadejev törzs, amely ugyanazt a nyelvet beszélte, mint az avamok.

Végül pedig a XIX. század kezdetén asszimilálódott a nganaszanokhoz egy Oko nevű tungúz-dolgán, s ennek a nemzetsége alkotja az avamok és vadejevek mellett a nganaszanok harmadik csoportját.

DOLGIH tehát végső fokon a nganaszanokat paleoázsiai eredetűeknek tartja.

A végig lelkiismeretes és megbízható adatközlésre, óriási tényanyagra felépített tanulmány nagy léptekkel viszi előre nemcsak a szamojédokkal, hanem a tungúzzal, és általában Észak-Szibéria népeivel foglalkozó tudományágakat. Rendkívüli nagy anyagismeret és nem mindennapi kombinációs készség kellett ahhoz, hogy a zűrzavarból rend teremtsék, hogy sikerüljön felderíteni a nganaszanok kialakulásának fő útját-módját.

Igen figyelemreméltó az a módszer, mellyel a történeti forrásokban felbukkanó nemzetségeket a nganaszanok mai nemzetségeivel azonosítja. A nemzetségek neveinek, s a köztük említett személyneveknek összehasonlítása ennek az eljárásnak az egyik támasza. A másik pedig abból a feltevésből indul ki, hogy az egyes nemzetségeknek meghatározott területeik, megszabott vándorlási útvonalaik vannak, s ezek figyelembevételével a legtöbb esetben sikerül is a XVII–XVIII. századi és a későbbi nemzetségek települési helye között a folytonosságot kimutatni.

DOLGIH kétségkívül igen hasznos munkát végzett, mégis van munkájának egy-két olyan eredménye, mellyel nem érthetünk egyet. Ahelyett, hogy egyes részletkérdésekben más véleményt nyilvánítanánk, e helyütt csak egy problémát szeretnék megemlíteni. Azt t. i., hogy a nganaszan nyelv kialakulásáról DOLGIH tanulmányában nem esik sok szó. Persze ez nyelvészre háruló és nem is könnyű feladat lenne. Röviden erről csak annyit szeretnék mondani, hogy a nganaszanok DOLGIH által megrajzolt kialakulása nem magyarázza meg teljesen a nganaszan nyelv létrejöttét. Mint láttuk, DOLGIH arra az eredményre jut, hogy először a pjaszidai, kurak és tidirisz törzsek váltak szamojéddá, és ekkor az enyechhez közelálló nyelvjárást beszéltek. Másrészt azt is megállapítja, hogy a tavgi törzs, mely később vált szamojéd nyelvűvé, a szamojéddá válás után a mai nganaszanhhoz hasonló nyelven beszélt. Ez összeegyeztethetetlen azzal a másik feltevessel, hogy a pjaszidai és tidirisz törzsekkel való tartós kapcsolatuk következtében szamojédosodtak el. Hiszen ebben az esetben valamilyen enyec nyelvjárást vettek volna át, vagy pedig azon mód a keveredéskor minőségileg új nyelv létrejöttét kellene feltennünk, ami képtelenség. Véleményem szerint a nganaszanok eredetének megvilágításában talán tekintetbe kellene venni, hogy olyan csoport is volt köztük, amely nemcsak nyelve, hanem etnikuma szerint is szamojéd eredetű s melynek a mai nganaszan nyelv létrejöttében jelentős szerepe volt.

Tudjuk, hogy a szamojédok egységes alapnyelvéből a mai szamojéd nyelvek az i. u. II. század után kezdtek kifejlődni. Ez együtt járt azzal a folyamattal, hogy a szamojédok déli (Irtismenti) lakóhelyükről (legalább részben) észak felé kezdtek vonulni. Mint a szamojéd nyelvek csoportosulásából és szerkezeti sajátosságaiból következtethető, a szamojédság először két elkülönülő csoportra vált, az északi és a déli ágra. Az északi ágból fejlődött ki a nyenyec, az enyec és a nganaszan nyelv. Minthogy azonban az adóösszeírásokban szereplő személynevekből úgy látszik, hogy a XVII. században

a mai nganaszanhoz igen közel álló nyelv már létezett, s minthogy ugyan-
 ebben a korban már az enyec nyelv nyomai is kimutathatók, s minthogy
 továbbá a nyenyec nyelv első emlékei is a XVII. század elejétől származ-
 nak, feltehető, hogy az északi szamojéd nyelvek három csoportra bomlása
 már jóval a XVII. század előtt végbement.

Véleményem szerint tehát azok között a nemzetségek között, melyek-
 ben a mai nganaszanok elődeit látjuk, szamojéd, méghozzá nganaszan-
 szamojéd nyelvű csoportokat is kereshetünk, mert másképp nem érthetjük
 meg a nganaszan nyelv létrejöttét. Minthogy a nganaszan nyelv első emlékei
 a tavgi törzstől származnak, igen kézenfekvő lenne az a gondolat, hogy
 közzöttük keressük a szamojédság képviselőit, akik a Tajmir-félszigeten
 egyesült különböző eredetű etnikai alakulatokat nganaszanná formáltak.
 Ezt az elképzelést a *tavgi* név általam adott magyarázata is alátámasztaná
 (JSFOu. LIV/1, 76–78). De mellette szól még az is, hogy DOLGIH érvei a tavgi-
 törzs tungúz, ill. jugakír-paleoázsiai eredetére vonatkozólag kevésbé meg-
 alapozottak, mint a nganaszanok többi csoportjára vonatkozólag.

DOLGIH maga sem tartja teljesen lezártnak ezt a kérdést. Rengeteg
 aprólékos részletmunkára van még szükség a nganaszanok kialakulásának
 tökéletes megértéséhez, de már ez a hatalmas tanulmány is nagy léptekkel
 vitte előre ismereteinket.

Ismertetésünkkel korántsem tudtuk érzékeltetni azt a hatalmas nagy
 anyagot, azt a rengeteg apró részletkérdést, amelyben a szerző szintén újat
 nyújt. Akit azonban Észak-Szibéria multja érdekel, nagy haszonnal tudja
 forgatni ezt a munkát, melyben sok eddig ismeretlen, megbízható, pontos
 adatot talál.

1953. április.

HAJDÚ PÉTER

NYKYSUOMEN SANAKIRJA — *Valtion toimeeksiannosta teettänyt Suoma-
 laisen Kirjallisuuden Seura* (= A mai finn nyelv szótára. Az állam megbízá-
 sából készítette a Finn Irodalmi Társaság) — Werner Söderström Osakeyhtiö,
 Porvoo-Helsinki. Ensimmäinen osa A—I (1951, XVIII+696 l.). Toinen osa
 J—K (1953, 735 l.).

Idén hagyta el a sajtót a finn nyelv nagyszótárának második kötete,
 s ezzel a hat részből állónak tervezett hatalmas mű immár egyharmad részé-
 ben belekerült a finn nemzeti műveltség vérkeringésébe s a finn nép köz-
 kincsévé vált. Több évtizedes megfeszített munka és sokmillió állami költség
 eredményeként jelennek meg — úgy látszik, gyors ütemben — az egyes
 részek, hogy bemutassák és finn nyelvű meghatározásokkal, szinonimákkal,
 illetve példamondatokkal értelmezzék a mai finn nyelv szókészletének „leg-
 nagyobb és legfontosabb részét”.

Bár ez a most megjelenésben levő szótár megoldásában és kivitelében
 első a finn szótár-irodalomban, mégsem egészen előzmények nélkül való.
 Mint Sadeniemi Matti, a szótár főszerkesztője, az első kötet alkalmából írt
 ismertetésében mondja: a régi kétnyelvű finn szótárak, egészen Lönnrot nagy
 szótáráig, első sorban a finn nyelv megvilágítását célozták. „Még Lönnrot
 korában a svéd volt értelmiségünk főnyelve, tehát a svéd szók pontos jelentései
 mindenki előtt ismertek voltak. Az ő finn-svéd szótára nem az ismert finn
 szavaknak adta meg idegen nyelvű megfelelőit, hanem a félbarbár, s az értel-
 miség számára többé vagy kevésbé homályos finn szokat és kifejezéseket

magyarázta meg az ismerős svéd nyelven. Ez volt abban az időben a legcélszerűbb mód lekszikális képet adni a finn nyelvről.“ (Vir. 1952 : 2).

Lönnrot szótárának befejező (kiegészítő) fürete 1886-ban jelent meg, s nem egészen egy évtizeddel később, 1895-ben, a Finn Irodalmi Társaság titkára már fölvetette az egynyelvű finn szótár gondolatát. Ez nem csupán a finn nyelvű művelődés rohamos térhódítását mutatja, hanem azt is, hogy a finnek nyelvi kultúrája igen nagy mértékben tudatos volt, s szinte kezdettől a rendszeresség és szervezettség igényét támasztotta. — A titkári indítvány a Finn Irodalmi Társaság legfontosabb föladatai közé tartozónak mondja egy tudományos követelményeknek megfelelő finn szótár létrehozását. Olyan szótárát, mely „kritikai pontossággal“ tárja föl a finn nyelvben található szókat, szólásokat és szólásokat, s finn nyelven értelmezi azokat. Egy ilyen szótárnak, folytatja, óriási jelentősége volna, mert nem csupán az eddig ismertet őrizné meg, hanem bőséggel hozna felszínre olyat is, ami még a nép körében rejtőzik, s amit nyilvánosságra kellene hozni a sarjadozó köz- és irodalmi nyelv gazdagítására, hajlékonyabbá tételére és fejlődésének irányítására.

A Finn Irodalmi Társaság a gondolat megvalósítása céljából az Anyanyelvi Társasághoz fordult, melynek akkori elnöke, Setälä Emil, lelkesen támogatta az ügyet. Szerinte azonban nem elég egy szótár a tudomány és a nagyközönség igényeinek kielégítésére, hanem három különböző műre van szükség: egy népnyelvi, egy nyelvtörténeti és egy irodalmi nyelvi szótárra. Ily értelemben részletes tervet is készített, melynek az értelmezésre vonatkozólag egyik elvi fontosságú indítványa volt, hogy a szókat a legkiválóbb írók műveiből vett idézetekkel világítsák meg. Tervezetét jóváhagyták, és így e három szótárt a Finn Irodalmi Társaság fölvette munkarendjébe, s mindjárt meg is indította az anyaggyűjtést.

A NSSK (= Nykysuomen Sanakirja) azonban mégsem ebből a kezdeményezésből nőtt ki, hanem egy három évtizeddel később és egészen más irányból jött igény-megnyilatkozásnak és indítványnak következménye. 1927 novemberében ugyanis Kukkonen Antti képviselő előterjesztésére az országgyűlés fölkérte a kormányt, hogy „tegyen lépéseket egy finn irodalmi- és köznyelvi alapvető szótár létrehozása érdekében“ (l. Vir. 1928 : 254.). Az előterjesztés szerint „e szótárnak tartalmaznia kellene minden, a mai finn irodalmi- és köznyelvben használt és használatra jóváhagyott szót, szükség szerint meghatározva és megmagyarázva“ (i. h.). A közoktatásügyi miniszter fölkérésére azután Cannelin Knut, Tunkelo E. A. és Wichmann György már a következő év januárjában benyújtották véleményes nyilatkozatukat a készítendő szótár céljára, nevére, valamint az egyéb kapcsolatos elvi és gyakorlati kérdésekre vonatkozólag.

Lényegesen módosítja a képviselőházi javaslatot e háromtagú bizottság a mű céljára vonatkozólag. Míg ugyanis az előbbi minden finn nyelvi szótólveendőnek tart, a bizottság nem véli kívánatosnak a teljességre való törekvést. A bizottság nézete szerint a szótár föladata az legyen, hogy „előadja és finn nyelven értelmezzék annak a szókincsnek legnagyobb és legfontosabb részét, melyet az 1800-as évek két utolsó évtizedében s az 1900 óta megjelent finn nyelvű irodalom tartalmaz, valamint azok a régibb finn nyelvű nyomtatványok, melyek még általánosan használatban vannak (pl. a Kalevala, Kivi Elektől a „Hét testvér“, „Pusztai vargáék“ és „Lea“)“ (l. Vir. 1928 : 355) — természetesen bizonyos korlátozással, melynek mértékét és szempontjait a bizottság szintén tüzetesen kifejti.

A szótárírás egyik alapvető kérdésére, a szavak kiválasztására vonatkozólag a bizottság véleménye az, hogy az első kiadásból kihagyandó: a) mindaz, ami egyéni vagy alkalmoszerű, b) aránylag szűk területen élő tájszó, c) szűk körben használt idegen nyelvű mű- és szakszó, d) idegen nyelvű idézetben előforduló szó, e) az amerikai finn nyelv különleges szava, f) a ritka belföldi növények és állatok összetétellel alakult neve, g) tulajdonnév, kivéve a finn, vagy hangalakjában már finnesült kereszt-, mitológiai, csillag- és helyneveket, melyeket főleg az írás- és ragozásmód bemutatására és megszilárdítására kell fölvenni.

Másik alapvető kérdése a szótárírásnak a jelentések megadása. Ennek módjai a tervezet szerint: meghatározás, idézet, esetleg mind meghatározás mind példamondatok; szinonímák, illetőleg az ellentett jelentések említése; kivételesen ábrák. — A különböző jelentések egymás közti rendezése lehetőleg időrendi legyen, vagyis az ismert legrégebbi jelentés kerüljön az élre, a legújabb legyen az utolsó. Ha az időrend nem állapítható meg, akkor először a konkrét, azután az elvont jelentések következzenek. Utalni kell a szavak stílusrétegére, használati körére (gyermeknyelv, költői nyelv, matematika, sport stb.), valamint a szó vagy jelentés viszonylagos korára (régies, elavult, új stb.) és elterjedtségére (ritka, nyelvjárási stb.). — A szóhasználat ismertetéséhez tartozik igéknél a vonzatok megadása is, ami vagy elvont vonzat-mintákkal (pl. *huomauttaa jklle jtkn* és *h. jtkta jstk* stb.), vagy idézetekkel, vagy (pl. az a körülmény, hogy az igének csak részleges tárgya lehet) állandó egyezményes jelöléssel történhet.

A Cannelin—Tunkelo—Wichmann-féle részletes, nagyon átgondolt terv az elviek mellett gyakorlati kérdésekkel is foglalkozik, s ez utóbbiak során indítványt tesz a készítendő szótár kiadójára is: „A művet csakis az állam adhatja ki, mert az, mint kiadvány, nem jövedelmező. Legelőnyösebbnek látszik az államra nézve, ha maga nyomtatja, kötetli, terjeszti és osztja szét a művet... A kéziratok szerkesztését viszont a Finn Irodalmi Társaságra lehetne bízni, melynek már van anyaga is e célra (több mint százezer szó-cédula), s amely alkalmasabb volna e munkára, mint valamely hivatal. Az együttműködés feltételeiről a kormánynak meg kellene egyeznie a Finn Irodalmi Társasággal. Mint a mű kiadója, az állam ajándékozhatna egy-egy példányt minden (finn és svéd nyelvű) közösségnek (némelyiknek esetleg kettőt is), a középiskoláknak, a felsőbb szakiskoláknak (többek közt a tanítóképzőknek), hazai és külföldi hatóságoknak stb. Akkor e kiadói tevékenység eszmei jövedelmezősége megnagyobbodnék, s a kiadványból fontos segédeszköz lenne az anyanyelv művelésének sok helyen, ahol arra bizony szükség volna, de egyébként esetleg nem szereznék meg“ (Vir. 1928 : 363).

Ennek a javaslatnak alapján fogott munkához még 1928 tavaszán a Finn Irodalmi Társaság vezetőségének indítványára választott szótár-bizottság Tunkelo irányításával. A szótár főszerkesztője Airila Martti lett. Tíz évig vezette a munkát, s ez idő alatt majdnem teljesen elvégezték az anyaggyűjtést (a szépirodalomból, a napi és időszaki sajtóból, valamint a különböző szakterületek irodalmából), s megalkották a szócikkek fő szerkesztési elveit. Tájékoztatásul a munka haladásáról 1933-ban és 35-ben mutatóvány-füzetet adtak ki. 1939 elején Sadeniemi Matti lett a főszerkesztő, s az ő vezetésével folyt tovább a munka hat munkatárs segítségével, körülbelül négymillió szó-cédula alapján (ez a hatalmas szógyűjtemény közben is már a kutatók rendelkezésére állt). Az első kötet kézírata 1939—41, a másodiké 1939—45 közt

készült. A kész kötetek kiadásának halasztásával az egyes részek megjelenése közti időt óhajtották megrövidíteni. Úgy látszik, átlagban kétévénként szándékoznak egy-egy kötetet megjelentetni.

Bár a NSSK munkálatai — a főszerkesztő előszava szerint (I, V. l.) — a hármask bizottság tervezete alapján folytak: a szótár végleges kidolgozásában, ahogy most előttünk van, némileg eltér ettől a tervezettől. Ami a szótárírás első alapvető kérdését, a szavak kiválasztását illeti: a szerkesztőség arra törekedett, hogy fölvegyen minden a mai finn köznyelvben használatos tőszót, a legfontosabb származékokat és összetett szókat, valamint a szaknyelvek szókincsének központi részét. Továbbá az átlag-stílus szavain és kifejezésein kívül fölvtették — igen válogatva — a költői nyelv és a népnyelv, meg az emelkedett és az alsó stílusréteg szavait is. — Teljesen kimaradtak azonban a finn tulajdonnevek, melyek fölvtelét pedig a javaslat kívánatosnak tartotta.

Némi eltérés van a tervezet és a kivitel közt a szótárszerkesztés másik alapvető kérdésében: az értelmezésben is. Mint láttuk, Setälä elgondolása az volt, hogy a szók használatát jeles finn írók műveiből vett idézetekkel világítsák meg. A megjelent szótár példáit viszont „többször a szerkesztőség készítette“ (I, VI. l.) a rendelkezésére álló anyag alapján. Az irodalomból vett idézetek főként arra szolgálnak, hogy egy-egy író sajátos, egyéni szóhasználatát megvilágítsák (l. i. h.) — tehát szótárbeli szereplésük éppen ellentétes a javaslatnak azzal az elgondolásával, hogy elhagyandó mindaz, ami egyéni vagy alkálomszerű az egyes írók szóhasználatában. — Az ige-vonzatokat általában elvont minták mutatják (*ilmoittaa jklle jtak t. jstak.*), ellenben azt az egyezményes jelet, mely arra utalna, hogy az igének csak részleges tárgya lehet (s aminek jelzését a tervezet kívánatosnak ítélte), eredménytelenül kerestem a szótárban. Pedig ez, tekintve, hogy a tárgy kifejezésére szolgáló három eset (nom., acc., partit.) használatának föltételei pontos szabályokba alig szedhetők, — talán a finnek számára sem lett volna fölösleges. A szótár nem finni anyanyelvű használói meg éppen nagyon hálásak lettek volna érte.

A NSSK címszó-anyaga igen nagy: az I. kötet mintegy 30 000, a II. 36 000 címszót tartalmaz. Ezek a számok azonban már igen szigorú válogatás eredményei. Hiszen — mint a főszerkesztő a Cannelin—Tunkelo—Wichmann-féle véleménnyel teljesen megegyezőleg vallja — „nem lehetséges, sőt nem is kívánatos arra törekedni, hogy a szótár köznyelvünk minden szavát tartalmazza. Először is nyelvünkben az összetett szók alkotása oly szabad, hogy távolról sem lehet mindet címszóként fölvenni... Az összetett szókat tehát igen válogatva vettük a szótárba, azon iparkodva, hogy minden legközönségebb állandóan használt benne legyen, egyebekben pedig megelégedtünk a mutatványokkal. Ugyanez vonatkozik részben a származékokra is. Ráadásul az emberi kultúra oly nagy kiterjedésű, hogy az egyes szakterületek szókincsét másként, mint fő vonásaiban, egy közszótárba belevenni nem lehetséges; a kimerítőbb tárgyalás a szakszótárak föladata. Továbbá: irodalmunkban, hol a népelet ábrázolása oly fontos, a helyi színezet hangsúlyozására aránylag bőségesen szerepel nyelvjárási anyag. A köznyelv szótára sem mellőzheti azt teljesen — hiszen a közönségnek éppen a különös, nem ismert szavakra vonatkozólag van szüksége tájékoztatásra — de a válogatás elkerülhetetlen. Hasonlóképpen sok más is tartozik a nyelvbe a tárgyilagos átlag-prózában kívül, az archaikus bibliai emelkedett stílustól kezdve egész a durva alsórendű stílusig. Minden stílusnak megvan a létjogosultsága a maga helyén, de különösen az alsóbb stílus-formák kifejezéseit csak szűrve lehet fölvenni.“ (NSSK I, V. l.).

Ha e rostálási elvet nem követik, a szavak száma négy-ötszöröse lett volna a mostaninak, mert az összegyűlt négymillió szócédula összesen 840 000 címszót foglal magában.

A NSSK szerkesztőségének ezen szempontjai a szavak, származékok és összetételek kiválasztására vonatkozólag igen józanok, mértéktartók, rugalmasaknak látszanak, s így valószínűleg helyeselhetők. Hogy azután az elvi szempontok gyakorlati alkalmazása mennyire sikerült, hogy a szótár anyaga mennyire felel meg a valódi szükségleteknek és kívánalmaknak — azt a finn nyelvközösség tagjai hivatottak megítélni. A nagyközönségnek az I. kötet megjelenésekor a napi sajtóban megnyilatkozó visszhangja azt mutatta, hogy inkább kevesellték mint sokallták a fölvetett szavak számát (I. Vir. 1952 : 4). Ezzel szemben egy nyelvész-ismertető úgy véli, hogy a válogatás szigorúbb mértékkel is történhetett volna, pl. elmaradhattak volna az írókból vett olyan nyelvjárási kifejezések, illetve szóalakok, melyeknek állandósult köznyelvi formájuk is van (I. Vir. 1952 : 46). — A nem finn olvasónak pedig talán első sorban az tűnik fel, hogy a finn köznyelvben ismeretlen szókezdetek (b, c, d, f, g) is igen nagy számmal vannak képviselve. Az ily kezdőhangú szók mind későn jött idegen elemek, túlnyomó részük különleges szakkifejezés (bato-liitti, battensi, bikromaatti, city, clearing, cortes, dasiitti, dekantoida, desääri, džonkki, fanerogaami, finalistti, fob-kauppa, formaldehydi, geodeetti, glintti, guajakki stb., stb.), melyeknek ilyen mértékben való fölvétele első pillanatra meglepőnek látszik. Inkább lekszikonba vagy szakszótárba utalná őket az ember. A jelenség magyarázata talán az, hogy e kifejezéseket és jelentésüket az általános műveltség emelésére minél szélesebb körben ismertté akarják tenni.

A címszók rendezése szigorú betűrendben történt. Eltérés csak akkor van, ha az etimológiai kapcsolat miatt a szócikkekbe al-címszók kerülnek. Így pl. a melléknévvel rendszerint egy címszó alatt szerepel a *-sti* végű határozó, meg az *-(u)us*, *-(y)ys* képzős tulajdonságot jelentő főnév is. Ha e miatt a szó messze került tulajdonképpen betűrendjétől, akkor ott utalás történik a lelőhelyre (pl. **halvasti** *adv.* ks. *halpa*). Érdekes viszont, hogy a fosztóképzős melléktnevek mindig külön címszót kapnak (**eriamätön** *kielt. a.* -tömästi *adv.* -tömyys⁶⁵ *omin.* < eritä).

Címszóul névszóknál az egyes nominatívus (ha nem használatos, akkor a többes nominatívus, ha azt sem használják, akkor valamely más ténylegesen használt eset) szerepel, igéknél az I. infinitívus rövid alakja (ha hiányzik, akkor az act. indic. praes. egyes harmadik személy), s gyakran a *-sti* képzős partic. praes. (pl. **ajatella**,^{28*} -televasti).

Az egyes szócikkek szerkezete a következő: a félkövéren szedett címszó után a szófaj jelzése következik a latin műszó dőlt kezdőbetűjével (*s.*, *v.*, *a.*), illetőleg szokásos rövidítésével (*adv.*). Ezután jön az értelmezés, majd félkövér arab sorszámok alatt a különböző csoportokba foglalható jelentések. Ezek sorszámozása a Cannelin—Tunkelo—Wichmann-tervezet szerint történik, tehát első helyen a történetileg legrégebb, vagy a tartalmilag konkrét jelentés áll. — Minden címszó fölött jobbra apró számjegy áll, s mellette — fokváltakozásos szók esetén — kis csillag is. A szám az I. kötet elején a XII—XVIII. lapokon található ragozási táblázat megfelelő sorszáma utal. A névszók 85, az igék 45+3 (reflexív) ragozási típusba vannak besorolva. A névszók adatai: egyes nominat., genit., partit., essiv., illat., többes genit., partit. és illat. Az igék adatai: I. inf., act. ind. praes., imperf., condit., imperat., II. partic., pass. imperf. — A táblázatok összeállítása bizonynyal nagy gondot,

körültekintést és sok munkát igényelt, de kétségtelenül nagyon hasznos kiegészítője a szótárnak. Egyrészt összefoglalóan bemutatja a mai finn nyelv névszó- és igeragozásának minden fajtát, másrészt rengeteg helyet takarít meg, mikor a felsorolandó alakok helyett egyszerűen számmal utal a megfelelő ragozási típusra. Ez a táblázatos módszer (melyet pl. már Cannelin is alkalmazott finn-svéd szótárában) követendő volna pl. a készülőben levő magyar szótárak számára is, mert sokkal világosabb, áttekinthetőbb képet ad az illető nyelv ragozási rendszeréről, mint az egyes ragozási alakoknak a címszók után való jelzése.

Az értelmezés meghatározással (pl. **jono**¹ s. useiden peräkkäisten henkilöiden, esineiden tms. muodostama jakso; vrt. rivi), szinonimával (**juoksul-tyttö** s. asiattyttö), ezek mellett esetleg az ellentett jelentéssel (pl. **kuiva**¹¹ s. vedetön, nesteetön, vähänesteinen, kosteudeltaan vähäinen) (1-märkä, kostea, tuore), vagy egyszerűen egy használati példával történik (pl. **keskinivel** s. Sormenk.). A származékok mellett sokszor csupán utalás van az alapszóra (**ahtaaja**¹⁶ tek. mer. < ahdata), az összetételektől pedig egészen elmarad az értelmezés, ha az világosan adódik az összetétel tagjaiból (pl. **aamu|aika** s.). — Némileg föltűnő, hogy az egyazon fogalomkörbe tartozó szavaknál nincs kölcsönös utalás, pl. az **aamu** mellett csak az ellentétes jelentésű **ilta**, **ehtoo** áll az egyezményes (után. Ez talán azért van így, mert az effajta szavakhoz nem ad a szótár oly általánosabb fogalomköri meghatározást, mint pl. nap-szak neve, égtáj neve stb. — valószínűleg azért nem, mert a szerkesztők így is világosan értelmezettnek látták a szót. Azoknál a nem közismert fogalmakat kifejező szóknál azonban, ahol a jelentés pontosabb megértéséhez szükségesnek ítélték, hivatkoztak az ugyanazon körbe tartozó egyéb kifejezésekre is, pl. **alhaisonvalta** s. eräs valtiomuoto, oklokratia; vrt. kansan-, ylhäisön-, tasavalta yms.; vagy **husaari**⁶ s. sot. kevyen ratsuväen sotilas; vrt. ulaani, rakuuna stb.

A NSSK-nak a főszerkesztő szerint (Vir. 1952 : 5) kettős feladata van: leíró és szabályozó. A kettő azonban szorosan egymásba fonódik. Mert mikor pl. egy-egy szóról azt jelzi a szótár, hogy használata elavult, vagy ritka, hogy a költői vagy az alsó stílusrétegbe tartozik: akkor ez a leíró mozzanat tulajdonképp egyúttal szabályozó is, mert fölhívja a figyelmet arra, hogy a kérdéses szó vagy kifejezés csak akkor használható, ha a jelzett stílus-hatást akarja kelteni. — Még világosabb a szabályozó jelleg akkor, mikor a szótár a nyelvhasználatban meglévő különböző változatok közül az egyiket ajánlja, pl. **kluutti**⁴ s. par. klootti; Olemme tulleet ei (par. emme) vain huvittelemaan (I, 195); vagy pl. megjegyzi, hogy az **alkaa** ige általában csak tárgyatlanul használandó, ha tárgya van, akkor helyette jobb az **aloittaa** (I, 52). — Mikor a vaglyagosságot nem tartja a szerkesztőség megengedhetőnek, kis vízszintesen elhelyezett nyíllal jelzi a helytelennel szemben a helyes alakot: **asteettai** → **asteittai**; **knakki**¹² → **nakki**; **desääri**⁶ → **jälkiruoka**; **estetty** us. → **estynyt**, esteellinen (I, 275); **murt.** III. inf:n ill:n **kera**: **alkaa** tekemään, yleisk. → **alkaa** tedhä, rupeaa t. ryhtyy tekemään (I, 53) stb., stb.

Magyar vonatkozású szókat keresve a **husaari** és **gulašši**-ra akadtam. Érdekes, hogy ez utóbbi mellett első jelentésként „keinottelija, huijari; trokari, jobbari; rehentevä nousukas“ áll, s csak második helyen az ’étel’: „papurikalla maustettuja, lievästi ruskeutettuja sian- ja naudanlihakuutioita“.

¹A) (azt jelzi, hogy utána az értelmezett szóval ellentett jelentésű szavak következnek.

Minthogy a tervezet szerint a jelentések időrendben sorolandók fel, azt kell következtetnünk, hogy e szó átvitt jelentésében került a finnbe (hol egyébként még származéka is keletkezett: *gulaššaita*³⁵ v. -us⁶⁴ *leonn.* keinotella, huijata, trokata, jobbata). Érdekes volna ismernünk e szó útját hazánktól a finn jelentésig! — Találtam továbbá, keresetlenül is, egy másik magyar vonatkozású mondatot, mely tárgyilag sem igaz, de egyébként sem mehetünk el mellette megjegyzés nélkül. Az *eriämätön*⁵⁷ szócikk két példamondata közül az egyik így hangzik: „Mustalaiset kuuluvat ettömästi unkarilaisiheisiin näytelmiin.“ Az előszóból tudjuk, hogy a példamondatokat a szerkesztőség állította össze. Tehát valószínűleg ezt is. Mi pedig némi csalódással vesszük tudomásul, hogy még a finn nagyszótár szerkesztőségének is az a véleménye, hogy „a cigányok elválaszthatatlanul hozzátartoznak a magyar tárgyú színművekhez“. Szerettük volna pedig hinni, hogy legalább a finnek eléggé ismerik a magyar kultúrát és életet ahhoz, hogy ne hozzák „elválaszthatatlan“ kapcsolatba a cigányokkal. — Tárgyilag sem igaz a mondat, mert nagyon sok „magyar tárgyú“ színművet tudnánk felsorolni a legkülönbözőbb műfajokból, a Bánk Bántól akár a János Vitézig — és éppen drámairodalmunk büszkeségeit — melyekben híre sincs a cigányoknak. Igaz hogy bel- és külföldi drámaírók főleg a századforduló óta elég sokszor szórakoztatták közönségüket műmagyar pusztá-, csikós- (még jó ha nem betyár-) és cigányzene-romantikával; ez azonban még igazán nem jelenti azt, hogy „a cigányok elválaszthatatlanul hozzátartoznak a magyar tárgyú színművekhez“. Legföljebb azt mutatják, hogy a drámaírók meglehetősen ötlettelenek voltak, s a közönség egyre lanyhuló érdeklődését efféle, nem éppen magas irodalmi igényű eszközökkel próbálták föléleszteni.

Ami a NSSK tipográfiai megoldását illeti, az talán másképp (esetleg változatosabban) is elképzelhető lett volna. A szócikkek különböző jellegű és célú elemei ugyanis nem különülnek el eléggé egymástól. A függőleges vonal, mely az értelmezést van hivatva elválasztani a használati példaktól, nem eléggé szembeszökő, s így gyakran megtörténik, hogy külön utána kell nézni: értelmezést, vagy magyarázó mondatot olvas-e az ember. E szempontból sokkal jobb a mi készülő kézi (értelmező) szótárunknak az az eljárása, hogy a példamondatokat, szólásokat, idézeteket dőlten szedeti (l. sokszorosított Mutatvány 1953). Az irodalmi idézeteket a NSSK csak az adat végén jelzi az író nagybetűsen szedett (esetleg rövidített) nevével. Ennél hasonlóképpen jobbnak látszik a mi szótárunknak az a gyakorlata, hogy már előre is külön jellel fölhívja a figyelmet az irodalmi idézetre: ezzel megkönnyíti a tájékozódást s áttekinthetőbbé teszi a szócikket — ami rendkívül fontos a szótár használata és használhatósága szempontjából egyaránt.

A NSSK külső kiállítása a finn kiadványoktól már megszokott tökéletes. Gyönyörű papír, gyönyörű nyomás, szinte hibátlan szedés (a II. kötethez csatolt „Igazítások“ szerint az I. kötetben mindössze 44 sajtóhibát találtak): páratlan erényei és értékei, melyek minden hasonló mű számára követendő példaképpé teszik.

Egy-egy nagyszótár megjelenése mindig korszakos jelentőségű az illető nyelv életében. Nem csupán azért, mert számba veszi a nyelv egyik összetevőjét, a szókincset, hanem azért is, mert összefoglalja és rendszerezi az egyes szók jelentését, megmutatja használati körüket, föltárja az anyanyelvben rejlő lehetőségeket, s ezzel tudatosabbá teszi az anyanyelv használatát. A NSSK joggal foglalja el helyét a legjobb e nemű alkotások között. Ez a nagy gond

SAARESTE tanulmánya az észti köszönésformákat tárgyalja. Összesen 100 köszönést gyűjtött egybe és azokat a benne szereplő szó fogalomköre szerint csoportosította. Vannak ezek között olyan köszönésformák, melyek a legtöbb nyelvben megtalálhatók. Vannak, amelyek kölcsönzés útján kerültek az észti nyelvbe és igen jelentős számban van olyan, amelyet a szerző véleménye szerint eredetinek tekinthetünk. Az észti köszönések a következő hét fogalomkörbe tartoznak:

1. nap, élet, boldogság,
2. út,
3. egészség,
4. erő,
5. a munka sikere,
6. táplálkozás,
7. isten.

1. *Jó napot* kívánni egymásnak, a legtöbb nyelvben ismert köszönésforma. Az észtben ebbe a fogalomkörbe az alábbiak tartoznak: *head päeva* 'jó napot', *head õhtut* 'jó estét', *head õõd* 'jó éjtszakát'. Ez utóbbira a válasz ez szokott lenni egyes vidéken: *teile paremmat* 'önnek (magának) jobbat', *teist teile* 'ua'. Reggel így köszönnek: *tere hommikut* v. *tere hommikust* 'jó reggelt', amelyben az egészség jelentésű *tere* és a reggel jelentésű *hommik* lett a köszönés formája. A *tere*, mint később látni fogjuk, önmagában is köszönés kifejezője. Érdemes megemlíteni, hogy az idő jelentésű *aega* szó is köszönés tartalmává lett: *head aega* 'jó napot'. A leggyakrabban használt köszönésforma egyike, melyet távozáskor mind a két ember mondhat egymásnak. Búcsúzáskor igen gyakran köszönnek így: *hüvasti* 'szerencsésen, boldogan = élj jól'. De ezt is mondják: *ela hästi* 'élj jól', *head elamist* 'élj jól (jó életem)', *kõike head* 'minden jót', *kõige paremmat* 'a legjobbakat', *õnn kaasa* 'szerencse önnel (magával, veled)', *palju õnne* 'sok szerencsét'. Valószínűleg idegen mintára keletkezett, de a népnyelvben is igen gyakori ez a köszönésforma: *kuidas läheb?* 'hogyan megy a dolgod?' Egyes vidéken erre így válaszolnak: *eks ta lähe ka vaest viisi* 'csak szegényesen', vagy *eks ta lähe ka vastu vaest* 'nem úgy, mint szegény helyen'.

2. Külön csoportként tárgyalja SAARESTE a *head teed* 'jó utat' köszönést. Eredetinek tartja, mert a germán-balti nyelvekben ismeretlen. Kimutatható ugyan a német nyelvből, de a szerző szerint abban is csak ritkán és csak az irodalmi nyelvben találkozunk vele. Nem tartja tehát valószínűnek, hogy kölcsönzés lenne. Egyébként mint tükörszó az észtországi svéd nyelvbe is átkerült.

3. Az *egészség* szóval való köszönés a legáltalánosabb az észtben. *Tere* v. *tervist*, udvariasabb formában megkettőzve: *tere-tere* 'egészség = jónapot'. Mint az elébb már utaltam rá, ezzel a szóval alakultak újabb köszönésformák. *Tere hommikut* v. *tere hommikust* 'jó reggelt', *tere õhtust*, *tere õhtut* 'jó estét'. Az érkező szívélyes köszöntésére való *tere tulemast*, *tere tulnud* 'isten hozott'. Egyéb változata még *tere lõunast* 'jó delet', *tere jumalime* 'jó napot isten nevében', *ole terve* 'légy egészséges', *ole tervitad* 'légy üdvözölve' *magage tervenisti* 'aludj egészségesen' stb. Összesen 23 olyan köszönést idéz, amely ezzel a szóval alakult. A magyar nyelvjárásokban is igen gyakori az *erõt*, *egészséget* köszönés, amely a katonaság révén manapság egyre inkább terjed. Hasonló köszönési formát találunk KARJALAINEN chanti szótárában: *mõrõd unla!* 'elää tervennä' KARJ. — Toiv. Ostj. Wb. 542/b.

A jó éjtszakát fogalom jelölésére idéz még néhány példát a szerző: *maga* (*magage*) *hāsti* 'aludj (aludjon) jól', *näege* (*nähke*) *head und* 'láss (lásson) jó álmot = aludj jól, álmodj szépet'. A magyarban is kívánunk *szép álmokat*. De hasonló köszönésformát találunk pl. a chantiban: *jem õpəm* 'jó álmot' KARJ.—TOIV., Ostj. Wb. 119/b.

4. Ha valakit éppen munka közben találunk, így illik köszönteni: *jõudu* v. *jõudu tõõle* 'erõt v. erõt a munkához'. Az egyszerű *jõudu* forma a diáknyelvben is általános. Ennél a köszönésfajtánál egy tréfás változatot említ a szerző, amely az irodalomban is előfordul: *jõudu hammastele* 'erõt a fogaknak'. A válasz az efféle köszönésre *jõudu tarvis* 'erõ kell'. A magyar *erõt, egészséget* köszönés nyilván hasonló helyzetben keletkezett.

Ebbe a csoportba tartozik egy gyakori szólás, amely részben köszönéssé lett *kuidas käsi käib* 'hogyan jár a kezed, hogyan vagy'. Tréfásan így is mondják: *kuidas käbarad käivad* 'hogyan járnak a patáid?'. A válasz: *ikka käisest läbi* 'mindig a kézzel', *ühest varrukast sisse, teisest välja* 'egyik kézen be, a másikon ki'.

5. Külön csoportot alkotnak azok a köszönések, amelyek a munka sikeres elvégzését kívánják a dolgozónak. A mosásban foglalatосkodó asszonyokat helyenként ezzel a felkiáltással köszöntik: *puhast!* 'tisztára' vagy *valgeid* 'fehérre'. A megszólított azt feleli erre *valgeid vaja* 'fehérre kell'. Hasonló népies forma *pulsti! vilsti!* s a gyalgút kallózó embernek mondják. *Vaja* 'az kell' szokott a válasz lenni reá.

6. A táplálkozás körébe tartozó szóból nemigen teremtett magának köszönési formát az észti nyelv. Idegen minta nyomán megvan ugyan a *head isu* 'jó étvágyat'. Ha közös asztalnál találkoznak, azt is szokták mondani, hogy *jätku* 'pótolja meg, toldja meg', *jätku toidule* 'toldja meg az ételt', *jätku jumal* 'isten toldja meg'. Tíz változatban közli a szerző ugyanezt a köszönést. Hasonló a magyar *bort, búzát, békességet*.

7. Természetfölötti erõk támogatását is kívánják egymásnak az emberek és ez a kereszténység hatása folytán meglehetősen el is terjedt. Távozáskor igen gyakori formája a köszönésnek *jumalaga* 'isten veled, vele'. Ennek a köszönésnek 12 változatát említi a szerző. Ki szeretném emelni ezek közül a *jumalime* v. *jumaleme* 'isten nevében' formát, amely a régiségben *jumala nimel*-nek fordult elő, sõt így: *tere jumala nimel* 'egészséget isten nevében'. A gyakori használat következtében összetétellé vált, a tövéghangzó lekopott róla. Ez a fajta köszönés minden nyelvben gyakori, a magyarban is számtalan változata él (adjon isten, fogadj isten, isten veled stb.).

Az itt felsorolt típusok tárgyalása után a szerző ismerteti még kilenc olyan köszönésformát, amely az észti nyelvben újabb keletű, és részben idegenből való fordítás. Ezek: *nägemiseni* 'viszontlátásra', *head nägemist* 'jó viszontlátást', *kuulmiseni* 'viszont hallásra', *jääme heaks* 'jók legyünk' (a magyarban inkább *jó légy, jók legyetek* formában, és főként gyermekeknek szól), *mis wudist* 'mi újság', *mis (mida) kuulub* 'mi hír járja, mi újság', *noh mis head kuuleb* 'noh, mi jó hallik'. Ezekre a szólásokra, ha köszönéssé váltak, nem várunk választ. Mégis olykor felelnek is rá, s rendszerint így: *mis seal head on, läheb kõik vagust viisi* 'mi jó volna, minden megy csendesen', vagy *mis ikka, läheb kõik vaest moodi* 'mi volna, minden megy szegényesen'.

Áttekintésként végül a szerző, milyen köszönésformák általánosak még más nyelvekben, amelyeknek az észti nyelvben nyomát sem találja. Megállapítja, hogy nem szerepel a köszönésekben pl. a béke, a pihenés, a hosszú élet, a bátorság,

nincsenek indulatszavas köszönések. A békével való köszöntés a magyarban valamikor igen divatos volt, a török hódoltság idejében. Akkor ennek konkrét értelme volt. Később azonban lassan háttérbe szorult (vö. KERTÉSZ, Szállók az úrnak, 5). Igaz, hogy ebben a kifejezésben: *bort, búzát, békességet* ma is használatos, és egyházi köszönésforma kialakítása végett az evangélikusok igyekeztek elterjeszteni az *áldás, békesség* formát, de csak papi körökben használatos. A pihenés tudomásom szerint csak alkalmasszerűen kerül bele a köszönésbe, mint pl. az efféle: *jó nyarat, jó pihenést*. Az indulatszavas köszönés egyik formája a magyarban igen elterjedt *pá* és *pápá*, amely a gyermeknyelvből származhat (vö. MNy. XIX, 53, 178, 245, XXVII, 187, XXVIII, 116). A rokonnyelvek közül csak a lappból idéz a szerző idevágó köszönésformát: *no-no! 'na-na!'* s megemlíti, hogy némely indogermán nyelvben találunk hasonlót (pl. germán halló!, helló!, svéd hej!, heisan!). Nincs meg az észben a középeurópai ban ismert *szervusz*, sem ennek anyanyelvre fordított alakja, amely pl. a magyarban rendkívüli mértékben elterjedt: *alázatos szolgálja, szolgálja, ásszolgálja, szolgálja, alázsszolgálja* különféle hangulatú és a társadalom különböző rétegeiben részben még ma is használt formák. Hiányzik a *kezét csókolom*-féle kifejezés is.

Nem említi a szerző a jelszavas köszönésformákat, pedig a legutóbbi háború alatt és körülötte eltelt időkben egész sorát találjuk ezeknek. A különféle pártok politikai programjuk lényegét igyekeztek ilyenformán terjeszteni és a néphez közelebb hozni. Ezek azonban nem terjedtek el, mert nem volt társadalmi gyökerük. Ilyen volt a szociáldemokraták *barátság* köszönése, s a nyilas időkben a *kitartás*, meg a *bátorság*. A jelszavas köszönések közé tartozik a kommunisták által használt, majd általánossá vált *szabadság*.

Értekezése végén megállapítja a szerző, hogy a köszönési formák jellemzőek arra a közösségre, amely használja. Az észtt anyagból ezt olvassa ki: „elles attestent bien un peuple, dont les tendances et les sentiments sociaux sont vifs et profonds, qui a une haute estime pour les usages établis et pour la bienséance, qui attache de l'importance à l'amabilité et aux convenances dans des relations avec les autres personnes, mais de telle sorte cependant que cette politesse et ces bonnes manières ne s'allèrent pas en des cérémonies excessives et gênantes ni en obséquiosité.“ S bár a nyelve alapján nem lehet egy nép jellemét megállapítani, a nyelvi formákból lehet kiolvasni bizonyos sajátosságokat, s mi hozzátehetjük, a nyelvi formákból a nép történetének egyes korszakaira fontos adalékot kapunk. Így a köszönésformákból is. Saareste — bár maga mondja, hogy egy nép jellemét nyelvi formákból nem állapíthatjuk meg — mégis igen sok következtetést von le a köszönésformákból. „... ces salutations reflètent un peuple de paysans, typique pour le Nord, tempérant, qui dans la vie estime particulièrement des avantages réels comme la santé, la force, le travail et la nourriture, le pain, ce qui est la condition préliminaire et le fondement de tout bien-être et bonheur.“

Az észtt nyelvet, amint az értekezésből is kitűnik, gazdag a köszönési formákban. A nép tehát meg is kívánja, hogy az érkező üdvözlje azt, akivel találkozik. Ha valaki nem köszön, azt udvariatlanságnak tartja és elítéli. Rosszalását sokszor képes kifejezésekkel juttatja az illetékes tudomására. Ezekből is idéz néhányat a szerző. Pl. *kuhu tere jái?* 'hová maradt az adjon isten?', *tere jái takka tulema* 'a jónapot még eztán jön', *kas oled musta siga näinud* 'talán fekete disznót láttál', *kas must siga jái takka tulema* 'a fekete disznó még ezután jön?', stb. Akad ezek között idegenből való fordítás is, pl. *kas munad kübaras* 'talán tojás van a kalapod alatt?'

Az értekezés igen tanulságos. Egyrészt azért, mert egyik rokonnyelvünk köszönésformáiról kimerítő képet kapunk, s kiinduló pontja lehet ilyen irányú kutatásoknak a többi finnugor nyelv területén is. Másrészt azért olvastam örömmel, mert felhívta a figyelmet erre a kérdésre, amely a magyar nyelv területén még bőségebb anyaggal és tanulságosabb eredménnyel biztat. Az egyes társadalmi formák hű tükröi a köszönések, amelyekben az egyes korok kulturális és világnézeti sajátosságai is kifejezést nyernek. Gondoljunk például az egyházak által kezdeményezett és terjesztett köszönésekre, melyek közül az utóbb keletkezettek már csak alig, vagy egyáltalán nem terjedtek el (pl. *áldás, békesség*), míg a feudális korból valók még a mai napig éltek (pl. *dicsértesség*). Történeti adatokat Saareste értekezésében elég keveset találunk. A társadalmi háttér megrajzolásában is csak általánosságokat kapunk. Érdekes lett volna az is, ha itt-ott etimológiai megjegyzéseket is tett volna a szerző, pl. *tere; pulsti, vilsti*. Nem tárgyalja Saareste az írásban szokásos köszönési formákat sem. Kevés szó esik a szóhangulatról, amely pedig az érintkezésben igen-igen fontos szerepet játszik. Csak a *tere* kapcsán említi meg, hogy a gyakori használatban annyira közömbössé vált, hogy a baráti hangulat jelölésére megtoldják ezt a köszönést egyéb szókkal, pl. *noh, tere-tere kah!* 'no, hát adjon isten'. Hiányossága az értekezésnek, hogy a finnugor adatok közlésében nem rendszeres. Ezt azzal indokolja, hogy a Szovjetunióban használt finnugor nyelvek nagyjában oroszból kölcsönzött köszönési formákat használnak, holott mindegyikben találunk eredeti anyanyelven használt formákat is. (A manysira nézve vö. MUNKÁCSI, Vogul Népköltési Gyűjtemény IV, 426). Meg kívánom jegyezni, hogy a magyar adatok közlésébe három helyen sajtóhiba csúszott bele (a 152. lapon *hody vagy* áll, a 155. lapon *eröt, egészeget*, s a 160. lapon *Isten áldását* mint önálló köszönés olvasható).

LAVOTHA ÖDÖN

Újabb magyar verstanulmányok

(1. HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers. Budapest, 1948. 314 l. — 2. Ua.: Rendszeres magyar verstan. Budapest, 1951. 210 l. — 3. VARGYAS LAJOS: A magyar vers ritmusa. Budapest, 1952. 263 l. — 4. LÁSZLÓ ZSIGMOND: Magyar vers, ritmus, dallam. Új Zenei Szemle 1951. márc. 8—17. l.)

Akadémiánk a felszabadulás óta három verstani művet is adott ki, melyek mindegyike fontos állomást jelent verselméletünk fejlődésében.

1. HORVÁTH JÁNOSnak 1948-ban megjelent könyve még nem ad teljes képet az egész magyar verselési rendszerről. Csupán annak alapját, a magyar népi verselésen alapuló ú. n. nemzeti versidomot tárgyalja, de részletesen fejtegeti a ritmus mibenlétével kapcsolatos elvi kérdéseket. Kiindul a ritmus általános fogalmából, végigfut az idevágó főbb nézeteken és meghatározásokon Platontól kezdve a MERKER—STAMMLER-féle Reallexikon-ig, ismerteti a fontosabb magyar ritmuselméletek lényegét, majd rátér szűkebb tárgyára, a nyelvi ritmusra. HEUSLER felfogásával szemben, mely minden nyelvi alakításban ritmust lát, SARAN nézete mellett foglal állást és az átlagos próza nyelvét ritmustalannak tartja. Azután ARANY JÁNOS és ARANY LÁSZLÓ fejtegetéseihez csatlakozva és a magyar gyermekek versfelmondására hivatkozva kifejti, hogy a nyelvbéli hangritmus két ellenkező erő megalkuvásának eredője: a gondolati (mondattani, szólam) és a hangzati tényező (36, 38). A hangzati, zenei elem alapelve az ütemegyenlőség és az ismétlés, mely a verses költészetben persze nem abszolúte egyenlő, hanem egyenlőnek érzett értékek ismétlődését jelenti (37).

Miután a szerző a prózát kizárta a nyelvi ritmuskutatás köréből, a versritmusban ismét kétféle módon látja megnyilvánulni a zenei elemet: nyelven kívüli, pusztán zenei ritmus alapján és magában a nyelvi anyagban. Eszerint eredezteti a vers két fajtáját: a nem-nyelvi ritmusnak alárendelt dalverset és a más ritmustól független szóverset (69). A régebbi hagyományra támaszkodó ARANY—NÉGYESY-féle és az újabb, GÁBOR IGNÁC-féle verselmélet közti vita gyökerét abban látja, hogy az előbbi csak dalverset ismer és abból akar minden versritmust megmagyarázni, az utóbbi pedig lényegében csak szóverset ismer és arra akar minden verset visszavezetni. A régebbi hozzászólók legtöbbje a magyar vers ritmusát közvetlenül a zenéből igyekszik levezetni; ARANY LÁSZLÓ pedig a „dallam nélküli recitálás“ legfőbb törvényét a nyelvi ritmus törvényszerűségeire alapítja, és eredményül ő is a zenei ritmushoz hasonló, bár azzal sokszor mégsem egyező ritmuselvet kap: a 4+2 szótagra tagolás alaptörvényét (78). HORVÁTH J. végül is arra az eredményre jut, hogy a magyar vers multja is, jelene is egymás mellett élőnek mutatja a dalverset meg a szóverset (80). A dallamra készült versben éppúgy, mint a műfordításban, a kétszólamú énekhez hasonlóan egyszerre kétféle ritmus érvényesül: a mintául szolgáló dallamé v. idegen szövegé és az erre készült

magyar versszövege, mely a nyelvi anyag természetéből kifolyólag többé-kevésbé eltér a mintájától, imitt-amott keresztezi azt (82).

Különféle magyar versszövegek egybevetése, NÉGYESYnek egy észrevétele és népzenénk tanúsága alapján most már egy eddig általában kétségbe vont jelenségre hívja fel a figyelmet a szerző: ¹ a magyar vers nemcsak ütemfelezést, hanem ütemharmadolást is ismer (93). E triolás képletű, szaporázó verstípusra számos népköltészeti és irodalmi példát idéz. A magyar versek többségében azonban ARANY LÁSZLÓ törvényét látja érvényesülni: a 4+2 szótagmegoszlást, akkor is, ha mondattanilag nem egy szólamba tartozó szavak kerülnek össze, akkor is, ha súlytalan egytagú szó kerül az ütem élére (131). Így ábrázolja (ARANY JÁNOS jelölését véve alapul) az egymással ellenkező mondathangsúly és versritmus egy időben való meglétét: „*Éga-napme* legtől“ (134). Majd felveti a kérdést: a beszédnek miféle nyomatókai alkalmasak a vers nyomatókigényének kielégítésére? (141). Válaszul a következőket sorolja fel: 1. értelmi, mondattani hangsúly (csak alárendelt, nem vezető szerepben), 2. beszédritmikai hangsúly (félhangsúly, mely adott helyzetben bármely szó eleje, sőt szóbelsei szótag is lehet,), 3. újrakezdés szünet után, 4. nem erősebb, de magasabb hangon jelentkező ú. n. kedélyi nyomatók. Felütésről tehát akkor sem beszélhetünk, ha az értelmi hangsúly nem esik az ütem élére, mert akkor másfajta nyomatók nyitja meg az ütemet. Felütést, vagyis súlytalan kezdést sem a magyar népzene, sem a magyar nemzeti verselés nem ismer (151).

Az ütemek egyenlőségéről szólva HORVÁTH ismételten kifejti, hogy itt nem matematikai egyenlőségről van szó, hanem ritmusérzékünk szabályozó szerepéről, mely „egyenlőkül fogad el, sőt egyenlősödésre ösztönöz matematikailag nem pontosan egyenlő időmennyiségeket, s bizonyos határozott arány... megtartására kényszeríti őket“ (156). Ezeken az aránylag egyenlő időtartamú ütemeken belül a szótagok száma sok versfajban bizonyos szabad ingadozást mutat. Ez azonban csupán az ütemen belüli szaporázással és nyújtással függ össze és nem azonos GÁBOR IGNÁC szótagszámszabadságával (174).

A kötött sorképletek kiválásának ismertetése során rámutat HORVÁTH arra, hogy nem egy verssor többféleképp is tagolható, ha elvileg, önmagában nézzük; valóságos tagolását azonban a környező sorok szabják meg, mert a tiszta, egyértelmű ritmusú sorok magukkal ragadják a közéjük eső ingadozókat (181).

Nagyon tanulságos a könyvnek a ritmizálásról és szavalásról szóló fejezete. Nemcsak az időmértékes, hanem a magyar ütemes verset is lehet úgy felmondani, hogy a ritmusterve tisztán érvényesüljön. Ez a skandalálás. A vers másik felmondási módja az értelmi hangsúlyozás kiemelése a versritmus rovására. HORVÁTH a harmadik módot tartja a szavalásban kívánatosnak, mely az említett kettőnek kombinációja: lehetőleg éreztetni a vers ritmusát, de „tökéletlen“ sorban nem erőltetni, hanem a vers mondanivalóját kifejezni. Így a ritmus éreztetése folyton kell hogy érvényesüljön, de nem skandalálásszerűen, nem az értelem rovására (231).

A könyv különösen azért jelentős, mert NÉGYESY LÁSZLÓ Magyar vers-tana (1898²), ill. A magyar vers c., 1887-ben megjelent munkája óta az első

¹ Bár TORKOS LÁSZLÓ észrevétele nyomán NÉGYESY is elismerte ennek meglétét, mégpedig $\frac{3}{8}$ formában (Nyr. XIX, 69, 115).

rendszeres, elvi alapokon álló kifejtése a magyar nemzeti versritmusnak. Alapvonalaiiban a két ARANY és NÉGYESY elméletére támaszkodik, de továbbfejleszti azt, tudomásul véve és megfelelően értékelve a más szemléletű kutatóktól (GÁBOR IGNÁC) és esztétikusoktól, ill. alkotó művészekről (BABITS MIHÁLY, NÉMETH LÁSZLÓ, SÍK SÁNDOR) származó újabb elméleteket és észrevételeket, valamint a zenetudomány megfigyeléseit (KODÁLY ZOLTÁN, SZABOLCSI BENEC). A dalvers és a szóvers megkülönböztetésében, a különféle ritmizálási lehetőségek bemutatásában és a beszédnyomaték eszközeinek a felsorolásával nagy mértékben hozzásegít ez a könyv a magyar ritmus helyesebb, tökéletesebb megértéséhez.

Mégis vannak pontok, melyek vagy nem helyes elindulást jelentenek a további kutatás számára, vagy pedig csupán elindulást anélkül, hogy a szerző levonta volna tételének további következtetéseit. További kutatásra alkalmatlannak látszik az a megállapítása, hogy „a szabályos időszerkezet... a léleknek a szükséglete és ideális követelménye“ (47). Többre jutunk, ha az időbeli szabályosságot biológiai okokra vezetjük vissza. A dalvers és a szóvers megkülönböztetése inkább csak a versritmus két kialakulási módja HORVÁTH JÁNOS felfogásában, nem pedig a vers felmondásának módja. Általában nem ügyel eléggé a vers hangzására; inkább csak a vers mintájául szolgáló ritmusképleteket vizsgálja, nem pedig azok tényleges megvalósulását, a hangzó ritmust. — Nagyszerű kiindulásul szolgálhatna az egyes versek valóságos ritmusának elemzésére az a fejtegetése, mely a beszéd különféle nyomatékairól szól (141—149). A továbbiakban mégis elejti a pár lapon át kifejtett gondolatot, sőt egy helyen (232) azt is kijelenti, hogy a vers felmondása nem verstani kérdés. Pedig ha nem is főkérdése a verstannak a vers felmondása, mindenesetre foglalkoznia kell vele és le kell belőle vonnia a verstani tanulságokat. Ha itt a szerző nem zárja el maga elől a továbbvezető utat, akkor el kellene jutnia annak a felismeréséhez, amit a zenére és az idegen mintára készült versben ő is nyilván észrevett: hogy a hangzó beszédnek különféle ritmusalkotó elemei majd egyszerre, majd külön-külön jelentkeznek, és éppen az egyezéseknek és különbözéseknek a játéka adja a ritmust, melynek az alapul szolgáló ritmusséma (HORVÁTH fejtegetéseinek voltaképpen egyedüli tárgya) csak egyik eleme, éppúgy, mint a kétszólamú zenének az egyik szólam.

2. HORVÁTH JÁNOS újabb könyvében, a Rendszeres magyar verstannban, kiterjeszti összefoglaló vizsgálatát a magyar verselés egészére. Ez a könyv további hatalmas lépést jelent a szerző korábbi részletvizsgálatainak összefoglalásában, valamint a jelen századi nagy költőink gyakorlatának és elméleti megfigyeléseinek a régebbi hagyományos verstani rendszerrel való egybedolgozásában. Igaz, hogy a HORVÁTH előbbi könyvével kapcsolatban említett hiányok, félúton való megállások itt is megvannak, sőt az adatok nagy mennyisége és a sokféle anyag sűrített összefoglalása miatt nagyobb számmal, több helyen jelentkeznek és ezért szembetűnőbbek. Itt is megtaláljuk a különböző nyomatékkéteségeket (21), de ezeknek ritmusalkotó szerepe jobbra csak a nemzeti versidomban domborodik ki, az időmértékes versben alig jut szóhoz. A *dalvers* és *szóvers* elnevezéseket itt ugyan nem használja, de voltaképpen ezen a megkülönböztetésen alapul az a szempontja, hogy ha egy versnek ismeri a dallamát, hajlandó a dallam szerint ütemezni akkor is, ha magából a szövegből más ütemezés adódik (34: *Szomorú | fűz ága*). Ebből is kiviláglik az a törekvése, hogy egy-egy versnek mindig a ritmus-

mintáját keresi s ha ezt megtalálta, úgy véli, hogy felismerte a vers ritmusát. Inkább a ritmus „etimológiáját“, az adott vers v. verssor ritmusának az alapsémáját, ritmustervét kutatja és mutatja be, nem pedig a meglevő ritmikai viszonyokat. Ebből a törekvéséből származik bizonyos egyoldalúsága főleg az időmértékes versek elemzésében (113, 116, 147, 151), vagy ez a megállapítása: „Néha kétféle ütemezést is megenged a sor, s nem tudjuk, melyik volt a versszerző szándéka“ (39), holott talán éppen ez a kétféleség volt a szándéka. E kettősség jelentőségének fel nem ismeréséből következik az is, hogy a nemzeti versidomban túlságosan kevés jelentőséget tulajdonít a szótagok időértékének, az időmértékes versben pedig alig van tekintettel a szavak valóságos hangsúlyára. A *Jaj*, *apám* ütemben a *jaj* szót hosszúnak fogja fel, a *Jaj*, *hova kell* ütemben rövidnek s ez egymáshoz viszonyítva igaz is, de az utóbbi ütemen belül a *Jaj* mégis csak hosszabb, mint a rákövetkező két szótag bármelyike s ez már teljesen említés nélkül marad (28). A choriambusról, mivel ez nemzeti versidomunkban előforduló metrikus képzet, megemlíti, hogy túlterjedhet az ütemhatáron (41), de az időmértékes versben mutatkozó ütemekről, melyek viszont igen gyakran keresztezik a lábakat, általában nem vesz tudomást. A rendszerkeveredésnek külön fejezetet szentel, de csak a bizonytalan ritmusú versekben elemzi ki a kettősséget és csak Kiss József verseitől kezdi a többszólamú v. szimultán ritmus fejtegetését (160). Pedig igen sokszor a tiszta rendszerben is az alapséma egyöntetűsége és a valóságos hangzás változatossága eredményezi a vers művészi ritmusát, amint erre maga is utal a bevezető fejezet végén (17). A nem teljesen tiszta rímek magyarázatául a fül feledékenységet említi (62, 64) ahelyett, hogy itt is nagyobb távlatot nyitna és az egyezések és különbözőzések játékára hívná fel a figyelmet.

Ez a félúton való megállás HORVÁTH verstanában persze önmagában meglehetősen következetes, hiszen elvszerű tételeken alapszik. Ilyen elvszerű kijelentése mindjárt a könyv elején az, hogy a versnek „hangos olvasás nélkül is felfogjuk ritmusát“ (17). Mivel a vers a hang művészetek közé tartozik, törvényeinek kutatásában szükségünk van a hangzó vers teljes akusztikai képre. Ennek a tagadása miatt nem jut el HORVÁTH a végső megoldásokhoz. De nem aknázza ki eléggé a vers tartalmi oldalát sem az igazán helyes és alapos ritmuselemzéshez. Ezért nagyon formális a rímről szóló fejezete. Összezsengő szavakat és szótagokat vizsgál, de igen sokszor megfélekedezik arról, hogy a rím a ritmusnak egyik eleme. Rímshótárba illő szópárok halmazát sorolja fel, melyből kiviláglik ugyan bizonyos számú szótag, magán- és mássalhangzó egyezése, hasonlósága vagy nem-egyezése, de nem derül ki, milyen szerepe van a rímnek a verssorokat párosító vagy több verssort egységbe foglaló nagyritmika szempontjából. Nem szópárokat, hanem rímelő verssorokat kellene példakul felsorakoztatni. Ha jobban tekintetbe venné a verses művek tartalmi oldalát, a versben szerkesztett mondatok súlyát, tömörségét, stílusbeli értékét, akkor felelni tudna arra a kérdésre is, hogy pl. Petőfi gyengébb rímei és gyakran szabadabb ritmusa ellenére is miért írt jobb verseket, mint a ritka gondossággal rímelő Tompa.

Ez elvi tökéletlenségek, valamint a szerzőnek még néhány kisebb jelentőségű vitatható megállapítása miatt azonban korántsem mondhatjuk azt, mintha ez a mű általában visszaesést jelentene a szerző előbbi verstani munkájához képest. De ha létrejön egy ilyen rég várt rendszerező mű, mely összefoglalja fél évszázad szellemi erőfeszítéseit a magyar ritmika területén, a

bírálnak fel kell vennie az „advocatus diaboli“ szerepét s ellenvetéseivel a haladást célozva rá kell mutatnia: ha eddig végre el tudtunk jutni, ha ennyire meg tudtuk közelíteni a tökéletességet, miért ne juthatnánk el ennél tovább is? — és ha tudja, meg kell mutatnia az utat, melyen haladva a vers-tan még tovább tud jutni az igazság teljesebb feltárása felé.

Mert jelentősége, pozitív eredménye ennek a könyvnek valóban igen sok van. Mindenekelőtt NÉGYESY óta ez az első munka, mely a magyar verselés egészéről rendszeres, összefoglaló áttekintést ad, kiegészítve a régi verstano-kban feldolgozott irodalmi versanyagot a jelen század újabb verses költészetével egészen József Attiláig. A verselésünk alapjául szolgáló két versrendszer (nemzeti versidomunk és jövevény formáink) ismertetésén kívül külön fejezetet szán HORVÁTH JÁNOS a versmondattani fogásoknak és alakzatoknak, a rímnek, a kétféle versrendszer keveredésének és a jambikus vers magyarrá válásának, végül behatóan foglalkozik az Arany János utáni egyéni formakeresésekkel. A ritmus lényegének elemzésével itt nem sokat foglalkozik, hiszen azt előző könyvében részletesen kifejtette, de amit ebből fontosnak tart, azt nagyon helyes tömörítésben mutatja be a könyv elején (15–16). Határozottan kimondja, hogy „nemzeti versidomunk időmérésének alap-egysége nem a szótag, hanem az ütem“ (22; ebben NÉGYESY-re támaszkodik), hogy hangsúly lehet az ütem belsejében is, csak az ütem „időszerkezete meg ne zavarodjék“ (20; Arany János alapján). Helyesen állapítja meg a határt, melyen túl az enjambement-t szabálysértésnek, tehát ritmusellenesnek érezzük (26; ebbeli felfogása MÉSZÖLY GEDEONÉVAL egyezik). Nemzeti versidomunk formakészletében megkülönbözteti a „szokványos“-tól a „gyors“-típust (NÉGYESYNél ennek nyomát sem találjuk).

A rímről szóló fejezete — emített hibája ellenére — egyik legértékesebb része a könyvnek. Nemcsak új és találó szakkifejezésekkel gazdagítja a rímmel kapcsolatos fogalmainkat (*hézagos rím, toldalékos rím; rímhívó, felelő rím*) hanem bemutatja a rímelés összefoglaló történetét is. Kiemeli a verstani nyomaték és a mérték szerepét a rím jó hangzásában (60). Ha aránylag ritkán is, de alkalmazza a funkcionális versszemléletet,² vagyis azt az elemzési módot, mely egy adott ritmikai jelenséget az illető versrészlet szöveggörnyezete, kifejező értéke, mondattani helyzete és általában tartalmi vonatkozásai szempontjából világít meg. Nélkülözhetetlenné teszi ezt a munkát az előszavához csatolt és mindmáig legteljesebb magyar verstani bibliográfia, melyet a legfontosabb külföldi verstani munkák jegyzéke előz meg.

Végül nagy mértékben emeli a könyv jelentőségét és megállapításainak hitelességét az, hogy szerzője a magyar verses költészetnek, de különösen a régi magyar verses irodalomnak kiváló ismerője, tudósa, aki már több előző munkájában is alapos vizsgálat alá fogta a különböző versidomok keveredésének eredményét és így a magyar ritmusérzék fokozatos változását, fejlődését, bővülését. Alapvető szempontját — ha e szemponttal nem is értünk teljesen egyet, mert nem ad vele feleletet a ritmus minden problémájára — következetesen keresztülviszi: beleéli magát a versszerző helyzetébe és általában finom megérzéssel és sok irodalomtörténeti adat felhasználásával sikeresen és kielégítően felel az általa felvetett kérdésre: mi volt egy-egy versnek, versformának, verstípusnak a ritmusideálja és mennyire sikerült

² GÁLDI LÁSZLÓ kifejezése; a Nyelvtudományi Társaság 1953 május 4-i felolvasó ülésén tartott előadás címe.

azt megvalósítani? milyen elvek, ritmusképletek vezették a költőt, mikor versét írta? mennyiben és milyen módon akarta a versíró a költött szöveget verssé tenni? E komplex kérdésre adott feleletek alapján egyes nagy költők és jellegzetes korszakok ritmikáját jellemezni — ez HORVÁTH JÁNOS vers-tanának legfőbb érdeme.

3. Más úton közelíti meg a magyar ritmus problémáját és mintegy pótolja azt, ami Horváth könyvéből hiányzik, VARGYAS LAJOS. Nem ritmus-sémákat keres, hanem azt nézi: mi az, ami a vers szövegét ritmusossá teszi? mi okozza a versritmus benyomását? VARGYAS könyve mindenekelőtt a ritmuskutatás elvi szempontjaiból jelentős, ezért célszerű a könyv ismerteté-sét is az új módszeren alapuló elvi megállapításokkal kezdeni.

Először is azt a feltevést vizsgálja meg, hogy csakugyan a dallam zenei ritmusa határozza-e meg a vers ritmusát. Kiindul a népdalokból. Mindjárt a vizsgálat elején megállapítja: a dallam nem magyarázza a versszöveg ritmusát, hiszen ugyanazt a népdalszöveget néha egészen különböző ritmusú dallamokra éneklik (14–15). Melyik ezek közül a versszöveg ritmusa? Nyilván nem az, amit csupán a dallamból tudunk megfejtetni, hanem az, amit maga a szöveg alakít ki. Ezt a tételt VARGYAS különböző korból származó, különböző dallamtípusokon igazolja. Végül is az egész népzene-re vonatkozóan leszűri a megállapítást: *nem a zene ritmusa hat a szövegre, hanem a szöveg ritmusa a zenére* (48).

Nincs terünk érdekes fejtegetéseit pontról pontra ismertetni, csak néhány idevágó fontos megállapítását idézzük. Kimutatja VARGYAS többek közt, hogy az elbeszélő 12-es sorfajban a dallam sehol sem tagolódik $4+2 \parallel 4+2$ szerint. Sem a $10+2$ osztású aszimmetrikus 12-es (Árgirus, Tinódi dallamai), sem az ezekhez hasonló, de mindig hibátlan sormetszetű mai népi dallamok, sem Zrínyi 12-esei nem igazolják a $4+2$ zenei eredetét, annak tehát a szöveg-ből kellett kialakulnia. — Ha a szöveg 3 szótagos ütemet alakít ki, akkor nyilván ilyen is van a 4 szótagos mellett, nemcsak a HORVÁTH-féle „gyors” típusban, hanem a „szokványos”-ban is. Persze a 3 szótag a dallamban nem okvetlenül jelent triolát, hanem gyakran ez is az ütemfelezés alapján áll: ♪♪♪ vagy ♪♪ (37).

A zene általában sokkal több ritmusváltozatra képes, mint a nyelv. Ezt a szerző különösen meggyőző módon érzékelteti egy Csokonai-versen, mely megadott dallamra készült: Daphnis hajnalkor (40–43). Dallam nélkül nem érezzük határozottan a vers ritmusát, de nem azért, mintha nem volna benne ritmus, hanem azért, mert olyan ritmus van benne, ami versekben nem szokott előfordulni, csak zenében, és a költő bármennyire törekszik is a szótagok hosszúságával követni a dallamhangok hosszúság-értékeit, mégis követ el olyan prozódiai és tagolási hibákat, melyek miatt a szöveg ritmi-zálása önmagában bizonytalanná válik.

A dallam eredetéből nem tudunk következtetni a szövegritmus eredetére, hiszen „a dallamhangok azonossága mellett is változhatott, szabályozódhatott a ritmus az idők folyamán!” (44) Bármelyik ritmusfajtánk visszavetítése a honfoglalás előtti időre csak feltevés, melyet bizonyítani nem tudunk (46).

További részletvizsgálatok után így fogalmazza meg a versritmus lényegét: „A versritmus... a közbeszédben is meglévő nyelvi sajátságoknak — nyelvi tendenciának — stilizált formája: kiemeli a nyelv sokféle sajátsága közül az idő szempontjából jelentőset és jellemzőt, túlozza, általánosítja és rendezi.” (194) E tendenciák közül a legfontosabb a magyar versben a kiegyen-

lítődes. A nyelv különböző szótagszámú — és azonos szótagszám esetén különböző szótaghosszúságú — egységeket („szólamokat“) időtartamban nagyjából egyenlővé igyekszik tenni. Ezeket az egységeket különféle akusztikai módon határolhatjuk el egymástól, de versritmus csak akkor áll elő, ha a szövegben levő nyelvi elemek a szólamok egyenlőségét, ill. arányosságát valóban kialakítják, mert „ritmusnak nevezni csakis a nyelvi elemekben tényleg megvalósult ritmust lehet“ (221).

Egy másik alapvető fontosságú megállapítása VARGYAS LAJOSnak az, hogy a *magyar vers ütemei függetlenek a szókezdő hangsúlytól* (17), a ritmikai tagolódást az ütemek közti szünetek okozzák (66). Ebből kiderül, hogy a szerző, bár nem egy ponton vitába száll NÉGYESY és HORVÁTH JÁNOS felfogásával, alapjában véve egyáltalán nem csatlakozik GÁBOR IGNÁCHoz sem, hiszen GÁBOR a szókezdő hangsúlyra alapítja a maga ritmizálását (63). VARGYAS szerint pedig nem a hangsúly a magyar ritmus alapja, hanem tempójelenség (67). E tempójelenség egyik elve az ütemegyenlőség (az ütemek időtartamában), másik elve a fogyás (az ütemek szótagszámában), e kettő velejárója a sorok végén a szótagok bizonyos megnyúlása, ellassulása (30, 37). E fogyás-elvnek, ill. lassulás-elvnek csak egyik esete a 4+2 tagolás, melyet HORVÁTH J. alapvető törvénynek tekint. A 4 szótagos ütem (melyre ARANY LÁSZLÓ mutatott rá) nem kizárólagos szabály, csak felső határ (62). Már 5 szótag is könnyen kettéoszlik két ütembe. A népdalok tipikusan mutatják a 4+maradék osztást (30), de a magyar vers történetében nagyon gyakori a 3+2, a 3+3 osztás is.

Az ütemek elhatárolása nem szavanként, hanem mondattani egységenként történik. Hosszabb szólam, pl. jelzős főnév, két ütembe is tartozhat, ha a két ütemet teljesen kitölti. De ha „a vers a mondatot olyan tagolással kezdi, melyben a jelző és jelzett szó közt lévő kis szünet ütemhatárrá válik, akkor ütemhatárrá kell válnia az ugyanabban a mondatban lévő nagyobb szünetnek is... Ha mégis összevonnánk ezt a szünetet, akkor megtörnénk a mondat természetes iramát és eltérnénk a természetes magyar kiejtéstől, a természetes beszédtempótól“. (55) Zrínyivel kapcsolatban így ismétli meg e tétel lényegét: „nem a szétvágás a baj, hanem a rossz összekapcsolás“ (155), vagyis nem az a baj, hogy összetartozó szavak külön ütembe kerültek, hanem az, hogy az elvágott szórészek más mondattani egységekkel kerültek közös ütembe. Ha ilyen közbeékelődött elválasztó határ nincs, akkor további rendező tényező a számszerűség (57). Az ARANY LÁSZLÓ-féle szótagszám-törvény tehát nem elsődlegesen, hanem csak a mondattani egységen belül érvényes (60).

Hogy az ütemegyenlőség alapja nem a szótagszám egyenlősége, azt legélesebben a kanásztáncról szóló fejezet világítja meg. Ezzel az igen határozott ütemezésű, de váltakozó szótagszámú népdaltípussal magyarázza, ebből eredeztetni újabb népdalainknak egy jelentős csoportját (80).

Klasszikus költőink néhány szép remekén kimutatja, hogy az időmértékes verset is az ütemek teszik magyar verssé Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Ady, Tóth Árpád művészetében. Berzsenyi bizonyára öntudatlanul, de kitűnő művészi megérzéssel alkalmazott a rövidebb lábakból, de hosszabb szótagokból álló alkaïosi versszakban hosszabb szavakat, a hosszabb lábakból, de rövidebb szótagokból álló asklepiadesi versszakban rövidebb szavakat, hogy amannak a hosszabb szótagjait ily módon némi sietéssel ellensúlyozza, emennek rövidebb szótagjait pedig rövidebb szavakkal némileg kinyújtja, súlyosabbá te-

gye, hiszen a hosszabb szóban átlag rövidebben ejtjük az egyes szótagokat (169). A szóhasználat tehát itt is az ütemegyenlőség törvényét szolgálja, nem függetlenül a verslábaktól, de azoknak ellentétesen ható értékére számítva, azokat keresztezve. — Az eddigi tanítással szemben kimondja VARGYAS, hogy a mértékes vers a magyar nyelvérzék számára akkor a legtermészetesebb, mikor az ütemek szerinti tagolódása egybeesik a lábak elosztásával (172). Mérték és ütem bujkáló váltakozása teszi bájoszá és magyarossá a Csongor és Tünde versalakját (174). Arany és Ady verselésének is egyik titka a mérték-elv és az ütemezési elv együttes jelentkezésében, egymásbajátságában rejlik.

Amennyiben ütemkezdő hangsúlyról beszélünk, az nem pusztán erősségi tényező, hanem „úgy látszik, hogy a hangsúlyos helyek az elválasztásnak, hangerőnek és hangmagasságnak összefonódásából állnak elő“ (198).

Mindezzel összefügg VARGYAS harmadik alapvető megállapítása: *a magyar verselésben az időmértéknek is fontos szerepe van* (19; 65). Persze ezt nem olyan általánosító értelemben kell venni, ahogyan pl. NÉGYESYNél látjuk, aki elvileg el akarja mosni a különbséget az ütem és a láb, az ütemes és a mértékes verselés közt (Nyr. XIX, 25, 62; majd: A mértékes magyar verselés története. 1892. Előszó). Inkább arra mutat rá, hogy a magyar nyelv érzékeny a szótaghosszúságra és ezért az újabb feszes ritmusú népi dallamok egy része is alkalmazkodik a szöveg hosszú és rövid szótagjaihoz (26; 37—38). Aprózás esetén már eltűnik ez a mértékviszony.

A szótagok időmértéke azonban csak másodlagos ritmusalakító tényező; önmagában nem elég ahhoz, hogy ütemes versben ritmust alakítson ki, ehhez jó szövegtagolás is kell (42).

E három alapvető tételén kívül a magyar ritmusnak sok más kérdésére nézve is levon bizonyos következtetéseket. Így megállapítja, hogy a vers lényegéhez nem tartozik hozzá azonos ritmusú sorok ismétlődése, pl. a gyermekdalt versnek érezzük akkor is, ha ütemei szabályos rend nélkül követik egymást (211).

Mindezeket a megállapításokat úgy szűri le a szerző, hogy két úton közelíti meg a versritmus problémáját: először a mai magyar szöveges népzene oldaláról, ahol a különböző fajú és korú népi énekekben és dalokban vizsgálja a szöveg és dallam ritmikai viszonyának alakulását (*A népdal-vers* és *A kanásztánc* c. fejezetek), azután a magyar verses irodalom korszakain végighaladva vizsgálja meg a legfontosabb verselési típusokat (*A középkori magyar vers*; *XVI—XVII. századi énekvers*; *Zrínyi* és *Mértékes vers* c. fejezetek), végül két összefoglaló fejezetben foglalkozik a magyar ritmus nyelvi magyarázatával és a sorok kifejlődésével és kölcsönhatásával.

Történeti szempontú vizsgálata ellenére sem ad VARGYAS verstörténetet, még annyira sem, mint HORVÁTH JÁNOS, akinek ez szintén nem volt célja. Nem a fokozatos fejlődést szándékozik kimutatni, hanem azt, hogy a koronként jelentkező új verselési elv hogyan módosítja, szabályozza tovább a legrégibbnek látszó verselést: a szabadütemű (értsd: ütemegyenlőségen, de a szótagszám bizonyos szabadságán alapuló) verset, az új elv hogyan keveredik a régivel, illetve hogyan üt vissza, hogyan tör keresztül az újabb megújabb szabályozó elveken az időnként visszatérő szabad szótagszámú ütem, melyben a ritmust eredetileg is legalább két ütemnek kiegyenlítődése, tehát az ütempár, később pedig a 3—4 ütemből álló verssor adja. Hogy csak az irodalmi versanyag történeténél maradjunk, így választhatjuk a szerző nyomán a fejlődés főbb szakaszait: a XVI—XVII. században a szabad szótagszámú

ütemek helyébe a szabályosan váltakozó szótagszámú ütemek rendje lép, ezzel szemben Zrínyinél újra jelentkezik az ütemek szabálytalanul váltakozó szótagszáma, de a sor megkötött 12-es szótagszámaival; a következő szabályozódás (mellyel VARGYAS nem foglalkozik, mert eléggé ismertnek és tisztázottnak teszi fel) a Gyöngyösi-féle 12-es a szabályos sormetszettel, végül utolsó szabályozó elvnek lép fel az időmérték, mely a szabályozás mellett az ütemek szótag-számát megint szabadjára engedte, hogy egyes egyéni ritmusú verselőknél (Berzsenyitől Adyig és Tóth Árpádig) ezekben a „szabad“ ütemekben is a legváltozatosabb szabályszerűségek érvényesüljenek és alakítsanak ki az időmértékekkel kombinálva jellegzetes egyéni vagy alkalmi ritmusokat (212—227). — Népzsenénk tanulságának a történeti anyaggal való egybevetése alapján odáig jut VARGYAS, hogy nem elég 2—3 versfajtaival dolgoznunk (pl. „hangsúlyos“ és időmértékes, vagy nemzeti, klasszikus és nyugati, vagy a HORVÁTH-féle dalverssel és szóverssel), hanem legalább 8 különböző versfajtában jut nagyobb érvényre a magyar ritmusérzék: 1. az ütemes magyar versben (ideértve a mai, újtípusú népdalokat is), 2. a kanásztáncban (melynek típusához tartozik a gyermekdal és a regös-ének is), 3. XVI. századi 5+6-os változatokban, 4. a középkori (ómagyar) szabadütemű versben, 5. Zrínyi versében, 6. a hexameterben, 7. Berzsenyi versében, 8. Ady versében (186, a könyvben számozási hiba folytán 8 helyett 9 olvasható).

E történeti összeállítás eredményeként több érdekes részlettanulság is kiderül. Így pl. az, hogy a mai ritmuselven alapuló verssorok és versszak-kepletek a XVI. században bukkannak fel (140). Újabb paleográfiai megfigyelés eredményével is támogatja azt a ritmikai és verstörténeti alapokon leszűrt meggyőződését, hogy a *Szabács viadala* nem hamisítás, hanem valóban a XV. század végén keletkezett (113—114). XVI. századból való Szent László énekünkről kimutatja, hogy eredeti magyar vers és a latin szöveg készült a magyar eredeti alapján (106—113). A Zrínyiász ritmizálásával pedig meggyőzővé tudja tenni egyik legmeglepőbb felfedezését: Zrínyi nem rossz verselő, hanem magas művészi verselésre törekvő költő, akinek vannak ugyan szürkébb, erőtlenebb részletei, de a szabálytalanoknak tartott sorai közt jó rész olyan, amit tudatosan alakított a szabadabb ütemezés szerint, a költői tartalom kifejezésére. A verselmélet eddig helytelen úton közeledett Zrínyihez, azért tartotta verselését gyengének (159—162).

VARGYAS LAJOS könyve a maga egészében jelentősen továbbviszi a magyar ritmuskutatást. Az említett 6—8 verselési alapelv felkutatásán túlmenve sok konkrét példán megmutatja, hogyan valósulnak meg ezek az elvek egymással szövetkezve vagy egymás ellenére, a nyelvi adottságok kényszerítő hatására vagy a költő művészi tudatossága folytán az egyes versekben. Az elveken túl kielemezti a vers valóságosan hangzó ritmusát.

VARGYAS alaptételeit alighanem igazolni fogják a későbbi ritmuskutatások. Egyes soroknak nála található ritmizálása azonban vitatható, mert néhol — igaz, hogy elenyészően kevésszámú helyen — az ütemezése erősen ellentétben áll saját ütemezési elveivel és a nyelvi valósággal. Más tagolás látszik valószínűbbnek a Szent László ének 72 sora közül 4-ben, a Szabács viadala 150 sora közül 3-ban, Csáti Demeter 169 sora közül 4-ben, a Zrínyiász-ból idézett 408 sor közül 20-ban, az V. László 75 sora közül 2 vagy 3-ban, Tóth Á. „Uj tavaszjig, vagy a halálig“ c. versének 33 sora közül 5-ben, Ady négy versének ritmizált 87 sora közül 17-ben. Az ÓMS. és a „Néhai való jó Mátyás királ“ néhány sorában sem elég meggyőző az ütemezés. Teljesen

elfogadható az 1500 körüli apróságok, a XVI. századból idézett sorok, a Csongor-ból idézett sorok és „A csodák föntjén“ ritmizálása. A kérdőjellel vagy más módon bizonytalannak jelzett ritmusú sorok valóban ingadozó, kétes ritmusúak.

A félreértett ritmizálások jelentékeny része onnan adódik, hogy VARGYAS — ARANY LÁSZLÓ egyik tételéhez hasonlóan, talán annak hatására³ — a jelzős főnevet, ha az egész nem több 4 szótagnál, minden további nélkül egy szólamnak, egy beszédütemnek veszi. Nem számol azzal, hogy a magyar jelzős szerkezetek a hangsúlyozás szempontjából kétfélek s ez mondattani különbséget is jelent. Az egész szerkezetet a jelző hangsúlya alá foglaló típus mellett

(*a nyári ruhám, a másik asztal, ez a ház*) van egy másik típus, melyben a jelzőn kívül a jelzett szó is külön hangsúlyt, néha a jelzőnél nagyobb hangsúlyt kap (*szürke felhők, ott van egy nagy ház, horvát Zrínyi*). VARGYAS csak akkor hangsúlyozza a jelzett főnevet, ha az egy hasonlatnak lényeges szava (*Mint áradt | folyóvíz || rohan az | idő* — 52, 53). Egyébként annyira egynek veszi a főnevet a jelzőjével, hogy így ritmizál: Sziz Mári- | ának | választott vi- téze (Sz. L. é. 8. sor) — és így a választott 3 hosszú szótagjához még egy negyediket is présel, csak hogy a sor második felében a szótagok fogyásának elve érvényesüljön. Pedig ez és a megelőző sor is így kívánczik ütemekbe az értelmes hangsúlyozás szerint:

„Te Szentlé- | leknek | tiszta | edénye,
Sziz Mári- | ának | választott | vitéze.“

Igaz, hogy így nem kétszótagú a sorzáró ütem, de a szakasz megindító sorában sem az, tehát egy más, az első versszakétól eltérő ütemarányú sor zeng tovább, melyet a versszak 2. (a vers 6.) sora sem tör meg, mert a szótag-szaporulat nem a sor végén történik:

„Szenthárom- | ságnak | vagy te | szolgája
Jézus Krisz- | tusnak | nyomdoka, | követi.“

Hasonlóan a Pannónia-ének utolsóelőtti sorában „Mikort nagy bú | vala || Magyaror- | szágnak“ helyett az első félsor így kívánczik: „Mikort nagy bú vala“, egyrészt azért, mert itt a *bú* a jelző mellett is hangsúlyos, másrészt mert négy szótag után a *vala* két rövid szótagja nagyon felborítaná az ütem-egyenlőséget. — A Zrínyiasz elején:

„Játszottam | szerelemnek | édes ver- | sével,
Küszködtem | Viola | kegyetlensé- | gével“

helyett természetesebbnek látszik ez az ütemezés:

„Játszottam | szerelemnek | édes | versével,
Küszködtem | Viola | kegyetlen- | ségével“,

mert itt is továbbkívánczik az 1. sorban megpendített háromszótagú sorzárás és mert a nyelvi elemek is inkább ezt alakítják ki: a *versével* nem válik hangsúlytalanná az *édes* mellett és a *-ság*, *-ség* képző, mely valószínűleg önálló szóból fejlődött⁴, ebben az időben még gyakran kaphatott mellékhangsúlyt. — Ha így fogjuk fel a jelzős főnév hangsúlyát, akkor a sokat idézett Himfy-sort sem fogjuk olyan borzalmasan rossznak találni, amilyennek ARANYTÓL VARGYASIG (58) minden verstaníró feltünteti, hanem zökkenővel

³ Hangsúly és rhythmus. Összes művei II. 1898. 329.

⁴ L. HORPÁCSI ILLÉS ÉS BALÁZS JÁNOS tanulmányát: MNy. XLIX, 44—61.

ugyan, de helyénvalónak érezhetjük benne a szabályos metszetet :

„Szívünkben [>]szent | [>]tűz lángolt“. Ahogy VARGYAS előnynek tartja a metszet szabadságát Zrínyi verselésében, úgy esztétikai jelentősége van az ilyen „rossznak érzett“ soroknak is.

Nem feladata egy ismertetésnek vitába elegyedni az olyan egyéni ízű fejtegetéssel, mint pl. az, hogy a „Reggeli mi- | sére“ jobb ritmusú sor ennél : „Reggeli temp- | lombá“ (64), vagy hogy az ütemes vers metszete akkor a legjobb, ha előtte rövid, utána hosszú szótag áll (69). Ennek az igazolásához vagy megcáfolásához több egyén ejtésének a megfigyelése és fonetikai eszközökkel való kimérése lenne szükséges.

Nem adja okát a szerző annak, miért jelölte az V. László soraiban elválasztva az egyes szavakat, holott másutt nem szavakat, hanem ütemeket választ el. Talán a költemény lebegő jellegű, izgatottan váltakozó ritmusa miatt, amiért szinte minden szót izoláltan kell benne ejteni. De talán mégsem annyira kivétel nélkül, amennyire Vargyas feltünteti.

Az V. László-ban is, más időmértékes versben is ötletszerűen következetlen a rövid magánhangzójú szövégi zárt szótagok jelölése : minden ok nélkül majd rövidnek, majd hosszúnak vannak feltüntetve. Egyszer mássalhangzó előtt is rövidnek veszi, pl. *Ki az? Mi az?* ű | ű, máskor magánhangzó előtt is rövidnek, pl. *S a gyermek, az* — | — — | —. Ezek olyan szembeszökő helyek, hogy az ember inkább nyomdahibára gondol (amint nyilvánvalóan nyomdahiba a *Nincsen* ű első szótagjában a rövidségi jel). Világos a szerző állásfoglalása ott, ahol egymás fölött találjuk a kétféle jelet az ingadozó, közömbös hosszúság jelölésére, pl. *Ezer kis csillagot* (2. és 3. szótag), ha e felfogással nem értünk is egyet (175—176). Ilyen aprólékos ritmusjelölés mellett helyenkint célszerű lett volna a szünetjelek alkalmazása is, pl. *Ki az? Mi az? vagy úgy* . . . ű ű 7 | ű ű 7 | ű — | Berzsenyi „Horác“-ában a sorvégi rövid zárt szótagot a 2. versszak 1. sorában rövidnek, utána hatszor hosszúnak, majd megint rövidnek jelöli (170). Egy Ady-versben is helytelenül jelöl rövidnek két verstanilag hosszú szótagot : „számtalan leányzó“ ; „termeit lezártam“ (226).

A Königsbergi Töredék még a VARGYAS-féle szabadabb ritmizálással sem minősíthető versnek, ezért nem is alkalmas a versritmus tanulmányozására, legfeljebb oly mértékben, ahogyan HORVÁTH JÁNOS használja fel az ARANY LÁSZLÓ-féle kóró-mese ritmikus részleteit. VARGYAS azonban, bár e nyelvelmélet időrendi tárgyalása helyén ritmikus prózának nevezi (102), később (135, 212) mégis a versek közé sorolja, sőt egy típusban említi a Mária-siralommal és a László-énekkal.

Petőfi Szép napkeletnek . . . c. versét nem elemzi egységes szempont szerint. A mértékes lejtés átjátszását a magyaros ütemezésbe akkor is kimutathatná, ha a mértéket is, az ütemeket is elejétől végig feltüntetné, amennyire lehet. E vers befejezését nagyon is mesterkéltén ritmizálja ; HORVÁTH J. ritmizálása sokkal valószínűbbnek, természetesebbnek látszik mellette (222 ; v. ö. HORVÁTH : Rendszeres magyar verstan 187).

Néhol úgy látszik, mintha VARGYAS elhagyná saját alapelveit. Pl. Ady egy sorát így ritmizálja : „Gyűltek a | tárnák és a | rémek“ (183). A megelőző sor négy üteme után ez is négybe kívánczik : *Gyűltek a | tárnák | és a | rémek*. VARGYAS azonban itt megfelelkezik arról a tételéről, hogy a magyar ütemnek nem a hangsúly, hanem tempójelenség az alapja, és nem

mer ütemet kezdeni az *és*-sel. Pedig időben két ütemnyi a *tárnák és a* szövegrész akkor is, ha az *és* hangsúlytalan. Ezt és néhány hasonló helyet VARGYAS nem a saját, hanem GÁBOR IGNÁC elvei szerint ütemezte. Másutt meg mintha HORVÁTH JÁNOSHOZ hasonlóan túlságosan beleringatná magát egy-egy azonosan ismétlődő képletbe, nem alkalmazkodik eléggé a szövegben megvalósult ritmushoz („Élet helyett órák“ néhány sora, 226).

Hiányérzetet hagy az olvasóban, hogy Zrínyi ritmusát csak a Szigeti veszedelem alapján jellemzi és nem tér ki Zrínyi lírájára.

Ha már a hibák felsorolásánál tartunk, meg kell említenünk a szerző kifejező, gördülékeny, magyaros stílusából kirívó néhány nyelvhelyességi hibát (pl. a megengedő *is* rossz szórendje), a nyilván technikai okokból elmaradt aláhúzásokat az ÓMS. szövegében, melyekre a szöveg magyarázatában hivatkozik (93–95), az érthetetlen vonalakat a hanghordozás jelölésében (198).

E kisebb-nagyobb elírások, következetlenségek azonban semmit sem változtatnak azon, hogy a szerző alapján helyes úton jár. Ha nem is áll teljesen ellentétben a magyar vers eddigi elméletével úgy, amint ezt bevezetésében mondja (6) — hiszen nem egy megállapításának megvannak az elméleti előzményei (a „hivatalos“ verstanírókon és a vitázó GÁBOR IGNÁCON kívül NÉMETH LÁSZLÓ, SÍK SÁNDOR, LÁSZLÓ ZSIGMOND) —, így összefoglalni a népzenei és az irodalmi verskutatót még senki sem kísérelte meg. Minden leendő ritmuskutatónak meg kell szívlelnie azt a rég sejtett, de módszeresen először VARGYAS könyvében kidolgozott irányító szempontot, hogy „a magyar ritmus nem egy-két szabály merev alkalmazásából adódik, hanem sok finom erőnek változatos érvényesüléséből“ (153), hogy vannak verstani alapképletek, melyekkel az értelmi tagolódás gyakran kompromisszumot kénytelen kötni, melynek során „kicsit el lehet térni a valóságtól, lehet stilizálni, de nem nagyon!“ (200).

Üttörő munka ez a könyv abban is, hogy verselési rendszerünket összehasonlítva más nemzeteknek saját nyelvük természetéből fakadó verselési rendszerével (201–209). E fejtegetés különösen nyilvánvalóvá teszi, hogy egy nyelv verselésének elvei csakis saját fonetikai alkatának, szófűzésének, hangsúlyozási viszonyainak jellegéből fakadhatnak. És mégis vannak sajátosságok, melyek egymástól sok szempontból különböző nyelveket közel hoznak egymáshoz. Így a magyar nyelv kétségtelenül közel áll a latinhoz és az ógöröghöz a szótagok időmértéke szempontjából, bár hangsúlyozási elvük különböző. A cseh nyelvnek még a hangsúlyozási viszonyai is egyeznek a magyarral, mégsem fejlődhetett ki benne az időmértékes verselés, mert a hosszú és rövid szótagok számaránya és elhelyezkedése ennek nem kedvez (203). A franciában a hangsúlynak lényegesen nagyobb a szerepe és más a megvalósulási formája, mint a magyarban s ezért versrendszere is egészen más, mégis közös vele annyiban, hogy nem szavakat, hanem értelmi-mondattani egységeket emel ki s ebből a szempontból a magyar és a francia szemben áll mind az ógermán, mind a görög-latin verssel (205–208). Találónan jellemzi VARGYAS a germán, az orosz, a délszláv nyelvek fonetikai alkatát is a verselési lehetőségek szempontjából, végül néhány finnugor nyelv ütemképleteivel való összehasonlításra is kísérletet tesz (208–210).

Különösen élvezetessé teszi a könyv olvasását egyes versek és versrészletek kitűnő elemzése. Nemcsak száraz ritmikai képleteket kapunk, hanem igen sokszor az elemzett mű vagy elemzett hely tartalmi vonatkozásainak,

kifejező erejének és értékének megragadó, átélt kifejtését, igazi esztétikai élményt.

4. Ha terjedelménél fogva nem is, de fontossága miatt e három vers-tani könyv mellé kívánczozik LÁSZLÓ ZSIGMOND cikke. Hivatkozik ugyan rá VARGYAS is, HORVÁTH is felsorolja a Rendszeres magyar versstan bibliográfiájában, de egyikük sem értékesíti eléggé LÁSZLÓnak azt a figyelmeztetését, hogy a hangzó versnek a szorosabb értelemben vett ritmusán kívül a dallamát is bele kell vonni a versritmus tárgyalásába, hiszen az is szerves része a vers alkatának (ÚSZ. II, 3. sz. 8—17). LÁSZLÓ az ütemes magyar versnek egy sokat idézett példájából indul ki (Czuczor: „Bort ittam én, . . .”), ahol az ütem kezdete már a második sor második felében nem esik egybe az értelmileg hangsúlyos szótaggal. Röviden hivatkozik néhány fontos megnyilatkozásra, melyek általában nagy jelentőséget tulajdonítanak a beszéd dallamának, hanglejtésének, vagy legalább céloznak rá (KODÁLY ZOLTÁN: A magyar kiejtés romlásáról, 1938; KESZI IMRE cikke, Argonauták 1938; MOLNÁR IMRE előadásai; HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers, 1948; SIEVERS munkái), majd kifejti, hogyan viszi közelebb a versritmus problémáját a megoldáshoz a vers hanglejtésének figyelembevétele. Az ú. n. hangsúlytalan kezdetű ütemek első szótagja is kap valamilyen hangsúlyt, „nem erőset, nem tolatkodót, de mindenesetre akkora hangnyomatékot, amennyi szükséges ahhoz, hogy kilépjen a hangsúlytalanság vagy a megelőző hangsúlynivó szintjéből és megnyissa az ütemet“ (i. h. 10—11). Ez az „ütemnyitó energia“ ilyenkor nem esik egybe a versdallam kiemelkedő csúcsával. Az idézett Czuczor-példában „*metrikai súlyban*“, vagyis dinamikailag, hangenergiában az első, eredetileg [értsd: értelmi hangoztatás szerint] hangsúlytalan szótag *emelkedik*, a második, eredetileg hangsúlyos, *süllyed*; viszont *melódiában* az első helyen *hullámvölgy*, a második *hullámhegy* keletkezik.“ Ábrázolva:

Ha zamennék, de nem tudok.

Vagyis a nem „hangsúlyos“ kezdetű ütemben a kétféle energia nem egy szótagban (a kezdő szótagban) összpontosul, hanem elosztva jelenik meg az ütemnek első és egy másik szótagjában (i. h. 11).

A LÁSZLÓ ZSIGMOND hangoztatta szempont önként következik abból a tényből, hogy az elmondott vagy elszavalt versnek, mint minden előbeszéd-beli megnyilatkozásnak, megvan a mondanivaló súlyának elosztásától függő folytonos hangmagasságváltozása, hanglejtése. Észrevétele pontosan egybe-vág azzal a HEGEDŰS LAJOS egy megállapításából¹ folyó megfigyelésünkkel, hogy a 'hangsúly' fogalmába beletartozónak érezzük a hangenergiának a hang különböző tulajdonságaiban megnyilvánuló koncentrációját, melyek közül a hangmagasság néha külön utakon jár. Hajlandók vagyunk minden további nélkül „hangsúlyos“-nak minősíteni az olyan szótagot is, mely esetleg csak a hanglejtés szempontjából emelkedik ki, de hangerő szempontjából nem. Az ú. n. értelmi hangsúly a legtöbb esetben nem más, mint dallam-beli csúcs, mely nem esik egybe mindig szükségszerűen a hangerő és más hangtulajdonságok által kiemelt súlyponttal. Ezt LÁSZLÓ már nem fogalmazza így meg, de fejtegetéseinek lényege ezzel függ össze. Az értelmi hangsúlynak

¹ A magyar nemzeti versritmus kérdése. Pécs, 1934. 6.

mint dallamcsúcsnak a szerepét nemcsak ütemes, hanem időmértékes versen is vizsgálja, majd analógiaként idéz néhány időmértékes verssort Kodály dallamával (aki dallamkompozícióiban lehetőleg híven követi a szöveg természetes hanglejtését) és egy ógörög zenei emlékből, Mesomedes Nap-himnuszából néhány sort (dallamot alája írt szöveggel), melyek igazolják, hogy a hanglejtésnek és a ritmusnak ez az ellentétesen összefonódó szerepe különböző dallamszerzők előtt is — talán inkább ösztönösen, mint teljes tudatossággal — ismeretes volt.

Ez a cikk mutatja meg az utat, melyen a ritmuskutatásnak tovább kell haladnia, ha a hangzó verset akusztikai elemeire bontva akarja vizsgálni. Ha a szükséges fonetikai mérőeszközök rendelkezésünkre fognak állni, a három ismertetett mű mellett LÁSZLÓ Zs. kis tanulmánya is egyik alapkőve lesz azoknak az elméleti meggondolásoknak, melyek a ritmusos szöveg fizikai vizsgálatát irányítani fogják.

ELEKFI LÁSZLÓ

A kiadásért felel: Mestyán János

Műszaki felelős: Tóth Ferenc

Kézirat beérkezett: 1953 IX. 18. — 1953 XII. 16-ig. — Példányszám: 500 — Terjedelem: 28 (A/5) ív + 1 melléklet

Akadémiai nyomda, V., Gerlőczy-u. 2. — 2727 0/54 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

TARTALOM

ANDRÁSSYÉ KÖVESI MAGDA: A komi -l képző	98
CS. FALUDI ÁGOTA: Obi-ugor nyílnevek	181
CS. FALUDI ÁGOTA: Néhány chanti absztraktumképzőről	210
FOKOS DÁVID: Jövevényszó kutatások	3
HAJDÚ PÉTER: A másodlagos szókezdő nazálisok a szamojédban	60
KOROMPAY BERTALAN: Jankó János, a finnugor néprajzi kutatások úttörője	228
VÉRTES EDIT: Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez	138

Kisebb közlemények

BEKE ÖDÖN: A finnugor összehasonlító mondattanhoz	252
FOKOS DÁVID: A chanti „ <i>sokor</i> -hal“	247
FOKOS DÁVID: A komi népnév etimológiájához	249
KÁLMÁN BÉLA: A szókezdő mássalhangzótorlódás feloldása a manysiban	262

Ismertetések és bírálatok

B. O. DOLGIH: Proizhozdenyije nganaszanov. Ism. Hajdú Péter	285
V. I. LYTKIN: Drevnyepermszkij jazyk. Ism. Fokos Dávid	270
MOLNÁR ÉRIK: A magyar nép őstörténete. Ism. Kálmán Béla	266
Nykysuomen Sanakirja I–II. Ism. Sz. Kispál Magdolna	294
SAARESTE, ANDRUS: Les formules de salutation en estonien. Ism. Lavotha Ödön	301
Újabb magyar verstanulmányok. Ism. Elekfi László	306

Ara: 16,— Ft.